JAKÓ ZSIGMOND ÍRÁS KÖNYV ÉRTELMISÉG

JAKÓ ZSIGMOND

ÍRÁS, KÖNYV, ÉRTELMISÉG

JAKÓ ZSIGMOND

ÍRÁS, KÖNYV, ÉRTELMISÉG

TANULMÁNYOK ERDÉLY TÖRTÉNELMÉHEZ

KRITERION KÖNYVKIADÓ ● BUKAREST 1976

E KÖTET FÉNYKÉPEIT ASZTALOS SÁNDOR, BURA LÁSZLÓ, DÁVID SÁNDOR, ERDÉLYI LAJOS, LELKES LÁSZLÓ, SPITZER CLARA, SZABÓ DÉNES, SZABÓ TAMÁS, WAGNER RICHÁRD, ZOLTÁN MIHÁLY ÉS AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR KÉSZÍTETTE

TARTALOM

Az olvasóhoz 7

I. ÍRÁSTUDÁS — ÍRÁSHASZNÁLAT — ÉRTELMISÉGI FEJLŐDÉS

Az erdélyi értelmiség kialakulásának kezdetei 10
A laikus írásbeliség kezdetei a középkori Erdélyben 25
Rődi Cseh István, az anyanyelvű írásbeliség egyik erdélyi úttörője . . 37
Az erdélyi vajdai kancellária szervezete a XVI. század elején . . . 42

II. ÍRÁSEMLÉKEK — IRATVÉDELEM — LEVÉLTÁRÜGY

A torockói legenda születése és kritikája 62
Az erdélyi hivatalok levéltári utasításai (1575—1841) 80
Viser Lipót értekezése a megyei levéltárak lajstromozásáról 1785-ből . . 96
A levéltárvédelem útja az erdélyi reformátusok körében 103

III. KÖNYV — KÖNYVNYOMTATÁS — KÖNYVTÁR

Várad helye középkori könyvtártörténetünkben 138
Erdély és a Corvina 169
Szeben latin betűs könyvnyomtatása a XVI. században 180
Az 1544. évi román katekizmus nyomában 193
A nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (1622—1658) 199
A nagyenyedi Bethlen Kollégium régi könyvtárának kéziratos ritkaságairól . 209
A székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története 219
A balázsfalvi nyomda kezdetei 252
A Cipariu-könyvtár kialakulása és története 257
Könyv és könyvtár az erdélyi magyar művelődésben 284

Jegyzetek 305
Névmutató 361
Képek jegyzéke 372

AZ OLVASÓHOZ

Több évtizedes kutatói pálya — még a kitartóan egy célra törő is — változatos termést hozhat. Emberöltőnyi idő alatt az egyén életkörülményeinek változásai önmagukban is a kutatói érdeklődés jelentős formálóivá léphetnek elő. Minden szellemi alkotó, akit megtisztelő felkérés ér, hogy munkásságáról közössége előtt adjon számot, szembe találja magát a kérdéssel: mi legyen az, amit eredményeiből — léte igazolásaként — egyetlen kötetben felmutasson?

E kötet szerzőjének választása azért esett az írás, a könyv és a középkori értelmiség történetével foglalkozó tanulmányaira, mert úgy érzi, hogy kutatói egyénisége döntő módon e témakörön munkálódott ki. Egyébként is vallja, hogy a tudományos haladás egyik előfeltétele a folytonosság, nemzedékek munkájának egymásra építése. Esetében a kapcsolódást ez a témakör jelentette. Egykori professzorai több mint negyven esztendővel ezelőtt főként ezen a területen végzett magvetésükkel jegyezték el éppen induló diákjukat végérvényesen a középkor kutatásának. Legyen tehát e kötet mindenekelőtt a tanítvány nekik szóló számadása arról, hogy miként sáfárkodhatott a tőlük kapott indításokkal és a talentumokkal. E témák a szerző tudományos érdeklődésének forrásvidékére kalauzolják el az olvasót. Oda, ahonnan nézve a pálya egésze is — minden egyéb termésével együtt — áttekinthetőbbé válik, és törekvései már betájolhatók a tudománytörténeti előzmények közé.

A szerző pályája igen szerencsésen alakult: egész eddigi munkásságát az erdélyi régiség kutatásának szentelhette. Ezen belül hivatali kötelességként kellett állandóan foglalkoznia az erdélyi magyarság múltjának írott emlékanyagával. Kettős feladatát annál könnyebben elláthatta, mert Erdély középkorának és a magyar nemzetiség történetének feltárása nem egymást keresztező, hanem egymást kiegészítő és feltételező tevékenység. Az erdélyi magyarság életével kapcsolatosan létrejött intézmények és az általuk termelt írásos emlékek, könyvtárak, tudományos gyűjtemények anyaga elsőrendű forrása az egész hazai történetírásnak. Korszerű tudományos hasznosításukhoz azonban sajátos előismeretek szükségesek. Ezek viszont — nyelvi okokból és az érdeklődés spontán alakulására — egyelőre jórészt a nemzetiségtörténeti kutatásoktól és főként a nemzetiségi kutatóktól várhatók. A nemzetiségi múlt sajátos kérdéseinek vizsgálata tehát ezért is időszerű és hézagpótló feladata történettudományunknak. Művelésének, sőt virágzásának legalább akkora mértékben látja hasznát országunk történetírása, mint az érdekelt nemzetiség közönsége.

Ebben a meggyőződésben kíván e kötet számadás és bizonyság lenni mind a történészcéh egésze, mind pedig nemzetiségi olvasóközönségünk színe előtt. Számadás és bizonyság ama kutatói felfogás eredményességéről, mely úgy véli, hogy a magyar és a szász nemzetiség történetének feltárása, historiográfiai hagyományainak értékesítése nemcsak az erdélyi országrész hajdanának alaposabb megismeréséhez nélkülözhetetlen, hanem bizonyos vonatkozásokban hasznos tanulságokkal szolgálhat történetírásunk egészének is. Ilyen általános szemléleti és módszertani tanulságokat kínáló, újszerű témák-

ként kerültek e kötetbe a középkori értelmiség kialakulásával, az erdélyi írásbeliség kezdeteivel, a levéltárvédelem és a könyvtárügy múltjával, a középkori intézménytörténettel, a román—magyar—szász együttélés bolygatatlan területeivel kapcsolatos tanulmányok. Bennük talán akad néhány használható szempont és módszertani megoldás a további kutatás számára, illetve olyan új információ, mely — országunk és a nagyvilág közötti eleven kapcsolatok bizonyítékaként — értékes lehet a céhbeliek részére a hazai történet európai helyének megrajzolásához. A román—magyar kapcsolatok kutatásának új útjaira, még kellően ki nem aknázott és a román nép története szempontjából sem érdektelen, nagy lehetőségeire az első román nyelvű nyomtatott könyvről, a balázsfalvi nyomda kezdeteiről és a T. Cipariu könyvtáráról szóló dolgozat szeretné ráterelni a figyelmet. A szász—magyar érintkezések kérdéscsoportjával az erdélyi Corvina-hagyomány és a XVI. századi szebeni könyvkiadás bemutatása révén találkozhat az olvasó.

Mindezek az új kérdésfelvetések és eredmények annak köszönhetik megszületésüket, hogy a szerző lankadatlanul törekedett a történetkutatás országos és nemzetiségi érdekei egyidejű szolgálatára. Meggyőződése szerint ugyanis a múlt iránti érdeklődés a hazához kötő kapocs és előrelendítő erő; tehát megbecsülendő erény, természetes emberi magatartás és igény. Megfelelő kielégítése nemzetiségi vonatkozásban szintén kötelessége a történelem művelőinek. Az is természetes dolog, hogy a nemzetiségek fiai a történelemmel kapcsolatos elvárásaik kielégítését elsősorban éppen a saját soraikból származó hivatásos szakemberektől igénylik. Ezek akkor járnának el helytelenül, ha kitérnének a társadalom „rendelése" elől, ha nem vállalkoznának kielégítésére olyan formában, hogy annak az egész ország történetkutatása szintén hasznát vehesse.

Az országos és a nemzetiségi történetkutatás érdekei egyeztetését leghangsúlyozottabban a kötet levéltár- és könyvtártörténeti fejezetei óhajtják példázni. Ezekből országunk minden szakembere megtudhatja, mikor, hogyan, milyen céllal, milyen társadalmi erők és szellemi mozgalmak hatására, minő alkotóelemekből jöttek létre, és milyen elvek szerint rendszerezték, őrizték azokat a levéltári és könyvtári gyűjteményeket, amelyek használatára munkája közben lépten-nyomon rászorul. Olyan tudnivalók ezek, amelyek e gyűjtemények mai és eljövendő őrizői, kezelői, tudományos felhasználói számára egyaránt nélkülözhetetlenek. Az érdeklődő nemzetiségi olvasó viszont ugyanezekből a dolgozatokból megismerheti, hogy elődei századok során mekkora örökséggel és hogyan járultak hozzá szülőföldje, a szocialista Románia mai kulturális gazdagságához.

A romániai marxista történetírás kezdettől fogva követelményként állította történészeink elé, hogy foglalkozzanak a román néppel Erdélyben együttélő nemzetiségek múltjával. A nemzetiségi szakember, keresve munkakörét a román történetkutatás műhelyében, úgy látta, hogy — a hazai történelem területén — legtöbbet éppen ezekben a vonatkozásokban tehet. Egyebek mellett azért, mert benne saját nemzetisége történetírásának tudománytörténeti hagyományai szintén ott munkálnak. Például ezek a mediévisztikai tradíciók magyarázzák a magyar és a szász kutatók fokozott és eredményes részvételét a középkor távolabbi századai feltárására irányuló erőfeszítésekben.

E kötet tehát sáfárkodásról szóló jelképes számvetésnek készült. A romániai történetkutatás egy nemzetiségi munkása eredményeiből kínál némi ízelítőt. Egyszersmind ítélet alá bocsátja egy kutatási felfogás helyességének és eredményességének kérdését. Ítéletet mondani mindkettőről országunk szakemberei, a múlt iránt érdeklődő magyar olvasóközönség, valamint az élő és halott tanítómesterek hivatottak. Vagyis azok, akikkel szembeni számadásra kötelezettségét a szerző munkássága során mindig szem előtt tartotta.

JAKÓ ZSIGMOND

AZ ERDÉLYI ÉRTELMISÉG KIALAKULÁSÁNAK KEZDETEI

A KÖZÉPKORI LAIKUS ÉRTELMISÉG PROBLÉMÁJA

A feudális korszaknak talán egyetlen más eredménye sem bizonyult az európai társadalom és művelődés haladása szempontjából nagyobb horderejűnek, mint az intellektualizmus és a papság hagyományos azonosságának felbontása. Aligha túlzunk ugyanis, amikor kijelentjük: az újkori fejlődés hatalmas vívmányai legvégső soron azzal magyarázhatók, hogy a laikus társadalom belenőtt az intellektuális munkakörökbe, magához ragadta azokat, és a szellemi foglalatosságot világi célok szolgálatába állította.[1]

E laicizálódás mindenhol az egyházi intellektualizmus keretei között kezdődött, de csak több százados együttélés után jutott el a világi munkaköröket betöltő elemek többé-kevésbé határozott elkülönüléséhez[2]. Ez az összefonódottság különösen megnehezíti az intellektualizmus klerikus és laikus szálainak szétfejtését a távolabbi századokra vonatkozóan olyan területeken, ahol a gazdasági-társadalmi differenciálódás lassúbb üteme vontatottá és határozatlanná tette a laicizálódás egész folyamatát. Ilyen területnek számíthatjuk Európa egész keleti felét s benne országunkat és annak erdélyi részét is. Itt az általunk vizsgált korszakban a teljesen laicizálódott rétegek mellett az iskolázott világiak tekintélyes átmeneti csoportjai helyezkedtek el, elmosódott határokkal az egyházi értelmiség irányában. Éppen ezért a tanult laikusoknak ezt a formálódóban lévő társadalmi rétegét csak jobb kifejezés híján nevezhetjük világinak és értelmiségnek. A világiság és értelmiség meghatározói ugyan ma mások, mint a feudalizmus korában, a társadalmi funkció azonossága azonban talán mégis feljogosít arra, hogy már a körvonalazódó rétegnek is előlegezzük — persze kellően leszűkített tartalommal — a „világi értelmiség" igényes elnevezést.

Ilyen meggondolás alapján az erdélyi feudális világi értelmiséghez tartozónak tekintjük az intellektuális munkával hivatásszerűen foglalkozó világiak fokozatosan szaporodó csoportjait, bármily szerény legyen is az az értelmiségi munkakör, amelyet tagjai betöltenek. Ide számítjuk tehát a világi jogászságon kívül[3] a feudális állam és nagybirtok, illetve az önkormányzatok írásos munkát végző egész „hivatalnokságát", valamint a XVI. századtól kezdve az egészségvédelem (orvos, gyógyszerész) és a bányászat, könyvnyomtatás, könyvkereskedelem területén feltünedező tanult világiak kicsiny csoportját. Az egyházi és a világi értelmiség közötti határvonal bizonytalansága következtében, társadalmi funkciójuk alapján, e keretek között foglalkozunk mindazokkal, akik formailag ugyan még az ecclesiasticus statushoz tartoznak, valójában azonban már laikus intellektuális munkaköröket töltenek be, érvényesülésük alapja a világi társadalom számára végzett tevékenység. Ilyeneknek tekintjük a reformáció előtti időkben a politikai és diplomáciai szolgálatot végző klerikus értelmiségieket, a XVI. század közepe után pedig általában az elemi oktatás végzőit, illetve a kollégiumok tanárai közül mindazokat, akiknek szellemi tevékenysége túlterjedt a teológia oktatásán és művelésén. Végül a világi értelmiség hátvédjének és tartalékának fogjuk fel a városi és mezővárosi kézműves-kereskedő polgárság, majd pedig a szabadparasztság olyan elemeit, akik tanultságuk ellenére megmaradtak családjuk ha-

gyományos életterületén, de képzettségük felszínessége következtében nem sorolhatók be a „gazdasági értelmiség" (kereskedők, pénzemberek) kategóriájába. Ez a réteg alkotta az eleven kapcsot a magasabb képzettség hordozói és a legszélesebb laikus tömegek között, s ez biztosította, hogy a kialakuló világi intellektualizmus mind mélyebbre bocsáthassa gyökereit a társadalomba.

Mindezekből látható, hogy a feudalizmus alapvető osztályaihoz viszonyítva, mindent összevéve sem túl népes az a társadalmi réteg, amely a XVIII. század előtt Erdélyben a laikus intellektualizmus hordozójának tekinthető. Mégis igen jelentős szerepet játszhatott művelődésünk történetében: kis száma ellenére is képes volt átalakító erjedést elindítani a haladás és a művelődés kérdéseivel szemben közömbös feudális társadalomban. A laicizálódó értelmiségben jutott társadalmunk először olyan fogékony réteghez, amely alkalmasnak bizonyult a helyi és az általános európai fejlődés kapcsolatai kiszélesítésére és elmélyítésére. A kor nagy eszmeáramlatai iránt már egyházi értelmiségünk is fogékonyságot mutatott és közvetítőjükké vált, de természetesen csak a papi intellektualizmus szűk körei felé. Laicizálódó értelmiségünk azonban az új művelődési tartalmakat át is dolgozta, és ezzel a világiak szélesebb rétegei számára befogadhatóvá alakította. E tevékenysége során a sajátos nemzeti művelődés kialakítója lett. A tanult világiak csiszolták a beszélt népnyelvet irodalmivá, teremtették meg a nemzeti nyelvű irodalmat és tudományt. Ők alkották azt a társadalmi környezetet, amelyben ez a fejlődés egyáltalában végbemehetett.[4] Éppen ezért remélhető, hogy a laikus értelmiség kialakulásának, szerepének és helyzetének tisztázásával megkaphatjuk a szilárd alapot művelődésünk történetének reális ábrázolásához.

A MÓDSZER

Módszerünket, amellyel a világi értelmiség kialakulásának tisztázására évekkel ezelőtt indított kutatásainkban célhoz jutni remélünk, országunk művelődési múltja és az ebből következő sajátos forrásviszonyok határozták meg.

Mindenekelőtt számolnunk kellett azzal, hogy a bizánci-szláv és a latin fejlődés együttélése következtében e témát nem lehet egységében megragadnunk. Előbb a részlet-fejlődéseket kell feltárnunk ahhoz, hogy országos méretekben való általánosításokra egyáltalában gondolhassunk. Tudtuk, a laicizálódás kezdeti szakaszai az egyházi intellektualizmusba nyúlnak vissza, és ezért kutatásainkat külön kell folytatni a görögkeleti és külön a latin fejlődés vonalán. E két párhuzamosan érvényesülő fejlődési vonal ugyanis különböző intellektualizmust, más-más írásbeliséget (cirill és latin) és ennek következményeként eltérő forrásviszonyokat alakított ki. Kutatásainkat azzal a meggondolással kezdtük az erdélyi országrészben, hogy a jobban dokumentálható latin fejlődési vonal feltárása közben szerezzük meg a bizánci-szláv keretek között végbement folyamatok tisztázásához is szükséges tapasztalatokat.

E kutatások Erdély vonatkozásában való elkezdése mellett szólott különben az is, hogy e terület nem túlságosan nagy kiterjedésű, fejlődése egységes, forrásanyaga elég gazdag ahhoz, hogy segítségével finomabb részleteket szintén megfigyelhessünk, de mégsem akkora, hogy ne lehetne valóban a teljes anyagot átfognunk kutatásainkban. Kapóra jött a Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája keretében 1949 óta folytatott forrásközlő tevékenység is, melynek során a forrásanyag legrégibb állagai szinte a maguk teljességében rendre hozzáférhetővé válnak számunkra.[5]

Az ismertetendő módszerek és eredmények tehát egyelőre, noha Erdély lakossága megoszlott a bizánci és a latin művelődési kör között, csupán a latin fejlődési vonalon végbemenő laicizálódásra tekinthetők érvényeseknek. A görögkeleti kultúrájú lakosságot századokon át sújtó társadalmi és vallási elnyomás ugyanis ebben a tartományban a XVII. század végéig csupán a latin fejlődés vonalán tette lehetővé a világiasodás kibontakozását. Ennek következtében a világi értelmiség formálódása a XVII. század végéig az erdélyi román lakosság körében is, a magyar és a szász népességével együtt, a latin fejlődés vonalán haladt előre.

Jóllehet az erdélyi forrásanyag rendkívül gazdag és legközelebb áll a latin művelődési területen megszokotthoz, az értelmiség laicizálódásának folyamatára mégsem nyújt kellő számú közvetlen adatot. A XVI. század közepe előtti időszakból reánk maradt írásos források túlnyomó többsége (kb. 95—98%-a) ugyanis a gyakorlati-jogi írásbeliség terméke, oklevél. A XII. század végétől fogva 1541-ig terjedő időszakból fennmaradt kb. 25—30 ezer oklevélszöveg mellett az alig néhány száz autochton és többnyire késői (XV—XVI. századi) kódexemlékünk bizonysága témánkhoz csak abban az esetben lehetne számottevő, ha ezek zömükben értelmiségi rétegünk alkotó tevékenységének eredményei volnának. Kódexeink azonban többnyire szabványos liturgikus szövegek egyszerű másolatai.[6] Az okleveles írásbeliségnek ez a döntő fölénye a kódexekkel szemben azonban nem a későbbi kíméletlen pusztítások eredménye, hanem már a XIV. században kialakult adottság, amellyel kutatásunknak számolnia kellett. Az is hamarosan tisztázódott, hogy autochton írástudó-értelmiségi réteg az erdélyi latin írásbeliségnek elsősorban az okleveles ága mögött keresendő, mert könyvszükségletét a társadalom jó ideig főként kész kódexek vagy másolók importálása útján fedezte.

Kutatási módszereinket tehát ehhez a szinte kizárólagosan okleveles forrásanyaghoz kellett szabnunk. A laicizálódás távoli kezdeteit az írástörténet, diplomatika és hivataltörténet eredményeinek együttes felhasználásával igyekeztünk tisztázni.[7] Az írásbeliség és az írásos kultúra alakulását állítottuk vizsgálódásaink középpontjába, hogy az azt hordozó társadalmi réteg felől nyerhessünk információkat.[8] Abból indultunk ki, hogy az írás megtanulása, de még inkább rendszeres használata erős gondolatfegyelmezést és rendszerezést, valóságos intellektuális tevékenységet igényel. Írástudás és íráshasználat tehát a korábbi századokban már önmagában is áruló jegye bizonyos fokú intellektuális képzettségnek. Ebben az időben az írástudás, az íráshasználat és az írásos kultúra javaival való élés különíti el és fűzi össze külön értelmiségi réteggé a tanult embereket mind az egyházi, mind pedig a világi feudális társadalmon belül. Az írásbeliség sorsa azonban nyilvánvalóan nem független az őt hordozó társadalométól, hanem azzal egységben, szoros kölcsönhatásokban alakul. Egyik a másiknak tükörképe; az egyik vonatkozásában feltűnő új jelenségek valamilyen vetülete hamarosan észlelhető a másik oldalon is. Írásbeliség és intellektualizmus — a hűbéri társadalomban — kölcsönösen feltételezik egymást. Éppen ezért írásbeliségünk viszonyainak és termékeinek elemzésétől írástudó-értelmiségi rétegeink alakulásának megismerését is remélhettük.

Ezen az úton elindulva, kutatásunk máris több szilárd ponttal rendelkezik. Az írásösszehasonlítás segítségével az erdélyi latin írásbeliséget kifejlesztő klerikus értelmiségről és ennek franciaországi iskolázottságáról nyertünk adatokat.[9] A paleográfiai jegyek összevetése alapján igyekszünk a XIV—XV.

század már gazdagabb oklevélanyagából az azonos kézzel írottakat csoportosítani és a fontosabbnak mutatkozó scriptor-egyéniségeket így meghatározva, kiemelni őket a névtelenség homályából. Ezt a munkát kívánja megkönnyíteni az intellektuális tevékenység kapcsán említett vagy tanultnak tekinthető személyekre vonatkozó minden 1541 előtti adat összegyűjtése. Az intellektuális réteg „személyi nyilvántartásá"-nak összeállítása nagy munka ugyan, de erdélyi viszonylatban mégsem megoldhatatlan és a fáradságot mindenképpen megéri.[10] A diplomatika a laicizálódást kiváltó társadalmi erőkhöz és a helyi írásbeliség fejlődésében fontos gócpontok felismeréséhez segített el.

A legfontosabb kancelláriák és hivatalok működésének soron következő monografikus feldolgozásától a világi értelmiségünk alapelemét alkotó oklevelező jogászságra vonatkozóan remélünk új és még pontosabb információkat. A hiteleshelyi és vajdai kancellária ugyanis nemcsak elhelyezkedési lehetőségeket nyújtott a formálódó laikus értelmiség tagjai részére, hanem világi irányú továbbképzését is előmozdította.[11] Itt gyakorlat során sajátították el mindazokat a jogi, közigazgatási ismereteket, amelyekre pályájukon szükségük volt. Reméljük, hogy e diplomatikai kutatások és az említett személyi nyilvántartás segítségével rekonstruált egyéni karriereken, sorsokon keresztül majd sikerül megállapítani a feudális írásbeliség fontosabb központjaiban formálódó laikus értelmiség életének és pályájának tipikus jegyeit. A jogászhivatalnokság fejlődésénél jóval nehezebb képet nyerni a XV. század közepe óta a városokban és mezővárosokban jelentkező ún. gazdasági értelmiség kezdeteiről és az értelmiség alsó határán mozgó iskolázott egyénekről.[12] Ebben a tekintetben ismét a diplomatikát hívtuk segítségül, és a megoldást az eddig teljesen elhanyagolt városi írásbeliség, valamint a magánoklevelezés feldolgozásától várjuk.

Ezen a ponton kapcsolódik be a laikus értelmiség problémájának kutatásába az anyanyelvű írásbeliség, majd pedig az anyanyelvű irodalmiság kezdeteinek vizsgálata.[13] Mindkettő e réteggel kapcsolatos művelődési jelenség; létük laikus intellektualizmust feltételez; funkciójuk és tartalmi vonatkozásaik vizsgálatából ismét a mögöttük álló tanult társadalomra vonhatunk le következtetéseket. Az anyanyelvű íráshasználat mértéke és természete mindennél biztosabb tájékoztatást nyújt az intellektualizmus laicizálódásának fokáról.

A FORRÁSOK

A XV. század végén kezd változatosabbá válni az a forrásanyag, amelynek segítségével az értelmiségi réteg alakulása nyomon követhető. Ettől fogva már nem a laikus értelmiségiek létének, számának és társadalmi súlyának bizonyítása áll kutatásunk előterében, hanem annak megfigyelése: miként alakul e réteg művelődése és egész életformája a világiasodás irányába? Ennek érdekében a civilizáltabb élet, az intenzívebb szellemi munka és a művelődési igényesség fokozódásának jegyei közül mindenekelőtt a könyvkultúra alakulásával kapcsolatos tényeket igyekeztünk kiaknázni. A XV. század végétől a XVIII. század elejéig terjedő korszakban ugyanis a könyvek gyűjtése éppen olyan nyomra vezető jelenségnek bizonyult, mint ahogyan korábban az írástudás és az íráshasználat segített felismerni a társadalom értelmiségi tagjait. Önmagában is sokat mond az értelmiség fejlődése felől, hogy amíg korábbi

emlékanyagunkban a könyvek egészen jelentéktelen helyet foglaltak el, a XV. század közepétől fogva hirtelen megszaporodnak előbb a könyvgyűjtésre utaló adatok, majd néhány évtized múlva maguk a reánk maradt nyomtatványok is.

Különösnek tűnhetik, hogy a nyomtatott könyvnek ilyen viszonylag késői időre (XVI—XVII. század) vonatkozóan is döntő bizonyító erőt tulajdonítunk az értelmiség kutatásában. Nem feledhető azonban el, hogy Erdély a latin művelődési terület peremén helyezkedett el. Itt, a fejlődés lassúbb üteme következtében, a könyv még a XVII. század folyamán is alig bírt nagyobb társadalmi súllyal és szereppel, mint nyugatabbra az ősnyomtatványok időszakában. A könyvek gyűjtése tehát a XVI—XVII. századi Erdélyben még nem valami magától értetődő velejárója a civilizált életnek, hanem az átlagon felülemelkedő szellemi érdeklődés jele. Aki ekkor Erdélyben tervszerűen gyűjtötte a könyveket, nem rettent vissza az ezzel járó komoly anyagi áldozatoktól és a távoli külföldről való beszerzés nehézségeitől, arról kutatásaink során minden esetben kiderült, hogy művelődési életünk alkotó és irányító szellemének vagy legalábbis korszerűbb, magasabb műveltségű értelmiségi személynek tekinthetjük.[14] Megfigyeltük azt is, hogy a XVI—XVII. századi Erdélyben a könyv nem a bibliofilia tárgya, hanem valóban az intellektualizmus szerény, de fontos munkaeszköze. A török támadás állandó veszélyében élő, folyamatosan szegényedő fejedelemség társadalma általában nem a szép, hanem a számára valóban szükséges könyvekre áldozott. Könyvtáraink XVI—XVII. századi állagainak tanulmányozása leghatározottabban megmutatta, hogy e korszak erdélyi könyvgyűjteményeit már nem néhány művelt, gazdag ember kedvtelése hozta létre, hanem az értelmiségieknek arra irányuló tudatos erőfeszítése, hogy lépést tartsanak a világ tudományos és szellemi életének fejlődésével.

E meggondolások alapján a XVI—XVII. századi könyvtárainkhoz tartozó könyveket tekintjük, sajátos körülményeink között, a legalkalmasabb forrásoknak, hogy a társadalom tanult emberei között szétáramló művelődési javak útját nyomon kísérhessük és itteni hatásuk leméréséhez kiindulópontot nyerhessünk.[15] Ezenkívül a könyvekben található bejegyzések az értelmiségi réteg tagjait összefűző baráti, tanítványi, szellemi kapcsolatokról, illetve az egykori olvasók reflexióiról, gondolkodásuk, állásfoglalásaik legbizalmasabb megnyilatkozásai felől nyújtanak olyan becses tájékoztatásokat, amilyeneket mi más forrásokból alig remélhetünk. A könyvgyűjtés és a könyvtárak történetének nyomozása nemcsak intellektualizmusunk központjainak és nemegy méltatlanul elfeledett vezető egyéniségének felismerését tette lehetővé, hanem azt is, hogy jelentőségüket reálisan értékelhessük.[16]

A könyvtörténeti részletkutatások tehát alapvető fontosságúak témánk megoldásához. Ezek lefolytatása azonban különlegesen nagy akadályokba ütközik. A XV—XVII. századi Erdély könyvtárainak anyaga ugyanis később szinte teljesen szétszóródott és részben meg is semmisült. E pusztulás azonban — szerencsére — korántsem volt akkora méretű, miként azt eddig hittük. Régi iskolai könyvtáraink és későbbi nagy magángyűjteményeink (Teleki, Brukenthal, Batthyány Könyvtár) állagaiban elkeveredve nagy tömegben fellelhetők a XVI—XVII. századi értelmiségünk szellemi fegyvertárához tartozó darabok.[17] Ezek teljes művelődéstörténeti kiaknázására azonban csak akkor kerülhet sor, ha az egykori fontosabb könyvtáraink összes meglévő darabjait felkutattuk és tanulmányozásukat jelenlegi jelzeteik jegyzékbe foglalása révén

biztosítottuk. Ez pedig, megfelelő possessor-nyilvántartások híján, csak úgy érhető el, ha az erdélyi könyvtárak 1700 előtt nyomtatott és kb. 40—50 ezer kötetnyi teljes anyagát darabról darabra átvizsgáljuk.[18] Némileg egyszerűsíthető lett volna e feladat, ha a XVI—XVII. századból nagyobb mennyiségben és minden gyűjteménytípusról maradtak volna reánk könyvtárjegyzékek. Így is indultunk neki a munkának. E források összegyűjtése után azonban kiderült, hogy ezen az úton sem a legjelentősebb magángyűjteményekről, sem pedig a könyvkultúra mélységéről nem nyerhetünk biztos tájékoztatást.

A szellemi vezető réteg sokfelé szétágazó művelődési összeköttetései felől és az itteni intellektuális viszonyokról — a könyvek mellett — az erdélyi értelmiségieknek külföldi barátaikkal folytatott levelezésétől remélünk újabb felvilágosításokat. Kutatóink ugyanis ezt a számukra nehezen elérhető forráscsoportot eddig meglehetősen kiaknázatlanul hagyták.[19] Ehhez persze a jelenleginél jóval többet kellene tudnunk a külföldön tanult erdélyiek baráti összeköttetéseiről, az egykori mestereikhez fűző szálakról.[20] A régi könyveinkben található dedikációk és egyéb bejegyzések e tekintetben is jó kiindulási pontokat kínálnak, és máris új összefüggések nyomaira vezettek rá.

A feudális korszak értelmiségi emberére azonban, a könyveken és szellemi érdeklődésen kívül, a civilizált életvitelre való törekvés is jellemző. A civilizáltabb életforma terjedése a világi társadalom körében a XV. század óta minden bizonnyal az értelmiségi réteg erősödésének és hatásának fogható fel. A humanizmus ugyanis a kiművelt emberfő és a civilizált életforma követelményeit összekapcsolta. Nem azt jelenti ez, hogy minden mecénáskodó nagyúr vagy reneszánsz pompára törekvő patrícius pusztán ezen az alapon értelmiséginek minősítendő. A külső formákat ugyanis a XVI. század végére a tehetősebb polgárok és nemesek nagy többségükben átvették. Kétségtelen azonban, hogy a honi feudalizmus körülményei között még az esetleg valóban felszínes átvétel tényei is megfigyelésre érdemesek.[21] Az eddigi eredmények megerősítették azt a véleményünket, hogy az erdélyi forrásviszonyok között nem lehet lemondani azokról az adatokról sem, amelyeket a világiasodó értelmiség művelődési viszonyaira vonatkozóan az életforma, a társadalmi szokások, hiedelmek további tanulmányozása nyújthat.

Az értelmiségi réteg számszerű növekedésének, társadalmi eredetének megállapítására az iskolatörténeti források jó lehetőséget nyújtanak. Nagy segítséget jelentene kutatásaink számára, de egyébként is igen kívánatos volna, ha iskolatörténetünk az eddiginél fokozottabban érvényesítene társadalomtörténeti szempontokat.[22]

A külföldön tanuló erdélyi diákok felől az egyes egyetemek anyakönyveiben és egyéb irataiban már a XIV. század vége óta elég bőségesen maradtak fenn adatok. Ezek azonban a formálódó értelmiségnek csak a legkulturáltabb és a XV. század végéig szinte kizárólagosan klerikus tagjai felől tájékoztatnak. E névsorok kétségtelenül legfontosabb forrásaink arra vonatkozóan, hogy az erdélyi művelődés egyes korokban az európai fejlődésnek milyen központjai felé tájékozódott. Ugyancsak e forrásokból ismerhetjük meg név szerint azokat, akik e központok képviselte áramlatokat társadalmunk felé közvetítették.[23] Ezek itthoni működését, magatartását és pályáját végigkísérve pontosabban meghatározhatjuk az értelmiségünk „domidoctus" tömegeit érő külföldi hatásokat. A külföldi „peregrinációk" a világi értelmiség formálódását illetően a humanizmus elterjedése óta váltak különösen

jelentőssé. Bécs és Krakkó után az olasz egyetemek lettek Erdély politikai vezető rétegének nevelőjévé. A reformáció eszméit szintén közvetlenül eredeti német és svájci forrásaiból hozták haza az erdélyi diákok (5. kép).

Az uralkodó osztályok protestánssá válása után Erdély kapcsolatai az európai haladás gócpontjaival egészen a XVII. század végéig intenzívek maradtak. A XVII. században ezeket az összeköttetéseket már nem csupán az egyház és a társadalom ösztönös művelődésigénye tartotta fenn, hanem a Habsburgok katolikus restaurációjával szembenálló erdélyi fejedelmek öntudatos politikája is szorgalmazta. E protestáns kapcsolatok a XVII. század elejéig még csupán a németországi központokkal (Wittenberg, Heidelberg, Heilbronn, Strassburg) épültek ki, a kálvinista diákok azonban a harmincéves háború kitörése után továbbfejlesztették ezeket Hollandia és Anglia irányába. Innen, a kapitalizmus és a felvilágosodás felé haladó Európa legpolgáriasultabb szellemi központjaiból hozták haza az erdélyi ifjak a puritanizmus, kartezianizmus és általában az új gondolkozás sok olyan elemét, melyek a lomha ütemű itthoni laicizálódási folyamat számára is felhasználhatónak bizonyultak.[24]

A külföldön tanultak azonban értelmiségünknek csupán egyik rétegét alkották. Az itthoni iskolákban nevelkedett „domidoctus" többségre vonatkozóan viszont csak meglehetősen késői időtől fogva vannak számszerű becslések megkockáztatására felhasználható forrásaink. A XVI. század második felétől kezdve maradtak fenn a reformáció kifejlesztette felsőbb iskolák (kollégiumok) diákjairól összefüggő névsorok.[25] Ezek segítségével már hozzávetőlegesen megállapítható, hogy az erdélyi felsőbb iskolákban évente hányan és kik szereztek magasabb fokú képzettséget. Bár a tanultak nagy többsége még mindig egyházi szolgálatban helyezkedett el protestáns prédikátorként vagy tanítóként, a világi értelmiség zöme szintén közülük került ki. E névsorok nemcsak az értelmiségi réteghez számíthatókról nyújtottak eléggé teljes áttekintést, hanem, egymással összevetve, a belső diákvándorlás irányára is fényt derítettek. Ezúton derült ki és vált kézzelfoghatóan bizonyíthatóvá, hogy a politikai (tehát világi) szolgálatra készülők nevelésében mennyire központi szerephez jutott a Bethlen Gábor fejedelemtől Gyulafehérváron alapított (1622) Collegium Academicum, majd ennek enyedi utóda. E diáknévsorok, valamint a közszolgálatban állókról készülő schematismus adatai segítségével vált lehetővé a már említett értelmiségi nyilvántartás jelentős mértékben való teljesebbé tétele az 1541 utáni időszakra vonatkozóan. Ez a két új segédlet különben módot nyújt a társadalmi eredet vizsgálatára, illetve annak megfigyelésére, hogy a késő feudalizmus viszonyai között a tanultság milyen érvényesülést biztosított[26] (6—7. kép).

Az irodalom-, tudomány- és hivataltörténet szintén sok használható adatot és szempontot szolgáltatott az értelmiség társadalmi szerepének tisztázásához. A XVI. század közepétől fogva már tekintélyes mennyiségű irodalmi és tudományos szöveg maradt fenn erdélyi értelmiségiek tollából mind a nemzeti nyelveken, mind pedig latinul.[27] Ezek elemzése elvezetett az alkotók és az olvasók érdeklődésének, művelődési szintjének, ízlésének megismeréséhez. A XVI. századtól fogva már gazdag kéziratos irodalmi hagyaték, valamint az értelmiségiek kiterjedt levelezésanyaga (*missiles*) szintén nagymértékben elősegíti, hogy legapróbb elemeiben is megismerhessük az értelmiségi társadalomban végbemenő nagy átalakulást.

Az erdélyi értelmiség kialakulásának és laicizálódásának folyamata jelenleg még csak bizonytalan körvonalakban vázolható fel.

Az írásos jogbizonyítás meghonosodása szükségessé tette, hogy a világi (nem szerzetesi) papság művelődése fokozottabban hozzáigazodjék a laikus társadalom kiváltságosainak igényeihez. Az oklevélírás és oklevélszerkesztés ismerete, párosulva több-kevesebb jogtudással, a világiak ügyeiben való forgolódás nemcsak újszerű és gyorsabb fejlődést indított el az egyházi intellektualizmus vonalán, hanem ezen belül már a XII—XIII. század fordulóján bizonyos laicizálódási folyamatot szintén kiváltott. Ettől fogva a kutatónak két különálló, de egymással hosszú századokon át szorosan összefüggő, párhuzamos társadalmi-művelődési kibontakozás jelenségeit kell figyelnie ahhoz, hogy a laicizálódás egészéről képet kaphasson, és magát a laikus értelmiség létrejöttét megérthesse[28]: 1. a világi papság (klérus) körében lezajlott intellektuális fejlődést, illetve az ezen belül kibontakozó laicizálódást; 2. a XIV. század közepe óta magán a laikus társadalmon belül is feltűnő értelmiségi réteg létrejöttét, illetve ennek az egyházi értelmiségtől fokozatosan elkülönülő művelődése alakulását.

Közismert dolog, hogy a középkori latin egyházban a világi papság képzett rétegének óriási többsége nem teológiai iskolázottságú: az antik hagyományokat hasznosító hét szabad művészet lényegében világi tananyagát sajátította el.[29] A klérus tanultjai tehát Erdélyben is eleve inkább intellektuális, mint teológus réteget alkottak. A tanult klerikust e képzettsége általában a szellemi munkára tette alkalmassá, tekintet nélkül arra, hogy azt az egyház vagy a világi társadalom körében kell-e végeznie. Társadalom és egyház az intellektualizmust kezdetben egyaránt osztatlan egésznek és már csak azért is a papsághoz kötöttnek érezte, mert a feudális világ a XVI. századig az értelmiségi munkát csupán egyházi beneficiumokkal javadalmazhatta.

Elsősorban a laikus társadalom növekvő igényei fejlesztették népessé az egyházi értelmiségnek ezt a szerzetesitől világosan elkülönülő ágát. Elitje a királyi udvar politikai-diplomáciai munkaköreit töltötte be, és főpapi címeket, illetve javadalmakat kapott világi szolgálatai jutalmául. Középrétege viszont gyarapodásának ütemében — a világi társadalom legteljesebb helyeslése és támogatása mellett — a káptalani stallumokat és a gazdagabb plébániákat sajátította ki magának. A XIV. század végén már annyira népes ez a középréteg, hogy sérelmezi külföldiek kinevezését az erdélyi javadalmakra. Ennek eltiltására 1397-ben sikerült országgyűlési végzést kivívnia. Száz esztendő múlva (1498) viszont már a belföldi tanult klerikusok elhelyezkedését is csak abban az esetben biztosíthatták, ha mindenki csupán egyetlen javadalmat birtokol.[30]

A számbeli gyarapodással párhuzamosan emelkedett a XV. század elejétől fogva a klerikus középréteg általános művelődési szintje. A XIV. század elején még beérték azzal, hogy a leendő kanonok tudjon olvasni. 1389-ben már megkövetelték, hogy jól beszéljen, fogalmazzon, írjon és olvasson latinul.[31] A következő száz esztendő alatt pedig az egyetemi végzettségnek legalább az alacsonyabb fokozatai tekinthetők általános kívánalomnak a középréteget megillető beneficiumok elnyeréséhez. Azonban ekkor már sokan — jellemző módon e papok érdeklődésére — jogi (sőt egyesek orvosi) végzettséget is igyekeztek szerezni maguknak a külföldi egyetemeken. A XV. szá-

zad társadalmi-gazdasági fejlődésétől mind nagyobb szerephez juttatott köznemesség, polgárság legjobb erői legtömegesebben ebbe a rétegbe szerettek volna bejutni tanultságukkal. Létszámánál, korszerű műveltségénél fogva a XV—XVI. század fordulóján ez a népes klerikus középréteg tekinthető az erdélyi intellektualizmus legjelentősebb alkotóelemének. Közvetítésével jutottak el a világi társadalomhoz mind a külföldi fejlődés, mind pedig a főpapi elit körében végbemenő laicizálódás eredményei.[32]

A tanult klérus lényegében világias műveltsége és érdeklődési köre, valamint papi jellege közötti ellentmondást csak a reformációnak sikerült feloldania. Az egyházi javak szekularizációja (1556) választót elé állította ezt az erősen elvilágiasodott, reneszánsz életfelfogástól és humanista műveltségtől átitatott klerikus középréteget. Egyesek, többnyire a protestáns papság tagjaiként, továbbra is megőrizték egyházi jellegüket, mások viszont teljesen a világi értelmiséghez hasonultak. Az egyházi intellektualizmus klerikus ága tehát a XVI. század közepére részben formálisan is beleépült a világi értelmiségbe, annak létszámát és színvonalát emelve. Ezzel egyidejűleg azonban, most már protestáns alapon, az intellektualizmus papi ága az eddiginél erősebben teológiai, vallásos jellegűvé vált. Az intellektualizmus és papság korábbi azonossága a XVI. század közepére, már csak a világi értelmiség tényleges létezése, száma és befolyása következtében is, tarthatatlanná vált. Az egyházi, illetve világi jelleg az értelmiségen belül ettől kezdve világosabban, bár kissé formálisan hangsúlyozódik, ez azonban korántsem jelenti még a művelődés határozottabb szétválását. Sőt, az iskolázás továbbra is egyházi és azonos volta következtében a XVII. század folyamán az eddiginél jóval több teológiai elem került be a világiak műveltségébe is.

A reformáció ugyan jelentősen megnyirbálta a papság korábbi világi szerepét, a művelődési élet vezetését azonban változatlanul kezében hagyta. Ezt a szerepet az sem érintette lényegesen, hogy a protestáns papság közvetlenebb függőségi viszonyba került a világi társadalom erőivel szemben, mint egykori katolikus elődje volt. A világi értelmiség Erdélyben a XVI. század közepén már elég erős a legfelsőbb politikai vezetés és a teljes államigazgatás szakfeladatainak ellátására. Soraiban akadtak olyan magas műveltségű, Itáliában tanult világi, humanista szakemberek és államférfiak, akik a fejedelmi kancelláriát egy időre ugyanolyan, de már teljesen laicizált, vezető művelődési központtá tudták fejleszteni, mint amilyen Mátyás király idejében volt.[33] Arra azonban már nem futotta a világi intellektualizmus erejéből, hogy az európai fejlődéssel való állandó, eleven összeköttetést ő maga biztosítsa. Az erdélyi feudalizmus központi hivatalainak szűkre szabott személyi keretei elégtelenek s egyre alkalmatlanabbak voltak ilyen feladatra korszerűen felkészült külön világi értelmiségi réteg eltartására és működésének biztosítására. Amióta a feudalizmus és a protestáns ortodoxia erői diadalmaskodtak a reformáció haladóbb változataitól felvetett polgári irányú törekvések felett, a fejedelmi udvar légköre nem volt a legalkalmasabb az újabb eszmeáramlatok átvételére és meghonosítására. Ezért kerülhetett vissza a szellemi élet közvetlen irányítása a XVII. század elején a laicizálódott fejedelmi udvarból az egyházi vezetés alatt álló felsőbb iskolákhoz (kollégiumokhoz). Ezek a polgári, városi környezetbe települt felsőbb iskolák nyújtották — szerény körülményeik ellenére is — a legnagyobb lehetőséget a kizárólagos szellemi tevékenységre, az alkotásra. Ide tömörültek tehát a szellemi élet igazi arisztokratái, s így ezek a kollégiumok váltak a művelődési élet igazi vezetőivé. Innen

indult ki a Hollandiáig, Angliáig nyúló, állandó szellemi összeköttetést jelentő diákvándorlás. Ide futottak be könyvek, baráti kapcsolatok és külföldön tanult új tanárok révén a haladás friss eszméi. Ezeket ugyaninnen hordta széjjel az értelmiségi utánpótlás az egész társadalomba.

Az erdélyi értelmiség szellemileg legaktívabb rétege tehát a reformáció után is az egyházi társadalomból került ki. A feudalizmus általános közömbössége a művelődéssel szemben lényegében változatlan maradt. A protestáns egyházak és a feudalizmus kiegyezése következtében egész természetesnek vehető, hogy az új szellemi javak közvetítését a világiak részére is elsősorban az egyházi értelmiség legműveltebb rétege végezte.

Erre a közvetítésre azonban a protestáns egyházi értelmiséget a régi katolikus klérusnál sokkal alkalmasabbá tette összetétele, a laikus társadalommal való szoros kapcsolata s általában helyzete. Minthogy a szekularizáció óta a papi pálya az uralkodó osztályok számára sem anyagi, sem társadalmi szempontból többé nem volt kívánatos, az új egyházi értelmiség szinte teljesen a jobbágyságból, mezővárosi polgárságból, illetve a városi lakosság és nemesség szegényebb elemeiből toborzódott. E feltörekvő, főként népi eredetűekből álló réteg tagjai szokatlanul fogékonyaknak mutatkoztak általában a világi társadalom s különösképpen ama osztály vagy réteg kérdései iránt, amelyből maguk is jöttek, s amelyhez családjuk, rokonságuk tartozott. Saját anyagi kérdéseik, jogi helyzetük és gyermekeik jövendőjének biztosítása megkívánta a protestáns egyháziaktól, hogy szoros kapcsolatot tartsanak fenn a világi társadalommal, ne különüljenek el tőle olyan értelemben, mint ahogyan azt az egykori katolikus klérus tette. A családfenntartás, a vagyonszerzés, a gazdálkodás gondjai önmagukban is erősen laicizáló hatással voltak a protestáns papok mentalitására. Ez kifejeződött abban a törekvésükben is, hogy életformájuk minél jobban közeledjék a nemességéhez vagy a polgárságéhoz.[34]

A XVII. században már nem egy protestáns paplak semmiben sem különbözött a gazdálkodó nemes portájától; a Szászföldön pedig nem hiányoztak az olyan papok sem, akik valamelyik közeli városban laktak, és egyházközségüket csupán jövedelemforrásnak tekintették.[35] A világi társadalom törekvéseiben való érdekeltségüket sokáig megkövetelte rendi helyzetük bizonytalansága is. A latin egyház papjait Erdélyben a legrégibb időktől fogva ex officio nemeseknek tekintették. A protestáns papoknak azonban családjuk is volt. A jobbágyszármazású pap (tehát a nagy többség) gyermekei viszont csak abban az esetben élvezhették apjuk kiváltságait, ha maguk is az ecclesiasticus statusban maradtak; tehát papok, tanítómesterek vagy tanárok lettek. Ellenkező esetben visszasüllyedtek a jobbágyságba. A protestáns egyházi rendbe került feltörekvő elemek léte tehát éppen úgy, mint esetleges további társadalmi emelkedésük, a tanuláshoz, az értelmiségi munkakörhöz kötött. A világi értelmiség ebből a rétegből különösen attól kezdve kapott tömegesen utánpótlást, amióta Bethlen Gábor fejedelem 1629-ben a protestáns papok utódait egyetemlegesen megnemesítette.[36] Ettől fogva egészen szerves és állandó lett az átáramlás a papi rendből az akkor már nagyobb érvényesülési lehetőséget biztosító világi értelmiségbe. A családi hagyomány, a kellő magánvagyon hiánya ugyanis 1629 után is a papfiúk számára szinte kizárólag csak az intellektuális pályákon való társadalmi emelkedést tette lehetővé.

De nemcsak a papfiúk emelkedése folytán volt az összeköttetés állandó és szoros az egyházi és világi értelmiség között. Még a XVII. században sem ritka dolog, főként tanítók vagy tanárok esetében, hogy értelmiségi

aszerint lép át — életében esetleg több ízben is — az ecclesiasticus statusból a politicus statusba, vagy fordítva, hogy hol kínálkozik számára jobb érvényesülési lehetőség. 1674-ben ugyan a szász világi universitas már tilalmazta a világi rendből az egyházi szolgálatba való átlépést, de ez a társadalmi mozgás — főként fordított irányba — éppen az értelmiségen belüli válaszvonal kialakulatlansága következtében még közel egy évszázadon át kimutatható. A XVII. századból, főként szász vonatkozásban, meglehetősen sok adat szól az ecclesiasticus és politicus status közötti hatalmi súrlódásokról. Ezek ugyan mindenhol a világiak szupremáciájának kialakulásával végződtek, de nem akadályozták meg, hogy a világi haladás eszméit továbbra is ne az egyház iskolái köré tömörült szellemi vezető réteg közvetítse.[37]

A humanizmus kiélt formái között megrekedt XVII. századi Erdély feudális társadalmába ez a Németországban, Hollandiában, Angliában tanultakból összetevődő vezető réteg közvetítette, persze egyházi-vallásos köntösbe öltöztetve, az európai szellemi életben folyó nagy erjedés újabb eredményeit. Nélküle a török által Európa törzsétől egyre jobban elvágott Erdély fejletlen gazdasági-társadalmi körülményei között aligha juthattak volna szóhoz feltűnően korán és első kézből véve az angol puritanizmus, presbiterianizmus és a kartezianizmus, a kezdődő felvilágosodás, valamint a polgári átalakulás eszméi.[38] Az erdélyi intellektualizmus fejlődésének kétarcúságát mutatja, hogy a művelődés végleges laicizálódását előkészítő új eszméket a XVII. század második felében az értelmiség egyházi ágának legjobbjai hintették szét a laikus társadalomban.

A VILÁGI ÉRTELMISÉG JELENTKEZÉSE

Az értelmiség másik ágát alkotó laikus réteg kialakulása is az oklevelesjogi írásbeliség fejlődésével kapcsolatosan indult el a XIII. század folyamán. Ugyanazok a Franciaországban oklevélszerkesztést tanult artium magisterek, akik a laicizálódást az egyházi értelmiségen belül elindították, honosították meg a gyakorlati célú oklevélírás oktatását a káptalani iskolákban. Ezekből az iskolákból kerültek ki a XIII. századtól kezdve az első erdélyi laikus írástudók.[39] Minthogy a nemesi társadalom a birtokügyeivel kapcsolatos okleveles írásbeliség területén és a bíráskodásban a gyakran nyelvét sem értő idegen papoknál szívesebben látta a helyi jogszokásokat ismerő világiakat, Erdélyben viszonylag elég gyorsan jelentkezhetett a laikus írástudó réteg. Ennek tagjai a káptalani iskolákban a középkori műveltség hagyományos alapismeretein kívül megtanulták az oklevélírást, valamelyik hiteleshely (káptalan, konvent) vagy nagybíró (vajda, nádor, országbíró) kancelláriájának scribájaként pedig munkájuk során elsajátították az oklevélszerkesztést és az élő joggyakorlatot. Gyakorlati jogászrendnek lehetne leginkább nevezni az erdélyi laikus értelmiségnek ezt a legrégibb rétegét.[40] Ez az oklevelezésben és jogszolgáltatásban már a XIV. század végére átvette a klerikus jogász-oklevelezők szerepkörét. Tagjai kancelláriai tisztviselők, jogban jártas ügyvédkedő személyek, származásukra nézve pedig túlnyomó részben szegényebb nemesek, akik éppen írástudásuk és jogi ismereteik segítségével akartak vagyonhoz jutni és emelkedni a társadalmi ranglétrán.

A XIII. század óta kibontakozó belföldi iskolázás természetesen főként a papi utánpótlást nevelte. De nem kizárólag csak ezt. Egyre többen kerül-

tek ki az iskolákból olyanok, akik világi érvényesülést kerestek. Ezeknek azonban hovatovább csupán a legszerencsésebb kis töredéke juthatott be a gyakorlati jogászrendbe. Többsége a társadalmi munkamegosztás ütemében fejlődő gyakorlati írásbeliség területén igyekezett magának valami értelmiségi munkakört találni városok, megyék nótáriusaként, nagyurak titkáraként vagy a kincstári szervezet és a nagybirtok igazgatását végző szakértőként. Ha világi érvényesülésük nem sikerült, képzettségükkel még mindig találhattak maguknak szerényebb falusi plébániát vagy tanítómesterséget.[41] A tanult világiaknak ez a rétege — nem csupán „deák" nevük, hanem hasonló műveltségük és életformájuk is mutatja — a görögkeleti-szláv intellektualizmus „dják"-jaival rokon társadalmi képződmény. Klerikus és laikus, sőt egyenesen népi elemekből álló keverék műveltségük, sajátos társadalmi helyzetük azt bizonyítja, hogy a laicizálódás a XVI. század elejére ebben a rétegben is jelentősen előrehaladt. A gazdasági-társadalmi körülmények azonban nem tudtak a rohamosan gyarapodó deákság egészének befogadására elegendő megélhetési lehetőséget biztosítani a világi társadalomban. A deákság tehát átmeneti helyet foglalt el, minthogy részint egyházi, részint pedig világi pályán talált megélhetést. A visszahúzó erők érvényesülése ellenére a deákság zömét azok a tanult elemek alkották, akik ki akartak törni az egyházi intellektualizmus kereteiből, vagy pedig onnan kirekedtek. Tömege és a társadalom minden rétegébe szétágazó gyökerei következtében a deákság lett a későbbi világi értelmiség legfontosabb alapanyaga. A deákságban kisnemesek mellett már városi, mezővárosi, sőt paraszti elemek is nagy tömegben találhatók.[42]

Műveltsége alapján lényegében a deáksággal azonosnak vehetnők, társadalmi funkciójánál és helyzeténél fogva azonban mégis megkülönböztetendőnek látjuk az ún. gazdasági értelmiség vékony rétegét. A városi iskolákban a hagyományos tanulmányi anyagot korán megtoldották olyan gyakorlati ismeretekkel, amelyekre az Itáliától a Közel-Keletig kereskedő patríciusoknak, a Moldvától Németországig üzletező mezővárosi tőzséreknek, de az iparosoknak is szükségük volt. Így alakult ki az a tanult réteg, amely elsősorban a gazdasági életben hasznosította tudását. Tagjai anyagilag általában függetlenebbek, mint a deákság nagy része, mert saját üzleti vállalkozásaikat akkor sem adják fel, ha olykor a kincstári igazgatásban valamilyen szolgálatot vállaltak. Társadalmi súlyuk is jóval nagyobb, hiszen ők a polgárság szószólói, vezetői. A harmincadhivatalok, só- és bányakamarák, a pénzügyigazgatás tisztviselői is tagjai ennek az általános feudális környezettől legjobban elütő, legmodernebbnek tűnő értelmiségi rétegnek.[43]

Eddig jutott el az értelmiségi fejlődés a laikus társadalom vonalán, amikor a XVI. század közepén a humanizmus és a reformáció diadala, valamint az önálló fejedelemség megalakulása új, kedvezőbb helyzetet teremtett a világiak számára. A külön államiság nagyobb érvényesülési lehetőségeket nyitott meg az erdélyi világi értelmiség előtt. A világi intellektualizmus társadalmi súlyát a humanizmus nyomában kiszélesülő laicizálódás jelentősen megnövelte. Végül a reformáció mindezekkel egyidejűleg a hivatali pályákon a világiakat megszabadította az egyháziak versenyétől. A fejedelemség kiépülő kormányzati-politikai szervezetében a kancelláriától kezdve a legalacsonyabb beosztású tisztviselőcskéig csupán világi tanult ember részére volt hely.[44] Eddig az igazán ragyogó pályát a közéletben klerikusként futhatta be a feltörő értelmiségi, a XVI. század közepétől fogva viszont a világi jelleg biztosította a gyors és kiugró társadalmi emelkedést. A tanultság ekkor vált a világiak számára

is a társadalmi érvényesülés előfeltételévé. Közéleti érvényesüléshez ettől fogva már nem volt elegendő egyedül a származás. Az új embereszmény a legelőkelőbbektől is megkívánta bizonyos fokú műveltség elsajátítását. Valóban a külföldi egyetemen tanuló diákok sorában a XVI. század közepén ott látjuk már a legelőkelőbb nemesi családok tagjait is, köztük például a későbbi fejedelmet, Báthori Istvánt.

A mohácsi csatavesztést követő évtizedek a sok megpróbáltatással együtt a társadalomban mozgást, a szellemi életben pedig friss levegőt is hoztak Erdélynek. A nép nyelvén megszólaló humanizmus és a reformáció mozgósító erejű új eszmékkel tört be mind szélesebb rétegek életébe. Az írás és olvasás tudatos terjesztésével a reformációnak a korábbihoz viszonyítva népes rétegekben sikerült felkeltenie művelődési igényeket. Az írni csak anyanyelvükön (tehát latinul nem vagy alig) tudó „paraszt deákok" elszaporodása, a szabad parasztság lakta vidékek magánoklevelezésének felvirágzása a XVI. század második felében egyaránt azt mutatja, hogy olyan mélyre lenyúló művelődési folyamat volt kibontakozóban, amelynek hatása előbb-utóbb el kellett hogy érje az értelmiségi fejlődést is. A betű új társadalmi kategóriákat hódított meg s egyre szélesebbre tágította az értelmiségi utánpótlás határait a mezővárosi és falusi lakosság körében.[45]

A felcsillanó kedvező lehetőségek különösen a középrétegek számára ígértek sokat. A polgárság és a nemesség erőviszonya az előbbi számára kedvezően alakult. A nemesség Erdélyben nem képviselt akkora erőt, hogy a fejedelmi hatalomnak vetélytársa lehessen; főként ha ez a polgárságra támaszkodik. A reformáció antifeudális törekvései és a humanizmus általános elterjedése szintén abban az irányban hatottak, hogy a polgárság a korábbinál jelentősebb szerephez jusson. A század második felének pezsgő szellemi élete, az anyanyelvű írásbeliség elsöprő erejű kiteljesülése, a kivirágzó anyanyelvű irodalom — mind arról a kedvező hatásról tanúskodnak, amelyet a polgárságnak a művelődési életben való előretörése váltott ki. A biztató kezdet után azonban a fejlődés nem jutott s az adott körülmények között nem is juthatott el a kívánatos szintre. A polgárság erői, vallási és más jellegű megosztottságuk következtében is, a XVI. század utolsó évtizedére hátrálni kényszerültek a feudalizmus egységesen felsorakozó frontjával szemben. Az uralkodó osztályok és az egyházakba szerveződő reformáció együttes erővel igyekeztek gátat vetni a további változásoknak mind társadalmi, mind pedig művelődési téren. A századfordulótól kezdve társadalmi vonatkozásban újra a nemesség a hangadó, a művelődési életben pedig a réginél semmivel sem enyhébb formában állott helyre az egyház ellenőrző szerepe. Mindez a polgárság egyre fokozódó visszaszorítására s a világi értelmiség laicizálódásának lefékezésére vezetett.[46]

A feudalizmus újult erővel érvényesülő előretörését a fejedelemség általános gazdasági hanyatlása könnyítette meg olyan mértékben, hogy az a XVII. század folyamán még a városi lakosság körében is éreztethette hatását. Ekkor lett sajátosan álcázott feudális színezetű bizonyos városok és falvak viszonya, közeledett a patriciátus a feudális vezető rétegekhez, özönlött el a nemesség egyes városokat. A polgári fejlődési vonal megtörése az intellektualizmust illetően azzal a következménnyel járt, hogy időlegesen elakadt az értelmiség differenciálódása, a szellemi munka szakszerűbbé válása. A világi értelmiség fejlődése minőségi tekintetben megállott a XVI. század közepére elért szinten. Mindez azonban nem érintette a laikus tanult réteg számbeli gyarapodását.

A laicizálódás mögött ugyanis most már hajtóerőként ott állott a fejedelmi hatalom, melynek a rendekkel szembeni fölénye a XVII. század első felében központosítási kísérleteket is lehetővé tett. Ezekhez és általában a hatalom gyakorlásához a fejedelemnek mind nagyobb számú értelmiségi munkaerőre volt szüksége.[47] Hivatalnokaival szemben azonban az állam — a fentiekből következően — nagyon szerény igényeket támasztott. Beérte még a század végén is azzal a hagyományos képzettséggel, amelyet az általános alapok iskolai megszerzése után a kancelláriákon, bírói székek mellett folytatott gyakorlati munka nyújthatott. A feudalizmus újabb megerősödése és a polgári fejlődés elakadása miatt az erdélyi értelmiség laicizálódása és műveltsége a XVII. század végén szinte maradibb képet mutatott, mint száz esztendővel korábban.

Legnagyobb kicserélődés ebben az időszakban a világi értelmiség elitrétegében ment végbe. A XVI. század közepén a reformáció kirekesztette a főpap-politikusokat az államvezetésből. Helyüket a humanista művelődés fegyverzetében jelentkező különféle világi elemek foglalták el. A nemesek és polgárok legjobbjaiból alakult újra a világi értelmiség vezető rétege. Amíg csak meg nem kezdődött a feudalizmus konszolidálása, a tanultság és a tehetség volt az ide való bekerülés legfontosabb előfeltétele. A fejedelemség XVI. századi vezető rétege csupa homo novusokból állott. Az élenjárók a páduai egyetemen tanulták a jogot és az államvezetés humanista művészetét. Az irodalomnak és a tudományoknak maguk is tevékeny művelői, egyben a reneszánsz életforma és ízlés terjesztői. Nekik köszönhető, hogy a fejedelmi udvar 1570—1597 között Mátyás király kezdeményezéseinek folytatójaként léphetett fel. A török veszedelem árnyékában élő Erdély sajátos helyzete azonban a kormányzás vezetőitől elsősorban gyakorlati érzéket és katonai tapasztalatokat kívánt. Ilyen körülmények között a világi értelmiség elitjének a XVII. század elejétől fokozatosan át kellett alakulnia.[48] Feudális elemek lettek benne a hangadók, s ezeknek már mind kisebb töredéke bírt külföldön szerzett korszerű műveltséggel. A kiválasztás szempontjai között újra egyre nagyobb súllyal esett latba a születés, bár a származás önmagában már elégtelen volt a laikus intellektualizmus legfőbb munkaköreinek betöltéséhez.

A feltörő elemek elől mind merevebben elzárkózó vezető réteget a XVII. században már inkább csak a fejedelmi hatalom egészítette ki a gyakorlati jogászrend kiemelkedő tagjaival. A fejedelmi főhivatalok betöltői ebben a században többnyire csak hivatalnokok és csupán néhányuk számítható, műveltsége alapján, az értelmiségi vezető réteghez. Az udvari főhivatalnokság e szellemileg tevékeny tagjai révén őrizte meg — hanyatlása ellenére is — irányt szabó szerepét a jogtudomány, a politikai irodalom s főként a történetírás területén. Ez azonban már nem változtathatott azon a tényen, hogy az értelmiségi fejlődés kezdete óta először kiesett a művelődési élet vezetése a központi hatalom támaszául szolgáló udvari értelmiség kezéből.

A XVI. század szabadabb levegője a világi értelmiség középrétegeiben is átcsoportosulásokat hozott. A gyakorlati jogászrend részben felemelkedett az értelmiség vezető rétegébe, részint pedig összeolvadt a deákság zömével. A humanizmus és a reformáció ugyanis elhozta a deákság teljes csatlakozását az értelmiség világi ágához. Addig is tekintélyes számát állandóan duzzasztotta a reformáció révén a laikus tömegekben felszabadított művelődési vágy. Ennek következtében még inkább kidomborodott, hogy az erdélyi világi

értelmiség fejlődésében mennyire központi jelentőségű ez a réteg. Súlyát növelte az is, hogy tagjainak többsége a humanizmust befogadó protestáns kollégiumokban az eddiginél általában jobb képzést kapott. Ebben a másfél században már felismerhetően kezd az eddig egységes deákság három-négy csoportra bomlani. Képzettebbjeiből és a gyakorlati jogászrend tagjaiból szélesebb jogászértelmiség, illetve a feudális kor hivatalnoksága alakult ki. Ez utóbbiak sorában végre elindult az a folyamat, mely az alacsonyabb tisztviselőket kiszabadítja a familiaritás magánjogi függőségéből, s lehetővé teszi a modern értelemben vett hivatalnokság kialakulását (4. kép).

A sajátos polgári vonásokat őrző gazdasági értelmiség mellett még mindig maradt a deákságnak olyan felszínesen képzett csoportja, amely sok régi vonást továbbra is megőrzött. Ezekből kerültek ki azok, akik még mindig nem állapodtak meg a világi értelmiség mellett, hanem, ha a szükség úgy hozta, az ecclesiasticus status keretei között is szerencsét próbáltak, általában mint falusi tanítómesterek. A deákság képzése továbbra is a régi úton haladt: vagyis az ifjú az általános alapok iskolás lefektetése után gyakorlatban sajátította el azokat a jogi, igazságszolgáltatási és közigazgatási ismereteket, amelyek akár a jogászi, akár a hivatalnoki pályához szükségesek voltak. A protonotarián és a fejedelmi kancellárián folyó joggyakorlat ekkor már kezdett valósággal iskolás, intézményes formákat ölteni. Ez az idejétmúlta nevelési eljárás maradt általános 1622 után is, noha Bethlen Gábor fejedelem Collegium Academicuma egyik feladatának vallotta, hogy az állam számára használható, jó tisztviselőket neveljen. E középcsoport műveltségét is teljesen átitatta a vulgarizálódott humanizmus. Az anyanyelvűvé váló humanista irodalom művelői és olvasói főként soraiból kerültek ki. Az anyanyelvű írásbeliség és a világias tartalmú irodalom fejlesztésében ugyancsak ez a csoport játszotta a legfontosabb szerepet (8. kép).

Nemcsak számbeli, hanem jelentős művelődési gyarapodást is hozott e korszak a gazdasági értelmiség számára. Ekkor különült el határozottabban a deákság feudális tájékozódású zömétől és művelődése ekkor öltött polgári jegyeket. A nagy fellendülés ebben a tekintetben is csak a XVI. századra korlátozódott, melyet a vizsgált korszak záróhatárán (1700) is túlnyúló hanyatlás követett. A városi lakosság szélesebb köreinek művelődési igényeit a humanizmus keltette fel. A XVI. század átmeneti gazdasági virágzása a nagyobb városokban olyan anyagi és életkörülményeket teremtett a reneszánsz és a humanizmus befogadására, amilyeneket korábban csak a feudális vezető rétegek élveztek. Így bontakozhatott ki a városok tanult lakossága körében az erdélyi reneszánsz és humanizmus legtősgyökeresebb külön ága. Az ezt hordozó tehetősebb polgári réteg szerepköre a fejedelemség idején megnőtt, s művelődése ennek megfelelően friss színekkel egészült ki. Képviselői, a gazdasági vezetés mellett, nyelvismeretüknél, világjártságuknál fogva a külügyek intézésében is szerephez jutottak. Legkiválóbbjaik a városi politika szűk keretei közül belenőttek az országos politika intézésébe. Ez az értelmiség már lényegében polgári értelmiség, s legjobbjai teljes jogú tagjai az intellektuális elitnek.[49]

A XVIII. század derekára lezárultak az erdélyi értelmiség kialakulásának messzi századokba visszanyúló előzményei.[50]

A LAIKUS ÍRÁSBELISÉG KEZDETEI A KÖZÉPKORI ERDÉLYBEN

ÚJ TÖREKVÉSEK A PALEOGRÁFIAI KUTATÁSBAN

A latin paleográfia problémáinak a hazai történetkutatás szempontjából az ad különleges fontosságot, hogy e diszciplína segítsége nélkül mennyiségre nézve legnagyobb forráscsoportunk, ti. a latin nyelvű és írású forrásaink értékesítése felé már a legelső lépéseket sem tehetjük meg. Ennek ellenére történettudományunk a segédtudományoknak ezt az ágát a legutóbbi időkig feltűnően elhanyagolta és fejlődésének újabb szakaszait nem követte kellő figyelemmel. Jóllehet más országokban a paleográfusok érdeklődésének előterébe, már évtizedekkel ezelőtt, határozottan az írás művelődéstörténeti, sőt Hajnal István munkássága nyomán társadalmi vonatkozásai kerültek, nálunk a latin paleográfiát még ma is általában arra szokás leszűkíteni, amit e tudományág tárgyköréből Prou (illetve az őt követő Andreescu), Steffens, Thompson és mások kitűnő kézikönyvei, sajátos céljaik szerint, felölelnek.[1] E kézikönyvek anyagának megfelelően nálunk praktikus, technikai ismereteket közlő diszciplínának szokták tekinteni a paleográfiát, amelyből a történész alig nyerhet többet, mint hogy megtanítja őt a régi szövegek elolvasására, és segíti az értelmezésükkel kapcsolatosan felmerülő formai (grafikai) kérdések megoldásában. Pedig ez a rég meggyökeresedett vélemény ma már csak részben tekinthető a korszerű paleográfiára érvényesnek. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a fenti jellemzés bizonyos mértékben mindig találó marad a paleográfiára, minthogy lényegének feladása és legfontosabb feladatának elárulása nélkül technikus célkitűzéseiről és kipróbált munkamódszereiről sohasem mondhat le. A hagyományos feladatok változatlan ellátása azonban ma már nem akadályozhatja meg ezt a segédtudományi diszciplínát sem abban, hogy átlépje szűkre szabott munkaterületének határait, amelyeket első művelői még a XVIII. században vontak meg. A latin paleográfia immár több mint félszázada új utakat keres, hogy az állandóan fejlődő történetkutatásnak minél több tekintetben lehessen segítségére. Ez irányú erőfeszítéseinek eredményei máris érdemesek arra, hogy felfigyeljünk rájuk és saját történetírásunk területén szintén megkíséreljük értékesítésüket.

Az alábbi soroknak nem több a céljuk, mint: 1. felhívni kutatóink figyelmét az említett újabb törekvésekre; 2. hazai történeti probléma vázlatos bemutatásán keresztül érzékeltetni a paleográfiai kérdések újszerű kezelésének módját; 3. néhány konkrét feladat megnevezésével rámutatni azokra a nagy lehetőségekre, amelyeket ezek az új törekvések Romániában a paleográfia továbbfejlesztése számára kínálnak.

Az utolsó fél évszázad szakirodalmi termése félreérthetetlenül tanúskodik arról, hogy mind a diplomatika, mind pedig a paleográfia fokozatosan kinőtt a szó régi értelmében vett „segédtudományok" közül és egyre önállóbb, hézagpótló feladathoz jutott.[2] Egykor az oklevéltan kiegészítő részének tekintett paleográfia számára is egészen új távlatok nyíltak azáltal, hogy a diplomatika e század második-harmadik évtizede óta végső soron az egyes területek okleveles gyakorlatának a maga egészében való bemutatására törekszik. Az oklevéltani stúdiumok ilyen értelmű kitágítása jelentősen megnövelte a paleográfia fontosságát, gazdagította szempontjait, finomította módszereit.

A paleográfia továbbfejlesztése ugyanis egyik fő előfeltétele lett annak, hogy a diplomatika az okleveles írásbeliség teljességben való ábrázolására vállalkozhassék.

Hamarosan kiderült azonban, hogy egy terület okleveles gyakorlata az ottani íráskultúra egyéb jelenségeitől elszigetelve nem értékelhető helyesen. Szükségessé vált tehát általában olyan összefüggések elmélyült vizsgálata, mint az iskolázás s különösen az írásoktatás története, az írás gyakorlati társadalmi szerepe, a könyvírás és ezzel kapcsolatosan a könyvtárügy története, az írástudó rétegek társadalmi helyzete stb. A korszerű oklevéltan ugyan fokozottan bevonta érdeklődési körébe az említett művelődési vonatkozásokat, azok feltárására azonban, sajátos feladatának elhanyagolása nélkül, nem vállalkozhatott. S minthogy a művelődési jelenségeket az írás közös ténye egységbe fogta, egészen természetes lett a követelmény, hogy e feladatokat, mint legilletékesebb, a nagykorúsított paleográfia oldja meg nevelőanyja: az oklevéltan számára.

Ennek a korszerű paleográfiának azonban már annyira kibővült a munkatere, annyira más mozzanatok kerültek érdeklődésének előterébe, hogy talán helyesebb volna — amint ezt egyes kutatók korábban is tették — a régi, szűkebb értelmezésű paleográfiától való megkülönböztetésként következetesen írástörténetnek vagy még inkább írásbeliségtörténetnek nevezni. Az írástörténet a régi, praktikus paleográfiának művelődéstörténeti irányban való természetes továbbfejlődéseként jött létre, de alapja változatlanul a gyakorlati paleográfia maradt. Ez az írástörténetté bővült paleográfia azonban, korábbi változatától eltérően, már nem áll meg a régi szövegek megfejtéséhez közvetlenül vagy közvetve nélkülözhetetlen ismeretek közlésénél, hanem — Hajnal megfogalmazása szerint — foglalkozik magán az íráson és az íráshasználaton kívül az írástudás és az ezen alapuló hivatalnokság, valamint a társadalom összes írástudó rétegeinek történetével: tehát az írás egész társadalmi szerepével.[3] E cél érdekében egészen szoros kapcsolatot tart fenn mind a szellemi, mind pedig az anyagi művelődés történetével: főként az oktatás- és irodalomtörténettel; de az írástudók társadalmi szerepének vizsgálata révén a társadalom-, sőt a gazdaságtörténettel is.

Az írás a történeti idők nagy részében a műveltség hordozója volt. Története tehát a művelődés történetének egyik igen fontos fejezete. Az írástörténet azonban ennek ellenére sem olvad fel a művelődéstörténetben. Anyaguk ugyan részben közös, érdeklődésük is több ponton találkozik, az írástörténetet azonban a gyakorlati paleográfia által kiformált sajátos munkamódszerei és célkitűzései mégis elkülönítik a művelődéstörténettől. Az írástörténet nem művelődéstörténet, hanem annak csak egyik fontos segédtudománya, ha úgy tetszik, egyik segédeszköze. Az írástörténet ugyanis az írásos kultúra emlékeinek csak a külső, formai elemeivel közvetlenül vagy közvetve kapcsolatos művelődési mozzanatokat vizsgálja, a művelődéstörténet pedig minden tényezőre, így a tartalomra is kiterjeszti figyelmét.

Az írástörténet feladatköre különben az oklevéltan irányában is világosan elhatárolt. A modern diplomatika egy terület okleveles gyakorlatának teljességét kívánja ábrázolni; az írástörténet viszont egy terület egész írásos kultúrájának megvilágítására törekszik. Különben e szélesebb munkakörből következik, hogy napjainkban a diplomatika és az írástörténetté fejlesztett paleográfia viszonyát pontosan a korábbi állapot fordítottjának kezdjük érezni. Úgy tűnik, hogy az írásos forrásokkal foglalkozó segédtudományok

eredményeinek a jövőben az írásbeliség egészét felölelő írástörténet lesz összefogó kerete. Az okleveles írásbeliség feltárására szorítkozó diplomatika csak egyik, bár legfontosabb segítőtársa lesz ennek a nagyobb távlatokat biztosító tudományszaknak.

A „littera" és a „litteratura" kezdeti szoros kapcsolatai következtében az írástörténet a kultúra fejlődésével foglalkozó többi tudományág között a középkor korai századaira vonatkozóan máris központi összekötő szerephez jutott, és általában hatalmas távlatok állanak nyitva előtte. A társadalom és a művelődés kapcsolatainak feltárásában önálló feladathoz juttatott korszerű paleográfiai (azaz írástörténeti) kutatás segítségével a múltnak olyan jelenségei válnak tanulmányozhatóvá, amelyek hazai történetírásunkat is egészen közelről érdeklik és amelyek megragadására — legalább egyelőre — célravezetőbb módszereket nem ismerünk.

Kutatóinkban felvetődhet azonban a kérdés, hogy sajátos hazai forrásviszonyaink között egyáltalában nyílik-e lehetőség a fenti paleográfiai felfogás gyümölcsöztetésére. Válaszul legyen szabad alább az írástörténet módszerével feleletet keresni arra az anyanyelvi írásbeliségünk és irodalmiságunk, valamint egész újkori művelődésünk szempontjából döntő fontosságú kérdésre, hogy az írástudás a középkori Erdélyben a papság kizárólagos tulajdonából mikor és hogyan került át a laikus társadalomnak is a birtokába és hogy ez a tény milyen következményekkel járt. Minthogy az ilyenféle írástörténeti vizsgálódások számára az előmunkálatok nálunk egyelőre még meglehetősen hiányoznak, merészség lett volna a kérdések felvetésén, a problémák újszerű kezelésének bemutatásán túlmenni és a kérdések megoldását is e soroknak igényelni. A szerző azonban reméli, hogy — a szükséges előmunkálatok fokozatos elvégzése után — később még visszatérhet az alább érintendő kérdésekre, és elmélyültebb megoldásukhoz — a régi erdélyi íráskultúra feltárására irányuló kutatásainak keretei között — maga is hozzájárulhat.

A LATIN ÍRÁSHASZNÁLAT KEZDETEI ERDÉLYBEN

A latin írás a népvándorlás után századokon át mint a megörökítés csodált művelete a papok kizárólagos tudománya maradt Európa-szerte. Mindaddig, amíg az írás nem nyerte el mai értelmét, azaz nem vált az emberek közötti érintkezésnek az élőszóval egyenrangú eszközévé, hanem többé-kevésbé ünnepélyes és rendkívüli aktusnak számított a társadalom szemében, addig az írástudás, ha fokozatosan lazuló szálakkal is, de valami módon állandó kapcsolatban állott a klérussal[4] (3. kép).

Erdélyben a XII. század derekáig írástudás és papság egymást teljesen fedő fogalmak voltak.[5] Kizárólagos papi írástudás a világiak teljes írásnélküliségével szemben: ez a kiindulási pontja a latin írásnak Erdélyben. Amíg az írás nem jelentett többet egyházi könyvek másolgatásánál, a világi társadalom valójában fel sem figyelt a betű hatalmas erejére. Hiába gyökeresedett meg már régen a kolostori könyvírás, abból sohasem sarjadhatott volna ki a hazai laikus íráskultúra.[6] Az írásnak és a laikus társadalomnak előbb egymásra kellett találniok, hogy a betűvetés levetkőzhesse ünnepélyességét és elindulhasson hódító útjára. Ez a további művelődési fejlődés szempontjából valóban sorsdöntő találkozás Erdélyben a XII—XIII. század fordulóján következett el. A társadalmi differenciálódás során kiemelkedő rétegek ugyanis felismerték,

hogy a tömegekkel szemben kivívott kedvezőbb helyzetüket „az írás találmányának" segítségével jogbiztosító oklevelekben végérvényesen rögzíthetik.[7] Az oklevelezéssel kezdődött Erdélyben az írás gyakorlati használata; ez később az írástudó réteg és kultúrája laicizálódása felé vezetett, és egyik fontos előkészítőjévé vált a régi, egyházias művelődés fokozatos átalakulásának. Az írástudás teljesen laikussá válásának azonban századokon át erős korlátozója maradt a betűvetés szoros és kizárólagos kapcsolata a holt latin nyelvvel.

A latin művelődés nyugat-európai, régebbi területein az egyházi társadalmon belül is megerősödött haladó erőknek a XII. század folyamán sikerült az egyházi felsőbbségtől kiküzdeniök az oktatás új formáját: a világi igényekkel is számoló egyetemeket. Az egyetemeken folyó újszerű intellektuális tevékenység viszont kialakított egy minden felesleges díszítéstől mentes, sebes és mégis világos írástípust, amely éppen e tulajdonságainál fogva az írástudás egyre gyorsuló ütemű térhódításának úttörőjévé válhatott. Az a tény, hogy a skandináviai, lengyel, cseh- és magyarországi XII—XIII. századi oklevelek írásának formái teljesen azonosak egymással és az egykori franciaországi oklevelekével, valamint az, hogy a franciaországi újítások alig néhány esztendő különbséggel rendre feltűnnek az említett országokban is, két dologra utal. Először arra, hogy Európának ezeken a szélső területein a sajátos oklevélírást olyan írástudó réteg terjesztette el, amelyik egyetlen közös központban sajátította el az írás ismeretét. Másodszor pedig arra utal, hogy ez a közös oktatási központ Franciaországban keresendő. Végül azokból az ugyanebben az időben feltűnően megszaporodó adatokból, amelyek a felsorolt országokból származó papoknak a párizsi egyetemen való tanulásáról szólnak, a kutatásnak arra a következtetésre kellett jutnia, hogy e franciaországi írásoktatási központ a párizsi egyetem, az új oklevélírás elterjesztői pedig az ott tanult, gyakorlati színezetű klerikus műveltséget szerzett udvari papok voltak.[8]

Ezek a világot látott, fölényes műveltségű, jogértő papok hazatérésük után a királyi és a nagyúri udvarokban helyezkedtek el, ahol politikai és diplomáciai feladatokra használták őket és írásos tevékenységüket is a világi társadalom szolgálatába állították.[9] Nagyon jellemző, hogy a magyar királyok okleveles gyakorlatának kialakítása éppen úgy a Franciaországban tanult, művelt udvari papok működéséhez köthető, mint ahogyan a királyi oklevelek írásának a vidéki káptalanokba való átterjedése szintén e „magister"-ek közvetítésével ment végbe. Ismeretes, hogy például Adorján kancellár, aki a magyar királyi oklevelek szerkezetét véglegesítette, Párizsban tanult, akárcsak III. Béla király ama Pál nevű nótáriusa, aki megszerkesztette azt az 1181. évi oklevelet, amelyik előírja a király előtt tárgyalt ügyek írásba foglalását. Ez a Pál nótárius udvari szolgálataiért az erdélyi püspöki méltóságot nyerte jutalmul, és bizonyára itt is folytatta tevékenységét az új írásstílus meghonosítása érdekében.[10] Különben az adatok egész sora idézhető arra, hogy a feudális Magyarország provinciális oklevelezésének végleges megszervezői a korábban királyi szolgálatban állott magisterek voltak.

Tehát Erdélyben is a külföldön tanult, jogban jártas, művelt „magisterek" a világi társadalom szolgálatába állított oklevélírás meghonosítói. De ugyancsak őbennük kereshetjük az erdélyi írásoktatás kialakítóit is. Mint püspökök, prépostok vagy lektor-kanonokok, ők korszerűsítették még a XIII. század közepe táján a káptalani iskolák elavult írástanítását a világi társadalom szükségleteinek megfelelően. A nehézkes könyvíráson kívül most már a gyakorlati célú feljegyzésekre is alkalmas gyors oklevélírást és az ehhez szük-

séges jogi alapfogalmakat szintén el lehetett sajátítani hazai iskolákban. A retorikai tananyagba szervesen beleillesztett *dictamen prosaicum* ismertette meg a tanulóval az oklevélfogalmazás és általában a jogi írásbeliség alapkérdéseit.[11] E káptalani iskolákban is — amilyenek voltak pl. Váradon és Gyulafehérváron —, „miként Franciaországban, Párizsban", a szabad művészetek, a jogtudomány és az utóbbitól elválaszthatatlan oklevélszerkesztés oktatására kívánták helyezni a hangsúlyt.[12] Szintén a jogi írásbeliség útját egyengette az 1279. évi budai zsinat ama határozata, hogy főesperesi tisztet a jövőben csak kánonjogi tanultságot szerzett klerikus tölthet be. Azokat a főespereseket viszont, akiknek csupán a szabad művészetekből volt képesítésük, három esztendei jogi tanulmányra kötelezték.[13] Az 1309. évi budai zsinat pedig kifejezetten előírta, hogy a káptalanok magisterekkel, tehát egyetemi képzettségű férfiakkal végeztessék oktatói tevékenységüket.[14] E külföldön tanult magister-réteg iskolapolitikájával függhet össze, hogy egy 1254-re keltezett, Oxfordban hamisított pápai oklevél Magyarországot is felemlíthette azok között, ahol tilalmazni kell a teológiai tanulmányok elhanyagolását a papság képzésében a római jog kedvéért.[15] Minthogy a hiteleshelyekül szolgáló káptalanokban mind az oklevelezés, mind pedig az iskola vezetője ugyanaz a lektorkanonok volt, a rátermettebb diákoknak korán alkalmuk nyílott az oklevélszerkesztés gyakorlatába való bekapcsolódásra. Sok adat maradt arról, hogy a hiteleshelyi oklevelek kiállításában, másolásában az ottani iskola tanulóit szintén foglalkoztatták.[16] Bár a káptalani iskolák elsősorban a klérus utánpótlását nevelték, a XIV. század elejétől reánk maradt adatok szerint szórványosan olyan világiak is tanultak bennük, akik már eleve nem készültek egyházi pályára[17] (1. kép).

A világiak írástudása azonban mindenekelőtt a városok, mezővárosok, az ottani magántanítók és később részben a falvak fokozatosan kiépülő iskoláiban formálódott ki. Előbb az ipar és kereskedelem gócpontjaivá fejlődő nagyobb városokban: Brassóban, Szebenben, Besztercén, Kolozsvárt, Nagybányán alakultak városi-plébániai iskolák.[18] Ezekben gyakran már világiak, többnyire a város nótáriusai tanították a jobbmódú polgárok gyermekeit egészen gyakorlati célú betűvetésre és számolásra.[19] A távoli vidékekkel üzleti összeköttetésben álló kereskedő, de még a közelebbi vásárokat járó iparos sem nélkülözhette a betű- és számvetés elemeit. A XVI. század elejére az írásismeret és a számolnitudás, főként a falvakon élők szemében, már meglehetősen hozzákapcsolódott a polgárember fogalmához[20] (2. kép).

A városi-plébániai iskoláktól azonban a praktikus kereskedő-iparos szülők csak annyi írástudást igényeltek, amennyi elengedhetetlen volt ahhoz, hogy gyermekeik jól megállhassák helyüket a család hagyományos munkaterületén. Ezért a városi iskolák — szemben a káptalaniakkal — általában nem akartak eleve hivatásos írástudókat nevelni. Jó ideig tehát ezek az iskolák nem annyira minőségi, mint inkább mennyiségi tekintetben végeztek jelentős munkát az írástudás terjesztésében. Említett legnagyobb városainkban került az írás szélesebb laikus rétegek birtokába: olyan emberek tulajdonába, akiknek az írástudás nem megélhetésük alapja, hanem gyakorlati hivatásuk elősegítője volt csupán. A polgárok felületesebb latin nyelvismeretén kívül ez a szélesebb körökre kiterjedő laikus írástudás hozta magával, hogy a városi élet körülményei között lassan kifejlődhetett az írás laicizálódásának legbiztosabb jele: a vulgaris (anya)nyelvű írásbeliség. Az anyanyelvű szövegeket az a polgár is megérthette, akinek ismeretei nem terjedtek túl az írás alapelemein;

ilyen hevenyészett feljegyzések papírra vetése neki sem okozhatott olyan leküzdhetetlen nehézségeket, mint a latinul való fogalmazás. Az anyanyelvű írásbeliség, amely az erdélyi városokban a XV. század elejétől fogva sarjadozott, a városi lakosság többségének megfelelően, sokáig kizárólag német volt.[21] Az íráskultúrának ez a sokat ígérő, de akkor még zsenge hajtása természetesen nem a városi iskolák terméke, hanem maga a városi életmód és termelés szükségei hívták létre. Az előfeltétele azonban az a szélesebb körű elemi írásoktatás volt, amelyet a városi iskolák a laikus társadalom körében korábban végeztek.

Mindez természetesen csak a szó szoros értelmében vett városainkra érvényes. A mezővárosok félig paraszti életmódot folytató lakosságát ugyanis az élet gyakorlati szükségei még sokáig nem szorították rá az elemi írástudás elsajátítására. A mezővárosi írástudók kis számával magyarázható az is, hogy az írás az ottani ügyintézésben jó ideig nem juthatott az igazi városokét legalább megközelítő szerephez sem. E városkák fokozatosan gyakoribbá váló oklevelezése, az itteni iskolákra vonatkozó adatok szaporodása azonban kétségtelenül bizonyítja, hogy az íráskultúra a XV. század folyamán ezekben a félig agrár településekben is szilárdan megvetette a lábát és szakadatlanul fejlődött az írástudás laikussá és az írásnyelv vulgarissá válása felé.[22] A városi népesség körében végbemenő fejlődés ütemére jellemző, hogy a XVI. század közepén olykor már valóságos írásművészek is akadtak az írástudó polgárok között. Ilyen volt például egy kolozsvári szabómester, egy ideig a város nótáriusa: Szegedi György, aki egyaránt írt, és hozzá bármelyik kancelláriai alkalmazottat megszégyenítő eleganciával, latinul, magyarul és németül.[23]

Okleveleink a falvakon a XIV. század harmincas éveitől kezdve emlegetnek mind gyakrabban scolarisokat és scolasticusokat.[24] Ezek a falusi iskolázásra utaló adatok azonban nem hozhatók közvetlen kapcsolatba az elemi fokú írásoktatással. A scolasticusok ugyanis elsősorban a pap segítőtársai voltak a liturgiában, s a plébániák mellett működő iskolák különben is csupán egyházi énekre és vallásra nevelték a gyermekeket.[25] A későbbi fejlődés szempontjából ennek ellenére sem tekinthetjük lényegtelen jelenségnek, hogy a XV. század végére a kisebb katolikus plébániákon szintén alakultak iskolák. A falutól eltartott és társadalmi szerepét tekintve világinak vehető deák vagy pappá nem szentelt írástudó ember ugyanis már puszta jelenlétével lehetőséget nyújthatott a többre igyekvő falusiaknak, hogy a betűvetés és a latin nyelv alapelemeit úgy-ahogy elsajátíthassák.[26] A XV—XVI. század fordulóján már meglepően sok falusi „litteratus" szerepel okleveleinkben, — olykor a jobbágyok között is. Bár a falusi iskola a népnyelvű írás elterjedése (XVI. század második fele) előtt az írásoktatásban semmiképpen sem játszhatott lényeges szerepet, mégis ezeknek az iskoláknak, illetve még pontosabban: a falvakra kikerült írástudóknak tulajdonítható, hogy az íráskultúra befogadására a falusi társadalom körében fokozatosan szintén előkészült a talaj. Erre különösen kedvezőek lehettek az előfeltételek a szabad parasztokból álló szász és székely falvakban, valamint az ottani román lakosság körében. E feltételezés nélkül teljesen megmagyarázhatatlan maradna, hogy a XVI. század közepére honnan támadt, szinte máról holnapra, a vidéket valósággal ellepő „paraszt-deákok" népes rétege, amely a szabadparaszti közösségek, a jobbágyfalvak és a feudális nagybirtok igazgatásának legegyszerűbb írásos feladatait (kérvények, levelek, nyugták, elszámolások, dézsmajegyzékek stb.) látta el.[27] A már

csak vulgaris nyelvű betűvetéshez értő „litteratusok"-at nagy többségükben kétségtelenül a falusi írásoktatás neveltjeinek minősíthetjük.

A XV. század végére tehát az oklevelezés segítségével az írástudás viszonylag széles körben elterjedt. Nem volt többé csak a papság vagy általában csupán a legműveltebbek tudománya. Az írások nagyon változatos paleográfiai minőségéből ítélve, e mögött a XV—XVI. századi íráskultúra mögött már nem kis számú elit, hanem mélyen tagolt, népes és állandóan gyarapodó számú írástudó réteg állott.[28] A kancelláriák gyakorlott írásművészein és művelt kereskedő-patríciusokon kívül, munkától elnehezült kezű iparosok, gyengén iskolázott falusi nemesek, az alsópapság félparaszti sorban élő tagjai, ha bizonytalankodva és csak rendkívüli alkalmakkor is, de már forgatták a tollat.[29] E többé-kevésbé írástudásából élő réteg kialakulása teremtette meg a társadalmi alapot a magyarországi, illetve az erdélyi humanizmusnak az eredeti, főbb központokból való szétterjedéséhez éppen úgy, mint Mátyás király kísérletéhez a központosított monarchia megteremtésére.[30] Ez az okleveles írásbeliség ugyan még mindig távol állott attól, hogy a betűhasználatot a társadalom természetes érintkezési eszközévé alakíthatta volna át, nagyfokú és állandóan növekvő méretű elterjedése folytán azonban adva volt benne az egységes, finom hajszálér-rendszer, amelyen az új művelődés elemei a társadalom szélesebb rétegeihez is eljuthattak. Az írástudás már ebben a formájában szétterjedt az erdélyi laikus társadalomban, és a betű erejét, fontosságát, előnyét többé senki és semmi sem homályosíthatta el előtte.[31]

A VILÁGI ÍRÁSTUDÁS KIALAKULÁSA

Legkorábbi okleveleink íróinak társadalmi eredetét illetően meglehetős bizonytalanságban leszünk mindaddig, amíg középkori oklevelező fórumaink történetét a kutatás részleteiben is nem tisztázta. Annyi azonban az egykorú főpapság általános összetételéből kikövetkeztethető, hogy amíg az írástudás a klérus elitjéhez volt kötve, tehát a XIV. század elejéig, addig az előkelőbb családokból, sőt a nemesség középső rétegéből származók is viszonylag nagyobb számban szerepeltek az oklevélírók között, mint később, az írás szétterjedése idején. A XIV. század második felétől kezdve viszont, főként a külföldi egyetemek anyakönyveiben szereplők neveiből kitűnően, az írástudás és a magasabb műveltség megszerzésére mindenekelőtt a városokban élők igyekeztek.[32] Ettől fogva a középkor egész folyamán megmaradt a polgári eredetű elemek túlsúlya az írástudó rétegben. Már a XV. század második felétől kezdve az elszegényedő kisnemesek, falusi iparosok, sőt a gazdagabb parasztok gyermekei is az írás újszerű eszközével igyekeztek jobb életsorsot biztosítani maguknak. A Dózsa-felkelést követő 1514. évi törvénynek az a büntető rendelkezése, hogy parasztszármazású nem kaphat főpapi javadalmat, a jobbágy-eredetű elemeknek a polgárság és a nemesség által kisajátított írástudói-hivatalnoki pályákon való előretörésével lehet kapcsolatos.[33] A főbb hivatalnokok fizetése ugyanis — a kor általános gyakorlatának megfelelően — egyházi beneficiumokkal történt. Közismert dolog az is, hogy a XV—XVI. század fordulóján egymást követő kancellárok és egyben esztergomi érsekek közül Bakócz Tamás kerékgyártó, Szatmári György kereskedő, Szalkai László pedig csizmadia gyermeke volt.[34]

A jogi írásbeliség területén működő réteget mint művelődési tényezőt különféle egyházi címei, iskolázásának hagyományos módja ellenére is súlyos tévedés volna a papsággal azonosítani. Az oklevélírás ugyanis a vele foglalkozó papokat bevonta a világi társadalom ügyeibe, újszerű és korántsem egyházi viszonylatok szereplőjévé avatta, s ezáltal életmódjukat, szemléletüket, egész műveltségüket fokozatosan laicizálta. A középkori Magyarországon a szakképzett, tanult elemek az államügyek intézésében, még a királyi udvar szervezeteiben is kénytelenek voltak osztozni a származás alapján érvényesülő nagyúri tisztségviselőkkel. A művelt klérusból világi ügyekkel való foglalkozása következményeként sem nőhetett ki végül is önálló, világi hivatalnokság. Itt a Mohács előtti időszakban, különböző gazdasági és társadalmi okok következtében, a fejlődés nem juthatott el odáig, hogy az állam megteremthesse a maga fizetett világi hivatalnokságát és nyíltan felszámolja az egyházi meg a világi vezető rétegnek a korábbi időből örökölt hagyományos összefonódottságát. Ha ez nem is történt meg, az írástudásuk révén az államigazgatásba bekapcsolódott klerikusok világszemléletét, gondolkozását és műveltségét laikus foglalkozásuk a XV. század közepére itt is erősen elvilágiasította. A magyarországi udvari hivatalnokság azonban — az említett okok miatt — a klerikus külszínt ezután is kénytelen volt fenntartani, mert különben elesett volna annak lehetőségétől, hogy állami szolgálataiért fizetésül egyházi javadalmakat kaphasson. Mert a legjövedelmezőbb püspökségek, apátságok stb. birtokai ekkor már ennek a hivatalnokságnak az eltartására szolgáltak. A főpapi cím csak e javadalmazási mód társadalmilag elfogadott igazolása, belőle azonban az udvarban élő hivatalnok-papság műveltségére nem lehet következtetéseket levonni.

Jellemző, hogy ők is inkább hivatalnoknak, mint papnak tekintették magukat. Vitéz János váradi püspök, majd esztergomi érsek, Hunyadi János diplomatája és Mátyás király kancellárja, a pápa és Hunyadi ellentéteiben nyíltan a kormányzó mellett foglalt állást.[35] A XV—XVI. század fordulóján pedig ezek a „klerikusok" már az egyházi jelleg formális felvételére is csak végső esetben szánták el magukat. Szatmári György kancellár sorra bírta a váradi, veszprémi, pécsi püspökséget, anélkül hogy akár egyszerű áldozópappá felszenteltette volna magát. Szalkai László kancellár pedig már 15 éve „püspökösködött", persze a budai udvarban, mikor 1524-ben prímása lett Magyarországnak, — és még csak a kisebbik papi rendeket vette fel.[36] De nemcsak a főhivatalnokok, hanem a kancelláriai titkárok is, mint pl. Thurzó Zsigmond vagy Frangepán Gergely, felszenteletlenül kerülhettek püspöki székbe.[37]

Ez az elvilágiasodó hivatalnok-papság gyökeresítette meg a humanista művelődést, hasonította át a helyi adottságokhoz és terjesztette el a vele szoros kapcsolatban álló írástudó rétegben. Az ún. kancelláriai humanizmus emlékein egészen világosan lemérhető, hogy e réteg műveltsége a reformáció előestéjére mennyire laicizálódott.[38] A jogi írásbeliséget ellátó réteg műveltségét a XV. század végén, a klerikus látszatok és maradványok ellenére is, már nem a régi egyházias, hanem a világias alapszínezetű humanista kultúra határozta meg.

Középkori latin íráskultúránk és írástudóink műveltségének jellegére azonban egyedül a budai királyi udvar hivatalnokságának a viszonyaiból nem vonhatók le általános érvényű következtetések. Az írástudók nagy tömegei ugyanis nem itt, hanem a vidéki közigazgatásban, a városokban és a feudális nagybirtok falusi gócpontjaiban működtek. Amíg a királyi udvarba

a legkulturáltabb elemek kerültek, akik a fényes karrier kedvéért vállalták a klerikus-jelleget is, a vidéki adminisztrációban és a nagybirtokon csak átmenetileg fordultak meg külföldön tanult szakemberek és általában egyháziak. A vidéki közigazgatásban már a XIV. század derekától fogva a felszínesen iskolázott, de legkülönbözőbb bírói, gazdasági, sőt katonai feladatokra egyaránt felhasználható világi literátusok voltak a szívesebben látottak.[39] Az erdélyi vajdák, alvajdák, a megyék nótáriusai, íródeákjai általában szegényebb világiak voltak, akiknek családjában már meglehetősen korán hagyományossá vált az írásos munkával való kenyérkereset.[40] Ezekből a világiakból azonban — talán éppen a familiariusi intézmény gátoló hatása következtében — csak a XV. század második felében kezdett kialakulni a vajdák körül bizonyos erdélyi hivatalnok-réteg. Korábban ugyanis írástudásukat csak arra való eszköznek tekintették, hogy vele nagyúri patrónusuk kegyeit megnyerve, anyagilag megalapozhassák családjuk jövőjét, hogy ők is feudális birtokossá válhassanak. Éppen ezért a deákok nem mélyebb elméleti képzettségre, hanem praktikus írás- és jogismeretek szerzésére törekedtek. Iskolázásuk, melyet a trivium nyújtott — ha nem valamelyik városban történt —, természetesen azonos volt a papi pályára készülők alapkiképzésével. Ez a deák-iskolázás azonban, minthogy korábban is sok laikus elemet tartalmazott, a XV. század folyamán rendre telítődött a humanista művelődés vulgarizálódó elemeivel.[41] Reánk maradt a már említett Szalkai László kancellár egyik iskolás jegyzetkönyve, amelyet 1490-ben a sárospataki (tehát mezővárosi) plébániai iskolában Kisvárdai János baccalaureus (tehát külföldi egyetemet végzett, szintén mezővárosi származású tanító) vezetése alatt készített. A hasonló iskolákban tanult deákság műveltséganyagára következtethetünk abból, hogy ebben a jegyzetben asztronómia, kalendárium, latin—magyar szójegyzék, Arisztotelész levele Nagy Sándorhoz, egy zenei tractatus, retorika s egyebek között: Theodolus eklogái szerepelnek.[42]

Az átlagos írástudók műveltségére vonatkozóan a nótáriusok és íródeákok által saját használatukra összeállított formulariumok irodalmi vonatkozású bejegyzései igen jellemző adatokat őriznek. Klasszikus auktorokból vett idézetek, a középkori költészet leghaladóbb ágát alkotó vágáns-dalok, humanista ízlésű versek stb., stb. szakítják meg itt is, ott is a száraz jogi szövegeket. Mindezek íróik és olvasóik érdeklődéséről tanúskodnak.[43] Sőt Magyi János nótárius formulariumába olyan feljegyzés is belekerült, amely a XIV. századi angol parasztfelkelés óta az elégedetlen jobbágyság ajkán élő „Hol volt a nemes, mikor Ádám szántott...” kezdetű és az ősi jogegyenlőséget hirdető dalra utal félreérthetetlenül.[44] Az is nagyon jellemzőnek vehető a vidéki írástudók képzettségére, hogy pl. 1515-ben Lorenzo Valla grammatikája, mely a latin nyelv tanítását valósággal új alapokra helyezte, már egyszerű deákok és falusi tanítók kezén forgott. András brassói deák jegyezte fel ekkor, hogy ezt a könyvét, szótárral és költői antológiával együtt, egy falusi iskolamesternek kölcsönözte oda.[45]

Amíg a többé-kevésbé iskolázott írástudók elszaporodása következtében jobban képzett elemek is nem szorultak ki a mezővárosi, sőt falusi plébániákra, iskolákba, addig a falu és a nagybirtok tollforgatóinak vékonypénzű műveltsége őrizhetett meg a legtöbbet a régi egyházias kultúrából. A XV—XVI. század fordulóján azonban már vidéken is találhatók egyetemet végzett plébánosok, baccalaureus tanítók, akiknek olykor meglepően gazdag és korszerű könyvgyűjteményük volt.[46] Meggyőződésünk szerint könyvtáraink

vidéki provenienciájú legrégibb darabjainak módszeres tanulmányozása igazolni fogja azt a feltételezést, hogy a XV. század végére a latin egyháznak már ezek a vidéki exponensei sem maradhattak teljesen érintetlenül az írástudók társadalmának laicizálódó, új kultúrájától. A XV. századi magyar és román bibliafordításban, valamint a magyar helyesírás módosulásában megnyilatkozó huszita hatások az első határozott jelei annak, hogy a régi művelődés erjedése vidéken szintén megindult.[47] A vidéki írástudóknak a régi művelődéshez való viszonyában fokozatosan végbement változást a Dózsa-felkelés alatti magatartásukon mérhetjük le. A keresztesek vezetői között ugyanis név szerint ismerünk egész sor deákot, tanítót és falusi plébánost. Ilyen volt mindjárt Dózsa vezértársa: Mészáros Lőrinc, illetve íródeákja és kiáltványainak fogalmazója: Ványai Ambrus, a Krakkóban tanult baccalaureus pap, vagy Balogh deák hadnagy, aki tanító volt és hihetőleg szintén Krakkóban szívta magába a haladó eszméket.[48]

Ha ez volt a helyzet a vidéki írástudók körében, akkor még inkább számolni lehet az írás elvilágiasító hatásával a nagyobb városokban. A feudális környezetüktől elkülönülő városok nyújtották a legkedvezőbb lehetőségeket mind az íráskultúra elmélyítésére, mind pedig a művelődés laicizálódására. A kereskedők, sőt az iparosok számára korán gyakorlati szükség lett az írástudás és a sokoldalú művelődés. Ezért jártak a külföldi, elsősorban a krakkói, prágai és bécsi egyetemekre, tartottak fenn iskolákat, igyekeztek a legjobban képzett elemek közül szert tenni papokra, tanítókra, nótáriusokra.

A városi lakosság művelődési igényeinek kifejezői a gazdag plébániakönyvtárak, amelyeket a városi tanács, mint részben a polgárság közkönyvtárát, állandóan gyarapított.[49] Ezekben a teológia mellett korán feltűntek a gyakorlati érdekű (főként orvosi) könyvek és a szépirodalom termékei is. Például a szebeni plébánia könyvtárában, amely 1442-ben 139 kötetet számlált, már e század elején megvoltak a huszitizmus egyik előfutárának tekinthető Kremsieri Milič, híres csehországi népszónok prédikációs kötetei. Eretnekségekkel foglalkozó értekezésen kívül, a *Gesta Romanorum* közkedvelt szövegét s természettudományi munkákat szintén megszereztek az érdeklődő szebeniek, és olvasták is azokat. Az egyik ilyen munka pl. az 1442. évi leltározáskor éppen a polgármesternél volt kölcsön.[50]

A polgárság gyakorlati célú iskolázása, a kor szellemi áramlataival való állandó és friss kapcsolata, a külföldi egyetemek tömeges látogatása és a sűrű könyvvásárlások útján legmélyebben a városokban készítette elő a talajt a világiasabb művelődés számára.[51] A reformáció gyors térhódítása az erdélyi városokban és a XVI. század derekán mindenhol virágba szökkenő városi humanizmus kétségtelenné teszi, hogy a betű itt vált leginkább a laikus társadalom érdekeit szolgáló eszközzé. Városi levéltáraink gazdag anyaga már a XVI. század második negyedében rendkívül erősnek és mély gyökerűnek mutatja polgárságunk íráshasználatát. Meggyőződésünk, hogy ennek a forráscsoportnak egész Erdély viszonylatában való alapos írástörténeti vizsgálata nem egy meglepetést tartogat városaink reformáció előtti művelődését illetően. Egyes brassói, szebeni, besztercei, kolozsvári kereskedők ekkor már több országra kiterjedő üzleti összeköttetésekkel, jelentős méretű bányavállalkozásokkal rendelkeztek, amelyek lebonyolításában az írásnak és a sokoldalú, világias ismereteknek eleve döntő fontosságot tulajdoníthatunk.[52]

A XVI. század elejére tehát az oklevelezés révén gyakorlati, társadalmi szerepet vállaló írásbeliség figyelemreméltó laikus írástudó réteget ala-

kított ki Erdélyben. Ennek műveltsége — magasabb képzettség esetén — humanista, a nagy többségé azonban csak annak hatása alatt álló deák-műveltség; jellege azonban mindkét esetben inkább világi színezetű. Az elvilágiasodó hivatalnok-klerikusok, valamint a laikus társadalom életét élő deákság népes rétege mellett a kolostorok, egyházak tisztán papi írástudóinak csoportja jelentéktelennek tekinthető, írásos tevékenysége mind minőségileg, mind pedig mennyiségileg eltörpül az előbbieké mellett. Az oklevélírás gyakorlati feladatain felnevekedett laikus írástudók alkották tehát elsősorban azt a jól megmunkált társadalmi talajt, amelyből a XVI. század derekára, miután a reformáció az utolsó gátakat is eltávolította az útból, kisarjadhatott mindhárom nyelven az erdélyi népesség anyanyelvű írásbelisége, irodalma és ez utóbbinak az olvasóközönsége.[53]

HAZAI KUTATÁSUNK ÚJ TÁVLATAI ÉS TEENDŐI

Nézetünk szerint a fenti példával illusztrált irányba kellene terelni a hazai latin paleográfiai vizsgálódásokat. Az ilyen újszerű paleográfiai kutatások azonban nem vezetnének kellő eredményre, ha a hazai latin forrásanyag felhasználását érintő egyéb problémáktól elszigetelve látnánk nekik. Például az írástörténettől elválaszthatatlan a hazai latin diplomatika és a középlatin filológia ágas-bogas kérdéscsoportja. A hazai latinság sajátosságainak tisztázásától kezdve, legfontosabb középlatin szövegeink gondos kiadásán, az 1932-ben megindult új Du Cange (*Thesaurus mediae latinitatis*) nagyszabású nemzetközi munkálataiba való bekapcsolódáson és régi iskolázásunk, latin nyelvű irodalmi alkotásaink történetének kutatásán át egészen a könyvtáraink középkori kódexeiben rejtőző művelődéstörténeti tanulságokig a teendők egész sora várja ezen a téren a jól felkészült szakembereket.

Alapjában hibásak azok a nézetek, amelyek e problémákat helyi érdekű erdélyi kérdéseknek vélik. A latin forrásanyagunkkal való elmélyültebb foglalkozás ugyanis moldvai és havasalföldi vonatkozásainál fogva országos méretű problémája egész történetírásunk további fejlődésének. Latin írású forrásanyagunknak az eddiginél módszeresebb hasznosítása ugyanis az egyik fontos előfeltétele annak, hogy eltüntethessük az előző korszaknak a hazai történet sok területén mutatkozó mulasztásait.[54] Hazai adottságaink között azonban hiábavaló volna a fentiekből levonható tanulságokat csak latin forrásanyagunk vonatkozásaiban értékesíteni. A paleográfiának általában is a fentebb illusztrált módon való művelése — úgy véljük — hasznos lehetőségeket kínál az egész ország régi művelődéstörténete kérdéseinek tisztázásához. Az ismertetett szemlélet és módszer alkalmazása azonban a honi forrásanyagra korántsem olyan egyszerű, mint a latin írásterület egyéb országaiban. Országunk földje ugyanis a múltban a latinon kívül a görög és a cirill írásnak szintén határterülete volt. A nehézséget az okozza, hogy ezt a latin paleográfiai anyagon kialakított új szemléletet és módszert a cirill és a görög írásbeliség anyagára elsőnek kell alkalmazni.

Ennek az ország határain messze túlnyúló jelentőségű feladatnak a megoldására azonban hazánkban különösen kedvezőek az előfeltételek. Paleográfusaink ugyanis, az ország írásfejlődésének említett hármassága következtében, egyenesen kényszerítve vannak arra, hogy saját szűkebb specialitásukon kívül a másik két írásterület anyagát és problematikáját szintén állandóan

figyelemmel kísérjék és többé-kevésbé uralják. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a határvidékek jelenségei általában is különlegesen becsesek szoktak lenni az illető írásterületek egész belső szerkezetének megismeréséhez. A mi íráskultúránk fejlődésének azonban ezen felül még az is különleges színeket ad, hogy országunk nem két, hanem egyenesen három írásterület határán feküdt. Éppen ezért a hazai paleográfiai anyag rendkívüli értékűnek tekinthető az európai művelődési területek közötti kölcsönhatások tanulmányozása szempontjából. Ha tehát a fentebb vázolt írástörténeti szemlélettel közelednénk paleográfiai anyagunkhoz, akkor az ország régi íráskultúrájának ez a többrétűsége többé nem hátráltatója, hanem egyenesen fellendítője lehetne paleográfiai kutatásainknak. Hiszen paleográfiai vizsgálódásunk mindjárt széles nemzetközi érdeklődésre is számot tarthatna, ha kilépne eddigi szűk elzárkózásából és a hazai írásbeliség egyes ágainak jelenségeit a cirill, a görög és a latin írásfejlődés egészébe beleillesztve igyekezne értelmezni. Paleográfiai kutatásunknak az írástörténet irányában való elmélyítése — éppen összehasonlító módszerénél fogva — egyszeriben új és mindegyik résztvevő félre nagy haszonnal járó együttműködésre nyitna lehetőséget egyrészről hazánk, másrészről pedig a szomszéd országok történettudománya között. Az írástörténeti kapcsolatok feltárása ugyanis a művelődési javak kölcsönös cseréjének éppen azokra az útjaira-módjaira világítana rá, amelyeken ezeknek a népeknek a széles tömegeit egyaránt mozgósító haladó ideológiák is közlekedtek már a huszitizmus óta.

Tudomásunk szerint a lengyel, a cseh és a magyar történettudomány együttes erőfeszítéssel igyekszik megállapítani a kelet-európai latin írás formáiban, az iskolázás és az íráshasználat módjaiban, az írás társadalmi szerepében megnyilvánuló közös sajátosságokat.[55] Nyilvánvalóan azért, mert mindhárom nép saját történetének műveléséhez vár értékes segítséget ettől a közös munkától. Úgy véljük, szintén mérlegelnünk kell, vajon nem fűződik-e nekünk is érdekünk ahhoz, hogy e vállalkozást a hazai latin írásbeliség elemzésével kiegészítsük. Egy ilyen munkába való bekapcsolódás kétségtelenül élénkítően hatna a hazai latin forrásanyagunk értékesítésével foglalkozó segédtudományok művelésére. Megteremtené továbbá a komoly lehetőséget arra, hogy paleográfiai kutatásunk előbb-utóbb olyan fontos, összekötő szerephez juthasson, mint amilyen az ország írásfejlődésének említett sajátossága folytán valójában megilletné.

1954

RŐDI CSEH ISTVÁN, AZ ANYANYELVŰ ÍRÁSBELISÉG EGYIK ERDÉLYI ÚTTÖRŐJE

Több mint három évtizede őrizgetem jegyzeteim között az alábbi nyelvemlék másolatát abban a reményben, hogy egyéb kutatásaim során majd csak elém kerülnek olyan adatok, amelyek segítségével írójának kilétét is tisztázhatom. Sajnos, annyi évi türelmes várakozás után ma sem tudok többet Cseh Istvánról, mint akkor, amikor kézírásaival megismerkedtem. Pedig figyelemre méltó alakja lehetett annak a középkori laikus írástudó rétegnek, melynek kialakulásáról e kötet más helyein szólottam. Már csak azért is, mert a szoros értelemben vett Erdély területéről ő az első olyan ismert írástudó, aki a magyar nyelvet a jogi írásbeliségben is meglehetős következetesen használja. Közzéteszem tehát végrendeletét, hogy így alakjára felhívjam a kutatók figyelmét, hátha mások rábukkannak azokra a személyi adatokra, amelyeket a szerencsés véletlentől én eddig hiába reméltem.

Az alább közlésre kerülő szöveg írása már első tekintetre is azonosnak látszik a Kelemen Lajostól több mint félszázada közzétett 1508. évi menedéklevél betűformáival.[1] S minthogy a most közlésre kerülő oklevélből kiderül, hogy Cseh István saját kezűleg írta végrendeletét, a duktusok azonossága alapján az 1508. évi menedéklevél is kétségtelenül az ő kézírásának minősíthető. E két nyelvemlék tehát együttes tanulmányozást kíván, minthogy mindkettő Rődi Cseh István betűformáit, fogalmazási készségét és nyelvi sajátságait őrizte meg számunkra.

Rődi Cseh István személyére vonatkozóan — miként említettem — az általa írt két magyar nyelvű oklevelen kívül ez ideig semmiféle más közvetlen és kétségtelen bizonyosságú adat nem került elő. Még az sem dönthető el, hogy az a Rődi Cseh István, aki 1521-ben Kendi Gál perében ügyvédkedik, azonos személy volt-e az 1507-ben végrendelkezővel, vagy sem.[2] Egyelőre tehát be kell érni annak a társadalmi környezetnek a felvázolásával, amelyből a magyar nyelvű oklevelezésnek ez az úttörője származott, hogy aztán ebből következtethessünk egyéni életútjára, az idők ködébe vesző egyéniségére.

Közvetlen adatok híján is bizonyosra vehető, hogy e két nyelvemlék írója abból a középbirtokos Rődi Cseh családból származott, amelynek tagjai a XIV. század elejétől fogva gyakran szerepeltek a Kolozs megyei vonatkozású oklevelekben. E család törzsbirtoka a Kolozsvár szomszédságában fekvő Rőd és Pata község volt.[3] S jóllehet a Cseheknek Kolozs megye mezőségi részén is több faluban volt részjószáguk, ez a kezdetben módosabb életet biztosító vagyon a XV. század derekára meglehetősen felaprózódott a szaporodó családtagok között. Abban az időben, amikor Cseh István születhetett (azaz 1440—1450 körül), családja már a kisnemesség határán mozgó, néhánytelkes birtokosok szegényes életét élhette. A család fiatalabb nemzedékeit a további társadalmi süllyedéstől már csak a tanulás és a hatalmas patrónusok oldalán való szolgálat menthette meg. A tanulás nagy jelentőségét a Rődi Csehek előtt — a rokonságuk körében fellelhető egyéb példákon kívül — az a György nevű családtag tudatosíthatta, aki 1440-ben már gyulafehérvári éneklő-kanonokságig emelkedett az egyházi értelmiségi pályán.[4] Cseh István számára is — amint ezt végrendeletének szerény tételei bizonyítják — nem

a reászállott néhány jobbágytelek, hanem az volt a becsesebb örökség, hogy szülei taníttatták. Mégpedig minden bizonnyal a szomszédos Kolozsvár iskolájában.

Itt, az erdélyi gazdasági fejlődés élére törő város gyakorlati életre nevelő iskolájában, a kereskedők és céhes mesteremberek gyermekei között szerelkőzhetett fel Rődi Cseh István azzal az ismeretanyaggal, amelyik aztán egész életében legfontosabb tőkéjéül szolgált.[5] Kolozsvár polgárainak eleven íráshasználata tudatosíthatta benne az anyanyelvű írás gyakorlati jelentőségét. Anyanyelvű írásosságának végleges kialakítója is a környékbeli nemesség és a város közötti írásos közlekedés lehetett. Ebben az írástudó Cseh István élénk szerepet játszhatott azzal, hogy mások kéréseit szintén tolmácsolta írásban a városiak, kereskedők, mesterek körében. A Cseh család tagjainak összeköttetései a Rődhöz közeli városokkal a XV. század derekán már hosszú múltra tekintettek vissza. Ennek állomásai azok a zálogügyletek is, amelyeket kolozsvári és tordai pénzes polgárokkal kötöttek.[6] Jóllehet Cseh István pályafutása nem ismeretes, betűinek kiírtságából, írása lendületességéből, abból, hogy 1508-ban a Suki István osztozkodási ügyének eligazítására Kolozsvárott összegyűlt környékbeli nemesek közül ő állítja ki az oklevelet, illetve hogy saját kezűleg veti papírra végső akaratát, mindebből — talán okkal — következtethetünk arra, hogy a kialakulóban lévő világi, hivatásos írástudó réteg egyik tagját kell benne látni.[7] Gyakorlottsága és elismert tekintélye mellett érvként felhozható az is, hogy az említett 1508. évi menedéklevelet ő és nem a fogott bírák között szintén szereplő Szentegyedi Székely Gergely deák, a dobokai-kolozsi nemesség kedvelt prókátora szerkesztette meg.[8]

A Kolozs megyei okleveles anyag feltűnő hallgatása Cseh Istvánról azt sejteti, hogy életének fiatalabb éveit, legalább részben, szülőfalujától távol tölthette. Hasonlóan atyafiához, egy másik Cseh György deákhoz, aki 1503-ban a gyulafehérvári püspöki udvar provisora.[9] Cseh István is valahol másutt, Kolozs megyétől távolabb szolgálhatott „értelmiségi" munkakörben, talán mint íródeák, secretarius, harmincados, bányatiszt stb. Ellenkező esetben ugyanis vajdai emberként, ügyvédként, szolgabíróként vagy fogott bírói szerepkörben működnie kellene korábban is e vidék nemeseinek ügyeiben.[10] Öregségére azonban visszahúzódhatott Rődre, kicsi öröklött birtokára, amelyet — végrendeletének bizonysága szerint — egész élete munkájával sem gyarapíthatott jelentősebben.

Cseh István nem lehetett különösebben iskolázott ember. Könnyedén kezelhette a tollat, különösen ha anyanyelvén fogalmazott, tapasztalati úton bizonyos jogi-közigazgatási ismeretekre is szert tehetett. A vidéki kisebb nemesség körében tanult, tekintélyes embernek számíthatott. Külföldi egyetemeken azonban minden bizonnyal nem fordult meg Cseh István, és a tudományokkal sem köthetett szorosabb barátságot. Részben pennájából, részben pedig kicsi családi birtokából élhetett. Magyar helyesírásának meglepő következetessége az anyanyelvű írásosság kezdőkorának jelzésbeli szeszélyes kavargásában csak úgy érthető meg, ha — az alaposabb iskolázottságból következő beidegződéseken kívül — feltételezzük, hogy Cseh István rendszeresen és viszonylag sokat írt magyarul.[11] Tehát mindenképpen a falusi kisebb nemesség legértelmesebbjeinek típusát láthatjuk személyében. A végrendeletéből kibontakozó kép szintén azt sejteti, hogy Cseh István lényegében a falusi nemesség szűk és szegényes keretei között élte le életét.

E testamentum néhány sora megőrizte azonban számunkra azt a mozzanatot, amely Cseh István életét mégis megkülönböztette osztályának többi tagjáétól. Ez a különbség abban a meggyőződésében sűrűsödik össze, amellyel kisebbik fia, Péter iskoláztatásáról intézkedik. Ezüst marháját, „mindenét" azzal az indokolással hagyja kizárólagosan Péter nevű kiskorú fiára, „hog tanytassag es az Eskolat el ne hagyassak vele". Ebbe az aggodalmaskodó félmondatba Cseh Istvánnak egy életre szóló művelődésélménye sűrűsödik bele. Benne van ebben a válságba jutott, szegényedő nemesség legvilágosabb fejű tagjainak ama nagy felismerése, hogy a tudás hatalom, amelyet az anyagi eszközök feláldozásával is meg kell szerezniök utódaiknak jövőjük biztosításához. Cseh István számára a tanulás nem hozhatott valami fényes karriert. Mégis amikor élete számvetését készíti, azt kívánja, hogy kedvenc, legkisebb gyermeke az általa járt úton próbálkozzék az életben boldogulni. Saját tapasztalatából tudhatta, hogy a tudás teheti legkedvesebb gyermeke életét mássá, könnyebbé, mint amilyen annak a rétegnek tagjaié, amelyből ő is igyekezett kiemelkedni. Ismétlem, a Cseh Istvántól megfogalmazott gondolat a XVI. század elején már nem tekinthető csupán egyéni vélekedésnek, hanem a nemesség szellemileg tunya, műveletlen tömegeiben végbemenő erjedés tüneteként értékelendő. Számunkra azonban most ebből csak annyi lényeges, hogy Rődi Cseh Istvánnak, e nyelvemlékek írójának, határozott nézetei voltak a tudás és a tanulás, azaz a művelődés nagy fontosságáról.

Rődi Cseh István szerény figurája annak a névtelenségbe merült világi írástudó rétegnek, amelyik a XV—XVI. század fordulóján jeltelen munkával kialakította a magyar oklevélnyelvet.[12] Ismeretes, hogy az anyanyelvű íráshasználat az irodalom területén hamarabb és könnyebben tört magának utat, mint a hagyományos, merev formulákhoz csökönyösen ragaszkodó jogi írásbeliségben. Az oklevelek hátára rávezetett tartalmi kivonatok, nyugták, perekkel kapcsolatos egyéb feljegyzések formájában azonban, éppen a laikus írástudók középrétegeinek a kezén, a XV. század végére mégiscsak kezdett a magyar nyelv alkalmassá csiszolódni a jogi fogalmak egyre pontosabb és árnyaltabb visszaadására. E kialakulási időszakból Muronyi Vér András mellett egyedül Rődi Cseh Istvántól maradt fenn egynél több magyar nyelvű irat.[13] Nyilvánvalóan a véletlen játéka alakította ezt így. Mégis úgy gondolom, hogy Cseh István azok közé a hivatásos írástudók közé számítható, akik a maguk szűk körében már meglehetős gyakran és következetességgel használhatták anyanyelvüket a jogi írásbeliségben is. Ebben ihlető szerepe lehetett azoknak a legkülönbözőbb kapcsolatoknak, amelyek Cseh István életpályáját a kolozsvári polgársághoz és ennek az anyanyelvűség irányában fejlődő élénk írásbeliségéhez fűzték. Rődi Cseh István magyar nyelvű oklevelezése tehát a kolozsvári polgárság íráshasználatának kisugárzásaként értelmezhető helyesen.

E megállapítást alátámasztják azok a megfigyelések is, amelyeket Szabó T. Attila tett a Rődi Cseh Istvántól fennmaradt két emlék alapos nyelvészeti vizsgálata során.[14] E két oklevél ugyanis — bár ezt jogosan várni lehetett volna — nem mutat sem mezőségi, sem Kolozsvár környéki, sem másféle tájnyelvi sajátságokat, noha Cseh István köznapi élőbeszédében az előbbiek gyengébben-erősebben bizonyára érvényesültek. A szülőföld nyelvjárási sajátságainak hiánya Cseh István írásnyelvében azonban nem magyarázható meggyőzően azzal a feltételezéssel, hogy életének jó részét nem ezen a tájon töltötte. Ebben az esetben ugyanis valamelyik más nyelvjárás sajátságainak kellene jelent-

keznie e rejtélyes életű deák írásaiban. Hihetőbbnek látszik ennél az a magyarázat, amely a kolozsvári városi írásoktatás fegyelmező erejéből és az itteni polgárság magyar nyelvű íráshasználatának viszonylagos fejlettségéből vezeti le az észlelt nyelvi jelenséget. Ebben a gyorsan fejlődő és igényes nyelvi környezetben ugyanis a hivatásos írástudó deákság írásban tudatosan kerülhette a nyelvjárási sajátságokat. Ismeretes Kolozsvár fontos szerepe a XVI. század közepétől fogva a magyar irodalmi nyelv és helyesírás kialakításában.[15] Cseh István írásnyelvének vizsgálata azonban azt sejteti, hogy ennek a Heltait is magával ragadó irányító szerepnek az előzményei messzebbre nyúlnak vissza, mint azt eddig gondolták. Gyökerei láthatóan elérnek a XVI. század első évtizedében kivirágzó anyanyelvű laikus íráshasználatig. Ennek deák-műveltségű hordozói a kiáltó tájnyelvi sajátságok kerülésével az írott anyanyelv részére is biztosítani igyekeztek az írásnak — a kor felfogása szerint — az élőbeszéddel szemben kijáró ünnepélyességet. Ezzel a magatartásukkal viszont az anyanyelvű levelezés és oklevelezés területén elindítóivá lettek a nyelvi egységesülésnek, a tájnyelvek felett álló köznyelv fokozatos kimunkálásának.[16] Rődi Cseh István feljegyzései tehát nemcsak az erdélyi laikus írásbeliség fontos emlékei, hanem — feltehetően — legkorábbi bizonyságai Kolozsvár irányító szerepének a magyar nyelvű erdélyi írásos művelődésben.

Rődi Cseh István többször említett végrendeletét a budapesti Magyar Országos Levéltár középkori gyűjteménye őrzi, a kolozsmonostori hiteleshely oklevelei között, Dl. 26820 jelzet alatt. Oda viszont még a XVI. század elején azért kerülhetett, mert Cseh István saját kezűleg papírra vetett végső akaratáról teljesen közhitelű, latin nyelvű hiteleshelyi oklevelet kívánt kiállíttatni. Ebben az időben ugyanis a magyar nyelv még csak kisegítő szerepet játszott az oklevelezés területén és a jogi írásosságban távolról sem volt egyenrangú társa a latinnak. Ezért is hiányzik Cseh István feljegyzéseiről a megpecsételésnek mindenféle nyoma.

A végrendelet szövege, háromba hajtott félív papír mindkét oldalára írva, eredetiben maradt fenn. Teljes kiolvasását az egyik hajtás mentén a papír szétfoszlása, illetve vízfoltok lehetetlenné teszik ugyan, de e hiányok zöme értelem szerint mégis megnyugtatóan kiegészíthető. E hiányokra, illetve kiegészítéseikre szögletes zárójellel hívtam fel a figyelmet. A bizonytalan olvasatokat megkérdőjeleztem.[17] Cseh István végrendeletének így helyreállított szövege a következőképpen hangzik:

1507. | In Nomine patris et filÿ et Spiritus ſancti Amen. | Ego Stephanus Cheh facio tale teſtamentum in mente et in corpore | ſanus inter meos filios ac filyas [coram ?] meo coniugio et fratribus meis in domino Jeſu Criſto Amen. |

Jtem Eleoȝor hagÿom Aȝ En feleſegem[nek] aȝ Bozÿ tot mÿnd | aȝ malomal egÿetembe hagÿom aȝ Apro germeketel [!][18] Egÿtembe | peterel [es] Annaual es Barboraual, Jllÿen kepen hog | Eue legÿen Elteÿg, aȝval Jgÿk [!] germekem Ne oȝtoȝ- | ȝek, mert mÿkoron Jſten Nekem Bÿrta vala, Eu | hoȝȝot [E]n hoȝam Barmot peȝt, kÿket En Egÿut el | koltote[m], holta vtan, aȝ harom germeket, ȝaȝ forÿntal | Elegÿcek [?] meg es oȝolÿon koȝÿkbe. |

Jtem Aȝ Reu[d]ÿ Molnot hagÿom mÿnd toſtol Aȝ haȝhoȝ valakÿ | aȝ haȝban marad meg aȝe legÿen hog ta[rca]k [?] aȝ haȝat beleulle | Jllÿen

modon hog Cheh Janos fÿ[am]nak legÿen ȝabad | molna hog vamaual Egÿetembe Erolÿ[eon?] benne, de Jg hog | Euÿs legÿen segetʃeg Az cÿnalaʃʃab[an]. Kata leanÿom Nÿlas | gaʃparne aȝon kepen ȝabad molna le [gÿen], aȝ molom meg | Ne oȝolÿon de ha Aȝ touanak vala[mÿ] haȝna lezen lababol | Aȝ meg oȝolÿon koȝottok. |

Jtem valamÿ labas Barmom leȝen h[azam ...][19] taÿan mÿndent | hagÿok aȝ peter fÿamnak mel [meg m]arad[20] aȝ leanok | tartaʃʃatul es haȝasÿtaʃʃoktul, [fÿamat? Che]h[21] Janost en meg | Elÿgÿtetem mÿnden Barmombol e[s m]ÿnden haȝÿ eȝkoȝbol. | Annak vtanna, ha kÿnek [tartoznek ?][22] aȝ marhabol fyȝ- | oʃʃek meg. |

Jtem Aȝ ȝentegha3 epuleʃʃere hagy[om? ...][23] Job | leȝen Benne Jllen modon hog [... ha]ȝamba[24] laknek | vag fÿam vag feleʃegem Aȝe [...][25] vÿselÿe ha katonak[26] | fÿa leȝen aȝt meg tarca, ha pedig [...][27] leȝen aȝt el | agÿa es aȝ Eghaȝ ȝwkʃegere [...][28].

Jtem Aȝ orsÿka Aȝȝonnak En Nalam [...][29] Neg okre, En aȝ | Jeg rwhat aȝ Angÿanak pathaba [...][30] penȝemet fÿȝettem | terÿcen meg hat forÿntot Benne [az E]n aruaÿmnak, es | Agÿanak Nekÿ Neg Negyedffu [...][31].

Jtem Cheh Janoʃnak hagyom Aȝ wyʃeleu ȝwbycamat es | felʃeurwhamat es Nagragomat touaba Aȝ meneʃbol Agya- | nak nekÿ eg germek louath, mert En Nekÿ eleget | attam, meg Elegedÿek vele.

Jtem Cata leanomnak Agÿanak eg Borÿus vnot.

Jtem debacinenak [?] Agÿanak eg harmatfu vzo tehent.

Jtem Aȝ tobÿt mÿnt Eȝuʃt marhamat, mÿndenemet hagÿom | Aȝ peternek, hog tanÿtaʃʃag es aȝ Eʃkolat el ne hagÿaʃʃak | vele.

Jtem Aȝ En Aruaymnak hagyom go[ndv]yʃeleʃekre es otalmakra | gergel deakot ȝent Egedÿt Eucemet hog tekÿncen aȝ | Jʃtenre vÿʃelÿe gongokat es otalmaȝȝa egÿetembe fratаÿ | gergel Eucemel, egÿetembe mellÿet Nekÿek Aȝ Jʃten | meg [f]ÿȝet. |

Jtem Eȝt [az] teʃtame[n]tomot en Eletembe egeʃʃegembe Jrtam aȝ en | germekÿmnek meg maradaʃʃokra es taplalaʃʃokra aȝ en | keȝe[mel] hog eȝ mellett mÿndenÿk meg maradÿon, es eȝt | fel ne [bonc]yak, Anno domini 1507. |

Jtem Egreʃʃÿ [...]nek[32] vala Nalam ȝalagon Eg torot serlege | melben [...][33] harom Neheȝek hÿan ket gÿra tÿȝen het forÿnt | eg 1 [o zabo]la [?][34] fekeʃttul, es Annak vtanna attam vala | kolos[varra? ...][35] Bwȝat mel Buȝanak koblet Attam maʃfel | forÿnton [... ag]ÿa[36] meg Aȝ Adossagot vegÿenek maʃt Nekÿ, ha | ke[re]ʃʃy [...][37].

1961/1975

AZ ERDÉLYI VAJDAI KANCELLÁRIA SZERVEZETE A XVI. SZÁZAD ELEJÉN

AZ ERDÉLYI PROTONOTARIATUS KIALAKULÁSA

A középkori Erdély kormányzását intéző vajda[1] mellett az írásbeli teendők végzésére feltűnően későn alakult ki állandóbb és szervezettebb hivatal.[2] Még tisztázásra vár, hogy ebben — az írásbeliség társadalmi igénylésének szerényebb méretei mellett — nem volt-e késleltető szerepe a kolozsmonostori és gyulafehérvári hiteleshely rendkívüli tekintélyének is.[3] Bizonyos jelek alapján ugyanis egyáltalában nem lenne meglepő, ha az erdélyi írásbeliség három fő központjának termékeit egybevetve, kiderülne, hogy a vajdai kancellária időnként a hiteleshelyek személyzetét is segítségül hívta a felgyülemlett írásos teendői elvégzésére.[4] A vajdai írásszerv határozottabb jelleget azóta öltött, amióta személyzete Váraskeszi Lépes Loránd hosszú alvajdasága (1415—37) alatt állandósult. Ezzel megindulhatott a hivatal sajátos gyakorlatának kialakítása.[5] 1442—64 között, bár közben az alvajdák és vajdák gyakran változtak, végig ugyanaz a személy: Miklós mester viselte a protonotariusságot.[6] Amint az oklevelek *protonotarius noster* kifejezését lassanként felváltotta a *partium Transsylvanarum protonotarius* cím, ugyanolyan ütemben vált a vajda familiariusai közül toborzódó írásszervből territoriális hivatal, mely a vajdák személyének változásától egyre függetlenebbül intézte az ügyeket a kialakult gyakorlat szerint. Ettől az időtől kezdve már valójában nem vajdai és alvajdai, hanem erdélyi kancelláriáról kell beszélni.[7]

Így vázolható fel Janits eredményei alapján az az út, melyet a vajdai kancellária Mohácsig megtett. A szervezet felől szintén ő tájékoztat. Tőle tudjuk, hogy a kancellária élén a protonotarius állott; mellette általában két notarius és változó számú scriba dolgozott. Ilyennek mutatkozott a vajdai kancellária első feltűnésekor éppen úgy, mint Mohács előestéjén. A régi és szokványos elnevezések mögött a tartalom azonban időközben jelentős változáson ment keresztül. E folyamat nyomon követése az első feladata e dolgozatnak.

Minden jel egyöntetűen azt bizonyítja, hogy a vajdai protonotariusok a XV. század utolsó negyede előtt csupán a kancellária írásbeli ügyvitelét vezették, az igazságszolgáltatásban azonban önállóan nem vettek részt. Az ítélőmesterek rendkívül fontos munkáját Erdélyben — a XV. századi adatok így mutatják — a királyi kúriából esetenként kiküldött protonotariusok végezték. 1493—96-ban Liszkai Ádám, a századfordulón pedig Marochai Ferenc — az előbbi a királyi személynöki bíróság protonotariusa, az utóbbi a nádori kancellária vezetője — működött ítélőmesterként a vajda mellett.[8] De nem csupán bírói székek alkalmával, hanem nagyobb jogi tudást kívánó fontosabb ügyekben is az udvarból küldtek ki ítélőmestert. Így például 1496-ban II. Ulászló király a vajdahunyadi uradalom és Szászváros közötti határviszály eligazítására bizonyos ítélőmestereket (*certos magistros prothonotarios*) rendelt ki.[9] Az erdélyi ítélőmesteri teendőket tehát valójában bármelyik országos bíróság protonotariusa elláthatta.[10]

Ez azonban csak elméletben volt így. Ténylegesen ugyanis a gyakorlat bizonyos rendet alakított ki ott is, ahol előzetes szabályozás nem történt. A XV—XVI. század fordulóján a vajdaságot leghosszabb ideig viselt két

főúr, Báthori István (1479—93) és Szentgyörgyi Péter (1499—1510) egyidejűleg országbíró is volt. Érthető tehát, hogy vajdai ítélőszékeiken is ugyanaz a belső hivatalnokszemélyzet volt segítségükre, mint a kúriában. Például 1481—86 között Thuróczi János, a történetíró, ebben az időben országbírói notarius, a vajdai kancelláriában is dolgozott. Szentgyörgyi Péter 1502-ben alországbíráját, Magyi Pált alvajdaként alkalmazta.[11] Azt még Werbőczi is megtette, pedig akkor már a vajdai kancellária sokkal fejlettebb volt, hogy az országbírói kancelláriából hozott le magával segítségül jegyzőket. Így szerepelt az 1514. évi vízkereszti nyolcadon tárgyalt ügyekben Komlósi Péter mester és Oroszi Ferenc országbírói notarius.[12] Az országbírói és vajdai kancellária között a hivatalfőnök személyének közös voltából természetesen adódó kapcsolatokat tovább mélyítette, hogy az 1500. évi decretum — talán éppen az előbbi összefüggések következményeként — a királyi kúriába fellebbezett erdélyi ügyekben — eltérően az eddigi határozatlan eljárásoktól — egyedül az országbírót ismerte el illetékesnek. A gyakorlat és végül a Hármaskönyv is ezt szentesítette.[13]

Azonban éppen a királyi személynöki bíróság (*personalis praesentia regia*) protonotariusainak előtérbe kerülése a Báthori és Szentgyörgyi vajdasága közötti mozgalmasabb időszakban mutatja: a gyakorlat szokássá kövesítő erején kívül más tényező közrejátszása is kellett ahhoz, hogy az erdélyi ítélőmesterség kérdése végül mégis az országbíró kancelláriájával kapcsolatosan rendeződjék. Ebben alighanem Werbőczi Istvánnak lehetett szerepe. Ő ugyanis 1503-tól kezdve az országbírói és a vajdai ítélőmesteri ügykört saját kezében egyesítette.[14] Mindkét tisztséget 1510 után is megtartotta, amikor pedig a vajda és az országbíró többé már nem ugyanaz a személy volt. Végül azzal, hogy 1514-ben az országbírói ítélőmesterségről leköszönve vajdai protonotariusként még két esztendőn keresztül szolgálta Zápolyát, kihasználható praecedenst teremtett az udvari bíróságoktól teljesen független erdélyi ítélőmesterségre.[15] Werbőczinek ez a bizonyára egyéni érdekből és pártpolitikai meggondolásokból egyaránt eredő lépése tette először teljes értékű, önálló hivatallá a vajda kancelláriáját. Amikor azonban ő 1516-ban királyi személynökké lépett elő, nagy vívmánya veszélybe került.[16]

A Werbőczi távozásától Barcsai Pál kinevezéséig (1519) terjedő három esztendő fejlődése a jelenleg ismeretes anyag segítségével még nem tisztázható eléggé. Minthogy királyi udvarból kirendelt protonotariusok ezekben az esztendőkben nem fordulnak elő, a korábbi gyakorlat újraéledésével nem kell számolnunk. Valószínűbbnek látszik tehát, hogy az ítélőmesteri ügykört a kancellária valamelyik tagja látta el. Kérdés azonban, hogy akadt-e a vajda környezetében olyan jól képzett, gyakorlott és tekintélyes tisztviselő, aki ezt a nehéz feladatot siker reményével vállalhatta. Végignézve Zápolya udvarának számba jöhető tagjain, két személyről: Barcsai Pál notariusról és — bármilyen hihetetlennek tetszik is — Thuróczi Miklós alvajdáról feltételezhető, hogy Werbőczi távozása után végezhette a protonotariusi teendőket. Minthogy az előbbi személyével később alaposabban megismerkedünk, itt csupán az utóbbival kapcsolatos feltevés indokolására szorítkozunk.

Egészen szokatlan az a szerep, melyet Thuróczi Miklós az erdélyi ügyintézésben játszott. A külvilág felé elsősorban tekintélyes alvajdatársa, Barlabássi Lénárd (1501—25) szerepelt; Thuróczi meglehetősen háttérbe szorítva, a kancellária munkájába kapcsolódott be. Nem csupán a secretarius vagy notarius kötelességéhez tartozó lectázást, corrigálást végezte időnként,

hanem néha saját kezűleg állított ki okleveleket.[17] Nem rendszeres hivatali munkaként, hanem egyéni kedvtelésből dolgozhatott Thuróczi a kancelláriában. Ő ugyanis nagyúri-katonai jellegű alvajdai tisztségében is megmaradt hivatalnok-értelmiséginek. Apjától örökölt hajlamok és a kisebb kancellárián, az udvarban töltött évek formálták őt „modern" bürokratává. Ilyen lelki beállítottságú, alapos jogi tudású, „új típusú" ember, aki úgyis az igazságszolgáltatással jegyezte el életét, aligha tért ki az érdeklődésének, képzettségének megfelelő, becsvágyát kielégítő ítélőmesteri munkakör ellátása elől.[18] Miután azonban egy év múlva (1517) ő is távozott Erdélyből, Werbőczi elárvult ügykörét bizonyára a kancellária legképzettebb tagja, Werbőczi volt kollégája és évtizedeken át munkatársa, Barcsai Pál örökölte.

Az erdélyi protonotariusi tisztség forma szerinti betöltésének éveken át való halogatása mögött a központi és tartományi politikai erők harca rejtőzik. A vajdai kancellária azonban, akárcsak a Zápolya kezén kiteljesedő vajdai territoriális hatalom, már belenőtt az Erdélyben adódó összes feladatok szakszerű ellátásába. És igényelte is ezt magának. A kancellária kifelé zárt érdekközössége lett a benne dolgozó tisztviselőknek. Nem egyedül csak a trónkövetelő Zápolya számára látszhatott tűrhetetlennek, hogy territoriumának kormányszerve alárendelt fiók-hivatala legyen valamelyik udvari hatóságnak. Valóban nehéz is elképzelni, hogy a vajda, aki magát a király után következőnek érezhette, továbbra is beleszólást engedjen az erdélyi ügyekbe esetleg éppen vele ellenlábas főúr tőle független hivatalnokainak. Korszerű képzettségük, hosszú gyakorlatuk alapján azonban maguk a vajdai tisztviselők szintén sérelmesnek találhatták, hogy hivataluk legmagasabb polcát, legjövedelmezőbb stallumát idegen hatóságok tagjai ezután is elzárják előlük. Nem ismerhették el többé, hogy egy udvari tisztviselő nagyobb hozzáértéssel intézheti az erdélyi ügyeket, mint ők. Végül az erdélyi társadalom is kinőtt abból és kényelmetlennek érezte, hogy pereit csak úgy félkézzel intézze vele egyébként semmiféle kapcsolatban nem álló távoli hivatal ismeretlen tisztviselője, akihez személyes kapcsolatai sincsenek.

E három tényező: az erdélyi társadalom igényei, a vajdai territoriális hatalmi törekvések és az erdélyi hivatalnokság öntudatosulása találkozásából született meg az a korszerű kancellária, mely már valóban teljes joggal erdélyinek nevezhető. 1519 január vagy február havában az ítélőmesteri ügyeket addig is intéző Barcsai Pál a teendők mellé a címet is elnyerte. Ettől kezdve a köznemesi párt nagy hatalmú trónjelöltjének erdélyi kancelláriája tükörképe a királyi udvar központi kormányszervének.[19]

A KANCELLÁRIAI SECRETARIATUS KIALAKULÁSA ÉS ÜGYKÖRE

A vajdai igazgatás korszerűsödésében azonban a független és állandó protonotariusság csak egyik mozzanat. A másik, nem kevésbé lényeges változást hozó újítás a secretariusi állás megszervezése volt. Az eddig ismeretes adatok világánál valóban úgy látszott, hogy a néhányszor felbukkanó secretariusi intézménynek a vajdai kancelláriában nem jutott jelentékenyebb szerep, s az 1526 utáni zavarok végleg eltüntették az erdélyi gyakorlatból. Újabban előkerült adatok azonban egészen mást mondanak. Nem lesz tehát felesleges megkísérelni a secretariusság kialakulásának és a vajdai ügyintézés-

ben betöltött szerepének legalább nagyjából való tisztázását. A titkári tisztség gyökértelenségére vonatkozó nézetek mindjárt maguktól elesnek, ha az eddigi, egymással semmiféle összefüggést nem mutató adatokat újakkal kiegészítve, egyetlen lánccá fűzzük össze.[20] Az alábbi, egyes pontokon még bővíthető adatsor tanúskodik amellett, hogy a secretarius a XVI. század elejétől kezdve a vajdaság megszűnéséig állandó és jelentős pozíció volt az erdélyi kancelláriában.

A legelső secretarius nem Barcsai Pál, mint eddig tudtuk, hanem az az András deák volt, aki 1503-ban a vajdával együtt szabálytalan oklevél kiállítására kényszerítette a kolozsmonostori konventet.[21] Jellemző azonban a nehézségekre, amelyekkel e korszak erdélyi hivataltörténészének meg kell küzdenie, hogy az első titkárnak még teljes nevét sem sikerült megállapítani. Jóllehet e két személy közötti kapcsolatnak nem nagy a valószínűsége, megemlíthető, hogy Zápolyának 1519-ben állítólag volt egy Kőszegi András nevű secretariusa.[22]

András deák után, bár adatok csak 1508. január 2-tól kezdve szólnak róla, hihetőleg már az előző évtől kezdve, Barcsai Pál lett a titkár.[23] 1510 szeptember közepe táján még mindig ő viselte e tisztséget. Szeptember 23-án azonban már Szucsáki János deák az új vajda secretariusa. Bizonyára azért, mert Barcsai a lelépő Szentgyörgyi Péter országbírói kancelláriájába ment vissza. Oda, ahol Erdélybe jövetele előtt is dolgozott.[24]

Mivel ellentmondó adatok nem ismeretesek, feltételezhető, hogy Szucsáki egészen 1516 táján bekövetkezett haláláig titkárkodott. Ő ugyan ezt a címét éppen úgy sohasem tüntette fel kancelláriai jegyzeteiben, mint korábban notarius voltát sem jelezte.[25] Mégis abból, hogy a Barcsai távozása és visszajövetele közötti időben (1510—16) Thuróczi Miklós alvajdán kívül ellenőrző jegyzetek az okleveleken csak tőle ismeretesek, arra lehet következtetni, hogy a secretarius teendőit végig Szucsáki látta el.[26] Az ő kancelláriai működéséről azonban 1516 tavasza után az adatok hallgatnak.[27]

Ettől az időponttól kezdve a Kőrösi Miklós feltűnéséig eltelt más vonatkozásban is átmeneti négy-öt esztendőből csak a már említett Kőszegi András secretariusságának maradt egyetlen bizonytalan nyoma. Bár Kőszegi itteni hivatalnokoskodásának sem az 1519 előtti, sem a későbbi időből nincs más emléke, titkárságának, mint látható, a kancellária személyi viszonyai nem mondanak ellent. Mégis mindaddig, amíg a kérdéses oklevél eredetiben való vizsgálatára sor nem kerülhet, megfontolandók azok az aggodalmak, melyek az adat egykorúsága és így Kőszegi András Mohács előtti secretariussága ellen felmerültek.[28]

A Szucsáki János után kissé homályba vesző sor következő láncszemét a már említett Kőrösi Miklós alkotja. Titkársága Szucsáki utóda (Kőszegi András?) távozása után kezdődhetett, valószínűleg 1520 tavaszán.[29] Mindenesetre 1519. május 7-én Kőrösi még határozottan notariusnak írja magát, 1522. augusztus 20-án azonban a szászok ajándék-listáján már secretariusként szerepelt.[30] Ettől kezdve a mohácsi csatavesztésig ő viselte e tisztséget.[31] Zápolya megkoronázása után sem vált meg régi munkatársától, hanem titkárként magával vitte a királyi kancelláriába.

Jóllehet 1526 után a középkori vajdai hatalom egyre inkább összezsugorodott, a secretariatus továbbélése a csökkent hatáskörű vajdai kancelláriában is kimutatható. A hivatal régi kereteihez a hanyatlás időszakában is szívósan ragaszkodtak, bár azok között korántsem folyhatott már olyan differenciált

munka, mint Zápolya vajdasága idején. Az 1526—40 közötti okleveles anyag rendszeresebb átvizsgálása nélkül is két újabb vajdai titkárra sikerült bukkannunk, annak ellenére, hogy eddigi tudásunk szerint ez a tisztség Mohács után megszűnt. 1527 elején, tehát mindjárt Kőrösi távozása után, Csernelházi Ambrus lett az új vajda secretariusa. Ő a budai udvarból került le, de itt legfeljebb csak Perényi Péter vajdaságának végéig (1529) szolgálhatott.[32] Mindaddig, amíg Erdélyben Zápolya uralma újból meg nem szilárdult, az egész ügyintézés és írásbeliség az átmeneti állapot rendszertelenségét tükrözi. Amikor azonban a rend kezdett helyreállani és a régi intézményeket lassan újraszervezték, a vajdai kancelláriában megint feltűnt a secretarius. 1534—35-ben többször említik Báthori István vajda (Pesti) Gábor nevű titkárát.[33]

A fenti adatok mindenkit meggyőzhettek arról, hogy a secretarius a XVI. század elejétől kezdődően állandó tagja volt a vajdai kancelláriának. Mielőtt azonban azt vizsgálnók, hogy mi tette szükségessé ezt a korábbi vajdai ügyintézésben teljesen ismeretlen állást, hová nyúlnak gyökerei, mi volt a szerepe, még egy kérdésre kell röviden felelni. Felmerültek ugyanis olyan nézetek, hogy a vajdai oklevelekben szereplő secretariusok nem a kancellária tisztviselői, hanem a vajdák magántitkárai, vagy pedig más, udvari méltóságukkal kapcsolatos alkalmazottai lehettek.[34] Addig is, amíg vázolhatjuk a szükségleteket, amelyek a secretariatus szervezését megkövetelték, konkrét bizonyítékkal háríthatjuk félre az előbbi feltevéseket.

A vajda magántitkárának életsorsa ugyanis szinte az erdélyi secretariatus első feltűnésétől kezdődően ismeretes.[35] Minthogy tehát Szentgyörgyi Péternek már megvolt a maga dunántúli pátriájából való hűséges titkár-familiarisa, a vajdai secretariatus felállítását nem személyes ügyei tették szükségessé. A vajda személyi titkára és kancelláriai secretariusa adatszerűen bizonyíthatólag két különböző személy volt. Az okleveles anyag határozottan tanúskodik amellett, hogy a magántitkárnak az erdélyi kormányzati kérdésekben semmiféle szerepe nem volt. Már az oklevelek kifejezése utal a két ügykör szétválasztottságára. Amíg az elsőt mindig secretarius vaivodae-nak nevezik, addig az utóbbit eleinte — különösen a Barcsai javára szóló s bizonyára általa fogalmazott levelek — secretarius cancellariusnak titulálják.[36] Ez a szubjektív vélemény mindenesetre annyit elárul, hogy a királyi udvarból jövő Barcsai itteni új ügykörét melyik udvari hivatalnokéval tartotta azonosnak.

Ezek után bizonyára helyesen járunk el, ha a secretariatus kialakulására a magyarázatot kizárólag a vajdai kancellária viszonyaiban keressük. A protonotariatussággal kapcsolatosan már láttuk, hogy a vajdai írásszerv még a XVI. század fordulóján is ugyanolyan kezdetleges és kiforratlan keretek között működött, mint két évszázaddal korábban. Állandó, felelős vezetője sem volt, mivel a protonotarius csak az ítélőszékek alkalmával tartózkodott Erdélyben; a katona-birtokos alvajdák pedig nem rendelkeztek kellő előképzettséggel, sem hajlammal az írásos munka rendszeres ellenőrzésére. A protonotarius erdélyi tartózkodása idején legjobb esetben is csak az igazságszolgáltatással kapcsolatos oklevelezést ellenőrizhette. Pedig ekkor már a hódító írásbeliség a vajdai kormányzat egyéb terein szintén birokra kelt a szóbeli ügyintézéssel.[37] Az ügyek zavartalan viteléhez tehát szükségessé vált egy állandóan, rendszeresen működő írásszerv kiépítése.

Az ennek hiányából eredő zavarokra az erdélyi társadalom a XVI. század elején már érzékenyen reagált. A vajdai kancellária kivénhedett, akadozó gépezetének tökéletlen működésére élénk fényt vetnek a bíráskodás terén

eluralkodó zűrzavaros állapotok. Pedig a vajdai kormányzatnak éppen ebben az ágában sikerült a delegált protonotariusok révén az új idők követelte szakszerűséget leginkább biztosítani. Mégis 1505-re ezen a téren is olyan tarthatatlan helyzet alakult ki, hogy megváltoztatására az ügyeket elhanyagoló vajdával szemben az erdélyi társadalom maga kényszerült kezdeményező lépéseket tenni. Ekkor ugyanis a három rendi nemzet tordai gyűlése bizottságot küldött ki az igazságszolgáltatás ideiglenes rendezésére. A következő évben Segesvárt hozott határozatok értelmében mindegyik nemzet 14—14 kiküldöttjéből közös tartományi bíróságot alakítanak, hogy a „natiók" közötti ügyeket 32 évre visszamenőleg letárgyalja. Minderre azért van szükség — mondják —, mert egy idő óta a vajda távolléte következtében nem szolgáltatnak igazságot, s a sok orvosolatlan sérelem megbénítja a három nemzet erejét. Addig tehát, amíg a király vajdája útján nem gondoskodik a rendről és békességről, a három „natio" maga igyekszik azt megteremteni.[38]

Az oklevél itt nem részletezhető további súlyos megállapításai mutatják, miként vélekedett az erdélyi társadalom a vajdai törvénykezés gépezetéről. Pedig az adatok egész sora tanúskodik amellett, hogy a szokványos ítélőszékek ebben az időben sem szüneteltek. A panaszok oka tehát a szervezet tökéletlenségében keresendő. Minthogy nincs nyoma e rendi bíróság működésének, fel kell tennünk, hogy talán éppen a segesvári végzések hatására, a vajda maga léptetett életbe bizonyos reformokat. Ezek sorába lenne illeszthető a secretariatus végleges megszervezése.

Ahhoz, hogy a vajdai kormányzat eleget tehessen a megnövekedett kívánalmaknak, mindenekelőtt a kancellária élére olyan állandó és felelős vezetőt kellett állítani, akinek az irodai munka irányítása a kötelessége. Ilyen lehetett a legelső secretarius: András deák. Az ő feladata semmivel sem lehetett több, mint a XV. század közepe előtti vajdai protonotariusoké: az iroda vezetése első jegyzőként. A protonotariusi cím azonban időközben jelentésváltozáson ment keresztül, s ennek megfelelően Erdélyben egyedül csak Werbőczi ítélőmestert illethette meg. A hivatal ügyintézését vezető tisztviselő, azaz a régi protonotarius neve a királyi kancelláriában ekkor már secretarius.[39] Egészen természetes tehát, hogy az új munkakört Erdélyben is ezzel a korszerű elnevezéssel jelölték.

Az erdélyi rendek 1506. évi megmozdulása azonban sokkal súlyosabb kérdést vetett fel, mint amit a folyamatban lévő belső reform megoldani igyekezett. Most már nem egyedül az írásbeli munka folyamatosságának és ellenőrzésének biztosításáról volt szó, hanem a peres ügyek gyorsabb intézéséről. Werbőczi ítélőmester, akárcsak a vajda, az országos politikában és az országbírói széken volt elfoglalva. Olyan helyettesről kellett tehát gondoskodni, aki nemcsak állandóan Erdélyben tartózkodik, hanem ismeri a bírósági gyakorlatot s kellő jogi tudással tovább vezetheti az igazságszolgáltatást a protonotarius távollétében is. Ezt a munkakört azonban András deák már nem tudta betölteni. Így esett a választás Werbőczi volt kollégájára, a vajda előtt szintén ismeretes Barcsai Pál országbírói notariusra. Amint alább látni fogjuk, Barcsai 1507 folyamán meglehetősen széles hatáskörrel átvette a vajdai kancellária tulajdonképpeni vezetését. Bár világosan látszik, hogy Szentgyörgyi és Werbőczi előtt a secretariusság felállításakor a Mátyástól megreformált királyi kancellária lebegett mintaképként, az új állásra a vajdai írásszerv primitív viszonyai között egészen más feladat hárult, mint Budán. A cél ugyanis nem a munkakörök szakszerű megosztása, hanem a régi munka-

mód eredményesebbé tétele volt. Újabb jelentős fordulatnak kellett jönnie, hogy az azonos elnevezés alatt itt is ugyanaz a tartalom képződjék, mint a királyi kancellárián. Ez a változás legjobban a titkári ügykör fejlődésén figyelhető meg.

Az eddig közkézen forgó adatok valóban elégtelenek voltak a secretariusok munkakörének meghatározásához.[40] Bár ezen a ponton még mindig további kutatás szükséges, ma már nagy vonásokban mégis felvázolható, hogy mi volt a secretarius szerepe a vajdai kancelláriában. Az első korszakban, mely — úgy látszik — hozzávetőleg az önálló protonotariatus felállításáig tartott, a titkár teendői a kancellária belső, írásbeli munkájának vezetésére korlátozódtak. A protonotarius távollétében, annak intézkedései szerint, kisebb ügyekben megszerkesztette az ítéletleveleket, a notariusokkal együtt fogalmazta, írta, ellenőrizte, javította az okleveleket. Bevallásokat vett fel, a perek egyes fázisai közötti írásbeli munkákat ellátta. Egyszóval a folyó ügyintézést irányította. Sőt még a perek bizonyos fázisaiban is eljárhatott az alvajdával együtt. Például 1510-ben Szentgyörgyi Péter Budáról meghagyja az alvajdának és a secretariusnak, hogy udvarmestere perét, mivel az őket érdekelteknek tartja, az ő hazaérkezéséig ne tárgyalják.[41] A pereknek tárgyalásra való előkészítése, referálása az ő feladata volt. Az ügyek gyors elintézése vagy elintéztetése jórészt tőle függhetett. Különben aligha szerepelne a titkár neve olyan gyakran és szinte a legtekintélyesebb összegekkel a szászoktól megajándékozott vajdai tisztviselők között. Az egész ügyintézés minden szála az ő kezébe futott össze. Az Erdélyben a XVI. század elején ritkán és rövid ideig tartózkodó protonotarius csak névleg volt a kancellária vezetője, valójában a secretarius tekinthető a hivatal fejének.[42] Ezért viselte mindig ezt a tisztet a legképzettebb, legtekintélyesebb és legnagyobb gyakorlattal bíró kancelláriai alkalmazott. Barcsai és Werbőczi régi személyes barátságának szintén része lehetett abban, hogy a secretarius az ügyek intézésében ekkora befolyásra tett szert. Úgy látszik, hogy — legalábbis Barcsai titkársága idején — Werbőczi csak az oktavális székeket vezette, megadta az utasításokat, de azok végrehajtása, írásba foglalása a secretariusra maradt.

A secretariusnak és protonotariusnak az ügyintézésben játszott szerepe felől a szász számadáskönyvek bejegyzései tájékoztatnak. Szeben és a hétbírák 1509. évi elszámolásában az ítélőmesterre vonatkozóan a következő feljegyzések találhatók: Január 16-án kérik a vajdát, hogy bizonyos differenciák eligazítása végett az ítélőmestert újból hozza magával. Április 21-én ismét kérik Werbőczit bizonyos határjárás elvégzésére. Május 26-án, majd június 14-én a protonotarius Kőhalom és Újegyház székben határviszályokat igazít el a helyszínen.[43]

Ezzel a néhány bejegyzéssel szemben áll azoknak a legkülönbözőbb ügyeknek a hosszú sora, melyekkel a szebeniek — amint a szűkszavú szöveg mondja — „a vajda úrhoz" (*ad dominum vayvodam*) fordultak. A tarka sorból ízelítőként hadd álljon itt a júliusi ügyek listája: egy cikindáli román jobbágy erőszakos elvitele, a ladamosiaknak Barlabássi Jánossal való viszálya, katona-állítással kapcsolatos kérések, ellopott lovak és a Péterfalváért folyó per tárgyában — mindegyikben többször is — jártak ekkor a szebeniek a vajdánál[44]. Ezek közül például az aratás idején kiállítandó háromszáz katonára vonatkozó követeléshez vagy a péterfalvi per kedvező elintézéséhez, amint azt a miattuk való sok költség és járás-kelés sejteti, fontos érdekek fűződtek. Kedvező referálásuk, a velük kapcsolatos írásos munka elvégzése

elsősorban a secretarius feladata volt. A péterfalvi per idején például a szebeniek az útból fordítják vissza küldöncüket és menesztik sürgősen Barcsai után[45]. A vajdával együtt Szebenből távozó titkár után egészen Medgyesig szalasztanak egy szolgát „bizonyos iratok végett"[46]. 1508. január 2-án a hét szék ügyében kiállított iratokért a szebeni polgármester húsz forintot fizet Barcsainak[47]. A secretariusnak a perek intézése körüli fontos szerepére a péterfalvi per honorariuma világít rá. Az ügyvéd a tordai tárgyalásért hat forintot kapott a szebeniektől, Barcsainak pedig az ítéletlevél kiállítása címén és egyéb szolgálatai jutalmául viszonylag hatalmas összeget, 98 forintot és hét dénárt fizettek[48]. A katona-kérdés kedvező elintézéséért kaphatta Pál mester ajándékba azt a kilenc forintot érő serleget, amelyet „az elöljáróság ügyében kiadott levelek és egyéb szolgálatok" címén könyvelt el a számadás vezetője[49]. Későbbi adatok is azt mutatják, hogy a secretarius szavának a súlyát ismerő szász városok sohasem fukarkodtak az ajándékokkal, szőnyegekkel, drága kelmékkel és egyéb portékákkal, ha valami ügyes-bajos dolgukat a vajdánál el akarták intéztetni.

A secretariatus felállítása tehát mindaddig nem hozhatta magával a hagyományos ügyintézés korszerűsítését, amíg a titkár legfőbb feladata az ítélőmester helyettesítése volt. Az ügyvitel megosztására csak akkor kerülhetett sor, amikor Barcsai személyében állandóan Erdélyben tartózkodó protonotarius került az igazságszolgáltatás élére (1519). Bár adatok rendkívül gyéren maradtak, annyi mégis világosan látszik belőlük, hogy ez az újítás a vajdai kancellárián belül szintén elindította a hatáskörök szétválását. A jelek egyöntetűen mutatják, hogy ha a középkori királyság felbomlása a szépen megindult fejlődést hamarosan nem töri derékba, ugyanaz a folyamat, amely néhány évtizeddel korábban a királyi kancelláriában lezajlott, a vajdai írásszervben is végbement volna. Az 1526 előtti utolsó secretarius, Kőrösi Miklós hivatali működéséből fennmaradt emlékek már tanúskodnak a nagy változás megindulásáról.

Az ítélőmester állandó jelenlétével ugyanis a titkár az igazságszolgáltatással kapcsolatos összes teendők, tehát eddigi ügykörének nagyobbik része alól felszabadult. A jelenleg ismeretes forrásanyagban semmi nyoma sem található annak, hogy a titkár 1519 után is részt vett volna a törvénykezéssel összefüggő írásos munkákban. Bár a kutatás mai fokán újabb adatok bőséges előkerülésével még számolni lehet, annyi nyugodtan következtethető ebből a negatívumból, hogy ha nem is intézményesen, de gyakorlatban a bíráskodással kapcsolatos teendők a többi feladattól kezdtek elkülönülni. Természetesen a középkori hivatalok patriarkális viszonyai között, ha a szükség úgy hozta magával és a protonotarius éppen nem volt kéznél, a kancellária igazságszolgáltatási ügyintézését évtizedes gyakorlatból szintén jól ismerő secretarius is állíthatott ki bírósági iratokat. Magának annak a puszta ténynek azonban, hogy a peres ügyek intézése külön tisztviselő kötelessége, azt kellett eredményeznie, hogy a törvénykezési írásbeliség az ítélőmester kezében elkülönül a kancellária egyéb teendőitől. A Mohács előtti években tehát a kancelláriának két, egymástól meglehetősen önállóan dolgozó vezetője volt. A hivatali munka tényleges irányítása azonban a kancellária keretei közül kinőtt ítélőmester kezéből lassan kezdett átcsúszni a vajda és irodája mellől el nem mozduló secretarius hatáskörébe.

Már a fentebb idézett szász példák is némi fényt vetnek arra, hogy a bíráskodás különválása után milyen ügyek maradtak meg a secretarius hatás-

körében. Ezeken kívül azonban Kőrösi Miklós és Beszterce város levelezése szolgál néhány olyan konkrét adattal, melyek a titkár feladatainak legalábbis egyes részeiről félreérthetetlen tájékoztatást nyújtanak. Kőrösi secretarius állította ki például a szászoktól a vajda kezéhez befolyó összegekről a nyugtát. Ő referálta a pénzügyi természetű kéréseket. Így 1525-ben ő intézte el, hogy a beszterceiek felmentést kapjanak a szászok adója részletének befizetése alól. Ugyanakkor a vajda Miklós mester titkár jelentése alapján intézkedett a beszterceieknek a szász taxából adandó kölcsön ügyében. A vajdai familiariusok ügyes-bajos dolgában szintén ő járt el[50]. Állandóan a vajda mellett tartózkodott, akár a török ellen szállt táborba, akár pedig Budán akadt dolga, és referálta a felmerülő közigazgatási, pénzügyi, katonai természetű ügyeket[51]. Több jel mutat arra, hogy a vajdai kancellária mind jobban növekvő hiteleshelyi jellegű oklevelezése is az ő ellenőrzése alatt folyt.

Körülbelül ennyi, ami a secretarius feladatairól ma adatszerűen megállapítható. A szász városok levéltárainak rendszeres átvizsgálása után dönthető majd véglegesen el, hogy a közigazgatási ügyek tényleg olyan kizárólagosan a secretarius kezében futottak-e össze, amiként azt a számunkra egyedül hozzáférhető besztercei anyag mutatja. A titkárnak a vajda hiteleshelyi oklevelezésében betöltött szerepére pedig a családi levéltárak további tanulmányozása deríthet majd fényt. Annyi azonban a fentiekből már most is látható, hogy az igazságszolgáltatási és közigazgatási ügyvitel a vajdai kancelláriában ekkor már meglehetős határozottsággal szétvált egymástól. Ezzel valójában már itt erdélyi talajban adva volt a későbbi fejedelmi cancellaria maior és cancellaria minor csírája.

Az ügykörök megosztása szükségszerűen elindította a kancellária belső munkájának rendszeresedését. Korábban, bizonyára mert a túlterhelt secretarius egymaga nem érkezett rá, az oklevelek ellenőrzését, javítását a notariusok is végezték. Ettől kezdve a jegyzők ilyen bevonására az ítélőmester vagy a titkár munkájába alig akad példa. Kívülről a kancelláriából egyre inkább csak a két vezető volt látható. Mögöttük a hivatal alacsonyabb beosztású munkásai mindjobban háttérbe szorultak. Szucsáki Ambrus pályája és az oklevelek írásának összevetése azt sejteti, hogy a gyakorlat a scribák munkájában is bizonyos rendet teremtett.[52] Barlabássi és Tomori alvajda, de Barcsai protonotarius is gyakran oklevelezett a vajdától külön, családi birtokáról.[53] Minthogy nekik és a vajdáknak ugyanaz a kancelláriai személyzet állott rendelkezésükre, a scribákat be kellett osztani az egyes méltóságok mellé. Nem mai értelemben vett hivatali beosztás volt ez; csupán a megszokás szabályozhatta, hogy ki melyik írnokot vitte magával, ha a kancellária tartózkodási helyéről hivatalos ügyben eltávozott. Amikor az alvajdák és a protonotarius a vajda udvarában tartózkodtak, akkor természetesen „az ő írnokuk" szintén részt vett a kancellária rendes munkájában.[54] Megfelelő terjedelmű forrásanyagon végrehajtott írásösszehasonlítással bizonyára el lehetne határolni az egyes notariusok rendszerinti munkakörét.

A vajdai kancellária tehát a középkor alkonyán jóval „modernebb" hivatal volt, mint azt eddig vélték. Erdély kormányszerve Mohács előestéjére eljutott a középkori királyságtól kitermelt legfejlettebb formákig. A központ és a perifériák között a fejlődésben kimutatható évtizedes ütemkülönbségek teljes elismerése mellett sem hallgathatók el ugyanis az erdélyi társadalom és a vajdai hatalom oldaláról egyaránt jelentkező újítási törekvések. Nem csupán a szellemiekben és anyagiakban rohamosan gyarapodó, politikai szerephez ju-

tott rendi társadalom igényelt szükségleteit kielégítő korszerűbb ügyintézést. A vajdának, a királyi trón egyik várományosának a politikai érdeke és egyéni hiúsága egyaránt azt kívánta, hogy Erdélyben az uralkodóéval vetekedő, jól működő territorialis uralmat építsen ki magának. E fejlődésről különben nem csupán az ismertetett szervezeti újítások, hanem az oklevelek külső formája is tanúskodik. Ha Zápolya pompás kiállítású privilegiumait nézzük, amelyek gyakran tartalmaznak fontos birtokjogokat, megerősödik előbbi érzésünk: a nagyralátó vajda körül a budai udvar territorialis változata volt kialakulóban.

Ezek a mélyen gyökerező középkor végi helyi hagyományok határozták meg a későbbi fejedelmi kancellária első korszakát. Nagyon helyes ösztönnel tapintott rá Pécsi Anna a vajdai és fejedelmi kancellária közötti kapcsolatok lényegére. Szerinte a fejedelmi secretarius (vagy summus) cancellarius aprólékos, aktív kancelláriai munkássága valahogy az 1526 előtti vajdai kancelláriában szereplő secretarius munkájára emlékeztet.[55] A fejedelmi kancellár és a vajdai titkár ügykörének feltűnő egyezése nyomán valóban jogosan keresendő a későbbi cancellaria maior gyökere, valamint a kancellár sajátosan erdélyi jegyeket mutató munkakörének előzménye a középkor végi vajdai kancelláriában. Nézetünk szerint is a középkori központi fejlődés határozta meg a maga lábán elinduló Erdély kormányszerveinek alakulását. Ez a hatás azonban nem közvetlenül, hanem az 1526 előtti vajdai kancelláriában áthasonított helyi változatában lett alapja a fejedelemségkori központi hivataloknak.

A KANCELLÁRIAI SZEMÉLYZET

De nemcsak a külső szervezet, hanem a hivatalnokok pályafutása is félreérthetetlenül mutatja, hogy a XVI. század eleji vajdai kancellária rákanyarodott a „modern" hivatallá fejlődés útjára. Az egyszerű oklevélkiállító intézményből, miként valamivel korábban a királyi kancelláriában történt, itt is az ügyeket határozott szabályok szerint intéző „bürokratikus" hivatal volt kialakulóban. Kik voltak, melyik társadalmi rétegből jöttek, milyen pályát futottak be az erdélyi hivatalnok-értelmiség első képviselői, bizonyára lényeges kérdés a hivatal- és társadalomtörténész számára egyaránt. Hogy a fentebb vázolt hivatali keretek megteljenek emberi tartalommal, s hogy a további kutatást elősegítsük, az alábbiakban röviden összefoglaljuk mindazt, amit a vajdai kancellária 1526 előtti személyzetének életére vonatkozóan a töredékes adatok elárulnak.

Az az összefüggő láncsor, mely a XVI. század eleji vajdai kancellária hivatalnoki karában kimutatható, az 1493-ban feltűnő Kecseti László és Kecsetszilvási Szilvási Kristóf notariusokkal kezdődik.[56] Az előbbi jómódú Doboka megyei birtokos családból származott. Apja azonban az 1468. évi lázadásban való részvételéért minden vagyonát elvesztette.[57] Valószínűleg ez a katasztrófa s talán rokonai — Rápolti Gothárd kolozsmonostori apát, majd erdélyi prépost, valamint Kecseti Gál deák — beavatkozása terelte az elszegényedett család fiát szellemi pályára.[58] Bármiként is történt azonban a dolog, Kecsetit mindenképpen a kényszerűség szoríthatta a tanulásra és tehette hivatalnokká. Eszménye ugyanis birtokos elődeinek gazdálkodó életformája maradt. Tudását, hivatalnokoskodása alatt szerzett összeköttetéseit mind annak érdekében kamatoztatta, hogy ő is családja régi életét élhesse.

Miután 1493-ban sikerült elérnie, hogy apjának a Kolozs megyei Méhesen, Tuzsonban, Velkéren, Kisnyulason, valamint a Torda megyei Gerebenesen és Némán volt birtokait visszakapja, hamarosan — hihetőleg patrónusai: Drágffi Bertalan és Losonczi László távozásakor (1495) — otthagyta a kancelláriát. Ettől kezdve birtokain élt, s csak néha vállalt mint tekintélyes, jogban jártas ember hivatalos funkciót a jószágai révén őt is közelről érintő ügyekben.[59]

Kecseti Lászlónak az 1493-ban vele együtt említett Szilvási Kristóf sógora és földije volt. Ez a rokonság is közrejátszhatott abban, hogy Kristóf deák bekerülhetett a vajdai kancelláriára. Őbenne már van valami a munkája iránt önmagáért érdeklődő, új hivatalnok-típusból. Az általa ellenőrzött vagy írt oklevelekre például ráírta a saját nevét (Zylwas). Minthogy ez csak később jött szokásba és egyelőre csupán nála figyelhető meg, az ő egyéni újításának tekinthetjük.[60] Szilvási még Drágffi Bertalan második vajdaságát (1495—99) is végigszolgálta, és valószínűleg csak Szentgyörgyi Péter jöttével vált ki a kancelláriából. Családi vagyona nem lehetett jelentős, felesége jussán azonban ő is nagyobb földbirtokhoz jutott. Visszavonulása után azon gazdálkodott 1520 körül bekövetkezett haláláig.[61] A szászoktól neki juttatott ajándékok mutatják, hogy maga idejében a kancellária legügyesebb notariusa lehetett.[62] Bár a régi életforma pályája delén őt is visszavonta a falusi gazdálkodó nemesek világába, ő már helyesen értékelte a hivatalnokoskodás jelentőségét családja jövőjét illetően. Leányát hivatalnok-emberhez, Podwynyai Pál deákhoz, a dési sókamara alkamarásához adta feleségül.[63] Az idő a volt vajdai notariust igazolta. Veje ugyanis amellett, hogy Mohács után mint Ferdinánd egyik vezető híve, országos politikai szerephez jutott, felesége hozományát ügyes pénzügyi műveletekkel a Bánffiak rovására alaposan megnövelte.[64]

Az első valóban hivatalnok-pálya a Szucsáki János deák mesteré. Ő már olyan környezetből indult el, melyben a fiatalabb nemzedék egy részét az anyagi szükség régebb idő óta tanulásra és hivatalvállalásra szorította. A szapora kisnemes famíliáktól lakott Szucságról származott.[65] Ebben az egymással összeházasodott rokoni közösségben mindig akadt egy-két szolgabíró, castellanus, familiaris, vármegyei notarius, deák vagy pap. Kolozs megye alispánjai szintén gyakran kerültek ki az idevaló familiariusok közül. Régebben is, Szucsáki János notariuskodása idején pedig még fokozottabb mértékben, szerepeltek a szucsági kisnemesek a vajdai emberek sorában. Úgy látszik, hogy a kiszállásért járó néhány dénár is jól fogott a szegény atyafiságnak. Ezeknek az embereknek a tanulás és a hivatali vagy egyházi pálya volt az egyedüli kiút nyomasztó helyzetükből. Ők tekintélyt, befolyást, vagyont, előmenetelt nem a jobbágytelket alig felülmúló birtokocskájuktól várhattak, hanem egyedül attól, hogy fejükkel vagy kardjukkal mit tudtak maguknak az élettől kiharcolni. E körülmények eredményezhették, hogy Szucsáki két említett elődjétől eltérő pályát futott be.

Már apja, Szucsáki Mátyás is rendelkezhetett valamelyes jogi tudással és gyakorlattal, melyet megélhetése könnyítése végett szívesen hasznosított magán- és közszolgálatban egyaránt. 1461-ben a Bánffiak vallották ügyvédjüknek. 1467-ben pedig Rápolti György Kolozs megyei főispán nevezte ki alispánjává.[66] Az apának familiariuskodása során szövődött összeköttetései, ügyvédkedésével szerzett ismeretei hatással lehettek a fiú pályaválasztására. Szucsáki János alapos iskolázáson mehetett keresztül, mert amikor 1496-ban a vajdai ítélőszék jegyzőjeként feltűnik, a tekintélyes magister címet hasz-

nálja.[67] A vajda távozásakor ő is elveszthette állását. 1497 nyarán minden cím nélkül említik mint vajdai embert.[68] Ugyanennek az évnek decemberében azonban már a kolozsmonostori konvent jegyzője.[69] A következő esztendőkben a hiteleshely kiadványain többször találkozunk lecta és correcta jelzések után aláírásával.[70] Ezt az addig ott szokatlan újítást, úgy látszik, ő honosította meg a konvent gyakorlatában. Bár vajdai kancelláriai működéséről csak 1501 márciusától kezdődően maradtak határozott adatok, valószínű, hogy mikor Szentgyörgyi Péter megszervezte erdélyi kancelláriáját, tehát legkésőbb 1500-ban, átkerült a vajda szolgálatába.[71] Neve ugyanis a kolozsmonostori kiadványokon 1499 áprilisa után többé nem szerepel. Ellenben még ebben az esztendőben feltűnik Szucsáki helyén Kezthewlczi Sebestyén deák mester, a konvent hiteleshelyi munkáját két évtizeden át vezető nagy tudású notarius.[72]

Szucsáki a kancelláriába jutásától kezdve élete végéig megmaradt a vajdák szolgálatában. Előbb mint notarius, majd 1510 őszétől kezdődően mint secretarius működött. Jól képzett és az erdélyi gyakorlatot alaposan ismerő hivatalnok volt. A szászoktól és más felektől kapott honorariumokból, valamint a vajdától átengedett bírság-részekből egy kevéssel megszerezhette az apjától örökölt szucsáki kúria tartozékait.[73] Szucságon kívül azonban csak a később ennek határába olvadt Bocon volt kisebb birtoka.[74] Az eddig felszínre került adatok nem árulkodnak afelől, hogy hivatalnokoskodásával jelentősebb vagyont szerzett volna magának.

A kancellária egész személyzetéből legrészletesebben Barcsai Pál protonotarius élete ismeretes. Családjának levéltára ugyanis, legalább részben, napjainkig fennmaradt. Bár ezek az emlékek elsősorban vagyonszerzéséről, pályájának egyes állomásairól szólanak, belőlük mégis vetődik némi fény az emberre is. S a kicsillanó vonások mind azt mutatják, hogy méreteiben ugyan szerényebb, lényegében azonban ugyanolyan szabású volt Barcsai élete is, mint amilyent a humanizmussal átitatott budai kancelláriában abban a korban nem egyet találni. Ő az új hivatalnok-típus első erdélyi megszemélyesítője. Pályája sokáig párhuzamosan folyt a Werbőczivel, és a két élet között sok rokon vonás ismerhető fel. A szűkebb erdélyi keretek kisebb lehetőségei okozták, hogy ez a képzett, kemény akaratú, céltudatosan dolgozó egyéniség csak tartományi jelentőségű pályát futott be.

Barcsai Pál pályája — minden jel szerint — sokkal mélyebbről kezdett felfelé ívelni, mint azt neve után gondolnók. Származása körül ugyanis — bár a genealógiai irodalom a később fejedelmet adó Barcsai família tagjának tekinti[75] — bizonyos tisztázásra váró homályos pontok vannak. Pál mester ugyanis az Erdélyben jócsengésű Barcsai (de Barcha) nevet következetesen csak attól kezdve használta, amióta hivatali állása, befolyása, sőt vagyona is már tekintélyes helyet biztosított számára Erdély közéletében. Korábban Kisbarcsai Pálnak, egyszer Barcsai Dévai Pálnak, családnevének első említésekor meg éppen csak Dévai Pálnak nevezte magát.[76] Mindez arra mutat, hogy eredeti neve Dévai volt és a Barcsaiakkal csak anyai ágon volt atyafiságban. Anyja, Anna asszony ugyanis Kisbarcsai Vince unokája volt.[77] Közvetlen bizonyság ugyan nincs rá, de éppen a névcseréből gondolható, hogy apja nem lehetett anyjával egyenrangú származású. Bár ebben a korban még nem ritka dolog, hogy nemescsaládok lányai jobbágyifjakhoz is feleségül mennek, hihetőbb az, hogy Barcsai Pál mester apja szegényebb kisnemes, polgár: a dévai uradalom literatus tisztviselője lehetett.[78] Így megmagyarázható volna, hogy miért kért Pál mester II. Ulászlótól nemességet, melyet

aztán élete végén János királlyal is megerősíttetett. Az Ákos-nembeli Barcsaiaknak ilyen kétszeri címerbővítésre aligha lett volna különösebb szükségük. Ez inkább a hivatali pályán alulról felemelkedő új értelmiségi réteg körében megfigyelhető törekvés a XVI. század elején.[79] A Pál mesternek adott armalis egyébként is annyira különbözik a Barcsai famíliáétól, hogy címerbővítéssel ebben az esetben nem szükséges számolnunk.

Barcsai Pál az erdélyi írásbeliség legnagyobb forgalmú és legősibb üzemében, a kolozsmonostori konventben gyakorolta be azt, amit iskoláztatása alatt tanult. Akárcsak Szucsáki János, ő is alapos, korszerű, de hihetőleg csak hazai tanulmányokon mehetett keresztül. Az ő neve előtt szintén ott található már pályája kezdetén a magister cím. Neve a forrásokban 1492-ben tűnik fel abból az alkalomból, hogy mint a kolozsmonostori konvent jegyzője követeli egy féltől a birtokba iktatás díjaként magának kialkudott egy ökröt és egy forintot.[80] Kolozsmonostori működése adatszerűen ugyan csak 1495-ig mutatható ki, minden valószínűség szerint azonban 1497-ig notariuskodhatott itten. Ekkor aztán Szucsáki Jánosnak adta át helyét.[81] Barcsai ezután egy időre eltűnik szem elől. Újból csak 1506 decemberében hallunk róla, amikor II. Ulászló az országbíró mellett jegyzőként teljesített szolgálatai jutalmául neki adományozza a Hunyad megyei Árki község fele részét.[82] Ez az adat valószínűsíti azt a feltevést, hogy Barcsai 1497—1506 között a budai udvarban hivatalnokoskodott, s az említett adományt éppen a szolgálatból kilépésekor kaphatta. Az országbíró-vajda és Werbőczi 1507 elején hozhatták haza Barcsait Erdélybe, hogy kezébe vegye a kancellária vezetését és megvalósítsa az adminisztrációban szükségessé vált, fentebb vázolt újításokat.

A királyi udvarban töltött évek döntő hatással voltak Barcsai egész életére. Kiemelkedett az erdélyi keretek közül és egy fejlődése csúcspontjára elért, hatalmas adminisztrációs szervezet központjának tagjaként országos távlatokra tett szert. Szigorú szabályokhoz ragaszkodó pontos munkája, a rendszeresség, a formák gondos betartása, tudásból és gyakorlatból eredő magabiztosság és több más eddig itt ismeretlen jegye a hivatali írásbeliségnek mind-mind a királyi udvarból hozott elemei Barcsai kancelláriai munkásságának. Amennyire a gyér adatok mutatják, Barcsai valóban nagy hozzáértéssel, meglehetős önállósággal vezette a vajdai kancelláriát és készítette elő az ítélőmesterhez tartozó ügyeket. Ezzel nagyban megkönnyítette Werbőczi számára, hogy az országos politikába minél nagyobb erővel kapcsolódhassék be.

Amikor 1510 őszén Szentgyörgyi Péter a vajdaságról lemondott és csak az országbíróságot tartotta meg magának, Barcsai vele együtt újra Budára távozott. Csak 1516-ban tért vissza megint Erdélybe, miután Werbőczi leköszönt az ítélőmesterségről. Nagyon hihető, hogy a Zápolyával ekkor már szoros politikai szövetségben álló Werbőczi maga ajánlotta a vajdának az ügyek vezetésére Barcsait, amikor az újonnan elnyert személynöki méltóságával összeegyeztethetetlen erdélyi ítélőmesterségtől megvált. Mindenesetre Barcsai 1516 októberétől kezdve újból a vajdai kancellária alkalmazottja volt.[83] Minthogy már 1516 novemberétől kezdődően jelentős birtokokat kapott perbeli becses szolgálataiért, úgy látszik, hogy mindjárt visszatérésétől kezdődően ő lett a hivatal vezetője és részt vett az ítélőmesteri teendők végzésében is.[84] Az adminisztráció vezetése Szucsáki János e tájt bekövetkezett halálával, az igazságszolgáltatás pedig Thuróczi Miklós alvajda elmenetelével (1517) juthatott Pál mester kezébe. Ezekben az átmeneti esztendőkben Barcsai szerepe felől a kancelláriai jegyzeteken kívül más nem tájékoztat. Az 1519. évi vízkereszti okta-

vális szék alkalmával mutatható ki először adatszerűen, hogy Barcsai ítélőmesteri munkát végzett.[85] Minthogy hivatali állását — második notariussága kivételével — aláírásaiban mindig rendszeresen feltüntette, nyugodtan mondható, hogy a tényleges munkaköre és címe közötti nagy különbség 1519 januárjában—februárjában szűnt meg. Ettől kezdve használta ugyanis rendszeresen a protonotariusi címet.[86] Érdekes volna tudni, hogy ezt a fontos újítást közvetlenül mi váltotta ki, és mi lehetett ebben a szerepe az ekkor már gyakori tartományi rendi gyűléseknek. Választ azonban erre a kérdésre is majd akkor lehet adni, ha az 1526 előtti erdélyi tartománygyűlések munkásságát a kutatás feldolgozta.[87]

Ítélőmesteri állásában Barcsai most már fokozottabb erővel láthatott neki családi vagyona megalapozásának. Ami kolozsmonostori és budai hivatalnokoskodása alatt csak lassan haladt előre, új tisztségében hamarosan megvalósult. Bámulatos az a vaskövetkezetesség és szívósság, amellyel az 1516-ban Szilvási Andrástól jó szolgálataiért kapott mezőszengyeli és mezőszakáli részeit komoly birtoktestté kerekítette ki.[88] Ettől kezdve egymás után kapja a különböző nagyságú birtokadományokat azoktól, akiknek ügyei tárgyalásakor — mint az évtizedeken át ismétlődő formula mondja — nem csupán jelen lenni, hanem használni is igyekezett.[89] Nem tartozik ide ama rendkívül változatos fogások ismertetése, amelyekkel Pál mester a többi szengyeli birtokos részét rendre mind megszerezte s a szomszédos falvakban is megvetette a lábát. Ugyanígy járt el Werbőczi és sok más hivatalnok ebben a korban. Különbség csupán birtokszerzéseik arányában, nem pedig módszereikben volt. Új birtokaival kapcsolatos ügyei érdekében Barcsai 1525-ben a vajdától magának szerezte meg Torda megye főispánságát; a következő évben pedig Keménytelke nevű birtokát Kolozsból áttétette saját joghatósága alá.[90] Mohács előestéjén (augusztus 24-én) is legfőbb gondját különféle birtokcseréinek, szerzeményeinek a királlyal és vajdával való jóváhagyatása alkotta.[91]

A csatavesztés után Barcsai Hunyad megyei birtokaira vonult vissza, s mint Hátszeg-vidék kapitánya a török esetleges próbálkozásainak megelőzése céljából szervezte a Maros-völgy védelmét.[92] Egyidejűleg kisbarcsai kúriájából, miként azt korábban szintén tette, protonotariusi teendőit is ellátta.[93] Barcsait tekintélyes birtokai már végleg Erdélyhez kötötték. Ezért Zápolya királlyá koronázása után sem igyekezett nagyobb méltóság szerzésére, hanem továbbra is megelégedett az erdélyi ítélőmesterséggel.[94] Régi összeköttetéseit inkább birtokainak a Habsburg-pártiak elkobzott vagyonából való gyarapítására használta fel. Amikor aztán a németbarátok kerültek Erdélyben túlsúlyba, Barcsait mint az ellenpárt egyik főemberét Szebenben elzárták, legkedvesebb birtokát, Mezőszengyelt, ottani udvarházával együtt felprédálták. Miután mindenéből kifosztva Szebenből végre megszabadult, követte Zápolyát lengyelországi bujdosásába.[95] Ferdinánd visszaszorítása után, minthogy Erdélyben egyelőre még a Habsburg-párt volt az úr, Barcsai az újjászervezett királyi kancelláriában kapott secretariusi állást; itt ismét Werbőczi lett a főnöke. Buda 1530. évi ostroma még az udvarban érte, de minden jel azt mutatja, hogy mielőbb szeretett volna hazajönni Erdélybe. Itteni, egyelőre ugyan nem foganatosítható birtokadományokat kért és megszerezte magának Hunyad megye főispánságát.[96] 1531 tavaszára végre Erdély egyes részeiben a Zápolya-párt helyzete annyira megerősödött, hogy királya kíséretében Barcsai is hazatérhetett, és újból elfoglalhatta ítélőmesteri állását.[97] A széthullott régi igazgatási szervezet talpraállításakor azonban az ő tapasztalatait már nem sokáig használhatták,

mert visszatérése után alig egy esztendővel váratlanul meghalt, 1532 február elején még Báthori Istvánnal pereskedett, június 21-én Werbőczi már mint néhairól emlékezik meg róla.[98]

Barcsai pályája átfogta azt az egész korszakot, amelyben a „korszerű" vajdai kancellária kialakult. Egyéni sorsa mutatja, hogy ez a hivatal miként vészelte át az 1526 után bekövetkezett nagy törést és maradt hanyatló formájában is a fejedelemségkori központi szervezet fejlődésének leglényegesebb alapeleme.

Barcsai tehetséges kollégájának, Kőrösi Miklós secretariusnak a személyét, habár működéséről viszonylag bőven maradt adat, teljes homály fedi. Abból, hogy nem igyekezett itt birtokot szerezni, s hogy a vajdai kancelláriából egyedül ő távozott el Zápolyával a királyi udvarba, talán szabad arra következtetni, hogy nem volt erdélyi származású.[99] Családneve után ítélve, amelyet különben nagy ritkán használt, arra gondolhatni, hogy Szlavóniából idekerült Zápolya-familiaris volt. Működése a vajdai kancelláriában — szálkás írása alapján — 1514 tavaszától kezdődően mutatható ki.[100] 1526 után követte Zápolyát Budára, s mint királyi secretarius folytatta eddigi munkáját, buzgón referálva az erdélyi szász városok ügyeit.[101] Amikor János király ügye rosszra fordult, Kőrösi talán elpártolt tőle és kivált a hivatalból, vagy meghalt. Később ugyanis, amennyire a hiányos erdélyi forrásanyag alapján megítélhető, többé nem szerepelt Zápolya kancelláriájában és közvetlen környezetében.

A folyamatosságot azonban a vajdai kancellária 1526 utáni életében nem egyedül a Barcsaiéhoz hasonló hanyatló pályák mutatják. Olyan karrierek is bizonyítják ezt, melyek 1526 előtt kezdődtek ugyan, de csak a nagy változások után bomlottak ki teljesen. Az új utakra lépett vajdai kancellária hagyományait vitték tovább azok a notariusok, akik János király idején jutottak vezető szerephez. Közöttük első helyen említendő Szucsáki Ambrus deák.[102] Ő már szinte hagyományossá vált úton jutott be a vajdai kancelláriába. Pályáját apja, a már említett Szucsáki János deák készítette elő. Tudása és összeköttetései átadásával ő egyengette a fia útját[103] arra a pályára, melyen ő is volt. Iskoláztatása után Szucsáki Ambrus apja támogatása mellett tette meg az első lépéseket és szerezte meg a gyakorlatot. Nevét 1512-ben említik először, amikor apjával együtt homo regiusként jár el egy birtokba iktatásnál.[104] A következő esztendőkben aztán mint vajdai ember egyre gyakrabban szerepelt az oklevelekben. Ebben az időben ügyvédkedéssel kereshette kenyerét.[105] Ambrus deák 1519 elején a kolozsmonostori konvent élére került, az e tájt meghalt Kezthewlczi Sebestyén notarius helyére.[106] Egyidejűleg azonban ügyvédi teendőket is végzett.[107] Hiteleshelyi működése nem korlátozódott a szokásos notariusi munkára, hanem, amint jellegzetes nagy betűivel írt regesztái és rájegyzései bizonyítják, megkísérelte a konventi levéltár újabb anyagának rendezését.[108] Kolozsmonostori jegyzősködése azonban nem tartott sokáig. 1520 márciusában már Barlabássi Lénárd alvajda notariusa.[109] Úgy látszik, hogy egy ideig, talán mint a kancellária legfiatalabb tagja, az alvajdák mellett teljesített szolgálatot. 1521-ben Báthori Szaniszlófi István, 1523-ban pedig Tomori István alvajda jegyzője volt.[110] Mohács után is Erdélyben maradt és szolgálata akkor sem szakadt meg, amikor Perényi Péter átpártolt Ferdinándhoz. 1528 nyarán még kétségtelenül a kancelláriában működött.[111] Mindaddig, amíg a két ellenpárt közül az egyik újra nem jutott annyira túlsúlyra, hogy a normális élet megindulását biztosítani tudja, Szucsáki Ambrusról is hallgatnak az adatok, akárcsak az egész vajdai kancelláriáról. Amikor

azonban elkezdődött a szétzüllött államgépezet helyreállítása, Ambrus deákot, a hivatal többi megmaradt tagjával együtt ismét ott találjuk a vajda mellett. Barcsai Pál halála után valóban nem is lehetett más a kancellária vezetője, mint az ügyeket legjobban ismerő Ambrus deák. Ítélőmesteri munkájáról 1533 kezdetétől 1535 január hó elejéig maradtak adatok.[112] Ez év január negyedikén még működött, három héttel később azonban Majláth vajda terjedelmes ítéletlevelét már nem Szucsáki, hanem (Albisi) Bernát mester királyi protonotarius lectázta és kiadványozta.[113] Minthogy az általános gyakorlat szerint a vajdai oklevelezésbe a királyi ítélőmestereknek ekkor már nem volt beleszólásuk, hihető, hogy Bernát mester bevonását a vízkereszti oktáván tárgyalt ügyek elintézésébe éppen Szucsáki Ambrus hirtelen halála tette szükségessé.[114]

Szucsáki Ambrus helyét mindjárt 1535 április havának a végén betöltötték (Szalánkeményi) Albert deák magisterrel.[115] Bár egyetlen vajdai protonotarius hivatali működésének sem maradt meg annyi emléke, mint az övének, személyére vonatkozóan mégis alig sikerült valamit megtudni.[116] Neve után ítélve Albert deákot is az a nagy népmozgalom sodorta Erdélybe, mely a törököktől veszélyeztetett déli határvidékről a XV. századtól kezdve szakadatlanul folyt az ország védettebb tájai felé. Kakas István, a későbbi jeles diplomata családjának sorsából ismeretes, hogy Szalánkeményből, amelyet a törökök 1521-ben végleg elfoglaltak, érkeztek Erdélybe, közelebbről Kolozsvárra, áttelepülők.[117] Hihetőleg Albert mestert ugyanaz a menekülthullám vetette Kolozsvárra, mint Kakas István apját. Szalánkeményi Albert, ha fiatalon is, de már kész emberként érkezett Erdélybe. Első itteni említése (1521) ugyanis azt mutatja, hogy ügyvédkedéssel foglalkozott.[118] 1522-ben azonban már a vajdai kancellária tagjaként vezeti rá egy alvajdai oklevélre a perhalasztásról szóló feljegyzést.[119] Bár az eddig felszínre került forrásanyag ettől kezdve több mint egy évtizedig semmit sem árul el Albert deák felől, ismerve a kancelláriai tisztviselők állandóságát, biztosra vehető, hogy ebben az időben is a vajdák mellett dolgozott. Erre mutatnak újabb feltűnésének körülményei. Az oklevelek ugyanis már 1535 tavaszától kezdődően, amikor ítélőmester lett, kezdték újra emlegetni.[120] Minthogy az állások betöltése a vajdai kancelláriában ekkor már előléptetésszerűen történt, nehezen képzelhető el, hogy Albert deák minden további nélkül Szucsáki Ambrus helyére kerülhetett volna, ha történetesen előzőleg is nem szolgált állandóan ugyanott. Ítélőmesterségének 1540-ig maradtak emlékei.[121] Karrierjét patrónusa, Majláth István bukása törhette derékba. Vagyonszerzéséről csupán egyetlen adat került eddig elő. 1537-ben a vajdától a Hunyad megyei Alsó- és Felsőszilváson kapott részbirtokot.[122]

A vajdai kancellária többet szereplő vezető tisztviselői mellett a jelentéktelen írnokok sorában is a fentihez hasonló állandóság mutatható ki. Anélkül, hogy teljességre törekednénk, példaképpen megemlíthetjük az alábbi scribák pályáját. Kereszturi (Szegedi) Simon deák 1525-ben Tomori alvajdának volt a notariusa. Ugyanő 1528-ban tagja Perényi Péter vajda kancelláriájának. Hivatalában maradt akkor is, amikor a vajda átpártolt Ferdinándhoz.[123] Hunyad megyei származású ember volt és valószínűleg Barcsai Pál vitte be a kancelláriába. Talán vele azonos az a Simon deák nevű familiáris, akit a király 1534-ben a román vajdákhoz küldözgetett követségbe.[124]

Szőkefalvi János deák 1526 előtt ügyvédkedett; 1534—39 között a vajdai kancellária jegyzője volt.[125] A humanizmus erdélyi meggyökeresíté-

sében szerepet játszó Pesti Gáspár előbb secretarius, 1538—40-ben pedig Majláth István vajda notariusa, Ferdinánd erdélyi uralma idején pedig Haller Péter kincstartó mellé rendelt ellenőr (contrascriba).[126] Alapos írásösszehasonlítás hivatott majd eldönteni, hogy ez a Casparus Pestiensis vajon nem egy személy-é azzal a Casparus de Boddal, akit 1540—45 között Fráter György protonotariusaként tartanak számon.[127]

Meggyőződésem, hogy a behatóbb forráskutatás igazolni fogja a fenti példákból kibontakozó vázlatos képet. A személyzet állandó cserélődése, hullámzása, mely a későbbi fejedelmi kancelláriák jellemző sajátossága, a kevesebb alkalmazottal dolgozó vajdai írásszervben nem figyelhető meg. Az 1526 utáni, fordulatokban, megrázkódtatásokban bővelkedő idő alatt is nagyjából ugyanazok a régi tisztviselők vannak a kancelláriában. Az olyan átfutó személyek, mint Bethlen Elek alvajda notariusa, Egegi Ferenc, akinek a neve csak 1529-ben szerepel néhányszor, ekkor még kivételek.[128]

A KÖZÉPKORI FEJLŐDÉS MÉRLEGE

A felsorakoztatott életsorsok éppen olyan meggyőzően példázzák, mint a szervezeti újítások, hogy Zápolya 1526 előtti kancelláriája lényegesen különbözött attól a primitív írásszervtől, amely az előző századokban vagy akár néhány évtizeddel korábban állott a vajdák rendelkezésére. Külső jegyek és belső emberi tartalom egyaránt mutatják, hogy fejlődése rálépett arra az útra, melyen előtte a királyi kancellária haladt. Egyes pontokon közelebb jutott a korszerű megoldásokhoz, másokon viszont még a régi hagyományok maradtak a döntőek. Régi és új elemek különös vegyüléke volt az a hivatalszervezet, amelyet az 1526. évi nagy fordulat Erdélyben talált. Egészen modernül ható hivatalnok-pályák és primitív, ősi megoldások váltogatták egymást benne.[129]

A kancellária a tisztviselők életpályájának tükrében látszik legmodernebbnek. Míg korábban a hivatali személyzet a mindenkori vajda személyes hívei közül került ki és ennek megfelelően minduntalan cserélődött, a XVI. századfordulón innen a kancellária ugyanabban az összetételben állott az egymást váltogató vajdák szolgálatára. Szucsáki János három, Barcsai Pál pedig négy vajda alatt szolgált. A többiek is bekerülésüktől kezdve halálukig a kancellária tagjai maradtak. A középkori királyság bukása utáni zavarokban előbb a Zápolya-párt, később a Habsburg-párt, végül ismét a Zápolya-párt vajdái mind nagyjából ugyanazzal a hivatalnok-gárdával intézték Erdély ügyeit. De nem csupán a régi feudális vajdai kormányzat nem nélkülözhette e személyzet szaktudását és gyakorlatát. A tisztviselők maguk is elválaszthatatlanul egybeforrtak munkájukkal. A familiaris notariust nem a gyakran változó hivatalaihoz, hanem urához és annak családjához fűzték bensőséges szálak. Neki olyan szokványos deákműveltsége volt, hogy ura egyaránt használhatta őt várnagynak, udvarbírónak, kancelláriai írnoknak. Szükség szerint váltakozó megbízatásaival éppen ezért nem is alakulhatott ki lelki közössége. Életének súlypontja, miként Kecseti László esetében előbb megfigyelhető volt, mindvégig kívül maradt azon a hivatali elfoglaltságon, amellyel kenyerét kereste. Ezzel szemben a Szucsáki Jánossal és Barcsai Pállal jelentkező új nemzedék tudatosan készült hivatali pályájára. Náluk az írással való foglalkozás

már nem mellékes dolog, melyet cserélgetni lehet gazdasági vagy katonai megbízatásokkal. Ők mindenekelőtt hivatalnokok akartak lenni. Ezt tartották élethivatásuknak, s ezen a pályán akartak boldogulni. Fiatalságuktól kezdve késő öregségükig ugyanazon a pályán, többnyire ugyanabban a hivatalban működtek. Megismerték az ügyintézés minden csínját-bínját. Akkora tapasztalatra és szakismeretre tettek szert, hogy az előtt mindenkinek meg kellett hajolnia. Amíg ezek a tisztviselők az írnokságtól eljutottak a protonotariusságig, életük teljesen összeforrott hivatalukkal és azokkal, akikkel együtt dolgoztak. Életpályájuk nélkül hivataluk múltja, hivataluk viszonyai nélkül pedig az ő egyéni emberi sorsuk nem érthető meg. Láttuk, hogy Szentgyörgyi Pétertől kezdve a kancelláriai alkalmazottak előlépésszerűen haladtak a ranglétrán. Ez tette lehetővé a hivatal hagyományainak átörökítését a fiatalabb tisztviselőkre. Különleges szakismeretei viszont egyre nagyobb társadalmi-közéleti befolyást biztosítottak e közösségnek. A kancellária ugyanis már zárt érdekközösség, s egyáltalában nem tekinthető véletlennek, hogy élére a vajdák többé nem állítják kívülről hozott embereiket. Szucsákiék a lassan kialakuló hivatásos hivatalnok-réteg első erdélyi futárai.

Új embertípus jelentkezik bennük, mely fél lábával már átlépte a középkori és újkori életforma között húzódó mezsgyét. Bár többnyire szegények és alulról jöttek, tudásuk és szakismeretük a hatalmat birtoklók számára nélkülözhetetlenné tette őket. Az ügyek legnagyobb része a secretarius referentiájával került a vajda elé, s így az elintézést nem kis mértékben az ő véleménye alakította ki. A bíráskodásban is ekkor már az ítélőmester szakvéleménye volt a döntő, nem pedig az alvajda vagy a vajda szava. A társadalom megérezte, hogy az ügyek tényleges intézése a nagyúri vezetőktől: a vajdáktól és familiariusaiktól: az alvajdáktól, átcsúszott a szakszerűséget képviselő szürke hivatalnokokhoz. Felismerte a nagy lehetőséget, hogy ezen az úton a vagyontól és származástól független szaktudás segítségével a legalacsonyabb származású ember is feljuthat az ország sorsát intéző vezetők közé, s ezért mind nagyobb számban küldte fiait erre a pályára. A társadalom értékelését mutatják a hivatalnokok jóindulatának megnyerésére hozott jelentős anyagi áldozatok. Főnökeikkel szemben nélkülözhetetlenségüket, a felek körében növekvő tekintélyüket érezve, egyáltalában nem csodálható, hogy a vajdai kancellária tagjai igyekeztek szerepükhöz méltó helyet kiharcolni maguknak a társadalomban. Címek és adományok szerzése mind ezt a célt szolgálta.

Éppen Barcsai Pállal példázható, hogy egyetlen hivatalnokpálya mekkorát emelhetett egy család társadalmi helyzetén. Pályáját szegényen kezdte, s amikor meghalt, olyan jelentős vagyont, címeket és társadalmi tekintélyt hagyott hátra, hogy azok segítségével gyermekei már a legelőkelőbbekkel kerülhettek összeköttetésbe.[130] A hivatalnokoskodás bevonult a vagyonszerzés és társadalmi emelkedés eszközei közé. A szakismeret és a politikai hatalom birtokosainak szövetsége ettől kezdve vált Erdélyben is a társadalom állandó felfrissülésének egyik igen fontos csatornájává.

Annak ellenére, hogy Barcsaiék nemzedéke már felszabadulóban volt a familiariusi viszony szigorú kötöttségei alól, még messze állott az újkori személyi függetlenségtől. Ez a személyzet is a vajda familiariusaként került a kancelláriába. Kiválasztásában azonban nem a korábbi személyes kapcsolat, hanem a szakismeret volt a döntő. Az Erdélyben gyökértelen XVI. századi

vajdák már nem családjuk hűbéri famíliájának kipróbált tagjaiból, hanem a helyi szokásokat ismerő literatusok közül válogatták össze kancelláriai alkalmazottaikat. A fentebbi életrajzi vázlatok szinte szabályszerű szokásnak mutatják, hogy a vajda, ha irodájában egy hely megürült, arra a kolozsmonostori konvent notariusát alkalmazta. Ha arra gondolunk, hogy Kolozsmonostor volt a középkori erdélyi írásbeliség talán legnagyobb forgalmú központja, s hogy a vajdai megbízatások nagy száma következtében szinte a kancellária segédhivatalának számított, természetesnek találjuk e szokás kialakulását.[131] A vajdai és hiteleshelyi, tehát a teljes erdélyi írásbeli gyakorlatot a kolozsmonostori jegyzőknél jobban ismerő alkalmazottakat a vajda keresve sem találhatott volna. S éppen mert a familiaris és dominus közötti kapcsolat nem messze visszanyúló, régi lekötelezettségen alapult, a vajda és kancelláriai alkalmazottai között a familiaritás szabadabb változata alakult ki. Ezek a tisztviselők ugyanis a vajdának többé nem nagybirtokosi minőségében, hanem az erdélyi kormányzat első embereként voltak a familiarisai. Ha a vajda változott, ők akkor is helyükön maradtak. Patrónusuknak új hivatalfőnöküket ismerték el, aki szintén kötve volt hozzájuk, mert ők biztosították kormányzatának szakszerűségét és a helyi szokásoknak a társadalomtól már megkövetelt betartását.

Javadalmazásukat, akárcsak a többi familiaris, természetben kapták. Ruhanemű járandóságukat például, úgy sejthető, a szebeni huszadhivatal külföldi áruiból utalták ki.[132] Rendes fizetésükhöz járult a vajdától a bírságokból tetszés szerint juttatott kisebb-nagyobb rész. 1510-ben például Szucsáki János két ökör fejében átengedte Barlabássi alvajdának azt a bírságrészt, amelyet a vajda neki adott.[133] Jelentősebb lehetett az a mezőszengyeli bírói rész, melyről Zápolya 1525-ben Barcsai Pál javára lemondott.[134] A hivatalnokok jövedelmének és vagyonosodásának alapját azonban nem ezek, hanem inkább a rendkívüli elismerésként nyert birtokadományok és a felektől kapott ajándékok alkották. Ismét Barcsaira hivatkozhatunk, annak igazolására, hogy kitartás esetén pusztán hivatali szolgálatokkal, minden királyi vagy vajdai adomány nélkül is, olyan jelentős birtokokat szerezhettek a központban lévő tisztviselők, mint például az ő mezőszengyeli uradalma.

A kancelláriai személyzet helyzete valahogyan azoknak az újkori familiarius-hivatalnokoknak a viszonyaira emlékeztet, akik dominusaikon kívül, közvetve már az államhatalommal is kapcsolatban állottak.[135] Ezeknek a fizetése ugyanis abból az összegből történt, amelyet a dominus szokott sallariumán kívül külön arra a célra kapott az uralkodótól, hogy hivatali munkájának segítőtársait abból javadalmazza. Az 1526 előtti vajdai tisztviselők esetében nem a fizetésnek ez a sajátságos átmeneti formája, hanem az fejlesztethetett ki valamelyes szolidaritást az erdélyi rendi társadalom és a kancelláriai személyzet között, hogy a más vidékről származó és változó vajdákkal szemben ők képviselték a helyi szokásokat és gyakorlatot az igazgatásban.

Az új hivatalnok-típus jelentkezése tehát már a Mohács előtti Erdélyben felismerhető. Az uralmon levő birtokosság még nem látta, de az alacsonyabb társadalmi rétegek feltörő elemei megérezték, hogy a szellemi fölény leginkább a hivatali pályán érvényesülhet az anyagi hatalommal szemben. Ezért verbuválódott az első hivatásos tisztviselőréteg főként a szegény kisnemesség, polgárság és jobbágyság soraiból. Az erdélyi társadalom viszonylagos fejlett-

ségét mutatja, hogy a territorialis feladatok végzésére már rendelkezett elegendő tanult emberrel és volt ereje az írásbeliség itteni szerény stallumait ezek számára biztosítani. Mielőtt azonban ez a réteg kellően megerősödhetett és elterebélyesedhetett volna, az önálló fejedelemség megszervezésével erejét meghaladó feladatok szakadtak a nyakába. Ezért kellett az erdélyi állam gépezetének elindítását a királyi kancellária ide szorult szakembereinek magukra vállalniok.[136] A vajdai kancellária körüli helyi réteg átmentette ugyan a középkori fejlődés hagyományait a fejedelmi kancelláriába, de arra már nem volt ereje, hogy az 1526 előtti új ügyintézési törekvéseket uralomra juttassa. Mindez nem von le semmit a felismerés jelentőségéből, hogy az erdélyi vajda kormányszervezete a középkori királyság bukása előtt eljutott a korszerű fejlődés szintjére, s csak a későbbi nagy változások gáncsolták el e honi talajból sarjadzó modern adminisztráció kiteljesedését.

1946/1975

A TOROCKÓI LEGENDA SZÜLETÉSE ÉS KRITIKÁJA

VASMÍVESSÉG ÉS TÁRSADALOM

Torockó népe négy évszázadon át küzdött a jobbágyság igája alóli szabadulásért. Küzdelméhez az alapot minden időben a bányászat és a vasművesség nyújtotta. Innen eredt a torockóiak anyagi jóléte, az iparűzőkre jellemző fejlett öntudata, viszonylag magas életszínvonala és mindaz, ami ezt a terméketlen, sziklás völgyben meghúzódó települést messze fölébe emelte nemcsak a környező jobbágyfalvaknak, hanem aranyosszéki székely szomszédainak is. A torockói ember századok óta jól tudta, hogy szabadulására utat csak a bányászat és a vasművesség segítségével nyithat magának — ha abban érdekeltté teheti az államhatalmat és magát a feudális társadalmat is. A Székelykő alatti mezőváros általános történelmi tanulságokban is bővelkedő osztályharcai ezért alakultak mindig a bányaügy függvényeként.[1]

Az önálló fejedelemség bukása után berendezkedő császári kormányzat ugyan kezdettől fogva buzgólkodott a nemesfémek termelésének fokozásán, a bányaügy elavult szervezetének általános korszerűsítésére azonban csak az 1747. évi országgyűlésen tett kísérletet.[2] Jóllehet az ekkor hozott törvények a vasbányászatban és kohászatban dolgozókat továbbra is kifejezetten kirekesztették a többi bányászok részére biztosított kedvezményekből, ez a megkülönböztetés előbb-utóbb tarthatatlanná vált. Az általános gazdasági fejlődés ugyanis a munkaeszközök továbbfejlesztését, ez pedig végső soron a vasszükséglet növekedését vonta maga után. A belföldi termelést már 1751-től fogva stájerországi szakmunkások behívása révén kívánták fokozni.[3] S miután a vasiparban dolgozó külföldiek adómentességét és bányász mivoltát 1762-ben elismerték, az erdélyi vasmunkások hasonló követeléseit sem lehetett sokáig figyelmen kívül hagyni. A mentesítést ellenző Gubernium (Főkormányszék) és az azt pártoló Thesaurariatus (Kincstartóság) évtizedes vitáját végül is a hetvenes években szorongatóvá vált vashiány és a vas árának emelkedése ez utóbbi hatóság javára döntötte el. 1771 tavaszán, a termelés növelése érdekében, királyi rendelet mondotta ki, hogy a vasipar munkásai adózás szempontjából a többi fémbányásszal egyenlő elbírálást élvezzenek.[4] Minthogy ekkor a tartomány szükségeire a kincstár vajdahunyadi kohói előbb évi 10, majd 16—17 ezer mázsa, Torockó hámorai viszont évi 20 ezer mázsa vasat termeltek, a kormányhatóságok figyelme érthető módon ráterelődött a kis bányavároska vasművességére.[5]

A bányásznép vezetői helyes ösztönnel mindjárt megérezték, hogy elérkezett a kedvező időpont régi álmuk valóra váltására. A vastermelés fokozásának lehetőségeit vizsgáló bányászati és guberniumi bizottsággal tehát nem haboztak sejtetni, hogy ők — kedvező, szabad munkakörülmények biztosítása esetén — termelésüket akár évi 60 ezer mázsára is fokozhatnák.[6] Jóllehet a szakvélemények 1772-ben a termelés ilyen méretű növelésének lehetőségét nem osztották, a vashiány leküzdésének módját továbbra is Torockón kívánták megtalálni. Legalábbis arra az időszakra, amíg az eisenerzi eljárásokat át nem ültetik a kincstár erdélyi vasüzemeibe. 1773-ban tehát királynői rendelet szólította fel a Thorotzkay családot vastermelése fokozására.[7] Ezzel a toroc-

kói bányászok sérelmei egy csapásra általános érdekű kérdésekké váltak, amelyek a legfelsőbb kormányhatóságok körében is érdeklődésre és jóindulatra számíthattak.

A harc most kezdődő új szakaszában a bányahatóságok egyre nyíltabb támogatása jelentette a torockóiak számára a leghatékonyabb segítséget. A hatvanas évektől fogva a városkában kincstári aranybeváltó hivatal működött. Ennek vezetője révén a bányahatóságok mindig pontosan tájékozódhattak a torockói viszonyok felől, bátoríthatták, sőt irányíthatták a bányásznép küzdelmét. E bányatiszt útján új, egyelőre ugyan nem hivatalos kapcsolatok szövődtek a torockóiak és a bányaügyi hatóságok között, amelyek idővel az egyoldalú földesúri függés ellensúlyozására is felhasználhatókká alakulhattak. Ha a vaskonjunktúra személyes élményei nem győzték volna meg e vasműveseket munkájuk társadalmi fontosságáról és nélkülözhetetlenségéről, a torockói aranybeváltó tisztek is felnyitották volna a szemüket, felébresztették volna öntudatukat. Az állandóan növekvő kereslet nyomán a torockóiak ezekben az évtizedekben egyre magasabbra futtatták fel a termelést. Minthogy a torockói vas és acél minősége jobb volt a vajdahunyadinál, az itteni termékek jóval drágább áron keltek el a belföldi piacon.[8]

A Torockóra áramló tekintélyes összegek meggyorsították a lakosság differenciálódását. A hámorokat és a vaskereskedelmet kezükben tartó bányászgazdák messze fölébe nőttek a föld alatt vagy a kohók és verők körül dolgozó egyszerű társaiknak. Ezekről írták földesuraik: „Erdély országában jobbágy olyan jutalmat munkája után nem lát soha s még másutt sem; mert ő úgy él, olyan kenyeret eszik, s olyan bort iszik minden napon, hogy úgy nem él 20—30 jobbágyos nemes ember is maga szorgalmatossága után. S mégis pénze is van elég, mert közel neki Bécs, s Bécsben, Szebenben s Tordán akármely drága koszt is olcsó néki."[9] Ezek voltak azok a gazdák, akiknek telt arra is, hogy asszonyaikat polgári rangossággal öltöztessék, és a távoli Szebenbe hordozzák színházba, házaikat városi módra bútorozzák be és képekkel ékesítsék. A lakosság zöme azonban két keze munkájából élő szegény munkás maradt. Ezek ugyan szintén jobban kerestek a közönséges jobbágyoknál, létük mégis bizonytalanabb volt amazokénál. A falu köves, terméketlen határában ugyanis olyan mezőgazdaságot, amelyből megélhettek volna, nem folytathattak. Ha tehát a nehéz és nem veszélytelen munkában megrokkantak, munkaképtelenné váltak, létalapjuk egyszeriben megszűnt, és családjukkal együtt koldusbotra jutottak.

Torockó tehát egészében a vastermelésből élt ugyan, de ennek jövedelméből lakói nagyon egyenlőtlenül részesültek. A lakosság XVIII. század végi rétegeződését illetően is érvényesnek tekinthető az 1840 körüli helyzetről tájékoztató alábbi egykorú kimutatás.[10] Ekkor a városka 1800 lelket számláló lakosságából 20—30 családfő (?) tartozott a késztermékeket felvásárló és egész Erdélyben, sőt Moldva és Havasalföld piacain is értékesítő „vasváltók" legtehetősebb csoportjába. Vagyon és tekintély dolgában hozzájuk legközelebb a 13 hámoron (igaz, már nem egyenlő arányban) osztozó 50 főnyi bánya- és verőbirtokosság gazdagabbjai állottak. Ezek az általuk fizetett, kb. 150 bányásszal és 80—90 „fútató" (azaz kohó) munkással és verőkováccsal karöltve végezték a tulajdonképpeni vastermelést. A ranglétra alján a szénégetők és szénhordók 80—100 főt számláló csoportja állott. Ezt a

réteget a közeli falvakból toborzódó 50—60 főnyi időszaki munkáscsapat egészítette ki.

Minthogy a kortársak véleménye szerint „a tehetősebbek a tehetetlenebbeket elnyomták és némelyek meggazdagodván, másokat végső pusztulásra hajtani kívántanak", a szegényebbek gyakran földesuraiknál kerestek maguknak menedéket közvetlen kizsákmányolóikkal szemben.[11] A szegény napszámosok és a gazdag bányászgazdák ellentétei szintén valós tényezői voltak a torockói osztályharcoknak, de a lakosságot mégsem osztották meg annyira, hogy a döntő pillanatokban ne tudott volna egységesen fellépni a mindnyájukat elnyomó földesúri hatalom ellen. „Az egyiptomi fáraók fogságából", „a jobbágyságnak vas igája" alól való szabadulás következetes harcosai azonban abból a 60—80 legtehetősebb családból kerültek ki, amelyek „bíztak vagyonukhoz". Ők dolgozták ki — értelmiségi pártfogóik segítségével — a feudalizmus körülményei között nélkülözhetetlen történeti-jogi érveket, ők szervezték meg és vitték végig makacs kitartással évtizedek során a jogi akciókat, ők előlegezték a községnek az ezekhez szükséges számottevő összegeket, az ő körükből eredeztethető az az egész történeti tudat, amelyet e hosszú küzdelem végére a település minden társadalmi rétege sajátjaként vallott magáénak. Viszonylagos iskolázottságuk, világlátottságuk és anyagi függetlenségükből fakadó öntudatuk folytán számukra volt a legnyomasztóbb vagyoni és társadalmi-jogi helyzetük ellentmondásossága. Ők már munkájuk társadalmi, sőt nemzetgazdasági fontosságának teljes tudatában törekedtek elhárítani a jobbágyi függőséget boldogulásuk útjából, hogy ne csak vagyonilag, hanem jogilag is azonosak lehessenek a városok szabad lakóival. Végső soron tehát fején találta a szeget a földesurak 1783. évi türelmetlen kifakadása: „A torockai jobbágynak az angyal se tölthetné kedvit, nékik szabadság kellene"[12], s ezért „panasz palástja alatt jobbágyságukat rúgják farba".[13]

Bátorítólag, sőt élesztő erőként hatott a torockói bányásznép tudatának fejlődésére a bécsi udvar új jobbágypolitikája is. A jobbágy és földesúr közötti viszályokban a legfőbb döntőbíróságot magának követelő felvilágosult abszolutizmus beavatkozásaival egyrészt a rendek ellenkezését kívánta puhítani, másrészt pedig a jobbágy munkaerejét igyekezett az állami kizsákmányolás érdekében védeni. Tudatosan is táplálták a bécsi hatóságok azt a hiedelmet, hogy az uralkodó az elnyomott tömegek oldalán áll és a nemességet megrendszabályozni készül. A tömegek ennek jeleiként értékelték az Erdély régi berendezkedését felforgató sorozatos intézkedéseket. Bátorításként hatott a jobbágyok irányában a földesurak elleni panaszaik képviselésére megyénként megszervezett „szegények ügyvédje" intézmény, a jobbágy-küldöttségek fogadása a bécsi udvarban, az Erdélyben előbb (1773) trónörökösként, majd (1783) császárként megforduló II. József nem egy tüntetésszámba vehető gesztusa. Az ő látogatásai során szakadtak át az addigi gátak, indult meg az erdélyi jobbágyság panaszáradata és Bécsbe zarándoklása az úrbéri visszaélések orvoslása végett. A hivatalos politikai doktrínává lett fiziokratizmus a nemzetgazdaság alapjának a földet és megművelőjét tekintette. Ezért aktív jobbágyvédelmet sürgetett.[14] A XVIII. század hetvenes éveire tehát szabadabb szelek kezdtek fújdogálni Erdélyben, s ezek a torockóiak harci hagyományait szintén újraélesztették.

A vastermelés fokozásának sürgető szüksége és az új jobbágypolitika bátorította fel a torockóiakat, hogy 1771-től kezdődően előbb csak egyéni, majd a község nevében beadott úrbéri panaszokkal árasszák el a hatóságokat. Földesuraik ugyanis éppen akkor szorítottak a présen, amikor a torockóiak lazítani szerettek volna rajta. Thorotzkay Zsigmond gróf akkor kívánt tőlük újabb jobbágyszolgáltatásokat és kezdte korlátozni őket az erdők használatában, amikor a vastermelés növeléséhez több munkaerőre és a szénégetés fokozására lett volna szükségük.[15] Bár a hivatali apparátus egy évtizeden át elhúzta a panaszok tényleges orvoslását, a torockóiak — a bányahatóságok támogatásában bizakodva — nem hagyták igazukat és egyre nagyobb tapasztalatokra tettek szert a jobbágypanaszok intézésének hivatali labirintusaiban.

A bányászközösség és a földesurak közötti viszony akkor mérgesedett el végérvényesen, amikor Thorotzkay Zsigmond 1781-ben azt a hírhedt Dési Zsigmondot tette meg jószágigazgatójává, aki Haller János csákigorbói uradalmában 1775-ben a legbrutálisabban törte le a jobbágyok elégedetlenségét. Dési további megszorításokat vezetett be a torockói uradalomban, és az öntudatos lakosság ellenkezése láttán nyíltan fenyegetőzött, „hogy a gróf jobb gazda-emberei közül is kilenc vagy tíz nyakas embereket a földdel egyenessé tészen, mert a gróf Haller jószágában is úgy tött némelyekkel, de senki a keze alá nem szólhatott".[16] Kijelentette: „megmutatja, hogy Toroczkó városa koldus lesz . . ., hogy levetteti a piros csizmát az asszonyokkal Toroczkón, s az férfiaknak az hosszú kucsmájuk tetején kilátszik a hajak, [mert] nem illik az paraszt embernek csizma, hanem bocskor s gyékény ködmen, mint a sváboknak".[17]

Az erőszakos jószágigazgatótól különösen sokat szenvedett a falu úrbéri panaszait mozgató Zsakó Mihály bányászgazda, akit Dési így fenyegetett meg: „Te Sakó Mihály, mit nyughatatlankodol annyit, s mit rugódozol a te kegyes földesurad ellen. Bízol a vagyonodhoz, de azzal a sok alá s fel járással kipusztítod magadat mindenből, úgy hogy még bocskorod sem lészen. Még úgy jársz, mint a csehországi jobbágyok, akik földesuraik ellen addig rugódoztanak, hogy szalma nadrágra jutottak . . . Az asszonyok szösz kendőben fognak járni Toroczkón."[18]

Zsakó azonban, aki hangadó embernek számított mind a faluban, mind az unitárius eklézsiában, nem rémült el a fenyegetésektől. 1782 januárjában — talán a két hónappal korábban kihirdetett türelmi rendelettől is bátorítva — az unitáriusok kolozsvári consistoriuma idején, Vernes Istvánnal együtt, hozzáértő értelmiségiekkel írásba foglaltatta faluja sérelmeit, és panaszt tett Torda megye Tábláján. Ismerve azonban a megyei hatóságok részrehajlását, saját egyéni beadványával megkockáztatta azt, amire néhány esztendő óta a község panaszai kapcsán is gondoltak: április hó folyamán Bécsbe ment és kérelmét közvetlenül az uralkodónak adta be.[19] Zsakó lépésével a torockói panaszok ügye ugyanarra az útra került, amelyet ugyanebben az időben, sok más parasztdelegációval együtt, Horea és Cloşca is járt a zalatnai bányauradalom román jobbágyainak kérelmeivel. Zsakó a császárvárosban — feltehetően a korábban Bécsben tanult Ajtai Dávid Mihály kolozsvári rézmetsző segítségével — jó összeköttetésekre tehetett szert, és hazatérte után a község ügyét szintén új vágányra terelte.

Ő hozhatta Bécsből a döntő biztatást ahhoz, hogy úrbéri panaszaikat a bányaügy sérelmeként állítsák be és ezáltal biztosítsák a maguk számára a kincstári hatóságok hivatalos támogatását. A birodalmi székvárosban szerezhetett Zsakó tudomást arról, hogy a császár 1781. október 26-án Magyarországon a bányászat fellendítése érdekében radikális intézkedéseket léptetett életbe.[20] Egyebek mellett elrendelte, hogy a földesurak a saját birtokukon folytatandó bányászkodáshoz szintén kérjenek (visszamenőleg is) a hatóságoktól engedélyt, a királynak járó urburát (bányabért) a vas után is fizessék meg, és hámoraik termeléséről évenként tegyenek jelentést. Egyben utasította a hatóságokat, hogy a magánbirtokokon lévő, esetleg eltitkolt királyi bányajogoknak haladéktalanul szerezzenek érvényt. 1782 tavaszán nemcsak a torockóiak, hanem az erdélyi bányahatóságok is erősen remélték, hogy a fenti rendelkezéseket a császár Erdélyben szintén rövidesen életbe lépteti, és akkor majd ezek alkothatják azt a jogalapot, amelyen a torockóiak helyzetét kedvezően újrarendezhetik.

Zsakó hazaérkezése után, 1782 tavaszán, Torockó vezetőemberei egyelőre ugyan teljes titokban, de lázas tevékenységbe kezdtek. Előbb kint a bányáknál, majd Bartók Ferencnél és Vernes András házánál gyűltek össze, megháyták-vetették a teendőket, „egy is adott egy fatetumot [nyilatkozatot], más is mást és úgy szedték egybe" a földesuraik és Dési Zsigmond jószágigazgató elleni panaszaikat.[21] Általános volt az emberek véleménye, hogy „ha mind így megyen a dolog, nem tsak a gyapjunkat nyírják le, hanem a bőrünket is egészen lehúzzák".[22] A paraszti szervezkedésnek különösen hasznos szolgálatokat tehetett tanácsaival a torockói származású szabados Varga János és Hévizi Literáti József Torockón lakó „phisicus", akinek a helyzetét szintén veszélyeztette Dési erőszakoskodása. Az előbbi „hazánkon kívül tett utazásaiban nyert látást, hallást, nyelveknek tanulását és több ezekből folyó hasznos tulajdonságokat",[23] Dési mégis kitúrta a Thorotzkayak gyéresszentkirályi tiszttartóságából. Az abrudbányai származású Literáti József 1770-ben Kolozsvárról költözött Torockóra. Itt, bár egyetemet nem végzett, hanem csak orvosok mellett szerzett egészségügyi tapasztalatokat, „doctorságot folytatott", patikát nyitott, „hol egyik udvart, hol a másikat járván, érvágással az uraknak influált [kegyeibe férkőzött], és írása jó lévén, egyre-másra applicaltatott [alkalmazták]... a jószágban viceispányi hivatalt egy darab ideig folytatván". De emellett „egyebekre [is] fordította élete módját, úgy mint vassal való kereskedésre, usurára kiadott pénzre és az egyebekre, amik közönségesek az ide megtelepedett idegeneknek".[24] Mindezek révén vagyont szerzett és házat épített magának Torockón. A földesuraknál és a lakosság körében egyaránt befolyásos értelmiségi — úgy látszik — útjában állott az erőszakos új jószágigazgatónak. Dési ugyanis, amikor 1781 tavaszán Torockóra jött, megkörnyékezte az orvost. Literáti vallomása szerint, bizalmasan azt mondta neki „ketten edgyütt lévén, hogy ne tartsak az jobbágyokkal, hanem az uraságval, és amit akar véghez vinni, annak ellenére ne szóljak, mert több hasznát veszem a földesuraknak"[25]. Miután pedig Literáti erre nem volt hajlandó, Dési megkísérelte, hogy a földesurakkal elvétesse a telkét és így kényszerítse rá a Torockóról való elköltözésre.

A létükben megtámadott helyi értelmiségieknek komoly szerepe lehetett abban, hogy a bányászközösség mostani megmozdulása az értelmiségi körökben komoly szövetségesekre találjon, és a Dési erőszakoskodásaival szembeni védekezésen messze túlmutató célokat tűzhessen ki maga elé. Az értelmisé-

giek azonban a háttérben maradtak, s kifelé maguk a falusiak szervezték az ellenállást. Bartók Ferenc, Kriza Ferenc és János vezetésével pénzt gyűjtöttek, Kolozsvárt megbízták „Solymosi uramat", hogy a konvent levéltárában „kerestesse fel, ha mi hasznunkra valót tanál", valamint Csomós Mihályt, a kolozsvári református kollégium jogász professzorát, „hogy a káptalanokat búkálja fel", támogatókat szereztek maguknak a Thesaurariatusnál.[26] A kiadásaikról vezetett feljegyzéseik páratlan emlékei a paraszti osztályharcnak. Belőlük nemcsak a torockóiak küzdelmének részletei hámozhatók ki, hanem a Bécset járó erdélyi parasztküldöttségek, többek között Horea és Cloşca útjainak elképzeltetésére vonatkozóan szintén tanulságokkal szolgálhatnak. Megtudhatjuk belőlük, kinek hány ekevasat, szőlőkapát, ásót, singvasat, pecsenyesütőt, sőt bányából való „kővirágot" ajándékoztak, a pénzbeli honoráriumon felül, hogy ügyüket előmozdítsa. De olyan részletekről is tudósítanak, hogy „mikor Senpronot [Schönbrunnt] s az Eugenius palotát [Belvederét] megjártuk, aki hordozott a két helyen", annak hány garas borravalót adtak.[27]

Az községnek a bányahatóságok támogatásával összeállított kérelmét még 1782 májusa folyamán kéttagú küldöttség vitte fel Bécsbe, majd „némely nagyérdemű patronus uraink jovallásokból" szeptemberben Czupor Mihályt és Vernes Andrást küldték fel sürgősen a császárvárosba, Ajtai Dávid Mihály társaságában.[28] Sem itthon, sem Bécsben nem sajnálták a költségeket, mert közel érezték szabadulásukat.

Különben ugyanekkor került sor a zalatnai kincstári uradalom jobbágyainak emlékezetes topánfalvi megmozdulására, mely később a Horea-felkelés elindítójának bizonyult.[29] A mócvidéki lakosság elégedetlensége szintén két sérelem-forrásból táplálkozott. A kincstár többnyire idegen tisztviselői, racionalizálás címén, állandóan növelték mind a földesúri terheket, mind pedig a bányákkal kapcsolatos szolgáltatásokat. A mócok esetében azonban maga a bányakincstár volt egyben a földesúr is. Ők tehát nem számíthattak a bányahatóságok olyan jóindulatú támogatására, mint amilyet a torockói jobbágyok élveztek saját magánföldesuraik elleni harcukban. Ilyen körülmények között az érchegységi román jobbágyok mozgalma szükségszerűen gyorsabban radikalizálódott és jutott el a nyílt forradalmi fellépésig. Ez következett be 1782. május 24-én Topánfalván, amikor a kocsmák örmény bérlői fegyveres embereikkel meg akarták akadályozni, hogy a környező falvak parasztjai is árulhassák a piacon saját készítésű szeszes italaikat. Az erőszakoskodáson felbőszült tömeg szembeszállt a fegyveresekkel, beütötte az árendások hordóinak fenekét, és elöntötte a kincstári tulajdonnak számító bort, pálinkát. A hatóságok drákói szigorúságú ítélettel kívánták a mócokat visszariasztani hasonló megmozdulásoktól. A verekedés résztvevői közül öt parasztot halálra ítéltek, sokakat bebörtönöztek, ismét másokat kegyetlenül megbotoztattak, a kérdéses falvakat pedig egyetemlegesen kötelezték az okozott károk többszörösét kitevő jóvátétel megfizetésére. A nyílt ellenállás szelleme azonban már a levegőben volt. Torockón éppen úgy, mint az Érchegység móc falvaiban.

A torockói viszonyokra és közhangulatra jellemző, hogy egy ittas torockói ember a Medárd-napi (június 8.) felvinci sokadalmon „nagy szóval" így beszélt a tömegben: „Most nem régen két emberünk Toroczkóról Bécsbe jártanak jobbágyságunk iránt (mivel mi ezelőtt nem voltunk jobbágyok), s jó válasszal jöttenek el onnet. Most már minden órában várjuk a diplománkat, amely is mikor megérkezik, ha akkor gróf Thorotzkay ott lészen Szentgyör-

gyön, mind praefectusával együtt megöljük, kővel agyon vervén a kutya ilyen s amolyan teremtetteket és adtákat."[30] A július végén Kolozsvárott szárnyra kapott híresztelések szerint pedig a torockóiak „összeveszövetkeztenek volna a fiskális részről lévő jobbágyokkal, akik ... Abrudbánya körül a havasokon fegyverben vagynak".[31] A földesurak és a megyei hatóságok előtt tehát egyaránt felrémlett a torockói magyar és a zalatnai bányauradalom román jobbágyai összefogásának és együttes fegyveres fellépésének félelmetes lehetősége. December elején földesuraik már arról panaszkodtak, hogy a torockóiak „rebbelióra készen állanak ... Már nekünk szenvedhetetlen terhünkre vagynak ezen jobbágyaink. Vagy a mezőségi jószágainkban valahová translocalni [áttelepíteni] kelletik őket, vagy valamit ki kelletik gondolnunk, hogy a mi jobbágyaink nékünk osztályos atyánkfiai, vagy veszekedő társaink ne kívánjanak lenni, vagy ... földesuraink ... Meggazdagodván ... minden eszeket, kedveket, tehetségeket arra fordították, hogy mi ellenünk rugódozzanak s magukat vesztegessék."[32]

A bécsi beadványok nyomán elrendelt vizsgálatok tovább bátorították a torockóiakat. S minthogy a megyei hatóságok késtek panaszaik tényleges orvoslásával, amikor II. József 1783. május vége—június közepe között a bányavidékre szintén ellátogatott, a sok ezer panaszló között a torockóiak is újabb beadványt nyújtottak át az uralkodónak.[33]

Talán már ebben a kérésükben is hasznosították az értelmiségi támogatóiktól számukra összehordott jogi és történeti érveket. De ha ezt ekkor még nem tették volna meg, 1783 őszén vagy a következő esztendő tavaszán feltétlenül sor került a törekvéseiket alátámasztó elmélet teljes kidolgozására — talán éppen a bányahatóságok nem hivatalos támogatásával. Az *Observationes circa oppidi Thorotzkó originem, statum et latens in eo jus regium* (Észrevételek T. mezőváros eredetével, jogi helyzetével és az ottani királyi joggal kapcsolatosan) című összeállítás bányaügyekben járatos szerzőjének legtöbb joggal maga a királyi jogügyi igazgató helyettese, Medve Mihály tekinthető. Őt — mások mellett — főként Ágoston Márton kolozsvári ügyvéd és Zongor Mihály királyi táblai ügyvivő (agens) támogathatta.[34]

Az értelmiségi segítőtársak beállítása szerint Torockó eredetileg királyi bányatelep volt, ahova — különféle kedvezményekkel — I. Lajos király 1359 körül Stájerországból hívott be vasműveseket. A városkát a földesúri önkény csak később szorította le jobbágysorba. Lakóit tehát valójában mindazok a kiváltságok megilletik, amelyeket Erdély többi bányászhelységei élveznek. Ezek között persze hiánytalanul ott szerepeltek azok a kedvezmények (vásártartás, szabad erdő- és legelőhasználat), amelyekért a földesuraikkal éppen pereskedtek. A bányahatóságok érdeklődésének felkeltése céljából az összeállítás sejtetni engedi, hogy az évi 12 173 Ft-ot jövedelmező vasurburát régebben nem földesuraiknak, hanem a kincstárnak fizették; továbbá, hogy az ezüst- és ónbányák felhagyása következtében Torockón is eltitkolt királyi jog mutatható ki. Mindezzel azt kívánta a fejtegetés sugalmazni, hogy a kincstár váltsa vissza Torockót. Az angliai acéllal versenyző minőségű ottani vasárukkal ugyanis nagy hasznot hajtó kereskedelmet kezdhet a balkáni török piacon. Az elaboratum szerkesztője előtt láthatóan Offenbánya esete állott követendő példaként. Ezt ugyanis a kincstár az ottani nemesfém bányák megszerzése érdekében 1770—1772 között rövid úton visszaváltotta a Mikes családtól.[35]

A torockóiak mai eredettudatában döntő fontosságú ausztriai származás első felbukkanásának körülményei meglehetős bizonyossággal tisztázhatók — hála a városka viszonylag gazdag paraszti írásbeliségének. Egy ügyvéd számára adott későbbi tájékoztató feljegyzés (*species facti*) nehézkezű összeállítója így beszéli el a dolgot, némileg átfestve és az időpontokat egybemosva, tehát a nyilvánosság elé hozható változatban: „Ezen sok járás-kelés alkalmatosságával kezdettünk valamit hallani a fennemlített privilegiumról. Melynek históriáit így tartsd: Panaszolván együtt-másutt bajainkat, egy úri méltóság (Dobai) azt kezdi kérdezni tőlünk: Nincsen meg kenteknél az a levél, mely mellett kenteket Felső-Ausztriából vasmunkára behozták? Melyre egyebet nem felelhettünk, csak azt, hogy nem hogy megvolna, de még hírét sem hallottuk. Más uraság (Cserei) hasonlóképpen azt erősítette, hogy meg kell annak a levélnek lenni, mert a Thorotzkay familia amellett nyerte meg a leányágat, hogy a torockói jószágból részt ne vegyenek. Más (Medve) megint azt mondotta: Nálam fog lenni copiában."[36]

A falu megbízottjainak már említett számadásaiban szereplő ajándékokkal is igazolható, hogy a torockóiak 1783-ban csakugyan kapcsolatba kerültek Cserei János kincstári jogügyi igazgatóval és helyettesével, Medve Mihállyal, minthogy úrbéri perükhöz hatósági támogatást (*fiscalis assistentia*) nyertek. Az is bizonyítható, hogy Cserei beszélt előttük Lajos király valamilyen kiváltságleveléről. Ezt kerestethették két és fél héten át hiába a falu megbízottai 1783 őszén a káptalan levéltárában.[37] Az azonban alig hihető, hogy ausztriai származásukról akár az ekkor 23 éves Dobai Jánostól, Marosvásárhely levéltárosától, akár kökösi Dobolyi József táblai ügyvédtől hallottak volna először.

A stájerországi vasbányászat, a vastermelés válsága folytán, akkor az erdélyi bányászok körében — amint láttuk — az általános érdeklődés középpontjában állott.[38] A torockóiak osztrák eredetének a gondolata azonban csak olyan helyi ismeretekkel rendelkező, német anyanyelvű személyben merülhetett fel, aki felismerhette, hogy a városkában német nevű családok is élnek, hogy bányászati műszavaik között német eredetűek is akadnak, hogy az ottani női népviselet elüt a magyarokétól és inkább a szászokéval mutat hasonlóságot, továbbá általában felfigyelt a stájerországi és a torockói paraszti vasművesség közötti egyezésekre. Ez a személy pedig, minden valószínűség szerint, Adam Hüttenmeyer aranybeváltó tiszt lehetett. Ő ugyanis az Eisenwurzennek nevezett felső-ausztriai hegyvidék közelében fekvő Ternbergen született és 1769 óta élt a torockóiak között.[39] Az ő ötletét vették át a bányászok értelmiségi pártfogói, építették be elméletükbe, és fejlesztették mint nagyon hihető magyarázatot, annak legfontosabb tartópillérévé. Felismerték ugyanis, hogy ha a lakosság német eredetét sikerül bizonyítaniok, akkor — tekintve az erdélyi bányavárosok eredetét — Torockó egykori kiváltságos jogállása szintén valószínűsíthető, és sor kerülhet arra, hogy a kincstár mint egykori királyi bányatelepet földesuraitól visszaválthassa.

Ma megalapozatlan és kockázatos vállalkozásnak tűnhet a torockóiak és pártfogóik ekkor kezdődő egykori játszmája. Annak idején azonban adottak voltak a sikeres véghezvitel lehetőségei. Olyan idők jártak ugyanis akkor, hogy az egész erdélyi társadalom a régi rend összeomlásának hangulatában élt — a főuraktól kezdve le a legszegényebb zsellérekig.[40] Az emberek min-

dent lehetőnek éreztek. II. József újabb látogatása, a kérvényező parasztok iránt tanúsított tüntető jóindulata végleg felkavarta a kedélyeket. Erdélybe is eljutott a hír, hogy a császár Csehországban (1781) és Ausztriában (1782) eltörölte a jobbágyságot, és a nemesség megadóztatására készül. Egymást érték a rendeletek, amelyek újabb és újabb csapást mértek a parasztságot elnyomó régi berendezkedésre.[41] A császár — erdélyi körútja megdöbbentő élményeinek hatása alatt — 1783. augusztus 16-án Szebenből utasította a hatóságokat a jobbágyok fokozottabb védelmére, és az úrbéri viszonyok esedékes új szabályozásáig megtiltott minden olyan változtatást, amely súlyosbítaná a paraszti terheket. Ugyanez év november 26-án egyetlen tollvonással megszüntette a régi megyebeosztást és királyi hivatallá alakította át a nemesi vármegyét, amely a paraszti tömegek számára évszázadok óta az elnyomó állam legközvetlenebb megtestesítője volt. 1784. május 11-én a német hivatalos nyelv bevezetésével a közigazgatás addigi szinte teljes személyzete létbizonytalanság elé került. A torockóiakat külön is felvillanyozhatta, hogy Dési Zsigmond jószágigazgatónak távoznia kellett az uradalom éléről, 1784 májusától kezdve szigorú császári rendeletek írták elő panaszaik elfogulatlan kivizsgálását, erdőik visszaadását, és a sokat szenvedett Zsakó Mihálynak igazságot szolgáltattak. Zsakó Bécsbe menetelekor ugyanis a feleségét Dési börtönbe vetette, aminek következtében az asszony két esztendő múlva meghalt, gyermekei jó emberek kenyerén tengődtek. 1784 májusában azonban udvari végzés kötelezte földesurát a Zsakótól erőszakkal elvett rét és erdő visszaszolgáltatására.[42]

Mindezek hatása alatt a felbolydult falu egyre nyíltabban megtagadta az engedelmességet. A Thorotzkay család tagjai tehetetlenül így panaszkodtak a hatóságoknál „fejeskedő" jobbágyaik ellen: „Földesuraik szavait, éppen csak amelyet akarják, azt fogadják." „Már annyira jutottunk, hogy nemcsak földesuraságunk, hanem tiszteinknek, kik ottan képeinket viselik (mivel magunk ottan hosszason mulatni nem bátorkodunk) életek veszedelemben forog... Már nem földesuraknak, hanem hóhéroknak hívattatunk, tiszteink s mellette lévők az uccákon teli torokkal káromoltatnak, sőt a nemes vármegye tisztje általi assistentia kővel hajigáltatik."[43]

1784 őszére tehát Torockón is robbanásig feszült helyzet alakult ki. Minthogy azonban Horea paraszthadai november 10- és 11-én Szentgyörgyön az udvarházakat szintén felperzselték, a torockóiaknak nem kellett maguknak leszámolniok földesuraikkal. A felkelés leverése után mégis tisztázniok kellett magukat uraik ama híresztelésével szemben, „hogy mi is véllek consentiáltunk [egyetértettünk] és a rontásban, prédálásban olyanok voltunk mint szintén ők" (ti. Horea hadai).[44] Ez a gyanúsítás magyarázza, hogy 1785. február 26-án a torockói bírákat és közembereket, a lázadó szellemű bányászság megfélemlítése céljából, szintén bevitték Gyulafehérvárra Horea és Cloşca kivégzésének végignézésére, március 2-án pedig a vezérek „elmetéllett tagjai"-ból itt is függesztettek ki akasztófára.[45]

KIVÁLTSÁGLEVÉL AZ ÚJ SZÁRMAZÁSELMÉLET ALÁTÁMASZTÁSÁRA

A Horea-felkelés véres tanulságai óvatosabbá tették ugyan a torockóiakat, de a szabadulásuk érdekében teendő további erőfeszítésektől nem riasztották vissza őket. Értelmiségi pártfogóikra hallgatva azonban inkább jogi

eszközökkel igyekeztek maguk javára kamatoztatni a felvilágosult abszolutizmus reformtörekvéseiből adódó lehetőségeket. A jobbágyi nevezetet és a röghözkötöttséget eltörlő, 1785. augusztus 22-i császári rendelet ugyanis inkább csak bátorítást jelentett a paraszti tömegeknek, de tényleges javulást nem hozott helyzetükben. A torockóiak tehát sorsuk jobbra fordítását az adott lehetőségek között, vagyis az úrbéri viszonyok és az adózás újraszabályozását előkészítő egyidejű összeírás során kellett ismét megkíséreljék, — a fentebb ismertetett, gondosan kidolgozott történeti-jogi érvek és eredetelmélet felhasználásával.

Ezért, amikor az összeíró biztosok 1785 nyarán megjelentek Torockón, a falu egyöntetűen kijelentette, hogy „vagyon privilegialis contractusa [kiváltságokkal egybekötött szerződése] ezen helységnek az méltóságos patronus urakkal, mely első Lajos király idejében költ, tempore impopulationis [a benépesítés idején]. Azt hogy az commissarius urak repetálják [visszakérjék], s az patronus urak is előadják, kívánjuk."[46] Felvették az összeírásba mindazokat az okleveleket, amelyeket alkalmasaknak véltek korábbi kiváltságos helyzetük bizonyítására. Ezek többnyire a szomszédos Aranyosszékre vonatkoztak és csak mellékesen említették meg Torockó vagy vára nevét. A bizonyítékok sorában tehát az összeírás befejezésekor sem szerepelt még a városka 1291. évi közismert privilégiuma.

Ennek másolatát 1785 szeptember 7. után és december közepe előtt Medve Mihály jogügyi helyettes igazgatótól szerezték meg 500 Ft-ért. Karácsonyra már földesuraiknak is tudomására jutott a dolog, de ők e fordulat jelentőségét egyelőre nem mérték fel. Thorotzkay József báró ugyanis az ünnepet köszöntő falusiak előtt azt a kijelentést tette, hogy akkora nagy summa pénzért ő is adott volna nekik másolatot, minthogy az oklevél eredetije az ő őrizetében található. Miután a torockóiaknak és az őket pártoló helyi értelmiségieknek több ízben is sikerült a mit sem sejtő földesurakból olyan meggondolatlan nyilatkozatokat kiprovokálni, hogy a privilégium eredetije családjuk levéltárában van, a falu az eddigi védekezésből támadásba mehetett át.[47]

A küzdelem irányítói 1786 januárjában nyilatkozatot vettek a hiteleshelyi levéltáraktól, hogy kiváltságlevelük eredetije ott nem található. Februárban Abrudbányán, márciusban és áprilisban Torockón gyűjtöttek a torockóiak német eredete, kiváltságos helyzete, a kiváltságaikkal való korábbi élés alátámasztására szánt nyilatkozatokat. Június 3-án sikerült az előző évi úrbéri összeírás mellékletei közé pótlólag felvétetniök az utólag előkerült privilégium teljes szövegét.[48] Július elején pedig Medve Mihály és Cserei János támogatásával beadványt terjesztettek az uralkodó elé, kérve „királyunk által régi privilégiumunkat olyformán conformáltatni s confirmáltatni [hozzáalkalmazni és megerősíteni], hogy statusuk [jogi helyzetük] a mostani regiminis [kormányzási] formához képest accomodáltathatnék [alkalmassá tétessék]".[49]

Közben többször is hétszámra tanácskoztak a további lépések felől Zalatnán a bányahatóságokkal.[50] Ezek eredményeként került sor még ebben az esztendőben arra, hogy a Bányabíróság Torockón ún. huttman-széket állított fel és ezt nyilvánította illetékes fórumnak a bányászattal kapcsolatos minden vitás ügyben.[51] A kincstári hatóságok és a torockóiak láthatóan arra az álláspontra helyezkedtek, hogy amíg a földesurak nem adják ki a privilégium eredetijét, addig a felbukkant másolatot tekintik a városka jogi helyzetét

szabályozó okmánynak. Ennek megfelelően 1787-től fogva a Thesaurariatus Torockó bányászait is metallurgusoknak (Bergleute) ismerte el, akiket megillet az erdélyi bányászok általános kivételezettsége.[52] Fel is vették őket a bányászok nyilvántartásába.

A Thorotzkayak tiltakoztak földesúri jogkörük korlátozása miatt, és a Gubernium támogatásával a bécsi Udvari Kamarában 1788 végére sikerült törvénytelen újításnak minősíttetni a huttman-szék felállítását; illetve 1790-ben beszüntettetni annak működését. Ennek ellenére a kincstár továbbra is kötelességének tekintette a torockói vasművesség pártolását és a bányaszabadság érvényesítését az uralkodó 1781. évi említett reformja szellemében. A Thorotzkay család azonban, kiváltságleveleire hivatkozva, továbbra sem engedte meg uradalmában a bányanyitást azok számára, akik csak a Bányabíróságtól kaptak erre engedélyt, de a terület birtokosától nem kértek hozzájárulást. Minthogy a falu 1291. évi kiváltságlevele biztosította a bányahatóságok beavatkozási jogát, érvényesként való elfogadtatása fontos lett a Thesaurariatus részére is.[53] A rejtélyes privilégium tehát kulcsává lett egy olyan kérdés megoldásának, amellyel az udvari bányahatóságok is minduntalan foglalkozni kényszerültek a bányanyitások körüli viták kapcsán. A harcnak ebben a szakaszában a földesurakkal szemben valójában már nem is a torockóiak, hanem maguk a császári bányahatóságok állottak.

Miután a torockóiak előbb bizonyos Delinz nevű személyt, majd ennek halála után a Bécsben tanuló abrudbányai Szabó Sámuelt (egykori tanítójukat és jegyzőjüket ?) bízták meg, hogy mind az eisenerzi, mind más ausztriai levéltárakból igyekezzen adatokat szerezni elődeik Erdélybe költözésének körülményei felől, II. Lipóthoz (1790—92), az új királyhoz folyamodtak a a földesuraiknál visszatartott kiváltságlevelük kiadatásáért. Amikor pedig mindez nem vezetett eredményre, a királyi jogügyi igazgatóság 1794 tavaszán a torockóiak nevében fiskális pert indított a „makacs" földesurak ellen.[54]

A sok ügyvédi csalafintasággal, csűréssel-csavarással, mellébeszéléssel folytatott per során a felek sok száz fólió lapot töltöttek meg bizonyítékaikkal, és így Torockó szabadságküzdelmeinek valóságos okmánytárát hordták egybe.[55] 1798-ban a Királyi Tábla azzal kívánta lezárni az óriáskígyóvá nőtt pert, hogy kötelezte báró Thorotzkay Józsefet, tegyen tisztító esküt, miszerint ő annak idején nem III. Endre 1291. évi privilégiumáról beszélt, azt sohasem látta, a keresett okmány nem volt és nincsen családja levéltárában. Bár a torockóiak az ítélet ellen a Guberniumhoz, onnan a császárhoz fellebbeztek, a Főkormányszék végleg eltemette ügyüket. Minthogy azonban a per kizárólag az oklevél eredetijének kiszolgáltatásáért folyt, és a hitelesség kérdése fel sem merült, az állítólagos kiváltságlevél a per elvesztése ellenére tovább szerepelhetett Torockó jogbizonyítékai között. A királyi jogügyi igazgató ugyanis a kincstár részéről határozottan leszegezte: „most ezen processusban [perben] nincsen kérdés arról, hogy azon kereset alatt lévő privilégium törvényes-e, vagy nem, mert mikor arról kérdés lesz, meg tudják a torockóiak annak törvényességét mutatni".[56] Erre azonban később sem került sor, mert a kincstárnak nem állott érdekében kétségbe vonni a másolat hitelét, a Thorotzkayak pedig örvendtek, hogy a sok kellemetlenséget okozó oklevél ügye lekerült napirendről.

A Medve Mihálytól szerzett oklevél ugyan nagy szenvedélyeket kavart fel, a végeláthatatlan pereskedéssel évtizedeken át izgalomban tartotta a lelkeket, de az áhított szabadulást nem hozta el a torockóiaknak. Legmaradan-

dóbb hatása a lakosság önérzetének további fokozásában és történettudata átalakításában mutatkozott. Jóllehet a torockóiak 1785 előtt még az aranyosszéki székelyekkel azonos eredetűeknek tartották magukat, egy emberöltő múlva egységesen és teljes meggyőződéssel vallották magukat ausztriai jövevények leszármazottainak. Ezt a rendkívülisége révén is vonzó nézetet népszerűsítették a publicisztika eszközeivel a múlt század harmincas éveiben a torockóiak érdekében a *Nemzeti Társalkodó* hasábjain megjelentetett cikkek.[57] Ugyanez gyökeresedett meg máig ható érvénnyel — elsősorban Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* (1871) című nagy tekintélyű művének hatására — az egész magyar köztudatban és szépirodalomban.[58] És miután az 1291. évi kiváltságlevél latin szövege Fejér (1830), Endlicher (1849), Teutsch és Firnhaber (1857), Densuşianu (1887) és Zimmermann—Werner okmánytárában (1892) megjelent, ez a vélemény a tudományos irodalomban szintén elterjedt.[59] Ausztriai vonatkozásai következtében egyenesen a torockóiak privilégiuma lett a külföldön legtöbbször idézett erdélyi középkori oklevél.

A KIVÁLTSÁGLEVÉL KRITIKÁJA

A nagy per idején a bíróság 1797-ben kijelenthette: „annak megvizsgálásába teljességgel bele nem ereszkedhetik, hogy vajjon III. András királynak privilégiuma a törvényben megállhat-e",[60] a mai történész azonban, az egykori szenvedélyektől és érdekektől mentesen, csak a tudományos megismerés céljával közeledve Torockó és népe múltjához, nem térhet ki a hitelesség kérdésének felvetése elől. Vasiparunk kezdeteinek és egyik különleges néprajzi tájunk eredetének ugyanis egyaránt ugyanez a kiváltságlevél az egyetlen és perdöntő forrása. A torockói osztályharcok fentebbi fejezetének ismertetését tehát nem zárhatjuk le anélkül, hogy bonckés alá ne vennők annak egyetlen ma is élő-ható szellemi termékét: a rejtélyes kiváltságlevelet.

III. Endre 1291. évi kiváltságlevelének egyszerű másolata — láttuk — 1785 őszén rendkívüli körülmények között bukkant fel és eredetijének, középkori átírásának vagy korábbi említésének mindmáig semmi nyomára sem sikerült akadni. A per idején senki sem tette fel a legtermészetesebb kérdést, hogy milyen eredetiről és hol készült az a másolat, amelyet Medve Mihály a torockóiaknak eladott. A XIX. század eleji helyi hagyomány ezzel kapcsolatban ennyit őrzött meg: „Egy a gróf Thorotzkay Zsigmond udvarában kiszolgált Medve nevű udvari tiszt, ki a család levéltárában rekkentve állott Toroczkó városának eredeti privilégiumából kiírta vala másolatban, megjelentvén a torockai lakosoknak, megvásárolták vala 500 forintokon."[61] Medvéről Rettegi György feljegyezte emlékirataiban, hogy táblai ügyvédeskedése idején alaposan megismerte az erdélyi nemesi családok birtokleveleit. Lehet tehát, hogy Medve korábban a Thorotzkayaknak is ügyvédkedett. A torockóiaknak eladott kiváltságlevelet azonban nem másolhatta a földesurak levéltárában, mert azt — minden jel szerint — éppen ő hamisította a Fiscalis Directoratusnál rendelkezésére álló hiteles oklevelek felhasználásával abból a célból, hogy a bányásznép bizonyíthassa a már előre beharangozott stájerországi eredetét és kiváltságolt helyzetét. Szempontunkból most közömbös kérdés, hogy a torockóiak megbízottai tudták-e vagy sem, mire fizetik ki Medvének a tekintélyes összeget. A történettudomány számára ma már egyedül az a fontos, hogy az 1291. évi oklevél hitelességével szemben mind for-

mai-diplomatikai, mind pedig tartalmi-történeti tekintetben olyan nyomós érvek sorakoztathatók fel, amelyek alapján törölnie kell hiteles forrásai sorából.

Az eredeti latin szöveg szakszerű, részletes elemzéséről lemondva, az alábbiakban olyan általánosabb érdekű észrevételeket sorakoztatunk fel, amelyek bárki számára bizonyíthatják a fentebbi kijelentés megalapozottságát.

Mindenekelőtt szembeötlő az oklevélnek a III. Endre kancelláriájában bevett gyakorlattól eltérő, szokatlan szerkezete. Így például a jogi tényt bevezető, *arenga*nak nevezett formula megismétlődése világosan mutatja, hogy szerkesztésekor legalább két különböző oklevelet igyekeztek egybegyúrni. Ezek közül az egyik kétségtelenül Torda város szintén 1291-ben kelt privilégiuma lehetett.[62] Az első *arenga* ugyanis innen való szó szerinti átvétel. De ugyaninnen kerülhetett a torockói kiváltságlevélbe a tatárok pusztításáról, az oklevelek elégéséről, a bárók tanúskodásáról, a tárnoki bíráskodásról szóló szövegrész, valamint a szokatlan záróformula. A királyi privilegiális oklevelek szigorúan megszabott szerkezetébe nem illő helyeken megcsonkítva vagy bővítve felbukkanó formulák, fordulatok arról árulkodnak, hogy a szöveget összeállító személy nem élt benne a középkori kancelláriai gyakorlatban, felőle csak felszínes ismeretei lehettek. Éppen ezek a hibásan felhasznált formulák nyújtják a lehetőséget annak megállapítására, hogy Medve Mihály a tordain kívül még milyen más hiteles okleveleket használt fel koholmányához. Például valószínűleg ismerte Offenbánya 1325-ben kelt kiváltságlevelét.[63] Innen vehette át, a szabad erdő- és legelőhasználatért folyó vita kedvező eldöntése érdekében, az „ad distantiam unius rastae versus occidentem" [nyugat felé egy járóföldnyi távolságig] meghatározást. Persze Medve Mihály nem tudhatta, hogy a *rasta* szóról Werbőczi Istvántól fogalmazott ítéletlevél állapította meg 1505-ben, hogy nem használatos és ismeretlen jelentésű barbár kifejezés, melynek alapján Offenbánya nem szerezhet magának birtokjogot.[64]

Talán még a szerkezet hibáinál is beszédesebb bizonyítékai a hamisításnak azok a kifejezések, megfogalmazások, szokatlan alakban használt nevek, amelyekről bizonyosan állítható, hogy nem származhatnak 1291-ből. Például amíg korábban Erdély neve okleveleinkben „pars Ultrasilvana", III. Endre idején már „pars Transsilvana" a kancelláriaszerű, bevett elnevezés. A XIII. század derekán inneni időből — tudomásunk szerint — egyetlen belföldi oklevéladó hiteles kiadványában sem fordul elő a torockói privilégium „in partibus Ultrasilvanis" [az erdőköntúli részekben] helymeghatározás.

Torockó fekvésének közelebbi meghatározása is szokatlan és értelmetlen. Az oklevél szövegezője ugyanis — a Torda megyéhez való tartozás elhallgatása érdekében — csak annyit mond, hogy az Aranyos folyó közelében, magas, sziklás hegyek között fekszik. A 130 km hosszan folyó Aranyosra, valamint a hegyek közötti fekvésre utalás Erdély esetében semmitmondó és költőien bizonytalan helymeghatározás, amilyennek gyakorlati célú jogiratban, éppen pontatlansága miatt, alig lett volna valami értelme.

Hasonlóképpen korba nem illő és ellentmondásos a torockói telepesek állítólagos őshazájának megnevezése is. Az oklevél szerint e vasműveseket a király a felső-ausztriai *Eisenwurzel* nevű helyről (*locus*) hívta volna be. Az Ybbs folyó felső szakaszánál elterülő *Eisenwurzen* hegység valóban Felső-Ausztriában fekszik, de ott nem volt vaskitermelés. Az eisenerzi vasvidék pedig — az Eisenwurzel nevet mindenki ezzel azonosítja — jóval délebbre,

már Stájerországba esik. További nehézséget okoz, hogy — amennyire megállapíthattuk — az Eisenwurzen elnevezésre vonatkozóan az osztrák szakirodalom nem ismer a XVI—XVII. századnál korábbi adatokat.[65] Egyébként is felmerül a kérdés, hogy a származási helyüket pontosan ismerő torockói bányásztelepesek egy emberöltő múltán hogyan eredeztethetik magukat olyan vidékről, ahol nem is volt vasművesség. Mindez tovább erősíti a gyanút, hogy az ausztriai eredet ötlete az Eisenwurzen vidékéről származó Adam Hüttenmeyer torockói aranybeváltó fejében fogant meg, és éppen az esetleges ellenőrzés meghiúsítása céljából került az oklevélbe olyan helynév, amely utalt ugyan a vasra, de ahol valójában nem folyt vastermelés.

Indokolatlanok és a korba nem illőek a kiváltságlevélnek a pusztítások kora elmúlását, az áldott békeidő visszatértét ünneplő szavai éppen úgy, mint az a megállapítása, hogy a király a közjólét helyreállítását szolgáló intézkedések sorában a bányászat jobb lábra helyezésének mekkora jelentőséget tulajdonít. 1291 tavaszán, az ausztriai hadjárat előestéjén, minden oldalról külföldi trónkövetelőktől és ezek benti párthíveitől körülvéve, a király részéről nagyon elhamarkodott kijelentés lett volna a békeállapotok visszatértéről beszélni.[66] Ilyen megjegyzést legfeljebb a hainburgi béke (1291. augusztus 26.) megkötése után kockáztathatott volna meg. De az sem képzelhető el, hogy egy ilyen politikai célú, jelentős megállapítás ne fordulna elő III. Endre más, vitathatatlan hitelű kiváltságlevelében is, minthogy ilyenek ugyanebből az esztendőből szép számmal maradtak fenn. A történetkutatás mindeddig azt sem igazolta, hogy III. Endre annyira tudatában lett volna a bányászat nemzetgazdasági fontosságának, amint ezt a torockói privilégium feltünteti. E szavak inkább valamelyik Anjou-király oklevelébe illenének bele.

Az Árpád-kori oklevélszövegben idegenszerűen ható, mindenképpen későbbinek, esetleg éppen újkorinak látszó szavak és fordulatok közül — ízelítőül csupán — néhányra hívjuk fel az olvasó figyelmét. Pl. teljességgel elképzelhetetlen, hogy hiteles királyi oklevél 1291-ben az ország rendeit (*ordines regni*) emlegethesse. A rendi állam- és társadalomszervezés első csírái ti. Európa nyugatán is csak egy-két évtizeddel később jelentkeztek. Teljes az egyetértés a történészek között, hogy a feudális magyar királyság területén a valódi rendi szervezés a Zsigmond-korabeli nagyúri ligákkal szemben a XIV. század végén kezdődött el, és a következő évszázad első felében bontakozott ki.[67] Az *ordines regni* kifejezés tehát amellett bizonyíték, hogy a privilégiumnak a békés korszak beköszöntét fejtegető része átvétel olyan oklevélből, amelyik legkorábban a XV. században keletkezhetett.

Szemet szúr a szombati gabonavásár (*forum annonarium*) kiváltságának megfogalmazása is. Nemcsak azért, mert a vásárainkkal kapcsolatos, számunkra hozzáférhető középkori oklevelekben ismeretlen a hetipiac ilyen elnevezése, hanem mert értelmetlen leszűkítést is jelentett volna. Ti. a rendszerint *forum liberum, f. commune, f. provinciale* elnevezésű hetivásárokon egyébként is elsősorban mezőgazdasági termékeket, gabonát árultak. A pontoskodó, szokatlan elnevezés felbukkanásának magyarázata minden bizonnyal abban keresendő, hogy a torockóiaknak a XVIII. század hetvenes éveitől fogva a szombati gabonapiac körül is vitáik támadtak földesuraikkal.

A nyeregre erősített kasokban a kohókhoz ércet és szenet hordó lovak *equi clitellarii* elnevezése szintén inkább a XVIII. századi bányászszaknyelvből valónak látszik. Nekünk XVI. századinál korábbi időből nem sikerült belföldi adatokat találnunk e kifejezés használatára. De önmagában is való-

színűtlen, hogy abban az időben, amikor a lakosság még gyér, az erdő-mező pedig bővében volt, a király személyesen kívánt volna intézkedni olyan jelentéktelen részletkérdésben, mint a bányászok teherhordó lovai legelőjének biztosítása. Ez a kérdés és a szabad erdőhasználat — láttuk — 1770 körültől kezdve vált a torockóiak számára fontossá.

Különös az is, hogy az oklevél egy esetben *urburariusok*nak nevezi a torockói bányászokat, holott ez a szó az 1327. évi bányareformot megelőzően alig volt használatos. A királyi pénzjövedelmek kezelésével kapcsolatosan nem fordul elő e kifejezés sem az Aranybullában (1222), sem a beregi egyezményben (1233). Emlegetése a vasbányászattal kapcsolatosan annál is különösebb, mert Magyarországon a vas után egészen 1781-ig nem kellett urburát fizetni a kincstár számára.[68] Bevezetésére a középkorból egyetlen kísérlet ismeretes: az 1351. évi törvény XIII. cikkelye. Ez azonban annál kevésbé szoríthatta ki a megszokott helyi gyakorlatot, mert a régi német bányajogban szintén ismeretlen volt a vastized fizetésének kötelezettsége. Az *urburarius* elnevezés viszont a XVIII. századi torockóiak számára fontos dolog volt.[69] Ezen a címen ugyanis bekerülhettek a bányászok nyilvántartásába, részesülhettek azok adó- és közmunka-kedvezményeiben.

Olyan vaskos hungarizmusok sem képzelhetők el a XIII. századi királyi kancellária többnyire külföldi egyetemeken tanult személyzete írásában, mint például a *precibus locum dare* (helyet adni a kéréseknek) kifejezés.

Az oklevél nyelvezeténél is kiabálóbb anakronizmusok jellemzik a szöveg tartalmi vonatkozásait. Az állítólagos kiváltságlevél információi ugyanis éppen a leglényegesebb pontokon szöges ellentétben állanak a más oldalról ismeretes tényekkel.

A privilégium adósunk marad azzal a legfontosabb felvilágosítással, hogy Torockó 1291-ben kivel állott feudális függőviszonyban. A szöveg nem említ magánföldesurat. Bizonytalanságban hagy afelől is, hogy a bányásztelepeseket ki hívta be ide. A *libera villa* (szabad falu) jelzővel csak sejteti, hogy Torockó akkor királyi bányászhelység volt. Ezzel a beállítással szemben azonban a történeti tény az, hogy a torockói völgy legkésőbb a XIII. század közepén már az előkelő Ákos nemzetséghez tartozó Thorotzkay család birtokában volt. A kézdi székelyek egy csoportjának az Aranyos mentére telepítése idején (azaz 1264—1271 között) már mindenesetre az övék volt. Különben a székelyeknek adományozott terület határa nem húzódott volna — teljesen értelmetlenül — a Székelykő ormán, hanem a természetes földrajzi választóvonalon, az Aranyos-kanyar hegyvonulatának élén.[70] Egyébként adatszerűen is bizonyítható, hogy az 1285. évi tatár beütés idején, sőt éppen az állítólagos privilégium kiadatásának esztendejében, a falu és a vár birtokosa az alvajdaságot is viselt Thorotzkay Ehellős (Achiles) fia: Ehellős comes volt.[71] Elképzelhetetlen tehát, hogy az akkor Erdélyben tartózkodó III. Endre ne állapíthatta volna meg Torockó földesurát, és annak meghallgatása nélkül, egyedül a bányászok kérésére erősítette volna meg a falu kiváltságait.

A valóságos birtokviszonyok egyébként annak a lehetőségét is kizárják, hogy az osztrák bányászokat a király telepítette volna le magánföldesúri területre. Ma már eldöntött kérdés, hogy a szövegben említett tatár pusztítás nem az 1241. évi tatárjárással, hanem az 1285-i beütéssel azonosítandó. Ennek megfelelően tette Heckenast Gusztáv a bányászok betelepítését 1258—1260 körülre azon az alapon, hogy ekkor István ifjabb király, erdélyi herceg kormányozta Stájerországot.[72] A betelepítésre Istvánnak valóban módja lett

volna, mert az Árpádok korában, annak a jogelvnek az alapján, hogy minden altalajkincs a királyt illeti meg, az uralkodó, más birtok átengedése esetén, bárki földjét magához válthatta, ha azon bányakitermelést lehetett kezdeni. Erre azonban Torockó esetében nem kerülhetett sor, mert 1291-ben is magánbirtok volt és végig az is maradt. A királyi kincstárat különben akkor még csak a nemesércek (az arany és ezüst) bányászata érdekelte, a vas jelentőségét még nem ismerte fel. A magánföldesurakat viszont a bányakutatásoktól vagy éppen a bányanyitástól birtokaik esetleges elvesztésének veszedelme riasztotta vissza. A magánbirtok a bányagazdálkodásban csak 1327 után lett érdekelt, amikor Károly Róbert lemondott a királyi bányamonopóliumról és — bizonyos összeg, az ún. urbura lefizetése ellenében — mindenkinek szabadságot adott a saját birtokán feltárt ércek kitermelésére.[73] A középkori vastermelés kezdetei tehát, józanul, Torockón is csak a bányászat felvirágoztatására határozott politikát kezdeményező Anjou-királyok idejére tehetők.

De a vasbányászat és kohászat magyarországi és ausztriai fejlődésének általános menetéből levonható tanulságok szintén a XIV. századi alapítás mellett szólnak. Azt a kohászati technikát, amellyel a vasat Torockón is nyerték, a magyar feudális királyság egész területén német szakemberek honosították meg. Bár német munkások a mai Szlovákiában már a XIII. század vége felé megjelentek, onnan is csak 1344-ből Csetnekről ismeretes az első biztos adat az új technikának a vaskohászatban való alkalmazásáról.[74] Különben az ércek zúzására és a kohók tüzének fújtatására vízi erőt hasznosító hámorok 1291-ben a torockóiak származási helyeként feltüntetett ausztriai részeken is csak rövid múltra visszatekintő újdonságnak számítottak. A kohósítást és a nyert vas vízi erővel történő feldolgozását egyetlen műhelybe egyesítő hámorokat — a legfrissebb kutatások eredményei szerint — elsőnek katalóniai ciszterci szerzetesek építettek. Erről a legkorábbi adat 1104-ből (Cardedeu) ismeretes. 1197-ben már Seelandon is említenek hámort. Stájerországban az 1262., Karintiában az 1266., Sziléziában az 1328., a szlovákiai Csetneken pedig az 1344. esztendőt megelőzően kezdtek áttérni erre a korábbinál jóval gazdaságosabb termelési technikára.[75] Ha tehát a torockóiak elei 1258—1260 körül települtek volna be Eisenerzből, akkor aligha hozhatták volna magukkal ezt a fejlettebb eljárást. Amennyiben a hámorok Torockón a XIII. század második felében mégis meghonosodtak volna, amiként ezt az 1291-re keltezett oklevél elhitetni szeretné, akkor innen vagy közvetlenül a stájer anyatelepről kellett volna ennek a technikának a középkori magyar királyságban elterjednie, nem pedig a cseh—morva—sziléziai bányavidék felől, mint ahogyan valójában történt.[76] Elgondolkoztató az is, hogy a Torockó anyatelepeként számba jöhető Innerbergben csak 1279-ben építettek templomot, Vordernberget pedig magát is csak 1314-től kezdődően emlegetik az oklevelek. Ilyen friss településekről pedig nehéz kirajzást elképzelni. Különben az említett két bányatelep fellendülését az osztrák történetírás szintén a XIV. századra teszi.[77]

Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a középkori magyar királyság legfejlettebb bányavidékén, Gömör és Szepes megyében is csak 1320 után lendült fel a vastermelés, német bányászok betelepítése révén. Elképzelhetetlen tehát, hogy Torockó vasbányászata időben megelőzhette volna a Csetnek és Dobsina vidéki kitermelést. Amennyire kétségtelen, hogy Torockón szintén német bányászok honosították meg a hámorokat — feltételezé-

sünk szerint a XIV. század végén vagy a következő század elején —, annyira bizonytalan, hogy ezek a jövevények honnan valók lehettek. Mivel magánföldesurak közvetlenül külföldről nehezebben verbuválhattak szakmunkásokat altalajkincseik kiaknázására, hihetőbbnek látszik, hogy a Thorotzkayak erdélyi birtokára valamelyik felső-magyarországi bányatelepről rajzott ki az a néhány német család, amelyeknek a neve a XV. század óta szerepel a forrásokban. Talán nem egyéb véletlen egybeesésnél, hogy a vasbányászatot Csetneken meghonosító földesúri család — akár a Thorotzkayak — szintén az Ákos nemzetségből származott.[78] Minthogy a torockói vasművességnek — akárcsak a középkori magyarországi piacot uraló mecenzéfi hámoroknak — a mezőgazdasági szerszámok (kapák, ásók, ekevasak) voltak a legjellemzőbb és legkeresettebb termékei, az is elképzelhető, hogy a német mesterek erről az 1358 körül keletkezett Kassa környéki bányatelepről kerültek át Erdélybe.[79] De akár közvetlenül Ausztriából, akár Felső-Magyarország közvetítésével a cseh—morva—sziléziai bányavidékről érkeztek is Torockóra az első német szakmunkások, teljesen bizonyos, hogy itt rövidesen elmagyarosodtak és a stájerországi, eisenerzi eredet tudatát nem az ő leszármazottaik örökítették át XVIII. századi utódaikra.

Az 1291-es oklevélszöveg olyan fejlett termelési viszonyokat és munkaszervezési megoldásokat tükröz, amilyenek — egyéb ismereteink szerint — az ausztriai vasiparban is legfeljebb a XVI—XVII. században alakulhattak ki, és az itthoni körülmények között még inkább elképzelhetetlenek a XIII. század végén.[80] Torockón, az állítólagos privilégium szerint, 1291-ben rendkívül fejlett munkamegosztással folyt volna a termelés. Bánya- és hámortulajdonos gazdák (*magistri, urburarii*) mellett bányamunkásokból (*ferrifodinarum cultores, metallurgi*), kohászokból (*ferri fusores*), verős kovácsokból (*ferri fabri*) és ezek segédmunkásaiból (*collaboratores*), valamint szénégetőkből (*carbonarii*) állottak volna azok a társaságok (*societas*), amelyek a termelés keretét alkották. A munkaszervezet tehát már 1291-ben is ugyanaz lett volna, mint a XVIII. század második felében. Ezzel a beállítással szemben ismeretes, hogy mind Eisenerzben, mind pedig Torockón a gazdák önállóan dolgoztak, amíg a nyersanyag bőven állott rendelkezésükre. Bányásztársaságok csak ott és akkor alakultak, ahol és amikor a megszűkült lehetőségek között egyetlen család munkaereje és anyagi lehetőségei már nem futották a termelés folyamatosságának biztosítására. Eisenerzből az első adat a bányászgazda segítőtársaira 1490-ből ismeretes. Ugyanitt az első társaság 1625-ben alakult.[81] Torockón mindez — a jelek szerint — csak a XVIII. század folyamán következett be. A vaskohászat általános fejlődésének ismerete alapján határozottan állítható az is, hogy a XVI. századot megelőzően külön olvasztárokról (*ferri fusores*) sem Torockón, sem sehol Európában beszélni sem lehet.[82]

Hasonló anakronizmusok mutathatók ki mind a megfogalmazásban (*magistratus, iudex tavarnicorum*), mind pedig tartalmi tekintetben a falu önkormányzatát leíró oklevélrészben. Ezek felsorolása és elemzése helyett azonban elegendőnek látjuk az 1291. évi privilégium információinak hitelét, későbbi interpoláció feltételezése útján, legalább részben menteni próbáló Heckenast Gusztáv véleményének megismétlését. Szerinte a XIII. századi Erdélyből más ilyen kiváltságlevél ismeretlen, az önkormányzattal kapcsolatos részei pedig feltétlenül hamisítottak.[83] A magánföldesúri joghatóság alatti Torockó már csak azért sem fellebbezhette pereit a tárnoki székre, mert oda csupán a királyi városok tartoztak, és mert 1291-ben ez a bírói fórum még nem is rend-

szeresült. Csak 1338—1380 között alakult ki fokozatosan, a tárnokmester bírói és kincstartói jogkörének szétválása során.[84]

Az 1291-ből származtatott privilégium hitelessége akkor foszlik szét végérvényesen, ha a belőle kihámozható torockói viszonyokat megpróbáljuk beilleszteni a feudális magyar királyság mezővárosi fejlődésének általános menetébe. Döntőnek kell tartanunk Fügedi Eriknek azt a megállapítását, hogy a középkori mezővárosok legtöbbjének sohasem is volt kiváltságlevele.[85] Az pedig még a XIV. században is teljességgel ismeretlen mind a királyi, mind pedig a magánföldesúri mezővárosok esetében, hogy a vásártartás és az igazságszolgáltatás joga a lakosság kezében legyen, miként ezt Torockó egyedülálló privilégiuma állítja. A mezővárosok kialakulását ugyanis minden esetben a tulajdonosnak az a szándéka mozdította elő, hogy jövedelmei növelése érdekében városhoz hasonló (de csak hasonló!) települést hozzon létre. A vásártartásból és az igazságszolgáltatásból eredő jelentős bevételeket a lakosságnak átengedve viszont a földesurak éppen a városi jellegből eredő jövedelemtöbbletükről mondtak volna le.

Kritikai fejtegetéseinket azzal a megállapítással zárjuk, hogy a torockói oklevelet éppen a legapróbb részletkérdések szabályozására való törekvése teszi gyanússá és leplezi le. Akit azonban a fenti érvek sem győztek volna meg afelől, hogy az 1291-re keltezett privilégium egészében a torockói bányásznép XVIII. századi szükségleteire szabott koholmány, az vesse össze III. Endre királynak a domoszlói vasbánya számára 1296-ban adott kiváltságlevelével.[86] Ez az eredetiben reánk maradt, hiteles privilégium ugyanis szűkszavúan csak annyit biztosít, hogy az illető földesúr birtokán bányát nyithat, és az odagyűjtendő bányászok a király védelme alatt végezhetik munkájukat, élvezve a nemesek birtokain dolgozó többi bányász szabadságait. Ha a torockóiak kiváltságlevele valóban III. Endre kancelláriájából került volna ki, a domoszlóihoz hasonló szövegezésűnek kellene lennie.

A fentiekben Torockó mozgalmas történetéből és a korszerű történetkutatás műhelytitkaiból kívántunk közönségünknek ízelítőt adni. Érzékeltetni szándékoztunk azokat a veszedelmeket, amelyek a történészekre is leselkednek, ha nem kellő körültekintéssel és erkölcsi bátorsággal végzik munkájukat. Minthogy polgári történetírásunk annak idején elmulasztotta a feudalizmusból örökölt források, információk módszeres kritikáját, a mai kutató szintén áldozatul eshet legendáknak, még a hűbériség körülményei között létrejött s azóta ellenőrzés nélkül átöröklődő konstrukcióknak. Megszoktuk, hogy készpénznek, sziklaszilárd ténynek fogadjunk el állításokat pusztán azért, mert egy-két évszázad óta azok így élnek a köztudatban és így szerepelnek az írásos feljegyzésekben. A torockói kiváltságlevél hamisításának társadalmi háttere azonban bárkinek megmutathatta, hogy egykor milyen gyakorlati érdekek játszottak közre legendák kialakításában, amelyekre az utódok mindmáig esküsznek. Az érdekeltek később azért is ragaszkodnak e kitalálásokhoz, mert ezek múltjukat színesebbnek, előkelőbbnek mutatják, mint a száraz, hiteles források. Megeshet tehát, hogy a közvélemény veszteségnek érzi a lemondást a torockói kiváltságlevélhez és eredettudathoz hasonló megszokott, csillogó üveggyöngyökről. A munkáját felelősséggel végző történész meggyőződése azonban szilárd: ez az egyetlen módja annak, hogy valóságos múltunk igazgyöngyeinek birtokába juthassunk.

1974/5

AZ ERDÉLYI HIVATALOK LEVÉLTÁRI UTASÍTÁSAI (1575—1841)

GYAKORLAT ÉS KUTATÓMUNKA LEVÉLTÁRAINKBAN

A hazai történetírás továbbfejlődésének kérdései legszorosabban kapcsolódnak levéltáraink problémáihoz.[1] Mindazokat az erőfeszítéseket tehát, amelyeket az illetékesek a levéltárak védelme, szervezése terén tesznek, múltunk minden kutatója saját munkája érdekében támogatni tartozik. Ez a szándék vezeti e sorok szerzőjét is, amikor a levéltárak rendszerezésének erdélyi viszonylatban való megoldásához igyekszik szempontokat és konkrét segítséget nyújtani. Egészen természetes, hogy az újjárendezés nem sajátosan erdélyi archivisztikai probléma. Rendezetlen levéltárak sajnos nem csupán Erdélyben vannak. De itt a kérdés bonyolultabban jelentkezik, mint az ország egyéb tájain. A levéltárügy fejlődése ugyanis az egykori megyei, székely és szász területen, az egyező vonások ellenére, sajátos utakon haladt, s ezzel a mai levéltáros is számolni kénytelen rendszerező munkája során.

Ismeretes, hogy a török pusztításoktól kevesebbet szenvedett Erdély levéltárainak szerencsésebb sors jutott osztályrészül, mint Havasalföld és Moldva irathagyatékának. Éppen ezért az erdélyi levéltárak különösen régi anyaguk páratlan gazdagságával állítják olyan sajátos feladatok elé az itteni levéltárosokat, amilyenekkel a Kárpátokon-túli irathagyatékot kezelő kollégáiknak nem kell megküzdeniök. Ez a gazdag iratörökség azonban erősen megsínylette a levéltárügy intézményes rendezésének korábbi hiányosságait, és különösen sokat szenvedett a legutóbbi háború következtében. Több levéltár részben vagy egészben megsemmisült. A pusztulástól megmenekült levéltárak között is kevés olyan akadt, amelynek régi rendje ne szenvedett volna komoly károsodást. Az enyészet torkából kimentett levéltárak meg egyenesen rendezetlen papírhalmazokként kerültek az Állami Levéltár gondozásába. Így lett Erdélyben a levéltárosi munka egyik legégetőbb kérdésévé az újrarendezés.

Az erdélyi megyei és városi levéltárak között azonban nem ritka az olyan, amelyik a XVIII. század közepétől fogva az iratok százezreit őrzi. Az Állami Levéltár erdélyi személyzete tehát látszólag megoldhatatlan feladat elé került, amikor a szétbomlott levéltárak óriási anyagának sürgős rendszerezését követeljük tőle. Az eddig szokásos cédulázás alapján való nyilvántartás ebben az esetben nem vezethet célra.[2] Beláthatatlanul hosszú idő volna ugyanis szükséges ahhoz, hogy a kutatás a levéltárak XVIII—XIX. századi aktatömegei felől ezzel a módszerrel áttekintést kapjon.

Nyilvánvaló tehát, hogy új rendezési eljárásra van szükség. Ez pedig nem lehet más, mint a felbomlott régi rend helyreállítása a proveniencia elve alapján.[3] Ebben az esetben ugyanis az ügyintézés során keletkezett egykorú segédkönyvek (iktatókönyvek, indexek, repertóriumok stb.) eligazítják a kutatókat az anyagban, anélkül, hogy a levéltárosoknak az iratokhoz fáradságos és időt rabló munkával új cédula-katalógust kellene készíteniök. A régiségüknél vagy tartalmuknál fogva, avagy egyéb szempontból különleges érdeklődésre számítható egyes darabok (főként oklevelek, könyv alakú iratok, térképek stb.) cédulázása természetesen továbbra is kívánatos, de csak mint az előbbi rendszer kiegészítője.

Bármilyen gazdaságos és egyszerű legyen is azonban ez az ajánlott módszer, jó eredményt csak abban az esetben várhatni tőle, ha a munkát végző személyzet töviről hegyire ismeri az újrarendezendő levéltárat, annak fejlődéstörténetét és a létrehozó hivatali szervezet működését.[4] Moldva és Havasalföld régi hivatalszervezetéről, levéltárügyének múltjáról az eddigi irodalomból könnyűszerrel nyerhető tájékoztatás.[5] Erdélyt illetően e tekintetben levéltárosaink legfeljebb részben elavult magyar és szász előmunkálatokhoz folyamodhatnak.

Korszerű hivataltörténeti kutatásokra van tehát szükség a levéltári rendező- és kutatómunka megkönnyítése érdekében. Általában is, de különösen erdélyi viszonylatban. Levéltári szempontokon kívül ezt kívánja történetírásunk érdeke is. Már a jelen, de még inkább a jövő távlatai nem hagynak ugyanis kétséget afelől, hogy a szervezett, korszerű történetkutatásban élő és közvetlen kapcsolat létesül a történetkutatás és a levéltárak között. Megszűnik végre az az állapot, hogy a rendezetlen levéltárakban való fáradságos munkától visszariadó kényelmesebb kutatók beérhessék a fennmaradt források parányi töredékét jelentő kiadott anyaggal. Elengedhetetlen tehát, hogy a hazai történet jövendő művelői otthonosan mozogjanak az eredeti levéltári anyagban is. Ehhez pedig a hivataltörténet fogja őket elsegíteni.

Ezeket a hivataltörténeti kutatásokat természetesen elsősorban a levéltárosoknak kell végezniök, hiszen rendezőmunkájuk során előttük tárul fel egy-egy hivatal működésének egész menete.[6] Ebben a munkájukban a történeti segédtudományokra, s közülök is a legfiatalabbra: az aktatanra (Aktenkunde) kell levéltárosainknak fokozottabban támaszkodniok.[7] Az aktatan meghonosításával és művelésével levéltárosaink nélkülözhetetlen szolgálatokat tehetnének, a hivataltörténeti kutatásokon kívül, a legújabbkori forrásközléseknek, amelyekre napjaink historiográfiájában egyre nagyobb szerep vár.

Tévedés lenne azonban azt gondolni, hogy csupán a történetkutatás látná hasznát, ha levéltárosaink vállalnák a hivataltörténet és az aktatan művelésével járó munkatöbbletet. Ez egyben megoldhatná levéltáraink jövendőjének két alapvető kérdését: a levéltárosi utánpótlás nevelését és azt, hogy mi legyen a levéltárak sajátos szerepe történetkutatásunk új szervezetében. Míg ugyanis az állandó cédulázás lélektelen gépiességgé süllyeszti a levéltáros munkáját, addig a proveniencia elve alapján történő rendezés alkalmat nyújt az arra való fiataloknak, hogy ránevelődjenek a történetkutatói feladatokra. Jóllehet a levéltárak nemcsak az ország történeti emlékanyagának tárházai, hanem az államigazgatásnak is szervei, a régebbi és az újabb anyaguk annyira eltérő természetű, hogy világosan elkülöníthetők azok a munkakörök, amelyekben a hivatali munka lényegében tudományos kutatás. Az államigazgatásnak is az tehát az érdeke, hogy a régebbi állagokban dolgozó levéltárosok egyben történész szakemberek legyenek, mert munkájukat csak ebben az esetben végezhetik mindent kielégítően. Egyetemi és kutatóintézeti tapasztalatok alapján határozott az a vélemény, hogy a levéltárak a fiatal történészek szakképesítésében fontos szerepet tölthetnek be, s a történettudomány megsínyli, ha ezt a lehetőséget a jövőben nem adják meg nekik. Amennyiben a levéltáros munkája az igények emelése révén a mainál jóval nagyobb mértékben válik tudományos tevékenységgé, akkor az egyetemekről kikerülő ifjak legjobbjai is szívesebben fognak vállalni levéltári szolgálatot. Ha a hazai levéltárnokok a történeti segédtudományok s különösen a hivataltörténet, aktatan, diplomatika és paleográfia művelését intézményesen és rendszeresen vé-

geznék, feltétlenül jelentősen növekedne e pálya vonzóereje. A levéltárakban folyó tudományos munkának tehát határozott jelleget kellene adni. S ezt a jelleget — amint lattuk — a levéltári anyag gondozásának, rendszerezésének problémái világosan meg is határozzák. A levéltárak rendezése során megszülethetne a hazai hivataltörténet és aktatan, ezen a munkán felnevelkedhetne olyan új történész nemzedék, amelyik a levéltárat tekintené végleges munkahelyének, mert tudományos problémái láncolnák ahhoz az iratanyaghoz, amelyet gondoz.

Az erdélyi hivatalszervezet alábbi rövid vázlata nem tekinthető többnek általános tájékoztatásnál, amely éppen a hiányosságok megmutatásával kívánja további kutatásokra serkenteni levéltárosainkat.

IRATVÉDELEM A FEJEDELEMSÉGKORI ERDÉLYBEN

A fejedelmi Erdélyben lényegében a középkori vajdaság berendezkedése élt tovább szinte minden téren. Az államhatalom ingadozása, a dinasztiák többszöri változása és az uralom megragadásához elegendő erejű rendiség és a polgárság hiánya következtében az erdélyi kormányszervezet megrekedt azon az átmeneti fokon, ahová a vajdaság alkonyáig eljutott. A késő feudalizmusra jellemző állandó, testületi szervezetű, központi kormányhatóságok itt a Habsburg-korszak előtt (1690) nem alakultak ki. Történtek ugyan kísérletek, 1551—55 és 1602—04 között, éppen a Habsburg királyok részéről, állandó hivatalok megszervezésére, de ezek az előfeltételek említett hiánya következtében nem bizonyultak életképeseknek. A fejedelmi kormányzat éppen olyan személyes jellegű volt, mint egykor a vajdáé. A központi hivatalok nem váltak erdélyi országos kormányhatóságokká, dikasztériumokká, hanem megmaradtak a fejedelem személyes kormányzati eszközeinek. A központi kormányzatban a rendek csak gyenge fejedelmek alatt vagy interregnumok idején jutottak befolyáshoz. Egyébként a három kiváltságos politikai „natio" (magyar, székely, szász) széles körű önkormányzatain belül találtak maguknak munkateret.[8]

A fejedelmi kormányzat központi szervei a következők voltak: 1) a fejedelmi Tanács, 2) a Kancellária, 3) a Tábla, 4) a Kincstartóság. A Tanács mindvégig megmaradt a középkori királyi tanács színvonalán. Nem alakult tehát rendszeresen ülésező, testületileg határozó állandó kormányszervvé. A fejedelem esetenként, amikor szükségét érezte, kikérte a Tanács vagy csak az éppen udvarában tartózkodó tanácsurak véleményét, de azután úgy döntött, amint jónak látta. Nyilvánvaló, hogy ilyen, csak alkalmilag foglalkoztatott testület működéséből nem keletkezhetett levéltár. A Tanács működésének esetleges írásos emlékei (pl. a votumok) éppen úgy a fejedelmi levéltárba kerültek, mint a kancelláriáé.

A fejedelmi Kancellária 1556-tól kezdődően két részre osztva intézte az uralkodó legfőbb kormányzati ügykörével kapcsolatos írásbeli teendőket. Az ún. kisebb kancellária (cancellaria minor) a fejedelmi Táblát is vezető két ítélőmester (protonotarius) irányítása alatt végezte az igazságszolgáltatással kapcsolatos írásbeli munkákat. Az államkormányzattal összefüggő minden más belügyi és külügyi kérdés a nagyobbik kancelláriához (cancellaria maior) tartozott, melynek élén a főkancellár állott. Míg a kormányzat szempontjá-

ból kisebb fontosságú ügyekkel foglalkozó cancellaria minor a Táblához kapcsolódva némileg függetlenült a fejedelem személyétől, a cancellaria maior működésének középpontjában végig a fejedelem személyes tevékenysége állott. Éppen ezért végül is nem fejlődhetett ki a fejedelem levéltárától különálló kancelláriai irattár. Az uralkodó a saját kormányzati iratait családi levéltárában őrizte, azokkal mint magántulajdonát alkotó vagyontárgyakkal rendelkezett. Éppen a hivatalszervezet személyes jellegénél fogva a fejedelem igényt tartott a főbb segítőtársai kezén összegyűlt iratanyagra is. A kancellárok halála után tehát hivatalos irataikat a fejedelem szintén beszállíttatta saját családi levéltárába.

A fejedelmi Tábla iratainak sorsával inkább a birtokperei révén közelről érdekelt nemesség törődött. Több országgyűlés kimondotta, hogy a protonotarius halála után a kezén talált iratokat ki kell adni annak a családnak, amelyet azok jogosan megilletnek.[9] Táblai levéltár egyébként sem alakulhatott ki, mert a peres iratokat, ítéletleveleket a középkori felfogás szerint nem a kiállító hatóság, hanem az kellett megőrizze, akinek a javára szólottak. Ha az ítélőmesterek hagyatékában mégis akadtak volna olyan iratok, amelyeknek a jogos tulajdonosát nem sikerült megállapítani, ezeket a nemesség leveleit őrző valamelyik hiteleshelyi levéltárban, ritkábban a fejedelmi archivumban helyezték el.

Jóllehet mindenütt a pénzügyi és gazdasági igazgatásban jelentkezett legkorábban az írásbeli ügyintézés szüksége és az iratok megőrzése, a Kincstartóság (Thesaurariatus) mellett sem alakult ki különálló levéltár. Ennek egyik oka, hogy az állami jövedelmek felhasználása, kezelése fejedelmi jog, a főkincstartó (thesaurarius) pedig a fejedelem magánalkalmazottja volt, aki egyedül az uralkodónak tartozott felelősséggel. Működésének megőrzésre érdemesített iratanyaga tehát magától értetődően a fejedelmi levéltárba került. A másik ok az volt, hogy Erdélyben a középkori jellegű kincstartóságot nem váltotta fel az újkori államok pénzügyi, gazdasági szerve: a kamara. Kamarai rendszer híján a fejedelmi jövedelmeket, a középkorban általános szokás szerint továbbra is bérbe adták. A fejedelem tehát a gazdasági és pénzügyek irányítására csak központi szervezetekkel rendelkezett. A bányák, harmincadok, dézsma stb. vidéki kezelőszemélyzete az illető bérlő magánalkalmazottja volt. Működésükkel kapcsolatos iratok, elszámolások tehát nem is kerülhettek be a Kincstartóságra, hanem a bérlők vagy pedig alkalmazottaik családi levéltáraiba jutottak — ha egyáltalában huzamosabb ideig megőrizték az akkori felfogás szerint értéktelenné vált elévült ügyintézési darabokat. A rendek csupán a szempontjukból fontos iratok (pl. dézsmaárendajegyzékek, lustrakönyvek, adóösszeírások stb.) megőrzéséről intézkedtek, amikor elrendelték, hogy ezeket be kell szolgáltatni a hiteleshelyi levéltárakba.[10]

Összefoglalva az előbbieket, megállapíthatjuk, hogy az erdélyi rendiség erőtlensége folytán a központi kormányzat egyes szervei nem fejlődtek a „fejedelmiből" „országos" hivatalokká s így különálló levéltáruk sem alakulhatott ki. A központi igazgatás iratanyagának védelmét nagyobb részben a fejedelmi levéltár, kisebb részben pedig a rendek érdekeit szolgáló hiteleshelyi levéltárak látták el.

Hasonló nyomokon haladt a vármegyék és székek iratgondozása.[11] Az erdélyi megyék komolyabb funkcióhoz azóta jutottak, hogy a nemesség a vajdai hatalom megszűntével közvetlen kapcsolatba kerülhetett a fejedelem-

mel. Erre az időre tehetők a későbbi megyei levéltárak alapjául szolgáló megyei levelesládák kezdetei. Ezek anyagát azonban állandóan fenyegette a költöztetéssel járó pusztulás veszedelme. E ládáknak ugyanis nem volt állandó őrzőhelyük, hanem mindig ott állottak, ahol a nótárius vagy az alispán éppen lakott. Minthogy a nemesség a hiteleshelyi levéltárakat tekintette kiváltságai tárházának, a megyék szinte a fejedelemség végéig a jegyzőkönyveken kívül más iratokat nem tartottak meg. Innen van az, hogy a megyei levéltárak legtöbbjében a XVIII. század előtti időből a jegyzőkönyveken kívül alig található más anyag.

Szerencsésebben alakult a levéltárak sorsa a városokban.[12] Itt mind a közigazgatásnak, mind pedig a levéltárnak állandó otthona volt: a városháza. Az iratokat tehát nem fenyegették a gyakori költözéssel járó veszélyek. Hozzájárult a levéltárak megbecsüléséhez az is, hogy a polgároknak nem egyéni kiváltságaik voltak, hanem olyanok, amelyek a városi közösség egészét illették meg. Egyén és „község" érdeke tehát egyaránt azt kívánta, hogy a város életének írásos emlékeit intézményesen őrizzék meg. Így lettek a fejedelmi korszak legjobban kezelt hivatali levéltárává a városi levéltárak, melyek közül a Szász Universitas központi archivumának szerepét is ellátó szebeni levéltár volt a legkiemelkedőbb.[13]

ERDÉLY IRATVÉDELME ÉS LEVÉLTÁRRENDEZÉSEI A HABSBURG-URALOM IDEJÉN

A középkorból örökölt berendezések szintjén megrekedt erdélyi kormányzat életében a döntő fordulatot a fejedelemség Habsburg-uralom alá kerülése hozta el. A Diploma Leopoldinum (1691) ugyan kimondotta az eddigi intézmények változatlan fenntartását, de egyedül az a tény, hogy az uralkodó külföldön élt és egyéb tartományaiban korszerű kormánygépezete működött, maga után vonta az erdélyi hivatalszervezet átalakítását. Az átalakítás a haladás jelszavával ugyan, de valójában a bécsi érdekek szolgálatában mindjárt az új kormányzati rendszer bevezetésekor elkezdődött, az erdélyiek konzervatívsága folytán azonban évtizedeken át csak lassan haladt előre. A Habsburg-uralkodó egyelőre megelégedett a kormány Bécsben székelő szerve, az ún. Udvari Kancellária (Cancellaria Aulica) korszerűsítésével. A tartományi hatóságokat hagyta tovább menni a régi úton. Még a Kincstartóságon belül sem kezdeményezett olyan gyökeres újításokat, mint amilyenekkel a Habsburgok XVI. és XVII. századi rövid erdélyi uralmuk idején próbálkoztak. Egyelőre az elavult hivatali gépezeten mindig csak azt változtatták meg, amiről kiderült, hogy az új viszonyok között már inkább akadálya, mint segítője az ügyek intézésének. A nagy hivatali reformok korszaka Erdélyben Mária Terézia uralkodásával (1740—1780) köszöntött be. Elindítója az a törekvés, hogy az egyes tartományok különféle rendi hivatalszervezeteit az uralkodótól függő, egységes elvek és szabályok szerint működő korszerű bürokrácia váltsa fel.

Az 1691-től 1848-ig terjedő ún. guberniumi korszak központi kormányszervezete a következőképpen tagozódott: 1) Erdélyi Udvari Kancellária Bécsben, 2) Királyi Főkormányszék (Gubernium), 3) Királyi Tábla, 4) Kincstartóság (Thesaurariatus) Erdélyben.[14]

Az Udvari Kancelláriát (Cancellaria Caesareo-Regia Transsylvanico Aulica) a Diploma Leopoldinumot kiegészítő ún. Alvinciana resolutio (1693. május 14.) alapján létesítették és ténylegesen működő hatósággá 1695-ben szervezték.[15] Ekkor állították össze számára az első ügyviteli rendtartást és szabályozták iratainak kezelését, védelmét.[16] Vezetője eleinte az alkancellár (vicecancellarius) volt. A főkancellár a Gubernium mellett működő Tartományi Kancellária (Cancellaria Provincialis) élén állott. Amilyen mértékben azonban a bécsi kormány kezébe ragadta az ósdi szervezetű Guberniumtól a tényleges hatalmat, ugyanúgy került az Udvari Kancellária a Cancellaria Provincialis fölé és vált magának a Guberniumnak is ellenőrzőjévé. Bár az Erdélyi Udvari Kancellária látszatra a Magyar Udvari Kancelláriának megfelelő hivatal volt, hatáskörét a bécsi abszolutizmus jóval szűkebbre szabta. Sokáig kezdeményezési joga sem volt. Közvetlen felettes fóruma egészen Mária Terézia uralkodásának első éveiig nem is maga az uralkodó volt, hanem az ún. Miniszteri Konferencia, illetve különböző udvari deputatiók és commissiók. Életének első korszakában tehát az Udvari Kancellária alig több, mint a bécsi kormány erdélyi segédhivatala. Később is megmaradt a leghatékonyabb eszköznek, amelynek segítségével az udvar, az egymással viszálykodó három rendi natio ellentéteit kihasználva, Erdélyben mindig érvényesíteni tudta akaratát. A rendi befolyás erősítése végett kívánta az 1741. évi országgyűlés az Erdélyi és a Magyar Udvari Kancellária egyesítését. Az egyesítést azonban, éppen nem a rendek elgondolása szerint, majd csak II. József (1780—1790) hajtotta végre 1782. augusztus 14-én kelt rendeletével. A jozefinista rendszer bukása után (1790) ismét szétválasztották a magyar és erdélyi kancelláriát. Ettől kezdve egészen a rendi alkotmány megszüntetéséig (1848) az Erdélyi Kancellária önállóan működött. Az osztrák abszolutizmus idején szünetelt. Az 1860. évi októberi diplomával behozott új rendszer az Erdélyi Kancelláriát is visszaállította. Véglegesen 1867-ben, a kiegyezés során szűnt meg, amikor hatáskörét a magyar miniszteriális kormány vette át.

Az Udvari Kancellária volt az első erdélyi hivatal, mely a bécsi kormány igényeihez igazodva megvalósította a modern bürokrácia követelményeit. Élén mint elnök az udvari kancellár állott, aki udvari tanácsosokkal, referensekkel és titkárokkal együtt tanácsban, kollégiumszerűen vitatta meg az ügyeket és alakította ki az Udvari Konferencia, illetve az uralkodó elé terjesztendő véleményét. A kancelláriához tartoztak nem csupán a közigazgatási, igazságszolgáltatási, vallási, hanem közvetve bizonyos gazdasági ügyek (az ún. cameralia) is. A tanács mellett kezdettől fogva segédhivatalok és levéltár működtek. Ezekben megfelelő személyzet (expeditores, protocollistae, concipistae, registrantes) segítette elő a gyors ügyintézést. Mind a tanács, mind pedig a segédhivatalok pontosan megszabott módon dolgoztak.

A Kancellária tisztviselő-személyzete általában négy referens tanácsosból (consiliarii et referendarii), 2—6 titkárból (secretarii aulici), 3—4 lajstromozóból (regestratores), 5—6 fogalmazóból (concipistae aulici), 5—6 cancellistából állott. Ebből a személyzetből általában, egy igazgató vezetése alatt, egy vice-regestrator aulicus és két regestrantes aulici gondozták a levéltárat.[17]

Az udvartól való szoros függésnek megvolt az az előnye, hogy a Kancellária regisztratúrájában az iratkezelés elejétől kezdve a fejlett osztrák rendszer szerint történt. A levéltár megbecsülését nemcsak a regisztrátornak adott

1695. évi utasítások mutatják. 1752-ben újra szabályozták a hivatal működését, értékesítették a többi udvari hatóság tapasztalatait és megszigorították az irattár rendjét. 1755-ben nagy költséggel azért is vásároltak szép palotát az erdélyi kancelláriának, hogy így végleges otthonhoz jutva, a levéltár biztonságos elhelyezést nyerjen.[18] Bár a rendszeres hivatali iratkezeléssel az erdélyiek legkorábban az Udvari Kancellária közvetítésében ismerkedtek meg, az erdélyi hivatali regisztratúrák mégsem ennek, hanem a Guberniumnak a mintájára alakultak ki. Ebben — talán — szerepe lehetett annak az idegenkedésnek is, amelyet az erdélyi rendekből a Kancelláriával szemben az váltott ki, hogy vezetői 1765-től 1791-ig nem erdélyi származásúak voltak. Egyébként erre az időszakra esik az Erdélyi Udvari Kancellária levéltára végleges rendjének kialakítása 1766-tól kezdődően, Joseph van der Marck tanácsos javaslatai alapján. Ezt követte 1775-ben az ügyintézés és az irattár működésének a Magyar Udvari Kancellária mintájára történt átfogó és korszerű reformja.[19] Az ezek nyomán létrejött viszonyokon csak lényegtelen részletekben változtattak az 1814—1816. évi ügyviteli rendelkezések és a levéltár munkáját szabályozó 1831. évi aprólékos utasítás.

A tartomány tényleges igazgatására hivatott Királyi Főkormányszéket (Regium Gubernium Transsylvanicum vagy Consilium Regium Guberniale) 1693-ban állították fel, az egykori fejedelemi tanácsnak adván modernebb szervezetet.[20] A kuruc háborúig Gyulafehérvárt, 1703-tól 1790-ig Szebenben, azután pedig Kolozsvárott székelt. Vezetője a gubernátor, tagjai pedig a tartományi kancellár, a generális, a főkincstartó, a Királyi Tábla elnöke, a rendek elnöke (statuum praeses) és általában 12 tanácsos. A Gubernium mint a távollévő uralkodó helytartótanácsa — az erdélyi rendek elvárásai szerint — az egykori fejedelmi jogkör jelentős részét szintén gyakorolta volna. E kormányzótanács egységes országos főhatóságként eredetileg az ország teljes polgári igazgatását (közigazgatás, bíráskodás, sőt jó ideig kincstári-pénzügyi igazgatását is) irányította. A még erősen középkorias szervezetű, rendszertelenül működő hivatal azonban meglehetősen rövid idő alatt szinte észrevétlenül elvesztette függetlenségét az udvari hatóságokkal szemben. Amikor pedig a XVIII. században Mária Terézia és II. József sorozatos intézkedésekkel korszerűsítették szervezetét, végleg a birodalmi kormány egyszerű végrehajtó szervévé alakult át.

Végleges formájában a Gubernium hatáskörébe tartoztak, a közigazgatási és politikai kérdéseken kívül, a vallás- és iskolaügy, valamint a Thesaurariatushoz nem tartozó gazdasági (adóügyi) kérdések. A Főkormányszék az egykori fejedelmi jogkör emlékeként, bizonyos igazságszolgáltatási kérdésekben megmaradt fellebbviteli fórumnak. Bírói ügykörét az 1753—1755. évi országgyűlés szabályozta részletekbe menően. A Gubernium mellett működött a Tartományi Kancellária, melyet, miután az Udvari Kancelláriával való hatásköri súrlódások miatt sokáig szüneteltettek, 1742-ben mintegy expediáló hivatalként szerveztek újra.[21] A Tartományi Kancellária egyben a közigazgatási pályára készülő jogász ifjak egyik gyakorlati nevelőhelye volt.

Hasonlóképpen a Gubernium kiegészítő részét alkotta az Országos Főbiztosság (Supremus Comissariatus Provincialis) és az Országos Számvevőség (Exactoratus Provincialis). A Főbiztosságot még 1691-ben felállították, de korszerű bürokratikus szervezetet csak az 1737. évi országgyűlés dolgozott ki számára.[22] Működését ennek alapján határozta meg Mária Terézia 1744. évi instructiója. A Főbiztosság feladata volt a hadiadók kivetése és behajtása, az

Erdélyben állomásozó császári katonaság elszállásolása, élelmezése és fizetése, a polgári lakosság védelme a katonaság kihágásaitól. Elnöke a Gubernium egyik tanácsosa volt. Külön kancelláriával és pénztárral rendelkezett. Az ügyeket négy kerületi biztossal és megfelelő számú segédszemélyzettel intézte.

Az Országos Számvevőség felállítását III. Károly 1730-ban rendelte el, szervezetét szintén az 1737. évi országgyűlés állapította meg, működését azonban csak 1742-ben kezdette el.[23] Elnöke hasonlóképpen egyik főkormányszéki tanácsos volt; 14—20 exactor, revisor és calculator, valamint 20—22 cancellista dolgozott ebben a hivatalban. Külön levéltárral működött. Feladata volt az adóügyek intézése és az összes hivatalos pénzek elszámolásainak ellenőrzése.

Első időszakában a Főkormányszék nem volt mai értelemben vett állandó hivatal. A teljes tanács rendszerint csak országgyűlések idején és a bíráskodási (octavalis) terminusokon gyűlt egybe. Egyébként a Gubernium székhelyén csak két tanácsos tartózkodott, havonként váltogatva egymást. Ezt a csonka tanácsot Substitutum Guberniumnak, ügyködését pedig classisokban való működésnek nevezték. A soros két tanácsos egy titkárral és lajstromozóval a tanács legközelebbi ülésére előkészítette az időközben felgyülemlett ügyeket. Halasztást nem tűrő ügyekben a gubernátor vagy rendkívüli ülésre hívta össze a tanácsosokat, vagy pedig egymaga döntött a kérdésben. Az ügyintézésnek ez a patriarkális módja csak 1750-ben szűnt meg. Mária Terézia királynő ekkor megtiltotta az előbb említett ún. „classicum Gubernium"-ot és elrendelte, hogy a tanácsosok mindig teljes számban tartózkodjanak a Főkormányszék székhelyén és a felmerülő ügyeket naponként tartandó üléseken intézzék.[24]

Ezzel az intézkedéssel kezdődött el a Főkormányszék korszerű hatósággá alakulása, melynek során a hivatal iratkezelése változáson ment át. A Gubernium mellett már 1698-ban, a Tartományi Kancelláriával egyidejűleg, levéltárat állítottak fel.[25] Ennek a feladata nem csupán a Főkormányszéken megforduló folyó ügyek iratainak a megőrzése lett volna, hanem ide kellett volna gyűjteni a szétkallódott Királyi Könyveket (Libri Regii) és egyéb közokiratokat (acta publica). Az első elképzelés szerint tehát a guberniumi levéltár egyben a fejedelemség eddig hiányzó országos levéltára is lett volna.[26] Az országos fontosságú régi iratok összegyűjtését a közbejött kuruc háborúk, az iratok megőrzésén túlmenő levéltári rendszer kialakulását pedig a Gubernium kezdetleges ügyintézési módja akadályozta meg.

Eredetileg a Gubernium levéltárának rendje aligha állhatott másból, mint hogy a királyi leiratokat (rescripta regia) a vegyesen tárolt többi iratoktól különálló sorozatokba rakták. Korszerű irattárolásról a Főkormányszéknél azóta lehet beszélni, amióta az 1760. július 25-én kelt királyi leirat megszabta az új belső ügyvitel (manipulatio) alapelveit. Ezt az új rendszert az egyes gubernátorok különféle intézkedésekkel tették tökéletesebbé. Hadik András 1764—65-ben behozta az ülések szerinti iktatást és felvetette a régebbi levéltári anyag rendezésének tervét. O'Donnel 1768-ban elrendelte az ügydarabok rendszeres iktatását és megszervezte az iktatóhivatalt (officium protocolli exhibitorum). Ezekkel lehetővé tette, hogy az irattárba kerülő ügydarabok között minden utólagos rendezés nélkül el lehessen igazodni. Auersperg 1771-ben a személyzet számának növelésével, a referensek ügykörének pontos elhatárolása révén, még gyorsabbá és rendszeresebbé tette az ügyintézést. Ugyanebben az évben sikerült Auerspergnek elérnie, hogy a Gubernium

régi levéltárában Hadiktól kezdeményezett rendezésekre két újabb lajstromozói állást szervezzenek. A Főkormányszék modern ügyvitelét ekkor alapozták meg a Habsburg-birodalom egész kormányzati apparátusát átfogó nagy rendezés egyik láncszemeként.

A korszerűsítést II. József fejezte be, amikor sorozatos intézkedésekkel a Guberniumot tette meg a magyarországi Helytartótanács mintájára Erdély központi főhatóságának. 1786-ban a császár a Thesaurariatust beolvasztotta a Főkormányszékbe és ennek megfelelően 1787 elején új szervezetet adott az egész hivatalnak.

A Guberniumon belül két tanácsot (senatus) létesített. Egyet a közigazgatási és gazdasági ügyek (politica et cameralia), egyet pedig az igazságszolgáltatás részére (judicialia). Mindkét tanácsnak a gubernátor volt az elnöke, de elfoglaltsága esetén az elsőben a thesaurarius, a másodikban pedig a statuum praeses helyettesítette. Az első tanácsban nyolc tanácsos-referens intézte az ügyeket úgy, hogy mindegyiknek egy-egy titkár és fogalmazó állott segítségére. A második tanács, a tartomány legfőbb fellebbviteli fórumaként, hét ülnököt (assessores) és három titkárt számlált. Az így újjáalakított Főkormányszéken az 1787-ben kiadott részletes utasítás ugyanazt az ügyviteli rendet vezette be, amely szerint a Habsburg-monarchia összes többi dikasztériumai működtek.

Ekkor nyerték el saját szervezetüket a segédhivatalok: az irattár (registratura), a kiadóhivatal (expeditura) és az iktatóhivatal (officium exhibitorum). Ezek élére főkormányszéki titkári rangban lévő külön igazgatókat neveztek ki. Mind Mária Terézia, mind II. József a rendezett levéltárat és a helyesen kezelt irattárat a jó ügyintézés legfontosabb előfeltételének tartotta, és ezért különös gondot fordított a levéltári kívánalmak kielégítésére. Nagyszabású munkálatokkal igyekeztek a kormányhatóságok régi iratanyagában a kor kívánalmainak megfelelő rendet teremteni. 1768-tól fogva rendeztették az anyagot és mutatókat készíttettek hozzá. Különösen 1771 novembere óta folyt lendületes munka a Főkormányszék levéltárában. Például 1782-ben a guberniumi regisztratúra hat rendes tisztviselőjén kívül a régi levéltárban hat, az irattárban pedig két kisegítő cancellista dolgozott. A II. József alatt behozott irattári és ügyviteli rendszer annyira korszerű és praktikus volt, hogy amikor a rendek a császár halála után a korábbi állapotokat minden vonatkozásban helyreállították, ezt tovább is változatlanul meghagyták. Eltekintve attól, hogy 1817-ben némi lényegtelen módosítást tettek rajta, a József-féle ügyvitel maradt életben egészen a Főkormányszék megszűnéséig (1848). Az önkényuralmi korszak rövid életű Guberniuma (1860—67) az egykorú osztrák irattári rendszert alkalmazta.

Külön kell szólni a főkormányszéki levéltár régi részének viszontagságos sorsáról.[27] Amikor 1790-ben a rendi mozgalmaktól megrettent hatóságok a Guberniumot sebtében átköltöztették Kolozsvárra, az irattárból csak az utolsó tíz esztendő anyagát vitték magukkal. Az ún. ó-levéltár (archivum vetus) csaknem fél évszázadon át továbbra is Szebenben maradt és egyre gondviseletlenebb állapotba jutott. Többszöri eredménytelen kísérlet után, 1837-ben Mike Sándort, a Gubernium egyik lajstromozóját bízták meg a siralmasan pusztuló anyag megmentésével és Kolozsvárra szállításával. Neki végre sikerült, öt esztendei kitartó munka árán, az anyag romlását megállítani és újrarendszerezés után egyesíteni a Kolozsváron és Szebenben őrzött állagokat. Mike saját egészségét sem kímélő áldozatos erőfeszítéseinek köszönhető tehát,

hogy a Főkormányszék levéltára viszonylagos teljességben áll ma is a tudományos kutatás rendelkezésére.

A Királyi Tábla (Tabula Regia) az egykori fejedelmi Táblának volt az utódja.[28] 1737-től Medgyesen, 1754-től fogva pedig — a II. József alatti rövid megszakítástól eltekintve — egészen megszűnéséig Marosvásárhelyt székelt. Minthogy a Diploma Leopoldinum az igazságszolgáltatás régi szervezetét változatlanul hagyta, a Habsburg-uralom első évtizedeiben a Tábla is a XVI. században kialakult gyakorlat szerint működött tovább. Ülései nem voltak folytonosak. Évenként csak kétszer gyűlt egybe és összesen negyven napig ítélkezett. Emiatt a perek rendkívül elhúzódtak és a bírósági szervezet tökéletlenségei a XVIII. század harmadik évtizedében már súlyos zavarokat okoztak. A halaszthatatlanná vált reformokat az 1736. és az 1737. évi országgyűlés dolgozta ki. Az országgyűlés javaslatának szellemében kiadott új utasítás folyamatossá tette a Tábla üléseit. Intézkedett, hogy az ülnökök állandóan a Tábla székhelyén tartózkodjanak. A rendszeresebb ügyintézés biztosítására elrendelte jegyzőkönyv vezetését és irattár felállítását. A Tábla élére a statuum praeses helyett külön elnököt rendelt. Az elnök három ítélőmesterrel és tizenkét ülnökkel együtt ítélkezett. A törvénykezés további gyorsítása érdekében 1748-ban még tizenkét számfeletti (supernumerarius) ülnököt is kineveztek, akik a távollévő tényleges assessorokat helyettesítették.

A Tábla bizonyos ügyekben elsőfokú, másokban pedig fellebbezési fórum volt. Szervezetében csupán II. József intézkedései hoztak újabb változást. Az újító kedvű császár ugyanis 1786-ban magyarországi mintára két Kerületi Táblát (Tabulae Districtuales) állított fel első fórumként s a Szebenbe átköltöztetett Királyi Táblát kizárólag fellebbviteli fórummá tette, amely két tanácsra tagolva végezte munkáját. A jozefinista igazságszolgáltatási rendszer élén a Gubernium in judicialibus állott, mely a magyarországi Hétszemélyes Tábla (Tabula Septemviralis) analógiájára a fejedelemség legfelsőbb bírói hatósága lett. A megújult Tábla és bírósági szervezet irattári rendszeréről, a levéltár kezelésében megnyilvánuló aprólékos gondoskodás és fejlődés felől az 1737. és 1777. évi ügyviteli szabályzat tájékoztat.[29]

A Királyi Táblán működött a közvádló és a királyi kincstár (fiscus regius) érdekeit képviselő jogügyi igazgató (fiscalis director). Működése — kettős szerepkörének megfelelően — két igazgatási szervhez is kapcsolta. Mint közvádló a Királyi Tábla, mint kincstári ügyész a Thesaurariatus munkájában vett részt. A nála lévő hivatalos iratok őrzését 1777 és 1829-ből ismeretes részletes utasítások szabályozták[30] Az iratok lajstromozása, gondozása a protocollista directoralis feladata volt.

A gazdasági és pénzügyek legfőbb intézője: a Kincstartóság (Regius Thesaurariatus) a XVIII. század közepéig szintén sokat megőrzött a fejedelemségkori berendezkedésből.[31] 1693-ban kelt első rendtartásának bizonysága szerint a kincstartó a gubernátornak volt alárendelve és négy felügyelővel (a só- és aranybányászat, harmincad, kincstári birtokok, dézsmaügy inspektorával) karöltve kezelte a királyi kincstár jövedelmeit. A bécsi kormányzat azonban a Thesaurariatust függetlenítette a Guberniumtól és egyre szorosabb kapcsolatba hozta az udvari pénzügyi hatóságokkal. A kincstartót kötelezték, hogy az erdélyi jövedelmekről évente számoljon el az Udvari Kamarának (Camera Aulica) és hatáskörét átjátszották a kincstári igazgatást ténylegesen irányító, külföldi szakemberekből kinevezett Cameratica Commissio kezére. 1700 és 1742 között Bécs be sem töltötte a kincstartói méltóságot.

Tisztviselőinek általában külföldi németeket vagy erdélyi szászokat neveztek ki. Ezért a pénzügyi igazgatás mindvégig elütő, németes, polgári színt jelentett az erdélyi kormányzatban. Modernebb szervezetet a Thesaurariatus szintén Mária Terézia első közigazgatási reformjai során nyert (1743). Ügyvitelének új szabályozása 1746-ban kelt. 1786-ban II. József a Guberniumba olvasztotta be a Kincstartóságot, de rendszerének bukása után a Thesaurariatus ismét önálló hatóság lett (1791). 1848-ig állott fenn, majd rövid időre (1860—67) az osztrák abszolutizmus támasztotta ismét fel.

A Thesaurariatus 1746-tól fogva a kincstári jövedelmek két fő csoportja szerint két osztályra tagoltan működött. A politico-cameralia intézésére hivatott osztályt egyszerűen Thesaurariatusnak nevezték, míg a bányaügyekkel és pénzverdékkel foglalkozó, 1746-ban felállított részleget Thesaurariatus in monetariis et montanisticis-nek hívták. Az első osztályhoz tartozott a sójövedelem, a harmincadvám, a kincstári birtokok kezelése és a dézsmajövedelem. Ennek székhelye Szeben. A másodikhoz az egyes bányahivatalok és bányabíróságok, a pénzverés, az erdészet ügyeit sorolták.[32] Ennek székhelye Zalatnán, illetve Gyulafehérvárt volt. Mindkét részleg élén a főkincstartó állott, akit tanácsosok, titkárok és nagyszámú segédhivatali személyzet támogatott munkájában. A két részleget — legalább formálisan — 1811-ben egyesítették.

A Thesaurariatus működése során két levéltár alakult ki. Az egyik a Kincstartóság XVIII. századi regisztratúrájából, a másik pedig a fiskális uradalmak jórészt fejedelemségkori birtokleveleiből keletkezett. Az előbbi, legalábbis Mária Terézia reformjai óta, az egykorú hivatali ügyvitelnek köszönte rendszerét. A fiskális levéltár (archivum fiscale) régebbi darabjait viszont a XVIII. századi nagyszabású levéltárrendezések során, 1767 után, fáradságos munkával utólag gyűjtötték össze legkülönbözőbb hatósági, sőt magánlevéltárak állagaiból.[33] A XIII. századig visszanyúló iratanyag tárgyi és területi csoportokba való elrendezése a XVIII. századi erdélyi archivisztika komoly teljesítménye volt. A Thesaurariatus, éppen mert tisztviselői között igen sok volt az idegen, az erdélyi kormányhatóságok közül leginkább alkalmazkodott az osztrák ügyintézés módszereihez és iratkezelési eljárásaihoz.

A központi kormányhatóságok szervezetének korszerűsítése és iratkezelésének szabályozása maga után vonta az alárendelt vidéki hivatalok és ügyintézésük megreformálását. A kezdeményező itt is a levéltárak jelentőségét ismerő bécsi felvilágosodott abszolutizmus volt. A megyék, székek és városok feudális társadalma ugyanis minden újítástól irtózott és a XVIII. században is ragaszkodott a fejedelemségkori hagyományos ügyintézéshez. A vidéki rendi hatóságok átalakítása a kormányszékek engedelmes végrehajtó szervévé nem sajátosan erdélyi kérdés, hanem általános problémája volt akkoriban a Habsburg-birodalom kormányzatának. Az erdélyi megyék, székek igazgatási reformja és levéltárügyének rendezése tehát ilyen nagy összefüggésbe állítva értékelhető helyesen. Minthogy a Habsburgok országai között Erdély közigazgatása a Magyarországéval mutatott legtöbb rokonságot, érthető, hogy a kormány mindkét országban ugyanazokat az intézkedéseket foganatosította. A különbség az erdélyi és magyarországi fejlődés között csupán annyi, hogy az átalakulás Magyarországon hamarabb elkezdődött és gyorsabban ért el eredményeket.

Annak, hogy a megyékben levéltárak alakulhassanak, legelső feltétele az állandó hivatali székhely, a saját épület volt. Különben a gyakori költöz-

tetés során az évenként változó tisztviselők kezén óhatatlanul szétkallódtak a folyó ügyintézés szempontjából értéktelen lomnak tekintett régebbi akták. A Magyarországhoz tartozott partiumi megyékben (Arad, Bihar, Szatmár, Máramaros) az 1723. évi LXXIII. tc. minden törvényhatóság számára kötelezővé tette, hogy állandó székházat építsen magának és levéltárát ott őrizze. Az így létesült levéltár rendszeres gyarapodását az 1729. évi XXV. tc. biztosította, amikor előírta, hogy a vármegyei tisztviselők elintézett ügyirataikat minden év végén adják be a levéltárba. A vidéki közigazgatás elmaradottsága Erdélyben is mindjárt kiderült, amint kiadták a központi kormányhatóságok ügyintézésének megjavítását célzó első intézkedéseket. Állandó vidéki hivatalok híján ugyanis az ügyintézés akadozott, a központi hatóságok rendeleteit elkésve és pontatlanul hajtották végre. Minthogy a bajok legjobban a törvénykezés terén érződtek, Mária Terézia 1762-ben bizottságot küldött ki a megyei bíráskodás reformjának előkészítésére. Ennek javaslata alapján állította fel a királynő 1763—64-ben, de csak a megyék és a székely székek számára az ún. Állandó Táblákat (Tabulae Continuae). Ezek már bürokratikus rendtartás szerint, folyamatosan működő hivatalok voltak, amelyek az igazságszolgáltatás mellett az illető megye közigazgatási és gazdasági kérdéseit is intézték. A vidéki rendi önkormányzatok megfegyelmezésére is rendelt engedelmes, új intézmény 1790-ig állott fenn.

Az Állandó Táblák 1763. évi első ügyviteli rendtartása, de még inkább a levéltárak gondozását elrendelő 1752. évi és a lajstromozást is megkövetelő 1768. évi főispáni utasítás tanúskodik róla, hogy az akták helyes kezelése és őrzése egyik fontos problémája a megyei ügyintézésnek. A kormányhatóságok állandó szorgalmazására most már a rendi társadalom is felismerte a korábban lebecsült közigazgatási levéltárak fontosságát. A partiumi megyékben az 1764—65 évi XI. tc. a főispán mellett már a helyi nemességnek is ellenőrzési jogot kívánt a levéltár felett.[34] Valóban a XVIII. század hetvenes éveitől kezdve a megyék legféltettebb kincsüknek tartották (pretiosissimus thesaurus noster) levéltárukat.

A megyei ügyintézés rendszeressé válásával rohamosan gyarapodó irattömeg gondozása szakértelmet és rendszerességet igényelt. Ezért rendelték el 1772-ben a megyéknél is az iktatást. 1769—70-ben Mária Terézia királynő az erdélyi megyei levéltárak viszonyainak megismerése céljából általános vizsgálatot végeztetett.[35] Az ennek során kiviláglott bajok orvoslására indította aztán el a királynő az első általános levéltárrendezési mozgalmat. Ezt követte II. József uralma idején egy második, egységes utasítás alapján végrehajtott rendezés.[36] E két, összesen közel húsz éven át tartó akció alakította ki a régi megyei és városi levéltárak mai rendjét.

A Főkormányszék ugyan már 1762—63-ban kijelölte az Állandó Táblák székhelyét, de a megyéknek két évtized múltán sem volt saját székházuk. Így a kormányzat minden tilalma ellenére sem szűnt meg a levéltárak költöztetése. Minthogy az erdélyi megyék szegénységük miatt saját erejükből nem tudtak székházat építeni maguknak, 1777-ben a tartományi alapból (Provincial-Fond) 20 000 Ft-ot utaltak ki, hogy abból fokozatosan felépítsék a megyék székházait.[37] 1784-ben II. József megszüntette a régi közigazgatási beosztást és egész Erdélyt, tekintet nélkül a három natio autonóm területeire, három (kolozsvári, szebeni, fogarasi) kerületre tagolt tizenegy vármegyére osztotta fel. Minthogy az új megyék közül csak háromnak volt

székháza, II. József 1787-ben a Guberniummal egységes tervet dolgoztatott ki és elrendelte a megyeházak haladéktalan felépítését.

E terv szerint külön helyezték el a megye bírósági és külön a közigazgatási iratanyagát. Mindegyik esetben külön bolthajtásos szobába, falak mentén emelt állványokra került a registratura (irattár) és ismét külön szobába az archivum (régi levéltár). A raktárhoz csatlakozott egy-egy iroda a levéltáros, illetve a lajstromozó számára. II. József rendszerének hamarosan (1790) bekövetkezett bukása megakadályozta, hogy a törvényhatóságok levéltárügye végleges rendezést nyerjen. A reformok nyomán általánosult megértés a levéltárügy iránt azonban nem hagyta elaludni az érdeklődést a korszerű iratvédelem iránt. Mindjárt II. József halála után kimondotta az országgyűlés (1791. évi XII. tc.), hogy a vármegyék és székek kötelesek maguknak székházat építeni, ahol levéltárukat megfelelően őrizhessék. Ugyanezt ismételte meg az 1811. évi országgyűlés (VIII. tc.). Ezek nyomán aztán a múlt század közepéig majd mindegyik megye levéltára végleges otthonhoz jutott. A József-féle újítások jótékony hatása az ügyintézés rendszerességére később sem szűnt meg. Bár 1790-ben a nemesi reakció visszaállította a régi kormányzási rendszert, az iratkezelés lényegében ugyanaz maradt, mint amelyet a kalapos király honosított meg[38] (18. kép).

Míg a fejedelemség korában a városi ügyintézés és levéltárügy rendszeresség dolgában messze előtte járt a megyei ügyintézésnek, a tereziánus és jozefinista reformok után ez a különbség egyszeriben megszűnt. Az újítások ugyanis a megyékben sokkal gyökeresebbek voltak, mint a városokban — éppen viszonyaik elmaradottsága következményeként. A városi ügyintézés megjobbítása különben sem volt akkora fontosságú feladat az államkormányzat szempontjából, mint a vármegyéké. Ezért esett kevesebb szó a XVIII. századi közigazgatási reformok során a városokról, mint a megyékről. Egyébként azonban a városi ügyintézés szintén magáévá tette az általános újításokat. Az iktatás, irattározás a városokban éppen úgy a XVIII. század végén honosodott meg, mint a megyékben. Levéltári tekintetben ugyanis a városi igazgatás sem állott jobban a megyeinél, noha a korábbi századokban a városi iratmegőrzés tagadhatatlanul előnyösebb helyzetben volt. Az 1769—70. évi említett vizsgálatokból az derül ki, hogy a városokon csak a levéltár konzerválása biztosítottabb, de használhatóság tekintetében általában alig jobb a helyzet a megyékénél.[39] A városok ti. állandó levéltárhelyiségükben elraktározták ugyan ügyintézésük iratait, megfelelő rendben azonban legfeljebb kiváltságleveleiket tartották. A tereziánus reformoknak kellett jönniök, hogy a tervszerű rendezés, lajstromozás végre elkezdődjék a néha századok óta felhalmozott iratanyagban.[40] A legnagyobb városok (Szeben és Kolozsvár, Brassó, Beszterce) levéltárának története mutatja, hogy a korábbi egyéni vállalkozások ellenére a városok használhatatlan irathalmazai valójában a XVIII. század végi általános rendezések során váltak igazi levéltárakká.

A szebeni tanács 1720 januárjában határozta el a közös városi és szász nemzeti levéltár rendezését és lajstromozását. Bár tizenhat esztendőn át minduntalan megismétlődött ez a kívánság, a munka 1736-ig úgyszólván el sem kezdődött. Ezután a mindegyre elapadó rendezési kedv csak akkor hozott kielégítő eredményt, amikor 1772-ben, Auersperg gubernátor kívánságára, két secretariust vettek fel a még mindig rendezés alatt álló levéltárhoz.[41] Kolozsvár tanácsa 1746-ban levéltára érdekében csak annyit látott szükségesnek, hogy a tűzveszély kiküszöbölése végett az archivum ablakaira vastáblákat

tegyenek. Még 1767-ben is az ügyintézéshez szükségtelen iratokat minden rend nélkül, egyszerűen berakták ebbe a terembe. A Főkormányszék szorgalmazására végül 1770-ben megbíztak két hozzáértő személyt, hogy két esztendő leforgása alatt teremtsen rendet a levéltárban. 1776-ban a kolozsvári tanács a rendetlenség újraszületésének elkerülése végett kérte, hogy az iktatást meghonosíthassa, és ebből a célból külön tisztviselőt alkalmazhasson.[42]

Hasonlóképpen térhetett korszerű útra a többi város levéltára. Több szász városban meggyorsította a korszerűsödést, hogy a város és a szék levéltárát együtt őrizték. Ezért aztán a magisztrátust két oldalról is sürgették a rendszeres iratkezelésre. A XVIII. század végi nagy levéltári mozgalom során a megújhodott városi levéltárak már éppen olyan korszerű hivatalok voltak, mint a megyék archivumai.[43]

A LEVÉLTÁRI UTASÍTÁSOK TANULSÁGAI

E dolgozat függelékében más helyen[44] közölt levéltári rendtartások összeválogatása során az volt legfőbb célunk, hogy segítségükkel az erdélyi hivatalok iratkezelésének fontosabb fejlődési állomásai érzékelhetővé váljanak. Az utasításokban megnyilvánuló kívánalmak ugyanis pontosan mutatják, hogy a középkori levéltárszemléletet, amely csak a jogi értékű diplomákat becsülte meg, miként szorította ki az ügyviteli iratanyag becsét is felismerő újkori levéltárszemlélet.

Az erdélyi feudális társadalom levéltári igényeiről kitűnően tájékoztat az újjászervezett hiteleshelyi levéltárak requisitorainak adott 1575. évi utasítás.[45] A nemesi társadalom ekkor még, akárcsak a középkor egész folyamán, egyedül az ő régi birtokleveleit őrző hiteleshelyi levéltárakkal szemben érzett felelősséget. Még a vajdaság idejében alakult ki a gyakorlat, hogy a megtartásra érdemes iratokat a hiteleshelyi levéltárak őrizetében kell hagyni. Ebben a szemléletben az iratmegőrzés problémái, a feudális agrártársadalom szerény írásbeli szükségleteinek megfelelően, a két hiteleshelyi levéltárral tökéletesen megoldottnak látszottak. E levéltárak a jogi fontosságú szövegeket nem annyira a fogalmazványok megtartásával, hanem inkább, a középkorban kialakult mód szerint, regesztrumokba való bevezetés útján igyekeztek megőrizni. A gazdasági és társadalmi fejlődés megakadásának következményeként ennek az iratőrzési módszernek a változatlan továbbéléséről tanúskodik az 1648. évi kolozsmonostori utasítás. Benne csupán annyi az új, hogy az iratok tárolása a területi és tárgyi elv szerint alkotott csoportokban a korábbinál differenciáltabban történt.[46]

Az idők követelményei szerinti iratkezelést a Királyi Kamara 1604. évi ügyrendje képviseli.[47] Ez a fejlett irattári rendszer azonban, minthogy nem az erdélyi társadalom írásbeli szükségleteiből nőtt ki, hanem mesterségesen, idegenből ültették át, akkor nem tudott gyökeret verni. Csak majdnem egy századdal később, 1695-ben nyílott mód az első erdélyi hivatal: az Udvari Kancellária iratkezelésének korszerűsítésére.[48] Jellemző azonban, hogy bürokratikus rendtartás szerint dolgozó, modern hivatallá az önálló fejedelemség megszűnését követő nagy átalakulás idején is egyedül a bécsi udvarban székelő kormányhatóságot sikerült átszervezni. Az Erdélyben lévő kormányszékek, időnkénti apróbb újítások ellenére, még majd fél századon át tovább

haladtak a régi úton: megelégedtek a működésükkel kapcsolatos iratok minden különösebb rendszer nélküli elraktározásával.

Az Udvari Kancelláriában meghonosított nagy újítás az irattár (registratura) volt. Ott ugyanis bizonyos rend szerint elhelyezve őrizték és kezelték az ügyvitel iratanyagát. Lajstromkönyv és az iratokra írt jelzet (numerus) könnyítette meg a keresett darabok feltalálását. A régi rendszer emléke azonban még sokáig nem tűnt el. A fontosabb iratsorozatokról ugyanis másolatkönyveket vezettek, mert még mindig a regesztrumokat látták a megőrzés legbiztosabb eszközeinek. Az Erdélyben székelő kormányhatóságok erre a fejlődési fokra is csak a harmincas-negyvenes évek fordulóján hozott újítások nyomán értek el. A Királyi Tábla 1737-ben jutott el a rendszeres jegyzőkönyvvezetésig, a Tartományi Kancellária és az Országos Számvevőség 1742-ben vált rendszeresebben működő hivatallá, a Thesaurariatus 1746-ban kapott új ügyviteli rendtartást. Mindezeknek a hivataloknak az irattárai azonban továbbra is inkább az akták konzerválását, mint rendszerezését tekintették feladatuknak.

A hivatalok iratkezelésében szükséges gyökeres változtatások felismerésének első jelét az Állandó Táblák 1763. évi ügyviteli szabályzata szolgáltatja.[49] A korszerűsített központi kormányszervek elindította aktaáradatban az ügyintézés normális menetét a vidéki fórumokon csak két fontos előfeltétel megteremtésével lehetett biztosítani. Először: a folyó iratanyag intézésére célszerű ügyvitelt kellett behozni. Másodszor: az ügyek előzményeinek tisztázása végett rendezni kellett az előző fél század jórészt használhatatlan aktatömegét. A közölt utasítások rendre bemutatják a nagy átalakulás legfontosabb mozzanatait. 1764—65-ben Hadik András kezdeményezésére kísérletet tettek a Főkormányszék folyó és régi anyagának rendezésére. Miután 1768-ban a Guberniumnál behozták az ügydarabok iktatását, és Auersperg gubernátor 1771-ben, a szakszerűség szempontjai szerint, megjobbította a Főkormányszék ügykezelését, 1772-ben a törvényhatóságoknak is előírták az iktatókönyvek használatát.[50] Az 1777-ben kiadott *Tabularis Instructio* vonatkozó rendelkezésein mérhető le, hogy az erdélyi hivatalok — Mária Terézia intézkedései nyomán — mennyire jutottak előre az ügykezelés modernizálása és célszerűsítése terén.[51] Az Állandó Táblák 1780. évi utasítása a levéltárak fokozott megbecsülését bizonyítja éppen úgy, mint a régi iratanyagnak ekkor már Erdély-szerte javában folyó rendezése és lajstromozása. A XVIII. századi fejlődés csúcspontját jelentő jozefinista irattári és levéltári rendszer alapelveit, módszereit a bíróságok 1785. évi és a vármegyék 1787. évi ügyviteli szabályzatából ismerheti meg az érdeklődő.[52] A II. József-féle újítások továbbéléséről, sőt továbbfejlesztéséről — egyebek mellett — a Thesaurariatus 1841. évi, külön tanulmánynak beillő irattári utasítása tanúskodik. Ennek már a méretei is bizonyítják, hogy a XIX. század közepére az erdélyi kormányzat, az osztrák ügyintézés módszereit átvéve, aprólékos pontossággal intézte a hozzája kerülő ügyeket és gondozta iratanyagát.[53]. A requisitoroknak adott 1575. évi instrukció és a Thesaurariatus 1841. évi szabályzata egybevetése jól mutatja, hogy Erdélyben a hivatali levéltárügy terén mekkora kedvező változásokat hozott a XVIII. század vége.

A közhivatalok iratgondozási újításai jótékony hatásukat hamarosan érezteték az erdélyi levéltárügy egész területén. Egyházi és magánintézmények vagy magánszemélyek az állami apparátussal minduntalan érintkezve, önkéntelenül is alkalmazkodtak annak újszerű adminisztrációs gyakorlatához.

Az ott megismert ésszerű iratvédelmi módszereket átvették és a maguk hatáskörében szintén alkalmazták. Így például a református egyház Supremum Consistoriuma a XVIII. század közepétől kezdve saját regisztratúrájában és archivumában néhány éves késéssel rendre meghonosította azokat az újításokat, amelyeket a Főkormányszék bevezetett. A helyes ügyvitel, az iktatás elrendelése, a régi levéltár lajstromozása és felszerelése mutatókkal a XVIII—XIX. század fordulóján éppen olyan elsőrendű gondja a Consistorium levéltárában folyó nagyszabású rendezésnek, mint korábban a Guberniumnak.[54]

A református egyház levéltárügye mutatja azt a fő utat, amelyen az új levéltárszemlélet elterjedt az erdélyi társadalomban. Az Archivum Consistoriale megreformálói minden esetben a világi dikasztériumok (Gubernium, Tábla, Kancellária) református vallású hivatalnokai közül kerültek ki. Az új hivatalnok-réteg ugyanis az állami ügyek intézésében megszokott korszerű eljárásokhoz ragaszkodott saját egyházi vagy magán dolgai végzése közben is. A modern hivatalnokság volt az a hajszálér-rendszer, amelyen át a jozefinista iratkezelési újítások eljutottak a társadalom legkisebb egységeihez. A bürokrata ugyanis megismerve az iratanyag becsét, sürgős feladatának érezte, hogy a birtokai kezelésével, egyházi és társadalmi működésével kapcsolatos iratok őrzésében és kezelésében ésszerű rendet teremtsen. Így indult meg a XVIII—XIX. század fordulóján, szinte egyidőben, országszerte a magánlevéltárak rendezése. Az uralkodó osztályok tagjai ezekben az évtizedekben igyekeztek — sokszor komoly anyagi áldozatok árán — könnyen használható rendszerbe tétetni jogbiztosító irataikat. Az előkelőbb családok, mint pl. a Bánffiak 1796-tól külön levéltárost alkalmaztak. Ezek sok esetben kiváló jogtudósok és a história iránt is érdeklődő személyek. Azok a nemesi famíliák, amelyeknek levéltáros tartására nem volt módjuk, ügyvédjükkel gondoztatták féltve őrzött levelesládáikat. A családi és egyházi levéltárak történetéből tömegesen lehetne idézni adatokat arra vonatkozóan, hogy a levéltárak sajátos kérdései iránti érzék, a levéltárak megbecsülése a XIX. század első évtizedeiben az erdélyi rendi társadalom egyre szélesebb rétegeiben valóban elterjedt.[55]

A XVIII—XIX. századforduló tehát tiszteletre méltó erőfeszítéssel lerakta a korszerű erdélyi iratvédelem és levéltárügy alapjait. Ezek levéltárosaink mai munkája során is teherbíróknak bizonyulnak. Alapos ismeretük éppen ezért nélkülözhetetlen mind az eredményes rendezéshez, mind pedig a tudományos kutatáshoz.

1948/1975

VISER LIPÓT ÉRTEKEZÉSE A MEGYEI LEVÉLTÁRAK LAJSTROMOZÁSÁRÓL 1785-BŐL

A XVIII. század második fele az erdélyi levéltárügy régi történetének legmozgalmasabb és a későbbi fejlődés szempontjából legfontosabb korszaka. Ekkor szerveződtek meg országszerte a korábbi idők rendszerezetlen irathagyatékából a szó igazi értelmében vett levéltárak. A központi kormányszékek okszerű iratkezelése éppen úgy ezeknek az évtizedeknek az újítása, mint a vidéki közlevéltárak legbecsesebbjeinek számító régi városi és megyei archivumok rendszerezése. Sőt, a fontosabb egyházi és családi levéltárak rendje szintén ennek a félszázadnak a nevelőmunkája nyomán alakult ki. A feudális Erdély társadalma számára ekkor vált először kérdéssé, országos méretekben, az iratok szakszerű megőrzése, rendezése és kezelése: ekkor született meg a korszerű erdélyi levéltárügy.

Régebbi kutatóinkat a XVIII. század levéltárügyéből szinte kizárólag a nagyszabású rendezések szervezési kérdései ragadták meg. A jövő levéltártörténeti kutatásainak viszont inkább azt kellene tisztázniok, hogy a bécsi udvarban és a kormányhatóságoknál megszületett elhatározásokat kik és milyen módszerrel valósították meg. Tudott dolog ugyanis, hogy a kormányhatóságok, illetve a megyék a levéltárügyet közigazgatási kérdésként kezelték. Egyszerűen elrendelték a levéltárak rendezését, a végrehajtás mikéntjét azonban a munkát ténylegesen végző tisztviselőre hagyták. Éppen az egyes levéltárak rendezésének erősen különböző minősége mutatja, hogy a XVIII. század imponálóan nagy levéltári eredményeiből jóval többet kell odaítélni a sokszor szinte névtelen lajstromozóknak, levéltárosoknak, mint az eddig történt. Ezek a levéltári dolgozók ugyanis nem egyszerűen kész utasítást hajtottak végre, hanem olyan elképzelést ültettek át alkotó módon az életbe, amelynek méreteivel és pontos tartalmával azok sem voltak tisztában, akik a rendezés szükségét felvetették. Teljesen érthető, hogy ilyen körülmények között a XVIII. századi rendezésekben sok a kezdettel járó botladozás és hogy a munkálatok minősége a lajstromozó képzettségétől, gyakorlottságától függ. Kemény munkát igénylő és hazai előzmények nélküli nagy feladat volt az, amit a XVIII. századi levéltárrendezők megoldottak. Ezen a nagyszabású gyakorlati feladaton formálódott ki az erdélyi levéltáros társadalom első szakképzett nemzedéke, de ide nyúlnak vissza az itteni levéltári szakirodalom kezdetei is.

A magukra hagyott lajstromozók ugyanis egyenesen rákényszerültek, hogy a gyakorlati munkájuk során szerzett megfigyeléseiket rendszerezzék, tapasztalataikat egymással kicseréljék. Régi, kiváló levéltárosok levelezése, a kézirattárakban rejtőző anyag tervszerű átvizsgálása még sok becses adalékot ígér ebben a vonatkozásban levéltártörténeti kutatásunknak.

A korszerű levéltártörténet végső feladatául egyes korok levéltári kultúrájának megrajzolását tekinti. Ennek a célnak az elérése érdekében kutatásunknak az eddiginél nagyobb figyelmet kellene fordítania Erdélyben is a levéltári haladás igazi előrevivőire: a levéltárosokra. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az ő gyakorlati tevékenységük és elméleti, szakirodalmi munkásságuk eredményei szolgáltatják a leghitelesebb kulcsot a levéltári fejlődés minősítéséhez. Az ilyen levéltártörténeti kutatások ügyét véltük előmozdítani azáltal, hogy köz-

zétettük Viser Lipót Bihar megyei levéltárosnak 1785-ben a megyei levéltárak lajstromozásáról készített értekezését, az erdélyi levéltártani szakirodalom legkorábbi összefoglaló alkotását.

Mindaz, amit Viser Lipótról felkutathattunk, a XVIII. századi megyei levéltárrendezők egyik legképzettebbjének mutatja őt. Minthogy Pécsen született (1748-ban) és 1769-ben Siklóson vagy környékén élt, kiformálódása az erős osztrák hatásokat mutató Dunántúlra tehető.[1] Jogi tanulmányait, hihetőleg, a nagyszombati egyetemen végezte, ahol testvérbátyja, Ádám, a hermeneutica tanára volt. Huszonkilenc éves korában már alapos levéltári gyakorlattal és bizonyos hírnévvel rendelkezhetett. Bihar megye ugyanis 1777-ben mint elismert szakemberhez fordult hozzá és komoly anyagi áldozatokkal igyekezett megnyerni levéltára rendezéséhez. Viser, még ebben az esztendőben, 1500 Ft tiszteletdíj és hivatali lakás ellenében kötelezte magát, hogy a megye iratait három esztendő alatt rendbe szedi.[2]

Mikor Viser ún. vándorlevéltárosként Váradra került, még maga sem sejthette, hogy egész életét itt fogja leélni. Munkáját nagy körültekintéssel, közmegelégedésre végezte, de a teljesen rendezetlennek vehető hatalmas irattanyag csoportjainak kialakításával, lajstromozásával három esztendő alatt nem készülhetett el. Bihar megye ugyan már 1773-ban azt jelentette a Helytartótanácsnak, hogy Thurzó János jegyző (1757—1762) megkezdte a levéltár rendezését,[3] Visernek azonban valójában mindent elölről kellett kezdenie. A megye levéltárának egészen a második világháború pusztításáig sokaktól megcsodált szép rendje és világos rendszere tehát teljes egészében Viser munkájának tekinthető. A szerződésben kikötött három esztendő letelte után a megye Visert állandó lajstromozónak, illetve levéltárosnak akarta kinevezni, de felterjesztését a Helytartótanács 1781. február 19-én elutasította azzal az indokolással, hogy ilyen állás egyetlen megyében sincsen.[4] A megye azonban semmiképpen sem akarta elveszíteni Visert, akinek hozzáértése megmenthette azoktól a kellemetlen vizsgálatoktól, sőt szigorú büntetésektől, amelyek a levéltári rendezések során elkövetett hibák és mulasztások miatt az uralkodó részéről a hanyag törvényhatóságokat fenyegették.[5] Kérését tehát Bihar megye, a helytartótanácsi elutasítás után, a király előtt is megismételte és a fontos közérdekre való hivatkozással az udvari kancellár jóindulatát szintén igyekezett megnyerni a dologhoz.[6] A takarékos császár az új állás megszervezését ugyan nem engedélyezte, de hosszas huzavona után ahhoz hozzájárult, hogy a megye a rendezés befejezése érdekében új szerződésre lépjen Viserrel. Az 1783-ban létrejött megállapodás értelmében Viser újabb 1500 Ft-ért, illetve évi 400 Ft-ért vállalta a munka teljes befejezését. Kikötötte azonban, hogy az elenchusok tisztázása céljából a megye egy kancellista deákot bocsásson rendelkezésére.[7] Viser a rendezés hatalmas munkájával, a mintaszerű elenchusokkal és mutatókönyvekkel 1786-ban — amint ezt a megye igazolása bizonyítja — közmegelégedésre valóban elkészült.[8]

Viser ekkor már meggyökeresedett a Körös-parti városban és közismert, megbecsült tagja volt annak a haladó értelmiségi körnek, amelyből egyesek később a jakobinus mozgalomig is eljutottak.[9] A megye kitűnő lajstromozóját a közvélemény nemcsak jó tisztviselőként, hanem a tudományok barátjaként és művelőjeként szintén számon tartotta. Kedves képet nyújt a felvilágosodás bihari barátainak Visert is magába foglaló közösségéről Steindl Ferencnek, a földméréstan jeles váradi művelőjének 1785-ben készült portréja.[10] A festmény Steindlt jobbjában körzővel, baljában pedig térképpel ábrázolja. E tér-

képen, a Sebes-Körös és mellékvizei mentén szétosztva, a művész feltüntette mindazoknak a váradi személyeknek és családoknak a házát, akik a tudományok iránt érdeklődtek. Ezek között ott találjuk Viser otthonát is.

Ez a megbecsülés azonban nem ellensúlyozhatta azt a tartózkodást, melyet a megyei nemesség az idegenből jöttekkel szemben általában és így Viserrel szemben is tanúsított. Bár maga szintén nemesember és a levéltárért felelős főjegyző legfőbb segítőtársa volt, még másodjegyzőnek sem választották meg, mielőtt ezt az állást a császár, a megyei közigazgatás reformja során, át nem szervezte a rendkívül terhes lajstromozói és levéltárosi munkakörré.[11] Viser, hasznos szakismeretei ellenére, még 37 éves korában sem jutott olyan körülmények közé, hogy családot alapíthasson. Sorsa jobbrafordulására akkor támadhatott komolyabb reménye, amikor a jozefinista reformok a megyei állások betöltésében egyre inkább kezdtek súlyt helyezni a szakismeretekre is, illetve amikor 1785-ben Teleki Sámuel lett Bihar megye főispánja és kerületi királyi biztosa. A könyvgyűjtéséről híres, tudománykedvelő, művelt királyi biztostól Viser jogosan remélhette szaktudása elismerését. Fentebb említett és Telekinek ajánlott értekezését, feltehetőleg, azzal a szándékkal írta 1785-ben, hogy magára terelje a váradi kerület megyei levéltárainak rendezését szorgalmazó királyi biztos figyelmét. Teleki valóban felfigyelt Viser képességeire, támogatta, és amikor a megyei ügyintézés nyelve is német lett, 1787-ben Bihar megye főjegyzőjévé nevezte ki.[12]

Jóllehet Viser számára a jozefinista rendszer nyitotta meg az érvényesülés útját és minden jel szerint a felvilágosodott reformok, a haladás meggyőződéses híve volt, mégsem vált az elnémetesítő politika eszközévé. Megóvták ettől, egyebek mellett, a házasságával szerzett új rokoni összeköttetései. 1787 őszén ugyanis feleségül vette Kelemen János és Reviczki Júlia művelt leányát: Katalint és ezáltal szorosabbá vált a kapcsolata a vidék hevesen ellenzéki nemességével.[13]

1790. január elején Biharban a jozefinista rendszerrel szemben már olyan nyílt volt az ellenállás, hogy — bár a megye rendei január 4—6-i gyűlésükön Visert a következő tisztújításig hivatalában megerősítették — józanul számolnia kellett azzal, hogy a királyi biztosoktól, szabályos tisztújítás nélkül kinevezett vezető tisztviselők sokáig nem maradhatnak meg a helyükön.[14]

Visernek kapóra jött az említett megyegyűlésen a váradi káptalan hiteleshelyi levéltára körül kitört nagy vihar. A rendek ugyanis megtiltották a káptalannak, hogy levéltárát, a királyi rendelet értelmében, Budára küldje, és követelték, hogy a „Horváth nevű tolvaj notarius helyett más alkalmatost tegyen"; erre vonatkozóan a nagyprépositól ígéretet is csikartak ki.[15] A főispán a megyei nemesség megnyugtatására 1790. február 21-én a káptalannak Visert javasolta hiteleshelyi jegyzőül.[16] Minthogy a felbolydult megyétől való szabadulás a visszahúzódó, csendes munkát kedvelő Visernek szintén megfelelt, elfogadta a káptalantól felkínált állást, március 11-én letette a hiteleshelyi jegyző számára előírt esküt és a március 15-én kezdődő megyegyűlésen leköszönt előbbi hivataláról.[17] Bár, amint táblabírónak való megválasztásából és többszöri marasztalásából látszik, a közhangulat Viserrel szemben barátságos volt, lemondása mellett kitartott és visszavonult a hajlamainak jobban megfelelő hiteleshelyi munkakörbe.[18]

Új hivatalában Viser éppen olyan nagyszerű emléket emelt magának, mint a megyénél. A vérbeli levéltáros buzgóságával és magabiztosságával mindjárt nekilátott nemcsak a hiteleshelyi levéltár, hanem a káptalan magánle-

véltára és egész iratkezelése rendbe szedéséhez. Mindjárt hivatala elfoglalása után sürgette a magánlevéltár rendezését.[19] A következő esztendőben a káptalani ügyésznél, majd pedig a nagyprépostnál lévő levéltári anyag kérdését tette szóvá.[20] Végre 1793-ban sikerült megnyernie a káptalant az egész irat-anyagra kiterjedő, nagyszabású rendezési tervéhez. Ennek értelmében Viser vállalta, hogy külön tiszteletdíj ellenében az eddig csak szemre rendszerezett régi hiteleshelyi anyagot teljesen újrarendezi és lajstromozza, a káptalan magánirataiból és birtokleveleiből külön Archivum domesticum-ot, a gazdasági ügyintézés anyagából pedig önálló Archivum oeconomicum-ot alakít ki.[21] Ettől kezdve ez a munka töltötte ki a fokozatosan elbetegesedő Viser életének egész hátralévő részét. 1797 elején már elkészültek a levéltár céljaira a székes-egyház sekrestyéje felett átengedett hat terem Visertől tervezett szép barokk szekrényei és egyéb berendezési tárgyai, melyek ma is beszédes bizonyságai XVIII. századi levéltárkultúránk magas színvonalának, és az ország legszebb régi levéltári együttesét alkotják.[22] Viser elképzelései itt is kezdtek testet ölteni. Fáradhatatlan keze nyomán ez a gazdag levéltár szintén elnyerte már a rendszerét, amikor a halál 1800 szilveszterén, 52 esztendős korában, váratlanul elragadta az élők sorából.[23]

Viser szorgos szerénységben eltöltött rövid életének minden tiszteletet megérdemlő, legfőbb eredménye kétségtelenül Bihar megye és a váradi székes-káptalan levéltárának elsőrangú rendszerezése volt. Már a XIX. század elején „Bihar vármegyének ritkítható jelességgel elrendelt leveles tárjáról" szólva, egyik csodálója megállapítja Viser munkájáról, hogy „az abban található leveleknek rendbevételére s tartására nézve, bár több nemes vármegyék leveles tárjait is volt szerentsèje... megtekinteni, hasonlót mindazonáltal a Bihar vármegyei archivumhoz sem talált, sem látott".[24] A második világháború a megyei levéltár régi rendjét ugyan szétzúzta, a káptalané azonban új helyiségben ugyan, de ma is sértetlenül hirdeti — XVIII. századi levéltárkultúránk egyik legszebb emlékeként — Viser Lipót levéltárosi képességeit.

Viser mindenekfelett levéltáros volt. Gyakorlati rendezőtevékenysége melléktermékeként jött létre előttünk ismeretes mindkét szakirodalmi alkotása. Az itt ismertetendő rendezési utasításokon kívül ugyanis a második világháború pusztításai előtt a váradi római katolikus püspöki könyvtár is őrzött tőle egy történeti-levéltártani munkát.[25] Ennek a 319 levelet számláló, latin nyelvű, bőrbe kötött ívrét kéziratnak a címe: *Collectio historica ab anno 1721—1781.* E kézirat indexszerű elrendezésben, évtizedenként (dekászokra) tagolva tartalmazta Visernek a megyei levéltár anyagából (főként a közgyűlési jegyzőkönyvekből és iratokból) vett, többnyire egészen szűkszavú, helytörténeti érdekű kijegyzéseit. Megadta a kijegyzések pontos levéltári jelzetét is. Az egyes decas-ok a következő, szabályosan ismétlődő tárgykörökre vonatkozóan tartalmaztak a címszavak betűsorába szedett, egészen különböző történeti értékű adatokat: a megyében tisztséget viseltek névsora, az országos (világi és egyházi) főhivatalokban történt fontosabb változások, illetve cím- és rangadományozások, emlékezetre érdemes (helyi és országos) események, ún. publico-politica, tehát a közigazgatással kapcsolatos kérdések, katonaság, adóügy, kereskedelem, iskolázás-művelődés, egyház-vallás, közegészségügy. A kijegyzések és az olykor hozzájuk fűzött lapalji, személyes megjegyzések, jellemző adatokat szolgáltatnak Viser történeti érdeklődése, sokoldalú képzettsége és felvilágosultsága felől. A kéziratban található bejegy-

zések szerint Viser e munkáján 1784 szeptembere és 1786 júliusa között dolgozott és szándékában állott továbbfolytatni.

Nem sikerült megállapítani, hogy mi lehetett Viser célja ezzel a munkával. Nem gondoljuk, hogy pusztán levéltára használatát akarta volna ezzel a tárgymutatóval is megkönnyíteni. Ezek az adatok ugyanis a többi indexek segítségével szintén elérhetők voltak. A levéltáraknak a történetírás és különösen a helytörténetírás szempontjából való fontosságáról vallott nézetei ismeretében[26] talán feltételezhető, hogy e kézirat Bihar megyének az akkori idők felfogása szerint elkészítendő történeti leírásához szánt adatgyűjtését foglalta magába. Ha pedig ez így lenne, akkor Viserben a levéltári anyagra építő magyar helytörténeti kutatás egyik korai úttörőjét is tisztelhetnők. Nem a történetíróra, hanem a levéltári munkához szokott emberre jellemző az a mód, ahogyan Viser ezt a kéziratát összeállította. El kell azonban ismerni, hogy ezek az egészen mesterséges rendszerbe kényszerített aprólékosan pontos adatok a mai kutató számára is jól használható, megbízható nyersanyagot jelentenének.

Viser általunk korábban közreadott *Dissertatio systematica de regestratione ad tabularia ... comitatuum adplicata* című másik levéltártani munkájának jelentőségét az adja meg, hogy a szakirodalomtól eddig számba vett anyagban egyelőre a legrendszeresebb és legmélyebb betekintést nyújtja a XVIII. századi megyei levéltár-lajstromozók munkamódszereibe.[27] A Brunswick-féle esztergomi (1773), a Háry-féle zalai (1794), a Balla-féle pesti és a Körös megyei rendezési utasításnál, illetve alkalmi ismertetésnél Viser munkácskája minden tekintetben igényesebb alkotás.[28] Viser, a felsoroltakkal ellentétben, nem a *bihari* levéltár rendszerének ismertetésére törekszik, még ha példáit onnan veszi is, hanem egy bármelyik vármegye anyagára érvényes, általa ideálisnak tekintett rendszert ír le. Viser gyakorlati útmutatót szándékozott adni, mert akkor, a nagy rendezések idején, erre volt leginkább szükség. Amennyire megállapíthattuk, ha ismerte is az egykorú, divatos német szakmunkákat[29], azokból szerzett ismereteit teljesen önállóan alkalmazta a sajátos, helyi kérdések megoldásában. Tanulmányocskájának legfőbb forrása, kétségtelenül, saját gyakorlati tapasztalatanyaga volt. Az elméleti fejtegetéseket tehát valósággal kerüli és csak azokról a kérdésekről szól, amelyek a megyei levéltárak rendezésével megbízott, különleges szakismeretekkel nem rendelkező tisztviselő előtt elkerülhetetlenül felmerültek.

Az értekezés tizenhét paragrafusra tagolt három fejezetben foglalja össze a megyei levéltárak rendezéséhez leginkább nélkülözhetetlen gyakorlati tudnivalókat. Előszavában Viser kifejti, hogy a megyei levéltárak rendezését a helyes közigazgatás és a történetírás érdekei egyaránt megkívánják. Értekezésében a rendezés helyes módszerét kívánja bemutatni. Mondanivalóit a lajstromozás előtti teendőkre, az anyag rendezésére és végül a lajstromozással összefüggő gyakorlati tudnivalókra csoportosítva adja elő.

A megelőző teendőkkel foglalkozó első fejezetben a bihari levéltáros hangsúlyozza, hogy a lajstromozónak, mielőtt munkához látna, szilárd alapelveken nyugvó rendszert kell maga számára kidolgoznia. A rendezést kezdje a közgyűlési és a bíráskodási anyag szétválasztásával és tárgyi csoportosításával, majd folytassa az iratcsomók eredeti rendjének helyreállításával és évtizedekre (dekászokra) osztásával. Csak ezek után lásson a jegyzőkönyvek sorozatának összeállításához. A letisztázott jegyzőkönyvek sorozatának esetleges hiányait a fogalmazványok beiktatásával egészítse ki. Válassza külön a

közigazgatási és bíráskodási ülések jegyzőkönyveit, és ezek szigorú időrendjét, akár a kötetek szétbontása árán is, teremtse meg. Biztonság okából a jegyzőkönyvek fogalmazványait szintén köttesse be. Levéltári jelzetül csak számokat használjon, betűket ne; mégpedig a csomókat római, az egyes iratokat pedig évenként újrakezdődő arab számsorral jelölje.

A rendezés kérdéseinek szentelt második fejezetben Viser felhívja a figyelmet arra, hogy az anyag helyes tagolása nemcsak a szemnek kellemes, hanem az iratok közötti eligazodást is megkönnyíti. A helyes elrendezés azonban a levéltárakban a könyvtárakétól eltérő alapelveken épül fel. Minthogy ugyanabban az iratban több tárgyról is eshet szó, az iratanyag helyes tagolása csak részben oldható meg a megfelelő raktári elhelyezéssel. Ez teljes egészében csupán a különféle mutatók segítségével valósítható meg. Ebből a célból tíz tárgyi és négy személyi csoport kialakítását ajánlja és (a személyi csoportok kivételével) mindegyikhez külön repertorium, valamint mutatókönyv készítését javasolja. E javasolt csoportok a következők: politikai-közigazgatási-törvénykezési, katonai, biztossági, adóügyi, kereskedelmi, egyházi és vallási, művelődés-iskolaügyi, közegészségügyi, úrbéri, emlékezetre érdemes dolgokkal kapcsolatos iratok, nemesi, méltóság- és címadományozásokra, a megyében tisztséget viselt személyekre és a táblabírákra vonatkozó iratok csoportja.

A harmadik fejezetben Viser a lajstromozás során felmerülő gyakorlati kérdésekkel kapcsolatos megoldásait ismerteti. Nevetséges dologként elveti a címek és rangok részletes és állandó felsorolását a lajstromkönyv részére készítendő tartalmi összefoglalásokban. Annál szükségesebbnek minősíti azonban az iratok keltezésének, tartalmi kivonatának a külzetre való rávezetését, a válaszok fogalmazványának az iktatmányhoz való csatolását, az eredetijükben elveszett, de a jegyzőkönyvekbe bevezetett iratok feltüntetését stb. A számadások és régi összeírások kivételével, az iratanyag mindegyik csoportjához külön repertorium összeállítását tanácsolja. A jegyzőkönyvek repertoriumának öt, bírósági anyagának viszont csak három rubrikája legyen. E repertoriumok alapján készítse el a lajstromozó a közgyűlési és törvénykezési anyag együttes mutatókönyvét. A többi iratcsoporthoz külön-külön készítendő mutató. Ilyenek készítendők a számadásokhoz, perekhez, adó-, úrbéri, népesedési összeírásokhoz. Ezek egyben szolgáljanak repertóriumul is. A mutatók névanyagát a lajstromozó kockákra osztott ívekre írja ki, ezeket cédulákra vágja szét és így szedje betűrendbe. Végül részletes utasításokat és pontos mintákat, rajzokat ad az iratok csomózása, raktári elhelyezése és a célszerű levéltári berendezési tárgyak felől (18. kép).

Számunkra ma már többnyire maguktól értetődő, egyszerű dolgok ezek, a XVIII. századi lajstromozók számára azonban nagyon is szükséges volt rendszeres kifejtésük. Hiszen, amint többek között Pest megye ismeretes példája mutatja, a lajstromozókat még később is minden útbaigazítás nélkül, vagy legfeljebb általánosságokban mozgó utasítással állították neki a levéltárak rendezésének.[30] Ezeket az utasításokat is többnyire fő- és alispánok, főjegyzők vagy megyei tekintélyekből összeállított bizottságok, tehát olyan emberek készítették, akiknek a levéltárosi munka részletkérdéseiről nem is lehettek fogalmaik. Viser nemcsak kitűnő rendszerezőképessége, hanem éveken át végzett lajstromozói gyakorlatának a legapróbb részletekre is kiterjedő tapasztalatai egyenesen képesítették ilyen általános utasítás kidolgozására.

Csak sajnálnunk lehet, hogy Viser értekezése nyomtatás vagy pedig Teleki Sámuel segítségével a Helytartótanács útján nem jutott el a levéltáraik rendezésével bajoskodó többi megyékhez is. Ez bizonyára nagymértékben hozzájárult volna a lajstromozások minőségének megjavításához és egyöntetűbbé tette volna a megyei levéltárak rendszerét. Egyelőre azonban semmi biztos nyoma sincs annak, hogy Viser rendszerét más megyék átvették volna. Legfeljebb abból, hogy a budapesti Országos Széchényi Könyvtár kézirattárában (Fol. lat. 3444. sz.) fennmaradt Viser munkájának egy másolata[31], lehet arra következtetni, hogy az értekezés kiadatlansága ellenére sem maradt teljesen ismeretlen az érdekelt szakkörökben, kéziratos formában közkézen forgott és hatással lehetett a korszak levéltári mozgalmára. Az értekezés tényleges hatása felől majd akkor formálható határozottabb vélemény, ha a megyei levéltárak XVIII. századi rendezéseiről biztosabb, tisztázottabb ismereteink lesznek. Bármint álljon is a dolog, Viser értekezése mindenképpen további tanulmányozásra érdemes irodalmi terméke a XVIII. század nagyszabású levéltári mozgalmának, s az egyik legkorábbi erdélyi előfutára a levéltári munka kérdéseivel tudatosan és szakszerűen foglalkozó elméleti tevékenységnek.

Viser levéltártani munkácskájának kéziratát a marosvásárhelyi Teleki Téka őrzi (1139. sz. alatt), ahová Teleki Sámuel megbecsülésének jeleként került.[32] A rendkívül gondos kiállítású, barokkos címekkel és iniciálékkal díszített, egészen bőrbe kötött, ívrét kézirat tíz számozatlan és 33 számozott oldalra terjed; ehhez függelékként 18 kihajtható mintalap csatlakozik Bihar vármegye levéltárának megfelelő segédkönyveiből, az iratok tárolására használt berendezési tárgyakról és a regesztrátor egész felszereléséről. A címlapot, ajánlást, előszót és tartalomjegyzéket tartalmazó tíz számozatlan oldalt, a tinta eltérő színéből ítélve, Viser az értekezés többi részével nem teljesen egyszerre tisztázta le.

Viser Lipót értekezésének ma már csak tudománytörténeti értéke van. Rendező munkájában testet öltött szakértelmének gyümölcseit azonban ma, és reméljük a jövőben is, mindenki élvezi, aki a bihari táj múltjával kíván foglalkozni. Emlékezetét ezért tartoznak híven megőrizni levéltárosaink és történetkutatóink egyaránt.[33]

1956/1975

A LEVÉLTÁRVÉDELEM ÚTJA AZ ERDÉLYI REFORMÁTUSOK KÖRÉBEN

A történettudomány és a levéltárügy közötti természetes kapcsolatok feleslegessé teszik annak hangsúlyozását, hogy a korszerű kutatási törekvések meghonosodása nálunk is új követelményeket támaszt historikussal és levéltárossal szemben egyaránt. A dolgozó tömegek egykori életének szinte jeltelenül hömpölygő mindennapja az állami, kormányzati szervektől termelt iratanyag segítségével csak nagyon kis mértékben tárható fel. Az ilyen kérdések tisztázására vállalkozó kutatók számára korábban figyelemre alig méltatott, az országos vagy a politikai történet szempontjából valóban érdektelen források és levéltárcsoportok nyernek napjainkban fokozott jelentőséget. Ezért támasztja történetkutatásunk levéltárosainkkal szemben a legtágabb értelemben vett levéltárvédelem és anyagfeltárás igényét. Ennek azonban levéltárosaink csak abban az esetben felelhetnek meg kielégítő módon, ha ismerik annak a régi társadalomszerkezetnek minden eresztékét és működési mechanizmusát, amelyikben a névtelen tömegek élete lezajlott. Tehát ha az eddiginél fokozottabban kiterjesztik figyelmüket az egykori társadalmi intézmények működésére, irattermelésük és iratvédelmük múltjára is.

A feudalizmus nyomasztó körülményei között a jobbágysors nehézségeivel viaskodó tömegek számára különleges fontosságuk volt az egyházi kereteknek. Ugyanis hovatovább ez maradt az egyetlen átfogóbb szervezet, amelyben többé-kevésbé maguk igazgathatták legalábbis a legsajátosabb kérdéseiket. Ezért szolgáltatnak olykor a kicsiny falusi eklézsiák levelesládái is fontos adatokat a népélet sok, máshonnan meg sem ismerhető oldalaira. De nem csupán a néptörténet, hanem Erdély esetében a nemzetiségtörténet érdekei is indokolják, hogy az egyházi iratanyaggal, ennek archivisztikai vonatkozásaival, saját jól felfogott érdekében, a világi kutatás szintén foglalkozzék. Az egyházi és nemzetiségi keretek azonosságának ismeretében kifejteni is szükségtelen, hogy pl. az erdélyi románság 1918 előtti sajátos életére vonatkozóan mennyivel fontosabb forráscsoportot alkot a román egyházak iratanyaga, mint a magyar állami hatóságok levéltárai. Ez a tény annál világosabban kidomborodik, minél inkább az érdeklődés előterébe kerülnek a nemzetiségi múltnak a politikai küzdelmeken túli és az államhatalomtól függetlenebb, bensőségesebb vonatkozásai.

A romániai magyar nemzetiség múltjával foglalkozó kutatások szempontjából hasonló fontosságú a magyar egyházi szervezet termelte iratanyag. Amíg ugyanis az állami hatóságok 1918 előtti iratanyagában is a magyar lakosságnak a románokkal és a szászokkal közös kérdései jelentkeznek, az egyházak levéltárai legsajátosabb nemzetiségi létének összefüggéseit világítják meg — le a falvak paraszti közösségeinek szintjéig. A gazdag levéltári örökséggel bíró erdélyi református egyházi szervek levéltártermelésének és iratvédelmének ismeretét pusztán a nemzetiségtörténeti kutatások is kellően indokolják. De túl ezen, hasznát veheti ennek általános levéltárvédelmünk is. Saját eredményességét ugyanis csak fokozhatja, ha az előzmények ismeretében rugalmasan jár el és minden érdekelt erőt mozgósítva igyekszik megóvni és a kutatás számára hozzáférhetővé tenni az ország teljes történeti forrásanyagát.

Ma már sokkal inkább folyamatos, természetes átalakulásnak, mint a múltat nyomtalanul elsöprő megmozdulásnak látjuk a középkori erdélyi katolikus egyház reformálódását. Az újabb kutatások meggyőző módon bizonyítják, hogy amilyen következetes programmal rendelkezett a reformáció hitvallási és liturgiai téren, éppen olyan kevéssé törekedett változtatásokra a szervezetet illetően. Nem a keret, hanem a benne lévő tartalom megújítása volt a cél, hiszen a belső reformálás következményeként a régi egyházszervezet úgyis készen hullott az újítók ölébe. Erdély magyarsága legtöbb helyen papostul, patrónusostul állott az új hit mellé, változatlanul megőrizvén régi egyházszervezeti egységeit.[1]

A középkori egyház szervezeteiben összegyűlt iratanyag tehát a hívekkel együtt átkerült az új egyházak tulajdonába. Ez a középkori katolikus örökség alkotta a reformált egyházak levéltárainak alapját — amiként az számtalan szász példával valószínűsíthető.[2] E feltevés ellen nem hozható fel, hogy a református egyházi levéltárakban ma mégsem találunk számottevő középkori anyagot. Ennek ugyanis egészen más okai vannak. A református egyház korántsem kapott akkora gazdag középkori iratörökséget, mint a szász evangélikus eklézsia. A magyarság ti. a középkorban leginkább falusi gyülekezeteket alkotott, amelyeknek az okmányait — amennyiben ilyenekkel rendelkeztek — általában a patrónus família őrizte saját levelei között. A középszintű szervezeti egységekben: a főesperességekben sem alakulhatott komolyabb levéltár. A különben sem nagy mennyiségű egyházigazgatási iratanyagot ugyanis, a kor felfogása szerint, nem őrizték meg. Olyan jogbiztosító oklevelei viszont a magyar archidiaconatusoknak nem voltak, mint az egymástól is eltérő jogi helyzetű és a gyulafehérvári püspökségtől nagy részben független szász dékánságoknak. Ezen túlmenően a dékánságok bizonyos fokú hiteles oklevelezést is végeztek környékük népe számára; külön vagyontárgyakkal és jövedelmekkel bírtak; sajátos jogállásuk védelméről egyénileg gondoskodtak. A szász káptalanokhoz viszonyítva a magyar főesperességek a középkor egész folyamán alárendelt szerepet töltöttek be a püspöki aulába összpontosított egyházkormányzatban. Nem hagyható az sem figyelmen kívül, hogy ez a szegényesebb iratanyag mennyivel több hányódásnak és viszontagságnak volt kitéve, mint a szászoké. A szászság ugyanis szinte teljes tömegében és egyszerre csatlakozott a lutheri hitelvekhez. A magyarság viszont a reformáció összes állomásainak bejárása után csak végül állapodott meg nagy többségében a kálvinizmus mellett. A több évtizedes átmeneti időszak alatt, amikor a templomok és egyházi felszerelések nemegyszer cseréltek gazdát, a legnagyobb károsodás éppen a gondozatlanul hányódó régi iratanyagot érte.

A középkori anyag tehát nem a reformáció tervszerű pusztítása következményeként hiányzik a magyar kálvinista levéltárakból. E hiány oka az a régi felfogás, amely szerint csupán a végleges, jogi tényeket tartalmazó okiratok számíthattak levéltári őrizésre. A teológiai vagy egyházigazgatási feljegyzéseket ugyanis, mint a gyakorlati élet számára hasznavehetetlen lomot, új gazdái minden különösebb ellenérzés nélkül sorsukra hagyták. Ha azonban jogbiztosító iratanyag is akadt a régi egyházi levelek között, akkor azt éppen olyan gonddal őrizgették, mint saját legféltettebb kiváltságaikat. Így maradtak meg a protestánssá lett Kolozsvárt, a középkori plébánia könyvein

kívül, az egyházközség birtokállományára vonatkozó oklevelek éppen úgy, mint a főtemplom történetére nézve becses adatokat tartalmazó 1348. évi pápai díszes búcsúengedély. Az új egyház tehát csak azt az iratanyagot hagyta veszni, melyet a jogi szempontok szerint értékelő régi felfogás nem tartott megőrzésre érdemesnek.[3] Minden jel arra mutat azonban, hogy az alárendelt magyar egyházszervek középkori anyaga jogi jelentőség nélküli volt s így eleve sem számíthatott levéltári védelemre.

A kolozsvári Szt. Erzsébet ispotály levéltára példázza a protestáns egyházra szállott középkori iratanyag sorsát. A XIV. századi alapítástól kezdődő birtoklevél-sorozatot a protestánsok is hiánytalanul megőrizték. A régi egyház liturgikus anyagát, missaléit, breviariumait, könyveit is csak az átalakulást követő félszázad végén, 1591-ben adták el, hogy azok árából a szegényeket segíthessék.[4]

Meg kell azonban még azt is említeni, hogy a katolikus gyülekezetek levéltáraiban manapság bőven akadnak olyan régi iratok, amelyek a XVIII. századi erőszakos rekatolizáció során kerültek oda és amelyek fennmaradása a protestáns egyházak iratvédelmének érdeme. A katolikusnak maradt székely terület levéltárai bizonyítják, hogy mennyire nem az új egyházak gondatlanságának tulajdonítható az a nagy törés, amely a magyar egyházi levéltárügyet két, egymástól több évtizedes szakadékkal elválasztott középkori és újkori szakaszra osztja. A csíki plébániák levéltáraiból éppen úgy hiányzanak a középkori iratok, mint a protestánssá lett megyei egyházközségekéből.

Bár a központosított szervezet révén a középkori püspöki levéltár lehetett a régi egyház iratainak legfontosabb őrzőhelye, a református egyházszervezet innen sem számíthatott örökségre. Az egyházkormányzattal kapcsolatos darabok ugyanis, a püspök személyi irataival együtt, többnyire szétszóródtak a püspökök családi levéltáraiba, a jogi természetűek pedig a szekularizáció után átmentek a káptalani hiteleshelyi archivumba. Az 1555. évi széki zsinaton megalakult protestáns superintendentia minden középkori iratörökség nélkül indult el viszontagságos útjára.

A középkori előzmények és az új állam társadalmi erőviszonyai alakították ki az erdélyi református egyház végleges szervezetét. Alapját a régi egyháztól átvett esperesi szervezet alkotta.[5] Élén az egyházi joghatóság (*potestas ecclesiastica*) legfőbb birtokosa, a summus episcopus—fejedelem bizalmát élvező superintendens állott. A református egyház az önálló fejedelemség idején — rövid megszakításokat leszámítva — államegyház, a fejedelem egyháza volt. Éppen ezért a fejedelem egyházi jogkörét ténylegesen gyakorló superintendens működése lett csaknem két évszázadon keresztül a református egyház legfőbb levéltártermelő tényezője. Ő volt a közbenjáró a világi hatalomnál, ő járta ki és őrizte az egyház egyetemét érintő jogbiztosítékokat.

A superintendens mellett az esperességek levéltártermelése egészen a XVIII. század közepéig eltörpült. Szerény méretű hivatali írásbeliségük kimerült az 1606. évi Ruberiana Canonoktól megkívánt lelkésznévsorok és az egyházközségek lelki és anyagi állapotát időnként számba vevő vizitációs jegyzőkönyvek vezetésében. Mindezek azonban, valamint a részleges zsinatok házassági és fegyelmi bírói székének feljegyzései jól elférték az esperestől vezetett egy vagy két protocollumban, melyeket a mindenkori senior őrizett szinte magántulajdonaként.[6] Míg a régi püspöki levéltár az új egyházszervezet kialakulásának legelső szakaszától, 1589-től kezdve tartalmazott okleveleket, az egyházmegyéknél az írásbeli ügyintézés csak félszázaddal később

terebélyesedett el annyira, hogy körükben a levéltári érzék egyáltalán jelentkezhessék.[7] Az 1642. évi enyedi zsinat az egyházmegyei zsinatok pénzalapjának megteremtése kapcsán intézkedett, hogy mindegyik egyházmegyének legyen saját ládája a pénz, a jegyzőkönyvek és a levelek tartására, hogy „az egyházi személyek gyakori változásai miatt ezek el ne vesszenek".[8] A század közepére ugyanis az espereseknél már felgyűlt bizonyos mennyiségű iratanyag. A sepsi egyházmegye vagyon-összeírását 1653-ban már „sok régi Regestrumokból és jedzésekből" állították össze.[9]

Minthogy az egyházközségek egyszersmind vagyonjogi közösségek voltak, náluk a birtokjogokat tartalmazó iratanyag megőrzése kezdettől fogva szükséglet. Ezeknek a levéltáraknak a sorsa azonban a legkevésbé jellemző a református levéltárügy alakulására. Családi levéltárak módjára gyarapodtak ezek. Úgy is kezelték őket, a tulajdonos egyház helyzetétől függően gondosabban vagy hanyagabbul. Az egyházi levéltárvédelem központból sugalmazott elgondolásai ezen a területen érvényesültek legkisebb mértékben. Tegyük azonban mindjárt hozzá, hogy a beavatkozásra valóban itt volt a legkevésbé szükség, mert az egyházközségek — főként a városiak — mint birtokosok, saját jól felfogott érdekükben féltékenyen őrizték ház- és földbirtokaikra vonatkozó igazoló irataikat. Az egyházközségek iratvédelmének eredményességét, az oklevélanyag jogi természetén kívül, nagyban előmozdította, hogy e levelesládák nem vándoroltak parókiáról parókiára, hanem állandó őrzőhelyük volt, ahol veszély esetén kipróbált módokon lehetett elrejtésükről gondoskodni. Ennek köszönhető, hogy amikor a jogvédelem szükségletei megteremtették a központosított levéltárszervezetet, az egyházközségektől beszolgáltatott iratok alkották a gyűjtő-levéltárak legrégebbi és legbecsesebb anyagát.

Tehát, az egyházi szervezet felépítésének megfelelően, egészen a XVII. század végéig a püspöki levelesládában őrizték a református egyház általánosabb érdekű iratanyagát. A superintendentiával kapcsolatos iratokon, az egyházkerületi zsinatok protocollumain kívül egyes eklézsiák és a kollégiumok fontosabb ügyeire vonatkozó bizonyító anyagot szintén a püspök őrizte; azért, hogy az ügyek elintézését a fejedelemnél és az udvari hatóságoknál jobban szorgalmazhassa. A püspöki levéltárnak ez a központi iratvédő tevékenysége a superintendens szerepét alaposan körülbástyázó, erőskezű Geleji Katona István idején (1633—1649) alakulhatott ki. Az egyház ugyan egyelőre nem sok hasznát látta ennek a főhatósági gondoskodásnak, mert Gyulafehérvár 1658. évi kirablásakor a püspöki levéltár is minden jel szerint áldozatul esett az egyházi pénztárt kifosztó tatárok vandalizmusának. A menekülő Csulai György püspöknek csak néhány legbecsesebb oklevelet sikerült megmentenie.[10] A levéltár Tofeus Mihály püspök szavai szerint még 1679-ben sem több, mint „egy Tatár Országból a Raboktól ki hozott tzondorlott tarisznyához hasonló rossz vászon szennyes zatskó, abban való szakadozott leveleivel: Mellyek közzül a mellyik jobb és szükségesebb volna is, ugy elsenyvett, kopott, hogy irása is alig tetszik a nagy gondviseletlenség miatt: tsak egy Ládátskájok sints, a mellyben tartották volna azokat".[11] Ez a szomorú időszak, amikor Bod Péter keserű elbeszélése szerint „sok függő petsétes Levelek az Ekklésiai szabadságokról, mellyeket adtak volt a régi Fejedelmek, vagy hammuvá lettek, vagy a Földben rothadtak, senyvedtenek el".[12] A belső viszonyok fokozatos romlása, a zavarok állandósulása annyira veszélyeztette a mindennapi élet nyomorúságaival viaskodó papok és hívek

gondjára hagyott iratanyag fennmaradását, hogy a legféltettebb darabokat, biztonságosabb őrzés végett, ismét a püspök gyűjtötte magához. A superintendensek iratvédelmi munkája tette a püspöki archivumot egy időre a reformátusok központi levéltárává. Erre utal a püspöki levéltárnak még a XVIII. század végén is használatos „Generális Eklézsiák Ládája" elnevezése.[13]

A FŐKONZISZTÓRIUMI IRATVÉDELEM KIÉPÍTÉSE

Jóformán azonban még ki sem épült az iratanyag védelmének püspöki rendszere, amikor az egyházkormányzásban magának egyre nagyobb szerepet igénylő világi elem is közbelépett e pótolhatatlan értékek érdekében. Amiként a fejedelmi hatalom gyengülésével a rendek egyre inkább kezükbe kaparintották az ország kormányzását, ugyanúgy igényt emeltek az uralkodó főkegyúri jogkörére is. Előbb csak bizonyos részeire, később azonban a XVI. századbeli teljes fejedelmi *potestas ecclesiastica*-ra. A rendek akaratát tolmácsoló *politico-ecclesiastica congregatio* egyházi ügyekben már Apafi idején mindjárt a fejedelem után következő fórum volt. Halála után pedig ez a főrangú birtokosokból álló testület vált az uralkodó egyházi jogkörének gyakorlójává. Apafi a református főembereket először 1671-ben a presbiteriánus újítások megvitatására hívta össze. Az ilyen alkalmi tanácskozásokból 1682-ben alakult meg az első állandó consistorium[14]; végleges és határozott szervezeti formát azonban csak a rekatolizáció támadásainak hatása alatt, 1709-ben öltött.[15] Az államegyházból üldözötté lett református eklézsia az elveszített fejedelmi pártfogás helyett a református rendek támogatását vette igénybe, hogy megvédhesse magát. Néhány évtized alatt ez az új, de minden hibája ellenére nélkülözhetetlennek bizonyult szervezet vált a református egyház legfőbb hatóságává.

A világi elem túlsúlyba jutása az egyházkormányzatban idővel elkerülhetetlenül magával hozta azokat a visszásságokat, amelyek miatt az egyháztörténetírás ma a konzisztóriumi rendszert elmarasztalja. Nem az ítélet helyességét vitatjuk, amikor utalunk arra a jelentős szolgálatra, amellyel az államügyekben otthonos, kellő tapasztalatú és tekintélyű világiak tömörülése átvezette az erdélyi református egyházat legválságosabb korszaka megoldhatatlannak tetsző nehézségein. Ezek a közéleti személyiségek kormányzásban gyakorolt, kemény kézzel fogták össze egyházuk ügyeit. Működésük nyomán nyert a református egyház elesett és védekezésre képtelen középkori ügyintézése helyére korszerű, rendszeres igazgatást. Végül tagadhatatlan, hogy a Főkonzisztórium guberniális urainak érdeme a levéltárvédelmi rendszer kiépítése, amely nélkül ma hasonlíthatatlanul kevesebb értéket találna a kutatás a református egyház archivumaiban. A fejlett levéltári érzékű világiak ugyanis a levéltárak helyzetének rendezését egyházuk érdekvédelméhez nélkülözhetetlennek tartották. Ők azok, akik mindenhol, mintha csak saját birtokjogaikról gondoskodnának, szorgalmazzák az egyház leveleinek összegyűjtését és rendbentartását. Így lett rövid idő alatt a Főkonzisztórium a református egyházak levéltárainak legfőbb ellenőrzője, amely állandóan éberen őrködött az iratanyag sorsa fölött.

A régi püspöki iratvédelemmel szemben a világi vezetők igen korán önmaguknak igényelték az egyházi levéltárak kezelését és felügyeletét. Főként olyan helyeken, ahol jelentősebb vagyont kellett védelmezni a legkülönbö-

zőbb igényekkel szemben. Első összecsapásukból azonban egyelőre a püspöki rendszer került ki győztesen. 1678-ban, amikor az enyedi kollégium gondnokai kérték, hogy a püspök adja kezükbe az iskola leveleit, a vásárhelyi zsinat nem járult ehhez hozzá, sőt utasította a superintendenst, hogy a kurátoroknál még esetleg található iratokat is vegye saját őrizetébe.[16] Csak a fejedelmi hatalom bukása után nyert ebben a kérdésben is szabad kezet a Főkonzisztórium. 1691-ben már a főgondnok, Bethlen Miklós kancellár vétette számba „az Erdélyi Ref. Ecclesiák és Collegiumok" leveleit és egyéb értékeit.[17]

A Bethlen Miklós felügyelete alatt ekkor Szebenben lajstromoztatott iratok, minden jel szerint, a püspöktől kezelt „Generalis Ecclesiák Ládájá"-ból valók voltak. Birtokleveleket, privilégiumokat, adós- és kezesleveleket említenek köztük többnyire az 1663 utáni időből. Geleji Katona István (1633—1649), Csulai György (1650—1660) és Kovásznai Péter (1668—1673) püspök számadásai az egyház tőkéiről mutatják, hogy a fennmaradt jegyzék valóban az akkori központi archivum felől tájékoztat. Az 1691. évi lajstromozás világosan bizonyítja, hogy a levéltárak épségéért ekkor már a világi vezetők hordozták a felelősséget, és a Főkonzisztórium felügyeleti joga kiterjedt a püspöki archivumra is. Az egyházi és világi elem közti hatalmi viszony újrarendezéséért folyó elkeseredett harc hozta magával a levéltárügy ilyen alakulását. Ez az ellentét hívta életre az erdélyi református egyház második központi levéltárát: az *Archivum Consistorialét*, amely anyagának becsét illetően hamarosan elébe került a püspöki levéltárnak. Ettől kezdve vándoroltak át a püspöki ládából a jogi küzdelmet vezető világiak kezébe a szükséges bizonyítékok, s ezek alkották a Főkonzisztórium levéltárának első csíráit.

A Bethlen-féle leltározás alkalmi, gyakorlati célok sürgős kielégítésére készült: áttekintést akartak nyerni az egyházi ügyek előzményei felől tájékoztató anyagról. Éppen ezért az iratokat megelőzőleg nem rendezték el, hanem úgy, amint „össze voltak elegyítve", foglalták őket leltárba. Ennek a hirtelen munkának az lett a következménye, hogy a Főkonzisztórium már hat esztendő múlva újból rendeztetni kényszerült a püspökkel közösen kezelt központi levéltárat. 1697 márciusában biztosokat küldtek ki, akik az összes leveleket alaposan átvizsgálták s — amint jelentik — a hasznosabbaknak ítélteket „az mint lehetett, külön-külön szedtük és az melyek azon egy materiához valók voltanak, külön-külön fasciculusba kötöztük".[18] Ez a tárgy szerinti beosztás maradt a püspöki levéltár gerince talán egészen az 1836. évi korszerű rendbeszedésig. Az egyház legfontosabb iratanyagát azonban a századfordulón innen már nem a püspöki láda, hanem a református rendek legtekintélyesebbjei egyénileg őrizték, később pedig a főkonzisztóriumi levéltár védelmezte.

A hosszú felszabadító háború, majd pedig a Rákóczi-szabadságharc nyomán támadt általános nyomorúság idején, amikor a fegyelem meglazult és az egyházszervezet gépezete tehetetlenül akadozott, a reformátusság ellen a rekatolizáció is elkezdte támadásait. Ez a hamarosan teljes nagyságában kibontakozó veszély végleg összekovácsolta a református világiak védelmi szervét: a *Supremum Consistorium Reformatorum*-ot. Az eklézsia és a politikai pozíciójukban veszélyeztetett református rendek érdeke találkozott, s ez avatta a legválságosabb két évtizedben „a Reformata Religion lévő Uri és Főrendekből és egyéb alább való... nemességből" szervezett Főkonzisztóriumot az egyházi ügyek hűséges védőjévé.[19] Az első időszakban a konzisztórium még

nem langymeleg guberniumi hivatalnokok gyülekezete, akik könnyen megalkusznak az egyházi érdekek rovására, csak hogy az udvar előtt ellenzékieknek ne tűnjenek. Bár egyházukban saját politikai pozíciójukat is védték, e nemzedék tagjai kétségkívül önzetlenebbül és több odaadással intézték eklézsiájuk ügyeit, mint a felvilágosodás korának főemberei, akik érvényesülésüket egyéni utakon igyekeztek biztosítani. Ez az első lendület teremtette meg a református levéltárvédelem új rendszerét, amelyben szinte napjainkig a Főkonzisztórium, illetve utódja, az Igazgatótanács hordozta a felelősséget az egyházi iratanyag sorsáért.

1709. április 19-én alakult meg a *Supremum Consistorium Reformatorum* és még ugyanabban az ülésben kimondták a levéltár felállítását is. Amennyire a határozat szövegezéséből kihámozható, ekkor még nem gondoltak egyébre, mint egy nagy protocollumra, melybe, régi szokás szerint, a jegyzőkönyvek, a fontosabb joglevelek, a beadványok és a reájuk adott válaszok, tehát az ügyintézés mindenféle irományai kivonatos formában vagy teljes terjedelmükben belekerüljenek. Úgy, amint ezt a legrégebbi, de csak később egybekötött protocollum ma is mutatja.

Két egymást kiegészítő és magyarázó feljegyzés tájékoztat a főkonzisztóriumi levéltár első terve felől. „Archivumot csináltassanak a három fő Curátorok, amelyben minden Ecclesiasticumok béirattassanak" — mondja az egyik feljegyzés.[20] Amikor őrzése felől intézkednek, derül ki, hogy milyen levéltárra gondolnak ők, amelybe mindent *beírni* lehet. „A Fő Curator Urak viselnek gondot az Universalis könyv felől, melyben a Consistorium szükséges dolgai beirattassanak és hasznos levelei" — szól a határozat.[21] Inczédi József konzisztóriumi nótárius öt évvel későbbi feljegyzése szintén azt sejteti, hogy a fejedelemségkori adminisztráció primitív megoldásait követve, a leveleskönyv és másolatkönyv e különös vegyülékével egyszerre kívánták betölteni az irattár és levéltár szerepét.[22] Ezért készítettek akkora protocollumot, hogy azt hatalmas súlya miatt nem lehetett használni.

Jóllehet az idő már túlhaladt az ilyen patriarkális megoldásokon, a levéltár ügye még ebben a kezdetleges formában is egy időre vakvágányra futott volna, ha az egyház anyagi alapjai ellen indított újabb támadás nem állította volna a levéltári kérdéseket az érdeklődés központjába. 1709 végén vagy pedig a következő esztendő első hónapjaiban kipattant a híre, hogy a királyi kincstár újból jogigazolásra (*fiscalis productió*ra) szándékszik szorítani a protestáns egyházakat. Így kívánták a bécsi hatóságok a rekatolizáció érdekében megtudni, hogy a protestánsok miként jutottak a kezeik között tartott birtokokhoz, dézsmajövedelmekhez: az ún. cameraticumokhoz.[23] Az előzmények nem egészen világosak, de 1710 áprilisában az evangélikus, júliusában pedig, a Főkonzisztórium előzetes rendelkezései kapcsán, a református egyházkerületi zsinat foglalkozott az egyházi levéltárak kérdésével.[24] Mindkét zsinat egymástól teljesen függetlenül arra a belátásra jutott, hogy egyházuk jogait csakis abban az esetben védhetik eredményesen, ha a vezetőségnek a teljes bizonyító anyag rendelkezésére áll. A szász superintendens nagy beszédben buzdította az egybegyűlteket, hogy az evangélikus káptalani levéltárakban haszon nélkül heverő általános érdekű kiváltságokat tartalmazó levelekből Berethalmon állítsák fel a püspök használatára az egyház központi levéltárát és levelesládáik átkutatásával a papok alaposan készüljenek fel az eklézsia támadott jogainak védelmére.[25]

Először úgy látszott, hogy református részen a központi levéltár gondolata a papságnak a Főkonzisztóriummal szembeni féltékenységén hajótörést szenved. Az egyházi rend, amint az a zsinat részéről 1710. július 2-án a Főkonzisztórium sürgetésére adott válaszból látszik, nem fogadta örömmel a tervet, hogy a jogvédelem érdekében összegyűjtendő iratanyag a főgondnokoknál álljon. A püspök is csak kelletlenül adta át — talán nem is minden hiány nélkül — a nála lévő fontosabb iratokat.[26] S ekkor mutatkozott meg a konzisztóriumi szervezet haszna. Amíg ugyanis Scharsius szász superintendens alaposan megindokolt szép elgondolása az egyes káptalanok féltékenykedése és szűkkeblűsége következtében csak terv maradt, addig a református főgondnokok, a konzisztórium tekintélyére támaszkodva és nemes tagjaik segítségével, minden érzékenykedésen túltéve magukat, a szükséges intézkedéseket azonnal foganatosították e halasztást nem tűrő kérdésben. Minthogy a támadás az anyagi lét teljes arcvonalán érte a reformátusokat, a védekezés is az összes erők mozgósítását követelte. A főkonzisztóriumi archivum egy csapásra túlnőtt a hivatali regisztratúra fentebb említett szerény célkitűzésein és egyszeriben a református egyház legfontosabb jogbiztosítékainak lett a tárháza.

Minden jel arra mutat, hogy elsősorban Teleki László (1673—1714) főgondnok volt a védekezés mozgatója. Elképzelése szerint a begyűjtött jogi levelekről hiteles másolatot készíttetnek, s azokkal maguk a főgondnokok bizonyítják a jogokat a kincstári hatóságok előtt. Az eredeti okmányok viszont a Főkonzisztórium levéltárában maradnak, hogy szükség esetén kéznél legyenek és gondosabban megőrizzék őket. 1711. szeptember 13-i ülésén a Főkonzisztórium november elsejét állapította meg határnapnak, ameddig az esperesek, a püspök útján, szolgáltassák be eredetiben, vagy ha az nem lenne meg, másolatban, az egyházközségek birtokleveleit.[27] Adatok meglehetősen gyéren maradtak ebből az időből, s így nem állítható össze pontosan a több esztendőre elnyúló levéltári mozgalom lefolyása. Úgy látszik, hogy a jogbizonyítást csak 1713 végére tűzték ki Medgyesre.[28] Az az évi enyedi zsinat ugyanis egyik legfontosabb feladatául azt tekintette, hogy az egyházi javak számbavételének és megvédésének módozatait kidolgozza. Az egyházmegyei gondnokoknak ekkor adott utasításból az tűnik ki, hogy a Főkonzisztóriumot szintén élénken foglalkoztatták ezek a kérdések.[29] Arról is szólnak adatok, hogy ezek kapcsán egészen a kicsiny falusi egyházközségekig lenyúló általános mozgalom indult a levéltári anyag felkutatására, számbavételére és összegyűjtésére. Az udvarhelyi egyházmegye az egyházközségektől szerzett birtok- és dézsmajogi levelek szövegét protocollumába vezette be. Ugyanennek a mozgalomnak köszöni létét az udvarhelyi *Liber ecclesiarum*, amely az esperesség teljes vagyonösszeírását tartalmazza 1715-ből. Hasonló célból ugyanekkor készültek a marosi és szilágysági tractus (egyházmegye) legrégibb matriculájában található oklevélmásolatok is.[30]

A Főkonzisztórium és elsősorban Teleki László lankadatlan buzgalmának köszönhető, hogy a medgyesi productio a református egyház életében nem maradt csupán kellemetlen epizód, hanem levéltárügyének egészen új fordulatot adott. Teleki főgondnok, a kedvező hangulatot kihasználva, tovább ütötte a vasat, hogy a Főtanács ne egyedül a felmerült ügyhöz szükséges birtokleveleket vegye őrizete alá, hanem minden olyan iratot gyűjtsön össze, amelyek az egyházakra, iskolákra és kollégiumokra vonatkoznak. Szorgalmazására tehát ez az alkalmi kísérlet nagyszabású és a kérdést gyökeresen ren-

dezni kívánó akcióvá erősödött, amely most már a református egyház központi levéltárának megalkotását tűzte ki maga elé egyedüli célul. A Főkonzisztórium levéllel fordult mindazokhoz, akik az előző évtizedekben az egyház ügyeit vezették, és kérte, hogy a személyi irataik közötti egyházi vagy iskolaügyi vonatkozású darabokat a jövő évi országgyűlés alkalmával adják be biztonságosabb megőrzés végett a Főtanács levéltárába. Hasonló módon nyomozást indított az előző háborús zűrzavarok idején eltévelyedett levelek után is.[31] A kezdeményezést, amelyet a világi elem teljes tekintélyével támogatott, siker koronázta. Nem elégedtek meg azonban csupán a levelek egybegyűjtésével. Teleki László saját költségén csináltatott egy nagy ládát a levéltár részére. Ebben helyezték el a legkülönbözőbb helyekről összeszedett anyagot, miután azt Inczédi József főkonzisztóriumi nótárius több napi munkával szétválogatta, tárgy szerint kötegekbe rakta és jegyzékbe foglalta.[32]

Bár a központi archivum valójában már 1715-re létrejött, a Főkonzisztórium buzgalma ebben a kérdésben a következő évek folyamán sem lohadt le. A reformátusokra minden vonalon ránehezedő nyomás okozhatta, hogy a Főtanács továbbra is lankadatlan szigorral gyakorolta levéltárfelügyeleti jogát és őrködött afelett, hogy az egyházi iratanyagból semmi se menjen veszendőbe. A püspöki levéltár viszonylatában az évtizedes vita már azzal eldőlt, hogy az egyház „közleveleinek" őrzője a Főkonzisztórium levéltára lett. Amikor Weszprémi István superintendens elhalálozott (1713. szeptember 22.), utódaitól a Főkonzisztórium 1715-ben erős esküt vett, hogy a püspöknek „már erőtlenkedő állapotjában vagy holta után semminemű leveleket, Jedzéseket, Contractusokat, a mellyek az Reformata Ecclesiakat vagy Collegiumokat, Scholakat quoquomodo concernalták ... s azoknak el tévedések, jelen nem létek káros volna" kedvezésből vagy maguk hasznára el nem tulajdonítottak.[33] 1717-re a módja is kialakult a főkonzisztóriumi felügyeleti jog gyakorlásának. Ekkor Kolozsvári István püspök halála után, „minthogy holmi közönséges jót illető Levelek felesen voltak ő kegyelme kezében", az iratokat már a Főkonzisztórium regesztráltatta a zsinattól választott egyházi biztosokkal, de a levéltárat az új püspök megválasztásáig a főrendű konzisztóriumi megbízott őrizte eleinte magánál, az erre kijelölt helyen.[34] A gyakorlat ezt a védelmet oda fejlesztette, hogy a Főkonzisztórium, ha a püspök halálát közeledni látta, még annak életében kinevezte megbízottját, aki a levelesládát mindjárt a haláleset után lepecsételje. Ha a megbízott éppen akkor nem volt jelen, az illetékes egyházközségi tanács kötelessége volt, hogy a levelesládát a helyi gondnokkal lepecsételtesse.[35]

Mióta megjavult a viszony a Főkonzisztórium és az egyházkerületi zsinat között, illetve amióta a világi elem érdeklődése az egyházi ügyek iránt ellanyhult, többé nem vigyáztak annyira féltékenyen, hogy interregnum idején a püspöki levéltár anyagát az egyház legfőbb szervének tekintélye védje. A XVIII. század utolsó negyedétől kezdve általában valamelyik esperes vagy az utódlási joggal rendelkező generalis notarius, vagy éppen csak a püspök családjának valamelyik tagja pecsételte le a ládát és a Főtanács csupán a számbavételre küldte el megbízottait.[36] A Főkonzisztóriumtól meghonosított rend azonban ekkor már átment a gyakorlatba és minden tényleges ellenőrzés nélkül is óvta a levéltárat az átmeneti gazdátlanság veszélyeitől. A Főtanács ebben az időben már csak olyan esetben szólt bele a püspöki levéltár ügyébe, ha az átadásnál valami gondatlanságot észlelt, vagy ha az egyházi levéltár-

ügy általános érdekei úgy kívánták.[37] Felügyeleti joga jeleként azonban továbbra is jelentést kívánt az átadásról, bekérte annak az újabb iratanyagnak az elenchus-másolatát, amelyet a kiküldöttek az elhunyt püspök „registratura"-jából a superintendentia ládájába helyeztek át.

Nehezebb volt rendet teremteni a kollégiumok iratgondozása terén. A Főkonzisztórium azonban, miután elismertette saját ellenőrzési jogát, következetes levéltárpolitikájával az egymással ütköző érdekek ellenében is biztosította az iratok kellő védelmét. Legjelentősebb levéltára a tekintélyes birtokokkal elhalmozott nagyenyedi kollégiumnak volt. Erről tudunk viszonylag legtöbbet, s így ezzel példázhatjuk az iskolai levéltárak sorsát. A XVII. század végén a püspöknél őrzött levelesláda a „Kolosvári Méltóságos Consistorium végezéséből" előbb Bethlen Miklós, tőle pedig a professzorok keze alá került.[38] Enyed 1704. évi veszedelme alkalmával az ott diákoskodó Szigeti Gyula István elfalazta a könyvtár ajtaját s így a levéltár sem égett el. Az 1707. évi dúlás idején a tanárok a leveleket elrejtették ugyan (hihetőleg a templom kriptájába), de azt a fosztogatók feltörték és az iratok egy részét széthordták. Az elöljáróság mindjárt a Főkonzisztórium alakuló ülésén kérte, hogy nyomoztassanak a városokban, hátha valami odakerült a kollégium szétkallódott könyvtárából és levelei közül.[39]

A megmaradt töredékek egybegyűjtése bizonyára ismét Teleki László érdeme. Legalábbis 1716-ban a professzoroktól átadott és Jósika Istvánnétól visszaszerzett kollégiumi iratokat leveleshordókba rakva ő őrizte gernyeszegi kastélyában.[40] Addig, amíg a tanári testület és a főgondnokok között a birtokok igazgatása felett kitört huzavonát el nem rendezték, a Főkonzisztórium — bár 1717-ben a gernyeszegi hordók anyagát lajstromoztatta — sem az egyik, sem pedig a másik félnek még csak meg sem mutatta irataikat. A Főtanácsnak az volt a véleménye, hogy a professzorok a tanítás mellett nem érkezhetnek a gazdaság vezetésére és a perek folytatására is; a leveleknek tehát a gondnokok kezelése alatt kell állniok.

E rendkívül elmérgesedett és a kollégium működését komolyan zavaró belső viszálykodásnak a Főkonzisztórium csak 1718-ban vetett véget. A tanári testülettel megkülönbözött főgondnokokat leváltotta, de a jövőre vonatkozóan elrendelte, hogy „tsak Professor uraimék is ne immiscallják magokat az oeconomicumokban, az leveleket edjüt regestrálván s petsételvén, tegjék köz kézre és semmi továb valo altercatiora okot ne adjanak ő kegyelmek az Curatoroknak".[41] Ekkor készíttethették el az előző évben javasolt „különös Collegium ládája"-t, s ebben őrizték ezután a főgondnokok Enyeden a levéltár újabb részét.[42] A régebbi és legfontosabb darabokat ugyanis a Főkonzisztórium ezután sem adta ki a kollégiumnak, hanem saját levéltárában tartotta. Eljárása nem önkényeskedés, hanem világosan következik abból a felfogásból, hogy a református egyház jogainak legfőbb védője a Supremum Consistorium. Ő tartozik tehát felelősséggel a jogi bizonyítékok megőrzéséért. Álláspontját világosan meg is indokolta, amikor 1745-ben a kollégium elöljárósága kérte, hogy a Főkonzisztórium archivumában lévő leveleit újból az enyedi repositoriumban helyezzék el. Válaszában a Főtanács közölte a kollégiumi főgondnokokkal, hogy leveleiket „in copiis ki is adgya... de hogy csak simpliciter transferaltassanak, arra nem accedal, nem ok nélkül vévén Praedecessorink magok kezekre azoknak gondgyát. Különben is sok Enyedi Collegiumot concernáló Levelek vadnak oda, mellyek, ha itt lettek volna, meg volnának."[43]

A Főkonzisztórium tehát a XVIII. század közepére a kollégiumok levéltáraira is kiterjesztette felügyeleti jogát. Ezek anyagát, részint a legféltettebb daraboknak saját őrizetébe vételével, részint pedig leltároztatásokkal, rendeztetésekkel, ellenőrzési joga gyakorlásával igyekezett megóvni minden károsodástól. Vigyázott arra, hogy mindegyik intézmény hozzájuthasson a jogai védelméhez szükséges iratokhoz. 1746-ban három tagját bízta meg azzal, hogy a gyulafehérvári egyházközség ládájából válogassák ki a marosvásárhelyi kollégiumot illető régi leveleket.[44] A XIX. század elején szintén a Főtanács gondoskodott afelől, hogy a kolozsvári egyházközség és kollégium egyaránt zavartalanul használhassa közös birtoklevéltárát.[45]

A kollégiumok esetében még a püspöki levéltárnál is szigorúbb ellenőrzést az tett szükségessé, hogy az iratok rendetlen vagy hűtlen kezelése éppen olyan beláthatatlan anyagi károkat zúdíthatott az intézményekre, mint bármelyik birtokos-családra okleveleik elkallódása. Ezek a levéltárak ugyanis szinte teljes egészükben birtokjogi anyagot tartalmaztak, amelyet a rendi levéltári felfogás legtöbbre értékelt. Gondnokváltozás esetén a távozó tisztek a levéltárat a Főtanács kiküldötteinek kezébe jegyzék szerint adták át, és az új gondnokok ezektől vették át azt a tanári testület jelenlétében.[46] Mutatja, mekkora fontosságot tulajdonítottak a kollégiumi birtok-levéltárakkal kapcsolatos kérdéseknek, hogy pl. 1743-ban az enyedi „Levelek iránt való dolgokat a jövő számosabb Consistorium Gyűlésére" halasztották, tehát akkorra, amikor a Főtanács minden tagja jelen lesz.[47] 1747-ben a marosvásárhelyi új főgondnokoktól azt is megkövetelték, hogy az átvételkor hiányzó iratok sorsának, elvesztésük körülményeinek járjanak utána. A Főtanács véleménye szerint ezek az oklevelek a kollégiumok legdrágább kincsei. Ezért a főgondnok „mind a Leveleket mind a Clenodiumokat in Loco securo conservállya, hogy ennek utána el idegenitésekhez még tsak gyanuság se férjen".[48] A szigorú és aprólékos ellenőrzés kiváltója ebben az esetben a kollégiumok gazdálkodásának, elsősorban pénzkezelésüknek ellenőrzése lehetett. Ezért kívánták meg az első évtizedekben, hogy a kollégiumok pénztárából felvett kölcsönökre vonatkozó iratokat a Főkonzisztórium kezelje. 1715-ben még maguk a konzisztórium főrangú tagjai hajtották be saját tekintélyükkel az adósoktól az egyházak és kollégiumok követeléseit. Csak a XVIII. század negyvenes éveitől kezdte a Főtanács a kollégiumoknak átengedni az apró-cseprő pénzekre vonatkozó irataikat. Végérvényesen azonban 1808-ban vetettek véget ennek a régi szokásnak, amely a központi pénztár és levéltár munkáját egyaránt feleslegesen szaporította.[49]

A FŐKONZISZTÓRIUMI IRATVÉDELEM EREDMÉNYEI

A konzisztóriumi levéltárvédelem mindjárt kialakulása után az egyházi levéltárügynek ezeket a tereit hódította meg. Mielőtt azonban megvizsgálnók, hogy miként terjesztette ki gondoskodását az egyházmegyei és egyházközségi iratanyagra, vessünk egy pillantást arra a rendre, amelyet ez a XVIII. század eleji mozgalom a főbb levéltárakban kialakított. A nagybirtokos világi gondnokok a saját birtokleveleik kezelésében megszokott és kipróbált rendszert ültettek át a gondjukba vett egyházi archivumokba. Minthogy a családi levéltárak rendje Erdélyben, a megelőző félszázad nyomorúságai folytán, ebben az időszakban még a feudális magyar társadalmon belül általában szo-

kásos színvonalnak is alatta állott, a református egyházi levéltárak első rendje nem mondható sem korszerűnek, sem pedig kielégítőnek. Ezt meg kell állapítanunk annak ellenére, hogy a családi levéltáraktól átvett tökéletlen rend is több és jobb volt annál, ahogyan az egyház korábban őrizte iratait. Ezért érték be a reformátusok ezzel a primitív renddel évtizedekig. Amíg a Főkonzisztórium ügyintézése nem korszerűsödött, addig iratkezelése sem lehetett modernebb, mint Erdély bármelyik más kormányhivataláé. A régi rend, ha a gyors tájékozódás tekintetében sok kívánnivalót hagyott is maga után, a legfontosabbat: az anyag fennmaradását már biztosította. Magában hordozta tehát a későbbi nagyvonalú rendezések lehetőségét.

A főkonzisztóriumi levéltár első rendjét az Inczédi József nótáriustól még 1715-ben készített regesztrum szabta meg. Ez ugyan nem maradt ránk, de feltételezhető, hogy az 1736 márciusában Marosszentkirályon összeállított újabb jegyzék szintén ezt a régi rendet tükrözi.[50] Ahogyan ti. négy év múlva ezt a leltárt folytatták tovább, ugyanúgy az 1736. évi jegyzék eleje is valószínűleg az első regesztrum másolatának tekinthető.

E szűkszavú lajstrom bizonysága szerint Inczédi az iratanyagot tárgy szerint, betűkkel jelölt fasciculusokba csoportosította. Egy sorszám alatt több azonos tárgyú irat is feküdt. A lajstrom egyik megjegyzése, hogy ti. „... ezen Fasciculusban lévő Leveleknek nincsen Regestruma", azt mutatja, hogy az egyes csomók mellett feküdhetett a darabok tartalmáról tájékoztató jegyzék. E lajstromból határozottan megállapítható az is, hogy a Főkonzisztórium évtizedeken át, a régi erdélyi felfogásnak megfelelően, szintén csak a jogleveleket tartotta levéltári anyagnak. Saját működése emlékeinek megőrzését azonban sokáig nem érezte szükségesnek. A leltárba foglalt anyag ugyanis majdnem teljes egészében a Teleki-féle gyűjtés során összekerült jogi értékű iratokból állott. Csak az 1740. évben kerültek be a repositoriumba és a regestrumba a „Supremum Consistoriumnak írt Levelek és Instantiak indigeste".[51] A korai állagok csomója mutatja, hogy a főtanácsi levéltár a beadványok irattári kezelése hiányában mekkora károsodást szenvedett. A nem jogi vonatkozású, egyszerű ügyviteli iratokat, a kor felfogásának megfelelően, a Főkonzisztórium is az ügyeket ténylegesen intéző tisztviselők magántulajdonának tekintette. Megőrzésükre különösebb gondot nem fordított, hanem tisztviselőire hárította e feladatot. Ezzel magyarázható, hogy az egykor vezetőszerepet játszott református családok levéltáraiban ma bőséges anyag található a Főkonzisztórium előtt forgott ügyekre vonatkozóan. Ilyen körülmények között a levéltár nem is gyarapodhatott rohamosan. Elhelyezésére még a század közepén is ugyanaz az egyetlen láda szolgált, amelyet Teleki László csináltatott 1713-ban. A régi patriarkális iratkezelési módok változatlan továbbéléséről tanúskodik, hogy 1736-ban a D. jelzésű fasciculus valójában egy zsák, amelyben nem egy, hanem három kötegben voltak elhelyezve az egyházak javadalmaira vonatkozó érvényes és érvénytelenített oklevelek.[52]

A levelesláda felelős őrizői az 1709. évi határozat értelmében a főgondnokok voltak.[53] Később a gyakorlat természetesen magával hozta, hogy tényleges kezelője az írásbeli munkákat végző főkonzisztóriumi nótárius vagy amint később nevezték: secretarius lett. Mindez azonban nem érintette a főgondnokok levéltárőrzési jogát. A secretariusi eskü 1742. évi szövege félreérthetetlenül kimondja, hogy bár a titkár kötelessége a repositoriumot jó rendben, tárgyak szerint osztályozott fasciculusokba rakva, leltárral és repertóriummal felszerelve tartani, a ládába azonban a főgondnokok utasítása és

engedélye nélkül ő sem nyúlhat, semmit ki nem vehet belőle és semmit bele nem tehet.[54] A század közepéig annyira szigorúan őrizték a református rendi levéltár szerepét is betöltő főkonzisztóriumi levelesládát, hogy felnyitását esetenként külön határozattal rendelték el és a levelek kikeresésére a Főtanács két-két tekintélyes tagját küldték ki.[55] Az egyház vagyoni érdekeinek védelmén túl az tette e nagy elővigyázatosságot szükségessé, hogy az állami hivataloknak a bevett vallások szerint történő szétosztására vonatkozó iratokat is itt tartották. Ennek a rendi huzavonákkal kapcsolatos személyi természetű anyagnak bizalmas kezeléséhez a politikai pozíciójukat védő református rendeknek fontos érdekük fűződött.[56] A XVIII. század közepe óta azonban, amikor is bizonyos hatalmi egyensúly alakult ki a felekezetek között, és a világi vezetőréteg tagjai nem a vallási arányszám alapján, hanem egyre inkább egyéni utakon igyekeztek érvényesülni, a főtanácsi levéltár bizalmas jellege mindjobban csökkent. Amilyen mértékben elvált egymástól a református világi vezetők és az egyháziak útja, ugyanolyan ütemben alakult át a főkonzisztóriumi levéltár a református „főkormányszék" hivatali irattárává, regisztratúrájává. Ebben az időszakban aztán a levelesláda is átkerült a főgondnokoktól a kancelláriát vezető secretarius őrizetébe. Így, bekapcsolódva a hivatal vérkeringésébe, az egykori joglevél-gyűjtemény az ügyintézés élő részévé lett.

A főtanácsi levéltár fejlődésére nagyon előnyös volt, hogy a református egyházi levéltárak többségével ellentétben, kezdettől fogva állandó és városi őrzőhelyen tartották. Előbb Kolozsvárt, majd közel száz esztendeig Szebenben, 1790-től kezdve pedig ismét Kolozsvárt őrizték. Mindig ott tehát, ahol Erdély kormánya éppen székelt. A konzisztórium egyik fő feladata ugyanis az volt, hogy a református egyház és rendek érdekeit az államkormányzat terein biztosítsa. Eleinte bizonyára valamelyik főgondnok szállásán állott a levéltár. 1759-ben azonban a Főkonzisztórium Szebenben külön székházat bérelt magának, ahol gyűléseit tartotta, a kancelláriáját és archivumát elhelyezhette.[57] Ettől kezdve félszázadon keresztül állandóan ugyanaz a szebeni Mészáros utcában lévő ház adott otthont a levéltárnak.

A püspöki levelesláda első rendjét a Főkonzisztórium kialakította ugyan, de minthogy később figyelmét inkább csak állagának sértetlen megóvására korlátozta, ez a levéltár még igen sokáig inkább kelti egy püspöki személyi levéltárakból összeállított gyűjtemény, mint szervesen fejlődő hivatali regisztratúra benyomását. A superintendensek halála után sebtében készített átadási jegyzékek szűkszavúak, rendszertelenek és az anyagnak mindig csak egy részét ölelték fel. Legkevésbé azt, amit ma tőlük várnánk, ti. az egyházigazgatási iratokat. Ezek irányában tanúsították mind a konzisztóriumi kiküldöttek, mind pedig a zsinat papi megbízottai a legkisebb érdeklődést. Az előbbiek az általános jogbiztosítékokra, a kollégiumok és egyházközségek anyagi kiváltságaira, az utóbbiak pedig a javadalmakra és főként a püspöki birtokokra vonatkozó iratanyagnak szenteltek figyelmet. Ezeket a darabokat a leltározáskor vagy egy rokon természetű anyagot tartalmazó régebbi fasciculus végére rakták be, vagy pedig, külön csomókat alkotva belőlük, függelékként vezették be a lajstromba. A leltározóktól értéktelennek minősített levelek „extra Fasciculos, confuse és Inventatio nélkül, voltak és vagynak" 1749-ben éppen úgy, mint 1782-ben.[58]

A lymbus azonban az írásos ügyintézés kiteljesedésével rohamosan növekedett. A vagyonleltárak színvonalán mozgó, hirtelenében összeütött inven-

táriumok pedig a lajstromozott anyag felől is alig nyújtottak valami használható tájékoztatást. Egységes és rendszeres jegyzék egészen 1836-ig nem is készült a püspöki levéltárról, hanem egyedüli segédkönyvei ezek az átadáskor készült részlet-leltárak maradtak. A Főtanács formálissá enyhült felügyelete az egyháziak levéltári érzékének híján nem tudta biztosítani, hogy a püspöki levéltár rendje a főkonzisztóriumi levéltár mintájára szintén lépést tartson az idővel. S minél jobban felduzzadt a levelesláda tartalma, annál kevésbé lehetett remélni, hogy ezekkel az alkalmi leltározásokkal az irat-anyag használhatósága biztosítható lesz. Sem a konzisztóriumi főrendű biztosoktól, sem pedig a zsinatokról mielőbb hazaigyekvő falusi papoktól nem lehetett várni annak a hatalmas munkának a szakszerű elvégzését, amellyel a gyorsan gyarapodó levéltár rendezése járt volna. Amíg ugyanis 1740-ben egyetlen nap alatt végbement a leltározás, 1782-ben már legalább egy hónap kellett volna az alaposabb számbavételre.[59] Ezt az áldozatot azonban sem a püspök, sem pedig a zsinat nem hozták meg, s így ment minden tovább a régi úton.

Most már az egyház ügyeivel szemben egyre közömbösebb világiak nem akartak az érdekeltek részvétele nélkül újításokat keresztülhajtani. Csernátoni Vajda Péter püspök halálakor (1782) a világi biztosok felhívták a Főkonzisztórium figyelmét a régi leltározás tökéletlenségeire. Egyszersmind javaslatot tettek a püspöki levéltár gyökeres átrendezésére. Tervük szerint a minden jegyzék nélkül hányódó lymbusból is „Materiakra mindeniket kiválogatván, azokat nem tsak Fasciculusokba redigálni, hanem minden, Fasciculusba találtatható Leveleket darabonként is, értelmek rövid leírásával feljegyezni" kellene.[60] A Főtanács helyesnek és szükségesnek találta a rendezést, és felkérte a püspököt, hogy „legottan Consistoriumunkat iránta informálni ne terheltessék, hogy osztán Regiusok előtt lejendő felnyittatása és a Levelek regestratiója iránt a maga rendelését megtehesse".[61] A terv azonban nem valósult meg, mert nem volt, aki tovább mozgassa. Ezzel a püspöki levéltár rendezésének kérdése újabb félszázadra elaludt. Csak az 1836. évi püspökváltozáskor emelte fel megint szavát a bizottság a levéltárban uralkodó, már régen korszerűtlen állapotok ellen, kijelentve, hogy megbízatásának nem tud eleget tenni. „Püspöki levéltárunk mind ekkorig rendbe szedve nem lévén s annak kimerítő, rendszeres lajstroma is nem létezvén ... a kötelességünkké tett általaladás az illető Püspöki levéltárbeli minden irományoknak előleges rendbe- és lajstrombaszedését kívánná meg"[62] — szól a kiküldöttek jelentése.

Ennek az erős konzervativizmusnak láttán nyugodtan feltételezhető, hogy az 1849-ben Enyeden elpusztult püspöki levéltár[63] máig egyetlen ismeretes 1772. évi inventariuma arról a legrégibb rendről tájékoztat, mely toldozgatásokkal-foldozgatásokkal egészen 1836-ig fennmaradt. Ezt az egy félbe hajtott ívet sem egészen megtöltő regesztrumot Abats János enyedi esperes és Csernátoni Vajda János, az enyedi tractus nótáriusa állította össze, illetőleg részben másolta a korábbiakról.[64] A levéltár akkor hét decas-ra tagolódott. Sorszámozása azonban az egyes decas-okon keresztül folytatólagosan futott. Egy-egy sorszám alatt nagyjából rokon tárgyakra vonatkozó darabok feküdtek. Egyéb rendet aztán nem is lehet felfedezni a levéltárban. A tárgyak a decas-okon belül a legteljesebb összevisszaságban sorakoztak egymás után. Például közvetlenül a református papok nemeslevele után két bocsárdi jobbágy kezeslevele, azután pedig konzisztóriumi iratok következtek. Az egész

jegyzék azt mutatja, hogy a leveleket első ízben abban a sorrendben lajstromozták, amint a csomók éppen kézbe kerültek. Később pedig mindig a már kialakított tárgyi csoportokba osztották be a friss anyagot. Illetve, ha valami fontosabb új ügyre vonatkozó iratanyag került be, akkor azt önálló sorszám alatt iktatták a lajstromba. Ez az általánosságokban mozgó 1772. évi jegyzék nagyjából ugyanazon a kezdetleges színvonalon állónak mutatja a püspöki levéltár rendjét, mint az 1736. évi regesztrum a Főtanács archivumát. Sőt a superintendensi lajstrom több tekintetben még emennél is rendszertelenebbnek, pontatlanabbnak látszik. Annyira, hogy segítségével az elpusztult püspöki levelesláda tartalmáról ma már alig nyerhető valamelyes határozottabb kép.

A püspöki levéltár kezelője a mindenkori superintendens volt, őrizőhelye pedig a püspök magánlakása.[65] Ebben a tekintetben nem hozott semmiféle változást az egyházkerületi főjegyző (*generalis notarius*) ügykörének és püspöki utódlási jogának kialakulása sem. Erdélyben a generalis notarius nem lett a folyó ügyiratok, tehát a regisztratúra kezelője, mint a többi magyar református püspökségeknél. Ennek köszönhető, hogy a püspöki levéltár a Királyhágón innen megmenekült azoktól a veszélyektől, amelyeket az anyag ilyetén való megosztása és állandó ide s tova hurcolása magában rejtett.[66] Félreérthetetlenül világos adatok tanúskodnak róla, hogy az erdélyi püspöki ügyintézés írásbeliségének középpontjában mindvégig a superintendens állott, s ezért levéltár is egyedül csak az ő személye körül alakulhatott. A generalis notarius még az egyházkerületi jegyzőkönyv megfelelő kötetét is csak a zsinat tartamára kapta kézbe a püspöktől. Annak lezajlásával, a jegyzőkönyv elkészítése után, a protocollumot mindig vissza kellett szolgáltatnia.[67]

Amennyire szerencsés dolog, hogy a levelesládának csak egy felelős kezelője volt, éppen annyira károsnak bizonyult az állandó őrzőhely hiánya. 1614-től 1658-ig a fejedelmi udvari papi tisztet is viselő püspökökkel együtt a levéltár szintén Gyulafehérvárra került. Ez az állandóság azonban a fejedelmi székváros pusztulása után megszűnt. Minthogy a püspökségnek nem volt határozott székhelye, a levelesláda is mindig oda vándorolt, ahol a megválasztott superintendens lelkészkedett. Bár a XVIII. században a püspökök általában tekintélyesebb gyülekezetekből, Enyedről, Kolozsvárról, Marosvásárhelyről, Désről kerültek ki, a levéltárnak szilárdabb városi épületekben való elhelyezése csak kismértékben csökkentette a gyakori költözködésekkel járó veszélyeket. Csupán a század legvégén kezdett, inkább a gyakorlat, mint törvényes szabályozás útján, Enyed püspöki székhellyé válni, s szűnt meg ezáltal a terjedelmessége következtében egyre nehezebben szállítható levéltár hányódása. Mindent összevéve, megállapítható, hogy a püspöki iratok a teljesen hasonló rendszer ellenére is több védelmet élveztek Erdélyben, mint a Királyhágón túli egyházkerületekben. Itt ugyanis a jól működő konzisztóriumi főfelügyelet lehetetlenné tette egész levéltárrészek lemaradását az elhalt püspökök és főjegyzők családjánál, mint amire a többi magyar református egyházkerületből idézhetők példák.

Bár a központosított iratvédelem általában hasznosnak bizonyult, a kollégiumok esetében ez gátolta a levéltárak kialakulását. A kollégiumoknak a kor felfogása szerint levéltári megőrzést érdemlő jogi értékű irataira ugyanis előbb a püspöki, majd pedig a főtanácsi archivum emelt igényt. Így a XVIII. századi kollégiumi főgondnokok eleinte többet fáradoztak a püspöknél és a Főkonzisztóriumnál őrzött régebbi leveleik visszaszerzésén, mint amennyi gon-

dot fordítottak saját működésük iratanyagának megóvására. A harmincas-negyvenes évektől kezdődően azonban a gazdasági ügyintézés korábban nem sokra értékelt termékeiből kezdettek kialakulni a kollégiumi új levéltárak.[68] Ezek táplálója, akárcsak a családi archivumok esetében, a kollégiumi ingatlan vagyon igazgatása, kezelése. Magára az iskolára, annak belső életére, művelődési szerepére vonatkozó iratok még jó ideig kívül esnek az iratvédelem körén. Csak a század utolsó negyedétől fogva kezdték az ilyen darabok észrevehetőbben megváltoztatni a kollégiumi archivumok kizárólagosan birtoklevéltári jellegét.

Állandó, biztonságos őrzőhelyük nagyban elősegítette a kollégiumi levéltárak sértetlen fenntartását.[69] A birtokjogi érdekek pedig korán megkövetelték a levelek lajstromozását. Minthogy a levéltár használói és kezelői előbb a gazdasági ügyeket intéző világi gondnokok voltak, majd pedig a rektor és a jogi professzor, a kollégiumi archivumok rendje nem akadt meg a XVIII. század eleji szinten, hanem állandóan nyomon követte a családi birtoklevéltárak fejlődését. Az első leltározások a főgondnokok változásakor mehettek végbe.[70] Ilyen alkalomból készülhetett az enyedi kollégium leveleinek 1735. évi regesztruma, mely egyben eddig a legrégibb adatunk a kollégiumi levéltárak rendezéséről.[71] Az iskolai archivum ekkor még kizárólag a jogvédelem fegyvertára. Éppen ezért a XVIII. században ritkán akadt a tanárok között, aki históriai érdeklődésből vállalta volna a levéltár rendezésének terheit. E szabályt erősítő kivétel volt Székelyudvarhelyt Dési Zsigmond rektor (1723/28), aki kollégiumának éppen a belső életére vonatkozó iratait gyűjtötte egybe és mentette meg az elkallódástól.[72]

Viszonylag későn terelődött rá a figyelem az egyházmegyék és egyházközségek iratkezelésének kérdéseire. Amíg a rekatolizáció kíméletlen támadásai a Geleji Katona Istvántól kiépített püspöki egyházszervezet módosítására nem vezettek, a tractusok alárendelt szerepet játszottak a kormányzásban. A XVIII. század elején azonban a templom- és iskola-foglalásokkal szembeni védekezésben egyre inkább a helyi egyházszervezetek kerültek előtérbe. A Főtanácsnak egy 1726. évi határozata, majd pedig az 1729. évi etédi zsinat formálisan is az esperesekre építette fel a református érdekek hatékonyabb védelmét.[73] Ettől kezdve növekedtek rohamosabban a tekintélyben és hatáskörben egyaránt gyarapodó tractusok levéltárai. Főként az egyházi épületek és birtokállomány védelmében jutott jelentős szerep a helyszínen élő esperesekre. S minthogy 1747—1761 között ismét általános roham indult mindkét protestáns egyház javadalmai ellen, az esperesek a Főkonzisztóriumtól irányított központi védekezés során kerültek szembe először, most már saját hatáskörükben megoldandó problémaként, az egyházmegyei iratgondozás kérdéseivel.[74] A vitatott javadalmakhoz való bizonyító levelek nyilvántartását és szövegük megőrzését részint a vizitációnak az iratokra való kiterjesztésével, részint pedig a fontosabb okmányok jegyzőkönyvekbe foglalásával igyekeztek elérni. E század közepén készült részletes vagyonösszeírások már a tractust mutatják az egyházközségek jogvédőjének.[75] Ebből a funkcióból születtek meg évtizedek fejlődése során a mai esperesi levéltárak.

Egyelőre azonban az egyházmegyei levéltárak anyagát továbbra is elsősorban a különféle jegyzőkönyvek, összeírások alkották.[76] Jogi becsű iratait ti. minden egyházközség saját ládájában őrizte. A központi ellenőrzés megelégedett azzal, hogy ettől kezdve vizitációk alkalmával számon kérték az iratokat is. Minthogy azonban a falusi eklézsiák levelei ebben az időben

nem voltak lajstromozva, ez a számbavétel sem lehetett pontos. Nagy haladásnak tekinthető, amikor a XVIII. század végére a vizitátoroktól megkívánják, hogy amelyik egyházközségben a levelek nem lennének lajstromozva, ott ezt a munkát ők végezzék el. Ezeknek a jegyzékeknek a másolatát azután be kellett szolgáltatni az egyházmegyei levéltárba.[77]

Az egyházközségi iratanyag tehát egészen a XIX. századi nagy levéltári reformig az esperes ellenőrzése alatt, de kint a falvakon állott. A Főkonzisztórium legfeljebb csak a nagyobb eklézsiák levéltárát illetően gyakorolta főfelügyeleti jogát közvetlenül és intézkedett a hibák kiküszöbölése felől. 1759-ben, amikor a Főkonzisztóriumnak értésére esett, hogy Fogarason „az Ecclesianak némely Levelei imitt amott bizonyos embereknél hevernének", tüstént elrendelte, hogy szedjék azokat össze és tegyék be a levelesládába.[78] 1821-ben szintén a Főtanács sürgette a püspököt, hogy mint az enyedi egyház főgondnoka, a leveleket „tökéletesen Regestraltassa, azokat jó záros Ládába nem a Vice Curator, hanem az első Pap házánál bátorságos hellyen tartassa".[79] A központtól az egyházmegyékre áthárított iratvédelmi ügykör gyakorlása nyomán erősödött meg a levéltári érzék a vidéki papság tagjaiban. Ennek köszönhető, hogy évtizedeken át tartó csendes erjedés után éppen erről a legelhanyagoltabb munkaterületről indulhatott ki a református egyház egész levéltárügyét átható reformmozgalom.

Az esperesi levéltárak fejlődését gátló momentumok között ott található az egyházi levéltárügy két legnagyobb rákfenéje: az állandó őrzőhely hiánya és a kezelés rendszertelensége. Az egyházmegyei archivumok a püspöki ládához hasonlóan parókiáról parókiára vándoroltak az esperesi székhely változása szerint. Csakhogy a szegényes, gyakran nem is kőből épült és gyúlékony anyaggal fedett falusi lelkészi lakok közel sem nyújtottak akkora biztonságot, mint amilyet a püspöki levéltár a városokon élvezett. Éppen ezért háborús veszedelmeknek, beszállásolásoknak, tűz és víz okozta károsodásoknak fokozott mértékben volt kitéve. Átadása egyik esperes kezéből a másikéba sem ment olyan kialakult szabályok szerint, mint ahogy azt a püspöki láda esetében megismerhettük. Még abban a tekintetben is ingadozás tapasztalható, hogy ki a levéltár őrizője. Amióta a tractus a megszaporodott írásbeli munkák végzésére nótáriust választott, a folyó ügyintézés darabjait csak részben őrizték az esperesek, és a jegyzőknél bizonyos irattár szintén kialakult. Ahol pedig a nótárius tevékenyebb, az esperes pedig nehézkesebb volt, vagy pedig az előbbinek volt több érzéke a levéltári kérdések iránt, ott az egész levelesláda az ő keze alá került.[80] Mindezek a következetlenségek nagyban hozzájárultak, hogy a kellő védelmet nem nyújtó esperesi levéltárak egyházközségeik bizalmát sokáig nem tudták megnyerni. Ezért mindaddig, amíg az egyházmegyei levéltárak meg nem újultak, féltettebb darabjaikat nem csupán az eklézsiák, hanem maguk a tractusok is a központi református levéltárban: a Főkonzisztórium archivumában helyezték el megőrzés végett.[81]

A kép teljességéhez hozzátartoznak még azok az intézkedések, amelyekkel a református egyház a bécsi ügyvivőségen (agenturán), valamint a konzisztóriumi tagok kezén forgó iratait óvta az elkallódástól. 1741-től kezdődően ismerünk arra vonatkozóan adatokat, hogy az udvari hatóságok mellett működő ügyvivő (agens) halála után a Főkonzisztórium Bécsben tartózkodó tagjai, illetve később a református vallású nemes testőrök közül biztosokat küld ki, akik, a magyarországi hitsorsosaik megbízottjaival karöltve, az agens irathagyatékából az erdélyi református egyházat illető darabokat kiválogas-

sák, jegyzékbe foglalják és további intézkedésig magukhoz vegyék.[82] A Főtanács aztán e jegyzék alapján elrendelte, hogy mit küldjenek haza Erdélybe és mit adjanak át továbbvitel végett az új agensnek. A XVIII. század végétől kezdődően ezt a szétválasztást és jegyzékelést a magyar és az erdélyi kancellária végeztette el. Az érdekelt egyházak aztán kész jegyzék kíséretében kapták vissza anyagukat.[83]

Adataink azt mutatják, hogy ezen az úton nem csupán értékre, hanem a mennyiségre nézve is jelentékeny irattömeg tért haza Bécsből a Főkonzisztórium levéltárába. 1790-ben pl. több mint 65 oldalra rúgott a református státust illető iratok elenchusa.[84]

A visszaszolgáltatási kötelezettség nyilván csak az Erdélyből felküldött beadványokra és azok mellékleteire vonatkozott. Nem terjedt ki azonban azokra az iratokra, melyeket az agentura az ügyek intézésével kapcsolatosan maga termelt. Ebből a kezdetben az agens magántulajdonának tekintett iratanyagból a századfordulóra egyik ügyvivőről a másikra szálló irattár alakult, amelyet mutatóval ellátott kötetekbe foglalva kezeltek.[85] Nem érdektelen megemlékezni arról a kísérletről, amelyet Szüts István agens 1819-ben tett, hogy a bécsi agentiale archivumot az egész magyar református egyház olyan udvari, központi levéltárává építse ki, ahol „mind az agensek, mind a Vallás dolgába Bécsbe akár mikor jövendő méltóságok kéznél kaphassák" mindazt, amire az ügyek dokumentálásakor szükségük lehet.[86] Ezért Szüts az ügyvivőség egész anyagát rendeztette és felkérte a superintendentiákat, esperességeket, kollégiumokat, hogy másolatban küldjék el hozzá a korábban már Bécsben megfordult ügyeik iratanyagát. Indoklása szerint „annyival nagyobb szükség van pedig ezen Intézetre, hogy a Testvér vallás agentiájának sints Archivuma" Bécsben. Ha Szüts terve megvalósult volna, akkor az erdélyi református egyház, amint bent az országban a Guberniumhoz hasonló kormányzati szervvel és levéltárral rendelkezett, Bécsben a kancelláriának megfelelő udvari hivatalra és levéltárra tett volna szert. Bár Szüts agens felhívása, legalábbis Erdélyben, süket fülekre talált, az udvari ügyvivőségi levéltár csonka állapotában is becses forrása a református egyház történetének. Az egykori udvari kancellária levéltárában vagy esetleg máshol lappangó ügyvivői iratok felkutatása nagy nyereséget jelentene az erdélyi kutatás számára.[87]

Erdélyben, éppen mert hivatali regisztratúrák itt igen későn alakultak, már a fejedelemség idején szokássá vált, hogy a főtisztségviselők halála után egykori hivatali működésük általános érdekű darabjait kiválogatták és elsősorban a hiteleshelyi archivumokban helyezték el megőrzés végett.[88] Ezt a szokást tökéletesítette tovább Mária Terézia 1749. augusztus 12-én kiadott rendelete, amely az elhunyt tisztviselők hagyatékában található hivatalos iratokra vonatkozóan az állam jogát biztosította.[89] A régi erdélyi szokás és az osztrák állami rendtartás közös hatása alatt állandósult a református egyházban is az a gyakorlat, hogy a főtisztségeket viselt világiaktól még életükben, vagy haláluk után jogutódjaiktól, kikérték a református státust érintő iratokat.[90] Bár a családok nem gördítettek akadályt az ügyintézés iratanyagának visszaszolgáltatása elé, mégis a XVIII. század közepe óta a főbb tisztviselők elhalálozásakor a Gubernium lepecsételtette az illetők levelesládáit és az érdekelt közületek megbízottai jelenlétében saját tisztviselőjével választatta szét az iratokat. Minthogy pedig a református Főkonzisztórium vezetői

egyben magas állami méltóságokat is viseltek, az egyházi iratanyag visszaszolgáltatása lassan éppen úgy átcsúszott a Gubernium hatáskörébe, miként azt az agensek irattára esetében már észlelhettük.[91]

AZ ÁLTALÁNOS IRATVÉDELEM MEGALAPOZÁSA

Lépésről lépésre nyomon kísértük, miként teljesedett ki lassanként az 1709-ben elvetett kicsiny magból, ügyviteli gyakorlati szükségletek következtében, a református levéltárügy egész területét felölelő levéltárvédelem. Megismertük azt a rendszert is, amelyet a gondoskodásból sarjadozó levéltári érzék egyre szélesedő gyűrűkben egészen a legkisebb falusi eklézsiáig kiépített. Következő feladatunk most már annak az ábrázolása, hogy ez a kezdetleges rend a levéltári érzék térhódítása következtében miként fejlődött tovább és miként alakultak át az egyházi archivumok valóságos hivatali irat-, illetve levéltárakká.

A levéltárügy mindenkor szoros kapcsolatban haladt a hivatali iratkezeléssel. Amikor tehát a református levéltárak további belső fejlődésének mozgató erőit keressük, valójában az egyházi ügyintézés alakulásának kérdéseivel találjuk magunkat szemben. Bármennyire is vonzó feladat volna bemutatni, hogy az egyházi írásbeliség rendszeresedése miként vetette fel újra és újra a hivatali iratmegőrzés kérdéseit és készített elő mind tökéletesebb megoldásokat, ez alkalommal erről le kell mondanunk. Be kell érnünk azzal, hogy — mint legjellegzetesebben — a Főkonzisztórium példáján mutatjuk ki a világi és egyházi ügyintézés, valamint az iratmegőrzés közötti összefüggéseket.

Erdélynek hivataltörténeti szempontból a XVIII. század a legmozgalmasabb korszaka. Az út, amelyet az erdélyi államgépezet a századelő teljesen középkori rendszertelenséggel dolgozó berendezkedésétől II. József császár nyugat-európai bürokráciájáig megtett, valóban hatalmas volt. Egyáltalában nincs tehát mit csodálkozni azon, hogy a hivatalnoki kar nem tudta követni a Bécsből diktált átalakulás gyors ütemét, és az újításokból csak annyit gyökeresített meg, amennyit mind maga, mind pedig az erdélyi rendi társadalom befogadni képes volt. Így a fejedelemségkori helyi hagyományok és az osztrák bürokrácia elemei a József császár előtti közigazgatásban különös egyvelegben éltek egymás mellett. Látszólag ugyan néhány évtized alatt az új hivatali szellem az erdélyi kormányhivatalokat meghódította. A hivatali munka kevésbé szembeötlő részei azonban, mint amilyen az iratok gondozása, a régi megoldások párhuzamos továbbéléséről tanúskodnak. Csak József császár kíméletlen újításai seperték ki a világi hivatalokból az elavult összevisszaságot.

Mária Terézia alatt (1740—1780) és a kalapos király katonás bürokráciájában (1780—1790) nevelődött fel az új erdélyi hivatalnokság, amelynek kezében a kormányzati apparátus valóban meg tudott felelni azoknak a feladatoknak, amelyeket a kor változott szemlélete az államtól várt. A világi hatóságok rendszeres hivatali munkája, korszerű irattári rendje ettől kezdve lett az egyházi hivatalok előtt ösztönző példa. Az egymás mellett dolgozó világi és egyházi igazgatás gyakori érintkezéseiből mindenki számára érzékelhetően kiviláglott az utóbbi elmaradottsága. Különben is a felvilágosodott abszolutizmus fokozott mértékben igénybe vette ún. népboldogító céljai érdekében az egyház hivatali szervezetét.[92] A társadalom az ügyintézés és az

iratmegőrzés terén hozzászokott bizonyos rendhez, és ezt vagy ehhez hasonlót igényelt az egyházi hivataloktól is. Mindezek az ösztönzések és felismerések a reformátusokat adminisztrációjuk bántó korszerűtlenségei eltüntetésére sarkallták. Az idő követelte újításokat először természetesen ott foganatosították, ahol a világi elem és az új hivatalnokság túlsúlya leginkább biztosítva volt: a Főkonzisztóriumban. A Főtanács kancelláriája járt elöl a korszerűsödésben, s a többi egyházi hivatal az ő közvetítésével tette magáévá a világi bürokrácia vívmányait.

Előbb már érintettem, hogy a Főkonzisztórium és levéltára mindig a Főkormányszék közelében működött. Elnöke és tényleges tagjai ugyanis, néhány lelkésztől eltekintve, a kormányhivatalok legtekintélyesebb református főméltóságaiból, az írásbeli munkákat végző secretarius és a kisegítő személyzet pedig majdnem mindig a Gubernium kisebb hivatalnokai közül kerültek ki. Teljesen érthető tehát, hogy e személyi kapcsolatok folytán a Főkonzisztórium ügyintézése mindenben a guberniumi gyakorlathoz igazodott. Annyira, hogy amikor a bécsi udvar követelésére a XVIII. század ötvenes éveiben a Főkormányszék a magyarról áttért a latin nyelvű levelezésre, a Főtanács is ugyanígy kezdte vezetni jegyzőkönyveit. A jegyzőkönyvek, előadóívek külalakja, a tanácsban való referálás során vagy a kiadványozásnál követett eljárás stb. azt mutatja, hogy a főkonzisztóriumi személyzet egyháza ügyeit is a Guberniumnál megszokott előírások szerint intézte. Minden okunk megvan tehát annak feltételezésére, hogy az iratkezelést illetően sem lehetett ez másként. Így látta ezt különben a levéltár egyik átrendezője, Tunyogi Csapó József is. 1823-ban készített jelentése szerint „a Publica currens Acták Manipulatiojának ... valamint a Dicasteriumoknál, úgy a Fő Consistoriumok Archivumában is az Felséges Austriai ház alatt való időközről két Epochája vagyon: egyik a kezdettől fogva az 1773-ik esztendeig, a másik innen a mai időig".[93] Tunyogi megfigyelését a mai kutató csak annyival egészítheti ki, hogy valójában ennek a két korszaknak a gyakorlata sem egységes.

Pontosabb időbeli elhatárolásokhoz mai állapotában a konzisztóriumi levéltár anyaga már nagyon kevés fogantyút nyújt. Annyi azonban meglehetős bizonyossággal állítható, hogy a XVIII. század harmincas évei előtt a folyó ügyek iratai közül csupán az számíthatott rendszeres megőrzésre, amelyet az ülésjegyzőkönyvekbe vagy pedig a leveleskönyvekbe bevezettek. A beadványokból és a fontosabb ügyek tárgyalási anyagából csak ötletszerű hiányossággal maradt meg egy és más a secretariusnál vagy pedig a konzisztóriumi referensnél. Nagy többségük megsemmisült, csak kisebb részüket őrizték meg az előadók. A főtanács tagjai ezeket az egyházi iratokat éppen úgy kezelték, mint saját családi leveleiket. Változás ezen a téren csak a harmincas évek derekán következett be, amikor a Guberniumnál végre meggyökeresedett bizonyos irattári rendszer.[94] Ennek az osztrák példák után igazodó guberniumi iratkezelésnek az a lényege, hogy az ügydarabokból az iratok természetének megfelelően (pl. kérvények, leiratok stb.) sorozatokat alkotnak. A Főkonzisztórium is ezt honosította meg némi módosítással, erősen gyarapodó levelezése rendben tartására. Minden bizonnyal erre vonatkoztatható a secretarius 1742. évi esküjének az a része, hogy az iratokat osztályok szerint és fasciculusokban köteles tartani.[95]

A konzisztóriumi ügyintézés a guberniumitól csupán annyiban tért el, hogy az iratok természetéhez igazodó új renddel párhuzamosan a régi rend szintén tovább élt, és a legfontosabb, valamint leggyakoribb ügyek irataiból

tárgyi csoportokat is alakítottak. Tunyogi Csapó előbb idézett beszámolója a levéltár 1823. évi rendjéről világosan tanúskodik arról, hogy a Főkonzisztórium első iratkezelési eljárása valóban olyan volt, mint ahogyan fentebb ismertettem. A XIX. század elején az 1773 előtti anyagot még nem iktatószámok szerint őrizték, hanem „több tárgyakat magába foglaló Geneticai nevezetek alatt Fasciculálva".[96] Néhány ilyen sorozat tartalmát is ismerjük. Alapítványok, testamentumok, a Ghillányi-üggyel kapcsolatos levelek, szerződések, gravámenek, az udvarhoz tett felterjesztések stb. állottak egy-egy csomóban s mindegyik fasciculusnak külön regesztruma volt. Mindezeken kívül, akárcsak a Gubernium regisztratúrájában, kisebb jelentőségűnek minősített darabokból nagy mennyiségű irat halmozódott fel minden rend és csoportosítás nélkül.

Ezt a háromnegyed századon át érintetlenül fenntartott levéltári rendet teljes következetességgel minden jel szerint a naplóíró Halmágyi István (1719—1785) valósította meg.[97] Halmágyi tíz esztendőn (1742—52) keresztül egyidejűleg szolgálta irattárosi minőségben a Guberniumot és secretariusként a református Főkonzisztóriumot. A Főtanács írásbelisége az ő hivatalnokoskodása alatt idomult hozzá teljesen a guberniumi gyakorlathoz. A református rendek főhatósága e buzgó és lelkiismeretes tisztviselő fáradozása nyomán lett a Gubernium színvonalán működő korszerű hivatallá. Az ügyintézés átalakulása szükségszerűen magával hozta az iratmegőrzés újjászervezését. A Főkonzisztórium 1751. február 21-i ülése küldötte ki Halmágyit két főrangú segítséggel együtt az „Archivumában lévő Levelek registratiojára".[98] A cél, hihetőleg, az egymás mellett élő régi és új gyakorlat összefogása volt egyetlen rendszerbe, és ennek a levéltár egész anyagán való következetes keresztülvitele.

Halmágyi rendezése után félszázados szélcsend következett, nem csupán a főkonzisztóriumi levéltárban, hanem az egész református levéltárügyben. Pedig ez a korszak egyáltalában nem szűkölködött közigazgatási újításokban. Mária Terézia uralkodásának második felében, de különösképpen József császár alatt, egymást érték a rendelkezések, amelyek mind az ósdi erdélyi államgépezet megfiatalítását szorgalmazták. Mégis a hatvanas évektől kezdve a konzisztóriumi ügyintézés majdnem változatlanul kitartott korábbi gyakorlata mellett, mintha körülötte semmi sem történt volna. Az 1771-ben Auersperg gubernátor által behozott kormányszéki irattári újítások[99] lényegét a Főtanács még átvette és ennek következményeként 1773. március elsejével megszűnt a leveleskönyv, *expeditionis protocollum* vezetése. S ezzel a szabályszerű irattár (regisztratúra) kialakulása útjából nagy akadály hárult el.

A Főkonzisztórium azonban tovább már nem követte a Guberniumot az újítások terén. Ez a feltűnő tartózkodás a leghitelesebb bizonyíték arra, hogy az erdélyi társadalom, de még a rendi hivatalnokság sem tudott lépést tartani a bécsi reformtörekvésekkel. A világi hivatalokban az erdélyiek is kénytelen-kelletlen végrehajtották ugyan az utasításokat, saját szervezeteiben azonban a rendi társadalom nem kívánt élni a reája erőszakolt újításokkal. Csak amikor a külső nyomás megszűnt, párolgott el az ellenszenv és kezdte a rendi társadalom maga jószántából alkalmazni jelentkező levéltári problémái megoldására azokat a módszereket, amelyek ellen korábban rugódozott. Ez a magyarázata, hogy a tereziánus és jozefinista levéltári reformoknak a XIX. századforduló előtt a református iratvédelem terén nem látszik hatása. Ekkor azonban a rendiség kísérletet tett azoknak a kérdéseknek a megoldá-

sára, amelyeket a császári abszolutizmus felvetett és tudatosított. Megindultak a tárgyalások a levéltárügyi kérdésekről az igazságszolgáltatási reformok előkészítése végett kiküldött rendszeres bizottság egyik albizottságában.[100] Amiként e bizottság tagjai a századfordulón ugyanazokat az újításokat kívánták foganatosítani, amelyeket korábban a bécsi udvar szorgalmazott, a konzisztóriumi irattári rendszer megújítására ismét onnan vették a mintát, ahonnan eddig: a Guberniumtól. A levéltárat rendeztető világiak most már minden tartózkodás nélkül nevezték meg a célt: a főkonzisztóriumi levéltárat a Guberniumnál megszokott új gyakorlattal kell ismét használhatóvá tenni.

Mindjárt a kezdet megmutatta, hogy a levéltári reform most már az egyházi rendnek is szívügye. Amikor ugyanis 1801 tavaszán a Főkonzisztórium kimondta, hogy a „közjót illető több foglalatosságok között... Leveles Tárjának számba vételét, rendbe szedését és regesztráltatását szükségesnek" tartja, maga Abats János püspök ajánlkozott e munka elvégzésére.[101] A Főtanácsban ezzel kapcsolatban a püspöki levelesláda rendezésének gondolata is felmerült. A világiak azonban a felvilágosodás óta már korántsem tanúsítottak akkora és állandó érdeklődést egyházuk ügyei iránt, mint megelőzően tapasztalhattuk, s ezért saját levéltáruk rendeztetését is teljesen az erősen elfoglalt püspökre hagyták. 1802 őszén megsürgették a püspököt, hogy legalább a munka elindítására szakítson magának időt, mert a rendezés halogatásából az ügyintézésnek sok fogyatkozása származik.[102] Az adatok elnémulása és a levéltár öt-hat évvel későbbi állapota azonban azt sejteti, hogy e tervezett rendezés valamin elakadt, vagy pedig nem nyúlt le a zavarok gyökeréig. 1807-ben emlegetik „a Fő Consistoriumi Leveles Tár Regestrator"-át, jeléül annak, hogy valamelyes munka mégiscsak folyt a levéltárban.[103] Lényeges javulást azonban nem a Szebenből Kolozsvárra költöztetéskor összezavarodott régi levéltári rend helyreállításától, hanem magának a konzisztóriumi ügyvitelnek a belső megújulásától lehetett csak remélni. Ennek előkészítése pedig nyilvánvalóan nem a távoli Enyeden élő püspöknek, hanem egy korszerűen képzett konzisztóriumi hivatalnoknak lett volna a feladata.

Az előfeltételek ehhez is kedvezően alakultak. A Guberniummal 1790-ben Kolozsvárra jött Főkonzisztórium külső tekintetben is gyors ütemben haladt a modern hivatallá alakulás felé. 1808-ban az elnök lakóhelye közelében kibérelték egy Belmonostor utcai ház földszintjét és ott helyezték el a Főkonzisztórium kancelláriáját, levéltárát és pénztárát. Ugyanott fogadtak szállást a secretariusnak is, „hogy az Archivumtól messze ne essék".[104] A szépen kiépülő keretek közül azonban egyelőre hiányzott a megújult, korszerű ügyintézés. Egyre hangosabbak lettek a panaszok a konzisztóriumi ügyvitel tökéletlenségei miatt.[105] S minthogy e zavarok jó részének éppen a levéltár rendetlensége volt az oka, az ügyintézés és az iratkezelés reformja szétválaszthatatlan kérdésként együtt jelentkezett a Főtanács átszervezésének követelői előtt. A guberniumi és főkonzisztóriumi ügyvitel között ekkor már olyan bántó volt az eltérés, hogy a Főtanács állami hivatalnok tagjainak a fellépésére Cseh János secretariust 1809-ben lemondatták és helyébe az erőskezű, rendszerető Inczédi Lászlót választották meg.[106] Bár Inczédi csak egy esztendőre vállalta el a megbízatást, amíg rendbe szedi a Főkonzisztórium ügyeit, feladatával csak három és fél év alatt sikerült megbirkóznia. Ezekben az esztendőkben az ő fáradozása nyomán és irányítása alatt alakult ki a főtanácsi levéltár végleges rendje.

Leköszönésekor benyújtott jelentésében Inczédi maga számolt be rendező munkájáról.[107] Mind tervén, mind pedig annak végrehajtásán tisztán felismerhető a kalapos király magvetésének hatása. Inczédi tisztán látta, hogy feladata kettős. Legsürgősebb a saját hivatalba lépésétől kezdve a „következő időre egy tiszta Manipulatiot béhozni". Amint ezzel elkészült, következik „az eddig gyűlt Actákat segregálni, registrálni és Indexeket készítve, indikálni". Első feladatát a Guberniumnál megismert módon oldotta meg. Iktatókönyvet készített, amelynek tizenkét rubrikája pontosan tájékoztat minden egyes ügydarab útjáról a hivatalba bekerüléstől kezdve egészen az elintézésig. Ennek használatát pedig betűrendes mutatóval könnyítette meg. Az elintézett darabokat az iktatószámok sorrendjében csomózta. Második teendője a mármár használhatatlanná vált régi levéltár átcsoportosítása volt a mostani új rendszer szerint. Ehhez mindenekelőtt a sorozatokat kellett szétbontania és tekintet nélkül a darabok tárgyára vagy természetére, az egész levéltárat évek szerint időrendbe raknia. Az így elrendezett anyaghoz azután, 1809-től visszafelé haladva, több esztendőt felölelő iktatókönyveket és mutatókat kezdett készíttetni.

Ez a munka azonban csak nagyon lassan haladt előre. A Főtanács ugyanis takarékosságból nem járult hozzá, hogy a regesztráltatáshoz Inczédi két napidíjas írnokot felfogadjon, hanem a konzisztóriumi kancellistákkal és más református ifjakkal kívánta azt elvégeztetni. Az előbbiek a folyó ügyek miatt alig érkeztek valamire, az önkéntes munkaerők pedig ímmel-ámmal dolgoztak és nagyon különböző értékű munkát nyújtottak. Csak 1812-ben, amikor teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy így nem lehet célhoz érni, fogadta fel a Főkonzisztórium Nagy Dániel guberniumi kancellistát, hogy szabad idejében lajstromozzon.[108] Ettől kezdve nagy lendülettel folyt a munka Inczédinek ugyanazon év decemberében bekövetkezett távozásáig. A levéltár sorsát azonban Inczédi annyira szívén viselte, hogy „az Archivumra való fő vigyázatot mindaddig, míg az tökéletesen tisztába jön", továbbra is fenntartotta magának. Ennek köszönhető, hogy a rendezés, ha lanyhuló ütemben is, de mégis állandóan tovább folyt.[109]

Sajnos, a napóleoni háborúkkal járó pénzromlás következtében, Inczédi leköszönése után egy esztendővel, takarékossági okokból megszüntették a napidíjas lajstromozó állását és az indexezés folytatását megint a kebli személyzetre bízták. Jóllehet a levéltári kérdések a Főkonzisztóriumban állandóan szőnyegen maradtak,[110] megint csak bebizonyosodott, hogy ezen a módon nem lehet kellő eredményt elérni. Ezért újabb kísérletet tettek a munka meggyorsítására. 1816-ban a Főkonzisztórium iratanyagát a Belmonostor utcából átköltöztették Bánffi László Belfarkas utcai házába. Ott olyan szállást fogadtak számára, melynek egyik részében ellakhatott az a konzisztóriumi tisztviselő, aki a még lajstromozatlan levelek rendezését vállalja.[111] Előbb Boross György számvizsgáló, majd 1818-tól kezdve Szatmári Pap Dániel ellenőr ajánlkozott rá, hogy lakás fejében először az alapítványi leveleket és testamentumokat jegyzékeli, azután pedig az Inczéditől elkezdett lajstromozást befejezi. Bár az ellenőrzést a Főtanács saját magának tartotta fent és évenként írásbeli jelentést kívánt Szatmári Paptól, a munka csak lassan haladt előre. 1819-re ugyan Szatmári Pap elkészült az 1713—72 közötti teljes anyag szétválasztásával, a lajstromozással azonban egyéb konzisztóriumi elfoglaltságai miatt nem tudott megbirkózni.[112] Így húzódott, maradt a szűkmarkúság következtében Inczédi szép kezdeményezésének tető alá hozása.

1822-ben aztán egy véletlen eset kapcsán fordulat állott be a levéltár sorsában. Annak a szobának a falai ugyanis, ahol az archivumot 1816-ban elhelyezték, nyirkosodni kezdtek, úgyhogy az iratokat át kellett költöztetni a Református Kollégium egyik második emeleti szobájába.[113]

Ezzel a levéltár visszakerült a secretarius kezelésébe, és ekkor kiderült, hogy a régi anyag rendezése Inczédi távozása óta alig haladt valamivel előbbre. Ezért Tunyogi Csapó József secretarius (1790—1865), a későbbi jogtanár, akinek irodalmi munkássága és oklevél-gyűjteménye élénk történeti érdeklődésről tanúskodik, az egész levéltár alapos átvizsgálása után 1823-ban részletes jelentést nyújtott be a Főtanácshoz a rendezés állásáról.[114] A helyzetjelentés után pontról pontra felsorolta a további teendőket is. Tervezete lényegében az Inczédi elgondolására megy vissza, bizonyos pontokon azonban továbbfejleszti azt. Legfontosabb kezdeményezése, hogy az 1709—1773 közötti ülésjegyzőkönyvekhez és leveles-könyvekhez, valamint az azokat kiegészítő beadványokhoz (*exhibita*) közös mutatót javasol, amely pontosan tájékoztasson afelől, hogy az illető ügyet melyik ülésen tárgyalták és milyen választ küldtek reá. Inczédivel ellentétben, ő a mutatóra helyezi a fősúlyt, és az 1773 előtti anyaghoz iktatókönyveket nem is kíván készíttetni. Másik igen fontos követelése az újabb jegyzőkönyvek nagy hiányosságainak pótlása. Amióta ugyanis az ülések jegyzőkönyveit nem könyvbe vezették be (1773), hanem az akták mellett hagyták, igen sok elkallódott belőlük. Tunyogi Csapó ezeket a fogalmazványokból kívánja pótoltatni. Végül helyes érzékkel javasolja, hogy a levéltár egységét megbontó, mesterségesen alakított gyűjteményeket, amelyeket Inczédi még bolygatatlanul hagyott, osszák be az őket illető időrendi helyre. Vagy legalábbis vegyék fel ezt az anyagot is a törzslevéltár mutatójába.

Hatalmas munkaterve megvalósítását Tunyogi Csapó szintén külön napidíjasok alkalmazásától remélte. Tervezete kedvező fogadtatásra talált. Éppen ezekben az években foglalkoztak a református vezetők egyházi levéltárügyük rendezésének kérdéseivel. A Főtanács Tunyogi javaslatait ennek a nagy kérdéscsoportnak részleteként fogta fel, és végrehajtásukhoz 1823. december 27-én mindenben hozzájárult. A munkálatok vezetésével Tunyogi Csapót bízták meg, s melléje Benedekfi József és Incze Dániel guberniumi kancellistákat nevezték ki napidíjasokul.[115] A következő év elejétől kezdve Tunyogi személyes ellenőrzése alatt, télvíz idején egyenesen az ő magánlakásán, hat esztendőn át szakadatlanul folyt az 1773 előtti iratok mutatózása.[116] Az ő ügybuzgóságának köszönhető, hogy most már mindaddig nem apadt el a Főkonzisztórium áldozatkészsége, és érdeklődése sem lankadt e kérdés iránt, amíg levéltára teljesen át nem alakult korszerűen működő regisztratúrává. Figyelme a rendezés mellett más lényeges kérdésre is kiterjedt. 1829-ben rendkívül szigorú rendszabályokat fogadtatott el a levéltárat állandóan csonkító iratkölcsönzések szabályozására.[117] Része lehet Tunyogi Csapónak abban is, hogy 1829-től kezdve önállóan kezelt számvevőségi levéltár (*archivum exactorale*) alakult.[118] Leköszönése előtt, 1837-ben pedig új berendezést harcolt ki az átrendezett levéltár részére.[119] Ezzel a reformmozgalom a főkonzisztóriumi levéltárat illetően teljes sikert ért el.

Ebben azonban Tunyogi Csapó lelkiismeretes fáradozásain kívül nagy része volt annak, hogy ez a kezdeményezés — mint említettem — egybeesett az egész református levéltárügy rendezését célzó mozgalommal. A századfordulón innen az egész erdélyi magánlevéltárügyben jótékony erjedés

figyelhető meg; nyilvánvalóan a jozefinista abszolutizmus hivatalos iratkezelési újításainak hatására. Egyházmegyei és egyházközségi levéltárak egész sora tanúskodik arról, hogy a levéltári kérdések iránti érzék a XIX. század elején a református egyházban is örvendetesen terjedőben volt. Mégis, akárcsak száz évvel korábban, az egyház egészét érintő birtokjogi kérdéseknek kellett újból felmerülniök, hogy ezekből az elszórt kezdeményezésekből a református levéltárügy általános rendezésének terve kibontakozhassék.

1812-ben a Főkonzisztórium bizottságot küldött ki az egyházaktól elfoglalt földek és dézsmák ügyeinek megvizsgálására. S minthogy alig akadt olyan egyházközség, amelynek valami ilyen sérelme ne lett volna, szinte az egész egyházat érintette a bizottságnak az a kérése, hogy az egyházmegyék a kárvallott eklézsiák igazát bizonyító iratokat átvizsgálás végett terjesszék be.[120] Ezek összegyűjtése kapcsán azonban kiderült, hogy nem csupán a birtokokban, hanem a patriarkálisan gondatlan kezelés folytán a levelekben is rendkívül súlyos károsodás érte az egyházat. Az egyház és a világi társadalom kapcsolatai ugyanis a felvilágosodás hatására lényegesen meglazultak. Ennek következtében az egyházi javakra a patrónusok nem vigyáztak többé, sőt esetleg éppen maguk csonkították meg azokat. Így aztán a XIX. század elejére nem ritka az olyan falusi egyházközség, amelynek legfontosabb jogleveleit papváltozás idején vagy a gondviseletlenség, vagy pedig éppen a maguk hasznát néző helyi kurátorok kezén elkallódtak. Az említett bizottság 1814—15. évi munkálatai teljes nagyságában feltárták, elsősorban a legközelebbről érintett papság tagjai előtt, a gondatlan iratkezelés következményeit. A helyzet a falusi egyházak iratmegőrzése terén gyökeres változtatást követelt.

Mind a Főtanács, mind pedig az egyházkerületi zsinat foglalkozott a kérdéssel. Megoldást ígérő reformtervezettel azonban — az idők változásának jele! — csak az 1815. évi zsinat állott elő. Javaslata helyes érzékkel tapintott rá a probléma elevenére, és ideiglenes jellegű félmegoldások helyett egészen új utakat kívánt. A Főkonzisztóriumhoz beadott felterjesztésben a zsinat „azt tartaná jónak, hogy állíttassék egy közönséges Leveles Tár fel, a hova az olyas [ti. jogi értékű] Levelek bátorsággal tétettethetnének be, melynek helye a Fő Tisztelendő Püspökségnél legyen közönséges Regestrum mellett".[121] Íme, most már maga a papi társadalom akarja központilag őriztetni legféltettebb jogbiztosítékait! A levéltári érzék terjedését mi sem bizonyítja jobban, mint hogy kerek száz év leforgása alatt a református papság ugyanahhoz a megoldáshoz jutott el, amelytől egykor a világi vezetők reméltek egyházuk iratainak kellő védelmét.

A zsinat tervezete egészséges ösztönnel igyekezett leszerelni az egyházközségek esetleges idegenkedését a központi gyűjtőlevéltárral szemben. Megnyugtatásukra azt kérte, hogy az egyházi ingatlanokról szóló jogleveleket a gyűjtőlevéltárba való beszolgáltatásuk előtt egy bizottság a Királyi Táblán hitelesen írassa át és a transsumptumokat továbbra is az eklézsiák ládáiban őrizzék. Az egyházközségi levéltárak fokozottabb védelmét kívánták előmozdítani a tervezetnek azok a pontjai, amelyek előírták, hogy az eklézsiák ládáira tegyenek kettős zárt s csak az egyiknek a kulcsa álljon a kurátornál, a másikat a pap őrizze; továbbá: a ládákban levő levelek regesztrumának egy példánya az egyházmegye archivumában álljon, hogy segítségével a vizitáló esperes ellenőrizhesse a levéltár sértetlenségét.

E talpraesett terv nagy gyengéje, hogy a zsinat a megvalósítás anyagi eszközeiről nem igyekezett saját erejéből gondoskodni, hanem a püspöki háznál építendő külön levéltári helyiség, valamint a regesztráltatás és transzsumáltatás költségeit a Főkonzisztóriumtól várta. Ismerve a Főtanács és a püspökség közötti féltékenykedést, nem lehetett kétséges, hogy a Főkonzisztórium nem fogja saját költségein megteremteni a superintendens súlyát és tekintélyét növelni hivatott püspökségi központi levéltárat. Valóban, amikor 1816. január 6-án a zsinati javaslat a Főtanács elé került, ott érdemben nem is foglalkoztak vele, hanem devalvációs károsodásokra hivatkozva, kérték a zsinatot, hogy előbb jelölje meg az alapot, amellyel tervét keresztülvinni gondolja.[122]

A Főkonzisztórium hűvös válasza egyszeriben lehűtötte a lelkesedést, s úgy látszott, hogy az egyházi vezetőség belső ellentétein és az anyagi eszközök hiányán megfeneklik a terv. De nem így történt. Három esztendő múlva Ajtay László secretarius „az Egyházi Kormánynak mentől inkább lehető tökéletesítésére" indított mozgalom[123] során előkereste az irattárból a zsinat 1815. évi levéltári javaslatait s annak legfontosabb elveit némi változtatásokkal magáévá téve, a Főkonzisztórium oldaláról vetette fel a kérdést. A konzisztóriumi javaslatként futó reformtervezet most már élvezte a világi vezetőség támogatását is, s ezzel megvalósítása útjából a legnagyobb akadály elhárult. Elgondolásait a Főtanács 1818 januárjában közölte Bodola János püspökkel.[124]. A gyökeres reformot Ajtay szintén azzal indokolta, hogy „Ecclesiáink Fundationalis Leveleinek tökéletes Regestruma nintsen", sőt sok helyen maguk az eredetiek is elkallódtak a hanyag kurátorok és gondatlan papok kezében. „A Visitatiok is nem elégségesek ezen rendetlenségeknek megakadályoztatására, mivel azok a meglévő Leveleket veszik számba" — folytatja Ajtay secretarius. Különben is kétes értékű az ilyen ellenőrzés, mikor legtöbb helyen regesztruma sincs a leveleknek. Egyedüli megoldásnak ő is a központi gyűjtőlevéltár felállítását és a táblai transzsumáltatást látja. Javaslata szerint „az Eredeti Levelek, a Regestrumok párjával, Fő Consistoriumunk Archivumába tétessenek be, a Tabulare Transsumptumok pedig adattassanak által az illető Ecclesiáknak", hogy azokkal jogaikat védhessék.

A püspök állásfoglalása ezzel az újabb fordulattal szemben nem ismeretes. A későbbi intézkedések azonban félreérthetetlenül tanúskodnak, hogy a kivitelre kerülő terv az 1815. évi zsinati és az 1818. évi főtanácsi tervezet összegezéseként született meg. Bizonyára Ajtay secretarius tarthatta rajta a szemét ezen a kérdésen, s neki köszönhető, hogy a folyamatban lévő szervezeti reformok tárgyalása során az egyházközségi és egyházmegyei levéltárügy rendezése olyan fontos helyre került. A Főtanács 1819. április 25-i ülésén kiküldött bizottságok egyike első feladatául „az Ecclesiai leveleknek Regestratiojára és jobb móddal való conservatiojára" szolgáló javaslat kidolgozását kapta. Javaslatait a bizottság már a következő hónap 16-án beterjesztette a Főkonzisztóriumhoz. Ezek, némi módosítástól eltekintve, mindenben a két előbbi tervezeten alapultak[125].

A bizottság javasolta, hogy a legközelebbi vizitáció alkalmával egyházmegyénként egy világi szakember is járja be az egyházközségeket és a helyszínen egységes minta szerint lajstromozza az eklézsiák leveleit. Indítványozta továbbá, hogy ezután vizsgálják át mind a főtanácsi, mind pedig a püspöki levéltárat, és az egyes egyházak javait tárgyazó ottani iratokat szintén vezessék be az illető eklézsia regesztrumába. E jegyzékek segítségével állapítja

majd meg a Marosvásárhelyt székelő másoltató bizottság, hogy az esperesek milyen iratokat küldjenek fel transsumáltatás végett. A leglényegesebb pontban azonban az eredeti elképzelés, az érdekek egyeztetése következtében, módosult. E bizottsági előterjesztés szerint ugyanis átírás után „az Originálok ... bátorságos uton küldessenek vissza a Concernens Ecclesiaknak, mint tulajdonosoknak, a Tabulare Transsumptumok pedig tétessenek be a Regestrum párjával együtt ... a Fő Consistorium vagy a Püspöki Leveles tárban, sőt a nevezetesebbek két Exemplárokban transsumáltatván egy-egy Exemplár mindegyikbe".

A bizottságtól javasolt vagylagos elhelyezés, bár a védelem kérdését megoldotta, akaratlanul elvágta az útját a további fejlődésnek. Azáltal ugyanis, hogy mind a püspöki, mind pedig a főkonzisztóriumi levéltár őrizhette az egyházközségi ládák jogi érdekű darabjait, megszűnt a lehetősége egy olyan központi gyűjtőlevéltár kialakulásának, amely mind az egyik, mind a másik hivataltól függetlenül, egyedül a vidéki veszélyeztetett iratanyag védelmét lássa el. Maga a bizottság is érezhette, hogy a központi gyűjtőlevéltár tervének hallgatólagos elejtésével a legfontosabb kérdést: az eredeti darabok védelmét hagyta megoldatlanul. Előterjesztésében tehát e szerepkört az egyházmegyei levéltárra ruházta. Vitathatatlan, hogy a közhangulatnak ez az elgondolás a teljes központosításnál rokonszenvesebb volt. Az is kétségtelen azonban, hogy az egyházmegyei levéltárak nagy előrehaladásuk ellenére sem tudtak szakszerű gondozást és kellő védelmet nyújtani az iratoknak. A szegényes parókiákon hányódó esperesi levelesládákban ugyanis feltétlenül több veszélynek volt az anyag kitéve, mint az állandóan egy helyben őrzött egyházközségi archivumokban.

Mindenekelőtt tehát az egyházmegyei levéltárak vándorlását kellett megszüntetni, hogyha azokra bármiféle iratvédelmi munkakört kívántak ráruházni. Ezért javasolta a főtanácsi tervezet, hogy mindegyik tractus jelölje ki levéltára állandó őrzőhelyéül azt a népesebb egyházközséget, „amelynek a Parochiális háza legjobb securitásu és azon Ecclesiának Papja akár legyen Esperest, akár nem, perpetuus Archivariusa legyen a Tractusnak". Az illető lelkészt esküvel kötelezzék a levelek hív és gondos őrzésére, ő lévén „responsabilis az Archivumnak conservalása iránt és számolni is tartozván róla". A levéltáros lelkész csakis egyházmegyei elöljáróinak hiteles térítvénye ellenében adhat ki bármit is a gondjára bízott iratok közül. A visszaszolgáltatás szorgalmazása szintén az ő feladata. Az így újjászervezett, állandó jellegű egyházmegyei levéltárak vegyék át további őrzés végett mind a transsumáltatott levelek eredetijét, mind pedig az eklézsiák bármiféle egyéb hasznos írásait. Az egyházközségek ládájában csakis a beszolgáltatott levelek és a regesztrum másolata maradjon meg.

A bizottsági javaslat tehát a református levéltárvédelemnek az eddigi központosító törekvésektől jelentősen eltérő irányt adott — tegyük mindjárt hozzá: szinte teljesen öntudatlanul. S jóllehet a későbbi idő azt mutatta, hogy az egyházmegyék nem mindenütt voltak eléggé érettek a rájuk rótt felelősségteljes munkakörre, mégis ennek a tervezetnek köszönhető az egyházmegyei levéltárak iránti bizalom megerősödése. A belső reform munkálatainak rendkívüli elhúzódása okozta, hogy a teljesen kész tervezetet a Főtanács csak öt esztendő múlva, 1824. június 8-án terjesztette a zsinat elé, kérve, tegye meg arra észrevételeit.[126] Miután a zsinat minden változtatás nélkül elfogadta a javaslatokat, a következő esztendő októberében a

Főkonzisztórium végre elrendelhette az újítások végrehajtását. Kinevezte a világi méltóságokból és jogi szakemberekből alakított marosvásárhelyi másoltató bizottságot. Elrendelte az egyházközségi levéltárak mielőbbi lajstromozását. 1826. április elsejét tűzte ki határnapul, ameddig az esperesek a regesztrumok egy-egy példányát a Főtanácshoz és a vásárhelyi bizottsághoz kötelesek voltak egyidejűleg beküldeni.[127]

A megjelölt időpontra egymás után szállingóztak be az esperesi jelentések és az egyházközségi levelek lajstromai. Ami az egyházmegyei levéltárak állandó őrzőhelyének kijelölését illette, a tractusok készséggel engedelmeskedtek a Főkonzisztórium parancsának. Annál is inkább, mert több egyházkör — mint pl. a szilágy-szolnoki vagy az udvarhelyi — már néhány évvel korábban, saját jószántából eleget tett az idő eme követelményének.[128] Az előbbihez tartozó egyházak a zilahi templomnak levéltári célra átalakított helyiségébe, az utóbbiak pedig a székelyudvarhelyi parókián erre készített fali tékába gyűjtötték össze régebbi és féltettebb leveleiket. Annak az utasításnak azonban, hogy az egyházközségek értékesebb iratait lemásoltassák és a másolatokat távoli, nézetük szerint „idegen" levéltárak őrizzék, igen sok helyen leghatározottabban ellenszegültek. Elsősorban a székely egyházközségek és a megyei kisnemes kommunitások. Legkeményebb ellenkezésre Udvarhelyszéken talált ez a rendelkezés, ahol a keverten élő három magyar egyház közötti vagyonjogi viták régtől kezdve fokozott óvatosságra és tartózkodásra késztették a lelkeket. Itt előre elkészített írásos tiltakozással várták a vizitátorokat és ezekben adták elő az okokat, amelyek miatt nem tehetnek eleget a rendeletnek.[129]

Érvelésük teljesen egyöntetű s rendkívül jellemző világot vet az egyházközségeknek levéltárukhoz való jogukról vallott felfogására. Ezekben az erős partikularizmusról tanúskodó, kezdetleges beadványokban a nemesember féltékenykedő titkolózása és szorongása a birtokjogai alapjául tekintett iratokért talál hangot. Mindegyik tiltakozás veleje röviden az, hogy a levelek „tartása is senkit inkább nem illett, mint azt, akié és akinek adatott", és hogy sehol sincsenek olyan biztonságban a levelek, mint a tulajdonosnál.[130] Az eklézsia, akárcsak a nemesember, nem érezheti magát nyugodtan, ha leveleinek tartalmát idegenek is ismerik. „Veszedelmes környüállások"-tól és attól aggódnak, hogy „hol, ki, miféle természetű Ember lészen a Gondviselője" „ős Leveleik"-nek; mintha csak ellenséges indulatú idegen lenne minden egyházi szervezet, amely a birtokjogi közösséget alkotó eklézsián és a helyi fellebbvalók körén kívül áll. Az egyházszervezet atomizáltsága és a werbőcziánus rendi gondolkozás teljes vulgarizálódása tükröződik a sükeiek és az övékéhez hasonló hangú tiltakozásokból: „Minden Székell, Számtalan Törvényeink értelme szerint, maga tulajdonát Szabadosan úgy használhatja, mint nekije tettszik; ezen törvényes jussával kíván élni a mi szegény Ecclesiánk is és maga tulajdon ős Leveleit, melyek többnyire mint Aquisitumok, sem in Originalibus sem in Copiis Világ elejibe kiadni sem edgyátajában jószívvel teheti és ha teszi is, méltán félhetünk a veszedelmes és káros következésektől."[131]

Bár a megyei, általában jobbágy-eklézsiák minden ellenvetés nélkül beküldötték leveleik lajstromát, és az egyházközségek nagy többsége a bizottságtól kiválasztandó darabok lemásoltatását sem kifogásolta, a kisnemesi partikularizmus nyakaskodása mégis útját állta a központi másolat-gyűjtemény megvalósulásának.[132] Legalábbis a Főtanács levéltárában ma már semmi nyoma annak, hogy a tervezetnek ezt a részét foganatosították volna. A transsu-

máltató bizottság működésének szintén nem maradt reánk emléke. Mindezek ellenére sem kicsinyelhetők le azok az eredmények, amelyeket a mozgalom elért. Ha megvalósulásukban másként festenek is ezek, mint azt a tervezet készítői elképzelték, kétségtelen, hogy ez volt az első kísérlet, amely a református egyház levéltárügyének legkisebb egységeit is igyekezett a sok százados mozdulatlanságból új utakra terelni. Jóllehet a levéltárvédelem csúcsszerve, a központi levéltár nem valósulhatott meg, újszerű elgondolásaival mégis ez a tervezet rázta fel az illetékeseket, és először tudatosította az általános érvényű intézkedések szükségességét.[133] Nyomában itt is, ott is örvendetes kísérletek figyelhetők meg a levéltárak jobb rendbe hozatalát illetően. E részleteredmények összességén mérhető le a formálisan zátonyra futott tervezet jelentősége a fejlődésben.

E reformmozgalom az esperesi iratkezelés terén hozta a legértékesebb gyümölcsöket, bár a Főtanács és egész sor egyházközség levéltárának korszerű rendje is ennek köszönheti megszületését. Ekkor lettek az egyházmegyei levéltárak a falusi eklézsiák féltettebb, régi irataink gondozói. Egyidejűleg kezdett a tractusoknál bizonyos állandóság kialakulni a levelek őrzőhelyét és kezelőjét illetően. Ettől kezdve vált el egyre több helyen a levéltár és az irattár egymástól azáltal, hogy az előbbit bizonyos kijelölt állandó helyen kezelték, a folyó ügyek iratai pedig az esperessel vándoroltak tovább, mindaddig, amíg többnyire halála után azok is be nem kerültek az egyházmegyei levéltárba. Ebből az időből való az egyházmegyei levéltárak legtöbbjének az első rendszeres lajstroma; jeléül annak, hogy innen számítható a vidéki református levéltárügy modernizálódása.[134] Anélkül hogy a példákat különösebben szaporítanunk kellene, a küküllői egyházkör levéltárának sorsán mutathatjuk be azokat az erőfeszítéseket, amelyeket most már a lelkészek is tettek irataik védelmére.

1815-ben, nyilvánvalóan az egyházi birtokok visszaszerzésére indított mozgalom hatására, terelődött rá a küküllői tractus „Papi Elöljárói"-nak figyelme levéltárukra. Ennek hiányosságaira magyarázatot keresve, a Főtanácshoz fordultak, hogy az a saját levéltárából adja ki a régebben oda beszolgáltatott irataikat.[135] Az egyházmegye levéltárának megteremtése azonban jóval több fáradságot igényelt, semhogy ilyen egyszerű visszakövetéssel el lehetett volna intézni a kérdést. A levéltár összegyűjtése megkívánta sok utánajárást és bajoskodást azonban csak az 1816-ban hivatalba lépő új esperes, a Göttingában történelmet is tanult Fogarasi Sámuel vállalta.[136] Ő már nótárius korában különös gondot fordított az egyházkör kicsi levéltárára, „mely mint egy Deáki Theka tsak akkora" volt. Amikor pedig esperesnek megválasztották, tervszerű gyűjtést indított a levéltár teljesebbé tételére.[137] Vizitációs útjain átvizsgálta az egyházközségek ládáit, s a bennük talált iratok lajstromát belefoglalta a látogatási jegyzőkönyvbe. Miután pedig azt tapasztalta, hogy a hanyag kezelés következtében több helyen még a ténylegesen bírt egyházi ingatlanokra vonatkozó joglevelekből is sok elkallódott, az iratokat az újjászervezendő esperesi levéltárban való elhelyezés végett magához vette. Az így begyűjtött anyag részére az egyházközségek adományából egy nagy szekrényt készíttetett, amelyet vámosgálfalvi parókiájának, állítólag még 1784-ben[138] éppen levéltári célra emelt, bolthajtásos oldalszobájában helyeztek el.

A beszállításra szánt anyag kiválasztása során egészen modern szempontot is érvényesített. Nem csupán a birtok- és joglevéleket vette gondo-

zásba, hanem azokat is, „melyek valamelyik Ecclesiára nézve pro Historica Cognitione tartoznak". Az így felszaporodott levéltárat ő maga rendezte át, és részletes lajstrommal tette használhatóvá. Egészen meglepő az a körültekintő gondoskodás, amellyel Fogarasi esperes egyházmegyéje iratait mindenféle károsodástól megóvni igyekezett. Igen bő regesztákat készített az egyes darabokról, hogy „ne kelljen mindenért Archivumot nyitni". Fogarasi inkább önmaga számára is megnehezítette a levelek használatát, csakhogy archivumát utódai idején szintén mentesnek tudja az egyházi iratanyag őrzése körül megfigyelhető visszásságoktól. Három különböző zárat szereltetett az egyházközségek letéteit tartalmazó részre, s ezeknek a kulcsai közül egyet-egyet az esperesnek, a nótáriusnak vagy directornak és a levéltáros lelkésznek adott át. Az okmányokhoz tehát csakis három felelős személy jelenlétében lehetett hozzányúlni. Az esperes csupán az irattárnak tekinthető részbe, „melyben Protocollumok, Felső Rendelések, Synodusi Convocatoriák s kevés válást tárgyaló levelek állanak", járhatott be szabadon, minthogy ezek között az ügyek intézése során gyakran kell kereskednie. Fogarasi a levéltár állandó őrzőhelyéül a gálfalvi parókiát, kezelőjének pedig az ottani lelkészt javasolta. Abban az esetben pedig, ha az esperes nem a gálfalvi lelkipásztor lesz, a régebbi hordozható kicsi „archivum" álljon a seniornál, „hogy a kezénél lévő hivatalos leveleket tartsa benne".

A küküllői egyházmegye tehát Fogarasi fáradozásai folytán 1825-re önálló kezdeményezésből megvalósította mindazt, amit a Főkonzisztórium a többi tractusban ekkor kezdett szorgalmazni. Ekkor Fogarasi, a főhatósági intézkedéseken felbátorodva, kizárólagosan a levéltár elhelyezésére szolgáló helyiség építésére indított mozgalmat. Amint azonban leveleik biztonsága érdekében anyagi terheket is kellett volna vállalni, mindjárt kiviláglott, hogy a lelkészek többségének közel sincs olyan fejlett levéltári érzéke, mint Fogarasi esperesnek. Előbb a Főtanácsra szerették volna hárítani a költségek jó részét, majd amikor ez nem sikerült, az esperestől elfogadtatott önadóztatás alól éppen a papok és tanítók igyekeztek kibújni. Míg Fogarasi élt, addig ímmel-ámmal ugyan, de mégis befolytak a hozzájárulási részletek.[139] Már együtt volt az építőanyag jó része, amikor 1830 őszén Fogarasi elhalt. Alig hunyta le szemét a derék férfiú, a részleges zsinat sietett megállapítani, hogy az egyházmegyében nem lévén kellő biztonságot nyújtó városi parókia, „nem talál... alkalmatos, bátorságos helyet az Archivumra". Ezért elrendelte, hogy a leveleket adják vissza az egyházközségeknek s „ezután is minden Ecclesia külön viseljen gondot a maga Leveleire"; a levéltár céljaira összegyűjtött építőanyagot árvereljék el s a pénzt fizessék be az egyházmegye kasszájába.[140]

A küküllői példa mutatja, hogy a levéltári ügyek mozgatója egyelőre csak néhány lelkes ember; az egyházmegyei ügyvitel azonban a jól rendezett levéltárat még mindig nem érzi nélkülözhetetlen segédeszközének. A többség hajlandó minden gondolkozás nélkül lerombolni az újításokat, amint azok valamilyen terhet hoznának a nyakába. Fogarasi életművét is csak a nemtörődömség mentette meg a széthordástól. Az építőanyagot még elárverezték, de a levelek szétosztásával járó csekély munkát már senki sem volt hajlandó vállalni. Ennek köszönhető, hogy minden maradt lényegében abban az állapotban, melyben Fogarasi hagyta.

A küküllői eset azonban sem fény-, sem pedig árnyoldalait illetően nem állott egyedül. Zilahot és Székelyudvarhelyt már említettük. Máshol is akadtak azonban lelkes papok, akik a húszas évek reformmozgalmai kap-

csán korszerűsítették egyházmegyéjük iratőrzését. Bár az ő kidűlésük után a levéltárak ismét mostoha sorsra jutottak, önfeláldozó munkájuk mégsem volt hiábavaló. A hanyagság legtöbb helyen érintetlenül hagyta az általuk kialakított rendet, amely aztán egészen napjainkig alapja lehetett minden későbbi egészséges kísérletnek. Akár a széki vagy a dési, akár pedig a székelyföldi levéltárak példáját idézzük, mindenütt felismerhető az 1826-os reform jótékony hatása. Az ekkor kialakított rend szinte kényszerítette a levéltár iránt különösebben nem érdeklődő espereseket is, hogy bizonyos idő elteltével az újabb anyagot csatolják a már lajstromozott részhez. Így a levéltárak csendes háttérbe szorulásuk idején is továbbfejlődhettek az egyszer megállapított új keretek között.

Az egyházközségek levéltárainak védelme szempontjából jelentős az a püspöki rendelet, mely a Gubernium szorgalmazására kimondotta, hogy a pap halála esetén a kántor és a kurátor tüstént pecsételje le az eklézsia ládáját, s így őrizze azt egészen az esperes megérkeztéig. A XIX. század tehát elhozta az egyházközségek iratanyaga részére azt a védelmet, amely a püspöki levéltárat illetően másfél század óta érvényben volt.[141]

Lényeges változást ezen a téren a halódó rendi korszak már nem hozott, minthogy újabb levéltári szükségletek többé nem merültek fel. Éppen ezért a református egyház tevékenysége a következő évtizedekben mind a főtanácsi, mind pedig az egyházmegyei és egyházközségi levéltárakban a tapasztalt kisebb-nagyobb hiányosságok pótlására, a kialakított rend megóvására szorítkozott.[142] Az úrbériség és a dézsma megszüntetésének kellett jönnie, hogy a figyelem újból a levéltári kérdések felé forduljon. Az egyház anyagi érdekeinek védelmében nyert hasznos szolgálat tette a vezetőket ismét megértőbbekké a levéltárak szükségleteivel szemben.[143] Több archivum köszönheti ennek a kedvező áramlatnak, hogy a rendjében támadt zavarokat megszüntették. Az 1850—60-as évek levéltárrendezései közül legjelentősebbnek a Főkonzisztórium teljes iratanyagának alapos revideálása tekinthető.[144] 1861-re e központi levéltár, éppen a fokozott igénybevétel következtében annyira összekeveredett, hogy a titkár mellé a rend helyreállítása végett két külön munkaerőt kellett alkalmazni. Sípos Samu számtiszt és Kolosváry Sándor főkormányszéki írnok vállalta fel 300 Ft-ért a kiszedett iratok helyrerakását, minden egyes darabnak a protocollumokkal és indexekkel való egybevetését, a hiányok kimutatását és lehető pótlását.[145] Ennek az aprólékos és gondos ellenőrzésnek köszönhető a főkonzisztóriumi levéltár mai használhatósága.

A LEGUTÓBBI ÉVSZÁZAD FEJLŐDÉSE ÉS A JELEN EREDMÉNYEI

Ezekkel a rendezésekkel valójában lezárult a református levéltárügy első korszaka. A feudális társadalmi és gazdasági berendezkedés megváltozása maga után vonta a sok százados levéltárszemlélet módosulását. A polgári idők laikus embere az archivumokban már nem az egyház birtokjogainak és kiváltságainak féltett tárházát szemlélte. Ő legfeljebb a múlt tiszteletreméltó emlékeinek és a történetírás forrásanyagának a gyűjteményét látta a levéltárakban. Ennek megfelelően fenntartásukat, rendjük megóvását nem érezte elodázhatatlan gyakorlati feladatnak. A századforduló ahistorikus nemzedékei ezért hagyták több helyen pusztulni, összezavarodni a felesleges lomnak tekin-

tett régi iratanyagot, amelynek megértésében paleográfiai és nyelvi nehézségek is akadályozták őket. S ahol akadt históriai érdeklődésű lelkipásztor, többnyire ott sem volt köszönet az újabb rendezésekben. A levéltár anyagán kívül fogant tudós vagy éppen csak tudóskodó szempontok kedvéért feláldozták a régi természetes rendet, s mesterséges csoportokba osztva, rendkívül megnehezítették az iratok használatát. A történetírás vélt érdekeinek egyoldalú érvényesítésével nemkívánatos megkülönböztetést vezettek be a levéltárak anyagát illetően. S minthogy a levéltárak oszthatatlan egységét nem érezték, ún. históriai szempontokhoz igazodó selejtezési dühüknek nemritkán áldozatul estek olyan iratok is, amelyek éppen az egyház történeti életét világították volna meg. Ezek a — két háború közti időszakban is tartó, ún. tudományos követelményekhez igazodó — rendezések csak azokban a kivételes esetekben nem vezettek a levéltár korábbi rendjének szétdúlására, amikor kellő szakismerettel felvértezett egyének végezték el a munkát.[146] A tudományos szempontok általános előtérbe kerülésével így lett a szakemberekkel való ellátás az egész református levéltárügy kulcskérdésévé. Ilyenek híján ugyanis többé nem lehetett biztosítani az egyház kezén lévő történeti iratanyag kielégítő gondozását.[147]

Egyelőre azonban csak néhány lelkes embert aggasztott a rájuk bízott forrásanyag sorsa. A hivatalos egyházi közvélemény számára a levéltárügy egyszerű irattári kezelési kérdéssé zsugorodott össze. Az eddig élenjáró igazgatótanácsi levéltár is beolvadt az egyházkerületi segédhivatalba, és ott az eddigi, joghoz, történelemhez értő tekintélyes titkárok helyett ilyen kérdésekben járatlan irodai tisztviselők kezére került. Az idő követelményeivel lépést tartó új bürokrácia ugyan nem bolygatta meg az irattárban porosodó levéltár régi rendjét; de mégis ebben a környezetben ez a nagy értékű forrásanyag élő-halott sorsra kárhoztatódott. Rendbentartása a segédhivatal számára teher lett, minthogy a folyó ügyintézésnek egyáltalában nem volt rá szüksége. A főkonzisztóriumi levéltár az egyházi ügyvitel szempontjából meghalt, a tudományos kutatás részére pedig ebben az állapotában nem támadhatott fel.

A főkonzisztóriumi levéltár régi állagaival kapcsolatban jelentkező új szükségletek felismerését nagyon megnehezítette, hogy az egyházkormányzatban a világi elemmel szemben fokozatosan túlsúlyra kerülő püspöki hivatalnak nem voltak hasonló levéltári problémái. A régi püspöki levéltár 1849-ben Enyed pusztulásakor majdnem teljesen megsemmisült. A legféltettebb, történeti becsű anyagot tartalmazó vasas láda mindenesetre martaléka lett a fosztogatásnak és a tűznek.[148] Bár nem sokkal a pusztulás után kísérletet tettek a megmaradt iratok összeszedésére, e próbálkozások nem jártak kellő eredménnyel.[149] Amit mégis sikerült összegyűjteni — miként az 1930 körül egy pincében felfedezett, talán részben püspöki provenienciájú iratanyag későbbi sorsa mutatja —, nem kapcsolódott be többé az adminisztrációba.[150]

A mai püspöki levéltár 1850-nel egészen újból kezdődött, s így a püspökségnek hosszú évtizedeken keresztül csakis irattári problémái lehettek. Ezeket valóban kitűnően meg is oldotta. Eleinte a régi mód szerint többnyire a püspöktől saját kezűleg vezetett leveleskönyvekben őrizték a kimenő szövegeket, később azonban áttértek az előadóívek használatára, iktatásra, gondos mutatózásra. A levéltári kezelés sajátos szükségletei a püspöki iratanyagot illetően csak 1918-ban jelentkeztek. Az ügyintézés számára szükségtelenné vált régi iratanyagot, a levéltár feldúlása következtében is, ekkor különvá-

lasztották a folyó ügyintézés irattárától. Előbb a Magyar utcai templom tornyában, majd pedig a Református Kollégium levéltárában helyezték el. Itt őrizték teljesen hozzáférhetetlen állapotban 1944 őszéig, amikor az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára nyújtott a mindenkitől elfeledett becses anyagnak a biztos pusztulás elől ideiglenes menedéket.

E két nagy központi levéltár utolsó félszázada mutatja, hogy a református egyház jó ideig nem ismerte fel a levéltár és irattár kezelése között kialakult különbséget. Pedig, amint a modern bürokrácia mindent elöntő aktaáradata elérte az egyházi ügyvitelt, felmerült a történetivé érett és a folyó iratanyag szétválasztásának szüksége — éppen a hivatali munka zavartalansága érdekében. Az Egyházkerületi Igazgatótanács 1910-ben nyomtatásban is kiadott levéltárrendezési utasítása még irodai ügyviteli problémának tekintette az iratvédelmi kérdéseket, és éppen ezért csak ezek között a keretek között intézkedett felőlük.[151] E rendelkezés láthatára nem terjedt túl egyetlen egyházmegye vagy egyetlen egyházközség keretein, s így egyszerű irattári, kezeléstechnikai útbaigazításokon kívül semmivel sem járult hozzá az egyre súlyosbodó általános nehézségek leküzdéséhez.

Az első világháború után meginduló egyházi műemlékvédelem munkálatai során terelődött rá újból a figyelem a levéltárvédelmi kérdésekre. 1932-ben az Igazgatótanács dr. Nagy Géza teológiai tanár sürgetésére és javaslatai alapján körrendeletben szólította fel az összes espereseket és lelkészeket a gondjukra bízott levéltári anyag fokozottabb védelmére.[152] Egyben jelentést kért az egyházmegyei levéltárak anyagáról és állapotáról. Az anyagi érdekekkel kapcsolatos korábbi kísérletekkel szemben ennek a mozgalomnak indítéka már kizárólagosan tudományos volt. Az egyháztörténeti kutatás új életre keltése érdekében helyi szakemberekkel először az 1750, majd pedig az 1850 előtti összes darabokról megfelelő hiteles másolatot kívántak készíttetni, hogy azokból hatalmas forrásgyűjteményt hozzanak össze a kolozsvári Teológia könyvtárában. Mintha csak Tunyogi Csapó nagy álma a központi másolatgyűjteményről támadt volna fel újból, változott formában. A szűkös lehetőségekkel nem számoló szép tervnek azonban a sorsa nem lett szerencsésebb száz esztendővel korábbi elődjénél. Szakemberek híján teljes érdektelenségbe fulladt a mozgalom, amely pedig a korszerű levéltárvédelem kérdéseit előbb-utóbb kipattantotta volna. Jelentés is összesen csak két egyházmegye levéltáráról futott be az egyházkerülethez. A bajok tehát nem fakadtak fel az illetékesek előtt, s az egyháztörténeti anyaggyűjtéssel együtt az általános levéltárvédelem kialakítása is elaludt. Az egész szép tervből csupán dr. Nagy Géza és tanítványai végezték el a reájuk eső részt: a kolozsvári levéltárakban lévő legfontosabb református források lemásolását. A Teológián folyó szerény kutatómunka azonban, bár állandóan ébren tartotta az egyházi vezetőség lelkiismeretét, elszigeteltsége következtében egységes védelmi akciót nem indíthatott el.

Ezt a mindenképpen káros és veszélyes mozdulatlanságot az Egyetemes Konvent levéltári szabályrendeletéhez 1941-ben kibocsátott Levéltári Útmutató megjelenése törte meg elsőnek.[153] Erdélyi visszhangja világosan mutatja, hogy Szabó István munkája egyszeriben tudatosította az egyház megoldásra váró levéltárvédelmi problémáit. Juhász István már a következő évben alapos tanulmányban összevetette az erdélyi egyházkerület 1910. évi levéltári utasítását a konventi szabályrendelettel. Kimutatta az előbbi elavultságát, és az utóbbi alapján felvázolta a legsürgősebb teendőket.[154] Dolgozatából világ-

gosan kibontakozik az az egységes védelmi rendszer, amelynek segítségével a kallódó levéltárakat az egyház és a tudomány érdekeit egyaránt kielégítő módon meg lehetne óvni. Juhász egészséges ösztönnel alkalmazta az Útmutató elveit az erdélyi viszonyokra. Tisztán látta, hogy a modern aktatermelés papíráradatában a régebbi korok iratanyaga csak úgy menthető meg, ha azokat az ügyviteli gondokkal túlterhelt szervek levéltárilag dilettáns kezeléséből kivéve, gyűjtőlevéltárakba szállítják s szakszerű védelmükről ott gondoskodnak. Elképzelése szerint hét ilyen táji gyűjtőlevéltárra lenne szükség ahhoz, hogy az egyházi adminisztráció számára feleslegessé váló iratokat a jövőben is folyamatosan levéltári gondozásba lehessen venni.

A következő esztendőben a református történeti emlékanyag védelmének régi fáradhatatlan munkása, dr. Nagy Géza fejtette ki elképzeléseit a teendőkről.[155] Programja szerint a levéltárak gondozása a műemlékvédelemmel kapcsolatosan decentralizációval oldható meg legjobban. A múlt elkötelező példáira hivatkozva, erélyesen követelte minél több vidéki gyűjtőlevéltár és egyházi múzeum szervezését. Kiválóan alkalmasnak tartotta erre a célra a kollégiumokat, ahol nem csupán biztonságos elhelyezést nyújtó helyiségek találhatók, hanem a gyűjtemények szakszerű kezelése is megoldható. Ezzel kapcsolatban mutatott rá Nagy Géza az egyházi levéltárvédelem kulcskérdésére: a levéltárkezelő lelkészek és tanárok szakképzésére. Ennek a kérdésnek a megoldását a kolozsvári Református Teológia egyháztörténeti tanszékén folyó levéltári munka további elmélyítésétől várta. A liberális korból örökölt közöny jégpáncélja megtört tehát és a korszerű levéltárvédelem kérdéseit maguk az egyházi szakemberek vetették fel.

Ennek az elméleti előkészítésnek tulajdonítható, hogy az országban végbement forradalmi gazdasági-társadalmi átalakulás után a romániai református egyház mindenkit megelőzve, elsőnek léptethetett életbe egységes elveken nyugvó, korszerű rendszert levéltári anyagának megóvására és tudományos használatának biztosítására. Az 1948. október 24-i zsinat megalkotta a romániai református egyház levéltári szabályrendeletét, amely elnyerve az állami jóváhagyást, mindmáig biztosítja az iratanyag hatékony védelmét.[156] Ez a legmodernebb archivisztikai elvekre alapozott rendezés a nagy jelentőségű intézkedések egész sorát foganatosította. Kimondotta, hogy a múlt emlékeit magukban foglaló levéltárak összessége eszmei értelemben közös kincse az erdélyi reformátusságnak. Ennek megfelelően, megóvása érdekében, pontosan szabályozott főfelügyeleti jogot biztosított az egyházkerületeknek. Szakértőkből álló bizottságot hívott életre, amely gondoskodik az összes levéltárak védelméről, minden levéltári vonatkozású ügyben központi véleményező szerve az egyházkerületnek. Az anyaguk régisége, tudományos becse és hézagpótló volta következtében közérdekűnek nyilvánított levéltárak épségének, történetileg kialakult rendjének megóvására különleges intézkedéseket írt elő. Ezek sorában legfontosabb a gyűjtőlevéltárak létrehozása mind a féltettebb értékek összegyűjtésére, mind pedig azoknak a levéltáraknak az átvételére, amelyek megfelelő kezelését a létrehozó egyházi szerv nem biztosítja. Részletesen szabályozta az egyházi levéltárak rendezésének, selejtezésének, konzerválásának és tudományos használatának módját, a levéltárak kezelőinek szakképesítését. Így például az egyházkerületi levéltárosoktól főiskolai végzettséget és az állami levéltárosokéval egyenrangú szakképzettséget kívánt meg.

Az új védelmi rendszer tényleges kiépítésének legjelentősebb mozzanata a kolozsvári központi gyűjtőlevéltár megszervezése volt. A Farkas utcai temp-

lom restaurálása során (1958—1961), a Műemlékvédelmi Bizottság megértő támogatásával, az ottani csonkatoronyban korszerű toronyraktárt, feldolgozó és kutató helyiséget rendeztek be. Ezt követte a történetivé érett anyag és az egyházkerületi irattár szétválasztása. Az egykori Főkonzisztórium teljes iratanyagát, valamint a későbbi Igazgatótanács és a püspöki hivatal régebbi állagait az új helyiségekbe szállították át. A Vallásügyi Hivatal megértése lehetővé tette megfelelő szakemberek alkalmazását az új gyűjtőlevéltárhoz. Előbb László Dezső (1961—1967), majd dr. Markos András (1964—1974) levéltáros, Kis Ágnes tanárnő közreműködésével, rendre helyreállította az átvett levéltárak eredeti rendjét és megszervezte az új intézmény tevékenységi köreit. Ezzel párhuzamosan, a levéltári szabályzat előírásainak megfelelően, kezdetét vehette az erre kijelölt levéltárak átvétele, rendezése és lajstromozása. Szorgalmas munkájuk eredményeként ma már a központi gyűjtőlevéltárban tanulmányozható pl. a szászvárosi, fogarasi, kolozsvári egyházközség, a kolozskalotai, a nagysajói, széki és hunyadi egyházmegye régi iratanyaga is. Mindezek ma már olyan mintaszerű rendben állanak a kutatók rendelkezésére, hogy e gyűjtőlevéltár joggal tekinthető az ország egyik legjobban rendezett egyházi levéltárának.

1960-ban Marosvásárhelyt felállították a második gyűjtőlevéltárat. Ez, az ottani református egyházközség iratai mellett, a marosi és a bekecsalji egyházmegye levéltárát vette őrizetbe. Benne dr. Farczády Elek (mh. 1974) végzett érdemes munkát. Jelenleg Farkas Árpád kezeli.

Az ország levéltári értékeinek védelmére 1974-ben hozott törvény tehát az erdélyi református egyházban jól kiépített levéltári szervezetet talált. Erre támaszkodva az állami levéltárvédelem is hatékonyabbá teheti törekvéseit és teljes mértékben biztosíthatja e forráscsoport tudományos használatát. A református lakosság fentebb vázolt négyévszázados, tiszteletre méltó és áldozatos erőfeszítései saját múltja emlékeinek megőrzésére gazdag forrásanyagot örökítettek át napjainkig. Jóllehet ez elsősorban a magyar nemzetiség történetének kutatóit érdekelheti, az erdélyi múlt más tudományos munkásai is haszonnal tanulmányozhatják ma már a legkorszerűbb feltételek között.

1948/1975

VÁRAD HELYE KÖZÉPKORI KÖNYVTÁRTÖRTÉNETÜNKBEN

KÖNYVTÁRTÖRTÉNET — KÖNYVTÁROSI GYAKORLAT

Aligha akad foglalkozását igazán szerető ember, akit ne érdekelne, hogy előtte kik és miként fáradoztak ugyanazon a területen, ahol ő is dolgozik. A hagyományok ilyen ápolásának az új nemzedék nevelésében megmutatkozó hasznát elegendő az orvostörténettel szemléltetni, mely évtizedek óta tantárgya az orvosképzésnek. A hivatás múltjának ismerete még az orvosképzésnél is több gyakorlati hasznot ígér az emberiség „emlékező központjai"-nak tekinthető könyvtárak kezelői számára. Hiszen nekik ma, holnap és a távoli századokban is pontosan ismerniük kell a megelőző korok könyvanyagának létrejöttével, egykori rendszerezésével, őrzésével, napjainkig való, sokszor rendkívül viszontagságos áthagyományozásával kapcsolatos részleteket. Enélkül ugyanis aligha biztosíthatják a kutatók számára könyvanyaguk leghatékonyabb használatának feltételeit. A könyvtártörténet művelését tehát tőlük nem csupán a hagyományok megbecsülése követeli. Tudományos kutatónak és könyvtárosnak közös érdeke ez, mert eredményei sok hiábavaló keresgéléstől, felesleges fáradozástól kímélhetik meg az írásos művelődés emlékeinek kezelőit és használóit egyaránt.

Jóllehet országunk több százados múltra visszatekintő nem egy könyvtára az európai írásbeliségnek a IX. század óta keletkezett emlékeit őrzi, gyűjteményeink történetéből legfeljebb csak az utóbbi kétszáz esztendő fejlődését ismerjük nagy vonalakban. Különös fonáksága ennek a helyzetnek, hogy a korábbi időkből jóval gazdagabbak az örökölt gyűjteményeink, mint az anyaguk felhasználását elősegítő bibliológiai-történeti előmunkálatok. Például arról, hogy a XVII. századot megelőző időből országunk tartalmilag, műfajilag és formailag milyen változatos könyvféleségekkel, milyen töredékes vagy épségben fennmaradt gyűjteményekkel rendelkezik és milyen könyvtári kezdeményezéseket mutathat fel, a honi művelődéstörténelem kutatóinak szűk körén kívül alig van valakinek is szilárd ismerete. Mindent el kell tehát követnünk, hogy az eddig feltárt, illetve ezután feltárandó adatok minél előbb eljussanak a régi századok könyvörökségét őrző könyvtárosainkhoz. Nem azért, mert ezek ismerete a legkevesebb, amivel mai könyvtárosaink tartoznak azoknak, akiknek gyűjtő és rendező tevékenységére épül az ő mindennapi munkájuk. Nem is csak azért, mert a könyvtárak régi anyagában csupán az a könyvtáros tud kellő eredményt nyújtó módon elmélyedni, aki azonosul elődeivel és munkájukkal, arra épít, azt tökéletesíti éppen azokon a pontokon, ahol az a fejlődés során szükségessé válik. Régi könyvtáraink mai kezelőinek elsősorban azért kell gyűjteményeik múltját, elődjeiknek még a keze írását is pontosan megismerniük, mert többnyire csak ebben az esetben tisztázhatják az egyes kötetek provenienciáját, csak így végezhetnek megfelelő minőségű könyvtárosi feldolgozó munkát, csak ekkor adhatnak a kutatóknak valóban hasznos útbaigazításokat.

A modern dokumentáció kiépítésének legsürgősebb feladatai mögött, a holnap teendői között már ott meredezik könyvtárosaink feje felett annak a nemzetközi viszonylatban is számottevő könyvörökségnek a korszerű feldolgozása, amellyel országunk Európa keleti felének államai között kiemel-

kedő helyet biztosít magának. Gazdag könyvörökségünk tudományos értékesítésének egyébként is összetett problematikája Erdély esetében még bonyolultabban jelentkezik. Az itteni régi könyvtárak nem jelentéktelen része ugyanis a magyar és a német nemzetiség (egymás között is eltérő) művelődési fejlődésének képződményeként jött létre. A bennük rejlő, sokszor a külföldet is közelről érdeklő művelődési értékek korszerű kiaknázásához tehát a kezelő személyzetnek olyan külön ismeretekkel szintén fel kell magát vérteznie, amilyenekre a nem erdélyi többi gyűjteményekben nem feltétlenül lenne szüksége hivatali munkája jó végzéséhez. Könyvtörténeti kutatásunk — sajnos — e sajátos erdélyi vonatkozások tisztázását még az átlagosnál is jobban elhanyagolta. Nem kis mértékben ennek a következménye, hogy könyvtörténetünk korai fejezetei vérszegények, homályosak és elsikkadnak bennük azok az összekötő szálak, amelyek országunk fejlődését már a középkorban bekapcsolták az általános európaiba mind a cirill, mind pedig a latin írásbeliség vonalán. Könyvtárosaink felszerelése a régi kéziratos és nyomtatott anyagaink kezeléséhez szükséges történeti szakismeretekkel természetesen nem regionális, hanem országos teendő. Jó eredmények azonban csak akkor várhatók ettől a felkészítéstől, ha az a valóságos helyzetből kiindulva számol a regionális sajátosságokkal és szükségletekkel.

Nem elegendő azonban csak megállapítani, hogy régi könyvörökségünk megfelelő kezeléséhez a történeti országrészekként változó különleges előismeretek szükségesek. Erre a feladatra idejében fel is kell készíteni könyvtárosaink közül mindazokat, akik hajlamot, érdeklődést és erőt éreznek magukban a régi nyomtatványokkal és kéziratokkal való foglalkozáshoz. A kor színvonalán művelt, tudományos igényű könyv- és könyvtártörténetre — e sorok írójának véleménye szerint — nagy szerep vár abban, hogy amikor régi könyvörökségünk hasznosítása országunkban is napirendre kerül, minden régi állománnyal rendelkező gyűjteményünkben legyen olyan fiatal könyvtáros, aki teljes illetékességgel léphessen a fokozatosan kiöregedő idősebb nemzedék helyére.

Az alábbi sorok országunk könyvtári múltjának említett sajátos erdélyi vonatkozásaiba kívánják elkalauzolni az olvasót. Egyetlen város, Várad középkori könyvtárügyének vázlatán keresztül is ízelítőt kaphatunk ugyanis azokból a különleges fejlődéstörténeti problémákból és ismeretekből, melyek között a régi erdélyi könyvanyag kezelőinek otthonosan kell mozogniuk. E vizsgálódások azonban végső soron arra a módszertani kérdésre is keresik a választ, hogy országunk könyvtörténetének középkori fejezeteit — korszerű medievisztikai szemlélettel és az erdélyi információsanyag teljesebb hasznosításával — miként lehetne élettelibbé, gazdagabbá és színesebbé tenni. Erre a kísérletre az erdélyi városok közül Várad látszott a legalkalmasabbnak. Könyvtárügyének középkori kutatási problémái ugyanis, forrásanyagának töredékessége, gyűjteményeinek többszöri szétszóródása következtében, közelebb állanak az ország átlagos fejlődéséhez, mint a török pusztításoktól mentes, védettebb szász városok könyvtári múltja.

KOLOSTORI KÖNYVTÁRAK VÁRADON

A középkori Várad a Biharról ide áttelepített római katolikus püspökség és székeskáptalan birtokaként fejlődött művelődési központtá és várossá a XI—XII. század fordulójától kezdődően.[1] Könyvtárügye is változatlanul

ezekben az egyházi keretekben alakult egészen a XVI. század közepéig. Ekkor a reformáció véget vetett ennek a kizárólagosságnak, és utat nyitott a laikus könyvtárfejlődés számára is.

A bihari dioecesis ugyan egyike volt az I. István magyar királytól (1001—1038) alapított tíz katolikus püspökségnek, de ezen a vidéken az egyházi viszonyok az ismétlődő pogány felkelések (1046, 1061) következtében csak I. László uralma (1077—1095) idején szilárdulhattak meg annyira, hogy kezdetét vehesse könyvgyűjtemények kialakulása. Minthogy az új templomok felszerelését az istentisztelethez szükséges könyvekkel mindkét említett uralkodó a püspökök kötelességévé tette,[2] a liturgikus könyvek gyűjtésének és másolásának kezdetét Váradon, legóvatosabb becsléssel is, a XI. század végétől fogva számíthatjuk.

A könyvekkel való foglalatosságnak Váradon kezdettől fogva megkülönböztethető egy szerzetesi-kolostori és egy püspöki-káptalani ága. Minthogy könyvtörténetünk országunk cirill-szláv kéziratossága területén a kolostori másolótevékenység és könyvgyűjtés elsődleges fontosságát, sőt szinte kizárólagosan uralkodó jellegét állapította meg, mi is a szerzetesi könyvgyűjtéssel kezdjük vizsgálódásainkat.[3]

Magában a középkori Várad városában a domonkos, a ferences és az ágostonos szerzetesrendnek, valamint a klarissza apácáknak volt kolostora. De művelődéstörténeti szempontból a váradi központhoz számíthatjuk a város határában, illetve tőszomszédságában működő váradhegyfoki premontrei konventet, valamint a pálosok kápolnai és fugyivásárhelyi kolostorát, továbbá a johannita lovagok szentjánosi házát, illetve az ezt felváltó monostort és apáca-klastromot.[4] Mindezek az egyházi intézmények a reformáció során, a XVI. század közepén felbomlottak, működésük írásos emlékei könyvtáruk anyagával együtt szétszóródtak és legnagyobb részben szinte nyomtalanul meg is semmisültek. A kutatás mai állásánál néhány töredékes történeti adat, szórványos kodikológiai emlék és az illető szerzetesrend egyéb kolostorainak múltjából vett analógiák segítségével kell képet alkotnunk váradi rendházuk középkori könyvkultúrájáról.

A felsorolt egyházi intézmények közül az 1116 és 1131 között alapított váradhegyfoki premontrei konvent létesült legkorábban.[5] Mint a rend legelső itteni kolostora, közvetlenül a franciaországi anyamonostortól, Prémontrétől függött és vezetője volt a rendtartomány (circaria) többi szerzetesházának. Egymaga 14 leánymonostort (filiát) létesített és népesített be a XIII. század végéig.[6] A premontrei kolostorok ellátása könyvekkel tehát elsősorban a váradhegyfoki konvent feladata lehetett. Ide hozták a szigorúan központosított rend franciaországi központjából a szükséges könyvek mintapéldányait, és az itteni scriptoriumban másolták le azokat, legalábbis filiális monostoraik számára. Ez a magyarázata annak, hogy a pápától 1214-ben megerősített rendi statutumoknak a magyar circaria részére kiállított példányát Rómából ide hozták és még 1270-ben is változatlanul itt őrizték.[7] 1234-ben pedig a váradhegyfoki kiküldött, András szerzetes, Prémontréből magával hozta, „hogy a prémontréi egyházzal meglegyen [a liturgiában] az egyöntetűség, a lectionariumot, a teljes antifonás könyvet, gradualét, hangjegyes misekönyvet, a collectaneumot, martirologiumot, kalendáriumot és a szokások könyvét".[8]

A premontreieknek már a legkorábbi rendi szabályzata pontosan előírta, hogy az újonnan létesült kolostorokat milyen könyvekkel kell feltétlenül ellátni. Minthogy ezek száma legkevesebb 12—13 kötetre rúgott, a rend vá-

radhegyfoki scriptoriumának másolótevékenysége a XII. század második felétől kezdődően mennyiségileg is viszonylag számottevő lehetett.[9] Ezek a kódexek ugyan zömmel szertartáskönyvek voltak, minthogy a rend a lelkipásztorkodást, a liturgikus vallásosság ápolását tekintette feladatának, soruk azonban idők folyamán kiegészülhetett teológiai és filozófiai munkákkal, vagy a gyakorlati lelkipásztorkodást előmozdító tartalmú kötetekkel, pl. prédikáció-gyűjteményekkel stb.

Így sejteti ezt a rangban Váradhegyfok után következő leleszi premontrei kolostor könyveinek töredékes leltára.[10] Ebben a reformáció korából való összeírásban 26 könyvcím szerepel. Közülök 19 liturgikus jellegű: mégpedig 13 misekönyv, három gradualénak, kettő pedig antifonalénak nevezett énekeskönyv, egy zsoltároskönyv. A patrisztikai irodalmat Ambrosius (340—397) bibliamagyarázatai, a skolasztika előtti koraközépkor alkotásait Isidorus sevillai püspök (megh. 636), a skolasztikát Anselmus canterburyi érsek (1033—1109) és három beszédgyűjtemény, köztük egy-egy XV. századi ferences (Robertus Caracciolus de Licio) és domonkos hitszónoké (Johannes Herolt) képviseli. Egyetlen olyan cím fordul elő e jegyzékben, a zsoltárokról írott műé, amely esetleg helyi, rendi szerző eredeti alkotásának lenne tekinthető.[11] Nem valószínű, hogy a leleszinél lényegesen korszerűbb és változatosabb összetételű kódexanyaggal dicsekedhetett volna a premontreiek váradhegyfoki főkolostorának könyvtára.

A vallásosságnak az a XIII. század óta már a kor felfogása szerint is túlhaladott foka ugyanis, amelyet ez a rend képviselt, nem kívánta meg a skolasztikában megfiatalodott, újabb egyházi irodalom különösebb ismeretét. Kolostori iskoláiknak csak a lelkipásztorkodáshoz szükséges ismeretekre (zsolozsmázás, misézés stb.) korlátozása, elzárkózás a rendtagok külföldi felsőbb iskoláztatásától, eleve lehetetlenné tette, hogy a premontreiek körében, akár legfőbb helyi központjukban is, jelentősebb irodalmi alkotótevékenység és ennek kapcsán nagyobb könyvtár alakuljon ki.[12] Váradhegyfoki szerzetesek gyakori utazásai Franciaországba, főként a XII. században és a XIII. század első felében, sokféle művelődési hatást (pl. az oklevélírások és a képzőművészetek terén)[13] közvetíthettek ugyan országunk felé, könyvkultúránk vonatkozásában azonban inkább csak az itteni katolikus liturgiai irodalmat befolyásolhatták. Az egresi cisztercita monostor könyvtárába 1200 körül kölcsönzött franciaországi kódexek összetétele szintén igazolja ezt a megállapítást.[14] De ez a jegyzék egyben azt is bizonyítja, hogy a zömében régebbi egyházi irodalom mellett ezen a szálon egyéb művelődési javak valóban eljuthattak a francia eredetű szerzetesi rendházainkba. Például az egresi szerzetesek gyűjteményébe így kerültek Cicero, Seneca, Quintilianus műveit tartalmazó kódexek. Összegezően tehát azt mondhatjuk, hogy a premontrei és cisztercita rendi összeköttetések gazdagították ugyan a kéziratos erdélyi latin könyvkultúrát, de nem váltak a nyugat-európai egyházi irodalmi-tudományos eredmények olyan eleven közvetítőivé, mint amilyenekké lehettek volna, ha nem maradnak a tradicionális vallásosság és a konzervatív egyházi művelődés képviselői.

Ez utóbbinak szintén része lehetett abban, hogy a premontreiek váradhegyfoki konventje — miután a XV. század közepén commendatorok kezére került — néhány évtized alatt teljesen elnéptelenedett, minden gazdagsága ellenére. Falai közé 1490 után előbb a könyvmásolásban élenjáró karthauzi rend tagjait akarták betelepíteni, majd 1495 körül átalakították társaskáp-

talanná.[15] Ez a magyarázata annak, hogy e nagy múltú rendház már nem játszott szerepet Váradnak a XV. század második felében fellendülő könyvkultúrájában, és művelődési életét sem terelhette egészségesebb irányba a premontrei rendben 1504 után kibontakozó reformmozgalom.[16]

A középkori katolikus szerzetesség történetében egészen új fejezetet jelent a ferences és domonkos, valamint az ágostonos remete rend megalakulása a XIII. század folyamán.[17] Ezeket a rendeket a rohamosan terjedő eretnekségek megfékezésére és a római katolikus vallás terjesztésére hívták életre. Éppen ezért e kolostorok nem a csendes szemlélődést, ájtatoskodást biztosító félreeső helyeken, hanem városokban, a szegény tömegektől lakott negyedekben létesültek. Rendtagjaikat gondosan iskolázták, hogy alapos teológiai képzettség birtokában szállhassanak vitába az eretnek tanokkal. Különös gondot fordítottak a prédikálásra mint a tömegek meggyőzésének leghatékonyabb középkori eszközére. A közös célok azonos magatartást és rendelkezéseket váltottak ki mindhárom szerzetesrendben az iskolázást, a könyvek gyűjtését és az alkotó irodalmi munkát illetően. Nagyobb rendházaikban iskolákat létesítettek, amelyekben megadták a teológiai alapkiképzést mindegyik szerzetesüknek. A tehetségesebb fiatalok részére tartományonként legalább egy rendi főiskolát (*studium generale*) szerveztek. Ilyen főiskolája volt a domonkosoknak a XVI. század elején Szebenben, a ferenceseknek pedig Váradon. Iskoláikban lectorrá vagy fontosabb rendi tisztség viselőjévé csak az volt választható, aki külföldi egyetemet is látogatott.[18] A ferencesek a XV. században, költséget nem kímélve, évente két rendtagot taníttattak külföldi egyetemeken.[19] Ezekben a kolostorokban tehát a könyvtárképződés számára jóval kedvezőbb légkör uralkodott, mint a premontrei rendházakban.

A rend alapítójáról elnevezett váradi kolostor egyike lehetett a ferencesek legkorábbi magyar házainak.[20] Hihetőleg még a tatárjárás előtt, hozzávetőleg 1232 és 1240 között létesült. Mindenesetre már a XIII. század második felében a későbbi konventuális (marianus) ferencesek egyik fontos központja, mert 1298-ban itt tartották a rendtartomány első ismert káptalanját.[21] A ferences barátok nagy népszerűségét mutatja, hogy miután a rend a szegénység értelmezése körül támadt vita következményeként két ágra szakadt és 1448-ban az obszervánsnak vagy szalvatoriánusnak nevezett szigorúbb irányzatuk önálló magyar tartományhoz jutott, 1490 és 1497 között Váradon egy második házuk is létesült.[22] Ez a Szt. Lélekről elnevezett rendház lett egészen a reformációig az obszervánsok legnépesebb kolostora. Mindkét váradi rendház iskolája kezdettől fogva messzi vidék ferences kolostorai részére nevelte a noviciusokat, de különösen fontos szerephez jutott a reformációt közvetlenül megelőző évtizedekben. Az 1526 utáni zűrzavarok idején az obszervánsok Esztergomból ide helyezték át rendi főiskolájukat, bizonyára a szükséges könyvanyaggal együtt, és egy ideig két lector vezetése alatt itt folyt a teológiai kiképzés. A váradi rendház könyvtárából távoli vidékek ferencesei is kölcsönöztek könyveket.[23]

A Szt. Lélek kolostor a város 1556/7. évi ostroma során elpusztult, s a reformáció győzelme következtében többé nem is népesülhetett be újra. Ugyanekkor semmisülhettek meg azok a könyvei is, amelyeket előzőleg nem menekítettek ki a körülzárt Váradról.[24] Annyi ugyanis ismeretes, hogy a váradi barátok rendházuk értékeit, drága kegyszereit 1556. augusztus 22-én megőrzés végett Bajomi Istvánra bízták, de ezeket Izabella királynő 1557. április 21-ét megelőzően lefoglaltatta és erőszakkal elvitette a bajomi várból.[25] Az

igazgyöngyökkel ékes miseruháikat, palástjaikat és egyéb templomi felszerelési tárgyakat egy másik patrónusuk, Báthori András ecsedi várába szállították.[26] Féltettebb könyveiket talán már ekkor gyöngyösi kolostorukba vitették. Legalábbis a kolostor értékeinek menekítését irányító Tövisi Imre provinciális később ebben a rendházban élt. Valóban ma ott találhatók a váradi rendház középkori könyvtárának bizonyos darabjai.[27]

Általában ismeretes, hogy a ferences rend jól felszerelt és célkitűzéseinek megfelelő változatos tartalmú könyvgyűjteményeket hozott létre. Ezeket a provinciális központilag és tervszerűen gyarapította, az új szerzeményeket ízlésesen beköttette, mindegyik rendház könyvállományát leltároztatta, és a kölcsönzés tilalmazásával oltalmazta a könyveket a rongálódástól és az elkallódástól.[28] Minthogy a rend központja Itáliában volt, itteni vezetői gyakran megfordultak a nagykáptalanokon, a szerzetesek pedig tanulás végett Európának ebben a részében. A ferencesek révén tehát Várad és országunk középkori művelődésébe főként olasz művelődési hatások érkezhettek.[29]

Jóllehet a ferences rendi írásgyakorlat fejlettségéről reánk maradt formuláriumaik kétségtelenül tanúskodnak, váradi két kolostoruk másolótevékenységének termékei szinte nyomtalanul megsemmisültek. Talán azért, mert eleve sem másoltak sokat, és mert kódexeik zömmel olcsó, puritánul egyszerű kiállításúak voltak, melyeket a pusztulások idején senki sem tartott érdemesnek menekíteni. Ezek a kódexek tehát nem számíthattak úgy a könyvgyűjtők érdeklődésére, mint a gazdagon miniált díszkéziratok. A szakirodalom ugyan a kolostori másolóműhelyek sorában ferences scriptoriumokat is kimutat, ezek alkotásaiból azonban egyelőre csak gondosabb kiállítású szertartáskönyvek ismeretesek.[30] Arról szintén maradt adatunk, hogy **e szerze**tesek könyvkötéssel is foglalkoztak. Ezért a munkájukért azonban nem fogadhattak el pénzt, hanem egymás iránti szeretetből, ingyen tartoztak azt elvégezni.[31] A váradi obszerváns kolostorban folyó alkotó irodalmi munkának egyetlen ismeretes emléke az ún. Gyöngyösi latin—magyar szótár volna, ha bizonyosan beigazolódnék az a feltételezés, hogy 1531—33 között Váradon állította össze Atyai Péter, az iskola akkori vezetője.[32]

A váradi ferences házak szellemi életének színvonalát is lehet mérni Temesvári Pelbárt (kb. 1435—1504) nyomtatásban számos kiadásban megjelent, külföldön szintén keresett műveivel. A népszerű hitszónok irodalmi munkássága mindenképpen a legmagasabb csúcsot jelölte az erdélyi ferencesek körében. Pelbárt barát korszerű egyházi műveltséggel rendelkezett, kitűnően ismerte az egész régi és újabb teológiai irodalmat, de járatos volt a filozófiában, természettudományokban, csillagászatban is.[33] Olvasottsága mindenképpen kedvező színben tünteti fel a váradihoz hasonló, nagyobb ferences kolostorok könyvtárainak színvonalát.

A váradi obszerváns rendházban a XVI. század elején uralkodott szellemi légkörre különösképpen érdekes fényt vetnek azok az összefüggések, amelyeket a legújabb kutatás az 1514. évi parasztháború, majd pedig a reformáció és a ferences ellenzéki áramlat között kimutatott.[34] A renden belüli ellenzéknek éppen a váradi kolostor lehetett egyik központja. Innen kerülhetett ki Dózsa legkiemelkedőbb alvezére: Lőrinc pap is. Neki és renitens „apostata" rendtársainak lehetett jelentős része abban, hogy a keresztes had a földesurak ellen fordult. Ezért került sor éppen Várad környékén a paraszti és nemesi seregek közötti első véres összecsapásra.

A ferences kolostorok kiegészítő intézménye volt Váradon is egy begina vagy tertiaria ház és egy klarissza apáca-rendház. Az előbbi olyan magányos világi nők vallásos közössége, akik, a családi kötelékekkel szakítva, előbb spontán módon összeköltöztek, majd 1311 után ferences keretek közé szervezve, Assisi Ferenc harmadik szabálya szerint éltek, közösen áhítatoskodva és dolgozva.[35] A váradi (konventuális) ferences kolostorral átellenben épült begina-házra 1318-ból maradt az első adat, a klarissza zárdát viszont 1338 és 1340 között Báthori András püspök építtette.[36] Mindkét női közösség felügyeletét, vezetését és lelki gondozását, a váradi ferencesek látták el. Minthogy ezek a nők, bár sok előkelő származású is akadt közöttük, latinul nem tudtak, a velük foglalkozó ferenceseknek magyarra kellett fordítaniuk a nevelésükre szánt vallásos szövegeket.[37] Ebből a fordítói tevékenységből nőtt aztán ki a XV. század folyamán a magyar nyelvű kódexirodalom, amikor az írás-olvasás ismerete és az egyéni áhítatoskodás ezekben a női közösségekben szintén elterjedt. Csak a pusztulás szeszélyességének tulajdonítható tehát, hogy Váradról nem maradtak fenn magyar nyelvű kódexek, amikor jóval jelentéktelenebb begina-házakból és klarissza zárdákból ismeretesek ilyenek.[38] Az óbudai és a pozsonyi klarisszák könyvtárának fennmaradt töredékei sejtetik, hogy a váradi ferences apácák rendházának a reformáció idején megsemmisült könyvesházával együtt a kezdődő magyar nyelvű irodalmi írásbeliséget is komoly veszteségek érhették. Minthogy a Váradról 1566-ban eltávozó klarisszák a kolostorukra vonatkozó okleveleiket magukkal vitték Nagyszombatba, majd Pozsonyba, ha könyveikből szintén sikerült egyet-mást megmenteniük, az a XVIII. század végén szétszóródott könyvtáraik töredékei között, szlovákiai, magyarországi, esetleg ausztriai gyűjteményekben lappanghat.[39]

A ferenceseket Váradon az ágostonos rendi remeték megtelepedése követte, hihetőleg a XIII. század második felében. Kolostoruk fennállásáról azonban az első biztos adat csak 1339-ből ismeretes.[40] Rendházuk a XV. század közepére annyira elnéptelenedett, hogy Vitéz János püspök és Hunyadi János kormányzó 1449-ben domonkosokat vagy obszervánsokat akart, pápai engedéllyel, telepíteni bele.[41] Erre végül mégsem került sor, és kolostoruk a reformáció kezdetéig tovább virágzott. Még 1539-ben is vett fel új rendtagokat.[42] Pusztulása és könyvtárának szétszóródása tehát szintén az 1556/7. évi ostrom során következhetett be.

Rendkívül töredékes adataink közvetlenül nem szólnak a váradi kolostor könyvtáráról és a falai között folyó értelmiségi munkáról. Külföldi analógiák alapján azonban feltételezhető, hogy az itteni ágostonos rendi remeték művelődési színvonala szintén magas volt, és kivették részüket mind a tudományos nevelésből, mind pedig a teológiai irodalom rendszeres műveléséből.[43] Képzettség tekintetében ők állottak a szerzetesi társadalom élén. A rendtagok neve mellett gyakori egyetemi címek nemcsak azt mutatják, hogy közülük sokan tanultak külföldi főiskolákon, hanem azt is bizonyítják, hogy 1290-ben megszervezett és a XV. század közepén egyetemi rangú itthoni *studium generale*jukon alapos előkészítés folyt. Ennek tulajdonítható, hogy az itteni rendtagok közül is többen tanárok lettek a párizsi egyetemen vagy külföldi rendi főiskolákon.[44] Tanultságuk következtében az ágostonosok közül többen emelkedtek püspöki méltóságra.

A könyvekkel való szoros kapcsolataiknak még a reánk maradt szórványos forrásanyagban is beszédes emlékei akadnak. Például ilyen az itteni

latin kolostorokban folyó könyvmásolás legkorábbi ismert szabályozása. Ebben az 1334 előtt kiadott előírásban az ágostonosok liturgikus könyvei másolása felől a következők olvashatók: „Meghagyatik a barátoknak, hogy a gradualékban, antifonariumokban, nocturnalékban és más énekeskönyvekben is négyzet alakú hangjegyeket rajzoljanak s négy vonalat fessenek; valamennyit vörössel, fekete nélkül. A betűket tisztán és tagoltan írják, úgy, hogy a hangjegy a saját megfelelő betűi fölé kerülhessen. A vonalak kellő távolságra legyenek egymástól, nehogy a hangjegyet egyik vagy másik oldalról összeszorítsák. Másodszor, mindig ugyanazt a betűtípust, ugyanazt a hangjegyet, ugyanazt a betűfűzést (ligaturat) és ugyanazt a szünetjelet alkalmazzák, amelyik a nagy gonddal ellenőrzött mintapéldányokban található. Ahhoz, szándékosan, semmit ne tegyenek, abból semmit el ne vegyenek. Harmadszor, minden könyvet, amelyet a mintapéldányról vett másolatokból másoltak, mielőtt bekötik, vagy a kórusra helyezik, mind szövegét, mind hangjegyeit illetően szorgalmatosan javítsák át, nehogy ezek a művek az ellenőrzés hiányossága következtében, amint ez megesik, hibákkal teljenek meg. Így járjanak el a szertartáskönyvek, breviariumok és misekönyvek esetében is, miután azokat kézhez kapják... Ilyenféle műveket semmiképpen se írassanak vagy kottáztassanak világi személyekkel, ha kaphatnak ehhez értő rendtagokat, akik ismerik az ilyen liturgikus könyvek írásának és hangjelzésének módját. Ha pedig ehhez nem értenek, feletteseik szorítsák rá őket, hogy tanulják meg ezeket, mert a világi testvérek mindenben, amit másolnak vagy kottáznak, hibákat ejtenek..."[45]

A kutatás eddig még egyetlen olyan kódexet sem tárt fel, amelyről bizonyítható lenne, hogy az ágostonos rendiek váradi házában másolták volna. Két olyan kézirat azonban ismeretes, amelyek nagy valószínűséggel kapcsolatba hozhatók az ottani ágostonosok körében folyó szellemi munkával. Az egyik egy Ágoston nevű ágostonos szerzetes *De summa trinitate et fide catholica* című munkája, amelyet 1297 körül bizonyos János nevű váradi papnak ajánlott.[46] A másik Váradi János ágostonos rendi barátnak az *Énekek énekéhez* fűzött magyarázatait (*Commentarius in Canticum canticorum*) tartalmazza. Váradi János olyan tárgyat választott fejtegetéseihez, amelyik élénken foglalkoztatta a középkori teológusokat. Az *Énekek éneke* költői szárnyalású, képletes előadásmódja miatt nagyon népszerű volt a misztika hívei körében. Ennek a középkori gondolkozásra nagy hatással volt szemléletnek a kidolgozásában viszont fontos szerepet játszottak a párizsi Szt. Viktor kolostor iskolájának ágostonos rendi mesterei.[47] Váradi János barát munkája ezekhez a rendi előzményekhez kapcsolódott saját korának színvonalán. Bár magyarázataiban, a többi középkori Canticum-kommentárhoz hasonlóan, ő is az ún. allegorikus rendszert követte, felfogásában a XV. század középi ágostonos művelődést átható petrarkizmus nyomán újszerű elemek is kimutathatók. Ennek alapján minősíthette az újabb szakirodalom Váradi Jánost az egyházi művelődés síkján jelentkező reneszánsz tartózkodó, de jellegzetes korai magyar képviselőjének.[48] Váradi János műveltségének humanista elemeit életének külső körülményei teszik teljesen érthetővé.

A váradi noviciátus és alapkiképzés után ugyanis a tehetséges fiatal szerzetest rendi elöljárói 1455-ben a firenzei egyetemre küldték teológiai kiképzés végett. Ott együtt tanult és közeli barátságba került az olasz humanizmus egyik későbbi vezéralakjával, a reneszánsz neoplatonizmus legnagyobbjával, Marsilio Ficinóval. Váradi ugyan nem követte tanulótársát az

antik pogány bölcselet és az asztrológia tanulmányozásában és inkább az irodalom felé vonzódott, de barátságuk ennek ellenére tartós maradt. Azután is, hogy nyolc esztendei tanulmány után 1463-ban visszatért, most már a rend budai kolostorába. Itt kapcsolatban maradhatott a királyi udvar olasz humanistáival és még 1484/5-ben is levelezett Ficinóval. Váradi János reánk maradt egyéb irodalmi alkotásait a klasszikus irodalmon való pallérozottság és a költészet kedvelése jellemzi. Ezek közül a bűnös világiakról (*Cantio contra amatores mundi*), a Vízkeresztről (*De Epiphania Domini carmen*) s az átváltozásról (*De rerum humanarum conditione*) szóló költeményének szövege maradt fenn.

Nyilvánvaló, hogy Váradi János irodalmi pályafutása rendkívülinek számít erdélyi viszonylatban. Elindításában azonban mégis némi szerepe lehetett annak a művelődési légkörnek és talán könyvanyagnak is, amelyik az ágostonosok váradi rendházában a szellemi munkára elhivatottak kibontakozását inkább elősegítette, mint fékezte.

A váradi ágostonos könyvtárnak eddig egyetlen darabját vetette fel a véletlen. Ez az 1508-ban Rómában nyomtatott kötet az Ágoston-féle regulát, Hugo de S. Victore ehhez fűzött magyarázatait, valamint rendi kiváltságok szövegét tartalmazza. A noviciusok felvételével kapcsolatosan benne olvasható kéziratos bejegyzések tanúsága szerint, a kötetet legkésőbben 1524-től fogva a váradi rendházban őrizték.[49] Minthogy e könyv a XVI. század végén a bibliofiliájáról ismeretes Náprágyi Demeter (1556—1619) erdélyi katolikus püspök gyűjteményébe került, megkockáztatható az a feltevés, hogy a felbomlott váradi ágostonos könyvtárnak legalábbis bizonyos darabjai Erdélybe sodródtak. Ismeretes, hogy Náprágyi Győrben ma is megtalálható gyűjteményének törzsét az Erdélyből és főként a fejedelmek gyulafehérvári könyvtárából 1600-ban elvitt kiadványok alkotják. Megtörténhetett tehát, hogy a váradi könyvtárak egyes értékeit János Zsigmond idején (1556—71) szintén beszállították a fejedelmi könyvesházba. De az sem elképzelhetetlen, hogy e kötet akkor került Gyulafehérvárra, amikor Báthori István 1580 és 1585 között összegyűjtötte a még fellelhető katolikus egyházi könyvanyagot a jezsuiták kolozsvári és gyulafehérvári rendháza könyvtárának minél jobb felszerelése érdekében.[50] Bármiként álljon e dolog, a győri szemináriumi könyvtárban érdemesnek látszik a váradi ágostonosok középkori könyvgyűjteményéből származó darabok után is kutatni.

A középkori katolikus szerzetesrendek között a legmagasabb színvonalon a domonkosok iskolázása állott. Éppen ezért feltehetően nekik lehettek a leggazdagabb könyvgyűjteményeik. A rend csak azt a közösséget tekintette teljes jogú kolostornak, ahol perjel és lector működött, tehát oktatás is folyt.[51] A XIV. század legelső éveitől fogva Budán, majd 1525—1530 után Szebenben is működött rendi főiskolájuk. Az előbbire külföldi egyetemeken tanító rendtagokat is rendeltek előadókként. Nagyobb kolostoraik többségében ún. *studium particulare* vagy *maior schola* működött, ahol a főiskolai vagy egyetemi teológiai tanulmányokhoz szükséges előismeretekkel szerelték fel fiatalabb rendtársaikat.[52] Jellemző a rend iskolázásának rendkívül pozitív társadalmi értékelésére, hogy Mátyás király a domonkos főiskolát kívánta megtenni a Budán általa létesítendő egyetem magvává.[53]

A ferencesek nagy népszerűségén, esetleges féltékenykedésén kívül, a püspöki székhelyek világi papságának a domonkosokkal szemben Franciaországban megfigyelt idegenkedése szintén közrejátszhatott abban, hogy e rend

olyan fontos gazdasági, kereskedelmi és közlekedési központban, mint amilyen Várad volt, csak a XV. század végén jutott kolostorhoz.[54] Letelepítésük gondolata — láttuk — az ágostonos remeték kolostorának elnéptelenedése kapcsán először 1449-ben merült fel, de csak félévszázados késéssel valósult meg. Miután Farkas Bálint püspök a váradvelencei Mindenszentek plébánia gondozását a domonkosokra bízta, a rend 1490 és 1493 között a plébániatemplom mellé kolostort épített.[55] Feltételezhető, hogy e rendház friss alapítása ellenére sem maradt a jelentéktelenek sorában, hanem a reformációt megelőző évtizedekben létrehozta a maga *maior scholaját* és könyvtárát. Hiszen tudott dolog, hogy a kolozsvári domonkosok mindmáig fennálló szép könyvtárhelyisége is egyidős a XV. század közepén létesített kolostor épületével. Iskolájuk és könyvtáruk jó hírneve vezethette az 1557. évi erdélyi országgyűlést abban, hogy a felállítandó három protestáns kollégium egyikét a domonkosok váradi kolostorában szerveztesse meg.[56] Az 1556/7. évi ostrom idején ez a kolostor szintén elpusztulhatott. Értékeit megelőzőleg a bajomi várba menekítették. Innen vitette be azokat Izabella királynő a fejedelmi kincstárba. E rendház utolsó említése 1560-ból, javainak elzálogosításával kapcsolatosan ismeretes.[57]

A domonkos rend egységes szervezete és központi irányítása lehetővé teszi, hogy a közvetlen forrásanyag megsemmisülése ellenére is, analógiák segítségével, képet alkothassunk a váradi kolostor művelődési légköréről és könyvtárkultúrájáról (15. kép).

A „prédikáló testvérek"-nek (azaz a domonkosoknak) az iskolázás mellett az elmélyült lelkipásztori, hitszónoki munkájukhoz szintén nagy szükségük volt megfelelő olvasmányanyagra. Ezért fordítottak a domonkosok különös gondot rendházaik könyvtárainak gyarapítására és kezelésére, őrzésére. A rend 1254. évi budai nagykáptalanja részletesen szabályozta a kolostori könyvtárosok teendőit. Ezek a rendelkezések a nagykáptalanon személyesen jelen volt Hubertus de Romanis kommentálásában így hangzanak:

„A könyvtáros hivatalához tartozik arra ügyelni, amennyire lehet, hogy a könyvtár elhelyezésére jó és biztos helyiség álljon rendelkezésre. Széltől, esőtől védett helyen, de mégis — ahogy a könyvek őrzése megkívánja — eléggé levegős legyen. A szekrény, melybe a könyveket helyezik, fából készüljön, hogy így a könyvek rothadástól, nedvességtől inkább védve legyenek. Sok polccal legyen ellátva, s a különböző könyveket, a más-más tudományszakhoz tartozókat ezekre helyezzék el úgy, hogy az egy szakhoz tartozók ne legyenek szétszórva, hanem együvé kerüljenek, megjelölve megfelelő jelzetcédulákkal. A jelzeteket a polcokon is fel kell tüntetni, hogy így megállapíthassuk, hol található az, amit keresünk.

Őreá tartozik az is, hogy egy pergamenlapra a konvent összes könyvei feljegyeztessenek, s a gyarapodást vagy a csökkenést írja hozzá vagy törölje ki, amint éppen tennie kell. Ezt a jegyzéket pedig tartozik utódjának átadni, mikor hivataláról leköszön; ugyanígy elődjétől átvenni, midőn hivatalát elfoglalja, hogy a könyvekről, ha az elöljáró úgy kívánja, mindenkor számot tudjon adni. Így az sem történhet meg, hogy feledékenységből könyvek vesznek el.

Neki legyen gondja arra is, hogy akár maga, akár másvalaki, a perjel rendelkezése szerint, a könyveket megjavítsa, bőrrel bevonja és jól bekösse. Minden egyes kötetnek a gerincére jegyezze fel, miféle könyv vagy könyvek, kinek az írását vagy írásait tartalmazza a kötet. Az első lapra pedig a kö-

vetkező feljegyzés kerüljön: A prédikátor testvérek N. konventjének könyve ez. S ha méltónak tartaná, hogy a könyv adományozójáról említés tétessék, tegye még hozzá: amelyet N. lelke üdvéért adományozott.

[A könyvtáros] törekedjék arra, hogy hivataloskodása idején a közösség könyvei gyarapodjanak, akár — ha lehetséges — e célra gyűjtött alamizsnákból, akár a noviciusok révén, akik mikor belépnek [a rendbe], könyvekkel rendelkeznek, akár arra ügyelvén, hogy az elhunyt testvérek könyvei közül némelyek a közös könyvek közé kerüljenek. De minden más lehetséges eszközzel is a gyarapításra igyekezzék. Gondoskodjék arról is, hogy azok a könyvek, melyek az egyes tudományszakokból hiányoznak, beszereztessenek . . .

Egy évben egyszer vagy kétszer, néhány e célra rendelt társával együtt, az összes könyveket gyűjtse össze és alkalmatos helyre vigye. Ott aztán valamennyit forgassa át, és állapítsa meg, nem veszett-e el valamelyik, vagy a férgek nem tették-e tönkre egyiket-másikat. Ha úgy találja, hogy egy könyv hiányzik, megtalálására szorgosan törekedjék. Ha egy másik károsodást szenvedett, gondja legyen rá, hogy kijavítsa, a jövőben pedig óvja mindentől, amiről úgy látja, hogy a könyvnek árt. Ha meg valamely könyveket az armariumon kívül lát heverni, tegye vissza azokat is a szekrénybe. Hasonlóképpen őreá tartozik, hogy egy csendes, alkalmas helyen legyen egy nagy pulpitus, vagy akár több is. Ezekre láncoljanak néhány könyvet, melyekre a testvéreknek gyakrabban van szükségük . . ."[58]

Nagy vonalakban ugyanezek az előírások szabályozták a váradi domonkos rendház könyvtárának kezelését és gyarapítását is.

A gyarapítás legősibb módja a másolás volt. Domonkos barátoktól másolt kódexek napjainkig maradtak is fenn.[59] Ezek azt mutatják hogy — liturgikus könyveik kivételével — általában nem tulajdonítottak fontosságot a kézirat külső kiállításának, hanem inkább tartalmi szempontokra helyezték a hangsúlyt. Elsősorban saját személyes szükségletükre másoltak le prédikációkat, gyóntatási segédkönyveket vagy tankönyveket. Rendkívül tevékeny életrendjük azonban, az állandó tanulás és lelkipásztori teendők mellett, a domonkos barátok számára nem hagytak annyi időt könyvmásolásra, mint a szemlélődő szerzetek tagjainak. A domonkosok másolói tevékenysége tehát mennyiségileg nem versenyezhetett a régi, kontemplatív rendekével.[60] Szokás volt az is — láthattuk —, hogy az új tag a rendbe való belépésekor a szerzetnek adja át korábban szerzett könyveit; vagy legalább egy kötetet ajándékozzon emlékül a ház könyvtárának.[61] Az elhalt rendtársak könyvei is csak akkor nem kerültek a közös könyvállományba, ha az illető felmentést kapott ez alól az általános kötelezettség alól.[62] A könyvnyomtatás elterjedése után a domonkosok körében is meghonosodott, hogy kereskedőktől való vásárlás útján gyarapítsák könyvtáraikat.[63] Bár a könyvek leltározását a rend vezetői — láttuk — régtől fogva megkövetelték, könyveikbe nem minden esetben jegyezték be azt is, hogy melyik kolostoruk állományába tartozik. Ezért ma már gyakran nem tisztázható, hogy egy-egy kötet melyik szétszóródott domonkos gyűjteményhez tartozott a középkorban.[64] Kutatásunk csak ott mozog teljesen biztos talajon, ahol a feloszlatott domonkos kolostor könyvei ugyanabban a városban maradtak és a protestáns iskola könyvtárába olvadtak be. Például így történt ez Szebenben és Brassóban.[65]

A szétszóródott váradi domonkos könyvtár összetétele felőli ismereteink is jelentősen gyarapodnának a rend szebeni házából mindmáig fennmaradt

és a Brukenthal Múzeum könyvtárában őrzött kódexek, ősnyomtatványok és antiquissimák rendszeres feldolgozása révén. Addig is, amíg ez megtörténik, a kassai domonkosoknak a gyulafehérvári Batthyaneumba, illetve egyéb gyűjteményekbe került kéziratos és nyomtatott kötetei alapján alkothatunk képet a váradi könyvanyag természete felől.[66]

Úgy látszik, hogy a domonkos gyűjtemények, a hivatalos rendi kiadványokon és liturgikus könyveken kívül, a morális irodalom termékeit, prédikációs és lelkipásztori segédkönyveket, az egyházjog alapvető műveit és természetesen a teológiai és filozófiai irodalmat őrizték. Főként ez utóbbiak alapján állítható, hogy a domonkos gyűjtemények lépést tartottak az egyházi irodalom fejlődésével, megszerezték az új áramlatok legfontosabb termékeit. Ugyanerre az eredményre jutunk, ha elemezzük az egy ideig a budai rendi főiskolát is vezető, kolozsvári származású Nicolaus de Mirabilibus (mh. 1495) munkáit, szerzőjük olvasmányai szempontjából. Ezekből megállapítható, hogy domonkos könyvtáraink lehetővé tették a kor színvonalán álló teológiai alkotó munkát. S ezzel a lehetőséggel legalábbis a külföldön járt, legkitűnőbb rendtagok valóban éltek.[67] Végül megjegyzendő, hogy domonkos szerzeteseink szintén fordítottak magyarra és németre vallásos szövegeket apáca-kolostoraik lakói részére, akárcsak a ferencesek.

Az eddig nem tárgyalt többi kolostornak kevés vagy éppen semmi szerepe sem volt Várad középkori könyvkultúrájában. A johannita lovagok 1190 előtt alapított, de 1241-ben elpusztult rendháza eleve inkább a kardnak, mint a könyvnek volt az otthona. A Buda elfoglalása (1541) után a törökök elől a Margit-szigetről ide áttelepített apácáknak — tudjuk — jelentős részben magyar nyelvű könyvgyűjteményük volt ugyan, de itteni tartózkodásuk csak rövid epizódnak tekinthető. Innen ugyanis, a diadalmaskodó reformáció elől, 1566 után Nagyszombatra kellett távozniuk.[68]

A rendkívül népszerű pálos rendnek két remete kolostora is volt a Várad feletti dombokon. Az ún. kápolnai monostort a XIII. század végén alapíthatták Várad püspökei, bár fennállása csak 1321-től fogva bizonyítható okleveles adatokkal. A fugyivásárhelyit viszont 1325 előtt létesítették az ottani nemesek.[69] A pálos rend azonban az aszkézist, a világtól való félrehúzódást állította kívánalomnak tagjai elé, és elutasító magatartást tanúsított a szerzetesek iskolázásával szemben. Tagjainak nagy többsége nem is volt felszentelt pap, hanem ún. világi testvér, akik kezük munkájával keresték meg kenyerüket. Ebből következik, hogy a pálos barátok könyveket sem igyekeztek gyűjteni rendházaikba. Az áhítatoskodást nem szolgáló könyvek olvasását pedig egyenesen hiábavalóságnak bélyegezték és tilalmazták. A rendtagok zöme, az imádkozás mellett, különféle, olykor valóban művészi színvonalú kézimunkát végzett. Így akadt köztük könyvmásoló barát is, de ilyen irányú tevékenységük nem lehetett különösebben jelentős.[70] A kápolnai pálos scriptorium munkásságába egy 1474-ben itt másolt papírkódex nyújt némi betekintést.[71] Ebben, prédikációkon és a lelkipásztorkodáshoz szükséges egyéb szövegeken kívül, különféle legendák olvashatók. A konzervativizmusában még a skolasztikával szemben is elzárkózó, maradi rendi szellemet a pálosok legjobbjai a XVI. század elején a *devotio moderna* korszerűbb vallásosságának mintájára kívánták felfrissíteni. Ennek az egyébként sikertelen kísérletnek legfontosabb művelődési eredménye az első magyar nyelvű imakönyvek kidolgozása, illetve a magyar irodalmi nyelv kifejezéskészletének ilyen irányú gazdagítása.[72] Lakói mindkét váradi pálos kolostort végérvé-

nyesen 1566 körül hagyhatták el. A kápolnai rendház szerzeteseinek talán könyveik közül is sikerült több mindent megmenteniök, minthogy okleveleiket a Felvidékre menekítették át, és azok, ottani kolostoraik közvetítésével, napjainkig fennmaradtak.

A váradi kolostorok középkori könyvgyűjteményeiről összefoglalóan megállapítható, hogy azok főleg az egyházi művelődés és a papi utánpótlás nevelése érdekében létesültek. A világi társadalom művelődési színvonalának emelésében tehát csekély és jobbára csak közvetett lehetett a szerepük. Az íráson-olvasáson alapuló szellemi munkának mégis ezek a szerzetesházak voltak Váradon a legrégibb műhelyei. Szerepük a könyvmásolásban és az egyházi tudományosság alkotó művelésében a XV. század elejéig látszik elsőrendű fontosságúnak. Ettől kezdődően jelentőség tekintetében a kolostori könyvgyűjtemények fokozatosan visszaszorultak a székesegyházi-káptalani könyvtár mögé. A szerzetesrendeket szétzüllesztő belső bajok, a kommendátori rendszer elterjedése a XV. század közepén általában kedvezőtlenül befolyásolták a kolostori könyvgyűjtést, másolótevékenységet, alkotó szellemi munkát.[73] Mégis azokban a rendházakban, ahol az utánpótlás nevelése, a külföldi tanulmányokra való felkészítése folyt, a stagnálás vagy éppen a teljes lehanyatlás elkerülhető volt. A reformáció tehát a XVI. század derekán a váradi kolostorokban számottevő könyvgyűjteményeket talált. Ennek a szerzetesi könyvtárkultúrának — a gyűjtemények szétszóródása ellenére — megvolt a maga érdemes előkészítő szerepe mind az anyanyelvű irodalmiság, mind pedig a könyv és a társadalom újkori kapcsolatai megalapozásában.[74]

SZÉKESEGYHÁZI KÖNYVTÁR — PÜSPÖKÖK ÉS KANONOKOK SZEMÉLYI GYŰJTEMÉNYEI

A reformáció előtti Várad klerikus társadalmában a szerzetességgel vetekedő létszámú népes csoportot alkottak a világi papság különböző rétegei. A püspöki székvárosban működő székeskáptalan és két társaskáptalan kanonokjai, javadalmas és karbeli papjai, oltárosai, a különböző városrészek hat-hét plébániatemploma körül szolgáló papokkal és káplánjaikkal együtt — középkori viszonyainkhoz mérten — tekintélyes szellemi fogyasztó tábort alkottak.[75] Jóllehet a világi papság tagjainak kapcsolata a könyvekkel, az írással és az olvasással általában lazább volt, mint a szerzeteseké, nem hagyható figyelmen kívül a tény, hogy Várad gazdag egyházi javadalmai a papi értelmiség legjobban képzett tagjaira szintén komoly vonzóerőt gyakoroltak. Az itteni püspöki aulában és a káptalanok körül tehát minden időben akadtak külföldön tanult, tudományos és irodalmi ambícióktól fűtött klerikusok, akik könyvszeretetük révén is kitűntek társaik közül. A templomok liturgikus könyvei mellett ezek ajándékaiból és hagyatékaiból jött létre, idők folyamán, a székesegyház, illetve a káptalan könyvtára. Ennek esetében szó sem lehetett olyan tervszerű gyarapításról, mint amilyet a szerzetesrendek körében figyelhettünk meg. Fejlődésében pangás és ugrásszerű gyarapodás, majd visszaesés váltogatta egymást, aszerint, hogy többen vagy kevesebben adták át megőrzésre és emlékezetük megörökítése végett legkedveltebb szellemi munkaeszközeiket, vagy pedig valamelyik főpap megdézsmálta-e saját gyűjteménye érdekében a közös könyvtárat. Ezt a hátrányt viszont némileg ellensúlyozta, hogy emiatt a különböző érdeklődésű gyűjtőktől változatosabb tartalmú könyv-

anyag kerülhetett össze, melyből a világi tudomány és irodalom alkotásai sem hiányoztak.

A székesegyházi könyvtár legfőbb gyarapodási forrásai tehát a váradi püspökök és kanonokok egyéni könyvgyűjteményei voltak. Minthogy sem maga a könyvtár, sem pedig egykori állományának jegyzéke nem maradt fenn, a váradi világi papság könyvkultúráját és a székesegyházi könyvtár összetételét az egyéni gyűjtemények oldaláról megközelítve kell meghatároznunk. Várad bibliofil főpapjai szintén szétszóródott magángyűjteményeiről szólva ugyanis fogalmat alkothatunk afelől, hogy ezekből milyen kódexek kerülhettek a székesegyházi könyvtárba, illetve hogy az egyházi társadalom említett köreiben potenciálisan milyen olvasmányanyag állott az érdeklődők rendelkezésére az adott időpontban, milyen színvonalat ért el a könyvművészet és az olvasmánykultúra az akkori püspöki udvarban és a székváros világi papsága soraiban. Persze a püspöki és kanonoki személyi könyvgyűjtemények nem mind vagy nem teljes egészükben kerültek a székesegyházi könyvtárba, hanem szétszóródtak egykori tulajdonosaik baráti és rokoni körében. Az már csak ritkán állapítható meg, hogy egy-egy bibliofil főpap ma is meglévő kódexe a székesegyházi könyvtár közvetítésével vagy más úton maradt-e reánk, illetve hogy azt a gyűjtő életének váradi szakaszában szerezte-é, vagy azt megelőzően, illetve hogy később került-e tulajdonába.

A bihari tájakon megszerveződő katolikus templomokat Várad püspökei csak abban az esetben szerelhették fel a kötelezően előírt liturgikus könyvekkel, ha székhelyükön másolóműhelyt tartottak fenn. Bizonyára ennek a XI. század végétől fogva feltétlenül működő scriptoriumnak a legszebb termékeiből kerülhetett ki mind a székesegyház szertartáskönyveinek egy része, mind pedig a könyvtár legrégibb alaprétege. Ezeket a kezdeteket azonban az 1241. évi tatárjárás teljesen megsemmisítette és a székesegyházi könyvtár folytonosságáról csak a XIII. század végétől kezdődően maradt közvetlen bizonyíték. Benedek váradi püspöknek (1291—1296) a bécsi Nationalbibliothekben őrzött hártyakéziratáról ugyanis kimutatható, hogy a XIII. század végétől fogva a XV. század közepéig a székesegyházi könyvtár állományába tartozott.[76] Ebben az itáliai eredetű kötetben Arisztotelész, Priscianus, Honorius Augustodunensis egyes munkái mellett megtalálható Benedek több levelének fogalmazványa, tizedbevételeiről és kiadásairól vezetett elszámolása és két prédikációja I. László királyról, püspöksége védőszentjéről. A kódex vándorútja a váradi gyűjtemény sorsa felől is értékes felvilágosítással szolgálhat. E kötetet Benedek püspök halála után a váradi székesegyházi könyvtárban őrizték, amíg Vitéz János püspök a XV. század közepén, bizonyára más kéziratokkal együtt, be nem kebelezte saját személyi gyűjteményébe. Amikor Vitézt 1465-ben esztergomi érsekké nevezték ki, ez a kötet az ő személyi könyvtárával együtt új székhelyére került át. Innen vitte magával, Vitéz több más kódexe között, Beckensloer János érsek Salzburgba, ahonnan a XIX. század elején helyezték át Bécsbe, a császári gyűjteménybe. Mindebből kiderül, hogy a váradi székesegyházi könyvtár a XV. század közepén már közel két évszázados folyamatos fejlődésre tekinthetett vissza.

A székesegyházi könyvgyűjtemény e ma ismeretes legrégibb darabja azért is figyelmet érdemel, mert a Váradon írt, említett két szentbeszéd a magyar skolasztikus prédikációs irodalom legkorábbi terméke. Belőlük kitűnik, hogy a váradi könyvtárban a XIII. század végén I. László király legendájának kézirata is megtalálható volt.[77] Benedek püspök tanulmányainak és pálya-

futásának ismeretében feltételezhető, hogy jelentősebb gyűjteményt mondhatott magáénak és hagyatékából több, elsősorban jogi tartalmú kézirat is bekerült a váradi székesegyházi könyvtárba. Tudjuk ugyanis felőle, hogy a páduai egyetemen tanult és ott szerzett magának jogi doktorátust, a kánonjogban nagynevű professzorával, Bartholomeo de Bresciával, hazajövetele után is levelezett.[78] A váradi székesegyházi könyvtár XIII. század végi anyagára, illetve a körülötte lévő papság olvasottságára vonatkozóan kedvező következtetést lehet levonni abból is, hogy a váradi káptalan egyik 1302-ben kelt oklevele több sort idéz Horatius *Ars poeticajából*.[79]

A XIV. század Váradon a fellendülés időszaka volt. Megnőtt az egyházi intézmények száma; fellendült a káptalan iskolája, ez pedig a könyvek számának növekedését vonta maga után; a székesegyházat, melyet az Anjou-királyok közül többen is temetkező helyükül választottak, kétszer is bővítették. A könyvek zömét azonban a nagyszabású gótikus átépítések ellenére továbbra is a sekrestyében őrizték, a kegyszerekkel és templomi ruhákkal együtt. Amikor a század utolsó éveiben egy égve felejtett gyertyától a sekrestyében tűz ütött ki, és ez a székesegyház belső berendezésének egy részét elpusztította, a könyvgyűjtemény szintén megtizedelődött.[80] A belső felújítás során, hihetőleg Scolari András püspöksége idején (1409—1426), költöztették át a megmaradt és az újból gyűjtött könyveket a sekrestyéből a félreeső, védettebb Szt. Katalin kápolnába. Ezt a kápolnát Meszesi Demeter püspök (1345—1372) emeltette a székesegyház nyugati bejárata fölé, a gótikus átépítés rendjén.[81] Tehát jól elkülönült a templom többi részétől. E megfelelő helyiségben az is a könyvek védelmét szolgálta, hogy a kápolna és a könyvtár igazgatását és kezelését ugyanazon személyre ruházva, anyagi alapot teremtettek a székesegyházi gyűjtemény intézményesített gondozására. Jelentősnek kell ezt minősítenünk még akkor is, ha a könyveket kezelő klerikus könyvtárosi munkaköre, egyéb egyházi funkcióihoz viszonyítva, kétségkívül másodrendű fontosságúnak tekinthető. Bár ezt az előremutató könyvtári megoldást Várad minden bizonnyal olasz püspökének köszönhette, maga a kérdés felmerülése is sokatmondó bizonysága a székesegyházi gyűjtemény átlagost meghaladó méreteinek.

Scolari András püspök előkelő firenzei polgárcsaládból származott, melynek több tagja is fontos szerepet vitt a kora reneszánsz művelődésnek és művészetnek a későbbi Bánság és Partium területére való átültetésében.[82] Püspöksége idején firenzeiekből valóságos olasz értelmiségi kolóniát gyűjtött maga köré Váradra, és káptalanába is igyekezett itáliai egyetemeken tanult kanonokokat bejuttatni.[83] Szülővárosával fenntartott állandó és szoros kapcsolatainál fogva Váradot a XV. század elején az olasz művelődési áramlatok legfontosabb hazai támaszpontjává fejlesztette. Bár könyvtárából csupán egyetlen, „francia betűkkel" írt, luxus kivitelű, kisméretű bibliáról tudunk, melyet halálakor 36 Ft-ra értékeltek,[84] az itáliai művelt életformákhoz való következetes ragaszkodása alapján teljes joggal feltételezhető, hogy az említett „könyvtárigazgatóságot" is Scolari András püspöksége idején szervezték meg Váradon, és ugyancsak ő adhatott új lendületet a székesegyházi könyvgyűjtemény kifejlesztésének.

A váradi könyvtár kezelőjére vonatkozó, de egyben az egész hazai könyvtörténet szempontjából is kivételes fontosságú fentebbi értesülést az V. Márton pápához (1417—1431) beadott kérvényekről vezetett regesztrum

őrizte meg 1419. augusztus 14-i keltezéssel. A bejegyzés szerint András váradi püspök a pápától kanonokság engedélyezését kéri Váradon bizalmas házi embere és pecsétjének őre, Nagymihályi Miklós fia: Antal Várad-egyházmegyei klerikus részére, habár az illető már élvezi a könyvtár, illetve a székesegyházi Szt. Katalin kápolna igazgatásával kapcsolatos évi 25 Ft-os javadalmat.[85]

Miklós fia: Antal könyvtáros személyéről eddig keveset sikerült megtudnunk. Abból azonban, hogy Scolari András nemcsak befogadta olaszokból álló környezetébe, hanem az oklevelezéssel kapcsolatosan fontos megbízatást jelentő pecsétőrségre, illetve a kiemelkedő képzettséget, literatus hajlandóságot igénylő könyvtárosság ellátására alkalmas személynek minősítette, arra következtethetünk, hogy Miklós fia: Antal szintén olaszos kultúrájú, hihetőleg valamelyik itáliai egyetemen tanult, képzett klerikus lehetett. Ennek hangsúlyozása annál is inkább szükséges, mert Antal, amint ez nevéből félreérthetetlenül kiderül, nem volt külföldi, hanem a középkorban Nagymihálynak is nevezett mai Érmihályfalváról származott.[86] Jómódú család gyermeke lehetett, maga is szerzett birtokot a Bihar megyei Ősiben.[87] Pályafutásáról még azt tudjuk, hogy 1421-ben — ugyancsak Scolari püspök támogatásával — elnyerte az évi 60 Ft jövedelmet hajtó egyik kanonoki stallumot, de továbbra is megtartotta a Szt. Kereszt oltár mestereként élvezett 24 Ft-os javadalmát is.[88] Pártfogójának halála után az egykori kanonoktársából lett új püspök: Kusalyi Jakcs Dénes szintén bizalmába fogadta és 1428 tavaszán őt küldötte Rómába a kinevezésével kapcsolatos formaságoknak és illetékeknek a pápai udvarban való elrendezése végett.[89] Ebből az alkalomból intézhette el önmaga számára is azt, hogy ő kerüljön a váradi káptalanban megürült éneklőkanonoki javadalomba. Miklós fia: Antal — úgy látszik — feljebb nem is emelkedett a ranglétrán és élete végéig éneklőkanonok maradt Váradon. Ilyen minőségben, illetve dékánként emlegetik a káptalan oklevelei 1428—1435 között. Ez utóbbi esztendőben tűnik fel új éneklőkanonok az időközben bizonyára elhunyt Nagymihályi Miklós fia: Antal helyén.[90] További adatok jelenleg nem ismeretesek arról, hogy Nagymihályi után mi lett a *rectoria armarii librorum* sorsa, követte-e őt valaki ebben a munkakörben vagy sem. E funkció létesítését — epizódszerűsége esetén is — a váradi középkori könyvkultúra további fejlődésére nézve jelentős megoldásként értékeljük. A reneszánsz terjedését követő humanista könyvgyűjtés általános divatja mellett ennek az előzménynek szintén szerepe lehetett Váradon az újszerű bibliofiliához nélkülözhetetlen kedvező légkör és hagyományok kialakításában.

Az államkormányzat legfontosabb terein döntő szerepet játszó, erősen elvilágiasodott magyar katolikus főpapság sorából a XV. század harmadik évtizedétől fogva egyre többen a humanizmus tűzhelyeinek számító itáliai iskolákban és egyetemeken, az olasz patrícius és polgárfiúk mellett, szerezték meg korszerű műveltségüket. E réteg legjobbjai onnan hozták magukkal a kifinomultabb ízlést, a művészetek pártolásának, a szép könyvek gyűjtésének és az irodalom művelésének követelményét. A kor szellemi arisztokratáinak státusszimbólumai közé ekkor vonult be nálunk is végérvényesen a személyi könyvtár, a művészien díszített fényűző kéziratok gyűjtése. Ennek következtében a XV. század közepe után Váradon is megnőtt a püspöki aula és a káptalan körüli klerikusok körében azoknak a száma, akik könyveket szereztek maguknak, és nőtt e gyűjtemények mérete is. Lényegesen új mozzanat az is, hogy e gyűjtemények összetétele — tulajdonosaik közéleti, politikai

szerepének megfelelően — észrevehetően módosulni kezdett a világi tárgyú könyvanyag javára. Ettől fogva a reneszánsz bibliofil gyűjtemények ragyogása homályba borítja a székesegyházi könyvtárat. Forrásaink csak ezeket emlegetik, és a régi könyvtár szinte rejtett gyűjtőmedencéjévé válik annak a kódexanyagnak, amelyik a személyi gyűjtemények értékei közül, tulajdonosuk halála vagy távozása után végérvényesen Váradon marad. A továbbiakban tehát a fejlődés fő vonulatává lett püspöki és kanonoki könyvgyűjtemények legfontosabbjait mutatjuk be időrendben haladva, és annak megfelelő részletességgel, amint ezt az adatok töredékessége lehetővé teszi számunkra.

A reneszánsz művelődéstől elválaszthatatlan könyvgyűjtés kifejlődésére kedvező olaszos légkör Váradon tovább erősödött a Scolarit követő újabb három olasz, illetve dalmát származású püspök idején.[91] Ilyen előzmények után került 1442-ben Vitéz János (kb. 1400—1472) előbb a káptalan, majd 1445-től fogva a püspökség élére. Vitéz szerepe a humanizmus meghonosításában közismertebb annál, semhogy erre itt ki kellene térnünk. Szempontunkból elegendő annak hangsúlyozása, hogy Vitéz a Körös-parti városban építette ki a magyar humanizmus első központját.[92] Mint a királyi kancellária tényleges vezetője, szoros kapcsolatban állott Enea Silvio Piccolominivel (1405—1464) és saját környezetébe vonta a humanizmus külföldi eredetű legelső szállascsinálóit: az olasz Pier Paolo Vergeriót (1370—1444), a görög Filippo Podocatarót (mh. 1448 u.), a lengyel Sanoki Gergelyt (mh. 1479) és a német természettudós Johannes Regiomontanust (1436—1476). Segítségükkel alakította ki Váradon a humanizmus első eleven, helyi alkotóműhelyét, saját nagyszabású könyvtárára mint dokumentációs bázisra alapozva. Ebbe beleolvadt — feltehetőleg — Vergerio gazdag humanista gyűjteményének latin kéziratanyaga is.[93] Amíg ez csak feltételezés, az már bizonyosra vehető, hogy Vergerio tekintélyes könyvtára ösztönző hatással volt a váradi püspök gyűjtő tevékenységére és könyvtári terveihez ez szolgált első mintaképül (9. kép).

Vitéz János könyvgyűjtése szervesen illeszkedett a humanista utánpótlás nevelésére irányuló erőfeszítéséhez. Környezetéből többeket saját költségén Itáliában taníttatott. Régtől melengette azt a gondolatot is, hogy itthon szervez egyetemet. Már korán ennek a célnak megfelelően alakította ki univerzalisztikus gyűjtési programját. Vespasiano da Bisticci, a leghíresebb XV. századi firenzei könyvmásolóműhely művelt tulajdonosa, visszaemlékezéseiben Vitézt a legnevezetesebb megrendelői között méltatja és könyvtáráról ezeket írja: „Igen szép könyvtárat rendezett be, és azt akarta, hogy abban mindenféle tudományághoz tartozó könyv meglegyen, és ezeket Itáliában és Itálián kívül kerestette össze. És sok könyvet, amit megszerezni nem lehetett, Firenzében másoltatott le, s a költségekkel nem törődve, csupán arra ügyelt, hogy azok szépek és ellenőrzött szövegűek legyenek. Hazája értékét emelte azzal, hogy minden könyvet meghozatott oda, amit csak meg lehetett lelni, eredeti műveket csakúgy, mint fordításokat. Kevés olyan könyv volt latin nyelven, ami neki meg ne lett volna."[94]

Vitéz különlegesen becses gyűjteményének a kortársakra gyakorolt hatása lemérhető azon, hogy a fiatal Corvin Mátyás innen szívta magába a könyvek szeretetét, és hogy ez volt az első hazai könyvtár, mely költőt ihletett megéneklésre. Janus Pannonius (1434—1472), a közép-európai reneszánsz költészet első nagy, eredeti alkotója 1451-ben így vesz búcsút a váradi könyvtártól, amelyet Apolló és a múzsák új otthonának minősít[95]:

Könyvtár, ég veled, itt a búcsúóra,
Híres könyvei drága régieknek,
Már Phoebus Patarat elhagyta, s itt él;
Költők isteni pártfogói, Múzsák
Többé nem szeretik Castiliát már.

Vitéz János sokaktól megcsodált fényes gyűjteményének szétszóródása egyben Várad középkori könyvtárainak sorsát is példázza. Hűtlenségbe esett gyűjtőjük halála (1472) után a könyvek égy részét — úgy látszik — Mátyás király a Corvinába kebelezte be. E feltételezés azon alapszik, hogy ismeretes olyan korvina-kézirat, amelynek címlapján Vitéz címerére festették rá a Mátyás királyét, illetve amelyiken Vitéz és Mátyás címere egyaránt szerepel. Fennmaradt továbbá több olyan korvina-kódex is, amelyekben Vitéz kezével írt emendációk és bejegyzések olvashatók.[96]

A Vitéz-könyvtár Budára át nem vitt másik része a tulajdonos halála után is Esztergomban maradt. Ezt az állományt viszont Vitéz utódja, Beckensloer János érsek (1427—1489) dézsmálta meg, mikor 1476-ban Mátyás királytól III. Frigyes császárhoz pártolt és az esztergomi érsekség sok értékét magával vitte Ausztriába. Miután a császár Beckensloer árulását a salzburgi érsekséggel jutalmazta, Vitéz kódexei szintén Salzburgba kerültek. Innen hurcolta el e kéziratokat is Napóleon 1805-ben Párizsba, ahonnan az összekeveredett könyvtári zsákmányt később Bécsbe, illetve Münchenbe szolgáltatták vissza.[97] Talán ebből a sokáig Salzburgban őrzött anyagból kerültek ki a francia zsákmányolás idején azok a Vitéz tulajdonában volt kódexek is, amelyeket ma a Vatikán és más nyugati könyvtárak mondhatnak magukénak.

Jóllehet a Vitéz-könyvtár töredékeinek módszeres felkutatását Csapodi Csabáné csak most végzi, az eddigi eredmények is elegendő alapot nyújtanak az egykori gyűjtemény összetételének és a magyar könyvtárfejlődésben betöltött szerepének felvázolásához. Összeállítottuk tehát és a jegyzetben cím szerint felsoroljuk azt az 52 művet, amelyet jelenleg ismerünk Vitéz könyvtárából.[98]

Ez a jegyzék azzal a 15 kódexszel kezdődik, amelyekben Vitéz címere vagy névbejegyzése szerepel. Ezeket követi 16 olyan kézirat, amelyeket Vitéz saját kezűleg emendált vagy glosszázott. Nem tartjuk ugyanis elfogadhatónak azt a már régebben felmerült, de ma is képviselt nézetet, hogy Vitéz emendációi nem szükségszerűen bizonyítják az illető kódexeknek az ő gyűjteményéhez való tartozását, mert a tudós kancellár a királyi könyvtár újdonságait szintén emendálhatta.[99] E feltevést pusztán a királyi kancellária vezetője ügykörének, magas méltóságának, zsúfolt teendőinek ismeretében is el kellene vetnünk. Vitéz emendációs gyakorlatának, az egyes kötetek emendálása körülményeinek ismeretében azonban még határozottabban így kell eljárnunk. Amennyire elképzelhető ugyanis, hogy a könyvbarát Vitéz vidéki útjai alkalmával kézbesített új szerzeményeit, nemes szenvedélyének hódolva, türelmetlen kíváncsisággal átfutotta és sebtében javítgatta, annyira hihetetlennek látszik, hogy a legfontosabb politikai ügyekkel elfoglalt kancellár a királyi könyvtár köteteit magával hurcolja és hivatalos útjain, hadjáratok alkalmával is kötelességszerűen végezze az íródeákok aprólékos ellenőrző munkáját.

Felsoroljuk továbbá azt a tíz kéziratot is, amelyeket a kutatók feltételesen ugyan Vitéz gyűjteményéből eredeztetnek, de amelyeknek a provenienciáját még nem érezzük kellően tisztázottnak.

Végül említést tesz e címjegyzék Vitéz saját műveiről és arról a tizenegy kéziratról, amelyeknek Vitéz könyvtárában való meglétét egykorú adatok bizonyítják, illetve amelyeket szerzőik Vitéznek ajánlottak, tehát bizonyosan meg is küldtek neki.

E címjegyzék megerősíti Vespasiano da Bisticci fentebb idézett véleményét Vitéz könyvgyűjtésének egyetemességre törekvő profiljáról. Ugyanígy látta ezt Georg Peuerbach (1423—1461), a bécsi egyetem kortárs tanára is, amikor a következőképpen jellemezte Vitéz közhasznú igyekezetét a könyvgyűjtés területén: „... Téged, aki különösen értékes könyvtáraddal, mintegy házad messze híres ékességével gazdagítani kívánod Daciát és Pannoniát, a könyvek atyjuknak és alkotójuknak tekintenek. Ezek annyival becsesebbek minden más házi felszerelésnél, amennyivel értékesebbnek tartják az emberek az ezüstöt és az arany tárgyakat a cserépedényeknél. Minthogy a könyvek az ismeretek kialakításának beszédes eszközei, köztudott, hogy ezeket fáradhatatlan gondossággoddal, nagy költségekkel a különböző országokból magadhoz gyűjtötted össze. Ezekben fogja az utókor szemlélni mind bőkezűséged, mind pedig emelkedett szellemed híre-nevének naponként való növekedését és virágzását. Igyekeztél összegyűjteni a matematikai és a quadrivium tantárgyaival kapcsolatos műveket is, minthogy ezek a legtöbb hasznot hajtják a tudásra nézve. És különösképpen azoknak a könyveknek a megszerzésére határoztad el magad, amelyekből biztos és kétségtelen ismereteket szerezhetünk az égbolt változásairól, akár az égitestek pályájának hiteles meghatározásával mutatják ki a csillagok méreteit és elhelyezkedését, akár térképek és műszerek segítségével teszik kiszámíthatóvá azok mozgását, ami pedig különösen tudásra érdemes dolog."[100]

Hasonlóan vélekedett Vitéz könyvtárának jellegéről Galeotto Marzio (1427—1497), Mátyás király udvarának ismert olasz humanistája is: „Nem mondom el, hogy mekkora költséggel létesítette majdnem az egész emberiség előtt nagynevű könyvtárát, amelyben összegyűjtötte az összes tudományszakok emlékeit."[101] Ez a nagy hozzáértéssel összeválogatott könyvgyűjtemény tette lehetővé Vitéz számára, hogy miután néhány hónappal Váradról való távozása után elnyerte a várva várt pápai engedélyt, ténylegesen megvalósítsa, de most már Pozsonyban, az egyetemalapítással kapcsolatos régi terveit.[102] Vitéz ismeretes könyvei tehát nemcsak gyűjtőjük személyes érdeklődéséről tanúskodnak, hanem nagyszabású művelődési terveihez is kapcsolódnak. Ennek ellenére néhány megállapítás megkockáztatható Vitéz személyes érdeklődési területeiről.

Mindenekelőtt az, hogy — reneszánsz műveltségű nyugati kortársaihoz hasonlóan — rendkívül érdekelte Vitézt a matematika és a csillagászat. Ezt nemcsak a fentebb idézett nyilatkozat bizonyítja, hanem gyűjteményének ilyen tárgyú darabjai és személyes kapcsolatai Johannes Regiomontanusszal, Georg Peuerbachhal és a lengyel Martin Ilkusszal. De kedvelte Vitéz a történelmet is. Feljegyezték róla, hogy tudós barátai körében „memoriter et ornate" (emlékezetes módon és ékesen) ismertette Pannonia történetét.[103] Kedvenc szerzője lehetett Titus Livius, mert ennek római történetét több példányban is megszerezte, és erről készíttette az összes kéziratai között legfényűzőbb másolatot.[104] Cicero művei azért vonzották, mert maga is ünnepelt szónok

és a diplomáciai levelezés nagy mestere volt. Filozófiai érdeklődéséről tanúskodik, több kódexén kívül, a neoplatonizmus korai ismeretét bizonyító ama bejegyzése is, amelyik Georgius Trapezuntiusnak a jegyzékünkben 7. sz. alatt említett munkájában olvasható.[105] Kéziratainak szenvedélyes emendálása, gloszszázása pedig a filológia iránti vonzódását mutatja. A kortárs humanista szerzők és az ókori klasszikusok alkotásai mellett könyvtárában található hagyományos egyházi irodalom tanúsítja, hogy Vitéz János könyvkultúrája a régi középkori és az új humanista művelődés határvonalán állott. A fényűzés kedvelése is egyaránt jellemző a feudális nagyúrra és a humanista gyűjtőre.

A reneszánsz bibliofiliának és miniaturisztikának ő volt nálunk az első úttörője; ő állította fel azokat a magas művészi normákat, amelyeket majd Mátyás király és a XV—XVI. századforduló reneszánsz főpapjai egymással versenyezve igyekeztek túlszárnyalni. Vitéz kezdetben beérte az itthon másolt és díszített, szerényebb kiállítású kódexekkel, de később Itália legfelkapottabb scriptoriumaiban rendelt gyűjteménye számára fényűzően miniált kéziratokat. Ezek szépsége és eleganciája nem marad el a királyi könyvtár legjobb darabjai mellett sem. Gondolunk itt főként a már említett Livius-köteteire, Plautusára, Cicerójára (27—29. kép), melyek a firenzei könyvművészet remekei közé számítanak miniaturáik kompozícióinak változatossága és bájos játékossága, csodálatos rajzbeli biztonsága, színeinek könnyed üdesége alapján.[106]

Kódexei ünnepélyességét Vitéz a pompás és művészileg megkomponált kötéstáblákkal szintén fokozni igyekezett. Ezek sorából kiemeljük Tertullianus *Apologeticus*ának (1. sz.) vörös bőrrel bevont, arany nyomással díszített tábláit, melyek 1455-ből való bizonyságai, egyéb egykorú kötések mellett, hogy a pompakedvelő püspök a XV. század közepén milyen magas színvonalra emelte a könyvkötészetet Váradon.[107]

Vitéz az Itálián kívüli Európában az elsők között tört tudatosan általános művelődési célok szolgálatára is alkalmas, nagyszabású személyi könyvtár létesítésére. Tudatában volt gyűjteménye rendkívüli voltának és annak, hogy nevét az utókor előtt ez a létesítménye fogja fenntartani. Ezért hangsúlyozta minden módon személyes kapcsolatát gyűjteménye darabjaival. Ezért festette rá kódexeire főpapi címerét, örökítette meg glosszákban olvasás közben támadt gondolatait, jegyezte be könyveibe, monogramja kíséretében, hogy hol és mikor fejezte be az illető kötet olvasását vagy emendálását. Nincs még egy XV. századi magyar gyűjtő, akinek a könyveivel való kapcsolatairól annyi intimitás maradt volna reánk, mint erről az országos politika fordulatai és a török elleni védőháborúk izgalmai között is olvasmányaiba elmerülő váradi püspökről. Jóllehet Vitéz egyéniségében még sok a középkori vonás, könyveivel való kapcsolata, hírneve megörökítésének tudatos keresése már a reneszánsz emberre jellemző. Egyéniségének ez a kettőssége mutatkozik meg abban is, hogy bibliofiliájában egyszerre hódol a reneszánsz pompa legmagasabb esztétikai igényeinek és a kancelláriai vagy scriptoriumi munka akríbiájának. Saját kezűleg végzett gondos emendációi, valamint politikai és irodalmi levelezésének saját útmutatása alatt készült, jegyzetelt gyűjteménye vitathatatlanná teszi, hogy Vitéz János tekinthető a filológia és textológia első magyar úttörőjének.[108]

A váradi könyvkultúra további fejlődésére fontos következményekkel járt, hogy Vitéz könyvgyűjtése észrevehetően fellendítette és rendszeressé tette

a káptalani iskola körül folyó könyvmásolást. Bár kimondott scriptorium működéséről eddig nem kerültek elő közvetlen adatok, a Váradon másolt irodalmi emlékek számának váratlan megnövekedése, bizonyos helyi megoldások évtizedeken át való továbbélése a könyvmásolás valamilyen intézményesítését feltételezi. Ehhez az alapot Vitéz gyűjtőszenvedélye teremtette meg, de a helyi másológyakorlat kikristályosodásának később hasznát látták a nyomába lépő többi váradi bibliofilek is. A XV. század második felében bekövetkezett fellendülésnek kedvező előzmény lehetett az is, hogy Vépi Péter olvasókanonok 1439—1440 körül a káptalani iskolát újjászervezte, a diákok részére bennlakást alapított és javukra tekintélyes birtokadományt is tett.[109]

A felvirágzott váradi könyvmásolás termékei közül legkorábbi az a kéthasábos, terjedelmes papírkódex, amelyet — kolofonja szerint — Gordovai János 1444-ben a váradi iskolában másolt, az iskola jónevű vezetője, Szegedi László mester irányítása mellett.[110] A középkori misztikus irodalomnak az érzelmi élettel kapcsolatos egyik jellegzetes termékét (*Libri coelestes revelationum dei beatae Brigittae*) tartalmazza.

Az a breviarium (*lectionale sanctorum*), amelyet Jenői Pál másolt 1454-ben Imre váradi kanonok és gyulai plébános részére, a papi zsolozsmáskönyvek szokott módján papírra íródott, kéthasábosan, szerényen díszített iniciálékkal.[111]

E két emlékhez hasonlóan teljesen a gótikus írás és könyvmásolási gyakorlat terméke az az egyhasábos papírkézirat is, melyet bizonyos Tamás klerikus és Endrefalvi Antal másolt 1462-ben a (hajdú)szováti plébános: Benedek rendelésére a Képes Krónika szövegéről.[112]

Hasonló kivitelű a Guido de Columna regényes trójai történetét és a rejtélyes János papnak az indiaiak szokásairól írott divatos munkáját tartalmazó kódex is. E kötetet szórakozni vágyó világi olvasó: Egervári László, a váradi püspökség birtokainak kormányzója másoltatta 1475-ben Sztárai (vagy Esztári) Mátéval.[113]

Bár az előbbieknél gondosabb írású, igényesebb kiállítású az ún. Dubnici Krónika 1479 körül, minden jel szerint szintén Váradon másolt kézirata, ez is az előbb felvázolt késő gótikus fejlődési vonalba illeszkedik bele.[114]

A fenti példák alapján tehát megállapítható, hogy Váradon (és környékén?) a XV. század második felében is a gótikus írás és gyakorlat maradt az uralkodó a könyvmásolás területén.

Ennek ismeretében még szembetűnőbbé válik Vitéz személyes szerepe a váradi könyvmásolás korszerűsítésében. Van ugyanis néhány bizonyosan vagy feltehetően Váradon készült Vitéz-kódex, amelyek határozottan különböznek a fentebb említettektől: átmenetet alkotnak a gótikából a reneszánsz könyvművészetbe, illetve kifejezetten ennek termékei. Az 1455-ben készült Tertullianus-kódexről (1. sz.) a kolofon világosan megmondja, hogy Polánkai Bereck pap másolta a váradi püspök számára. Ugyanennek a kéznek az írását ismerték fel a kutatók a Leó pápa prédikációit tartalmazó kötetben (16. sz.), melyet Vitéz 1457—58-ban emendált, továbbá a krakkói csillagászati kéziratban, melynek keletkezése szintén erre az időszakra tehető.[115] Az ötvenes években tehát Polánkai Bereck volt Vitéz egyik váradi könyvmásolója. A gótikából a humanista antikva felé közelítő, fegyelmezett, egyenletesen szép írása kancelláriai munkában alaposan iskolázott személynek mutatja.

Talán azonos azzal a Bereckkel, akit 1464 és 1466 között a váradi káptalan őrkanonokjaként emlegetnek az oklevelek.[116]

Abban az ütemben, amint szaporodtak Vitéz könyvtárában az Itáliából rendelt kódexek, váltak egyre uralkodóbbá a püspök részére folyó váradi könyvmásolásban is a reneszánsz formák. Jellegzetesen ilyen termék az 1462-ben készült Victorinus-kódex (26. kép). Ennek írása már a reneszánsz kéziratok betűformáit igyekszik utánozni — igaz, kissé nehézkesen.[117] Abban is különbözik az eddigi egyszerűbb kiállítású váradi másolatoktól, hogy viszonylag igényesen miniálták. Címlapját stilizált növényekből formált keretdísz ékesíti, rajta bogarakra vadászó szimbolikus jelentésű madarakkal.[118] A váradi miniátor azonban kompozíciójához még nem olasz reneszánsz kéziratot választott magának mintául, hanem a gótikus könyvfestészet hagyományos megoldásait érezte követendő példáknak. Egészében véve azonban e kódexet mégis inkább a kezdődő reneszánsz könyvmásolás termékének tekinthetjük. E köteten mérhető le érzékletesen, hogy Vitéz idején meddig jutott előre mind a reneszánsz formák térhódítása, mind pedig a váradi másolók mesterségbeli tudása.[119]

Az általános humanista divatnak hódolva, de Vitéz János példájának hatására is, a XV. század hatvanas éveitől kezdődően Váradon egész sor kisebb-nagyobb személyi gyűjtemény keletkezett. Nemcsak a püspöki szék betöltői, hanem a kanonoki javadalmak élvezői körében is. Ezek azonban, tekintve kisebb méreteiket, szinte nyomtalanul szétszóródtak a reformáció és a török idők forgatagában. Legfeljebb különlegesen díszes darabjaikból mentett meg néhány hírmondót a későbbi bibliofilek érdeklődése. De ezek a töredékek is jelzik a könyvbarátság meghonosodását a váradi egyházi értelmiség középrétegeiben.

Sankfalvi Antalt Vitéz püspök hozhatta még 1463 előtt Váradra kanonoknak, az ő oldalán kezdte közéleti pályáját. Bár könyvgyűjteményének egyetlen, nyomtatott kötete maradt fenn, bizonyosra vehető, hogy a bibliofiliában szintén követte egykori mentorát, Vitéz Jánost.[120] Külföldi egyetemen szerzett jogi doktorátusa, közel három évtizedes vezető szerepe Mátyás király és II. Ulászló külpolitikájában, gyakori diplomáciai utazásai Itáliába és Franciaországba, valamint könyvének festett címerrel való megjelölése alapján tételezhető ez fel.[121]

Vitéz taníttatta Bolognában és indította el mind a politikai-közéleti pályán, mind a könyvgyűjtésben Váradi Péter kanonokot (1450 u.—1503), a későbbi királyi kancellárt és kalocsai érseket. Leveleskönyve összeállításában is Vitéz nyomdokaiba lépett. Ő is bejegyezte könyveibe, hogy mikor olvasta el az illető kötetet. Egykor híres gyűjteményéről már többet tudunk, de ennek csak a kezdetei kötődnek a váradi szellemi légkörhöz, s ezért itt nem foglalkozunk vele[122] (32. kép).

De nem csupán a váradi keretek közül kitörő ambiciózus személyek, hanem a káptalan olyan tagjai is szereztek maguknak hasznos könyveket, áldoztak kéziratok másoltatására, akikről ma már a puszta nevüknél többet nem is tudunk. Ilyen volt például az a Székely Miklós, aki 1503-ban a könyvbarát Kálmáncsehi püspöktől létesített váradhegyfoki új káptalan kanonokjaként szerzett meg magának egy XIV. századi, díszes kiállítású hártyakéziratot, melyet a salzburgi Studienbibliothek őrzött meg napjainkig.[123]

A Vitéz Jánost követő könyvbarát püspökök sorát a morvaországi eredetű Filipec (Pruis) János (1431—1509), Mátyás király kedvenc diplomatája

nyitja meg.[124] A prágai egyetemen tanult, Vitéz bukása után a király bizalmi embere, fontos külpolitikai akciók lebonyolítója, 1484-től fogva főkancellárként az uralkodó jobbkeze. A váradi püspökséget, politikai szolgálatai jutalmául, 1476-ban nyerte el Mátyástól és 1491-ig birtokolta. Mátyás halála után lemondott a püspökségről, visszavonult a politikától, javait szétosztogatta és a magyar-hradischi (Uhor. Hradište) ferences kolostorban élt haláláig. Feljegyezték róla, hogy különös gyönyörűségét találta az építkezésekben, a reneszánsz pompában és a királyi gazdagsággal ékesített, nagyméretű szertartáskönyvekben. Ilyenekkel szerelte fel váradi székesegyházát is.[125] Külföldi követségei alkalmával személyesen is megfordult a reneszánsz és humanizmus több fontos központjában. Járt Rómában, az urbinói, ferrarai, milánói, nápolyi udvarban, Velencében, Párizsban, Bécsben. Alkalma tehát bőven nyílott, hogy reneszánsz kedvteléseinek hódoljon, és a legjobb műhelyekből szerezze be könyvtára darabjait. Az írásos hagyományt teljes mértékben igazolja az a két kötet, mely egykori könyvgyűjteményéből jelenleg ismeretes.

Esztergomban őrzött rendkívül díszes pontificaléja a budai scriptoriumban miniált reneszánsz kéziratok legszínvonalasabb emlékei közé tartozik.[126] Szintén nagyméretű és gondosan rubrikált, finoman kidolgozott iniciálékkal és a fejezetek első lapján gótikus virágdíszekkel ékesített az a Filipec gyűjteményéből való ősnyomtatvány is, amelyet jelenleg Drezdában őriznek. A még gótikus ízlésű, vaknyomással és veretekkel díszített kötet Avicenna (980—1037), a nagy arab tudós 1483 és 1484-ben Velencében kinyomtatott két orvostudományi művét tartalmazza; az egyiket a szintén nagyhírű Averroes (1126—1198) magyarázataival.[127] Mindkét mű a diplomata-püspök világi érdeklődését is bizonyítja (28. kép).

A későbbi hagyomány azt hirdette, hogy Filipec élete végén, kolostori visszavonultságában, maga is foglalkozott szertartáskönyvek másolásával, díszítésével. A magyar-hradischi kolostorban lakó ferencesek a XVIII. században több kéziratot az egykori váradi püspök munkájaként tartottak számon.[128] Jóllehet ebben a vonatkozásban csak helyszíni kutatások után lehet kimondani a végső szót, nem látszik hihetőnek, hogy egy ragyogáshoz szokott reneszánsz politikus főpap hatvanéves korán túl fogott volna hozzá a fáradságos és nagy gyakorlatot igénylő kódex-másoláshoz. Valószínűbb, hogy Filipec saját váradi díszes szertartáskönyveiből ajándékozott néhányat kolostorának, mintsem hogy maga másolta volna azokat.[129]

Filipecnek a könyvek iránti különös vonzódása felől azonban más, hiteles adat is szól. Az ő nevéhez fűződik ugyanis az első nyomda megalapítása (1486) szülőhazájában, a morvaországi Brünnben. Ott jelentette meg 1488-ban, fametszetű képekkel gazdagon díszítve, kancelláriai beosztottjának, Thuróczi Jánosnak (1435—1490) a magyarok történetéről írt munkáját. Minthogy Filipec ennek függelékeként Rogerius (1201—1266) váradi kanonok *Carmen miserabile* című emlékiratát szintén közzétette, a nagy tatárjárás legértékesebb forrásának fenntartása az ő történelmi érdeklődésének köszönhető. Lehet, hogy Filipec a királyi kancellária adatgyűjteményében jutott Rogerius szövegéhez, de valószínűbb, hogy e kézirat a nyomtatást megelőzően Váradon, valamelyik püspök-elődje hagyatékában lappanghatott, a bibliofil főpap útján került Thuróczihoz és közzétételét Filipec egyházmegyéje felé szóló gesztusnak szánta.[130]

A reneszánsz kori püspöki személyi könyvgyűjtemények méretei felől számszerű adat Filipec közvetlen utódja, Farkas Bálint idejéből (1491—1495)

maradt. Ő ugyanis 1495-ben kelt végrendeletében 203 kötet legkülönbözőbb tárgyú könyvet, melyeket maga vásárolt, vagy az ő rendelésére készítettek, hagyományozott székesegyházának.[131] Ezekből ugyan jelenleg egyetlen darab sem ismeretes, mégis joggal feltételezhető, hogy Farkas Bálint püspök bibliofiliájában Filipecet tekintette mintaképének és őt követte gyűjtésében. Filipecnek ugyanis kedvelt, bizalmi embere, esetleg egyenesen rokona lehetett. Az ő révén nyert 1481-ben kanonokságot, 1487-ben prépostságot a váradi káptalanban. Püspöknek szintén Filipec kifejezett kérésére nevezték ki. Igazi munkaterülete Farkas Bálintnak is a politika volt. A királyi kancellárián dolgozott, tanácsadója volt II. Ulászló királynak (1490—1516), kapcsolatban állott az udvari humanista körökkel, elsősorban Váradi Péterrel, mecénáskodó művészetpártolásáról szintén maradtak adatok.[132] Filipec ismeretetett könyvtártöredéke alapján úgy véljük, hogy Farkas püspök viszonylag tekintélyes számú könyvgyűjteményének is egy része már nyomtatott mű lehetett.

Vitéz János és Filipec János pártfogoltja volt Kálmáncsehi Domokos (1433—1503) is, aki 1495-ben követte Farkas Bálintot a váradi püspökségben. Innen 1501-ben az erdélyi egyházmegye élére távozott. Az ő közéleti pályája és könyvbarátsága szintén az előbbiekéhez hasonlóan alakult. Tanulmányait a bécsi egyetemen végezte és Váradra kerülését megelőzően Mátyás, majd Ulászló király kedvelt híveként a királyi udvarban élt, a királyi személynöki bíróságot vezette és diplomáciai feladatokat látott el. Így járt követségben Ştefan cel Mare (1457—1504) moldvai vajda udvarában, Lengyelországban és III. Frigyes császárnál (1440—1493).[133] Bibliofiliáját a királyi udvarban uralkodó reneszánsz légkör alakította ki még a nyolcvanas években. Filipechez hasonlóan ő is különös gondot fordított a saját használatára szolgáló szertartáskönyvek díszíttetésére. Ezeket a budai királyi scriptoriumban készíttette a legfényűzőbb kiállításban.

Könyvgyűjteményéből négy ilyen 1481—1495 között készült díszkéziratot ismerünk. Ezek egyben a budai scriptorium és a magyar reneszánsz könyvfestés legrangosabb alkotásai, melyeket külföldi könyvtárak legféltettebb ritkaságaik között tartanak számon.[134] Kálmáncsehi színpompás, üde képekkel, világias jelenetekkel és reneszánsz formaelemekkel gazdagon ékesített breviariumát a budapesti Széchényi Könyvtár,[135] misekönyvét a zágrábi székesegyházi kincstár,[136] breviariummal egyesített missaléját a New York-i Pierpont Morgan Library, a Mária-zsolozsma hora-it tartalmazó imakönyvét, az ún. Liechtenstein-kódexet, a párizsi Bibliothèque Nationale őrzi.[137] Kálmáncsehi gyűjteménye egyéb darabjainak ugyan nyomuk veszett, de ez a négy említett kézirata is elegendő bizonyítéka annak, hogy mind a váradi, mind pedig az erdélyi magyar könyvgyűjtés XV. századi történetében az ő bibliofiliája a reneszánsz pompa legmagasabb csúcsait képviselte (25. kép).

Kálmáncsehi utóda, Szatmári György (1457—1524) hasonlóképpen a politikus főpapok sorából került ki. Közismert volt mind pompaszeretetéről, mind a tudományok és a művészetek pártolásáról, mind pedig világias, reneszánsz életviteléről. Jellemző, hogy pappá is csak váradi püspöksége (1501—1505) végén szenteltette fel magát.[138] Szatmári környezete egyike volt azoknak a központoknak, amelyekben a humanista művelődés Mátyás király halála után továbbfejlődött. A püspök számos bel- és külföldi humanistával állott összeköttetésben, támogatta törekvéseiket, külföldi tanulmányaikat és műveik kinyomtatását. Ezek viszont neki ajánlották alkotásaikat, vagy ma-

gasztalólag írtak felőle.[139] Pártfogoltjai hosszú sorából itt csak váradi utódját, Thurzó Zsigmondot, Oláh Miklóst és a szintén román eredetű csulai Móré Fülöpöt említjük meg.

Az idők változásának jele, hogy Szatmári már az igazi irodalmi nyilvánosságot biztosító könyvnyomtatásnak a híve. Ezért szorgalmazta Itáliában Janus Pannonius verseinek kiadását. Levelezésben állott a kor egyik legnagyobb humanista nyomdászával, a velencei Aldus Manutiusszal (1450—1515). Ennek könnyen kezelhető klasszikus szövegkiadásait különösen kedvelte, és éppen ezért meg is szerezte gyűjteménye számára.[140] Könyvtárában a kéziratok már csak reprezentációs kellékeknek számíthattak, valódi olvasmányanyagát azonban inkább nyomtatott formában kívánta használni. Ez azonban nem jelentette művészi igényeinek leszállítását is. Például a párizsi Bibliothèque Nationale-ban őrzött, pazar kiállítású, nyomtatott breviariumát nem is Budán, hanem egyenesen Itáliában miniáltatta a híres firenzei Attavante tanítványával, Boccardino Vecchióval.[141]

Szatmári rokonságához és baráti köréhez tartozott utóda, Thurzó Zsigmond (1465—1512), aki az erdélyi püspöki székből került át Váradra 1506-ban. Paduában tanult, a királyi kancellárián Szatmári titkáraként hivatalnokoskodott, többször járt követségben: 1500-ban a francia udvarban, 1502-ben Velencében, 1507-ben Rómában. Váradon reneszánsz ízlésben átépíttette a püspöki palotát.[142] Személyes ismeretségben és levelezésben állott Aldus Manutiusszal, aki az ő kérésére nyomtatta ki 1502-ben Cicero *Epistolae familiares* című művét, és 1513-ban egy újabb Cicero-kiadvánnyal hódolt elhunyt barátja emlékének.[143] Thurzó püspök is már, hihetőleg, elsősorban nyomtatott könyveket gyűjtött. Leveleiből kiderül, hogy kedvenc olvasmányai közé tartoztak, Cicero mellett, Horatius és Vergilius művei. Ezeket Aldus zsebkiadásaiban szerezte meg magának.[144] Környezetében egyháziasnak egyáltalában nem nevezhető reneszánsz légkör uralkodott, mely nagy hatással volt a fiatalabb humanista nemzedékre. Oláh Miklós még élete delelőjén is nevelőapjaként emlegette Thurzó püspököt, aki Henckel Jánost szintén támogatta itáliai és bécsi egyetemi tanulmányaiban.[145] Bizonyosra vehető, hogy Thurzó is felhasználta könyvvásárlásra külföldi útjait.

Úgy látszik, hogy könyvein nem jelezte tulajdonát, s ennek következtében egykori gyűjteményének darabjai felismerhetetlenek. Így könyvtárából jelenleg csak azt a 14 kötetet ismerjük, amelyekbe pártfogoltja, Henckel János kanonok, 1510-ben és 1512-ben bejegyezte, hogy Thurzó püspök ajándékozta neki, illetve, hogy tőle örökölte. Ezek közül 13 nyomtatott kötet jogi műveket tartalmaz; jelenlétük egy politikus-főpap gyűjteményében teljesen érthető.[146] Kéziratai közül egyetlen papírkódex ismeretes; egykori iskolatársa, Antonius Gazius (1461—1528) olasz humanista ajándékozta neki. Gazius ezt a testi és lelki fiatalosság megóvásáról írt orvosi-bölcseleti értekezését Thurzó püspöknek ajánlotta.[147]

Előkelő származása és a Szatmári—Thurzó rokonság segítette már gyermekfővel püspöki javadalomhoz Perényi Ferencet (1499—1526) előbb Gyulafehérváron (1508—14), majd pedig Váradon (1514—26). Itt humanista nevelésben részesült. Bár szerette volna magát továbbképezni Itáliában, de erre már nem kerülhetett sort. Kortársai így is az ország egyik legjobb latin stilisztájaként tartották számon.[148] Korszerű olaszos műveltségének kialakításában Maghi Sebestyén kanonoknak tulajdoníthatunk fontos szerepet, akit

— Szatmárin kívül — a Perényiek is támogattak krakkói, bécsi és bolognai tanulmányaiban.[149] Coelio Calcagnini erazmista beállítottságú olasz humanistával folytatott levelezéséből kiderül, hogy Perényi püspök szenvedélyesen gyűjtötte a könyveket. Állandóan keresett, vásárolt és kölcsönzött irodalmi alkotásokat. Bár humanista könyvei a mohácsi csatamezőn történt halála után szétkallódtak, tudjuk, hogy megszerezte magának Seneca, Vergilius, Diodorus Siculus, Synesius és Rotterdami Erazmus műveit. Ez utóbbi életelveit magáévá is tette.[150] Perényi püspök említett könyvei bizonyára nyomtatványok voltak, mint ahogyan fennmaradt missaléja is hártyára készült nyomtatvány. Ő tehát már gyűjteménye reprezentációs darabjait sem íratta kézzel, hanem a nyomtatványt utólag miniaturákkal, festett keretdíszekkel tétette ünnepélyessé. A budai könyvfestészetnek ezt a késői (1522 körüli) fontos emlékét és Perényi püspök gyűjteményének egyetlen ma ismeretes darabját, melyet jelenleg Győrött őriznek, Oláh Miklós mentette meg az enyészettől és használta élete végéig[151] (33. kép).

Már a XV. század második felében megfigyelhettük, hogy az egyházi értelmiség középrétegei igyekeztek a könyvgyűjtésben követni a bibliofil főpapokat. Erre a könyvnyomtatás kifejlődésével, a könyvárak lényeges csökkenésével a XVI. század elején már jóval több módjuk is nyílott, mint a megelőző évtizedekben. Egyébként is ekkor már a könyvekben mindenekelőtt a szellemi munka eszközét látják, és belső díszítésükre többé általában nem költenek. A váradi körkép teljessé tételére alább két XVI. század eleji kanonok gyűjteményét mutatjuk be az itt rendelkezésre álló tértől megkövetelt vázlatos módon.

Henckel János (kb. 1481—1539) Thurzó Zsigmond püspök támogatásával nyert Váradon kanonoki javadalmat és ennek jövedelméből folytatta Krakkóban elkezdett egyetemi tanulmányait. 1507-ben Bécsben bölcsészetet, majd három esztendőn át Paduában és Bolognában jogot tanult. Pártfogójának halála után szülővárosában, Lőcsén, majd Kassán lett plébános, később Mária királynő udvari papja. Amikor a reformációval való rokonszenvezés gyanúja miatt 1530-ban az udvartól eltávolították, barátját, Oláh Miklóst ajánlotta be a maga helyére. Literátori összeköttetései, levelezése és könyvei tanúskodnak arról a kiemelkedő helyről, amelyet Henckel János műveltségével kivívott magának kora értelmiségi társadalmában. Levelezett Rotterdami Erazmussal és baráti körével, kapcsolatban állott Melanchtonnal, Lutherrel, barátsága változatlanul meghitt maradt Oláh Miklóssal.[152] A könyvek végigkísérték Henckelt változatos életpályája minden állomásán. Egykor jelentős gyűjteménye még mai töredékes állapotában is késő középkori könyvtárkultúránk legimponálóbb emléke. Éppen ezért szántunk rekonstruálására és részletes bemutatására külön tanulmányt.

Henckelt a tanulmányok és a könyvbarátság felé nagybátyja, Leudeschit György szepesi kanonok indította el azzal, hogy 1496-ban végrendeletileg pénzt hagyott tanulására és neki ajándékozta összes könyvét[153]. Ezek a kötetek alkották Henckel gyűjteményének alapját. Jelenleg egy papírkódexet és négy nyomtatott művet ismerünk ebből az örökségből. Bár Leudeschit is krakkói bölcsészeti tanulmányok után Ferrarában egyházjogi doktorátust szerzett magának, ezek a könyvei teológiai-filozófiai tárgyúak.

A közéleti, politikai érvényesülésre készülő klerikusnak azonban elsősorban jogi ismeretekre és könyvekre volt szüksége. Henckel pályájának és

könyvgyűjtésének Thurzó püspök adhatott ilyen fordulatot. Valóban, itáliai tanulmányaitól kezdődően, Henckel szinte kizárólag csak jogi könyveket vásárolt magának Velencében, Paduában, Bolognában, majd hazatérése után Budán és Krakkóban. Püspök-pártfogója is ezért kedveskedett neki hazatértekor ilyen művekkel.[154] Henckel könyvtárának jelenleg ismeretes 93 kötete közül 53 kötet jogi, 34 teológiai-filozófiai, 4 történeti-filológiai és 2 orvosi-természettudományi tartalmú.[155] Érdeklődésének eredetileg döntően jogi iránya még szemléletesebben kidomborodik, ha könyvvásárlásait időrendbe állítjuk. Itáliából ugyanis kizárólag jogi irodalommal tért haza. Teológiai-filozófiai tárgyú könyveit vagy ajándékba kapta, vagy pedig életének abban az újabb szakaszában vásárolta, amikor Thurzó püspök halálával bezárultak előtte a közpályán való gyors érvényesülés lehetőségei.

Henckel könyvtárának jelenleg ismeretes maradványait — a gyulafehérvári Batthyaneumon kívül — Kolozsvárott, Budapesten és Gyöngyösön őrzik. Ezek — két kötet kivételével — egytől egyig mind 1520 előtti beszerzésűek. Életének 1520—1530 közötti, legmozgalmasabb és legérdekesebb szakaszában gyűjtött olvasmányai azonban még lappanganak, mint ahogyan szépirodalmi anyagának is egyelőre teljesen nyoma veszett. Például tudjuk, hogy Rotterdami Erazmus több művét maga küldte el Henckelnek, aki ezeket hasznosította is a királynő előtti prédikációiban, mégis ezekből eddig semmi sem vetődött felszínre.[156] A reformáció iránti ismeretes érdeklődésének sem bukkant még fel könyvtörténeti bizonyítéka. Gyűjteményének ezt az újabb részét ugyanis bizonyára magával vitte, amikor Mária özvegy királynővel külföldre távozott, és ezek a könyvei, halála után, idegenben szóródhattak szét. Bizonyos jelek azonban Boroszló és Schweidnitz felé mutatnak. Talán ott vagy általában a sziléziai provenienciájú könyvanyagban nyomára lehetne akadni a kor nagy szellemi áramlataiba bekapcsolódott Henckel János legszemélyesebb olvasmányanyagának is; az újabb könyvtár-rész ismerete nélkülözhetetlen Henckel hiteles szellemi portréjának megrajzolásához.

Henckelnek a könyvekkel való meghitt kapcsolatáról a száraz jogi kézikönyvekbe tett különféle bejegyzései is tanúskodnak. A gyűjteményébe újonnan beiktatott kötetekbe, nevén és rangján kívül, általában bejegyezte, hogy azokat hol, mikor és mennyiért vásárolta, illetve kitől kapta ajándékban vagy örökségképpen. Néha még a vele kapcsolatba került külföldi könyvárus nevét és a könyv beköttetésének tényét is megörökítette.[157] Henckelnek ezek a feljegyzései a maguk nemében kivételesen ritka, hiteles és értékes adatai a hazai könyvtörténetnek.

Vásárolt könyveit többnyire maga köttette be. Gyűjteményének darabjai tehát értékes emlékei a váradi középkori könyvkötészetnek is. Hitelesen bizonyítják, hogy a fentebb bemutatott egyházi gyűjtőtevékenység kapcsán a XVI. század elejére színvonalas könyvkötő ipar honosodott meg a Körös-parti városban. A kötetek többségén ma is rajta lévő láncok mutatják, hogy Henckel, féltett kincsként, a polcokhoz rögzítve, lapjára fektetve (tehát még nem felállítva!) őrizte gyűjteményét. Gyűjtése ebben a tekintetben konzervatív, középkorias. Más tekintetben viszont már a legkorszerűbb: csak nyomtatott könyveket vásárol, a kéziratok igényes kiállítása sem érdekli. A külső pompa, a művészi kiállítás számára láthatóan nem fontos többé (38. kép).

Henckelt a középkor és az újkor mezsgyéjén álló embernek mutatja a lőcsei Szt. Jakab templom részére általa 1520-ban készíttetett gyönyörű szár-

nyasoltár is. Ennek ikonográfiai programja művészi eszközökkel tett vallomás megrendelője belső világáról.[158] Ebből is kitűnik Henckel különös vonzódása a pápai hatalom korlátozását, az egyház belső megújulását követelő zsinati mozgalom szellemi vezéréhez, Jean Charlier de Gersonhoz (1363—1429), valamint a visszaéléseket ostorozó Johannes Chrysostomoshoz (344—407). Látszik, hogy közel érzi magához a *devotio moderna* reformprogramját.[159] Bár szükségesnek ítélte az egyház megújulását, Rotterdami Erazmushoz hasonlóan, visszariadt a reformátorok táborába való átpártolástól és haláláig megmaradt a régi egyház hívének. Henckel János nem volt harcos újító, hanem csak nyitott szemű, művelt szemlélője egy viharos kornak, amelynek hullámai félre is sodorták a könyveknek ezt a csendes barátját.

A középkori Várad bibliofiljeinek hosszú sorát Haczaki Mártonnal rekesztjük be. Könyvgyűjtése a Henckeléhez hasonlóan átmeneti jellegű. Bár a kutatás másfél évszázada számon tartott egy humanistát, aki 1518-ban latin versezettel ajánlotta be az olvasóknak Joachim Watt (Vadianus) bécsi egyetemi tanár Pomponius Mela-kiadványát, személyét mindeddig teljes homály borította.[160] Csak újabban sikerült kiderítenünk, hogy e magát latinosan Martinus Hacziusnak nevező humanista azonos Haczaki Márton váradi kanonokkal és az ottani kisebbik káptalan prépostjával. Életpályájának még ma is csak néhány szakaszáról vannak biztos adataink.

A Hátszeg-vidéki Osztróról a XV. század derekán a Kolozs megyei Magyarsárdra költözött és ott Haczakinak nevezett, feltehetőleg egykor román eredetű nemesi családból született 1495 körül.[161] Apja, István, 1516 táján még élt. Haczaki Márton értelmiségi-papi pályára készülve, 1516 őszén beiratkozott a bécsi egyetemre.[162] Ott, az említett Pomponius Mela-kiadványból következtethetően, körülbelül két esztendőn át tanult. 1518. október 25-től kezdődően a krakkói egyetemen folytatta tanulmányait. Váradra kerülése időpontjáról egyelőre nincsen adatunk. Feltehetően 1526 előtt, de mindenesetre jóval 1538-at megelőzően kerülhetett a püspöki városba, mert ez utóbbi időpontban már nemcsak kanonokja a székeskáptalannak, hanem, préposti minőségben, feje a kisebb káptalannak is.[163] Tekintélyét és vezető szerepét mutatja, hogy a pápa 1544. augusztus 8-án a macedóniai Citrum címzetes püspökévé és az országos politikában elfoglalt Martinuzzi György váradi püspök segédpüspökévé (suffraganeusává) nevezte ki, reprezentációs költségekre évi száz dukát aranyat utalva ki számára a pápai kamarából.[164] Utolsó adatunk Haczaki felől 1547. április 22-én kelt. Ekkor a pápai consistorium Ilosvay István egri prépostot nevezi ki váradi segédpüspöknek, miután Haczaki Márton ezt a megbízatást tovább nem vállalta.[165] Ma már nem állapítható meg, hogy ebben a döntésében Martinuzzi világi vagy egyházi politikájával való ellentétek vagy egyszerűen életkori meggondolások vezették-e.

Haczaki könyvtárából a szakirodalom eddig csupán azt a görög nyelvű Ptolemaios-kódexet tartotta nyilván, amely a bécsi Nationalbibliothek féltett ritkasága.[166] Már korábban is feltételezték, hogy ez a térképvázlatokkal gazdagon felszerelt kötet, melyet Johannes Thessalus Scutariotes kalligráfus 1454-ben Firenzében másolt, eredetileg a Corvina állományához tartozott. Mióta kiderült, hogy az oxfordi Bodleiana Könyvtár Ptolemaios-kéziratát 1482-ben Budán éppen erről a példányról másolták, e korábbi nézet beigazolódottnak tekinthető. Hogyan kerülhetett azonban ez a görög korvina a

Váradon élő Haczaki Márton gyűjteményébe? 1519-ben a Perényi Ferenc váradi püspök baráti köréhez tartozó Coelio Calcagnini kezébe jutott Ptolemaios földrajzi művének talán ugyanaz a görög kézirata, amelyet Sigismund Herberstein császári követ megelőzőleg Budán a királyi könyvtárban csodált meg. Ennek alapján megkockáztatható a feltevés, hogy e kódex az olasz humanistától a könyvekre sokat áldozó Perényi püspökhöz, majd ennek tragikus halála után Haczakihoz került.[167] Ha ez beigazolódna, egyben azt is jelentené, hogy Haczaki már 1526 előtt Perényi püspök környezetébe vagy legalábbis a váradi káptalan keretébe tartozott. Az ókori Dacia térképét is őrző Ptolemaios-kódexet Haczaki halála után, de még 1576 előtt, a bécsi császári könyvtár szerezte meg ismeretlen úton.

Ez a kódex és a Vadianus-féle Pomponius Mela-kiadvány egyaránt bizonyítja Haczaki érdeklődését a földrajz és a természettudományok, valamint a szép kiállítású könyvek iránt. Egyben bizonysága görög nyelvtudásának. Megállapításainkat azok a nyomtatványok is mindenben megerősítik, amelyeket könyvtára töredékeiből eddig sikerült felkutatnunk.[168]

A humanisták fontos kútfőnek tekintették az idősebb Plinius (i. sz. 23—79) *Historia naturalis* című nagyszabású összegezését az antik világ természettudományos ismeretei felől. Haczaki gyűjteményében a mű 1476. évi pármai kiadása volt meg. A tenyérnyi széles margókon olvasható számtalan latin és görög nyelvű emlékeztető, glossza hirdeti, hogy Haczaki alaposan áttanulmányozta, illetve gyakran forgathatta ezt a kötetet. Példányát még Itáliában a díszkéziratokéval vetekedő gonddal rubrikálták, minden iniciáléját színezték, egyik-másikát — Firenzében szokásos ornamensek felhasználásával — nagyszabású, aranyozott miniaturákká fejlesztették ki. Ez utóbbi díszeken, feltehetőleg, három különböző miniator dolgozott. Haczakinak ez a kötete mindenképpen a legrangosabban illuminált ősnyomtatványok közé számítható. Díszes kiállítását azonban nem Haczakinak, hanem egy XV. század végi ismeretlen bibliofilnek köszönheti. Ez lehetett valamelyik korábban megismert váradi gyűjtő is. Az sem elképzelhetetlen, hogy e díszes Plinius-kötet szintén Perényi Ferenc hagyatékából jutott Haczaki könyvtárába (34. kép).

Mindezt az iniciálék korábbi stílusán kívül azért feltételezzük, mert Haczaki egyébként nem költött könyvei díszítésére. Pl. teljesen díszítetlen a Platón műveit Marsilius Ficinus fordításában tartalmazó, Velencében 1491-ben nyomtatott kötete. Rubrikálatlan és az összes iniciálék helye fehéren tátong benne. Hasonló kiállítású Claudianus Claudius (i.sz. 370—404) alexandriai költő verses műveinek Velencében 1495-ben nyomtatott kiadása, mely egyébként Haczaki költészet iránti hajlamairól tanúskodik.

Szintén szerény kiállítású az az 1496-ban Velencében megjelentetett Arisztotelész-kötet, melyet Haczaki hihetőleg 1529 után szerzett meg Gyulai László Krakkóban végzett magistertől. Ezt 1517-ben készült szép, eredeti kötése mellett különleges értékűvé teszik Gyulai Krakkóban, 1517-ben írt glosszái és magyarázatai. Gyulai apró gyöngybetűs jegyzetei Arisztotelész alábbi szövegeihez kapcsolódva valósággal elborítják a lapok széles margóit: *Libri VIII physicorum, Libri IV de celo ari, Libri X ethicorum* (első kilenc könyv), *Libri VIII topicorum* (első három könyv), *Libri VIII politicorum, Liber economicorum, Liber de sensu et sensatu, Liber de memoria et reminiscentia,* és *Liber de somno et vigilia.* Önmagában az a tény, hogy Gyulai László kisebb kötetet kitevő egyetemi jegyzetei talán a legterjedelmesebb reflexiók,

amelyeket középkori magyartól jelenleg ismerünk Arisztotelész szövegeivel kapcsolatosan, Haczaki könyvtárának ezt a darabját a magyar tudomány- és oktatástörténet kivételesen fontos emlékévé avatja.

Amíg az eddig ismertetett könyvek feltehetőleg más, korábbi, honi gyűjteményekből juthattak Haczaki tulajdonába, az alábbi három művet bizonyára ő választotta ki magának a bőséges kínálatból, külföldi tanulmányai idején. Jelentősnek és jellemzőnek véljük, hogy Haczaki megvásárolta magának Thomas Morus (1478—1535) *Utopiá*jának 1518. évi bázeli kiadását. Az akkor újdonságnak számító mű ugyanis az eszményi társadalom képét villantotta fel a feudalizmus visszásságaitól megcsömörlött értelmiségiek előtt. Johannes Basadona *De veriori mortalium fine et foelicitate dialogus* (Venetiis, 1518) című elmélkedése, egyebek mellett, az elevekiválasztás elméletével is foglalkozik. A *Liber Jesu filii Syrach ecclesiasticus* (Viennae, 1519) tárgya viszont a tisztes élet elvei.[169]

Az eddig említett kötetekben névbejegyzés teszi vitathatatlanná, hogy Haczaki egykor tulajdonosuk volt.[170] Ezeken kívül azonban több olyan nyomtatványt ismerünk, amelyekben a Haczakiéra emlékeztető írású gloszszák, bejegyzések valószínűsítik, hogy szintén az egykori váradi kisprépost könyvtárából kerültek jelenlegi őrzőhelyükre. Provenienciájuk megindokolása annak a dolgozatnak lesz a feladata, amelyet a Haczaki-gyűjtemény teljes feldolgozásának szántunk.

Haczaki magánkönyvtára és könyveinek sorsa jelképe annak, hogy Várad középkori könyvkultúrájának tiszteletre méltó eredményeit a további művelődési fejlődés miként hasznosította. A Corvináig visszanyúló gyökerekkel rendelkező Haczaki-gyűjteményt tulajdonosa halála után előbb talán a székeskáptalan, 1557-től 1566-ig pedig a váradhegyfoki káptalan őrizhette, a reformáció térhódításával párhuzamosan egyre csökkenő felelősséggel. Ebben az időszakban kerülhetett ki a gyűjteményből a fentebb említett Ptolemaios-kódex, lett a ferences barátoké és sodródott át gyöngyösi kolostorukba Morus *Utopiá*ja, a másik két ismertetett művel együtt. A katolikus egyházi intézmények teljes felszámolása után megmaradt könyvek fejedelmi tulajdonba kerültek. Belőlük, János Zsigmond gyűjteménye mellett, elsősorban a váradi protestáns iskola részesülhetett. A katolikus teológiai anyagból és régi kiadványokból azonban még ezután is tekintélyes könyvtömeg maradhatott a fejedelem váradi raktáraiban. Ez alkothatta azt a kétezer Ft-ra értékelt, tehát még mindig tekintélyes és becses „régi váradi könyvtárat", amelyet Báthori István fejedelem 1585-ben a katolikus egyház újjászervezésére Lengyelországból beküldött jezsuitáknak adományozott.[171] Az ezt követő évek során a jezsuiták, akárcsak Gyulafehérvárt, Váradon is kiválogatták és Kolozsvárra szállították azokat a műveket, amelyeket ottani kollégiumuk egyetemi rangú oktatómunkájában hasznosíthattak.[172] Ezek között voltak Haczaki Márton könyvtárának bizonyos darabjai is. Így kerültek ezek, más váradi gyűjtők becsesebb köteteivel együtt, az ország legelső egyeteme, az 1580-ban alapított kolozsvári Báthori Egyetem könyvtárába. Ennek maradványaival együtt őrzi ma is Haczaki ősnyomtatványait Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája itteni könyvtára.

A sok százados folytonosságról tanúskodó váradi középkori könyvgyűjtés tehát — a reformáció okozta megrázkódtatások ellenére — mind a katolikus, mind pedig a protestáns magyar oktatásügy vonalán a jövő művelődésének

szerves építőeleme, a továbbhaladás fontos biztosítéka maradt. Beszédes bizonysága ez annak, hogy a könyvtárügy területén az egészséges fejlődés előfeltétele az előzmények megbecsülése és felhasználása. Várad példája azt is mutatja, hogy középkori egyházi értelmiségünk intézményes, majd tudományos kedvtelésekből fakadó, de nagyúri fényűzéstől sem mentes egyéni könyvgyűjtése végső soron könyvtári tradícióinknak azt a csoportját alkotja, amelyik könyvkultúránkat legszorosabban kapcsolja az általános európai fejlődéshez.

1974

ERDÉLY ÉS A CORVINA

Az egykori bécsi császári bibliotéka, a mai osztrák Nemzeti Könyvtár (Nationalbibliothek) patinás barokk palotájába belépőt régi felirat fogadja, mely a XVII. század közepe óta hirdeti, hogy e világhírű gyűjtemény gazdagságát mindenekelőtt az egykori Corvina kincseivel alapozták meg.[1] Jóllehet a kutatás napjainkra már tisztázta, hogy ez a megállapítás milyen megszorításokkal érvényes, érdemes elgondolkozni azon, mi is késztethette a Közép-Európa uraivá lett Habsburg császárokat, hogy udvari könyvtáruk gazdagságát és hírnevét Kolozsvár nagy szülötte, Corvin Mátyás (1443—1490) gyűjteményéből eredeztessék.

A könyvtártörténeti irodalom számtalan adattal bizonyítja, hogy Mátyás király 1541-ben véglegesen török kézre került könyvesháza hamarosan az európai könyvkultúra legendás tűzhelyévé magasztosult, és a bizánci császárok konstantinápolyi gyűjteményével együtt századokon át foglalkoztatta a késői humanizmus tudósainak és bibliofiljeinek képzeletét.[2] Ma már az is ismeretes, hogy, bár a Corvina méreteiről a XVI—XVII. században szárnyra kelt fantasztikus számok (pl. hogy állománya 50 ezer kötet lett volna) teljesen légből kapottak, mégis a budai könyvtár a maga kb. 2000—2500 kódexébe foglalt kb. 4000—5000 művével valóban a XV. század végi Európa egyik legnagyobb és a humanizmus szempontjából fontos latin, görög irodalmi alkotások egyik legteljesebb gyűjteményének tekinthető.[3] Méreteinek és jelentőségének legendás felnagyítását viszont azzal magyarázhatjuk, hogy a Corvina — éppen állományának erős szétszóródása következtében — nagymértékben hozzájárult a humanizmus közép-európai elterjedéséhez. Európának az Alpoktól északra eső részében a humanisták főként innen ismerték meg a görög szerzők műveit. Nem egy görög vagy akár latin auktor (pl. Heliodoros, Polybios, Bessarion, Diodorus Siculus, Nikephoros Kallistos, Salvianus, Basilius, Gregorius Nazianzenus) szövegét Corvina-beli példány közvetítette a kor tudományosságába.[4] Noha a közép-európai humanizmus központja már Mátyás király halála (1490) után Budáról Bécsbe tevődött át, a német, cseh, lengyel humanisták körében az első központ tekintélye, amelynek egykori fényét a Nyugatra sodródott kéziratok ragyogó kiállítása szintén hirdette számukra, változatlanul továbbélt. A Corvinával való kapcsolat tehát fémjelezett, tekintélyt biztosított bármilyen rangos könyvtáralapításnak — amint ezt az említett bécsi felirat is igazolhatja.

Mindezek után semmi csodálni való sincs azon, hogy az erdélyi könyvtárfejlődés legrégibb és egyben legszívósabban továbbélő hagyománya szintén a Corvinához fűződik. A szász tradíció a Corvinával való kapcsolatból vezeti le a reformátor Johannes Honterus (1498—1549) brassói könyvtáralapításának különleges jelentőségét. De Mátyás király örökségére az erdélyi magyar könyvtárfejlődés is igényt támaszt. Számára szintén ez a felülmúlhatatlan, a követendő modell, s a fejedelmek teljes tudatossággal vallják programjuknak Corvin Mátyás nagy műve folytatását országuk művelődésének előmozdítása érdekében. Háportoni Forró Pál is csak a közvéleménynek ad hangot, amikor 1619-ben Bethlen Gábor (1613—1629) gyulafehérvári könyvtáralapításáról megállapítja, hogy a fejedelem ebben a dologban „az nagy hírrel-névvel tündöklő Mátyás királynak dícséretes példáját követte".[5] A Cor-

vina-hagyomány tehát a régi erdélyi könyvtárfejlődés serkentően ható tényezője volt, mellyel nemcsak magyar és szász, hanem a XVIII. század közepétől kezdve román vonatkozásban szintén számolni kell.

A Corvinával kapcsolatos könyvtárnyi irodalomba — éppen az említett legendásodás következményeként — századok során nem egy kétes értékű értesülés is beszüremkedett.[6] Az előző nemzedékektől összehordott adatok kritikai ellenőrzése, a légből kapott információk kirostálása a hitelesek közül előfeltétele volt annak, hogy a Corvináról, az európai könyvtárfejlődés e reprezentatív alkotásáról, elkészülhessen a korunk színvonalán álló tudományos méltatás. Ezt a nagy feladatot oldotta meg mintaszerűen negyedszázados tervszerű munkával Csapodi Csaba. Előbb egész sor részlettanulmányban tisztázta a Corvinára vonatkozó adatok forrásértékét, a gyűjtemény keletkezését, fejlődésének szakaszait, állománya összetételét és tudományos értékét, pusztulása részleteit.[7] Ezek után végül elkészítette a várva várt szintézist, egyben összeállítva a jelenleg ismeretes Corvin-kódexek és a reájuk vonatkozó irodalom repertóriumát.[8] Csapodi ezzel lezárta a megelőző négy évszázad kutatásait és megteremtette a szilárd kiindulási pontokat a Corvinával kapcsolatos mindenféle további vizsgálódás számára.

A Corvina szétszóródását kutatva, Csapodi érintette röviden azt a kérdést is, hogy vajon a budai királyi könyvtárnak Szulejmán szultántól 1526-ban a magyar fővárosban hagyott maradványai 1541-ben, Izabella királynő udvarával együtt, Erdélybe kerülhettek-e vagy sem. Megállapítása szerint — bár nem teljesen kizárt ez a lehetőség sem — nincs közvetlen, hiteles bizonyíték rá, hogy a töröktől a mohácsi csata után Budán hagyott könyvtármaradványt a Zápolya-udvar később Erdélybe hozta volna.[9] Tekintve azonban a Corvina maradványainak Erdélybe kerüléséről szóló hagyományok évszázados múltját és szívós továbbélését, a végleges vélemény kiformálásához kívánatosnak látszik annak tisztázása, hogy mikor és hogyan alakulhatott ki ez a tradíció és mi lehet a történeti magja. E kritikai vizsgálat elvégzése azért is halaszthatatlan, mert az eddigi Corvina-kutatás — Bethlen Gábor és I. Rákóczi György (1630—1648) sokat emlegetett kísérletein túlmenően — nem foglalkozott behatóbban az erdélyi információkkal, sőt nem is nagyon szerzett tudomást a forráscsoport egészéről.

A Csapoditól idézett Marsigli-féle XVII. század végi közlésen[10] kívül ugyanis más elbeszélő források szintén említik, hogy Mátyás király budai gyűjteményéből nagyobb mennyiségű kézirat került Johannes Honterus brassói iskolájának könyvesházába. Mindezek az értesülések azonban — szövegelemzéseink eredményei szerint — végső soron egyetlen közös forrásra, Christian Schesaeus (1536—1585) *Ruinae Pannonicae* című történeti eposzának (Witebergae, 1571) Brassóról szóló soraira vezethetők vissza. Az időmértékes költeménynek ez a fejtegetéseink szempontjából különleges fontosságú része kötetlen fordításban így hangzik: „Itt, az egyéb értékek között, a bőkezű tanács buzgóságából és költségén emelt és számtalan olyan kötettel ékeskedő könyvtár látható, amelyeket, amikor a pannóniai fejedelmek székhelyén Mátyás királynak a múzsáktól látogatott ama nemes palotája égett, a barbár katonaság a lángok közül ragadott ki és hurcolt szét a földkerekség különböző tájaira, s amelyeknek nagy részét Szkithia közeli határairól, nagy fáradsággal, ide szállították. Bizánc városából jövő trák, csalárd örmény és a szomszéd országokban lakó román kalmárok naponként érkeznek ide porté-

kákkal megrakodva, és a sok néptől látogatott piacot megtöltik kinccsel és gazdagsággal."[11]

Schesaeus tehát 1571-ben még úgy tudta, hogy a brassói könyvtár ritkaságait kizárólag Mátyás király szétszóródott gyűjteményéből szerezték. Közvetlenül a Corvinával kapcsolatos sorok után azonban már ekkor olyan fogalmazásban szólt e város kincseket érő keleti, bizánci és román kereskedelmi összeköttetéseiről, hogy az ott mondottak önkéntelenül magára a könyvtárra is érthetők. Amikor pedig Schesaeus 1580 májusában, a berethalmi zsinaton, összefoglalta az erdélyi hitújítás lefolyását, már azt állította, hogy a brassói könyvesházat a törököktől szétdúlt görögországi könyvtárak anyagából szerelték fel.[12]

Ugyanazon személy egymáshoz viszonylag közeli időpontból származó ennyire eltérő információja ugyanarról az eseményről önmagában is jogos kételkedést kelthet mindkét kijelentés megalapozottságát illetően. A hitelesség kérdésének felvetése előtt azonban még nyomon kell követnünk a Schesaeustól fentebb megfogalmazott vélemény további alakulását. A források összevetése ugyanis arról győz meg, hogy a későbbi elbeszélők mind Schesaeus értesüléseit ismételgetik, minden ellenőrzés nélkül. A különbség lényegében csupán onnan adódik közöttük, hogy a brassói gyűjtemény jelentőségét aszerint vezetik le a Corvinából, vagy a görög könyvtárakból, illetve mindkettőből, hogy csak a *Ruinae Pannonicae*, vagy a berethalmi emlékbeszéd, vagy pedig mindkettő szövegét használták-e forrásnak.

E hagyomány meglepő gyorsan eljutott külföldre is. Daniel Reipchius (1545—1612) brassói, majd vidombáki szász lelkész *Kleinod und Ehren-Kreuz der löblichen Stadt Kron* című kéziratos munkájában már a németországi Georg Stampelius művére hivatkozva állítja, hogy a Honterustól alapított könyvtárat elsősorban az Izabella királynő beleegyezésével a Corvinából átszállított, valamint a konstantinápolyi patriarchától, illetve Németországban szerzett könyvekkel töltötték meg.[13] Megjegyzendő, hogy Stampelius kapcsolatban állott a brassói Paul Hirscherrel. Ez az értesülése tehát szintén brassói, erdélyi szász forrásból származhat.

Lényegében ugyanígy tájékoztatta az erdélyi történetben járatos Bethlen Elek az 1690-es években Brassóban többször megforduló Luigi Ferdinando Marsiglit (1658—1730) az ottani könyvtár latin és görög ritkaságainak eredete felől.[14] Marsigli információja tehát szintén nem önálló forrás, hanem ugyancsak a XVI. század végére kialakult általános erdélyi hagyományt közvetíti.

Johann Filstich (1684—1743) brassói rektor a fenti értesüléseket 1739-ben összeállított kéziratos egyháztörténetében úgy színezi tovább, hogy a brassói könyvtár azoknak a szétszóródott konstantinápolyi (patriarchatusi) bibliotékából származó görög patrisztikai kéziratoknak köszönheti hírnevét, amelyeket a keleti közvetítőkereskedelmet kezükben tartó patrícius dinasztiák (elsősorban a Benknerek és Czakiak) Moldvában és Havasalföldén összevásároltak és az iskolának adományoztak. Filstich a Corvinával kapcsolatosan csupán annyit mond, hogy ritka kódexei tették a brassói könyvtárat Mátyás király budai gyűjteményéhez hasonlóvá.[15]

A XVII—XVIII. század fordulóján Martin Seewaldt és Thomas Bartolini (1709), továbbá Thomas Tartler (1750 körül) viszont ismét a Corvinából,[16] Lampe ismert egyháztörténete (1728) pedig újra a törökök elől me-

nekített görög könyvtárakból származtatja a brassói gyűjtemény gazdagságát, — szó szerint megismételve Schesaeus Berethalmán elhangzott kijelentését.[17]

Mindezek után nem lesz érdektelen megvizsgálni, hogy a Schesaeustól elindított irodalmi-tudós hagyomány mennyiben támasztható alá egykorú történeti adatokkal. Mindenesetre elgondolkoztató, hogy a brassói Fekete-templom szentélyének falára a XVI. század közepén festett történeti feliratok semmit sem tudnak korvinák Erdélybe hozataláról, noha említik Mátyás király gyűjteményének pusztulását.[18] Maga Honterus is a barcasági szász egyházak reformációjáról 1543-ban kiadott könyvében csak annyit mond, hogy Brassóban könyvtárat állított, amelyet szerény lehetőségeikhez mérten (*pro nostra mediocritate*) igyekezett az oktatás érdekében jól felszerelni.[19] A városi számadáskönyvek csakugyan igazolják, hogy a tanács 1543 nyarán és őszén 312 Ft-ért vásárolt könyveket Bálint bibliopolától a könyvtár számára. Ezenkívül apróbb összegeket is fizetett a könyvek bekötéséért.[20] A reformáció szolgálatára újjászervezett brassói iskolának azonban nyilvánvalóan nem bibliofil kéziratokra, hanem tankönyvekre és Németországból importált új szellemű kiadványokra volt szüksége. A fenti összeg tehát nem tekinthető Budáról Erdélybe menekített korvinák vételárának.

A brassói könyvtárhoz fűződő, ismertetett hagyomány alaptalansága egyébként legilletékesebb források, a könyvtárnak az 1689. évi nagy tűzvész előtti időből való leltárai segítségével mutatható ki.[21] A Schesaeus-féle értesülés hitelének elbírálása szempontjából különösen fontos az 1575. évi leltár bizonyságtétele. Az abban felsorolt kb. 100 kéziratos kötet közül azonban legjobb akarattal is csak egy Plutarkhoszról és az 1625. évi leltárban felbukkanó Lucretiusról (*De rerum natura*) lehetne feltételezni, hogy a Corvinából került Brassóba.[22] A többi kéziratot az iskola könyvtára minden kétséget kizáróan a plébániától és a helybeli domonkos kolostortól örökölte. Hasonlóképpen semmi nyoma sincs az egykorú leltárakban a görög egyházatyák Konstantinápolyban, Moldvában és Havasalföldén vásárolt állítólagos kéziratainak.

Ezek után felmerül a kérdés: megfelelő valóságos történeti alap híján hogyan kell elképzelnünk a Corvina és a brassói könyvtár közötti kapcsolat hagyományának kialakulását?

Mint mondottuk, Schesaeust tekinthetjük az 1570—1580-tól nyomon kísérhető irodalmi-tudós hagyomány elindítójának. Schesaeus nyilvánvalóan a Honterus alapította iskola humanista-tudományos tekintélyét kívánta öregbíteni azáltal, hogy könyvtárát a Corvina erdélyi utódjának tünteti fel. Ehhez az ötletet a szebeni származású Georg Reicherstorffer *Chorographia Transylvaniae* (Viennae, 1550) című munkájának Brassóról adott leírása szolgáltathatta neki. Eszerint a törökföldi kereskedelméről híres városban nemrégen olyan könyvtárat alapítottak, amilyen Mátyás király gyűjteményének szétszóródása óta nem volt az országban.[23] Reicherstorffernek ezt a jogos büszkeségtől duzzadó megállapítását Schesaeus költői szabadsággal úgy fogalmazta át fentebb említett történeti eposzában, hogy azáltal a brassói könyvtár tűnjék Mátyás király gyűjteménye örökösének. A hagyomány görög vonatkozású ágának kialakításához az indítást Schesaeus szintén Reicherstorffernek Brassó keleti, görög és román, kereskedelmi összeköttetéseit hangsúlyozó szövegéből nyerhette.

Mi vezethette azonban a tudományos igényességgel dolgozó és általában jól értesült Schesaeust,[24] hogy ennyire messze menjen Reicherstorffer meg-

jegyzésének értelmezésében? Brassó abban az időben Erdély legelevenebb művelődési központjának számított. Egyben úgy élt a köztudatban, mint a latin és a görög művelődési terület fontos érintkezőpontja, mely kiemelkedő szerepet játszott a reformáció és az ortodox világ közötti kapcsolatokban.[25] Minden erdélyi számára hihetőnek látszhatott, sőt egyenesen hízelgő lehetett tehát Schesaeus megállapítása, mely a késő humanizmus fellegvárának tekintett brassói könyvtár kezdeteit egyszerre kötötte a humanizmus latin ágában előkelő helyet élvező budai gyűjteményhez és Bizáncnak a hellén művelődési kincseket átörökítő nagy múltú görög könyvtáraihoz.[26]

Feltevésünk szerint azonban Schesaeust bizonyos tények ismerete szintén felbátoríthatta Reicherstorffer megjegyzéseinek a fenti értelemben való átfogalmazására. Aligha hihető, hogy Schesaeus, a fejedelmi udvar köreivel jó kapcsolatokat tartó, élvonalbeli erdélyi humanista, ne szerzett volna tudomást budai eredetű könyveknek Erdélyben s talán éppen Brassóban való felbukkanásáról. Ismeretes a bizalmas baráti kapcsolat Honterus és a Zápolyák budai, majd erdélyi udvarában secretariuskodó Pesti Gáspár humanista között.[27] Pesti személye révén adva volt a lehetőség, hogy ne csak a budai könyvtár sorsáról szóló hírek, hanem onnan származó egyes — talán nem is kéziratos — kötetek szintén eljuthassanak Brassóba. E lehetőség nyitva hagyása azonban semmiképpen sem gyengítheti azt az előbbi megállapításunkat, hogy a Corvina jelentős töredékeinek Brassóba kerüléséről szóló legenda történetileg nem igazolható. A lokálpatriotizmusnak hízelgő legendák kialakulásához azonban többnyire egészen kicsiny reális mag is elegendő. És ez a brassói tradíciónak a görög kéziratokról szóló részével kapcsolatosan, a Corvina-hagyomány vonatkozásában szintén sokat eláruló módon, bizonyítható is.

Honterus 1540-ben Brassóban kinyomtatta a Nilus görög egyházatyának tulajdonított Κεφάλαια című munkát.[28] Ennek eredeti kéziratát a szász reformátor — az 1559. évi bázeli kiadást sajtó alá rendező Michael Neander közlése szerint — egyik régi havasalföldi (kolostori) könyvtárban találta.[29] Minthogy Neander ezt az információt közvetlenül Brassóból és minden jel szerint éppen Honterus legközvetlenebb munkatársától, Valentin Wagnertől nyerte, semmi okunk sincs az értesülés hitelességében kételkedni. Jóllehet Neander szövegéből az is kiderül, hogy Honterust és Wagnert korai haláluk megakadályozta egyéb görög kéziratok felkutatásában, mégis a már említett Daniel Reipchius néhány évtizeddel később azt írta, hogy a brassói könyvtár a konstantinápolyi patriarchától szerezte meg a görög egyházatyák műveit. A Honterus-féle Nilus-lelet valóságára felépülő legenda azonban — amint előbb láttuk — a XVII—XVIII. században tovább terebélyesedett, és Filstich már azokat a családokat is megnevezi, amelyeknek köszönhette a város ezeket a művelődési kincseket. A Nilus-kódex Brassóba kerülésének ténye tehát — Schesaeus idézett szövegének hatása alatt — egymagában elegendő volt a legendaképződés elindításához. További alakulását viszont nyilvánvalóan olyan közismert tények befolyásolták a későbbi nemzedékek tudatában, mint Brassónak a Kelettel való kiterjedt kereskedelmi összeköttetései, a görög és különösképpen a román művelődéssel való állandó kapcsolatai.[30] Például aligha lehet kétséges, hogy a Benknerek, Czakiak és egyéb brassói patríciusok havasalföldi és moldvai kézirat-vásárlásainak legendáját a XVII. század folyamán annak a nagyméretű könyvkereskedelemnek az emléke alakít-

hatta ki, amelyet ezek a családok az előző században Coresi nyomtatványaival a két fejedelemségben folytattak.[31]

Az erdélyi szász elbeszélő forrásoknak a Corvina és a brassói könyvtár kapcsolatairól szóló értesülései tehát nem állják ki a kritika próbáját, és ezért a történelmi anekdoták birodalmába kell őket utalnunk. Ezek után első pillanatra különös ellentmondásnak tűnhet az az állítás, hogy ennek ellenére hiteles és közvetlen adatokkal bizonyítható, miszerint az erdélyi hagyománynak bizonyos történeti magva mégiscsak volt. Arra vonatkozóan, hogy a szétszóródó budai királyi könyvtárból egyes darabok már a XVI. században Erdélybe sodródtak, Szamosközy Istvánnak (kb. 1565—1612) egy eddig figyelmen kívül hagyott közlését idézhetjük. A bibliofiliájával is kitűnő, humanista történetíró a kolozsvári jezsuita rendház és könyvtár 1603-ban történt feldúlásának elbeszélése során[32] a következőket írja a tulajdonában volt korvina-kódex pusztulásáról: „Ezek között volt Flavius Proculus Iustinusnak a királyok és birodalmak kezdeteiről szóló kivonata is, elegáns betűkkel írt hártyakódex, amely Mátyás király budai könyvtárából holmi véletlen folytán sodródott hozzám, egész könyvtáramnak legfőbb ékessége — pedig a háborúknak emez örvénylő forgataga előtt nem megvetendő gyűjteményem volt —, és az ostoba tömeg fékevesztett tombolása folytán ez is elpusztult. Ezt a könyvet néhány hónappal ez előtt az országos csapás előtt — a kódexnek és magamnak balszerencséjére — Marietti Antalnak, a tudós jezsuitának adtam kölcsön használatra, amit az országunkat és magánszemélyeket egyaránt sújtó bajoknak ebben a megörökítésében annál is szívesebben említek meg, mivel e híres szerzőnek idők folyamán nemcsak két első neve merült feledésbe, hanem még könyvének fentebb feltüntetett címe is elkallódott, úgyhogy — tudomásom szerint — eddig mindegyik nyomda puszta melléknévvel és cím nélkül adta ki. Hogy erről a szakértőknek mi a véleménye, az az ő gondjuk; nekem az is elég, ha jóhiszemű előadásomnak hitelt adnak. Nem is szólok sok egyébről, amit ebben a kéziratban másképpen olvashatni, mint a közkeletű kiadásokban."[33]

Szamosközy fenti leírásából úgy látszik, hogy a könyvtára díszét alkotó hártya Corvin-kódex humanista librariával íródott és feltehetőleg Marcus Iunianus Iustinusnak ma *Epitomen historiarum Philippicarum Trogi Pompei* címmel nyilvántartott terjedelmes történelmi munkáját tartalmazta. Mégpedig a közkézen forgó szövegtől sok helyen eltérő variánsban. A Iustinus teljes neve és művének pontos címe körül egészen az újabb filológiai irodalomig kísértő bizonytalanság Szamosközy fogalmazásán is megmutatkozik. Meghatározási kísérlete azonban így is azt sejteti, hogy a sokoldalú erdélyi humanistát a kodikológia kérdései szintén foglalkoztatták.

Bár Szamosközy nem árulja el, hogy honnan jutott e korvinához, legvalószínűbbnek az a feltevés látszik, hogy a Báthori Zsigmondtól (1581—1599) első lemondásakor (1598) barbárul elpusztított gyulafehérvári fejedelmi könyvtárból kerülhetett az akkor ott levéltároskodó Szamosközyhez. Tudjuk, az ottani fejedelmi kincstárban őrizték Mátyás király kardját és Corvin János keresztjét is, amelyek szintén Budáról kerülhettek oda.[34] A Budáról Erdélybe történt könyvtármenekítés kérdésének végleges eldöntéséhez a kulcsot különben — úgy látszik — azoknak a könyveknek a módszeres átvizsgálása szolgáltathatja, amelyeket Náprágyi Demeter (1556—1619) erdélyi katolikus püspök 1600-ban vitt el magával a gyulafehérvári fejedelmi könyvtárból, és amelyeket ma a győri püspöki szeminárium gyűjteményében őriznek.[35] Az

eddigi szűkszavú közlések ugyanis megengedik azt a feltételezést, hogy a Náprágyi által elvitt könyvek között olyan kötetek is akadhatnak, amelyek Budáról kerültek le Gyulafehérvárra. Például ilyennek látszik az a budai scriptorium mellett működő könyvkötő műhely termékeire emlékeztető bársonykötésű, nyomtatott Erazmus (Basileae, 1516), amely — névbejegyzése bizonysága szerint — egykor János Zsigmond fejedelem (1540—1571) tulajdonában volt.[36] A könyvtáblák bársonyba borítása Erdélyben a XVI. század közepén annyira szokatlan, hogy e könyv kötését sem tulajdoníthatjuk János Zsigmondnak, hanem jóval korábbinak, a nyomtatáshoz (1516) közeli időből valónak kell minősítenünk. Már csak azért is, mert Erazmus e kiadványa 1516-tól fogva fél évszázad viszontagságai között kötetlenül aligha maradhatott volna meg, amíg a könyvbarát erdélyi fejedelem védelmébe veheti. Több hasonló kötet előkerülése esetén talán az válnék kézzelfoghatóan bizonyíthatóvá, hogy 1541-ben — ha nem is annyira az akkor már jobbára széthordott korvina-kéziratokból — a budai könyvtár egyéb, nyomtatott darabjaiból Izabella királynő udvarával és az ottani menekülőkkel együtt bizonyos mennyiségű könyv mégiscsak lekerülhetett Erdélybe. A budai királyi könyvtárnak ezek az esetleg Jagelló-, sőt Zápolya-kori nyomtatott darabjai nagyobb számuknál fogva döntő módon hozzájárulhattak a fentebb elemzett helyi hagyomány kialakulásához. Néhány Mátyás-kori kódex jelenléte csak igazolásul szolgálhatott ehhez a tradícióhoz az erdélyi köztudatban. Azt ugyanis minden további konkrét adat hiányában szintén joggal feltételezhetjük, hogy a Szamosközyhez került hártyakódex nem egyedüli korvinája lehetett sem a gyulafehérvári fejedelmi könyvtárnak, sem pedig a XVI. századi erdélyi gyűjteményeknek.

Jelenleg azonban Szamosközy kódexén kívül még csupán egyetlen korvináról bizonyítható kétségtelenül, hogy már a fejedelmi korszakban is Erdélyben volt. Ezt a Tibullus, Catullus és Propertius verseit tartalmazó hártyakódexet jelenleg a bécsi Nationalbibliothek őrzi, ahová Savoyai Jenő herceg (1663—1736) könyvtárából jutott.[37] E kötet vándorlása azóta követhető nyomon, hogy Apafi Mihály (1632—1690) fejedelem könyvtárába került. Ismeretes, hogy az Érsekújvár ostromáról hazatérő fejedelem 1663-ban meglátogatta Mátyás budai könyvesházát.[38] Feltételezhető tehát, hogy e kódexet Apafi akkor kapta ajándékba török patrónusaitól. Mindaz azonban, amit a királyi könyvtár kéziratainak korai széthordásáról, illetve a Peter Lambeck (Lambecius) 1666. évi szemléjekor és Buda felszabadulásakor ott talált könyvekről tudunk, kevéssé valószínűsíti ezt a feltevést. Hihetőbbnek látszik, hogy ez a kódex is még a XVI. századi menekítés során került Erdélybe, esetleg szintén a gyulafehérvári könyvtárba, majd annak szétszóródása után valamelyik itteni gyűjtőtől jutott a könyveket kedvelő Apafi fejedelemhez. Bizonyos azonban csupán annyi, hogy amikor a kincstár II. Apafi Mihály halála (1713) után családi javait felleltároztatta, e kötet szerepelt az öreg fejedelemtől származó könyvtár anyagában.[39] II. Apafi Mihályné halálát (1725) követően aztán az Udvari Kamara sürgősen elrendelte, hogy az évtizedek óta Szebenben elraktározott Apafi-ingóságokat árverés útján értékesítsék.[40] Az egykori fejedelmi könyvtár 1726. február 6-án került kalapács alá — teljes érdektelenség mellett. Így vásárolhatta meg a gyűjtemény legértékesebb darabját hat rajnai forinton Nádudvari Sámuel enyedi diák (mh. 1754), a későbbi nagyenyedi református pap.[41]

A XVIII. század végén az erdélyi hagyomány már meglehetősen kiszínezve beszéli el e kódex további sorsát. Eszerint e korvina felbukkanására a Küküllővárott állomásozó Joseph Wenzel Liechtenstein herceg figyelt fel elsőnek. Miután Enyedre küldött megbízottja útján a kódex egyetlen éjszakán át való tanulmányozásáért 30 rajnai forintot fizetett Nádudvarinak, Erdély akkor legnagyobb bibliofiljét, Köleséri Sámuelt (1663—1732) kérte meg, hogy e ritkaságot bármi áron szerezze meg neki. Köleséri a saját és az enyedi professoratus tekintélyével kényszerítette Nádudvarit, hogy mondjon le értékes szerzeményéről, amelyet aztán saját ajándékaként a hercegnek adott. Bár így mondja el a dolgot Teleki Sámuel 1770. szeptember 27-én Christoph Saxius utrechti professzorhoz írt levelében és így jegyzi ezt fel Bod Péter, illetve a Nádudvarival személyes ismeretségben állott Hermányi Dienes József is, mégis alapos okunk van kételkedni e történet egyes részleteiben.[42] Az lehetséges, hogy az erőszakos könyvszerzéseiről és zsugoriságáról egyaránt hírhedt Köleséri Liechtenstein hercegre hivatkozva csikarta ki Nádudvaritól a kódexet. Hermányi Dienes József szövegéből azonban arra is lehet következtetni, hogy Köleséri egyidejűleg 100 tallért adott az örökösen pénzügyi zavarokkal küzdő Nádudvarinak Frankfurtban lévő szorongató adóssága kifizetésére. Bármiként jutott légyen is Köleséri a kódexhez, az kétségtelen, hogy e raritast nem ajándékozta oda az Erdélyből 1726 augusztusában végérvényesen távozó előkelő pártfogójának.[43] Az erdélyiek később bizonyára azért gondolták, hogy e kódex a Liechtenstein-könyvtárba került, mert Köleséri e kézirat alapján készített Tibullus-kiadványát a hercegnek ajánlotta.[44] Az eredeti kódexszel azonban Köleséri, a kézirat utolsó lapja versojára írt feljegyzésének bizonysága szerint, Savoyai Jenő hercegnek kedveskedett. Bizonyára azért, hogy biztosítsa maga számára ennek jóindulatát a bárói cím elnyerésére indított akciójához.[45] Ez a korvina tehát 1729 körül került, Köleséri Sámuel ajándékaként, Erdély akkori legnagyobb magánkönyvtárából Jenő herceg, majd pedig 1738-ban a császári ház gyűjteményébe (30. kép).

Az irodalom még egy harmadik erdélyi korvinát is nyilvántart. A marosvásárhelyi Teleki Téka egykori Tacitus-kötete azonban (melyet jelenleg a New Hawen-i egyetem könyvtára őriz) Budáról még a mohácsi vész előtt nyugatra került, és Erdélybe csupán a XIX. század első éveiben jutott. Teleki Sámuel erdélyi udvari kancellár 1804-ben Strassburgban vásárolta.[46] E kódex tehát semmiféle szerepet sem játszhatott a Corvinával kapcsolatos erdélyi hagyomány kialakulásában.

A minden kétséget kizáróan erdélyi provenienciájúnak bizonyult korvina kódexeken kívül azonban — éppen a legfrissebb kutatások eredményeként — még újabb két kézirattal kapcsolatosan valószínűsíthető, hogy legalábbis a XVI. század folyamán az erdélyi fejedelmek könyvgyűjteményéhez tartoztak.

Az olmützi káptalani levéltár tulajdonában lévő, Attavantétől miniált korvináról, mely Leon Battista Alberti *De re aedificatoria* című művét tartalmazza, a korábbi szakirodalom azt állította, hogy jelenlegi őrzőhelyére Filipec (Pruis) János váradi püspök (1431—1509) birtokából került.[47] A kézirat díszes első lapján azonban Mátyás király possessor-címerét utóbb kivakarták és helyére a Zápolyák családi címerének ágaskodó farkasát festették tulajdonosjelként.[48] Minthogy Filipec 1490 után elhagyta Magyarországot és Morvaországban kolostorba vonult, eddig nem lehetett elfogadható magyarázatát adni, mit keres a kódexben a magyar trónra csak 1526-ban emelkedett Zápolya család címere. Csapodi helyszíni vizsgálatai során azon

ban kiderült, hogy e kézirat még átmenetileg sem lehetett Filipec püspök tulajdonában, mert semmiféle saját kezű bejegyzés, illetve olyan XVI. századi vagy akár későbbi jegyzet, amely a volt váradi főpap nevét valamiképpen is említené, nem található benne.[49] A kötet Olmützre kerülésének legkorábbi bizonyítéka is csak egy XVII. századi leltári bejegyzés. Ezek után — a Zápolya-címer alapján — arra kell gondolnunk, hogy ez a kódex nem közvetlenül Budáról, hanem az erdélyi fejedelmek könyvtárából a XVI—XVII. század fordulóján került ki Olmützbe. A címer átfestetését viszont inkább tulajdoníthatjuk a könyvszeretetének számtalan jelét adó János Zsigmondnak, mint apjának: Zápolya Jánosnak (1526—1540). Minthogy a fiatal fejedelem az 1560-as években könyvtára darabjait címeres supra-librosszal jelöltette meg, ebben az időszakban festethette családi címerét a gyűjteménye díszének tekintett korvinára is. Feltételezésünk szerint tehát az olmützi kódex szintén az erdélyi fejedelmi könyvtár állományához tartozhatott a XVI. század második felében és a századforduló zűrzavarai során kerülhetett ki Morvaországba (29. kép).

A közvetítő, esetleg, ugyanaz a Náprágyi Demeter püspök lehetett, akinek könyvgyűjteményével kerülhetett Győrbe a jelenleg ott őrzött Blondus-korvina.[50] Ennek a firenzei Petrus Cenninius kezével 1467-ben másolt hártya kéziratnak az előélete felől az irodalom semmiféle útbaigazítással sem szolgál.[51] A kötetet eddig tanulmányozók azonban nem észleltek semmi olyan mozzanatot, amelyik kizárná azt a feltételezést, hogy ez a kódex is Náprágyitól került a XVII. század elején a győri püspöki szemináriumi könyvtárába. A győri könyvtárat, sajnos, mind ez ideig nem vizsgálták át módszeresen annak megállapítása végett, hogy milyen kötetei tartoznak a Náprágyi-hagyatékhoz, illetve ebből melyek származnak a gyulafehérvári fejedelmi könyvtárból.[52] Miután az eddigi ötletszerű kutatások is több olyan művet vetettek felszínre, amelyek vitathatatlanul csak az erdélyi fejedelmek gyűjteményéből kerülhettek Náprágyihoz, indokoltnak látszik a gyanú, hogy a Zápolyák és Báthoriak szétszóródott XVI. századi könyvtárának legjelentősebb töredéke Győrött lappanghat. A János Zsigmond, Báthori István (1571—1575), Báthori Kristóf (1576—1581), Báthori Zsigmond tulajdonában volt példányokon kívül, csakis a fejedelmi könyvtárból juthattak a püspök gyűjteményébe a kivégeztetett Gyulai Pál ma Győrött található könyvei.[53] Alaposnak látszik a remény arra is, hogy azoknak a műveknek egy része, amelyeket János Zsigmond 1563-ban az áruló Balassa Menyhért titkárától, Bodog Józsától elkoboztatott és a fejedelmi könyvesházba szállíttatott be, szintén Győrött bukkan elő.[54] Ha tehát a győri könyvtár legrégebbi anyaga ennyi szállal kapcsolódik a gyulafehérvári gyűjteményhez, a Blondus-korvináról szintén feltételezhető az erdélyi proveniencia mindaddig, amíg ellenkező érv fel nem merül.

Az erdélyi könyvtárfejlődés Corvina-hagyományát kétségtelenül erősítették és ébren tartották Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelem arra irányuló fáradozásai is, hogy a töröktől megszerezzék Mátyás király könyvtárának Budán esetleg még fellelhető maradványait.[55] Ezek azonban a tradíció kialakításában már nem játszottak szerepet. Inkább a meggyökeresedett hagyomány aktív hatóerejének bizonyságai.

Szalárdi János krónikája szerint Bethlen Gábor „azt is megkísértette vala a Portán, hogy a Mátyás király híres-neves bibliothecaját Budáról kiszerezhette volna, arra nagy summát is ígérvén".[56]

I. Rákóczi György erőfeszítéseiről már egész sor ügyirat is reánk maradt. A fejedelem előbb Huszein budai pasához fordult, majd 1632. augusztus 10-én a Portán próbálkozott és a következőképpen utasította ottani követét: „Budán mennyi sok szép régi deák könyvek legyenek, melyek csak úgy senyvednek el, ha kegyelmed módját aránzaná, bár ugyan ígírne vagy száz tallért, vagy 100 aranyat Zölfikárnak, bárcsak másfél százat szerzene ide bennek választva. Ha pedig mind ide szerzené, adnék bizony ezer aranyat neki."[57] Miután Zölfikár dragomán azt tanácsolta a követnek, hogy ebben az ügyben külön-külön írjanak magának a szultánnak, a vezírnek és a főmuftinak, a fejedelem 1633. február 15-én, a hazai iskoláztatás érdekeivel és a német befolyás csökkentésével érvelve, az alábbi kérést terjesztette a szultán elé: „Az nagy emlékezetű Bethlen Gábor fejedelem, látván, hogy a bölcs emberekre mely nagy szüksége volna ez országnak, kezdett volt az oda fel, az felső országokra küldözni és taníttatni ugyan számosan mint úri főrendeket és közember gyermekit is ugyan sok költséggel, kik közül némelyek visszajövén nagy tudománnyal, mindazolta ez ideig hazájoknak nagy haszonnal szolgáltak. De nem kevesen beiván a német humort, pápistákká löttek, és most nem hasznára, hanem romlására szolgálnak hazájoknak, nemzetségeknek. Melyre képest igen eszesen gondolkozván róla, ugyanitt: Fejérvárott indított volt meg életében magunk vallásán való egy derekas nagy scholát, melyet soha el nem végezhetett, de oly állapottal hagyta, hogy immár nem sok hija lévén, Isten engedelméből elvégződik. Kinek hírére mindenfelől nem kevés számmal is gyülekeznek immár is mind tanuló ifjúság és bölcs emberek is. Az volna reménységem, ezután nem kellene pápa birodalmában bocsátanom az ország fiait, Hatalmasságod országának nagy kárára. Vagyon mindazonáltal ilyen nehézségem, hogy könyveim scholámban kevesen vagyon, ki nélkül igen szűkes lévén, ez nagy zűrzavarjában az oda fel való országoknak szerét nem tudom tenni. Tudván lenni hiszem Hatalmasságodnál, mikor Budát a szentséges szultán Szulimán, az Hatalmasságod boldog emlékezetű eleje, kézhez vette volna, noha nevezet szerént még a párnákon is megengedte volt hogy kihuzzák onnan, de akkor Fejérvárott is elegendő könyvek lévén, és az urak is inkább mind pápisták lévén, mivel azok a könyvek, kik ott voltak, nem hitünkön való szent írások voltak, azokat nem vitték ki onnan, hanem most is ott vannak. Mivel azoknak ott való tartásában semminemű haszna nem lehet Hatalmasságodnak, sem azoknak kiadattatásában kára, nagy alázatossággal esedezem Hatalmasságodnak, méltóztassék Hatalmasságod azokat kiadatni, hadd ne kellessék hazafiait sok költséggel az németek között felneveltetni, kik azt valamikor beszítták, soha országa csendességben nem lehetett. Én ezt el akarván távoztatni, igen alázatosan, de bizodalmasan kellett Hatalmasságodat megtalálnom felőlek. Ha kiken mi arany, ezüst volna, én kész leszek Hatalmasságodnak mást adni érette. Avagy ha Hatalmasságod le parancsolja is szedetni rólok, legyen az Hatalmasságod kegyelmes jóakarata."[58] Rákóczi 1633. július 21-i leveléből kiderül, hogy a Porta az ügyet már áttette a budai pasához: „Az könyvekért is nem sok, most érettek az budai vezér ötezer tallért kéván, meg se akarja mutatni penig az könyveket emberünknek, noha az mint mi halljuk, még ezelőtt sok idővel igen kiadták volt római császár őfelségeknek az javát."[59] 1633. december 8-án Rákóczi újból sürgette portai követét, hogy „nyerhesse meg császártól, adassa ide Őhatalmassága, ott is csak az moly emészti őket, semmi hasznát nem vehetik".[60] Jelenleg ez az utolsó ismeretes adat Rákóczi akciója felől.

Nem tudni, hogy a Szalárditól ezzel az üggyel kapcsolatosan „babonás nemzet"-nek minősített törökök milyen indokolással tértek ki a fejedelem kérésének teljesítése elől, a Corvina megszerzésének gondolata azonban ennek ellenére tovább eleven maradt az erdélyi udvarban. Ezt bizonyítja a fejedelem kisebbik fiának, Rákóczi Zsigmondnak (1622—1652) Benedikt Skytte portai svéd követ előtt tett kijelentése, melyet ez 1652. január 3-án siet a könyvgyűjtéséről híres Krisztina királynőnek tudomására hozni. A herceg véleménye szerint ugyanis Európa két legrégibb és legszebb könyvtára, a konstantinápolyi és a budai a törököké. Tőlük lehetne kéziratokat szerezni, mert körükben senki sem érdeklődik ilyen raritások iránt.[61] De a Bethlen—Rákóczi-féle akció folytatásának tekinthető Apafi fejedelem 1663. évi említett látogatása is a budai várban. Petrus Lambecius, a bécsi császári gyűjtemények őre 1666. évi leírása a budai könyvtár-maradványok siralmas állapotáról és értékéről sejteti[62], hogy az erdélyiek csak Apafi fejedelem kiábrándító hatású budai látogatása után hagytak fel Mátyás király könyveinek megszerzésére irányuló próbálkozásaikkal.

Erdély és a szétszóródó Corvina kapcsolata — láttuk — másként festett a valóságban, mint azt a négy évszázaddal ezelőtt kialakult helyi hagyomány kiszínezte. Azzal azonban, hogy a budai királyi könyvtár talán nem is olyan jelentéktelen töredékeinek útja Erdélybe vezethetett, a fentebbi fejtegetések után — azt hisszük — az eddiginél sokkal komolyabban kell számolni. E töredékeket azonban nem annyira a brassói könyvtárban, hanem elsősorban a Zápolyák és a Báthoriak gyűjteményében kereshetjük. Feltevésünk szerint Izabella királynő a budai gyűjteményből főként élő, tehát nyomtatott könyvanyagot menekíthetett be Erdélybe, és ennek Brassóba is elvetődött egyes darabjai játszhattak szerepet a vizsgált erdélyi Corvina-hagyomány kialakulásában. A kérdés végleges eldöntéséhez azonban az út a XVI. századi erdélyi fejedelmi könyvtárból származó kötetek felkutatásán és elsősorban a Győrbe került töredékek alapos tanulmányozásán át vezet.

1964/1974

SZEBEN LATIN BETŰS KÖNYVNYOMTATÁSA A XVI. SZÁZADBAN

Szeben város középkori művelődési szerepéből természetszerűen következett, hogy falai közt a nyomdászatot jól előkészített talaj várta. Iskolája, könyvtára, az ott folyó könyvmásolás már a kéziratosság korában messze föléje emelkedett az erdélyi átlagnak. Mi lehet mégis az oka annak, hogy ismereteink Szeben könyvnyomtatásának legelső korszakáról — Brassóhoz vagy akár Kolozsvárhoz viszonyítva — még ma is hiányosak és bizonytalanok? Ebben bizonyára nagy szerepe lehetett a XVI. századig visszanyúló szász hagyománynak, mely Honterust tekintette a könyvnyomtatás erdélyi meghonosítójának és az ő brassói officináját az első itteni könyvnyomtató-műhelynek.[1] E hagyomány felülvizsgálásának szükségét a kutatók még évtizedekkel azután sem ismerték fel, hogy 1885-ben kézzelfogható bizonyíték bukkant fel a szebeni nyomda Honterust megelőző működéséről.[2]

Ma már általánosan elfogadottnak tekinthető az a megállapítás, hogy Szebenben legalábbis 1529-ben és 1530-ban működött könyvsajtó.[3] Ezt régóta közkézen forgó és újabban előkerült bizonyítékok egyaránt igazolják. Johann Seivert (1735—1785) közléséből a XVIII. század vége óta ismeretes, hogy 1529-ben Thomas Gemmarius helybeli iskolamester latin grammatikát, a következő esztendőben pedig Sebastian Pauschner városi orvos pestissel foglalkozó munkát jelentetett meg Szebenben.[4] Erről az információról ugyan Joseph Trausch (1795—1871) kimutatta, hogy Georg Soterius (mh. 1728) *Transsilvania celebris* című kéziratos bibliográfiájába Martin Felmer (1720—1767) utólag jegyezte be, az értesülés XVII. századi eredete azonban egy 1659-ben elhangzott szebeni iskolai beszéddel igazolható.[5] Minthogy az említett két kiadványból már a múlt század közepén sem ismertek egyetlen példányt sem, a fenti értesülésnek jó ideig nem adtak hitelt. 1885-ben azonban Pauschner kiadványának előkerült egy XVII—XVIII. század fordulójáról való kéziratos másolata.[6] Ez a nyomtatvány címlapjának tipografizálását is utánzó másolat nemcsak a kiadvány megjelenési éve körüli zavart oszlatta el véglegesen, hanem Seivert közlésének a Gemmarius-féle grammatikával kapcsolatos második felét szintén hitelesítette.

A szebeni nyomda 1529. évi léte azon az alapon sem vonható kétségbe, hogy Gemmarius 1526-ban meghalt, következésképpen ennél későbbi időpontban már semmit sem publikálhatott.[7] A szebeni iskolában használatos tankönyvecskét ugyanis Gemmarius halála után Markus Pemphlinger szebeni királybíró János nevű fia szintén kinyomtathatta elhunyt tanítómestere emlékére, minthogy az e munkáját éppen neki ajánlotta. De az is lehet, hogy e nyelvtan összeállítójának nem az 1526-ban elhunyt Thomas Gemmarius tekintendő, hanem egy másik hasonló nevű személy, aki esetleg fia volt az előbbinek. A szebeni iratokban ugyanis 1528 nyarán előfordul bizonyos *Thomas, artium liberalium baccalaureus, ludimagister,* aki talán azonosítható a bécsi egyetem anyakönyvében 1520—1526 között felbukkanó *Thomas Gemmarii Cibianus*szal.[8]

A Gemmarius-féle 1529. évi kiadvánnyal kapcsolatos XVII—XVIII. századi értesülések hitelét vitató és a szebeni nyomdászat kezdeteit évtizedekkel későbbi időpontra helyező véleményekkel szemben azonban újabb érv is

felhozható. Mégpedig az, hogy a szebeni officina létezése már 1528-cal kezdődően meglehetős bizonyossággal valószínűsíthető az erdélyi cirillbetűs nyomdászat területéről származó bizonyítékkal.[9]

A XVI. századi román könyvkiadás történetéből ismeretes Lorinț deák által 1579-ben Gyulafehérvárott nyomtatott ószláv nyelvű evangéliumos könyv (BRV I. 24.) 150. levelének hátlapján, a cirillbetűs szöveg felett, fordítva behelyezett, reneszánsz ízlésű fejléc látható. Ennek motívumai között latin betűkkel alakított T. GR. vagy T.G.R. vagy G.T.R. monogram és 1528 évszám olvasható. A fejléc évszáma kétségtelenné teszi, hogy e nyomódúcot fél századdal a Lorinț deák általi másodlagos felhasználása előtt készítették, mégpedig latin betűkkel dolgozó officina részére. A fametszet igénytelensége, nehézkes kivitelezése ellene mond annak, hogy külföldről való behozatalára gondoljunk. A kérdéses díszt annál is inkább a szebeni sajtóval kell kapcsolatba hoznunk, mert 1528 táján Európának ezen a részén az egyesektől vitatott szebenin kívül más nyomda nem működött. Egyelőre tisztázatlan, hogy az 1528-beli fametszet miként kerülhetett át a szebeni nyomda felszereléséből a Lorinț deákéba. Lehet, hogy belekeveredett a szebeniek cirill nyomdai anyagába. Megeshetik, hogy a műhely 1575. évi újjászervezése során kiselejtezték és az elavultnak minősített legrégibb felszerelési tárgyakkal együtt áruba bocsátották. Bármiként is álljon ez a dolog, e díszt magát — minden jel szerint — a szebeni nyomda 1528. évi létének közvetlen tipográfiai bizonyítékaként kell értékelnünk. Ebben az esetben viszont a rajta látható monogram nemcsak a szebeni officina, hanem egész Erdély legelső nyomdásza személyének megállapításához is kiindulópontként használható.

A szebeni (és egyben az erdélyi) könyvnyomtatás úttörőjének egy idő óta Lukas Trapoldnert szokás tekinteni azon az alapon, hogy Pauschner 1530-ban megjelent említett könyvének címlapján az ő neve szerepel nyomtatóként.[10] Az 1528-ban készült dúc T. GR. monogramja azonban mindenképpen más névre utal. Az erdélyi nyomdászat kezdetei körül felmerülő személyeket sorra véve, egyedül Theobaldus Gryphius neve látszik olyannak, amellyel a rejtélyes nyomdai dísz monogramjának értelmezése egyáltalában megkísérelhető.

A szász annalisztika szerint, amikor Honterus 1533-ban Bázelből hazatért, magával hozta Theobaldus Gryphius mester orvosdoktort és a könyvnyomtató művészet licentiatusát, aki aztán a reformátor segítségére volt a könyvnyomtatással kapcsolatos kérdésekben.[11] Ez az értesülés Andreas Scherer — Honterus szebeni barátja — adatszerűségek tekintetében nem mindig pontos feljegyzéseire megy vissza. Scherer az ide vonatkozó feljegyzésében is hibásan adja meg Honterus hazaérkezésének időpontját. Értesülésének pontatlansága egyébként magának Honterusnak Váradról 1533. június 27-én a kassai nótáriushoz intézett levelével bizonyítható.[12] Ebből ugyanis kiderül, hogy Honterus az utat Kassától Váradig nem Gryphius mester, hanem két erdélyi személy társaságában tette meg. E tipográfus tehát nem vele együtt jött be Erdélybe — amiként ezt már korábban is megállapították.[13]

Ennek ellenére Gryphius erdélyi szereplését és azt a hagyományt, hogy Honterus oldalán ő játszotta a nyomdai szakértő szerepét, nincs okunk kétségbe vonni. Csupán azt kell feltételeznünk, hogy Gryphius már Honterus hazajövetele előtt Szebenben nyomdászkodott, és kettőjük együttműködésére később, a brassói officina létesítésekor, tehát 1538—1539-ben került sor. Minthogy Gryphius 1540. szeptember 7-én meghalt, Honterus nyomdájában

legfeljebb két esztendeig dolgozhatott. A szász hagyománytól az erdélyi nyomdászat történetében Gryphiusnak tulajdonított fontos szerep ezért inkább az általunk feltételezett szebeni nyomdászkodásából volna levezethető.

Feltételezésünk szerint tehát az 1528-ból származó fejlécen olvasható monogram *Theobaldus Gryphius Reutlingensis*-nek oldandó fel, a név viselője pedig a reutlingeni ismert nyomdászcsalád egyik keletre sodródott tagja lehetett. E meggondolások alapján tesszük a szebeni könyvsajtó létesítését 1528-ra és tekintjük első tipográfusának az orvostudományban szintén járatos Theobaldus Gryphiust.

Nagyon kérdéses, hogy a kutatás valaha is biztosabb megállapításokkal szolgálhat a szebeni nyomda létesítésének körülményei felől, mint amilyenekre a fentebbiekben mi jutottunk az alapító nyomdász személyét illetően. Két dolog azonban már ma is meglehetősen bizonyosnak látszik. Mégpedig az, hogy a könyvnyomtatás nagy vívmánya előtt az utat Erdélybe az a szellemi erjedés nyitotta meg, amelyet a reformáció indított el a Németországgal szoros gazdasági és szellemi kapcsolatokat fenntartó szászság körében, mindjárt a Luther fellépését követő esztendőkben. Minthogy a szebeni sajtó működését a XVI. század harmadik évtizedének végétől fogva előbb már valószínűsítettük, a gyulafehérvári püspöki vikáriustól 1529 februárjában tilalmazott katolikusellenes röpiratokat, gúnyiratokat többé nem minősíthetjük olyan határozottan és kizárólagosan kéziratosoknak, miként azt egykor Trausch tette.[14] Esetleg akadhattak azok között a szebeni sajtón nyomtatottak is. Gryphius megtelepedését Szebenben, a reformáció első erdélyi központjában, ugyanis legtermészetesebben a kibontakozó reformációs propagandával hozhatjuk kapcsolatba, habár ezt adatszerűen egyelőre semmivel sem bizonyíthatjuk.

A másik dolog, ami már most bizonyosra vehető a szebeni sajtó kezdeteivel kapcsolatosan az, hogy eredetileg magánvállalkozás volt. A régi és az új tanok között megosztott szebeni tanács körültekintő és takarékos tagjai 1528-ban még bizonyosan nem áldoztak volna olyan minden tekintetben kockázatos vállalkozásra, mint amilyen akkor a nyomda létesítése volt. Ennek ellentmondani látszik az a tény, hogy a sajtó 1530-tól fogva már bizonyíthatóan a város tulajdonában működött.[15] Még tisztázásra váró kérdés, mikor és hogyan került át a nyomda felszerelése Gryphius tulajdonából a Szeben városába. Egyelőre csak puszta találgatásokkal lehet magyarázatként szolgálni. Az egyházi felsőbbség Gryphius sajtóját talán éppen reformációs propagandája miatt koboztatta el a várossal. Minthogy Szeben orvosának, Sebastian Pauschnernek, Lukas Trapoldner által 1530-ban megjelentetett közérdekű könyve (*Eine kleine Unterrichtunge*) kifejezetten katolikus szellemű és hivatalos városi kiadványnak tekinthető, a szebeni nyomda, mindjárt működésének legelején, hihetőleg már 1529-ben átment a város tulajdonába.[16]

Ez a mozzanat aztán döntő fontosságú lett a legelső erdélyi sajtó későbbi sorsának és működésének alakulására. Tudniillik életének első századát ugyanaz a nehézkesség, a folyamatosságnak ugyanaz a hiánya jellemezte, mint e kor egyéb hasonló közületi vállalkozásait (pl. a szebeniek papírmalmát).[17] Magánvállalkozók nem engedhették volna meg maguknak, hogy műhelyük felszerelése újra és újra raktárba kerüljön és ott heverjen éveken, sőt olykor évtizedeken át használatlanul.

Lukas Trapoldner nyomdászkodásáról, Pauschner könyvecskéjének impresszumán kívül, egyelőre más adat nem szól, noha pályafutása megle-

hetősen ismeretes. Régi, módos szebeni családból származott, magisteri címe külföldi felsőbb tanulmányokat sejtet. 1531-től 1545-ig, Szeben történetének egyik legválságosabb szakaszában, a szász „főváros" nótáriusa, 1546-ban pedig az ottani iskola rektora.[18] Mindez azt mutatja, hogy Lukas Trapoldner alaposan képzett, literatus hajlandóságú, köztiszteletben álló személy lehetett. 1547 végén városa szenátoraként hunyt el. Elképzelhető, hogy már Gemmarius latin nyelvtanát is ő nyomtatta ki. Pauschner doktornak az 1530-ban dühöngő pestis elleni orvosi tanácsai azonban már bizonyosan az ő sajtója alól kerültek ki. A legelső hazai orvosi nyomtatványból — mint említettük — példány nem maradt fenn napjainkig. Szövege azonban XVII—XVIII. századi másolatban ismeretes és a kiadvány terjedelme ennek alapján kb. három negyedrétű ívre, tehát 12 levélre becsülhető.[19]

Trapoldner próbálkozásai a könyvnyomtatás területén nem járhattak sikerrel. Ezért rövidesen fel is hagyott ezzel a foglalatossággal. 1531-től fogva már városának jegyzője. A szebeni sajtó tehát talán már 1530-ban, vagy kevéssel ezután, félbeszakíthatta működését. Ebben szerepük lehetett a politikai körülményeknek is. A mohácsi csatavesztés (1526) után kitört trónharcban Habsburg Ferdinánd pártján kitartó Szeben városa ekkor évekre elszigetelődött Erdély többi részétől. Lakosságának a hosszú ostromzár következtében súlyos nélkülözéseket és anyagi károkat kellett elviselnie. A város anyagi erőforrásait a katonai kiadások teljesen kimerítették.[20] Ilyen körülmények között ki is gondolt volna Szebenben a nyomda hasznosítására? A könyvsajtó fontosságára a tanács figyelmét újból a negyvenes évek elején nagy erővel kibontakozó reformáció kérdései terelhették rá.[21] Ekkor azonban Brassóban már lendületesen dolgozott Honterus jól felszerelt műhelye. Ezért Gryphius elárvult sajtóját elsősorban a román ortodox egyház keretében kifejtendő reformációs agitáció céljaira szándékoztak felhasználni. 1543—1544-ben műhelyüket felszerelték cirill matricákkal és betűkkel. A város román tolmácsa és íródeákja, Filip Moldoveanul vezetésével megindított cirillbetűs könyvkiadás Luther katekizmusának román fordításával kezdődött 1544-ben és legalábbis tíz esztendőn át folyhatott. Termékei közül jelenleg még egy ószláv nyelvű Tetraevangheliar ismeretes 1546-ból és egy kétnyelvű (ószláv—román) Újtestamentum töredéke az 1551—1553 körüli időből.[22] A szebeni könyvnyomtatásnak ez a cirillbetűs szakasza azonban nem tartozik e dolgozat tárgyához.

Hosszú szünet után, 1575 táján került ismét sor Szebenben a latin betűs könyvkiadás felélesztésére. Az ezzel kapcsolatos tervekkel állott összefüggésben a város papírmalmának létesítése 1573—1574-ben, Talmács határában, a Cód vizén.[23] Ezeket a szebeni próbálkozásokat kedvezően befolyásolhatta, hogy a brassói nyomda Valentin Wagner halála (1557) után csak vegetált és 1569 óta egyetlen kiadványt sem jelentetett meg, id. Heltai Gáspár 1574 őszén bekövetkezett halála után pedig a kolozsvári sajtó is majdnem két esztendőre beszüntette tevékenységét.[24] Mindezek következtében egész Erdély latin betűs nyomda nélkül maradt.[25] A Kolozsvárott kenyerüket vesztett nyomdászok, vagy közülük egyesek, 1575 elején Szebenbe költöztek át, és üzembe helyezték a város évtizedek óta használatlanul heverő nyomdai felszerelését. Bizonyos, a Heltai-kiadványokra jellemző tipográfiai megoldások, a magyar nyelvű kiadványok feltűnése, ezek helyesírási sajátságai kétségtelenné teszik, hogy a szebeni officina új életre keltésében — Hoffhalter Rudolf mellett — szerepet kell tulajdonítanunk korábban Kolozsvárott dol-

gozott nyomdászoknak.[26] A későbbi kutatás feladata eldönteni, hogy a Szebenben ekkor feltűnő Wintzler, Heusler, Frautliger vagy pedig éppen Nyírő János volt-e az a nyomdász, aki a válságba jutott kolozsvári és az újra meginduló szebeni könyvnyomtató-műhely között összeköttetést teremtett, vagy pedig az említettek közül korábban többen is Heltai officinájában dolgoztak.

Szintén a további kutatásra vár Hoffhalter Rudolf szerepének pontos tisztázása a szebeni sajtó felújításában. Újabban kiderült, hogy a Hoffhalter-műhely Alsólindván és Nedelicén használt betűanyagának és nyomdai díszeinek számottevő része 1575 után a szebeni officinába került.[27] Az utat-módot azonban, ahogyan ezek a felszerelési tárgyak Horvátország és Ausztria határáról a Déli-Kárpátokig eljutottak, egyelőre csak találgathatjuk. A régi tipográfia felélesztésének gondolata nem származhatott a műhelyét vesztett Hoffhaltertől. A szebenieknek ez már 1573/74-ben szándékukban állhatott, hiszen másként aligha létesítettek volna maguknak papírmalmot. Inkább azt kell feltételeznünk, hogy Szeben városa szívesebben látta volna könyvnyomtató-műhelyét a Gyulafehérvárról ismert, jónevű és tapasztalt Hoffhalter Rudolf, mint a Kolozsvárról jött kezdő, ismeretlen mesterek kezében. Szebeni ismerősei hívása Hoffhalternek sem jöhetett rosszul, minthogy 1574-ben újra menekülnie kellett, és ez időben valószínűleg Manlius laibachi műhelyében nyomorgott. Talán már 1575 végén, de a következő esztendő folyamán bizonyosan visszatért tehát az erdélyi fejedelemség területére, részt vett a szebeni műhely újjászervezésében. Végül is azonban nem itt, hanem Debrecenben telepedett le, minthogy oda nősült. Ott Komlós András özvegyének kezével saját nyomdát kapott. Szebenből való távozásakor tehát saját régi betűire és díszeire már nem volt szüksége. Eladhatta azokat az egyelőre kezdetlegesen felszerelt szebeni tipográfiának. Hoffhalter szebeni közreműködésének konkrét nyomait egyelőre nem ismerjük. Az azonban kétségtelen, hogy a sokoldalúan képzett, kellő üzleti érzékkel megáldott, mozgékony tipográfus gyors kikapcsolódása, vagy kellő be nem kapcsolása, hátrányára vált a szebeni officina további fejlődésének.

A nyomdászok gyakori cserélődéséből arra lehet következtetni, hogy a szebeni műhelynek újraindulásakor sok nehézséggel kellett megküzdenie.[28] 1575-ből ismeretes három kiadványán előbb Martin Heusler és Martin Wintzler, majd egyedül csak Heusler, végül Heusler és Gregor Frautliger nevezi meg magát nyomdászként. 1578 és 1580 között Frautliger egyedül dolgozott. Őt viszont ebben az utóbbi esztendőben Georg Greus váltotta fel. Kb. 1585 és 1590 között, feltehetőleg, Johann Gübesch volt Szeben nyomdásza. E név mögött talán az Eislebenben dolgozó Gaubisch nyomdász-dinasztia valamelyik tagja rejtőzik.[29] Gübeschtől ugyan jelenleg egyetlen kiadvány sem ismeretes, de szebeni nyomdászkodásáról egykorú iratok szólnak, és hagyatékában, 1590-ben, két bála nyomtatványt említenek.[30] Gübesch halála után özvegye, Sára, az iparosasszonyok szokásának megfelelően, férje segédjéhez ment feleségül. 1590-ben ugyanis az özvegy új férje, Johann Heinrich Crato, korábbi bére fejében az elhunyt férj hagyatékából bizonyos összeget magának követelt. Crato 1591 és 1594 között fejtett ki viszonylag élénk kiadói tevékenységet a felesége révén kezére szállott szebeni könyvnyomtató-műhelyben.

Az ő 1594-ben bekövetkezett halála után Johann Fabricius, aki feltehetően Kolozsvárott tanult, 1595. március 20-án a városi tanácstól, hat esztendő alatt kifizetendő 300 Ft-ért, megvásárolta a nyomdát.[31] Jóllehet Fabri-

cius csak 1600—1601 fordulóján hunyt el, az 1598 utáni háborús, nyugtalan évekből már egyetlen nyomtatvány sem ismeretes tőle. A szebeni könyvkiadás újabb pangásáról tanúskodik az is, hogy Fabricius a vételárból haláláig csak 50 Ft-ot fizetett ki, és így a műhely visszaszállott a városra. A vezetőség azonban ekkor már szabadulni igyekezett a hanyatlásnak indult és a papírmalom elpusztulása (1599) óta különös nehézségekkel küzdő nyomdájától. Ezért 1601. július 23-án, szintén hat esztendő alatt kifizetendő 250 Ft-ért, eladta azt Simon Grüngrassnak, aki megelőzőleg hihetőleg Fabricius mellett dolgozott.

A szebeni könyvnyomtatók életpályája, származása, képzettsége felől egyelőre kevés bizonyosat mondhatunk. Németországi jövevények és erdélyi szászok váltogatták köztük egymást. Olyan magas fokú, egyetemi képzettségű értelmiségiek azonban, amilyenekről mind Brassóban, mind pedig Kolozsváron tudunk, Gryphiuson és Trapoldneren kívül nem akadtak közöttük. Inkább csak az ismert nyomdász-dinasztiákkal való névazonosság alapján, Heusler nürnbergi, Crato (Krafft?) wittenbergi eredetűnek volna tekintendő. Greus és talán Gübesch szintén külföldről kerülhettek Szebenbe. Wintzler, Frautliger, Fabricius és Grüngrass viszont erdélyi szászok lehettek. Ez utóbbi talán abból a szászkézdi eredetű Griengras családból származik, amelynek Lukas nevű tagja 1528-tól 1550-ig Brassó város nótáriusa, majd Prázsmár lelkésze volt és 1556-ban fejezte be életét. Simon Grüngrass hihetőleg szintén élt magyar környezetben, s ezért igyekezett — Fabriciushoz hasonlóan — behatolni a szászokénál szélesebb vevőközönséget jelentő magyar könyvpiacra, ezért nevezte magát magyar nyelvű kiadványaiban Zöldfű Simonnak.[32]

Az 1575-től számítható második korszak kiadványainak formai szempontok szerinti vizsgálata azt mutatja, hogy a szebeni műhely az újrakezdés idején még mindig meglehetősen szerény felszereléssel dolgozott. Ezzel magyarázható, hogy 1576-ban egy 12 lapos német nyelvű kis imakönyvet (RMNy. 369) — az általános szokástól eltérően — nem gót (fraktúr), hanem antikva és kurzív típusokkal nyomtattak.[33] A betűállomány felfrissítése azonban már ekkor megindulhatott. Minthogy nemrégen előkerült egy 1576-ra szóló, tehát az előző év végén készült, magyar nyelvű szebeni naptár (RMNy. 364) és egy 1575-re datálható magyar nyelvű dráma töredéke (RMNy. 370), a szebeni műhely speciális magyar betűkkel (á, é, ó, ö, ü) való felszerelését mindjárt az újrakezdés idejére tehetjük. Ugyanekkor szerezhették meg a Hoffhalter-officina említett betű- és kliséanyagát. Nem sokkal ezután azzal is próbálkoztak, hogy műhelyük felszerelését Németországból frissítsék fel. Egykorú könyvtáblákkal igazolható, hogy 1575-ben vagy 1576-ban kiegészítették a könyvkötőműhely 1547 körüli időből való, de már erősen megkopott díszeit, egyebek mellett Husz, Luther, Melanchton, Rotterdami Erazmus, Frigyes szász választófejedelem reneszánsz ízlésű arcképeinek vadonatúj kliséivel.[34] A betűtípusok és a nyomdai díszek állományának gyökeresebb felújítása azonban elsősorban Greus és talán Crato működése idején következhetett el. Ezzel lehetett összefüggésben Greus 1580 nyarán tett németországi utazása is[35] (54—55. kép).

Talán már ekkor, de az elkövetkező években bizonyosan felmerült a gondolat, hogy a brassói és a szebeni nyomda egyesítése útján hozzanak létre igényesebb kiadványok előállítására is alkalmas, közös műhelyt. 1578 óta ugyanis a Szebenből áthívott Nyírő János vezetése alatt a brassói sajtó

szintén újrakezdte tevékenységét. 1580—1581-ből ismert négy kiadványának gyenge kivitelezése azonban cáfolhatatlan bizonyítéka annak, hogy akkorára Honterus egykori sajtója szintén elavult és alapos felújítás nélkül alkalmatlan volt a szász művelődés megfelelő szolgálatára.

Végül is a szászság fontos politikai érdekei hozták el a szebeni és brassói nyomda összevonását, a korszerűsítés érdekében. Báthori István uralma idején (1571—1575) ugyanis megszilárdultak az erdélyi fejedelemség belső viszonyai, intézményei, jogrendje. Halaszthatatlanná vált tehát a szász szokásjog kodifikálása és általánosan ismertté tétele kinyomtatás útján. Erre az igényes feladatra azonban külön-külön sem a szebeni, sem pedig a brassói műhely nem vállalkozhatott volna. Ezért 1582-ben vagy 1583-ban a két nyomda felszerelését egyesítették. Ez az időközben talán meghalt Nyírő helyett Brassóba küldött Greus vezetése alatt ment végbe. Greus a Mathias Froniustól összeállított szász jogkönyv kinyomtatása végett magával vitte Brassóba a szebeni nyomda felszerelésének leghasználhatóbb részét: újonnan szerzett antikváját, fraktúrját és díszeit. A munkálatok bevégzése után, 1584-ben viszont — a magával vitt típusokon kívül — elhozta Szebenbe a Honterus—Wagner sajtó antikva és kurzíva betűit, valamint nyomdai díszei egy részét. Brassóban csupán a Honterus-féle régi fraktúr típusok maradtak. Ennek következtében ez a nyomda a jövőben kizárólag csak német nyelvű szövegeket publikálhatott. Az 1584-ben elhozott brassói típusokat és díszeket később is a szebeni nyomda használta, egész sor kiadványának bizonysága szerint.[36]

Mathias Miles 1670-ből származó közlése a Honterus-sajtó Szebenbe költöztetéséről tehát a fenti értelemben és mértékben felel meg a valóságnak.[37] Az a magyarázat, hogy Brassó városa nyomdai felszerelése egy részének átengedésével kárpótolta volna Szebent, amiért a szász jogkönyvhöz egyedül adta a papírt és a nyomdászt, nem elég meggyőző.[38] A *Statuta iurium municipalium Saxonum in Transsylvania* ugyanis nem Brassó és Szeben, hanem az egész Szász Universitas, azaz az összes szász törvényhatóság közös, hivatalos kiadványa. Következésképpen a kiadás költségei sem terhelhették csupán Szebent és Brassót, hanem bizonyosan megoszoltak az összes város és szék között.[39] Egyébként is a kiadványra fordított hatalmas összegekhez viszonyítva a papír ára és a nyomdász munkabére nem lehetett számottevő. Tudjuk ugyanis, hogy egyedül a kodifikáció fejedelmi jóváhagyására kb. 20 000 Ft-ot áldozott az Universitas. Mégpedig 3913 Ft-ot a szöveget Báthori Istvánhoz Lengyelországba vivő küldöttség kiadásaira, 200 dukátot a kancellárnak a kodifikáció előzetes ellenőrzéséért, 15 000 Ft-ot pedig a fejedelemnek adott kölcsön formájában, a jóváhagyás meggyorsítására.[40] Végül Brassó akkori vezetői (Lukas és Peter Hirscher, Mathias és Lorenz Fronius, a Schirmerek, a Benknerek stb.) sokkal jobban tisztában voltak a nyomdászat előnyeivel, üzletileg is sokkal inkább érdekeltek voltak a könyvkiadásban, semhogy az ő anyagi lehetőségeikhez mérten jelentéktelen tartozás fejében feláldozták volna nyomdájukat.

Valami fontosabb, az Universitastól is jóváhagyott általánosabb érdek késztethette Brassót, hogy elsőbbségét a könyvkiadás terén átengedje riválisának, Szebennek. A végleges magyarázathoz még további kutatások szükségesek, az azonban már most valószínű, hogy nem pénzügyi, hanem művelődéspolitikai meggondolások kívánták meg, hogy a szebeni nyomdát — a brassói sajtó feláldozása árán is — megerősítsék. A XVI. század utolsó másfél év-

tizedében tehát úgy látszott, hogy a szebeni officina — talán éppen a széles látókörű és nagy tekintélyű Albert Huet királybíró és szász comes (1537—1607) szorgalmazására — az erdélyi szászság központi nyomdájává lesz. A következő esztendőkben egyre nehezebbé váló körülmények azonban nem engedték meg, hogy az adott lehetőséget kihasználva, a szebeni nyomda kifejlődhessék. A brassói felszerelés áthozatala tehát nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, sőt ellenkező következményekkel járt: Honterus sajtójának teljes lehanyatlását eredményezte, anélkül hogy a szebeni officinát komolyabban fellendíthette volna.

Mindaz, amit a szebeni nyomda XVI. századi felszereléséről megállapíthattunk, azt mutatja, hogy a legrégibb erdélyi officina mindvégig nagyon szerény műhely maradt. Amikor 1601-ben Grüngrass kezére került a felszerelés, egy nagyobb és kisebb antikvából, egy nagy méretű és egy középszerű kurzívából állott a betűkészlete, és a műhelyhez tartozó egyéb szerszámok szintén nagy gondozatlanságban voltak.[41] Az 1621. évi részletes leltár latin betűk öntésére szolgáló 190 rézmatricáról, 339 darab fába metszett betűformáról, nyomdai cifráról, 64 fametszetű kép dúcáról, román (cirill) betűk öntéséhez való rézmatricákról és két présformáról emlékezik meg.[42] Ha feltételezzük, hogy a fába metszett betűk még a Gryphius-féle első műhelyből valók lehettek, arra kell következtetnünk, hogy a szebeni officina felszerelésében még a XVI. század végén is számottevő mennyiségű volt az elavult betűanyag. A szebeni műhely tehát a XVI. század végéig alkalmatlan maradt terjedelmesebb és igényesebb kiadványok előállítására.

Lényegesebb színvonalemelkedés állapítható meg a könyvdíszítések terén — főként Greus és Crato működése idején.[43] 1583 után nemcsak a korábban Brassóban vagy Hoffhalternél használt iniciálék, könyvdíszek tűnnek fel a szebeni kiadványokban, hanem egészen új fametszetek is. Ezek közül kiemelkedő alkotás az a nagyméretű Báthori-címer, amely Crato egyik 1591-ben megjelent egyleveles nyomtatványát díszíti. Ennek alkotója az a jó képességű, talán helyi fametsző lehetett, aki a szász jogszabálygyűjtemény művészi színvonalú díszeinek dúcait is készítette. A teljesen új könyvdíszek zöme keret-ornamens. Ezek egy része nehézkesebb, tömöttebb, más részük viszont igen elnyújtott formájú és rokon a németországi nyomtatványok hasonló díszeivel. Feltételezhető, hogy ezek külföldi készítmények vagy ilyenek helyi utánzatai.

A műhely technikai színvonala tehát eleve korlátokat szabott a szebeni nyomda tevékenységének. Ezt tükrözik különben a XVI. századi szebeni könyvkiadásra vonatkozó, hozzávetőleges pontosságú, alábbi számadatok is. Jelenlegi ismereteink szerint Szebenben e században 1528—1530, 1544—1554, 1575—1598 között folyt könyvkiadás. Ez alatt a 37 esztendő alatt 35 kiadvány jelent meg e városban, összesen legkevesebb 2348 lap terjedelemben. Ezekből 32 nyomtatvány latin betűs volt. Közülük hétnek a terjedelme — példány híján — hozzávetőlegesen sem állapítható meg. A fennmaradó 25 kiadvány összterjedelme legkevesebb 1512 lap. Jóllehet Filip Moldoveanul három szebeni cirillbetűs nyomtatványa közül csak kettőből ismeretes példány, mégis ezek a maguk legkevesebb 836 lapnyi terjedelmével kellően rávilágítanak a város latin és cirillbetűs könyvkiadásának eltérő természetére. Szeben latin betűs kiadványainak zöme a helyi iskola működésével kapcsolatos vagy egyéb alkalmi nyomtatvány, többnyire egyetlen ívlapon, plakátszerű kivitelezésben. Egy-egy kis méretű (16°) naptár a maga 32 levelével

már terjedelmesebb kiadványnak számít Szeben XVI. századi nyomdászatában. Feltételezhető, hogy e többnyire világi tartalmú, latin betűs apró nyomtatványok elhasználódasa és így pusztulási aránya jóval nagyobb volt, mint a cirillbetűs, terjedelmes és féltett egyházi könyveké.

Szeben latin betűs nyomdászatára azonban mindenképpen a kis terjedelmű alkalmi kiadványok tekinthetők jellemzőeknek. Legvaskosabbak Fabricius magyar nyelvű kiadványai voltak, de ezek legterjedelmesebbje (RMNy. 813) sem számlált többet 200 levélnél. Mindezek azt bizonyítják, hogy Szeben nyomdászai nem rendelkeztek a hosszabb lélegzetű könyvek előállításához nélkülözhetetlen forgótőkével, és ezért kénytelenek voltak apró alkalmi nyomtatványokkal beérni, mert ezekből gyorsan visszatérült befektetésük. A tulajdonos város érdektelensége és a bérlő tipográfusok állandó pénzzavara lehetett végső oka a műhely alapos korszerűsítése elhanyagolásának is. A termelés volumenjének viszonylagos szerénysége ellenére, hangsúlyoznunk kell azonban azt az elevenséget, amellyel Szeben kispénzű nyomdászai reagáltak az erdélyi szellemi élet aktualitásaira. Ezen a mozgékonyságon mérhető le ugyanis legjobban e műhely XVI. századi művelődési szerepe.

Szeben latin betűs XVI. századi könyvkiadásának tartalmi tekintetben legszembetűnőbb sajátossága, hogy a reformációval kapcsolatos szellemi küzdelmek vagy a korra annyira jellemző kegyességi irodalom alkotásai csak elvétve bukkannak fel termékei között. Amikor ugyanis a szebeni sajtó újrakezdte tevékenységét a század utolsó negyedében, az erdélyi szászság már végérvényesen lehorgonyzott a reformáció lutheri változata mellett. Kebelében tehát nem dúltak olyan heves vallási harcok, mint a magyar lakosság körében. Ezért a harcias, hitvitázó szellemet a szebeni kiadványok sorában is magyar szerző képviseli. Amíg a szász papság 1590 novemberében Szebenben tartott zsinatának kiadványa (RMNy. 651) az összes hitkérdésben teljes egységről adhatott számot, az 1591 júniusában Marosvásárhelyre összehívott magyar papság gyűléséből Szilvási Jánosnak az antitrinitáriusok ellen intézett támadóirata látott a szebeni officinában napvilágot (RMNy. 675). A vallásos irodalmat egy német nyelvű verses imádságoskönyvecskén és Jónás próféta történetének latin megverselésén kívül két perikópáskönyv (RMNy. 813, 841) képviseli. Ezek közül az egyik magyar, a másik pedig latin és görög nyelven tartalmazza a vasárnapokra és az ünnepekre rendelt bibliai szakaszok szövegét.

Az egyházi életnél jóval szorosabb kapcsolatot mutathat fel a szebeni officina működése az oktatásüggyel. Még akkor is, ha nem tévesztjük szem elől, hogy e kép kialakításában egyetlen személynek, Georg Deidrichnek, a szebeni iskola rektorának szerepe volt a döntő.[44] Ez a Strassburgban tanult, irodalmi vénájú, könyvbarát humanista itthon is úgy kívánt élni a nyomtatás nyújtotta előnyökkel, amint azt külföldön látta és megszokta. 1591-től 1594-ig terjedő rektorsága idején a szebeni sajtó elsősorban az ő irodalmi ambícióit szolgálta. Ekkor éppen Deidrich magyar baráti összeköttetései révén tágult a szebeni iskola és officina közötti szoros kapcsolat a magyar oktatásüggyel való együttműködéssé. Ez aztán a század végéig, Deidrich távozása után is folytatódott.

Georg Deidrich ügybuzgalmának köszönhetők tehát azok a kis, alkalmi kiadványok, amelyek jellemzően bevilágítanak a XVI. századi szász városi iskolák falai között folyó oktatás szellemébe. Ilyen egyedülálló iskolatörténeti emlék Deidrich rektori beköszöntője 1591-ből (RMNy. 673), melyben klasz-

szikus szerzőktől vett idézetekkel buzdítja iskolája növendékeit a tanulásra és a helyes magatartásra. A következő esztendőben tanártársaihoz intézett beszédben vázolta fel — ismét klasszikus szerzők tekintélyére támaszkodva — nevelési elveit (RMNy. 707). Ugyanekkor pártfogójának, Kovacsóczy Farkas kancellárnak ajánlott nyomtatvány formájában szokásba hozta a vizsgatételek kinyomtatását (RMNy. 708, 752, 753). A szebeni sajtó a brassói iskola számára is végzett ilyen munkákat abban az időszakban, amikor ott nem működött a nyomda. Így 1578-ban kiadta Johann Decaninak a brassói tanévnyitó ünnepségre készült, klasszikus versmértékben írt latin nyelvű alkalmi költeményét (RMNy. 423).

A fenti kapcsolatokból következett, hogy Szeben tipográfusai szintén kivették részüket az oktatásnak tankönyvekkel való ellátásából. A legkorábbi ismert szebeni kiadvány is — láttuk — latin nyelvtankönyv volt 1529-ből (RMNy. 9). Kezdetben csak a helyi iskola, majd pedig az egész szász oktatásügy részére dolgoztak Szeben nyomdászai. Például mindjárt az újrakezdés után, 1576-ban, időrendi táblázatot tettek közé a korai keresztyénség történetének fontosabb eseményeiről (RMNy. 371). Később azonban felmérték, hogy a magyar iskolák tanulóifjúsága nagyobb felvevő piacot jelent, mint a szász, és a század utolsó évtizedében már ezekre az igényekre is tekintettel folytatták a tankönyvek kiadását. Cicero leveleinek gyűjteménye vagy Molnár Gergely nyelvtana (RMNy. 621, 754) bármilyen iskolában egyaránt szolgálhatta a latin nyelv tanítását. A görög bölcselők mondásaiból Rotterdami Erazmus magyarázataival kísért latin és magyar nyelvű összeállítás 1591. évi debreceni kiadását Johann Fabricius nyilvánvalóan azért egészítette ki német nyelvű fordításokkal és nyomtatta ki 1598-ban Szebenben (RMNy. 839), hogy a szász és magyar iskolák egyaránt használhassák. Ugyancsak Rotterdami Erazmusnak a helyes emberi magatartás szabályaira oktató népszerű és az iskolán kívüli érdeklődésre is számító műve latin—magyar nyelvű 1591. évi debreceni kiadását Fabricius viszont 1598-ban már teljesen a magyar olvasóközönségre számítva, német hozzáadás nélkül nyomtatta le újra (RMNy. 840). Különben erre a vevőközönségre való tekintettel adtak ki a szebeni nyomdászok kezdettől fogva, a latin nyelvűek mellett (RMNy. 363), magyar nyelvű naptárakat és prognosztikonokat is (RMNy. 364, 520).

A szebeni sajtó a szépirodalom terén szintén hasonló érdekességekkel szolgál. Újra üzembe állítását követően, minden jel szerint, elsőnek Christian Schesaeus (1536—1585) latin nyelvű oktatókölteménye került ki alóla (RMNy. 365) még 1575-ben, Nicolaus Bucellának, Báthori Zsigmond fejedelem olasz udvari orvosának szóló ajánlással. Különben feltehetőleg Schesaeusnak, az ismert koszorús költőnek is része lehetett abban, hogy a szebeniek rászánták magukat kallódó tipográfiájuk hasznosítására. Kortársai közül ugyanis ő érezhette leginkább annak hátrányát, hogy a szászok 1569 óta sem Brassóban, sem pedig Szebenben nem rendelkeztek sajtóval. Ezért kényszerült hexameterben írt terjedelmes eposz-kísérletének (*Ruinae Pannonicae*) addig elkészült első felét 1571-ben Wittenbergben kinyomtatni. Ha a második hat ének kiadásakor el akarta kerülni a külföldi publikációval járó nehézségeket, Schesaeusnak szükségszerűen szorgalmaznia kellett a szebeni nyomda felélesztését.

A szétterebélyesedő, latin nyelvű, humanista alkalmi költészet alkotásai sem hiányoznak a ma ismeretes szebeni nyomtatványok közül. Georg Lang

és Georg Deidrich egy-egy lakodalmi köszöntő versezetén kívül, ez utóbbi szerzőnek Báthori Zsigmond fejedelmet dicsőítő két hódoló költeménye képviseli ezt az iskolákban rendszeresen gyakorolt és a tudós humanista író (*poeta doctus*) rangjához kötelezően hozzátartozó műfajt (RMNy. 558, 674, 706, 734).

A szebeni officinába azonban utat talált a gazdagon virágzó magyar nyelvű irodalmi tevékenység is, és egészen különleges jelentőségű emlékeket hozott itt létre. Szebenben jelent meg, talán még 1575 végén, vagy a következő esztendő első hónapjaiban, a magyar nyelvű reneszánsz drámairodalom egyetlen verses emléke (RMNy. 370). Ez a Babyloniában tüzes kemencébe vetett és csodálatosan megmenekült három zsidó ifjú bibliai történetét elevenítette meg.[45] A valószínűleg Kolozsvárott keletkezett iskoladráma azért jelent meg Szebenben, mert akkor a Heltai-nyomda ideiglenesen szünetelt. A zenétől és a strófikus szerkezettől független drámai szövegverssel kísérletező ismeretlen szerző munkája — jelenlegi tudásunk szerint — előzmény és folytatás nélküli úttörés a XVI. századi magyar drámairodalomban[46] (55. kép).

A XVI. századi magyar nyelvű humanista világi műpróza talán legkiemelkedőbb alkotása, Baranyai Decsi János Sallustius-fordítása (RMNy. 786), szintén a szebeni könyvnyomtató-műhelyben látott napvilágot. A marosvásárhelyi rektor-professzor kézirata hihetőleg Deidrich közvetítésével került kiadásra Szebenben. Kettőjük ismeretsége külföldi egyetemi tanulmányaik idejéből eredeztethető, de azonos politikai nézetek és irodalmi-pedagógiai törekvések szintén összefűzték őket. Baranyai Decsi műgonddal készült és az eredetihez igazodó Sallustius-fordítása stílusában Heltai szövegei mellé állítható. Sőt még nála is jobban megközelíti a modern prózát nyelvkezelése merészségével. A Catilina-összeesküvésről és a Jugurtha elleni győztes háborúról írott két sallustiusi mű fordítása az egykorú olvasót önkéntelenül is párhuzamra késztette a Báthori Zsigmond elleni összeesküvés és a török elleni háborúk kérdésében. Baranyai Decsi tehát a fejedelem törökellenes politikáját kívánta előmozdítani ezzel a munkájával. Lapszéli jegyzeteiben ezért is aktualizálja minduntalan Sallustius mondanivalóját. Könyvével „főképpen az felső renden valóknak" akart követendő példát szolgáltatni a helyes politikai állásfoglaláshoz. Ennek folytán kiadványa valóságos politikai kézikönyve lett az udvari és nemesi köröknek a törökkel szembeni politika nagy kérdéseiben.[47]

Báthori Zsigmond új, törökellenes politikájának népszerűsítéséből a szebeni sajtó egyébként is kivette a részét. Georg Deidrich lehet a szerzője annak az 1593-ban megjelentetett latin és német nyelvű alkalmi versezetnek (RMNy. 734/A), amelyik a törököknek a keresztyéneken elkövetett kegyetlenkedései ecsetelésével kívánta harcra buzdítani a hazai szász és a külföldi közvéleményt. A korabeli Erdély legfontosabb politikai kérdésének számító török problémában kívánta tájékoztatni és befolyásolni a magyar közönséget a *Török császárok krónikája* címmel emlegetett magyar nyelvű verses kiadvány (RMNy. 842) 1597-ből vagy 1598-ból. E töredékesen fennmaradt mű szerzője ismeretlen ugyan, de legtöbb joggal mégis Baranyai Decsi János gyanítható alkotójának.[48]

Szeben officinája két kiadványával a XVI. századi Erdély természettudományos művelődése előbbreviteléhez is hozzájárult. Sebastian Pauschner doktor 1530-ban megjelentetett értekezése a pestis elleni védekezésről (RMNy. 10) — amint láttuk — az országunk területén nyomtatott első orvosi munka.

Nem kisebb a tudománytörténeti jelentősége annak az értekezésnek sem, amelyet Marcello Squarcialupi, Báthori Kristóf fejedelem (1576—1581) olasz udvari orvosa és a trónörökös Báthori Zsigmond nevelője adott közre az Erdélyben 1580. szeptember 10-én észlelt sarki fényről (RMNy. 498). A hazájából szélsőségesen racionalista vallási nézetei miatt száműzött humanista tudós a modern természettudomány úttörőinek köréhez tartozott, és az arisztotelészi természetszemlélettel szakítva, maga is új utakat keresett. Ebben az egyidejűleg Krakkóban szintén közzétett dolgozatában Squarcialupi a korábbi szaktekintélyek megszólaltatásával igyekezett megmagyarázni az észlelt érdekes természeti jelenséget. Munkája, a források és folyók eredetéről Kolozsváron kiadott értekezésével (RMNy. 567) együtt, az újkori természettudományos világszemlélet kialakítása felé törte az utat Erdélyben.[49]

A szebeni latin betűs sajtó természetszerű fő feladata a szász lakosság fejlett könyvigényének kielégítése lett volna. Ezt a feladatát azonban nem teljesíthette, mert a Németországból folyó intenzív könyvbehozatal olyan hatalmas versenytársat támasztott számára, amellyel a maga szerény lehetőségei mellett sem a kiadványok kiállítása, sem pedig olcsósága tekintetében semmiképpen sem versenyezhetett.[50] Ezért volt (brassói társával együtt) szinte állandó vegetálásra kárhoztatva akkor is, amikor a román és a magyar lakosság csak belföldön kielégíthető művelődési igényeit szolgáló nyomdák egyidejűleg virágoztak. Mindezek ellenére, ha áttekintjük a Szebenben megjelent változatos tárgyú XVI. századi nyomtatványok jegyzékét, meg kell állapítanunk, hogy a szebeni sajtónak nemcsak a nyomdászat erdélyi meghonosítása és a román nyelvű könyvkiadás érdekében végzett úttörés a történeti érdeme, hanem az is, hogy, viszontagságos múltjához és saját lehetőségeihez mérten, kivette részét az Erdélyben élő román, magyar és szász lakosság művelődésének előbbreviteléért folytatott erőfeszítésekből.

Mindez jól tükröződik a kiadványok nyelvi összetételében. A román könyvekről ezen a helyen nem szólva, a 32 latin betűs kiadvány nyelvek szerint így oszlik meg: 21 nyomtatvány latin nyelvű 336 lap terjedelemben, hat magyar nyelvű 896 lap terjedelemben, kettő német nyelvű 60 lap terjedelemben, három pedig többnyelvű 220 lap terjedelemben. Ez utóbbiak közül egy latin—magyar 72 lap, egy latin—német két, egy pedig latin—magyar—német nyelvű 146 lap terjedelemben. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a latin nyelvű kiadványok közül is néhánynak magyar a szerzője, még jobban kidomborodik az a lényeges szerep, amelyet a XVI. századi szebeni sajtó — a közhiedelemmel ellentétben — a magyar művelődési életben is játszott.[51]

Nem a magyar nyelvű kiadványok szebeni jelenléte elgondolkoztató, hiszen ez a román—magyar—szász együttélésből természetszerűen következett, hanem azok mennyiségi és irodalmi súlya igényel némi magyarázatot. Úgy látszik, két körülménynek tulajdonítható, hogy a század végén a szászság politikai és művelődési központjában több magyar nyelvű könyv látott napvilágot, mint német. Az egyik a Hoffhalter Rudolf távozása óta nyomda nélkül maradt fejedelmi udvar és a szebeni tipográfusok között kiépült természetes kapcsolat lehetett. A bel- és külföldi fejedelmi propaganda irányítói és az udvar külföldi szakemberei is előszeretettel foglalkoztatták a kevésbé túlterhelt szebeni sajtót. A másik körülmény pedig az lehetett, hogy az erdélyi kálvinisták nem rendelkezvén saját nyomdával, az antitrinitáriusok-

kal való feszült helyzetben szívesebben folyamodtak a vallási vitákban semleges vagy hozzájuk közelebb álló szebeni evangélikus nyomdához, mintsem az unitáriussá lett Heltaiak kolozsvári, illetve tiszántúli hitsorsosaik debreceni officinájához. Bármiként magyarázzuk is e dolgot, a szebeni tipográfia nemcsak a román—német, hanem a XVI. század végén a magyar—német művelődési kapcsolatoknak is egyik fontos és további tanulmányozásra érdemes csomópontja volt.

1964/1973

AZ 1544. ÉVI ROMÁN KATEKIZMUS NYOMÁBAN

Több mint 120 esztendeje annak, hogy Jancsó Imre, az Erdélyi Udvari Kancellária könyvbarát tisztviselője, 1847 őszén felhívta az éppen Bécsben tartózkodó Timotei Cipariu figyelmét egy 1546-ban nyomtatott német nyelvű röpiratra.[1] Ez — egyebek mellett — érdekes közlést tartalmazott egy Szebenben román nyelven megjelentetett lutheránus katekizmusról. Tudományos szenzációnak számító értesüléséről Cipariu az *Organul luminării* 1848. január 7-i számában számolt be, s ezzel megnyitotta a legelső román nyelvű nyomtatott könyv körüli kérdéseket tárgyaló tudományos közlemények és publicisztikai írások máig nyúló hosszú sorát.

A rejtélyes szebeni kiadvány, amelyből jelenleg egyetlen példány sem ismeretes, a román könyvtörténet talán legizgalmasabb és legtöbb vihart felkavart témája lett és maradt napjainkig. Egészen a legutóbbi időkig akadtak ugyanis olyan kutatók, akik a katekizmus szebeni eredetét tagadták, sőt akik létezését is kétségbe vonták.[2] Ha áttekintenők a kérdés egész irodalmát, a probléma alakulását, kicsiben megkapnók egész nyomda- és könyvtörténetünk fejlődésének tanulságos vázlatát. Ebben az esetben világosan kiderülne, hogy e kutatási ágak nálunk csak későn nagykorúsodtak, szinte csak napjainkban állottak saját lábukra. A legrégibb román nyelvű nyomtatvány kérdésében elért eredmények ezért is maradtak hosszú időn keresztül meglehetősen szerények és bizonytalanok. Csak az utóbbi évek módszeres erőfeszítéseinek köszönhető, hogy kutatásunk jelenleg több olyan biztos támaszponttal rendelkezik, amelyekről további lépéseket tehet a végleges megoldás felé.[3]

Ma már bebizonyítottnak vehetők az alábbi tételek: 1) Szebenben 1528—1529-től kezdődően működött nyomda, melyet 1543-ban vagy 1544-ben cirillbetűkkel is felszereltek. A katekizmus léte és szebeni eredete tehát ezen az alapon többé nem vonható kétségbe. 2) A szebeni román nyomda vezetőjének az a Filip Moldoveanul tekinthető, aki közel negyedszázadon át Szeben város román tolmácsa és íródeákja volt. 3) Minthogy a szebeni cirillbetűs nyomda tipográfiai sajátosságai az 1546-ban megjelent ószláv nyelvű Tetraevangheliar és az 1551—1553 körül kiadott kétnyelvű, ószláv—román bibliatöredék segítségével pontosan tisztázhatók, megnyílt a biztos út az 1544-es katekizmus felismerésére és azonosítására.

Mindebből logikusan következik, hogy a probléma megoldásában a legsürgősebb teendő, amelyre kutatóinknak elsősorban kell irányítaniuk erőfeszítéseiket, egy példány vagy legalább valamelyes töredék felkutatása a szebeni katekizmusból. Mindaddig ugyanis, amíg szakembereink a korszerű, módszeres könyvtörténet részéről felkínált összes lehetőségeket ki nem próbálták, nem fogadhatjuk el befejezett ténynek, hogy a legelső román nyelvű könyvből napjainkig egyetlen példány vagy töredék sem maradt fenn. Jól átgondolt terv szerint folytatott, összehangolt erőfeszítések — véleményünk szerint — ebben a vonatkozásban is hozhatnak ma talán hihetetlennek tűnő, meglepő eredményeket.

Első teendőnk az egykor ismert példányokra vonatkozó értesülések összegyűjtése és ellenőrzése. Ezt követheti minden valaha is említett példány vándorlásának, sorsának legaprólékosabb kinyomozása. Miután így sikerült a

vizsgálódások körét szűkítenünk, sor kerülhet a gyanúba fogható gyűjtemények teljes és legaprólékosabb átvizsgálására.

Egyik korábbi tanulmányunkban már kifejezést adtunk annak a véleményünknek, hogy a külföldi, elsősorban németországi gyűjtemények kellően fel nem dolgozott cirillbetűs anyagában remélhetjük e bizonyára kis terjedelmű nyomtatvány felbukkanását.[4] Annak megállapításához azonban, hogy milyen külföldi könyvtárakban kellene elkezdenünk a tervszerű kutatásokat, alaposabban kellene ismernünk az erdélyi protestáns szellemi élet és Nyugat-Európa közötti egykori összeköttetéseket. A lutheránus katekizmus ugyanis leginkább ezeken a szálakon át juthatott ki külföldre. A reformáció kori összeköttetések mellett a puritanizmussal és a pietizmussal való kapcsolatok látszanak különös figyelemre méltóknak. De a román kálvinista gyülekezeteket felszámoló uniós mozgalomban szerepet játszott jezsuiták és egyéb vezető személyiségek könyvhagyatékának átnézése szintén hasznosnak ígérkezik.

Annak alig van — szerintünk — valószínűsége, hogy valamelyik hazai közkönyvtárban bukkanjon fel példány a katekizmusból. A honi közkönyvtárak régi anyaga ugyanis ma már nagy vonalakban feltártnak tekinthető, éppen a belföldi korai nyomtatványok vonatkozásában. Legreálisabbnak még az a lehetőség látszik, hogy itthon a katekizmusból régi könyvtáblához felhasznált papíranyagként menekülhetett meg valami töredék a pusztulástól. Minthogy azonban ilyenek felbukkanását teljesen a szerencsés véletlenre kell bíznunk, hiszen nem bonthatjuk szét összes régi könyvünk kötését, belföldi vonatkozásban az egykor létezett példányokra vonatkozó értesülések gyűjtése és ellenőrzése látszik a legsürgősebbnek. Nagy segítségére lenne ennek a munkának, ha a régi könyvtárjegyzékek, könyvlajstromok összegyűjtése, közzététele és feldolgozása végre nálunk is megindulhatna.

Mindenekelőtt tehát azt az eddigi irodalomban általánosan elterjedt értesülést kell ellenőriznünk, hogy Cipariunak 1837 körül a balázsfalvi baziliták könyvtárában a szebeni katekizmus egy példánya a kezében járt, de ez később, talán az 1848/49-es forradalmi események során, elkallódott.[5] Ez a balázsfalvi példány lenne ugyanis eddig az egyetlen, amelynek létezéséről ténylegesen tudunk. Sajnos, ebben az esetben is az a könyvtörténetünkben nem ritka dolog történt, hogy valaki tévesen értelmezett valamit, amit aztán a későbbi kutatók minden ellenőrzés nélkül készpénznek vettek és az eredeti forrást többé meg sem nézték. Pedig erre Bianu és Hodoș bibliográfiájának óvatos fogalmazása egyenesen kötelezte volna őket.[6] Cipariu közlésének lényege ugyanis éppen az ellenkezője annak, amit belemagyaráztak. Ő ugyanis csak azt állította határozottan, hogy egy 12° alakú olyan katekizmus járt a kezében, amelynek betűi különböztek a többi régi román nyomtatványokétól. Annak eldöntését azonban, hogy ez a szebeni katekizmus volt-e, vagy sem, más, illetékesebb személyre kívánta bízni. Mégis amikor kijelenti, hogy szerinte a szebeni katekizmusnak 12°-nál nagyobb alakúnak kellett lennie, közvetve úgy nyilatkozott, hogy a kezében járt csonka nyomtatványt nem tartja a szebeni katekizmussal azonosnak. Cipariu kérdéses szövege szó szerint ezeket mondja az általa látott katekizmusról: „*Era acesta catechismulu de Sabiiu, au altulu careva? Judece carii potu. Noi inse ... suntem plecați a crede, pan una alta, cum ca catechismulu de Sabiiu trebui se fia intr-un formatu mai mare.*"[7] Mindezek után úgy véljük, hogy a hitelesen bizonyítható példányok sorába az állítólagos balázsfalvi nem vehető fel. E legendás értesülésről való lemondásért azonban bőven kárpótolhatnak a régi könyv-

tárjegyzékekből szerezhető hiteles értesülések. Egy ilyen, a további kutatás számára is hasznosítható, újabb nyomról kívánunk az alábbiakban beszámolni.

Gróf Bánffi Dénes szebeni lakásának 1752 decemberében készített leltárában több száz kötetes könyvtárát is darabról darabra felsorolták.[8] Ebben a negyedrétű könyvek között, a 243. tételszám alatt a következő bejegyzés olvasható: *„Filep Olah Apostol Olahul írt könyve az olahok reformatiojára."* A címleírás bizonytalankodása — hihetőleg — azzal magyarázható, hogy e könyvnek nem lehetett címlapja és a magyar leltározó a cirillbetűs szövegből csak hozzávetőlegesen állapíthatta meg a mű tartalmát. Annyi azonban világosan kiderül e bejegyzésből is, hogy a könyv románul íródott, a románok reformációja érdekében és szerzőjét Filipnek hívják. Mindezek alapján Filip Moldoveanulra és az eddig is neki tulajdonított 1544. évi lutheránus beállítottságú katekizmusra kell gondolnunk. Az erdélyi románok reformálásával kapcsolatosan ugyanis más Filip nevű szerzőt nem ismerünk. Bánffinak ez a könyve lenne tehát — véleményünk szerint — a szebeni katekizmusból az első olyan példány, amelynek XVIII. századi megléte egy erdélyi könyvtárban hitelesen bizonyítható.

E példány további sorsát nyomozva, megállapíthattuk, hogy a könyveket kedvelő, művelt, de rendkívül költekezően élő Bánffi Dénes 1763 novemberében kénytelen volt elárvereztetni szebeni könyvtárát.[9] Ez volt különben Erdélyben az első olyan könyvaukció, amelynek katalógusát előre ki is nyomtatták. A katalógus kinyomtatását és az aukció lebonyolítását Bánffi titkára, Harsányi József intézte. Talán az ő kezétől származnak azok a sötétebb tintával írt címbejegyzések és utólagos helyreigazítások az 1752. évi említett könyvleltárban, amelyeket a könyvtár tényleges állományának megállapítása során, minden kétséget kizáró bizonyossággal 1763 nyarán, az aukció katalógusának összeállítása érdekében tettek. A Filip-féle könyvre vonatkozó bejegyzés szintén ennek a későbbi kéznek az írása. Ebből arra következtethetünk, hogy e nyomtatvány 1752-ben még nem lehetett Bánffi könyvtárában, hanem azután és 1763 előtt került oda. Az 1752. évi kéziratos leltár és az 1763. évi nyomtatott katalógus tételenkénti egybevetéséből az is kiderült, hogy — bár az előbbi az utóbbi nyomdai kéziratául szolgált — azok a címek, amelyeket valaki a kéziratban tintával keresztülhúzott, nem kerültek be az aukció katalógusába.[10] Tovább nyomozva a Bánffiak könyvtárának leltáraiban, azt is sikerült tisztáznunk, hogy az ilyen áthúzott tételek anyaga nem azért hiányzik a nyomtatott katalógusból, mert valaki azokat már az árverés előtt megvásárolta, hanem mert a tulajdonos ragaszkodott ezekhez a kötetekhez és nem bocsátotta őket aukcióra. E könyvek 80—90%-a még a Bánffi Dénes halála után, 1780 szeptemberében felvett leltárban is szerepel.[11]

A Filip-féle könyv, sajnos, azok közé a kevesek közé tartozik, amelyek — bár nem kerültek aukcióra — később mégsem mutathatók ki Bánffi Dénes Bonchidára, illetve Kolozsvárra átkerült gyűjteményének nyilvántartásaiban. Vagy azért, mert a könyvet 1763-ban mégis eladták, illetve elajándékozták, vagy pedig azért, mert a későbbi leltározók a cirillbetűs kicsi nyomtatványt nem tudták elolvasni, és egyszerűen figyelmen kívül hagyták. A kutatás számára az előbbi eset volna a szerencsésebb, mert akkor lehet némi reményünk arra, hogy valami más gyűjteményben még felbukkanhat. Ha azonban névtelen darabként a Bánffi-könyvtárban maradt és onnan a Dénes fia: György

gubernátor halála (1822) után tartott árverés során sem került ki, akkor a bonchidai kastély 1944—1945. évi pusztulása során bizonyosan meg kellett semmisülnie.

A könyvtár Bánffi Dénes halála után, 1780-ban készült összeírásában azonban szerepel egy olyan tétel, amely első pillantásra kétségessé látszik tenni egyrészről a Filip-féle könyvnek a szebeni katekizmussal való azonosítását, másrészről pedig azt a megállapításunkat, hogy e kiadvány jelenléte a Bánffi-könyvtárban 1763 után nem mutatható ki. Ez a bejegyzés így hangzik: „*Gyermán Filip örményesi oláh pap munkája.*"[12] Egészen bizonyosan ugyanerre a könyvre kell vonatkoztatnunk az 1781. augusztus 17-én, szintén Alföldi József által összeállított könyvtárjegyzék alábbi tételét: „*Theca 2-da . . . Nr. 69. Scripta Valachica Philippi Gyerman.*"[13] Ugyanezzel a könyvvel kell azonosítanunk, a tartalom hibás megnevezése ellenére is, az 1786 után, talán már Bécsben készült leltár következő bejegyzését: „*Wallachische Bibel (von Gyermán Filep geschrieben).*"[14]

E bejegyzések nyomán joggal merül fel a kérdés, hogy az 1752. évi leltárban szereplő „*Filip Olah Apostol . . . könyve*" nem inkább az 1780-as leltárban feltűnő Filip Gherman-féle kötettel lenne azonosítandó? E logikus ellenvetést mi magunk szintén megtettük, és az 1544-es katekizmussal való azonosítást meg sem kockáztatnók, ha nem sikerült volna, véleményünk szerint minden kétséget kizáró módon, tisztázni a Filip Gherman-féle könyvvel kapcsolatos kérdéseket.

Az már eleve teljesen valószínűtlennek látszott, hogy az erőszakos katolizálás, a vallási unió tűzzel-vassal való keresztülhajtása idején, a XVIII. század közepén, valaki is a románok protestáns hitre térítése érdekében fejtsen ki irodalmi agitációt. Ilyen munka Erdélyben csakis a XVI. század közepétől a XVII. század végéig terjedő időszakban keletkezhetett. Filip Gherman viszont 1656 körül született és 1730 körül halhatott meg. A Bánffi-könyvtár e két román kötetének biztos szétválasztását az tette lehetővé számunkra, hogy Filip Gherman kéziratos munkája időközben az Akadémia kolozsvári Nyelvészeti Intézetének tulajdonába került és azt Romulus Todoran professzor szívességéből magunk is tanulmányozhattuk.[15] Minthogy Filip Gherman latin, sőt magyar nyelven is írt ajánlást könyvéhez és abban kilétét pontosan megnevezte, szóba sem jöhet az a feltételezés, hogy a cirill írásban járatlan magyar összeírók nem tudták megállapítani a szerző nevét, és ezért 1752-ben, illetve 1780-ban kétféleképpen leltározták ugyanazt a kötetet.

Erre annál kevésbé gondolhatunk, mert Filip Ghermant a Bánffi család körében jól ismerték, az udvarba bejáratos, megbecsült személy volt. Kéziratát is ezért őrizték meg nemzedékeken át a Bánffiak, holott bizonyára el sem tudták olvasni. Kötete elejére maga a szerző vezette be magyarul, hogy gyermekkorától fogva a Bánffi-udvarban nevelték, a később Erdély gubernátorává lett Bánffi Györggyel (1660—1708) együtt, és ezt az 1721-ben elkészült munkáját szintén a Bánffiaknak, patrónusainak és Mezőörményes földesurainak ajánlja. Elképzelhetetlen tehát, hogy az 1752. évi összeírók ne ismerték volna Filip Gherman és a Bánffiak közötti meghitt kapcsolatot és ne jegyezték volna be ők is a leltárba a szerző teljes nevét, származási helyét, amikor mindezeket számukra hozzáférhető írással, könnyen megtalálhatták a mezőörményesi paptól ajándékozott kötetben.

Nyilvánvaló tehát, hogy az 1752. évi leltározóknak nem Filip Gherman kézirata, hanem egy más könyv volt a kezében. Egyébként is a mezőörmé-

nyesi pap kéziratos kötete a legnagyobb jóakarattal sem minősíthető a románok reformációjára szánt írásműnek, bár — Todoran professzor szíves közlése szerint — kálvinista hatásokat is mutató prédikációkat és vallási elmélkedéseket tartalmaz. Ha tehát a románok „reformatiojára" szánt könyvet író „Filip Apostol" és Filip Gherman XVIII. századi mezőörményesi esperes-pap nem azonos személy, akkor az első munka esetében valóban nem gondolhatunk másra, mint Filip Moldoveanulra és az 1544. évi lutheránus katekizmusra.

Még egyetlen kérdés vár megválaszolásra: Kitől és hogyan kerülhetett a román irodalomnak ez a különleges darabja Bánffi Dénes könyvtárába? Legvalószínűbbnek az látszanék, hogy kedvenc tartózkodási helyének, Mezőörményesnek, nagyapjától, apjától is becsben tartott, kálvinista rokonszenveket mutató, literátus román papja, tehát éppen Filip Gherman kedveskedett a bibliofiliájáról ismert főúrnak ezzel a ritkasággal. Bánffi Dénes azonban 1723-ban született és Filip Gherman halála idején még gyermek vagy legfeljebb éretlen fiatalember lehetett. Kettőjük között bizalmasabb, személyes kapcsolat kialakulására tehát aligha kerülhetett sor. Gondolhatunk a szintén mezőörményesi papi családból származó Ioan Neagoéra is, aki — talán éppen Bánffi Dénes segítségével — Bécsben Sonnenfels tanítványaként nevelkedett kitűnő gazdasági szakemberré.[16] Végül nem elképzelhetetlen az sem, hogy e könyv román barátnője révén jutott a feleségétől külön élő, azzal állandóan hadakozó Bánffi Dénes gyűjteményébe.

1763-ban már köztudott volt, hogy Bánffi Szebenben házat, kertet és majort vásárolt és ott tartotta barátnőjét.[17] Családja, érthetően, „alá való, rosz hírű személy"-nek minősítette e barátnőt. Az illető azonban aligha lehetett közönséges, bárdolatlan „majorné", mert különben a világot látott, művelt, igényes, barokk nagyúr aligha tartotta volna maga mellett közel két évtizeden át, egészen haláláig. Bánffi Dénes haláláról szólva, a kortárs Rettegi György (1718—1786) feljegyezte emlékiratában, hogy „a dámától versekkel búcsúzott el a gróf, a dáma is hasonlóképpen versekkel felelt".[18] Nem sikerült tisztáznunk, hogy ki is lehetett ez az irodalmi műveltségű román nő Bánffi Dénes oldalán, mert e kapcsolatról a család nem kívánt tudomást venni, esetleges írásos emlékeit nem őrizte meg levéltárában. Ha e barátnőt biztosan azonosíthatnók a magát Tchiriaka Grisinnek nevező és Bánffival németül levelező szebeni nővel, akkor a szebeni gazdag román kereskedő családok valamelyikéből származó, iskolázott személyre kellene gondolnunk, aki szellemileg is társa tudott lenni a családjától és osztályának tagjaitól fokozatosan elszigetelődő arisztokratának.[19] Mindenesetre feltűnő és osztálya körében szokatlan jelenség Bánffi élénk érdeklődése a román vonatkozású könyvek iránt életének ebben a szakaszában. Pl. halála előtt néhány évvel vásárolta meg Pozsonyban és köttette be divatos francia kötésbe könyvtára számára Dimitrie Cantemir Moldváról és a török birodalomról szóló műveit.[20] E könyvvásárlásokban és érdeklődésben talán barátnőjének is lehetett valamelyes szerepe. Megtörténhetett tehát, hogy a katekizmus szintén barátnője révén, az ő ajándékaként, esetleg éppen szebeni román körökből jutott Bánffi könyvtárába.

Összegezve fejtegetéseinknek a további kutatás szempontjából lényeges eredményeit, megállapíthatjuk, hogy a XVIII. század közepén az 1544-es román katekizmusból még volt fellelhető példány Erdélyben. Ezt mind a

formálódó román értelmiség irodalmi érdeklődésű tagjai, mind pedig a bibliofil könyvgyűjtők ritkaságként számon tartották. Nem reménytelen képzelgés tehát, hogy egykori erdélyi magánkönyvtárak jegyzékeiben még más példánynak is nyomára akadhatunk. Végül még meg kell jegyeznünk azt is, hogy Cipariu fentebb kifejezett gyanúja a szebeni katekizmus formátumával kapcsolatosan beigazolódott, mert a rejtélyes kiadvány példányait valóban nem a tizenketted-, hanem a negyedrét nagyságú könyvek között kell a jövőben keresnünk.

1970

A NAGYENYEDI BETHLEN KOLLÉGIUM KÖNYVTÁRÁNAK KEZDETEI ÉS ELSŐ KORSZAKA (1622—1658)

Az enyedi kollégium könyvtára joggal választhatná magának jelképül az egyiptomiak legendás szent madarát, a poraiból újból és újból megifjodva felelevenedő fénixet. Fennállása óta ugyanis háromszor sújtotta szinte megsemmisítő pusztítás, s ma mégis újból az ország egyik jelentős tudományos gyűjteménye. A polcain sorakozó ritkaságokban és tudományos értékekben testet ölt a mai szemlélő számára is érzékelhető módon mindaz, amivel Bethlen Gábor iskolája gazdagította országunk művelődését.[1] Ennek a kollégium nevelő és tudományos munkája során nagy felelősséggel, szeretettel és rendkívüli anyagi áldozatokkal létrehozott gyűjteménynek a jelentősége mindenkor túlnőtt az enyedi iskola keretein és mindig országos fontosságú volt. Így tartotta számon ezt a könyvtárat három évszázadon át, nemzetiségre való tekintet nélkül, Erdély minden tudományos munkása, Georg Kraustól kezdve Timotei Cipariuig.[2] Anyagát ma sem nélkülözheti egyetlen kutató sem, aki ennek az országrésznek történeti, művelődési vagy társadalmi kérdéseivel kíván foglalkozni. Alapításától (1622) fogva ugyanis az Erdélyi Múzeum Egyesület könyvtárának létesítéséig (1859) ez a könyvtár számított az erdélyi magyarság reprezentatív gyűjteményének, amely a magánosok bibliofiliájának legfontosabb eredményeit szintén magába olvasztotta. Országunk könyvtártörténete szempontjából ez a központi szerep adja meg a fontosságát az enyedi Bethlen Könyvtár múltjával való foglalkozásnak. Történetén keresztül tehát sommásan afelől is tájékozódhatunk, hogy a magyar lakosság a XVII. század elejétől fogva mivel járult hozzá a hazai könyvtárügy fejlődéséhez és végső soron az ország művelődéséhez.

Könyvtárügyünk történetében a XVI. század közepe éles határvonalat jelent. Minthogy korábban egyedül az egyház művelődési igényeinek kielégítése kívánta meg a könyvek rendszeres gyűjtését, legrégibb könyvtáraink kolostorokban, püspöki székesegyházak és káptalanok mellett létesültek. A reformáció után azonban Erdélyben az iskolázás vált a könyvtárfejlődés legfontosabb mozgatójává. A protestáns kollégiumok rövidesen nemcsak az oktatásnak, hanem a tudományos tevékenységnek is központjaivá fejlődtek, és ezzel a könyvtárképződés gócaivá léptek elő. Talán azért, mert a feudalizmus viszonyai között az alkotó szellemi munkának nem akadtak más műhelyei. Vagy talán azért, mert itt volt a legerősebb és intézményesített a folyamatosság mind a tudományok művelése, mind pedig a könyvek gyűjtése terén. Mindenesetre sokat mond a kollégiumok könyvgyűjtésének következetessége, méretei és jelentősége felől, hogy Erdély ma is létező legrégibb könyvtárai mind ilyen iskolák mellett keletkeztek és fejlődtek nagyra. Intézményesített oktatás már középfokon sem lehetett el könyvek nélkül. A kollégiumok pedig a papképzés és az értelmiségi középrétegek nevelése folytán a magyar lakosság körében főiskolai feladatokat is elláttak. Könyvtár létesítése és annak állandó fejlesztése tehát elválaszthatatlan volt a kollégiumok alapításától és fenntartásától.

Bethlen Gábor (1580—1629) fejedelem könyvszeretetéről fiatal korától fogva maradtak adatok. Könyveit már 1620 előtt fényűzően köttette be

és címeres supra-librosszal díszíttette. Könyvtárát tehát Háportoni Forró Pál 1619-ben jogosan hasonlította Mátyás király Corvinájához.[3] Arról is tudunk, hogy Bethlen a gyulafehérvári iskola munkáját 1622, tehát az akadémiai rangra emelés előtt is támogatta könyvek vásárlásával. Pl. 1620 őszén az egyik gyulafehérvári iskolamestert ötödmagával és hat lóval küldte a Kolozsvárra érkezett könyvekért. 1622 nyarán pedig három „mester" két szekéren tíz ökörrel szállíttatta Gyulafehérvárra a nikolsburgi béke után győztesen hazatérő fejedelemtől Kolozsváron visszahagyott nagy tömeg könyvet.[4] Bethlen művelődéspolitikája arra irányult, hogy az olyan tanult emberek számát növelje Erdélyben, „kik hazánknak sok fő dolgaiban hasznosan szolgálnak".[5] Ezt a célját a Collegium Academicum megalapításával és a könyvek elszaporítása útján remélte elérni. A magasabb fokú, igényes és korszerű iskolázás, valamint az ehhez nélkülözhetetlen könyvtár a fejedelem felfogása szerint egymástól elválaszthatatlan, egymást megkövetelő feltételei a haladásnak. A régi fehérvári skóla kiépítésének és a németországi protestáns főiskolák színvonalára való emelésének egyik alapvető követelménye volt a megfelelő könyvtár egyidejű létesítése. A korabeli Erdélyben azonban máról holnapra nem lehetett könyvtárat elővarázsolni. A fejedelem tehát saját könyvtára megnyitásával hárította el az akadályt, ezzel is kifejezésre juttatva, hogy a Collegium Academicum felvirágoztatását legszemélyesebb ügyének tekinti.

1622-től fogva tehát a fejedelmi könyvtár egyben a gyulafehérvári Collegium Academicum könyvtárául is szolgált.[6] Bethlen azonban, mint vérbeli könyvbarát, gyűjteménye gyarapítását, a kezeléséről való gondoskodást továbbra is kizárólagosan magának tartotta fenn, s ezzel annak fejedelmi jellegét változatlanul hangsúlyozta. Ez akadályozta meg a kutatókat abban, hogy felismerjék a gyulafehérvári könyvtár kettős: fejedelmi és kollégiumi jellegét.[7] Mindenesetre feltűnő, hogy az iskola szervezetét és életét apró részletekig szabályozó legrégibb törvényekben egyetlen szó sem esik könyvtárról vagy könyvtárosról.[8] Ennek csak az lehet a magyarázata, hogy ezek a kérdések nem tartoztak a Collegium Academicum hatáskörébe és rendezésükre szükség sem volt, minthogy az új iskola a már működő fejedelmi könyvtárat használta. A Collegium Academicum első évtizedeiben külön könyvtárocskája csupán a tanuló ifjúság közösségének, az ún. coetus-nak lehetett. Ez azonban, a diákok számára legszükségesebb tankönyvek agyonolvasott példányain kívül, legfeljebb a fehérvári régi skóla könyveiből örökölhetett valamennyit. A kollégium és a fejedelmi könyvtár sorsának egybekapcsolása 1622 után persze azzal a természetes következménnyel járt, hogy a gyűjtemény gyarapításában ettől fogva az iskola szükségletei voltak döntőek. Bethlen Gábor nagy áldozatokkal létesített személyi könyvtárgyűjteménye így az ország első iskolájának való szolgálat formájában nyerte el hozzá méltó szerepkörét Erdély művelődési életében (10. kép).

A fejedelmi és a kollégiumi könyvtár azonosságának gondolata nagyon óvatos megfogalmazásban már az eddigi irodalomban is felbukkant, de nem került kifejtésre és bizonyításra, minthogy látszólag ellenkezett a legfontosabbnak vélt forrás, Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája* elbeszélésével. Egyébként is a késői utódok el sem tudták képzelni, hogy a bőkezű fejedelem ne létesített volna külön könyvtárat kedvenc intézménye számára. A továbbhaladás első feltétele tehát Szalárdi jólértesültségének ellenőrzése az egykorú okleveles forrásokkal való szembesítés formájában.

Szalárdi 1662-ben írt krónikájának sokat idézett és sok zavart okozott helye így hangzik: „Bibliothecat különb különb tudományokhoz tartozó, gyönyörűséges, jó könyvekkel rakottat, olyat szerzett vala ugyanazon collegium szükségére, amelynek is megszerzése sok ezer tallérokban kerülhetett. Melynek gondviselése, erős hit alatt, egyik ott való káptalan hűségére bízatván regestrum szerint, amikor minémű könyveket a mesterek kikívánnak vala, kiadnák és azokat ismét az ő idejében beszednék szorgalmatosan, minden kár nélkül, melyre a bibliothecariusnak ugyan fizetése is jár vala; sőt azt is megkísértette vala a Portán, hogy a Mátyás király híres-neves bibliothecaját Budáról kiszerezhette volna, arra nagy summát is ígérvén, de a babonás nemzettől nem obtineálhatta, meg nem nyerhette volt."[9]

Szalárdinak azt az állítását, hogy a fejedelem a kollégium számára, nagy költségekkel, külön könyvtárat létesített, közvetlen adatokkal, egyelőre, nem cáfolhatjuk meg. Mégis kétségbe kell vonnunk jólértesültségét azon az alapon, hogy mit mond a kollégiumi könyvtár kezeléséről. A Szalárditól fentebb emlegetett könyvtárosra vonatkozó adatok ugyanis minden kétséget kizáróan tanúsítják, hogy a „mesterek", azaz a tanárok, ezeket a „collegium szükségére" beszerzett műveket a fejedelmi könyvtárból kapták kézhez. Barsi Mihály könyvtárosról ugyanis az egykorú díjlevelek világosan megmondják, hogy feladata a fejedelmi könyvtár „gongyaviselése". A gondosan lajstromozott fejedelmi gyűjtemény méreteire és e munkakör értékelésére következtethetünk Barsi 1628. szeptember 16-án megállapított fizetése nagyságából. 100 Ft készpénz fizetése fele volt ugyan annak, amit Bojthi Veres Gáspár udvari historikus kapott, de megegyezett a főiskola belföldi „mester"-einek javadalmazásával. Ezenkívül kapott még 10 rőf fajlandis posztót, három hordó bort, 32 köböl búzát, makkon hizlalt két disznót, 12 bárányt és 12 öl tűzifát.[10] Bethlen tehát jól megfizetett külön tisztviselőt tartott könyvei kezelésére. A „mellékállásos" megoldás teljességgel összeegyeztethetetlen a fejedelemnek a könyvtárával kapcsolatos elképzeléseivel. Ismeretes, hogy Bethlen maga is Mátyás király budai könyvtára méltó folytatásának szánta gyűjteményét. Szalárdi tehát nem ismerte, de közvetlenül nem is ismerhette a gyulafehérvári könyvtár Bethlen alatti kezelését és helyzetét. Ő csak 1634-ben került I. Rákóczi György (1593—1648) udvarába, és krónikájában azt a helyzetet írta le, amelyet saját szolgálata idején talált. Erről tanúskodik elbeszélésében a könyvtárosság és a hiteleshelyi levéltárosság összekapcsolása, minthogy ez bizonyíthatóan csak I. Rákóczi György alatt következett be.

I. Rákóczi György uralmával azonban hamarosan megváltozott a fejedelmi-kollégiumi könyvtár korábbi helyzete. Az új uralkodót nem fűtötték olyan merész művelődéspolitikai elképzelések, mint elődjét. A gyulafehérvári iskola sem volt személyes műve. Uralmát pedig éppen az elhunyt fejedelem özvegyével és öccsével, a kollégiumnak tett hatalmas alapítványokat kezelő Bethlen Istvánnal szemben kellett megszilárdítania. Gyulafehérváron a kollégium és a könyvtár egyaránt elődje és a Bethlenek nagyságát hirdette. Emberileg tehát érthető, hogy az új fejedelem és a Collegium Academicum között megszakadt az a szoros, személyi és érzelmi kapcsolat, amely Bethlen alatt fennállott. I. Rákóczi György, mint hitbuzgó ember, híven teljesítette a kálvinista fejedelemre háruló minden kötelességét a protestáns egyház legjelentősebb iskolájával szemben. A Bethlen-féle kezdeményezések továbbvitele helyett azonban a Rákócziak központjában, Sárospatakon működő iskola és családi könyvtár kifejlesztésével igyekezett megörökíteni a nevét.

Uralma első éveiben, amíg sárospataki tervei ki nem alakultak, a gyulafehérvári könyvtár a Bethlentől megszabott szervezetben működött tovább. 1632 januárjában Rákóczi változatlanul felújította Barsi Mihály könyvtáros addigi díjlevelét és „bibliothecariusunk"-ként emlegette őt.[11] A következő esztendőben folytatta a töröknél — éppen a fehérvári főiskola szükségleteivel érvelve — a Corvina maradványainak megszerzésére korábban indított akciót.[12] Érdeklődése azonban rövidesen elfordult a Bethlen-féle bibliotékától és, mintha csak azzal akarna versenyre kelni, minden erővel a sárospataki családi gyűjteményét igyekezett fejedelmi könyvtárrá fejleszteni.

1634 februárjában a sárospataki udvar papja, Tolnai István, már elkezdte a várban őrzött könyvek lajstromozását, nagyság szerinti elrendezését.[13] Ettől fogva Rákóczi az új szerzeményeket többé nem a gyulafehérvári, hanem a sárospataki könyvtárába irányította. 1634 tavaszán Alvinczi Péternek, a híres kassai prédikátornak, a „szép bibliotheca"-ját igyekezett 500 Ft-on megvásárolni Sárospatak számára. Ugyanaz év őszén bizonyos Szántai nevű embernek „valami kevés könyvecskéi"-t, vagy 1638-ban Csanaki Máté orvos külföldön szerzett, de Danzigban maradt könyveit vásárolja meg részint a sárospataki fejedelmi könyvtár, részint pedig az ottani kollégium coetusa számára.[14]

A sárospataki gyűjteményt azonban I. Rákóczi György nemcsak új szerzeményekkel, hanem a gyulafehérvári fejedelmi könyvtár rovására is gyarapította. Egyes, különleges értéknek számító és az oktatáshoz szükségtelen kötetek átszállíttatásával új gyűjteménye fényét kívánta emelni. Például 1634 októberében a fejedelem 21 kötetben 15 raritas számba vehető régebbi kiadványt küld át Gyulafehérvárról Sárospatakra, hogy azokat Tolnai „tegye a többihez".[15] Ezek régi esztergomi missalék, bibliák voltak, és közülük talán egyedül Istvánffy Miklós magyar története nem minősíthető könyvészeti ritkaságnak.

Attól fogva tehát, hogy Rákóczi a sárospataki gyűjteményt tekintette fejedelmi könyvtárának, a gyulafehérvári bibliotéka abban az ütemben kezdett átalakulni kollégiumi könyvtárrá, amilyen mértékben az uralkodó közömbössé vált iránta. Az új helyzetnek csak egyik következménye volt a ritkaságok átvándorlása Sárospatakra. A másik a külön könyvtárosi állás megszüntetése lett, minden jel szerint már 1634 folyamán. Minthogy a takarékos fejedelem Sárospatakon udvari papjával, Tolnai Istvánnal kezeltette könyvtárát, Gyulafehérváron még inkább feleslegesnek láthatta külön könyvtáros tartását. Barsi Mihályt tehát requisitornak, azaz káptalani levélkeresőnek minősítette át azzal a kötelezettséggel, hogy melléktevékenységként a könyvtárat is kezelje. Valóban Barsit a források 1634-től fogva csak requisitorként emlegetik.[16]

Ekkor alakult ki tehát az az új helyzet, amelyet Szalárdi megörökített krónikája fentebb idézett részében. A requisitor-könyvtáros azonban gyakran volt távol hivatalos kiszállásokon, s ilyenkor a tanárok nem juthattak volna hozzá a könyvekhez, ha maguk is nem vállaltak volna részt a könyvtár gondozásában. A fejedelem közömbössé válásával a könyvtár egyébként is szinte teljesen a tanárok érdeklődési körébe került át. Kezelését a fizetetlen könyvtáros szívesen megosztotta azokkal, akik ténylegesen használták a gyűjteményt. Már 1634-ben nem Barsi, hanem Alstedius professzor küld ki „a fehérvári bibliothekából" könyveket a Váradon tartózkodó fejedelemnek.[17] Ezzel az új gyakorlattal indult el az a folyamat, amely körülbelül másfél-két

évtized alatt a Bethlen-féle gyűjtemény szétosztásához és a kollégium külön könyvtárának kialakulásához vezetett.

Nem ismerjük e fejlődés egyes állomásait. 1656-ban azonban a kollégium már kétségtelenül rendelkezett külön „közkönyvtárral". Az ekkor kiadott új iskolai törvények 21. pontja ugyanis részletesen intézkedett felőle.[18] Eszerint a gyűjtemény szétszóródásának megakadályozása végett az iskola tagjai közül válasszanak esküdt könyvtárost és alkönyvtárost. Ezek senkinek sem kölcsönözhetnek a közkönyvtárból könyvet, ha az illető Gyulafehérvár városától négy mérföldnél távolabb lakik. Feltételezésünk szerint ez a „közkönyvtár" a Bethlen-féle gyűjteménynek azokból a köteteiből alakulhatott ki, amelyek az oktatáshoz szükségesek voltak. Ezeket a gyakrabban keresett könyveket célszerűbbnek látszott requisitor-könyvtáros helyett magával az érdekelt kollégiummal kezeltetni. Így a requisitor mentesült egyre inkább úgyis formális könyvtárossága alól. Annak a lecsökkent mennyiségű könyvtári anyagnak, amely továbbra is a fejedelmi palotában maradt, a titkos levéltárral együtt könnyen gondját viselhette egyik secretarius. 1651-től fogva ismeretesek adatok, amelyek az előbbiek feltételezését megengedik. Samarjai (Lőkös) Péter deákot ugyanis az egykorú források csak ebben az esetben emlegethették, egészen Gyulafehérvár elpusztulásáig, hol fejedelmi secretariusnak, hol a fejedelem levelei conservatorának, hol pedig „az országh Bibliothecaja"-nak.[19] A kollégium használatába adott, illetve az udvari könyvtárnak megmaradt és a titkos levéltárral együtt őrzött könyveket egymáshoz közeli, de külön-külön helyiségben állíthatták fel.

Erre a megosztásra I. Rákóczi György halála (1648) után, de legkésőbb 1653 nyarán kerülhetett sor. Ma már nem tisztázható, hogy a természetes fejlődés vagy pedig a sárospataki iskola érdekei játszottak nagyobb szerepet a Bethlen-féle könyvörökség szétosztásában. Kétségtelen ugyanis, hogy a megosztáskor ez utóbbi szintén részesült a gyulafehérvári fejedelmi könyvtár anyagából. A történteket, közvetlen adatok híján, hozzávetőlegesen így rekonstruálhatjuk: II. Rákóczi György (1621—1660) nem érdeklődött különösebben az iskolák és a művelődés kérdései iránt. Anyja, Lorántffy Zsuzsanna (1600—1660) és öccse, Rákóczi Zsigmond (1622—1652) viszont szívügyének tekintette a kálvinista iskolázás korszerűsítését. Ezért is hívták meg 1650-ben Sárospatakra a kor leghaladóbb pedagógusát, a cseh Jan Amos Comeniust (1592—1670), hogy az ottani kollégiumban valósítsa meg elképzeléseit és ezzel Sárospatak legyen a követendő példa a többi iskola számára is. Sárospatak fejlesztése tehát az ötvenes évek elején szintén időszerűvé tehette a Gyulafehérváron őrzött tekintélyes könyvanyag minél jobb hasznosítását. II. Rákóczi György részéről pedig alig feltételezhető a legkisebb ellenkezés is, amikor anyja és öccse azt kérte tőle, hogy a sárospataki kollégiumot szintén részeltesse a Bethlen-féle bibliotékából.

Ez ideig egyetlen szűkszavú adatból tudjuk, hogy a gyulafehérvári könyvtár számottevő részét II. Rákóczi György idejében Sárospatakra szállították át. A kolozsvári sáfárpolgár feljegyzése szerint, Lorántffy Zsuzsanna, az öreg fejedelemasszony udvarmestere, ifj. Bálpataki János, 1653. július 26-án 12 ember kíséretében szállított Kolozsváron át „Feiervarról az Bibliothecaból Derék keonyueket Patakra".[20] A szállítást lebonyolító személy tekintélyes állása, a kísérők nagy száma kétségtelenné teszik, hogy Bálpataki nem mindennapi mennyiségű és értékű könyvet, hanem szinte egy egész kis könyvtárat vihetett el Patakra. Legkésőbb ezzel egyidejűleg mehetett végbe a Gyula-

fehérváron hagyott kötetek említett megosztása is a Collegium Academicum és a fejedelmi titkos levéltár között.

A Bethlen-féle könyvgyűjtemény tehát már Gyulafehérvár 1658. évi elpusztulása előtt felbomlott. Ennek a valójában sajnálatos ténynek volt később köszönhető, hogy egyes részeit nem ugyanaz a végzet sújtotta, és így töredékei még hosszú ideig, Enyeden hihetőleg 1849-ig fennmaradhattak. Sajnos az ellenreformáció 1671 után a sárospataki kollégium könyvtárát és benne I. Rákóczi György és Zsigmond gyűjteményét erősen megtizedelte. A gyulafehérvári provenienciájú darabok utáni kutatás Sárospatakon ezért vezetett szerényebb eredményre, mint ez a fennmaradt könyvtárjegyzék alapján várható volt.[21] A könyvtár megosztásának ismeretében azonban — úgy véljük — a Gyulafehérváron maradt könyvek pusztulásáról szóló adatokat is némileg másként kell értelmeznünk, mint azt eddig tettük.

A fejedelmi székváros 1658. évi pusztulásáról a korszak mindegyik elbeszélő kútfője megemlékezik, de a könyvtári és levéltári anyag sorsa felől ismét Szalárdi János krónikája szolgál a legrészletesebb adatokkal. Kissé zaklatott fogalmazású szövege a következőképpen adja elő az előtte ismeretes gyulafehérvári könyv- és iratanyag végzetének beteljesedését. A tatár had pusztításának hírére „Pápai János, ott való egyik káptalan, a bibliotheca és conservatorium, levél- és könyvtartóházak, amely segestyében az egyháznak dél és a vár felől való oldalában igen alkalmatos helyen tartatnának, noha annak a templomból bejáró ajtaját kővel berakattatván, hogy onnan belől az ajtóhely majd meg sem tetszenék, jó módjával bemeszeltették vala, a hova maga is kívül való ablakon bebújván, azon könyves levéltartó-házakban elrejtezett vala. De a fütyésző prédáló nép megsajdítván a segestyét, könnyen ráhágák, s magát, hogy jó szabású, termetes és ifjú ember is volna, rabbá tevék, a sok munkával, költséggel szereztetett sok szép könyveket, s leveleket is és protocollumokat, avagy fejedelmi könyveket, valamelyeket Taraczközi Ferenc nevű egyik káptalan magával Szebenbe el nem vihetett volna (egy darab gránát posztója lévén, a szekereseknek avval fizetett), azon könyvtartóháznak közepire rakásra hordván úgy gyújták és égeték meg rettenetes és becsülhetetlen kárral. Ó szánja meg az úristen! hogy annyi sok magok hasznokat kereső tisztek, praefectusok, udvarbírák közül nem találtatott vagy egy, ki az országnak a levelekből, királyi könyvekből, protocollumokból, az ecclesiának pedig a bibliothecanak sok szép és nagy summa pénzben álló könyveknek romlásából való nagy kárát megkeserülte, szánta volna s az romlás előtt Szebenbe avagy csak azokat beköltöztette volna."[22]

Rhédei Ferenc (1657—1658) már lemondott a fejedelemségről, II. Rákóczi Györgynek pedig még nem sikerült újra birtokba vennie az országot, amikor 1658 júliusában a török—tatár büntető-expedíció megindult a katonailag teljesen készületlen Erdély ellen. Az sem volt, aki intézkedjék, vagy legalább a polgári lakosság védelmét szervezze. A tisztviselők azt sem tudhatták, ki a fejedelem, honnan várják az utasításokat, kinek tartoznak engedelmességgel és felelősséggel. Bár az általános fejetlenségben az udvari tisztviselők szétfutottak Gyulafehérvárról saját javaik mentése végett, nem mondható, hogy az értékes gyűjteményeket teljesen sorsukra hagyva érte volna a veszedelem.

A feltartóztathatatlan pusztulás közeledése július 15-től fogva előrelátható volt. Gyulafehérvár lakóinak zöme idejében a zalatnai hegyek közé, a kollégiumi diákok és tanárok egy része pedig Kolozsvárra menekült. Nem

lehetetlen, hogy a menekülők a közkönyvtár anyagából is vittek el magukkal féltettebb köteteket. Arról ugyanis biztos híradások szólnak, hogy a gyűjteményeket őreik nem hagyták sorsukra, hanem megkísérelték a legértékesebb állagok elmenekítését, illetve annak elrejtését, amit már nem szállíthattak el.

Basirius professzor augusztus 12-én — tehát három héttel a szeptember 5—6-án bekövetkezett pusztulás előtt — azt jelentette II. Rákóczi Györgynek, hogy a nyomda betű- és raktárkészletét átvitték a palotába, a fejedelmi levéltárat és könyvtárat befalazták és éppen a kollégium könyvtára biztonságba helyezésével foglalkoznak.[23] Nincs adatunk arról, hogy milyen lépéseket tettek az iskola közkönyvtárának védelmére. Úgy látszik, anyagának egy részét elmenekítették Gyulafehérvárról és ez el is kerülte a pusztulást. A bekövetkezett tragédiáról szóló híradások ugyanis egyöntetűen a fejedelmi levéltár helyiségében őrzött könyvek elégetéséről szólnak, de — Szalárdi fentebb idézett homályos szavaitól eltekintve — hallgatnak a kollégiumi közkönyvtár megsemmisüléséről. A fehérvári könyvanyag egy részének megmenekülését azért is feltételeznünk kell, mert egyébként az 1662 után Enyeden újjászervezkedő kollégium — az akkori nyomorúságos körülmények között — aligha tehetett volna szert rövid idő alatt 1600 darabot számláló könyvtárra.[24]

Szalárdi fenti híradásából szintén látható, hogy a katonailag védhetetlen fejedelmi székhelyről előzőleg valóban szállítottak el könyveket és levéltári anyagot. Taraczközi „főkáptalan", azaz a hiteleshelyi levéltár vezetője, nemcsak Szebenbe, hanem „egy hosszú zöld ládában" a dévai várba is menekített iratokat.[25] Maga Basirius a saját holmiját és könyveit szintén idejében Szebenbe vitette és Taraczközi őrizetére bízta. Csak ezután menekült Váradra, ahová szeptember 5-én érkezett meg. Basiriusnak még arra is volt módja, hogy a másoktól kölcsönvett könyveit szintén Szebenbe menekítse.[26] Az sem érdektelen mozzanat, hogy Basiriusnak azt az arab kéziratát, amelyről Szebenbe küldött portékái között külön is megemlékezik, később a kollégium enyedi könyvtára őrizte, a Bisterfeld professzor 1655. évi hagyatékából származó kötetekkel együtt.[27] A kollégium és a hiteleshely gyűjteményeinek őrei tehát helyükön maradtak, nem nézték ölbe tett kézzel a veszedelem közeledtét, hanem megtették, amit tehettek a könyvek és iratok megmentésére. A török és tatár martalócoktól elhamvasztott kollégium üszkös falai között tehát éppen úgy nem semmisülhetett meg az iskola teljes könyvtára, mint ahogyan a hiteleshelyi levéltár tekintélyes része is napjainkig fennmaradt. Meggyőződésünk, hogy ha a kollégium gyűjteménye 1849-ben Enyeden nem pusztult volna el, benne — a kuruc kori újabb károsodás ellenére — a Bethlen- és Rákóczi-kori bibliotékának még jelentős töredékei megtalálhatók lennének.

A kortársakat mindenekelőtt a levéltári anyag sorsa érdekelte. Az ezzel kapcsolatos bővebb információkból azonban egyet-mást a könyvtár sorsának kutatója is kihámozhat. Mindenekelőtt azt, hogy a Szalárdinál és másoknál feljegyzett 1658. szeptember 5—6-i könyvtárégetés nem a kollégiumi közkönyvtárra, hanem a fejedelmi levéltárban őrzött, bizonyára legértékesebb és legdíszesebb kötetekre vonatkozik. Ezek őrzője, Samarjai Péter fejedelmi titkár, II. Rákóczi György oldalán tartózkodott a kritikus napokban. Így az ottani könyvtári és levéltári anyagról való gondoskodás szintén a hiteleshelyi levéltárosokra maradt. Ezért kerülhetett Pápai János requisitor a fejedelmi „bibliotheca és conservatorium" befalazott helyiségébe. A máig meg-

maradt levéltári anyag összetétele kétségtelenné teszi, hogy Taraczközi nem csak a hiteleshelyi, hanem a fejedelmi levéltárból és könyvtárból szintén igyekezett minél többet elszállítani. Taraczközinek a pusztulást követő időből származó levelei tanúsítják, hogy ő nem csupán iratokat, hanem könyveket szintén menekített a hiteleshely anyagához nem tartozó állagokból is. Például 1665. augusztus 24-én így ír Apafi Mihály (1632—1690) fejedelemnek, aki a török és Erdély viszonyára vonatkozó régebbi iratok után érdeklődött nála: „Láttam az fejedelmek conservatoriumjában más leveleket is, török császárét... az után hová löttek azok a levelek, tudhattya akkori conservator Samariai Péter, az mint az országh bibliothecaja."[28] 1667-ben bekövetkezett halálakor is arról írnak, hogy „szegény Tarazközi uram az elmúlt veszedelmes időkben az mely leveleket és könyveket ide s tova hordozván megtartott... szegénnek két szállásin vannak Szebenben... Azoknak elszállíttatására penig olyan ládákat kellene csináltatni, hogy azokban... a jövendőben is történhető veszedelem előtt bátorságosb helyre vitten vihetnék, ne emésztené meg a tűz, mint a megbecsülhetetlen Bibliothecat".[29]

Az egész könyvtár elégetése mindenképpen túlzásnak látszik, minthogy a könyv nagyon nehezen fog tüzet és az sem képzelhető el, hogy a zsákmányoló martalócok különösen sok időt vesztegettek volna a fejedelmi könyvtár minél tökéletesebb elpusztítására. Azt, hogy a könyvtárban tűz pusztított, a fenti idézet is bizonyítja. Ezenkívül azonban számolni kell azzal is, hogy a tűzből megmenekült köteteket, a hosszú időre gazdátlanná vált gyűjtemény megrongálódott vagy sértetlen maradványait a lakosság hordhatta szét. Ebben a vonatkozásban elgondolkoztató a gyulafehérvári irat- és könyvmenekítésben fő szerepet játszott Taraczközi Ferencnek az a véleménye, hogy még évek múltán is sok mindent össze lehetett volna szedni a feldúlt fejedelmi „könyv- és levéltartóházak" anyagából. A tekintélyes, agg „főkáptalan" 1665. augusztus 24-én ezeket írja, élő lelkiismeretként, a tehetetlen Apafi fejedelemnek: „Attam volt én Nagyságodnak memoriálét néminemű dolgokról ugyan számosan, néhány úttal instálván Nagyságodnak, hogy az eltévedett bibliothecabeli levelek, könyvek etc., etc. felkerestessenek az országban, de Nagyságodtól arra semmi válaszom nem jöve. Most sem ártana annak úttyát felkeresni."[30] Erre azonban nem került sor, noha sok adat szól arról, hogy — legalábbis a fejedelmi levéltár anyagából — nagy mennyiségű irat került előkelő családokhoz, mások mellett a nagy tekintélyű Teleki Mihályhoz.[31] Így lehetett ez, csak kisebb mértékben, a könyvanyaggal is.

Az 1658. évi gyulafehérvári könyvtárpusztulással kapcsolatban jelenleg ismeretes adatok segítségével tehát nem juthatunk közelebb annak feltárásához, hogy a kollégium közkönyvtára miként vészelte át ezeket a nehéz időket. Nem kétséges, hogy ez a gyűjtemény is megtizedelődött, de feltétlenül több maradhatott meg belőle, mint a bibliofil értékeket, politikai vonatkozású műveket őrző titkos levéltári részlegből. Pedig ebből szintén maradt ránk hírmondónak valami. Bármi lett légyen is az iskola könyveinek sorsa, bizonyos, hogy e szomorú esemény határkő a kollégiumi könyvtár életében. A Bethlen-féle könyvtár teljes széthullásával most már neki kellett egyedül továbbvinnie azt a művelődési szolgálatot, amelyre a nagy fejedelem egykor saját személyi gyűjteményét rendelte. A fejedelmi könyvtárból kisarjadó, évtizedeken át annak árnyékában, azzal összefonódva fejlődő kollégiumi bibliotéka az 1658. évi rombolás nyomán lett nagykorú és állott végleg saját lábára. Gyulafehérvár újabb felégetése rövidesen a pusztává lett város elhagyá-

sára kényszerítette Bethlen Gábor kollégiumát. Szétzüllött könyvanyagából már csak Enyeden szerveződhetett, néhány év múlva, újból könyvtár.

Ma már csupán találgathatjuk, hogy mekkora és milyen veszteség érte Erdélyt a Bethlentől megalapozott, majd az oktatás igényeinek megfelelően állandóan fejlesztett gyűjtemény szétszóródásával. Basirius egy későbbi feljegyzésében, nyilvánvaló túlzással, 20 ezerre teszi az elpusztult kötetek számát.[32] Bár a gyulafehérvári könyvtár a fejedelemség legjelentősebb ilyen gyűjteményének számított, állománya a megosztás előtt sem rúghatott többre 4—5000 kötetnél. A Rákócziak sárospataki családi és fejedelmi könyvtárában sem őrizhettek többet 1800—2000 műnél — katalógustöredékéből következtethetően.[33] A XVII. századi Erdély viszonyai között tehát a gyulafehérvári néhány ezres állomány is rendkívülinek tekinthető. Gondos válogatás és fejlesztés esetén anyaga valóban biztosíthatta a kor színvonalán álló tudományos és nevelő munkát a kollégium falai között.

Bethlen idejében a fejedelem személyes érdeklődése és a kollégium külföldi professzorainak tudományos munkája, illetve az oktatás igényei szabhatták meg a beszerzést. A két Rákóczi uralma alatt már inkább Alstedius és Bisterfeld, majd Basirius professzor, valamint a református püspökök kíván ságaihoz igazodhatott a könyvvásárlás.[34] A történelem, államelmélet, jog, politika, katonai tudományok mellett a teológia, filozófia, a klasszikus görög és latin irodalom, a földrajz és általában a természettudományok, főként az orvostudomány, a csillagászat XVI—XVII. századi anyaga lehetett erőteljesebben képviselve állományában.[35] Mindez azonban kikövetkeztetés egyéb források elejtett szavaiból, hiszen a szakirodalom jelenleg csupán öt olyan kötetről tud, amelyikről biztosan állítható, hogy valaha Bethlen Gábor fejedelem könyvtárához tartozott.[36] A kollégiumi közkönyvtár legrégibb állagából való darabok pedig egyelőre fel sem ismerhetők, minthogy a kutatás a sajátos jegyeiket sem tisztázta még. Ezt az nehezíti meg, hogy az eltulajdonított kötetekből igyekeztek minél tökéletesebben eltávolítani az előző tulajdonosra utaló minden bejegyzést. Mégis az a meggyőződésünk, hogy az erdélyi, magyarországi és szlovákiai gyűjtemények régi könyvanyagának tervszerű átvizsgálása annyit napfényre hozna mind a fejedelem, mind pedig a kollégium használatában volt kötetekből, amennyi lehetővé tenné a jelenleginél megalapozottabb vélemény alkotását egyrészt az eredeti gyűjtemény, másrészt a későbbi gyarapítások jellegéről. Azt remélni azonban, hogy az egész állomány összetételéről valaha is pontos képet nyerhetünk, hiú ábrándozásnak látszik.

Onmaga a fejedelmi eredet szintén sejteti, hogy a Bethlen Kollégium széthullott első könyvtára minden tekintetben felülmúlhatta az Erdélyben szokásos iskolai gyűjteményeket. Az alapító fejedelem sokoldalú, eleven szellemi érdeklődése és pompaszeretete, valamint az iskola külföldi szakembereinek tájékozottsága és igénye tartalmi és formai tekintetben egyedülálló gyűjteményt hozhatott létre Gyulafehérvárt.[37]

E könyvtár egykori fényéről a jelenleg ismert töredékes adatok is árulnak egyet-mást. A gyűjtemény mellett könyvkötő műhely működött, ahol egységes reneszánsz ízléssel díszítették a besorolásra kerülő műveket. Bethlen idején alakították ki azt a kötésmódot, amelyet az öreg Rákóczi alatt szintén alkalmaztak ugyanazokkal a díszekkel és azonos elrendezésben. E kötések legjellegzetesebb eleme a kötéstábla mezejének közepére helyezett supralibros. Ennek a feliratos emléktáblák monumentalitását sugárzó szövege a

fejedelem nevét, címeit, olykor jelmondatát és többnyire a kötés készítésének idejét mondja el. Az aranynyomáson és aranymetszésen kívül, a bőr színezésével is díszítették a könyvek tábláit[38] (39. kép).

Aligha hihető, hogy, akárcsak Bethlen idejében is, minden egyes művet a fentebb ismertetett fényűző kötéssel láttak volna el. Így talán csak a fejedelem személyes használatára szánt darabokat köthették be. Ezek zöme viszont a megosztáskor hihetőleg az udvarnak maradt részlegbe kerülhetett és 1658-ban valóban elpusztulhatott. A Rákócziak idejéből való, iskolai célokat szolgáló beszerzések kötése már egyszerűbb lehetett, minthogy többé nem áldoztak akkora összegeket a könyvtárra, mint korábban. Ez ugyan a bibliofilia háttérbe szorulását vonta maga után, de nem ment egyidejűleg a tartalmi vonatkozások rovására is. A kiváló professzorok és a kálvinista művelődés vezető személyiségei irányításával folyó könyvbeszerzés változatlanul biztosította az állandó kapcsolatot a tudományos haladással.

Az 1658. évi pusztulás ugyan szétrombolhatta az előző évtizedek eredményeit, de nem ingathatta meg a kollégium és a könyvtár egymásrautaltságát, sem azt a tudatot, hogy az alapító művelődési programjának ez az iskola az örököse. A poraiból 1662 után Enyeden újraéledő kollégium könyvtára már kialakult hagyományokra támaszkodva vészelte át a nehéz időket és nagyobb megrázkódtatások nélkül folytathatta működését.

1971

A NAGYENYEDI BETHLEN KOLLÉGIUM RÉGI KÖNYVTÁRÁNAK KÉZIRATOS RITKASÁGAIRÓL

Írás (littera) és irodalom (litteratura) az írásos művelődés kezdeti szakaszaiban egymáshoz meglehetősen közelálló fogalmak. A kódexek hivatásos másolói és a kancelláriák okleveleket szerkesztő protonotariusai, íródeákjai köréből kerültek ki a népköltészeti hagyomány legkorábbi feljegyzői éppen úgy, mint az első irodalmi igényű írásművek megalkotói. Éppen ezért nagyon kívánatos, hogy a régi irodalom kutatói figyelemmel kísérjék és maguk javára hasznosítsák azokat az eredményeket, amelyeket a történettudomány erőfeszítései az írásos emlékanyag feltárására, számbavételére és kritikájára vonatkozóan napjainkban hoznak.

E kutatások közül a középkori irodalom vizsgálói számára legtöbbet vitathatatlanul a kodikológia és könyv-, illetve könyvtártörténet ígéri. Az irodalom kezdeteivel foglalkozó kutatók csakis ezektől a tudományszakoktól várhatják az eligazítást a szövegáthagyományozás és a kéziratvándorlás bonyolult kérdéseiben. Ezektől kaphatnak tájékoztatást afelől, hogy az irodalmi művelődés egykori központjaiul szolgáló régi könyvgyűjteményeknek mi lett a sorsa, és a szélrózsa minden irányába szétszóródott töredékeik jelenleg hol találhatók fel. E kutatások hivatottak arra is, hogy ellenőrizzék a tudományos közhagyományt és lefejtsék róla mindazt, amit a pontatlanság és a romantikus színező kedv a ma is használható tényanyagra idők folyamán rárakott.

A kodikológusoknak és könyvtörténészeknek valóságos hajtóvadászatot kell rendezniök a szétszóródott régi gyűjtemények egykori darabjai után. Persze fáradságos és aprólékos munkájukat gyakran csak az az egyetlen sovány eredmény kíséri, hogy kétségtelen ténnyé válik a keresett írásemlék elpusztulása. A kodikológusok és könyvtörténészek azonban ilyen esetben sem adják fel a küzdelmet, hanem megkísérlik az elpusztult emléket egykor használó kutatók feljegyzései alapján megállapítani annak tartalmát, valamint helyét és jelentőségét az írásos áthagyományozásban. Ilyen módon egyes kérdések tisztázásában a kutatás már megsemmisült írásemlékek bizonyságtételét sem kénytelen nélkülözni.

Az alábbiakban ízelítőt kívánunk nyújtani azokból a kutatásokból, amelyek középkori kódex-örökségünk számbavételét és az áthagyományozáshoz fűződő kérdések tisztázását célozzák. Azt kívánjuk megvizsgálni, hogy az 1848/49. évi forradalom során elpusztult enyedi régi könyvtár milyen fontosabb kézírásos emlékeket őrzött, mi lett ezeknek a sorsa, és az elpusztult kötetek tartalmáról, régebbi kutatók nyomán, miket állapíthatunk meg.

A XVIII. század folyamán az enyedi kollégium könyvtára megérdemelt hírnévre tett szert Erdélyben. E gyűjtemény, mindmáig fennmaradt katalógusának bizonysága szerint, 1752-ben kb. 4700, 1796-ban pedig 4955 kötetet számlált.[1] Joggal tekintették tehát Erdély egyik legnagyobb iskolai könyvtárának. A nyomtatott anyag viszonylagos gazdagságából azonban hiba volna arra következtetni, hogy a kollégium kézirattára szintén hasonló jelentőségű volt. Tudnunk kell, hogy az előbb Gyulafehérváron működő kollégium könyvtára 1658-ban, majd 1704-ben megkárosodott.[2] A háborús pusztítások azonban csak részben indokolják az enyedi könyvtár szegénységét kézira-

tokban. Közrejátszott ebben az is, hogy a XVII—XVIII. századi erdélyi felfogás a kéziratokban részint a megdrágult nyomtatott könyvek tökéletlen pótlékát, részint pedig személyes jellegű holmikat látott csupán. A régiség ingerével ható középkori kéziratokban viszont az erdélyi könyvpiac rendkívüli mértékben megszegényült, amióta a reformáció a XVI. század folyamán erősen megtizedelte a korábbi századok katolikusnak minősített könyvanyagát. Ez lehet a magyarázata annak, hogy — a brassói és szebeni iskolai könyvtártól eltekintve — a legnagyobb múltú és töretlenül fejlődő erdélyi közkönyvtárak sem mondhattak magukénak jelentősebb régi kéziratokat. Ilyenek rendszeres gyűjtésére Erdélyben csupán egyes nagy magánkönyvtárak bibliofil tulajdonosai (Batthyány Ignác, Teleki Sámuel, Brukenthal Sámuel) törekedtek a XVIII. század utolsó negyede óta.

Az enyedi könyvtár azonban, kézirattárának fejletlensége ellenére is, rendelkezett néhány olyan ritkasággal, amelyek megérdemlik, hogy sorsukkal behatóbban foglalkozzunk. Ezek a spontán módon Enyedre sodródott kéziratok szintén azt bizonyítják, hogy a kollégium könyvtára a XVIII. században valóban fontos gyűjtőmedencéje volt az erdélyi írásos emlékeknek.

Benkő Ferenc 1796. évi leírásából ismeretes, hogy az enyedi könyvtárban ez idő tájt választották külön a kéziratos könyveket a nyomtatottaktól és helyezték el két, erre a célra készített „üveges Théká"-ban azzal az indokolással, hogy „a kézírások nagyon nevelik a könyves-házaknak érdemeket".[3] A külön kézirattár létesítése és az ilyen irányú gyűjtés megindítása, minden jel szerint, Bodola János (1754—1836) könyvtáros-professzor személyes kezdeményezésének tulajdonítandó. Ugyancsak az ő fáradozásai nyomán gazdagodott a kollégium kézirattára olyan értékes állagokkal, mint Bod Péter, Hermányi Dienes József, Benkő József 1796—1800 között bekerült gyűjteménye, illetve Báróczi Sándor 1809-ben megörökölt írói hagyatéka.[4]

Benkő Ferenc leírása felsorolja az újdonsült enyedi kézirattár érdekesebb darabjait, s közülök néhányat egy-két szóval ismertet is. Soraiból kiderül, hogy a kollégiumi könyvtár kéziratos ritkaságai közül a XVIII. század végén a legnagyobb könyvészeti és tudományos értéket két XV. századi latin kódex és néhány keleti kézirat képviselte. A továbbiakban csupán ezekről kívánunk szólani.

A KÉPES KRÓNIKA TELEKI-KÓDEXE

Benkő könyvtárismertetője legrészletesebben az egyik középkori latin kódexszel foglalkozik. Róla adott leírása a következőképpen hangzik: „Egy volumenbe kötve a Gróf Teleki Thékából: a) Régi Magyar Kronica, 1462-ben költ kézírás, a melyből írta ki Turotzi szóról szóra a maga kronikájának első részeit. Ez a M[anu] S[criptum] tökéletesen egyezik azzal, a melyről Bél Mátyás írja, hogy a Bétsi Tsászári Bibliothekában meg-vagyon. b) János Pap Országának leírása; ez is Deák nyelven és a most le írtnál ha nem régibb, de nem újabb K[éz] Í[rás]. E' meg vagyon a Vatikana Bibliothekaban és onnan ki nyomtatta Asseman in Bibl[ioteca] Orientali Clementino Vaticana, Tom. III. Part. II. Cap. X. pag. CCCCXC; de vagy a Vatikanbeli nem olyan bőv, mint ez, vagy Asseman tsak summázta. c) Historia de gestis Alexandri Magni. Ez is éppen olyan régi K[éz] Í[rás], hanem tsonka, mert tsak az Egyiptomban viselt dolgain kezdődik Nagy Sándornak."[5]

E kódexről Kazinczy is megemlékezik abból az alkalomból, hogy 1816-ban meglátogatta az enyedi kollégium könyvtárát.[6] Az a téves állítása, hogy e kötet Bánffi Farkas thesaurarius hagyatékából került a kollégium tulajdonába, nyilvánvalóan onnan ered, hogy összekeverte a két enyedi krónika-kézirat eredetéről kapott felvilágosításokat. Benkő fentebb idézett szövege ugyanis semmi kétséget sem hagy afelől, hogy e kódex a bibliofiliájáról ismeretes Bethlen Katától, korán (1732) elhalt férje, Teleki József emlékére 1739 körül adományozott ún. Telekiana-theca részeként jutott az enyedi könyvtár birtokába.[7]

Enyeden tanulmányozta e kódexet és másolta ki belőle a legrégibb magyar nyelvű csíziót 1815 körüli kutatóútja alkalmával Kovachich Márton György, illetve fia, Miklós. Az ő, később Döbrentei Gáborhoz is eljutott jegyzeteik alapján ismertette e kötetet Horvát István 1835-ben a magyar nyelvemlékek között.[8] Hihetőleg Horvát cikke indíthatta Frankenburg Adolfot, hogy 1837-ben hasonmást készítsen magának az említett csízió szövegéről, amely akkor már a kódex fő érdekességének számított.[9] Következő értesüléseink e kézirat felől ugyan már az enyedi könyvtár pusztulása utáni időkből valók, de ezek láthatóan a Horvát-féle közlésen alapultak és nem tájékoztatnak a sorsában bekövetkezett változásokról. Toldy Ferenc mind 1853-ban, mind pedig 1855-ben még mindig „enyedi deák codex"-ként emlegeti e kötetet, jóllehet annak Enyeden az 1848/49-es események óta nyoma veszett.[10] A kollégium 1868-ban megjelent története teljes jóhiszeműséggel siratja el ezt a kéziratot is a könyvtár megsemmisült ritkaságainak sorában.[11] Így tartja ezt számon azóta is a tudományos köztudat. Pedig ez a becses középkori írásemlék nem semmisült meg az enyedi könyvtár egyéb értékeivel együtt, hanem legkésőbb 1853 körül, ismeretlen úton, a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonába, Budapestre került.[12] Ma is ott őrzik Magyar Codexek K. 32. jelzet alatt.

Első ízben Vass József 1853-ban, majd Toldy irodalomtörténetének 1862. évi újabb kiadásában említi e kódexet a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonaként.[13] Bár Toldy a többször emlegetett csízióval kapcsolatosan a nyelvemlékek között emlékezik meg e kéziratról, az Akadémia tulajdonába jutott emléket mégsem azonosítja a Horvát közléséből előtte szintén ismeretes enyedi kódexszel. Ezzel az eljárásával aztán tulajdonképpen ő lett az okozója annak, hogy az enyedi kódex, mint elpusztult emlék, teljesen kihullott a tudományos köztudatból. A kézirat évtizedes lappangásának azonban Budapestre kerülése sem vetett egyelőre véget. Itt ugyanis egy időre ismét nyoma veszett. Talán azért, mert az Akadémiai Könyvtár kézirattárának ütemesebb rendezésére csak 1876 körül került sor,[14] vagy pedig azért, mert Toldy, illetve valaki más magánál tartotta mint kutatásaihoz szükséges forrást. Mindenesetre elgondolkoztató, hogy 1879 körül még a kézirattárat rendező Jakab Elek sem tudott az említett magyar csízió eredetijének ottlétéről; szövegét Frankenburg, illetve Döbrentei hibás másolata nyomán tette közzé.[15] De nem sikerült e kódexet 1878—1879-ben az Akadémiai Könyvtárban Heinrich Gusztávnak sem feltalálnia, pedig a régi magyar csíziókkal kapcsolatos kutatásai során, Toldy utalása nyomán, kifejezetten kereste ezt a fontos forrást.[16] E kézirat 1880-ban bukkant fel újra, Szilády Áron kezén, aki ekkor tette közzé belőle a magyar csíziót.[17] Ugyanakkor tanulmányozta és részletesen szólt róla Friedrich Müller is a benne található szász vonatkozású XVI. századi bejegyzésekkel kapcsolatosan.[18]

Az elveszettnek hitt enyedi kódexnek így nyomára akadva, most már mód nyílik vele kapcsolatos ismereteinket azon túlmenően is bővíteni, amit 1848 előtti ismertetői fenntartottak felőle. Így mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy ez a 106 lapot számláló, negyedrét alakú papírkódex a középkorban annyira kedvelt Nagy Sándor-történ és a János pap országáról szóló fantasztikus, regényes történeten kívül a Képes Krónika szövegét tartalmazza.[19] Incipitjéből az is kiderül, hogy e krónika-másolatot Váradon vagy pedig környékén készítették Benedek (hajdú)szováti (Magyar Népköztársaság) plébános részére, mégpedig közvetlenül a ma is meglévő, régebben bécsinek nevezett miniált példányról, amelyet Brankovics György rác despota a francia királytól kapott ajándékba.[20] Így ez a kódex a Képes Krónika leghívebb másolata.[21] A kötet Benedek plébánostól a XV—XVI. század fordulóján Nicolaus Luczhoz, Nagydisznód orgonistájához került, tőle viszont 1531-ben az ottani iskola rektora, Péterfalvi János örökölte.[22] Ettől fogva ismeretlen a kézirat útja mindaddig, amíg a XVIII. század elején Teleki Józsefhez és tőle az enyedi kollégium könyvtárába nem jutott. Enyedre kerülésének időpontja felől a kötetben olvasható bejegyzés (*ex Theca Ct. Teleki 1739*) tájékoztat; ez hihetőleg a kézirattárba való áthelyezése alkalmával, a XVIII. század végén került bele.[23] A kódex hátsó táblájára Branyicskai Nagy László kezével 1798-ban bevezetett szöveg érdekes emléke annak, hogy valóban 1796 körül választották külön az enyedi könyvtár kéziratait a nyomtatványoktól.[24] A kézirat felfedezésének dicsőségét maga számára igénylő könyvtáros deáknak az az állítása azonban, hogy őelőtte senki sem ismerte és használta e kódexet, nem felel meg a valóságnak. Fennmaradt ugyanis Cornides Dánielnek 1781. november 26-án Teleki Sámuelhez intézett levele, melyben (igaz, a lelőhely megnevezése nélkül) tájékoztatta a bibliofil kancellárt e kódex felbukkanásáról.[25] Az idézett Benkő-féle leírásban szereplő meghatározások és könyvészeti adatok, a lapszámozással együtt, hihetőleg, szintén Cornidesnek tulajdoníthatók. A kézirat tehát a kodikológiai érdeklődés jelentkezése óta ismeretes volt. Kétségtelen azonban, hogy az érdeklődés azóta fordult erősebben feléje, amióta besorolták az enyedi könyvtár ritkaságai közé és a Nyelvmívelő Társaság tagjai felfigyeltek a benne található legrégibb, XV. századi magyar nyelvű csízióra; ezt azóta a nyelvemlékek sorában tartják számon.[26]

E kódex azonban más tekintetben is különleges tudományos értéket képvisel. Nem csupán azért, mert fontos láncszem a hazai krónika-áthagyományozásban, hanem azért is, mert egyike azoknak a kevés számú középkori latin kódexeinknek, amelyeknek helyi eredetét vitathatatlan módon bizonyítani tudjuk. Írása, egykorú kötése XV. századi könyvmásoló-iparunk színvonalának megállapításához szolgál biztos adatul.[27] A krónika szövege, Nagy Sándor históriája és János pap története pedig formálódóban lévő olvasóközönségünk XV. századi irodalmi igényei felől, valamint irodalmi műveltségünk európai összefüggéseiről tájékoztat.

BÁNFFI FARKAS KRÓNIKA-KÓDEXE

A fentebb ismertetett ún. Teleki-kódexnél mostohább sors jutott osztályrészül az enyedi kollégium másik középkori kéziratának. Benkő Ferenc csupán annyit ír róla, hogy Bánffi Farkas thesaurarius testálta a könyvtárnak

„a Turotzi Pergamen K[éz] I[rását]".[28] Csak valamivel árul el többet felőle az adományozó 1793. július 10-én, Kolozsvárott kelt végrendeletének alábbi mondata: „Az 1431 Esztendőben Pergamenre írott Magyar Cronikát és ahoz ragasztott egy más, ugyan Pergamenre írott Manuscriptumot... hagyom az Enyedi Reformatum Collegiumnak, az Collegium Thékájában való meg tartatások végett."[29] A végrendeletből az is kiderül, hogy az adományozó közéleti személyiség az erdélyi fejedelmek pénzeiből gazdag numizmatikai gyűjteményt hozott össze, gyűjtötte a régi kéziratokat; ezek között „az Magyar Historiáról iratott Manuscriptumi" is voltak. Bánffi Farkas tudományos érdeklődésének az Aranka-féle Nyelvmívelő Társaság munkájában való részvételével,[30] irodalmi ambícióinak pedig azáltal is kifejezést adott, hogy, a régi erdélyi emlékírók mintájára, megírta „a maga életét".[31] Pergamen kéziratának értékével teljesen tisztában volt és gondoskodni kívánt fennmaradásáról. 1788. július 1-én, Szebenben kelt korábbi végrendeletében úgy intézkedett felőle, hogy „tétessék bé a Familiam Archivumában és ottan a Tisztségeimről költ Diplomákkal együtt tartassék meg". Amikor pedig utóbb kódexét és önéletírását az enyedi könyvtárnak testálta, a kollégium minden időben lévő professzorait és elöljáróit „gondjok viseltetésére és a... Thecaból való ki nem adásra" kérte és kötelezte.[32]

E kézirat azonban az enyedi könyvtárban nem vonta úgy magára az érdeklődést, mint a Teleki-kódex. Kazinczy kezében ugyan megfordult a kötet, de nagyon felületesen vizsgálhatta meg.[33] Pontosabb és bővebb leírás erről az ívrét alakú kódexről — a két Kovachichon kívül — elsősorban Teleki Sámuel és körének levelezéséből, jegyzeteiből remélhető.[34] Főként Cornides Dániel, Johann Seivert, Benkő József, Aranka György és Koppi Károly hozható e tekintetben gyanúba. A kutatás folytatása ebben az irányban annál is indokoltabb, mert szinte bizonyosra vehető, hogy e kézirat 1848/49-ben megsemmisült. Legalábbis több mint egy évszázada semmi olyan mozzanat nem merült fel, amely a legkisebb reményt is nyújtaná esetleges lappangására vonatkozóan.

Az eredeti elpusztulása azonban ebben az esetben sem jelenti azt, hogy a tudomány a benne volt krónika-szöveget szintén elvesztette volna. A marosvásárhelyi Teleki Tékában Ms. 50 (fol. 1029) jelzet alatt ma is őrzik egy 1431-ben írt latin nyelvű krónika másolatát.[35] A forráskritikai irodalom régóta ismeri ezt a XVIII. század legvégén készült, filológiai jegyzetekkel ellátott, gondosnak mondható másolatot.[36] A marosvásárhelyi kéziratot azonban az irodalom Csepregi-kódex néven tartja nyilván, minthogy a könyvtár nyomtatott katalógusa szerint e másolat néhai Csepregi Ferenc hártyakézirata után készült.[37] Bánffi Farkas 1788. július 1-én kelt végrendeletéből viszont az derül ki, hogy az ő 1431-ben keletkezett krónika-kéziratát Teleki Sámuel hosszabb ideje kölcsönkérte tőle lemásoltatás végett.[38] A Marosvásárhelyt őrzött krónika-szöveg eredetije tehát a Bánffi-féle kódex. Az elnevezése körüli zavar pedig bizonyára azáltal keletkezett, hogy Teleki Sámuel nem Bánffi Farkast, hanem a proveniencia szempontjából jóval fontosabb megelőző tulajdonost, Csepregi Ferencet nevezte meg katalógusában az eredeti kézirat gazdái közül. Arra ugyanis semmiképpen sem gondolhatunk, hogy az 1431-ben keletkezett krónika-kompiláció két egyidős hártyapéldányban is fennmaradt volna. Meggyőződésünk, hogy Teleki Sámuel és Bánffi Farkas levelezésének áttanulmányozása közvetlen adatokkal fogja igazolni azt a

megállapításunkat, hogy Csepregi Ferenc és Bánffi Farkas ugyanannak a hártyakéziratnak voltak egymást követő tulajdonosai.

Érdekes módon ehhez, illetve a fentebb tárgyalt Teleki-kódexhez fűződnek az erdélyi történet középkori elbeszélő kútfőivel való tudományos foglalkozás kezdetei. Teleki Sámuel — miután a kódexet Bánffitól 1777-ben kölcsönkapta — minden jel szerint Cornides Dániellel, Johann Seiverttel és Benkő Józseffel lépett kapcsolatba a krónika meghatározása és az egyéb variánsokkal való egybevetése végett.[39] Így az erdélyi tudós világ korán értesült az érdekes leletről. Benkő, aki már régen melengette egy erdélyi forráskiadvány gondolatát, miután 1784-ben reménye nyílott rá, hogy *Scriptores Rerum Transsylvanicarum* című szöveggyűjteményét Göttingában kinyomtattathatja, kiadványsorozatát ezzel a krónikával szerette volna elkezdeni.[40] Benkő tervének megfeneklése után, 1795-ben, a Nyelvmívelő Társaság szintén foglalkozott e krónika kinyomtatásának tervével, de erre sem került sor.[41] A marosvásárhelyi jegyzetelt másolat azonban azt bizonyítja, hogy Teleki előkészítette a szöveget a kiadásra. Valószínűleg ezért is vitte fel magával az eredetit Bécsbe. Amint Arankához intézett 1795. július 21-i leveléből kiderül, e kéziratot közel két évtizeden át magánál tartotta;[42] ebben bizonyára közrejátszott az is, hogy szerette volna azt megszerezni könyvtára számára. Még Bánffi halála (1794) után is nála volt e kötet Bécsben, és csak a következő esztendőben szolgáltatta azt ki, a testamentum rendelkezésének megfelelően, az enyedi kollégiumnak.

A Telekinél töltött évtizedek alatt tehát komolyan foglalkoztak e krónika-kézirattal, összevetették azt a többi variánsokkal, és lényegében jól határozták meg e kompiláció helyét a krónikairodalomban.[43] Meghatározásuknak a Thuróczi-krónikával kapcsolatos utalása a tájékozatlanabb erdélyi körökben mégis elindítója lett annak a lépten-nyomon felbukkanó téves hiedelemnek, mintha e kódex Thuróczi szövegét tartalmazta volna.[44] Ma már — a krónika marosvásárhelyi másolata alapján — tisztázódott, hogy az 1431. évi szerkesztés kompilátora egyaránt használta a Képes Krónika és a Budai Krónika családjához tartozó változatok szövegét.[45] A Thuróczi-krónikával való egyezések magyarázata viszont abban keresendő, hogy forrásaik jórészt azonosak voltak.

A marosvásárhelyi Teleki Téka katalógusának idézett adata segít hozzá bennünket, hogy megkíséreljük e kódex Bánffi Farkas előtti sorsának felderítését. A Teleki-féle katalógusban tulajdonosnak említett néhai Csepregi Ferencet ugyanis kétségtelenül az 1758-ban elhunyt Csepregi Turkovics Ferenc kolozsvári református kollégiumi professzorral kell azonosítanunk.[46] Csepregi már apjától, a szintén Kolozsvárott tanárkodó Csepregi Mihálytól, szép könyvtárat örökölt, de maga is nagy könyvbarát hírében állott. Orientalisztikai és történelmi munkákban gazdag gyűjteményét halála után a kolozsvári református kollégium vásárolta meg.[47] Könyvtára azonban elsősorban értékes kéziratairól volt ismeretes a kortársak előtt. Főként az egzotikumnak tekintett „sok szép Napkeleti Manuscriptumai" keltették fel az érdeklődést kéziratai iránt. Ezek egy részét Csepregi az utolsó fejedelmi török tolmács, az emlékíró Rozsnyai Dávid (1641—1718) gyűjteményéből szerezte és még életében a kolozsvári kollégiumnak ajándékozta.[48] Könyvtára kéziratos anyagának értékelése jut kifejezésre abban a vitában is, amelyre a könyveit megvásárló kolozsvári kollégium és a család között került sor Csepregi halála után. A gyűjtemény magyar könyveit és kéziratait ugyanis, Csepregi tudo-

mányos jegyzeteivel együtt, a család kivette az eladásra kerülő könyvtárból azzal az indokolással, hogy „nem is szoktanak az ollyatén Irások a könyvekkel sem e Hazában, sem más idegen Országokban el adatni, sőt szoktanak a könyvektől el szakasztatni".[49] Ezeket Csepregi sógora, Viski János bánffyhunyadi református pap vette magához. A Főkonzisztórium nyomására Viski végül is átadta a kollégiumnak a Csepregi tanári működésével kapcsolatos kurzusokat, jegyzeteket, arabból készített Tamerlán-fordítását, de az egyéb kéziratokat a családnak sikerült megtartania és később külön értékesítenie.

Ebben — úgy látszik — Viskinek segítségére lehetett Szatmári Pap Zsigmond generalis notarius, aki maga is érdeklődött Csepregi kéziratai iránt. Legalábbis Szenczi Molnár Albertnek korábban Csepregi könyvtárában volt kéziratai, amelyek később fia, Szatmári Pap Mihály (1737—1812) gyűjteményében tűntek fel, feltehetőleg ekkor kerültek a család tulajdonába.[50] Nem teljesen kizárt tehát az a lehetőség sem, hogy az 1431-es krónika-kompilációt tartalmazó hártyakódex szintén Szenczi Molnár egykori könyvtárából jutott feltehetőleg előbb Csepregi Turkovics Mihályhoz (1663—1704), majd pedig tőle fiához, Ferenchez. A kézirat Bánffi Farkashoz kerülésének körülményeit és idejét nem ismerjük. Bánffi azonban, akárcsak apja, id. Bánffi Farkas is, közeli kapcsolatban állott mind a kolozsvári kollégiummal, mind pedig Csepregivel és a Szatmári Pap család tagjaival, vezető szerepet játszott az erdélyi református egyházban. Számtalan lehetősége nyílott tehát arra, hogy akár Csepregi örököseitől, akár pedig Szatmári Pap Zsigmondtól vagy Mihálytól megszerezhesse ezt a ritkaságot.

Vizsgálódásaink összefoglalásaként tehát megállapíthatjuk, hogy bár az enyedi Bánffi-kódex 1848/49-ben elpusztult, a benne volt krónika szövegét a róla készült marosvásárhelyi másolat, az ún. Csepregi-kódex megőrizte. Egyelőre azonban nem sikerült tisztáznunk, hogy mi lehetett a kódex második részét alkotó másik pergamen kézirat. Ebben a vonatkozásban éppen úgy, mint a kötet régebbi tulajdonosai felől, Teleki Sámuel levelezésének tanulmányozásától remélhetni újabb adatokat. Ezek bizonyára megerősítik majd azt a feltevésünket, hogy e kódex, legalábbis a XVII. század első felétől fogva, bibliofil értelmiségiek könyveivel együtt került egyik kolozsvári gyűjteményből a másikba. Hatásával tehát egészen a XVIII. század végéig elsősorban ebben az erdélyi művelődési központban, Kolozsvárott lehet számolni.[51]

KELETI KÉZIRATOK

Az enyedi régi könyvtár egzotikus ritkaságai közé számított az a néhány keleti kézirat, amelyekről Benkő Ferenc leírása így emlékezik meg: „Alcoranus pure Arabicus. — Alius Alcoranus Litteris Turcicis. — Libri duo forma pugillariorum turcici. 1696. — Egy kis hosszu könyvetske Siriai Irással. — Egy hosszu összve türött khinai Pappiros és Irás."[52] Ezeket sok látogató megcsodálta, szemlélésük talán a kollégiumban tanuló Kőrösi Csoma Sándort is lelkesítette keleti tanulmányokra,[53] az akkori Erdélyben azonban sokáig hiányoztak az ilyen források tanulmányozására kellően felkészült szakemberek. Így ezek a kéziratok valóban minden nyom nélkül semmisültek volna meg 1848/49-ben, ha a pályája elején álló Timotei Cipariu (1805—1887) tudomást

nem szerzett volna tőlük és 1841 júniusában, Balázsfalván jegyzeteket nem készített volna az arab kéziratokból magának. Ma ezek a Cipariu iratai között fennmaradt másolatok és jegyzetek nyújtják az egyetlen tudományos igényű felvilágosítást az egykori enyedi keleti kéziratok legfontosabbjairól.

Cipariu orientalista érdeklődése közismert.[54] Kevésbé tisztázott azonban, hogy miként alakult ki ez az érdeklődése, melynek köszönhető a legjelentősebb keleti kéziratgyűjtemény létrejötte Erdélyben. Cipariu enyedi jegyzetei jó alkalmat szolgáltatnak arra, hogy megkíséreljük e kérdés tisztázását.

Cipariu a gimnázium elvégzése után, 1822-től 1825-ig a balázsfalvi teológiai szemináriumban folytatta tanulmányait.[55] Itteni tanárai közül Teodor Pap, a keleti nyelvek Bécsben tanult, jól képzett professzora gyakorolt hatást kibontakozóban lévő tudományos érdeklődésére és ezáltal gyermekkora óta jelentkező könyvgyűjtési szenvedélyére. Minden közvetlen adat hiányában is Paptól nyert fiatalkori indításokra lehet visszavezetni, hogy Cipariu tudományos és bibliofil tevékenységének előterébe már pályája legelején az orientalisztika került.[56] Kezdetben talán annak is része lehetett ebben, hogy az idős Pap professzor a különleges nyelvtehetséggel megáldott fiatal teológust igyekezett tudatosan előkészíteni katedrája későbbi átvételére. Ez 1830-ban meg is történt. A tanítvány orientalisztikai érdeklődése azonban egyre szenvedélyesebbé vált, és messze túlhaladt a teológiai oktatás szükségletein. Cipariu hamarosan túlszárnyalta mesterét.

Komolyabb orientalista tanulmányokhoz azonban Cipariu nemcsak Balázsfalván, hanem az akkori Erdély egyetlen más könyvtárában sem találhatott szakirodalmat, még kevésbé eredeti kéziratokat. Magának kellett tehát megteremtenie e tanulmányaihoz a szükséges előfeltételeket megfelelő kézikönyvtár és minél gazdagabb kéziratgyűjtemény létrehozásával. Ez irányú erőfeszítései hozták magukkal, hogy könyvgyűjtésének ez az ága alakuljon ki legkorábban és ez is maradjon egészen élete végéig a legkövetkezetesebben és legszenvedélyesebben űzött bibliofil-tevékenysége. Romanovval, az ismert bukaresti könyvkereskedővel, már 1836. évi első munténiai útja előtt kiépített kapcsolatai éppen úgy elsősorban keleti, főként arab, szír kéziratok és az ezekkel kapcsolatos szakirodalom beszerzését szolgálták, mint a nyugateurópai könyvpiaccal való legkorábbi és legrendszeresebben ápolt összeköttetései. Aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy a Cipariutól könyvtárára költött jelentős összegeknek kb. egyharmadát, ha ugyan nem a felét, a viszonylag drága keleti anyag beszerzése emésztette fel. E nemes szenvedély eredményeként a fiatal balázsfalvi orientalista professzornak, aki pedig csupán saját szerény fizetésére támaszkodhatott, már 1839-ben 24 darab szakszerűen katalogizált és tudományosan leírt keleti kódexe volt.[57] E látszólag kicsiny gyűjtemény egykori tudományos jelentőségét azon a tényen lehet legjobban lemérni, hogy a több százados múltra visszatekintő és akkor már kb. 30 ezer kötetre nőtt enyedi könyvtár csak 3—4 darab ilyen, de minden kodikológiai előmunkálatot nélkülöző kéziratot mondhatott magáénak. A hangsúlyozott orientalista érdeklődés biztosít tehát különleges helyet Cipariu könyvgyűjtése számára a román bibliofilia történetében. Említett enyedi jegyzetei szintén azt bizonyítják, hogy annak, aki a román könyvtörténet e kiemelkedő alakjának gyűjtési módszerei, könyvészeti jártassága, kodikológiai képzettsége és tevékenysége felől hiteles képet óhajt szerezni magának, az orientalista érdeklődés vonalán kell őt megközelítenie. Éppen ez teszi ezeket az enyedi jegyzeteket fontossá a Cipariu-kutatás számára is (23. kép).

Felmerül az a kérdés is, hogy közelebbről mi késztethette Cipariut az enyedi kéziratok tanulmányozására, és hogy milyen kapcsolatok rejtőznek e ritkaságoknak Balázsfalvára való átkölcsönzése mögött. Jelek mutatnak arra, hogy 1841 körül Cipariunak már nemcsak Bukarest, Konstantinápoly, Közel-Kelet és Egyiptom irányában, hanem a nyugati, főként német orientalistákkal szintén sikerült kapcsolatokat létesítenie. Tudjuk, hogy 1846-ban már azt kérte a hatóságoktól, hogy engedélyezzék számára a Darmstadtban székelő Deutsch-Morgenländische Gesellschaftba való belépést és működést.[58] Feltehető, hogy Cipariu az Erdélyben található keleti kéziratok számbavételével és tudományos ismertetésével kívánt bekapcsolódni e társaság munkájába. E szándéka emlékeinek tekinthetők az alább közlendő enyedi jegyzetei.

E jegyzetekben tárgyalt három arab kézirat Balázsfalvára való kikölcsönzése arról tanúskodik, hogy Cipariunak igen jó kapcsolatai voltak az enyedi könyvtárral. Ezekre hihetően akkor tett szert, amikor teológiai tanulmányainak befejezése után, talán 1827-ben, egy fél esztendőt az enyedi minorita kolostorban töltött a magyar nyelv teljes elsajátítása végett.[59] Bizonyosra vehető, hogy enyedi tartózkodását Cipariu éppen úgy felhasználta a kollégiumi könyvtár alapos megismerésére, mint ahogyan Marosvásárhelyen létekor is szorgalmasan látogatta a Teleki Tékát.[60] Ebből a korai időből eredeztethetők Cipariu kapcsolatai az enyedi könyvbarátokkal és az ottani hivatásos „könyvesekkel", azaz könyvtárosokkal, könyvkereskedőkkel, könyvkötőkkel, nyomdászokkal. A könyvek szeretetében találkozó Cipariu és az enyediek kölcsönösen jó benyomást tehettek egymásra. E kölcsönös bizalom jutott kifejezésre a kollégiumi könyvtár említett kéziratainak kikölcsönzésében éppen úgy, mint abban, hogy Cipariu nem keleti vonatkozású könyvgyűjtésében két évtizeden keresztül az enyedi könyvpiac állott az első helyen. A régi könyvekben gazdag enyedi aukcióknak 1848 előtt Cipariu is egyik igen komoly vásárlója volt. Például ő vásárolta meg Enyeden, 1836—1837 körül, néhai Bodola János református püspök könyvtárának legnagyobb részét.[61] 1845-ben viszont a Szatmári Pap-könyvtárból olyan hozzáértő és pénzes gyűjtők mellett is, mint Kemény József, értékes kéziratokat sikerült megszereznie magának. Ebben enyedi ismerősei voltak segítségére. Elsősorban Lőcsei Spielenberg Lajos, akinél Cipariu évtizedeken át köttette könyveit. Lőcsei valóságos főmegbízottként eredményesen képviselte Cipariu érdekeit az enyedi könyvpiacon, egészen annak megszűntéig.

Cipariu e jegyzetei tehát nem csupán három megsemmisült keleti kéziratunkról nyújtanak használható információkat, hanem újabb adatot szolgáltatnak azokra a szálakra is, amelyek Cipariu újszerű bibliofiliáját az erdélyi könyvgyűjtés régebbi központjaival és reprezentatív előzményeivel összekapcsolják.

A Cipariu által tanulmányozott három keleti kódex a XVIII—XIX. század fordulóján került az enyedi könyvtárba, — feltehetőleg szintén a Bodola professzortól megindított kéziratgyűjtés során. Korábbi időben tehát a kollégium nem törekedett keleti kéziratok szerzésére. Cipariu jegyzetei nem egyenlő részletességgel tájékoztatnak e kéziratok sajátságai felől. Külalakról, tartalomról e feljegyzések csupán kettő esetében szolgáltatnak adatokat, a harmadiknak csak címét adják meg. Azonban így is elegendő támaszt nyújtanak a további kutatásnak e megsemmisült emlékek felől. Ezért is közöljük jegyzetben Cipariu feljegyzéseinek teljes szövegét.[62]

Vizsgálódásaink eredményeit összefoglalva, megállapíthatjuk, hogy az enyedi régi könyvtár kéziratos ritkaságai 1848/49-ben nem mind pusztultak el, illetve nem úgy semmisültek meg, hogy ne maradtak volna utánuk ma is felhasználható nyomok. A fentebb ismertetett adatok talán azt is bizonyíthatják, hogy a módszeresen végzett kodikológiai, könyvtörténeti kutatásoknak még sok mondanivalójuk lehet a legrégibb irodalom kutatói számára.

1963

A SZÉKELYUDVARHELYI TUDOMÁNYOS KÖNYVTÁR TÖRTÉNETE

AZ ALAPÍTÁS PROBLÉMÁJA ÉS AZ ELSŐ ÉVTIZEDEK FEJLŐDÉSE

Az írásbeliség bizonyos fejlettségi fokára eljutott társadalmakban az iskolázás már elképzelhetetlen könyvek nélkül, a középfokú oktatás pedig egyenesen megkívánja valamelyes könyvgyűjtemény létesítését. Iskola és könyvtár egymást kölcsönösen ösztönözve és támogatva fejlődtek nálunk is. Évszázados múltra visszatekintő erdélyi kollégium esetében tehát az intézmény története megeleveníti a könyvtár fejlődésének fontosabb állomásait, a könyvtár anyaga viszont a mai ember számára is érzékelhetően tükrözi az iskola falai között egykor folyt oktatói-nevelői munka színvonalát, célkitűzéseit, s kulcsot szolgáltat annak értékeléséhez. A feudalizmus mostoha körülményei között az oktatás magasabb intézményeit a társadalom körében jelentkező művelődési igények hívták életre. Ebből következett, hogy egy-egy vidék lakosságának vagy vallási közösségének saját erejéből kellett megteremtenie a kereteket, amelyek közt oktatási szükségleteit kielégíthette. Az anyagi áldozatok vállalása, a felelősség hordozása, a legteljesebb érdekközösség egységbe kovácsolta az iskolát és az azt eltartó, azt használó társadalmat. Az iskola és társadalom teljes összeforrottsága egyben a könyvtár gyarapodásának is legfőbb forrása lett.

Egykori diák vagy tanár, sőt patrónus is gyakran ajándékozta könyveit annak a kollégiumnak, amelyben valaha tanult, tanított, vagy amelyre életében gondot viselt. Nagy múltú iskolai könyvtáraink tehát nem csupán az illető kollégium, hanem a társadalom mögötte felsorakozó részének művelődési és könyvtári viszonyaira is jellemzőek. A XV—XVII. századból ugyan egyetlen magánkönyvtárunk sem maradt fenn önállóan napjainkig, de kollégiumi tékáink, hatalmas gyűjtőmedencékként, nem egynek anyagát vagy jelentős töredékeit befogadták és mindmáig megőrizték. Egykori erdélyi kollégiumi könyvtáraink szigorúan tudományos, módszeres feldolgozása tehát a helyi iskolatörténet keretein messze túlmutató, általános művelődéstörténeti tanulságokkal kecsegtet, könyvtártörténetünk számára pedig egyedüli lehetőséget kínálja, hogy a honi társadalom és a könyv régi viszonyának alakulásáról valóságos képet nyújthasson.

A fenti megállapításokat teljes mértékben igazolja a fennállásának 300. évét a közelmúltban ünneplő székelyudvarhelyi Pedagógiai Líceum egykori könyvtárának, jelenleg a város Tudományos Könyvtárának története is.

A székelyföldi kálvinisták számára a történetíró Bethlen János 1670-ben tett 5000 Ft-os adománya nyitotta meg az utat, hogy udvarhelyi alsófokú (trivialis) iskolájukat kollégiummá fejleszthessék. Ezzel a mozzanattal függ össze a későbbi kollégiumi könyvgyűjtemény kezdete is, noha létesítése nem egészen úgy zajlott le, miként azt az iskola történetével foglalkozó régebbi és újabb közlemények előadják.[1] A könyvtár kezdetben nem több, mint a diákság tanulásához szükséges könyvek gyűjteménye. Ezekből létesült az első csíra: a coetus (azaz a diákok önkormányzati közössége) thecája. Szerény gyűjtemény volt ez, amelynek darabjai gyorsan cserélődtek, mert a tanulással elrongyolt köteteit állandóan újakkal kellett helyettesíteni. Állománya 1698-ban csak 23 darabot számlált, s benne Calepinus többnyelvű szótárán, Me-

lanchton latin nyelvkönyvén, Cicero levelein, Comenius kedvelt munkáin kívül főként filozófiai és teológiai tárgyú művek szerepeltek.[2] Az oktatói munka eleinte csak a tanárok magánkönyvtárára támaszkodhatott.

A coetus számára e könyveket minden bizonnyal az új iskola pártfogói adták össze. Elképzelhető tehát, hogy az adakozók között I. Apafi Mihály (1632—1690) fejedelem és Bethlen János (1613—1678) kancellár szintén ott szerepelt — úgy, amint ezt a helyi hagyomány tartja. Az erre bizonyítékként felhozni szokott Apafi- és Bethlen-theca darabjai azonban zömükben nem ekkor, hanem — amint alább látni fogjuk — később kerültek a kollégium tulajdonába. Az indulás nehézségei között, az első évtizedben, nem a könyvtár létesítése, hanem a diákság elhelyezése, az anyagi alapok, a keretek megteremtése volt a fő gond. Ez a magyarázata annak, hogy az iskola 1671-ben jóváhagyott legrégebbi törvényei nem szólnak a könyvtárról vagy a könyvtárosról. Az 1682-ben írásba foglalt törvények viszont már hét cikkelyt tartalmazó külön fejezetben, részletesen szabályozzák a könyvtáros kötelességeit, a könyvek használatát.[3] Bár ekkor külön helyisége van a könyvtárnak, ebből a könyvek nagy számára következtetni hiba volna. Egy 1701-ből fennmaradt leltár ugyanis elárulja, hogy az egész gyűjtemény még akkor is elfért egy nagy és egy kisebb ládában, s ez utóbbit már a coetus elrongált tankönyvei töltötték meg.[4] A könyveket tehát eredetileg nem polcokon, hanem ládákban tartották, éppen azok kis száma miatt. A coetus gyorsan pusztuló tékácskájából azonban nagyon nehezen nőhetett volna ki komolyabb méretű és értékű könyvtár, ha nem egészült volna ki az oktatói munka támogatására hivatott gyűjteménnyel.

Közvetlen adatok hiányában is meglehetős bizonyossággal állítható, hogy erre a további fejlődés szempontjából fontos lépésre már Rozgonyi P(ap) János 1679—1682. évi első, de legkésőbb 1688—1694 közötti második rektorsága idején sor került. Rozgonyi (1648—1710) a hollandiai Utrechtben és Leidenben folytatott tanulmányok (1677—1678) után került Udvarhelyre rektor-professzornak.[5] Az iskola új vezetője bibliofil hajlamokkal rendelkezett — amint ezt a kolozsvári református kollégium könyvtárában fennmaradt könyvei bizonyítják.[6] Neki tulajdonítható a kollégiumi szervezet teljes kiépítése és az, hogy az 1682. évi iskolai törvények a könyvtár ügyeire is kitértek. Minden jel szerint Rozgonyi rektor személyes összeköttetései szálán kerültek a kollégium tulajdonába az első magángyűjtemények: a Tolnai-theca, az Apafi-theca, s talán még a Bethlen-theca is. Tehát mindazok a részlegek, amelyek magváúl szolgáltak a ma is meglévő nagykönyvtárnak.

A kollégium történetét feldolgozó szerzők közül Kis Ferenc még bizonytalankodva, Gönczi Lajos viszont már határozottan azzal magyarázza a Tolnai-theca Udvarhelyre kerülését, hogy Tolnai Fabricius István 1690—1695 között itt rektoroskodott.[7] Erre azonban egyéb bizonyítékuk e könyvek jelenlétén kívül nincsen. Tolnai F. István (1630—1690) pályafutása azonban egykorú forrásokból eléggé ismeretes ahhoz, hogy udvarhelyi rektorságát kétségbe vonhassuk.[8] Az említett időközben azért sem taníthatott az udvarhelyi iskolában, mert már 1690-ben meghalt Kolozsváron. Könyveinek Udvarhelyre jutása tehát a régi módon nem magyarázható meg. Az elfogadhatóbb magyarázatot a könyveiben olvasható bejegyzéseiből kiindulva kell megkísérelnünk.

Ezekből kiderül, hogy Tolnai könyveit örökösei mindjárt a haláleset után értékesíteni, illetve ajándékozgatni kezdték. Így kerültek egyes kötetek az

elhunyt professzor Pál nevű fiától mind Rozgonyi Jánoshoz, mind pedig ifj. Bethlen János tulajdonába.[9] Minthogy Tolnai Pál az apja könyveiből 1693-ban megajándékozta Rozgonyit, arra kell gondolnunk, hogy az udvarhelyi rektor szolgálatokat tehetett neki e könyvek értékesítésében. Feltételezésünk szerint, Rozgonyi a Tolnai-féle könyvgyűjtemény még 1693-ban is együttlévő részét valamelyik patrónusával megvásároltatta a fiatal udvarhelyi iskola általa megszervezett könyvtára részére. Ez a patrónus lehetett Rozgonyi egykori tanítványa, Bánffi György (1660—1708), akit a császár éppen ebben az esztendőben nevezett ki Erdély első gubernátorának. De lehetett az udvarhelyi iskola ügyeit mindig szívén viselő ifj. Bethlen János is. Az általa 1695—96-ban ajándékozott kötetek között ugyanis szintén akadnak Tolnai Páltól származó darabok.[10] E könyvvásár közvetítésére Rozgonyinak annál inkább módja nyílhatott, mert az udvarhelyi professzorságot 1693-ban, vagy a következő évben, a Kolozsvár és Bánffi György bonchidai lakóhelye tőszomszédságában fekvő Szék bányavároska papságával cserélte fel. Rozgonyi egyébként a Bethlen család tagjaival szintén meghitt viszonyban volt, mert 1683—1685 között náluk nevelősködött.[11]

A Tolnai F. István könyvei közül 1693-ban vagy 1694-ben megvásárolt 84 kötet valóban alapjává lett a kollégiumi nagykönyvtárnak. Bennük egy világot járt, széles látókörű, sokoldalú műveltséggel rendelkező professzor szellemi fegyvertára került Udvarhelyre. Tolnai 1658—1662 között Utrechtben, Franekerában, Groningenben és Londonban nemcsak teológiai képzettségét öregbítette, hanem orvosi képesítést is szerzett. 1665-től haláláig Kolozsvárt élt. Az ottani református kollégiumban filozófiát és teológiát tanított az ifjúság legkedveltebb professzoraként. Egyben a korabeli Erdély egyik legkeresettebb és legmegbecsültebb orvosa. A puritanizmussal rokonszenvező Tolnai Angliában szerzett könyvei új eszméket közvetítettek az udvarhelyi iskolába. Angol nyelvű kötetei ugyan a legtöbb diák és tanár számára sokáig némák maradtak, de nyelvtanai, szótárai egyeseknek mégis alkalmat biztosítottak az új angol művelődéssel való ismerkedésre. Ez pedig már polgári viszonyokra épült. A korszerű filozófiai és teológiai irodalom mellett Tolnai orvosi könyvei jelentettek különös nyereséget a könyvtár szempontjából. A gyakorlati célokat szolgáló természettudományos szakirodalom ugyanis ezek képében jelenik meg első ízben az addig teljesen elméleti, filozófiai és didaktikai színezetű könyvanyagban.[12]

Tolnai könyveivel egyidejű, tehát 1694. évi gyarapodásnak tarthatjuk az Apafi-thecát is. Ennek 18 kötete között Ovidius, Cicero és Vergilius művein kívül három bibliát és szokványos teológiai munkákat találunk.[13] A helyi hagyományok ellenére, ennek a könyvtárrészlegnek idekerülését is Rozgonyi rektor személyéhez kell kötnünk. Véleményünk szerint ezeket a köteteket Rozgonyi magánkönyvtárából vásárolták meg a kollégiumnak — II. Apafi Mihály (1676—1713) költségére. Csak így válik érthetővé az Apafi- és Bethlen-theca 1695. évi összeírásának alábbi címe: *Series librorum inferioris situs clarissimi Rozgoni et generosi Johannis Bethlen receptorum.* Minthogy a leltár a továbbiakban említést sem tesz Rozgonyi köteteiről, hanem csak Apafi- és Bethlen-thecáról beszél, feltételezhető, hogy az Apafi által adományozott kötetekről 1695-ben még tudott dolog volt, hogy Rozgonyitól származnak. A thecát azonban már nem róla, hanem a fejedelmi adományozóról nevezték el. E könyvek közül a könyvtárban ma már csak egyetlen kötet azonosítható teljes bizonyossággal, és ebben a fenti véleményt támogató következő két

bejegyzés olvasható: *Est Johannis P. Rozgoni 1683. — Est scholae orthodoxae Udvarhellyiensis. Anno 1694, sumptibus celsissimi Transsylvaniae principis II. Michaelis Apaffi.*[14] Az Apafi-theca valójában Rozgonyi János rektor könyveit tartalmazta. Napjainkra azonban — talán éppen a coetus használatába való adás következtében — szinte teljesen megsemmisült.[15]

A módszeres vizsgálódás a Bethlen-theca eredetével kapcsolatos korábbi véleményt sem igazolta. Minthogy a theca anyaga — az idézett összeírás bizonysága szerint — nem sokkal 1695 előtt, de mindenesetre 1682 után kerülhetett Udvarhelyre, Bethlen János kancellár pedig 1678-ban meghalt, ezek a könyvek — legalábbis zömükben — nem származhattak az ő adományából. Legjobb esetben is az *Ordo 2. Bethlenianorum veterum* cím alatt felsorolt 14 mű közül kerülhetett ki egyik-másik a történetíró kancellár gyűjteményéből. Ilyennek vélhetnők, esetleg, pusztán tartalmuk alapján, a török birodalom állapotaival foglalkozó művet, Tacitus munkáit, Homérosz Iliászát vagy Holenius orvosi értekezését. Az összesen 24 kötetet számláló kis gyűjtemény tehát lényegében nem az iskolaalapító kancellár, hanem unokája, ifj. Bethlen János (1670 k.—1712 u.) adományának tekintendő. A korán elhunyt Bethlen Pálnak ezt a fiát az emlékíró Bethlen Miklós (1642—1716) nevelte fel, úgy látszik, erős németellenességben, mert később mind Thökölyhez, mind pedig a kuruc mozgalomhoz csatlakozott. Ugyanő vonhatta be öccsét az udvarhelyi iskola ügyeinek intézésébe is. Jóllehet ifj. Bethlen Jánost csak 1697-ben nevezték ki e kollégium főgondnokának, az általa adományozott könyvek bizonyítják, hogy korábban is szívén viselte ennek az iskolának a sorsát.[16] A Bethlen-theca elsősorban a coetus hasznára szolgáló könyveket tartalmazott, s ezért is rongyolódott el idők folyamán majdnem teljes egészében.

1682—1695 között tehát, főként Rozgonyi P. János fáradozásai nyomán, kialakult a könyvtár végleges szervezete és kezdetét vette az oktatás közvetlen igényeit meghaladó kiadványok gyűjtése, a tudományos célokat szolgáló nagykönyvtár kiépítése. Ezért tekinthetjük e könyvtár tényleges megalapozójának Rozgonyi P(ap) János rektort. A könyvtár is hosszú évtizedeken át az ő 1682. évi szabályzata alapján működött. A gyűjteményt ugyan a deákság sorából választott könyvtáros kezelte, de az állomány épségéért — tekintve a könyvek ritkaságát és drága voltát — még sokáig a senior is felelt. A könyvtáros változása esetén a gyűjtemény darabonkénti számbavétele és átadása az ő jelenlétében zajlott le. Az ezekkel kapcsolatos feljegyzések tartották fenn 1695-től fogva a könyvtár őreinek neveit. A könyvtárosság csak 1751 körül vált a kollégiumi önkormányzat seniorságtól teljesen független tisztségévé. A könyvtár kezelésének rendszeressé válását mutatják az adományokról 1700-tól kezdődően vezetett feljegyzések is.[17]

A kuruc háború pusztításai következtében azonban elapadt az adakozási kedv, és a könyvtár fejlődése évtizedekre megtorpant. Ebben az időszakban többnyire csak hálás deákok, contrascribák és seniorok gyarapították egy-két kötettel az alma mater könyvgyűjteményét. Ez évek szerzeményei közül mennyiségileg legjelentősebb a nagy pestisben elhalt Jenei Sámuel udvarhelyi református pap és esperes végrendeleti hagyatéka 1719-ből. Ez az 59 kötetnyi gyűjtemény nem jelentett egyben különösebb értékgyarapodást. Általa a teológiai könyvanyag és a magyar nyelvű kiadványok száma növekedett tovább.[18] Hihetőleg a Jenei-féle könyvek besorolása adott alkalmat 1720 tavaszán Szigeti

Gyula György rektornak az egész kollégiumi könyvtár újrarendezésére.[19] Ennek során minden egyes kötetet sorszámmal is elláttak. Ezek a könyvtár legrégibb helyrajzi jelzetei. A reánk maradt egykorú leltárból is megállapítható, hogy a könyveket ekkor már nem ládákban, hanem állványon tartották.[20] A 180 kötetnyi állomány hat polcot töltött meg és a hetedik sor könyvnek már csak a téka tetején jutott hely.

Az erdélyi református kollégiumok között a XVIII. század folyamán az udvarhelyi rendelkezett a legszerényebb anyagi lehetőségekkel. S ezek jövedelmeit is felemésztették az iskola fejlesztése során szükséges építkezések. Könyvek rendszeres beszerzésére tehát mindaddig nem kerülhetett sor, amíg a téka nem jutott külön alapítványhoz. Az alkalmi adományok között természetesen mindig akadtak a könyvtár céljait szolgálók is. Például Borosnyai Lukács János rektorsága idején (1735—1749) Torma Györgyné Nemes Judit 50 Ft-ot adott a könyvtár szükségeire; hihetőleg a nagy auditoriumból elrekesztendő új helyiség berendezésére.[21] 1744-ben „árva" (azaz özvegy) Bethlen Kata (1700—1759) költségén vásároltak meg néhány kötetet az egykori gyulafehérvári kollégium szétkallódott könyvtárából.[22] Ezek azonban kivételes eseteknek számítottak, mert a gyarapítás továbbra is a hagyományos módon folyt: ajándékok, illetve a tanárok könyveinek öröklése vagy megvásárlása útján. Például Bethlen Imre 1746-ban Bécsből hoz ott élő erdélyiektől ajándékba könyveket a kollégiumnak, 1741-ben pedig Borosnyai rektortól vásárolnak meg több szükséges művet.[23] Ilyen körülmények között érthető, hogy e könyvtár még a század közepén is nagyon szerény méretű volt, akár a többi református kollégiuméhoz viszonyítva is. A nagyenyedi kollégiumnak ugyanis 1752-ben több mint 4000, a kolozsvárinak ugyanekkor 2724, és még a közel fél századdal fiatalabb marosvásárhelyinek is 1766-ban 1205 mű volt a könyvtárában.[24] Joggal állapította tehát meg a curatoratus 1737-ben az udvarhelyi könyvtárról a kölcsönzések szabályozása kapcsán, hogy „a gymnasium könyvei kevesek s azokból is a kiadás miatt veszett el".[25]

A könyvtárnak éppen ez a viszonylagos szegénysége kívánta meg, hogy fejlesztésére új utakat-módokat keressenek. A körülmények szerencsés alakulása erre alkalmat is adott. 1736-tól fogva ugyanis három évtizeden át az erdélyi magyar könyvgyűjtés, könyvkiadás és tudománypártolás történetéből jól ismert Bethlen Kata testvére, Bethlen Imre vezette főgondnokként a kollégium ügyeit.[26] Ő és felesége, Gyulai Klára, maguk is egyaránt szenvedélyes könyvbarátok voltak. Bizonyára az ő révükön figyelt fel az udvarhelyi gyűjtemény kérdéseire mind árva Bethlen Kata, mind pedig tudós és bibliofil udvari papja: Bod Péter (1712—1769) és Málnási László (1722—1797). Mindketten Bethlen Kata költségén tanultak Enyeden és tapasztalatból tudták, hogy Udvarhelynek fontos a szerepe a székely és általában a kálvinista iskolázásban. Itt ugyanis azok a szegények szintén tanulhattak, akik a távolabbi kollégiumokba anyagi okokból nem juthattak volna el. Az átlagból kiemelkedőket viszont Udvarhely, mint egy melegágy, előkészítette az Enyeden vagy Kolozsváron való továbbtanulásra. Bod és Málnási ezért viselték szívükön egész életükben az udvarhelyi iskola ügyeit és befolyásolták a velük bizalmas kapcsolatban álló előkelőségeket az ottani iskola és könyvtára fejlesztésére.

Elsősorban a XVIII. századi erdélyi magyar tudományos törekvésekben vezető szerepet játszó Bod Péter hatásának tulajdonítható, hogy Bethlen Kata oldalán főrangú nőkből bibliofil csoport jött létre a könyvkultúra istápolá-

sára.[27] Ennek tagjai közé számlálhatjuk, Bethlen Imréné Gyulai Klárán kívül Korda Zsigmond özvegyét, Nemes Júliát, unokatestvérét, Nemes Juditot, valamint Teleki Lászlóné Ráday Esztert. Azokat tehát, akiknek nevével az udvarhelyi könyvtár támogatói között is találkoztunk. Minthogy Bod Péter 1744-től 1749-ig volt Bethlen Kata udvarában, a könyvtár fejlesztésével kapcsolatosan Borosnyai rektorsága idejéből idézett fentebbi adatok már az ő szorgoskodásával állhattak összefüggésben. Bod és Székelyudvarhely szoros kapcsolatára utal egyébként, hogy 1746-ban e városba akarták vinni papnak.[28] A kollégium iránti állandó fáradozásait pedig a püspök 1749-ben arra magyarázta, hogy professzorságot akar ott szerezni magának. Bodnak e gyanúsítást visszautasító szavaiból kicsendül, hogy kezdeményezéseinek rugója az ottani iskola jelentőségének felismerése volt: „Ha mit cselekedtem azzal a gymnasiummal, a nem professzorság után való áskapálás volt, feci hominis Christiani officio [a keresztyén ember hivatásából tettem]"[29] (11. kép).

Amikor Bod helyét 1752-ben Málnási László foglalta el, Bethlen Kata környezetében már kialakult gyakorlat volt az udvarhelyi iskola könyvtárának istápolása. És Málnási teljes meggyőződéssel folytatta azt, amit Bod elkezdett. Az erdélyi kálvinista művelődés- és iskolaügynek ez a méltatlanul elfeledett nagy alakja halálukig legbizalmasabb munkatársa volt a református egyház legbefolyásosabb világi személyiségeinek, Bethlen Katának, majd Bethlen Imrének és Teleki Lászlónak. Ennek következtében a református egyház és rendek ügyeit legfelsőbb fórumként intéző Supremum Consistorium főúri vezetői mögött, 1759-től fogva 1792-ig, Málnási volt a dolgok egyik tényleges intézője, az egyik legfőbb spiritus rector. Ő pedig különös melegséggel pártolt minden olyan kezdeményezést, amelyik az udvarhelyi kollégium fejlődését előmozdíthatta. Miután pedig Málnási 1759-től fogva a Supremum Consistorium szebeni papja és referendáriusa, 1764-től kezdődően viszont a református alapítványi vagyonok kezelésének központi ellenőrzője volt, rokonszenve nem csupán erkölcsi támogatást, hanem egyben tényleges anyagi segítséget is jelentett.[30] Az udvarhelyi iskolának a többi kollégium színvonalára emelését célzó elképzeléseihez Málnási meg is találta az alkalmas embert backamadarasi Kiss Gergely személyében, akit 1768-ban az ő javaslatára neveztek ki rektor-professzornak. Kiss Gergely beiktatása után néhány hónappal részletes jelentésben számolt be a Supremum Consistoriumnak a kollégiumban talált állapotokról és az oktatás megjavításához nélkülözhetetlen újításokról. Az eredményes tanítás akadályai között első helyen említi a könyvhiányt: „Két-három tanulót kivéve, alig van az egész deákságnak annyi könyve, amennyinek egynél kellene lenni. Sokan vannak olyanok, kiknek egész könyvtáruk egy nyomtatott könyvből, vagy egy grammatikából áll."[31] Más volna a helyzet, ha az iskola könyvtára kisegítené tankönyvekkel a diákokat. A könyvtár gyarapítása tehát Kiss Gergely terveiben az oktatás megjobbításával kapcsolódott össze.

A kollégiumi könyvtárak ügyét akkor Málnásinál jobban senki sem ismerte, hiszen mindegyik iskolának előtte kellett elszámolnia a „Bibliotheca Fundussa" felhasználásáról és „a Bibliothékák számokra vejendő könyvekre nézve" szintén hatáskörrel rendelkezett.[32] Málnási tapasztalatból tudta, hogy az akkori erdélyi viszonyok között a gyűjtemények gyarapítása csak alapítványok útján biztosítható. Világos volt előtte, hogy az udvarhelyi kollégiumi könyvtárat is egyrészről fel kell szerelni pénzalapítványokkal a könyvvásár-

lásokra, másrészről pedig el kell érni, hogy az iskola egykori tanítványai és pártfogói saját gyűjteményeik átengedésével juttassák az iskolát azoknak a külföldi műveknek birtokába, amelyeket — könyvkereskedelem híján — akkor is nehezen lehetett volna Erdélyben megvenni, ha a pénzalapítványok jövedelme történetesen futotta volna vásárlásokra.

A KÖNYVTÁRBA BEOLVADT SZEMÉLYI GYŰJTEMÉNYEK

Az udvarhelyi kollégiumi könyvtár javára az első alapítványt még árva Bethlen Kata tette, nyilvánvalóan Málnási sugalmazására. 1758-ban és 1759-ben összesen 630 Ft-ot adott azzal a rendeltetéssel, hogy ennek az összegnek a kamataiból könyveket vásároljanak az iskolának.[33] Másodiknak — bizonyára Kiss Gergely említett előterjesztése nyomán — 1768-ban maga Málnási adott 200 Ft-ot a „Bibliotheca szaporítására". A könyvek gondosabb kezelését pedig úgy igyekezett biztosítani, hogy 1769-ben Bethlen Ádám generálissal 6000 Ft-os alapítványt létesíttetett a kollégiumi könyvtárosok fizetésére. Ebből az összegből az udvarhelyi könyvtárosokat 500 Ft illette meg.[34] Málnási még végrendeletében is megemlékezett kedvenc iskolája könyvtáráról olyan formában, hogy gyarapítására 1796-ban újabb 500 Ft-os alapítványt tett. Az első adakozókat mások is követték, és 1804 elején már 2101 Ft, 1821-ben pedig, Teleki Sámuel kancellár 1810-ben tett 600 Ft-os alapítványával együtt, 3000 Ft tőke kamata és az írópapír árusításából befolyó jövedelem szolgálta a könyvtár céljait.[35] A szükségletekhez képest nem nagy ez az összeg, a gyűjtemény rendszeres működéséhez mégis elegendő volt. Sajnos, még a XIX. század első évtizedeiben is gyakori a panasz, hogy az elöljáróság ezt az összesen évi 2—300 Ft-nyi összeget sem könyvek vásárlására, hanem egyéb iskolai célokra fordította, vagy pedig egyszerűen tőkésítette.[36]

Málnásinak különleges lehetőségei nyíltak arra, hogy a hitsorsosai körében keletkezett jelentősebb magánkönyvtárak egész sorát valamelyik kollégium számára alapítványként megszerezze. Központi hivatali állása, kitűnő társadalmi kapcsolatai, a személye iránti általános bizalom egyaránt elősegítette e törekvését. Nem kis mértékben Málnási fáradozásai nyomán vált a XVIII. század második felében közvéleménnyé az előkelő protestáns családok körében is, hogy a művelt ember úgy állíthat magának mindennél maradandóbb emléket, ha könyveit — az értelmiségiek százados gyakorlatának megfelelően — valamelyik kollégiumban elhelyezve annak a közösségnek hasznára bocsátja, amelyből ő vagy családja egykor kiemelkedett. A könyv ugyanis a kor felfogása szerint nemcsak az egyén, hanem a közösség javát is munkáló értéknek számított. A gyarapításnak ez a módja természetesen nem egyenrangú a vásárlás útján történő fejlesztéssel. Az adott körülmények között azonban eredményesebbnek bizonyult annál. A gyarapodás túlnyomó többségét ugyanis a XIX. század derekáig ezek az adománykönyvtárak teszik ki nemcsak Székelyudvarhely, hanem mindegyik erdélyi kollégium esetében. Az udvarhelyi könyvtár egyenesen az adományként kapott magángyűjteményeknek köszönheti, hogy behozhatta lemaradását és fokozatosan felzárkózhatott a többi kollégium könyvesháza mögé. A könyvtár fejlődéstörténetének most következő szakaszát tehát az ide bekerült gyűjtemények bemutatásával jellemezhetjük.

Bethlen (Gyulai)-theca

A könyvtáradományok sorát Bethlen Imre (1698—1765) főgondnok és felesége: Gyulai Klára (mh. 1757) alsórákosi gyűjteménye nyitotta meg 1765-ben. Minthogy Málnási udvari papja volt Bethlennek, nem kétséges, hogy a rákosi könyvtár Udvarhelyre hagyományozása az ő sugalmazására történt. Ennek keretei között azonban voltaképpen két, egymástól jellegében erősen különböző gyűjtemény jutott a kollégium birtokába.

Az Alsórákosról bekerült 274 kötet között Bethlen Imre gyűjtése csak töredékesen képviselt. Úgy látszik, hogy az örökösök, éppen azért, mert ezek a könyvek számukra is használhatók voltak, csak azokat a köteteket adták át az iskolának, amelyekre maguknak nem volt szükségük. Az egykori gyűjtemény keletkezése és jellege azonban az Udvarhelyre jutott darabokból is világosan megállapítható.

Legelső kötetei Bethlen Imre gyermekkorából valók, és a gyűjtemény gyarapodása 1712-től kezdve (131. sz.) tulajdonosa haláláig (1765) nyomon követhető. Az életpálya minden állomása, fordulata alakítóan hatott a gyűjtemény összetételére. Az 1717—1720 között tett nyugat-európai tanulmányút meghatározó fontosságú lett Bethlen bibliofiliájára. Londonban és Oxfordban vásárolt szótárai és nyelvkönyvei azt mutatják, hogy németen kívül franciául is olvasott (220, 228, 275—76, 278. sz.). Minthogy hazatérése után egy évtizeden át a Gyulay-ezredben szolgált és többnyire Itáliában állomásozott, olaszul szintén megtanult. Miután 1731-ben leszerelt, széles kultúrával és változatos könyvanyaggal érkezett vissza Erdélybe. Ekkor állította fel rákosi könyvtárát, melynek darabjait a kötetek bordájára (sarkára) nyomtatott *Bibl: C.E.B. 1731* (vagy *1732*) felirattal jelölte. A későbbiek során, az államigazgatás magas rangú tisztviselőjeként, jogi, politikai, történelmi, gazdasági művekkel gyarapította gyűjteményét. Történelmi érdeklődésének bizonyságai az Erdély XVII. századi történetére vonatkozóan könyvtárába gyűjtött becses kéziratok (pl. 117, 148—150. sz.). A református rendek körében elfoglalt vezető helyzetéből következik a protestánsok jogait, vallási sérelmeit tárgyaló könyvek jelenléte gyűjteményében (160, 183. sz.). August Hermann Francke (1663—1727) hallei intézményei iránti érdeklődése és egész életvitele azt sejteti, hogy a német pietizmus hatása alatt állott (244—45. sz.). Hazatelepedése óta — úgy látszik — könyvtárát Bécsből igyekezett külföldi kiadványokkal a kor színvonalán tartani. Ebből a szempontból 1746. évi bécsi útja lehetett jelentős. Ekkor köttetett könyvein már csak *C.E.B.* monogram és többnyire *1746* felirat látható.

Olvasmányai Bethlen Imrét világot látott, művelt embernek mutatják, akit egyháza iránti buzgósága egyáltalán nem zavart abban, hogy a vezetése alatt álló udvarhelyi kollégiumban a világi pályákra való nevelést szorgalmazza. Élete végén hat árva nevelésére szolgáló évi 300 Ft-os alapítványt tett, de azzal a megkötéssel, hogy ezek „ne papságra készüljenek, hanem ... tudományaikkal a hazának ... szolgáljanak qua politicusok ..."[37] Különben ugyanez a cél vezette akkor is, amikor közéleti pályáján használt könyveit az Udvarhelyt tanuló ifjúságnak szánta. Bethlen Imre gyűjteménye, töredékességében is, új, világias színt hozott az udvarhelyi könyvesház addig erősen egyházi igényekhez igazodó anyagába.

Bethlenné Gyulai Klára „Rákosi Magyar Théká"-jának az biztosít különleges helyet az erdélyi könyvtártörténetben, hogy ez az első, mindmáig majd-

nem teljes épségben fennmaradt női gyűjteményünk. Gyulai Klára a könyvek szeretetét, az irodalom pártolását férjétől vehette át. Könyvgyűjtésének kezdetei is 1732-ig, házasságkötésükig vezethetők vissza. Bibliofiliája azonban csak később fordult határozott irányba. Minden bizonnyal sógornője, árva Bethlen Kata példájára és Bod Péter biztatására állott be ő is a magyar nyelvű irodalom emlékeit gyűjtő és újabb művek kiadását támogató nagyasszonyok sorába. Ebben az anyanyelvű művelődés tudatos pártolásán kívül kétségtelenül szerepe volt annak is, hogy a XVIII. század első felében még az előkelő asszonyok között is ritka, aki idegen nyelveket ismert volna.

A „Rákosi Magyar Théka" összetétele véglegesen — a kötésekre nyomtatott évszámok bizonysága szerint — 1746—1753 között alakult ki. Ebből az időből való szerzemény a könyvek zöme, ekkor köttette be Gyulai Klára a már korábban is tulajdonában volt műveket, ekkor látta el mindegyiket, férjéhez hasonlóan, a bordára nyomatott *G.G.K.* monogrammal és évszámmal. A dúsan aranyozott sarkú, barokk ízlésű, egyöntetű kötések, a gondosan megválogatott, szép példányok jól érzékeltetik első női könyvgyűjtőink bibliofiliájának magas színvonalát. Bár Gyulai Klára 1757-ben meghalt, gyűjteménye csak férje elhunyta (1765) után került be a kollégiumba. Meglehet, hogy az örökösök ezt a könyvtárrészleget sem adták át teljes egészében. A kollégiumi könyvtár 1797. évi leltárában ugyanis nem szerepel több olyan kötet, amelyeket pedig a Rákoson 1764-ben felvett leltár még tartalmazott.[38] A gyűjtemény állaga a kollégium kezelésében is tovább csonkult, 1797-től fogva napjainkig (főként a második világháború során) újabb 29 kötettel. Az említett 1764. évi összeírásból azonban pontosan megállapítható, hogy milyen műveket tartalmazott a „Rákosi Magyar Théka" 150 kötete.

Árva Bethlen Kata 1849-ben Enyeden elpusztult, de leltárából ismert könyvtárán kívül Gyulai Klára gyűjteménye az egyetlen olyan emlékünk, amelyikből tájékozódhatunk legrégibb női olvasóközönségünk igényei és érdeklődése felől. Gyulai Klára könyvei is túlnyomóan vallásos tárgyúak. A kálvinista hitvédelem főbb művein kívül nagy számmal találni benne halotti prédikációkat, amelyek az akkori olvasók számára a családtörténeteket is pótolták. Abból, hogy a „Rákosi Magyar Théka" régi könyvei közül viszonylag kevés a XVI. században megjelent, kiolvasható, hogy ilyenek már akkor ritkaságnak számítottak az erdélyi könyvpiacon. De úgy is értelmezhető ez a tény, hogy Bethlenné a könyveket nem kuriózumként gyűjtötte, hanem olvasás céljából. Gyűjteményében meglepően sok a történelmi tárgyú kiadvány és kézirat. Például, egyebek mellett, Bethlen Miklós és Kemény János önéletírásának másolatát szintén megszerezte magának. Valószínűleg egyenesen Gyulai Klára részére készült Friedrich Adolf Lampe (1683—1729) közismert egyháztörténetének itt található kéziratos magyar fordítása (144. sz.). A kortársi protestáns irodalom, Bod Péter munkái szinte hiánytalan jelenléte a gyűjteményben teljesen érthető, hiszen Gyulai Klára több kiadvány megjelenését anyagilag is támogatta.

A XVIII. századi női olvasó azonban a könyvtől már nemcsak lelki épülést várt, hanem segítséget is a mindennapi élet gyakorlati kérdéseiben. Gyulai Klára könyvespolcain szintén ott sorakoztak, persze kéziratos formában, a különféle szakácskönyvek, cukrászsütemények, gyümölcslevek, olajok, orvosságok házi elkészítésének módjáról szóló leírások, virágkertészeti, énektanulási stb. tanácsadók (216, 268, 300, 304. sz.). Bár az egykori 150 kötetnyi állomány napjainkig 100-ra apadt le, Gyulai Klára gyűjteménye így is

a legteljesebb és leghangulatosabb női könyvtárunk a XVIII. század közepéről.[39] Egyben az udvarhelyi Tudományos Könyvtárnak régi magyar nyomtatványokban mindmáig leggazdagabb részlege.

Székely-theca

A régi erdélyi bibliofiliának más jellegű, de hasonlóképpen kiemelkedő emléke a Székely László után örökölt gyűjtemény. Ennek Udvarhelyre kerülését szintén Málnási keze igazgathatta. Székely ugyanis többnyire Szebenben élt, ott is halt meg 1772-ben, buzgó kálvinista volt. Málnási, majd Kiss Gergely szoros kapcsolatban állott a családdal. A szokatlanul mély érzelmi életet élő, sokat csalódott, megkeseredett lelkű, művelt főnemes könyveit tekintette leghűségesebb barátainak és felőlük végrendeletében külön is intézkedett. Gyűjteményét nem hagyta könnyelmű második feleségére, hanem — saját arcképével együtt — az udvarhelyi kollégiumra bízta. Özvegye tiszteletben tartotta végakaratát, és a „szép Bibliothecat, melyet [néhai férje] sok költséggel és fáradsággal tulajdon maga egybeszedett volt", a hagyatéki ügyek rendezése során, talán 1775-ben, ténylegesen átadta a kollégiumnak. 1781-ben kelt végrendeletében pedig maga részéről is az iskolára hagyta, „hogy egészen és oly hirtelen emlékezetünk e földről el ne töröltessék".[40] E gyűjtemény 382 darabbal növelte a kollégium könyvállományát. Tartalmilag változatos anyaga jellemzően mutatja be azt a fontos szerepet, amelyet a könyv a XVIII. századi erdélyi társadalom átnevelésében betöltött.

Székely László (1716—1772) típusa a közéletből birtokára visszaszorult XVIII. századi erdélyi kálvinista nemesnek.[41] Bár a vezetőrétegből származott, már nem jutott ki külföldi akadémiákra, noha anyagi módja és kedve is lett volna hozzá. Fiatal fővel ugyan 1743—1744-ben három hónapot tartózkodott Bécsben, de aztán többé ki sem mozdult Erdélyből, hivatalokat nem viselt, hanem birtokain gazdálkodott. Könyvei azonban ennek ellenére úgyahogy összekötötték Európával és sok mindent elhoztak hozzá a világ változásaiból. Szerette a színházat és a zenét. Ezért is tartózkodott legszívesebben Szebenben, mert ott része lehetett ezekben. Reánk maradt dallamgyűjteménye (349. sz.) a maga korában és osztályához mérten Erdélyben szokatlanul fejlett zenekultúrájáról tanúskodik.[42] A barokk kor gyermeke abban a tekintetben is, hogy szenvedélyesen építkezik, különös kedvét leli díszkertek létesítésében. Előkelő származása ellenére Székely László is — sok kortársához hasonlóan — belső emigrációban élte le egész életét. S e visszavonultság, megfelelő lelkialkat esetén, alkalmat kínál az elmélkedésre, a polgárságot jellemző szellemi foglalatosságok megkedvelésére. Székely László könyvei és kéziratai egy magányos és osztályán belül is elszigetelődő ember zárt világának intellektuális erőfeszítéseit testesítik meg.

Székely László könyvgyűjtése korán, még enyedi diáksága idején elkezdődött. Gyűjteménye legkorábbi darabjai 1730—1731-ből való szerzemények (462, 546—47. sz.). Jóllehet apjától örökölt néhány kötetet (549, 571, 601. sz.), könyvtára egyértelműen az ő érdeklődését és szellemi tevékenységét tükrözi. Gyűjteménye alapjait említett bécsi útja alkalmával vetette meg, és bibliofiliája is ottani élményei hatása alatt fejlődött az Erdélyben megszokott méretek fölé. Megjegyzendő, hogy naplójának tanúságai szerint — legalábbis életének ebben a szakaszában — első felesége révén közeli kapcsolatba került mind árva Bethlen Katával, mind pedig Bethlen Imrével és feleségével. Ezek életszemlélete, könyvbarátsága szintén befolyásolhatta a Székely Lászlóét, iro-

dalompártolásuk pedig élesztgethette írói ambícióit. A könyvbeszerzés rendkívüli nehézségeire utal, hogy ő is csak ritkán jut, peregrináló deákok vagy Bécsben megforduló ismerősök révén, új külföldi könyvekhez. A gyarapítás fő forrásai számára is a hagyományos aukciók. Ezen az úton nagyon változatos, de részben már elavult könyvanyaggal gazdagította gyűjteményét. Viszonylag nagyobb számú könyvet vásárolt Komáromi Körmendi György udvarhelyi professzor (mh. 1751), saját udvari papja, Imreh Sámuel és Udvarhelyi Mihály előbb szigeti, majd kolozsvári professzor (mh. 1737) és Gidófalvi János újtordai pap (mh. 1733 k.) gyűjteményéből. Az előbbi 1717 körül Utrechtben, a három utóbbi pedig 1741-ben Hardewijkban, tehát Hollandiában, illetve 1700 tájt Belgiumban vásárolt darabokat tartalmazott.[43] Amíg ezek a szerzemények főként a filozófiai és protestáns teológiai irodalmat hozták gyűjteményébe, a sokáig külföldön élt Gyulay Ferenc tábornok (1674—1728), Pongrácz György táblai elnök (mh. 1742 körül), és a Hallében tanult, művelt Kemény János (mh. 1747) Erdély-szerte számon tartott gazdag könyvhagyatékából viszont a világi tudományok (jog, történelem, gazdaság, építészet) anyagát gyarapíthatta.[44] Gyakori szebeni tartózkodásai és szász ismeretségei révén régibb német bibliofilek gyűjteményéből szintén gazdagította a sajátját.[45]

Általában csak szakirodalmat gyűjtött, „a Román, Világi Ének, buja Versek", azaz a szépirodalom rokokó divatját naplójában egyenesen elítélte. Könyvbarátságában csupán a külföldi folyóiratok beszerzése képviseli a korszerű gyűjtőköröket. Új jelenségnek számít az erdélyi könyvgyűjtésben, hogy Székely sokat áldozott könyvei bekötésére, 1764-ben rézmetszetű címeres exlibrist készíttetett magának és azt könyvtárának minden egyes darabjába beragasztotta. Veleszületett hajlamát az elmélkedésre, olvasásra, írásra életének keserves próbatételei különösen kifejlesztették. Gyermekségét az árvaság és önző, korlátolt gyámjának sanyargatásai keserítették meg. Első feleségét, gyermekeit korán elvesztette, második házassága különféle méltatlan bonyodalmakat hozott a nyakára, egyetlen testvérével — bár családjuknak utolsó sarjai voltak — nem értették meg egymást. Könyvei között keresett tehát menedéket és gondjai elől irodalmi kísérletekbe temetkezett. Amint a haláláról írt vers mondja: „Ah ti könyvek, holt személyek, Kikkel beszélgettem, Mint élőkkel, bús napjaim jobban töltöttem"[46] (20. kép).

Mai csonkaságában is több ezer oldalnyi az az írói hagyaték, amelyet Székely László, könyvgyűjteményére támaszkodva, vidéki magányában, a kortárs nemesi társadalom igénytelen szellemi életének sivár viszonyai között létrehozott. Terjedelmes fordításai, versei és önéletrajzi feljegyzései ugyan nem árulnak el különösebb írói talentumot, de élesen belevilágítanak írójuk lelkivilágába, és őszinte rajzát nyújtják annak a zsákutcába jutott társadalomnak, amelynek az ő élete szintén részese volt. Említett bécsi útjáról készített terjedelmes naplója napjainkra elkallódott, de később összeállított önéletrajza egyes részleteket megőrzött belőle. Első felesége halála után, 1747-ben, kezdte el és 1751-ben fejezte be *A Tseh Országi Ecclesiának Üldöztetésének ... Históriája* c. tiltott könyv fordítását. 1760—1762 között készítette el Petrarca *A Jó Szerentsének és a Szerentsétlenségnek orvosságairól* szóló terjedelmes filozófiai művének magyarítását (354. sz.), melyet 1813-ban az ő megnevezése nélkül Debrecenben ki is nyomtattak. Ezzel párhuzamosan dolgozott Johann Hübner (1668—1731) hamburgi professzor közkedvelt nagy földrajzi-történelmi munkája fordításán. Ennek első kötété-

vel *Magyar Geographia* címen 1762-ben készült el (353. sz.). 1763-tól fogva egészen haláláig — úgy látszik — főként családja történetén és saját életének leírásán dolgozott.[47] Ez utóbbinak verses változatát is elkészítette 366 négysoros szakaszban. Székely László könyvtárával tehát egy XVIII. századi literátor gyűjteménye került az udvarhelyi kollégium birtokába.[48]

Zágoni-theca

Az előbbiekkel jelentőségben nem versenyezhet Zágoni Márton újtordai református pap 155 darabot számláló gyűjteménye, mely 1786-ban szállott a kollégiumra. Az adományozó Udvarhelyen végezte iskoláit, és könyveit az alma mater iránti hála vezérelte ide. Eredeti állománya napjainkig kétharmadára csökkent, és már az 1797. évi leltározás idején is keveredtek bele más állagokból származó kötetek. Ennek ellenére megállapítható, hogy szokványos protestáns teológiai művek együttese két nemzedék: a fiú és apja gyűjtéséből.[49] A legértékesebb köteteket Zágoni Márton 1734-ben Utrechtben, 1735-ben az Odera melletti Frankfurtban, 1736-ban pedig Boroszlóban, apja, Zágoni Gábor (mh. 1741), udvarhelyi esperes-lelkész pedig 1725-ben Bernben és Utrechtben folytatott egyetemi tanulmányai idején szerezte. Természetesen mindketten korábbi itthoni papi gyűjteményekből szintén gyarapították könyvtárukat. Így a mai olvasó a Zágoni-thecából az erdélyi kálvinista papság akadémikus átlagának legfontosabb szakolvasmányait ismerheti meg a XVII. század végétől fogva számított évszázadban.[50] E gyűjtemény tehát nem a híres orvos Zágoni Gábor (mh. 1787), hanem testvére és apja könyveit tartalmazza. Az orvos az enyedi kollégiumra hagyta könyvtárát és az ott pusztult el 1849-ben.[51]

Málnási-theca

Az erdélyi papi társadalom csúcsainak teológiai műveltségét viszont Málnási László könyvtára segítségével mérhetjük fel. Az udvarhelyi kollégium nagy istápolója nemcsak másokat serkentgetett a könyvtár gyarapítására, hanem már 1770-ben maga is úgy rendelkezett, hogy halála után minden könyvét és minden „haszon vehető" írását ez a kedvenc iskolája örökölje.[52] 1779-ben és 1780-ban át is adta a kollégium szempontjából leghasznosabb könyveit.[53] Amikor pedig 1792-ben nyugalomba vonult és Szebenből patrónusaihoz Gernyeszegre költözött, gyűjteménye többi részét is Udvarhelyre küldte.[54] Csak az újabb és főként magyar nyelvű kiadványokból tartotta vissza a legszemélyesebb érdekű és vonatkozású köteteket. Ezeket halála után, 1798-ban, csatolták gyűjteményéhez, amelynek állománya így 416 kötetre emelkedett.

Tudományos könyveinek zömét Málnási 1749—1752 között Leidenben vásárolta az ottani egyetemen folytatott tanulmányai során.[55] Minthogy a gazdag holland könyvpiacon minden rendelkezésére állott, e válogatás egyben érdeklődésének területeit is elárulja. A kartezianus és wolfianus filozófia, a coccejanus teológia kézikönyvei mellett feltűnő a lelkészkedés gyakorlati vonatkozásaival, elsősorban az igehirdetéssel kapcsolatos munkák, a zsidó és görög szövegek, általában a filológiai, egyházi régiségtani és történeti művek, valamint a bibliai kommentárok nagy száma. A köteteiben olvasható számtalan bejegyzés, összefüggő annotáció tanúsítja, hogy a Főkonzisztórium sze-

beni papja sokat forgatta könyveit és alaposan feldolgozta azokat.[56] Százával reánk maradt prédikációi páratlan lehetőséget kínálnak annak tanulmányozására, hogy az akadémiákon járt erdélyi diákok miként értékesítették külföldön szerzett ismeretanyagukat.[57] Málnási első enyedi próbálkozásaitól kezdve megőrizte prédikációi kéziratait. Tekintve a prédikáció műfaji fontosságát a barokk korban, Málnási gyűjteménye az irodalomtörténeti vizsgálódásnak párját ritkító anyagot kínál. E prédikációk zöme azonban az erdélyi református rendek legfőbb vezetői előtt hangzott el köztiszteletben álló vezető személyiség szájából, és így a kor közvéleményének formálásában sem mindennapi szerepet tulajdoníthatunk nekik. Az olvasmányok és nyomukban létrejött intellektuális alkotások összehasonlító tanulmányozására az udvarhelyi kollégium könyvtárában — Székely László gyűjteménye mellett — a Málnási-theca nyújtja a második olyan alkalmat, amilyen az erdélyi felvilágosodás századának kutatói számára csak kivételesen adódik.

A könyvbarát Málnási Lászlóhoz azonban legközelebb azoknak a köteteknek a segítségével férkőzhetünk, amelyeket haláláig magánál tartott.[58] Gyűjteményeinek ezt a részét „Magyar könyveim" néven emlegette, jeléül annak, hogy Bod és Bethlen Kata példája őt szintén ösztönözte a magyar könyvek gyűjtésére. Azt is jellemzőnek vehetjük, hogy ezek között élete végéig magánál őrizte Bethlen Kata „Magyar Bibliotheca"-jának Bod Péter összeállította jegyzékét (926. sz.). Olyan kötetei is voltak Málnásinak, amelyeket éppen ebből a híres gyűjteményből kapott ajándékul (pl. 1015. sz.). Málnási azonban nem törekedett régi magyar nyomtatványok gyűjtésére, hanem a kortársi irodalom termékeit szerezte meg magának.

A könyvben mindig a művelődés, az intellektuális munka hatékony eszközét látta, s ezért igyekezett előmozdítani hitsorsosai, elsősorban Bod Péter munkáinak kinyomtatását. Gyakorlati szellemére és művelődéspolitikai érzékére egyaránt jellemző, hogy mindenekelőtt az anyagi alapokat akarta megteremteni a patrónusoktól függetlenített, az intézményesített kálvinista könyvkiadás számára. 1765-ben Bethlen Farkas altábornagy (Kata öccse) hagyatékának egy töredékéből a „szükséges könyveknek nyomtattatásokra állandó Fundus"-t létesített. Ezt kölcsönadta a szerzőknek azzal a kötelezettséggel, hogy könyvük megjelenése után visszatérítik a kapott összeget, melyet aztán ismét másnak a rendelkezésére bocsátanak.[59] Málnási magyar könyvgyűjteményének egy része éppen az ő buzgólkodása folytán jelenhetett meg és működésének legszemélyesebb emléke volt. A XVIII. századi erdélyi tudomány ismert nagy alakja, Bod Péter mellett tehát ott áll, ismeretlenül is, Málnási László, akiben pedig az erdélyi magyar könyvkiadás egyik úttörő szervezőjét tisztelhetjük.

Málnási haláláig gyűjtötte azokra a kérdésekre vonatkozó könyveket, amelyeknek szolgálatában egész életét elégette. A vallási toleranciával, a jozefinista valláspolitikával foglalkozó legfrissebb kiadványokat éppen úgy megszerezte magának, mint az 1795-ben Szebenben megjelent *Imago nationis Siculicae*, vagy *A földmívelő népnek erkölcsi regulái* (Pest, 1783), vagy *Új próba, mely szerint jó volna ezután élni és írni a magyar nyelven* (Kvár, 1794) című kötetet.[60] Végső kívánsága az volt, hogy jeltelen sírba temessék. Udvarhelyen őrzött könyvtára azonban minden márványkőnél maradandóbb emlékműként hirdeti ma is Málnási László művelődési szolgálatait.[61]

Korda (Nemes)-theca

A Bod Péter és árva Bethlen Kata körül összetoborzódott irodalom- és könyvbarát körnek volt a tagja özv. Korda Zsigmondné Nemes Júlia is[62], akinek könyvgyűjteménye 1796-ban szállt az udvarhelyi kollégiumra. Sorsának sokban azonos alakulása szintén hozzájárulhatott, hogy Bethlen Katáéhoz hasonló elvek szerint rendezze be életét. Nagyon fiatalon feleségül adták a nála jóval idősebb Korda Zsigmondhoz, akit nem szeretett. Alig múlt húszesztendős, amikor már egy megaláztatásokkal teli, boldogtalan házasság volt a háta mögött, előtte pedig az újabb megpróbáltatásokat hozó özvegység.[63] Gyermeke nem lévén, férje rokonai megpróbálták őt teljesen kiforgatni a Korda-birtokokból. Özvegyi jussát olyan zálogos jószágokban adták ki, amelyeket tulajdonosaik többnyire rendre visszaváltottak, járandóságait nem folyósították rendesen. De saját családjával is meghasonlott. Bátyja, Ádám, gyermekeivel együtt, a közéleti érvényesülésért olyan engedményeket tett, olyan életet élt, amelyet ő mélységesen elítélt.[64] Székelykeresztúri magányában csak a közelében élő árva Bethlen Katával (aki Klára nevű testvérének sógornője volt), Bethlen Imréné Gyulai Klárával és Teleki Lászlóné Ráday Eszterrel tartott fenn kapcsolatokat.[65] A magyar nyelvű irodalom áldozatos pártolása, a magyar könyvek gyűjtése, a kálvinista egyház és iskolák támogatása pedig ebben a körben erkölcsi kötelesség volt.

Nemes Júlia is örömmel vállalta ezt, noha anyagi lehetőségei jóval szerényebbek voltak amazokénál. Ilyen szerepe főként azután bontakozott ki, hogy baráti körének fentebb említett tagjai rendre elhaltak. Támogatottja volt például Benkő József (1740—1814) is, a későbbi híres tudós.[66] A kálvinista közvélemény a hetvenes évek elején már azt tartotta, hogy „majd nincsen valamire való úriasszony az országban az egy Korda Zsigmondné Nemes Júlia... kívül".[67] Jótékonykodása közismert volt Erdély-szerte. Különösen sokat áldozott, erején felül is, az udvarhelyi kollégium fejlesztésére, amely iránt — miként 1785-ben kelt végrendeletében maga mondja — „eleitől fogva megkülönböztetett hajlandósággal" viseltetett.[68] Kedves könyveit is ennek az iskolának hagyta. Olyan köztiszteletben álló személynek számított kortársai előtt, hogy — az ellenőrizhetetlen hagyomány szerint — az egyik választáskor ő kapta a legtöbb szavazatot az udvarhelyszéki főkirálybíróságra.[69]

Nemes Júlia könyvgyűjtése 1742 körül kezdődhetett. Egyik kötetében (1100. sz.) olvashatjuk ezt a bejegyzést: „Ezen könyvét több kedves jószágai közé számlálja 1742 esztendőben, júniusnak 2. napján Árva Nemes Júlia." Gyűjtése 1760—1770 között folyt lendületesebben. Ekkor sokat köttetett, gyűjteményének darabjait akkor jelölte meg, Gyulai Klárához hasonlóan, nevének kezdőbetűivel és évszámmal *N. J.*, vagy *Á. N. J.* formában. Nemes Júlia eredetileg 224 darabot kitevő thecaja tartalmi vonatkozásait tekintve erősen emlékeztet Bethlen Kata könyvtárára: vallásos, kegyes olvasmányok váltogatják benne egymást a gondos háziasszony számára szükséges orvosi, kertészeti, gazdasági munkákkal. Lényegét tekintve ez is „Magyar Bibliotheca", de az anyanyelvűség már nem olyan kizárólagos benne, mint amabban. Az idők változásának jele, hogy Nemes Júlia már németül és franciául is olvas (1058, 1115, 1159. sz.), zenével foglalkozik, külön is segélyezi azokat a székely diákokat, akik Segesvárra mennek német szóra.[70] Gyűjteménye felekezetileg sem annyira zárt, mint a példaképéé. Például, a katolikus írónő

Csáky Katalinnal (1726—1794) szintén tartott fenn kapcsolatokat, munkáját őrizte könyvtárában (1153. sz.). Gyűjtésének fő területe az élő, kortárs irodalom, a friss szellemi táplálék. Régi magyar könyveket csak abban az esetben vásárol, ha tárgyuk szerint fontosak számára. Bár a szép kötést, gondos kiállítást kedvelte, a tartalom volt előtte döntő. Ha valami érdekelte és nyomtatásban nem szerezhette meg — hagyományos módszer szerint —, lemásoltatta magának. Ezért gyűjteménye viszonylag gazdag kéziratos kötetekben[71] (37. kép).

Nemes Júliát olvasmányai is Bethlen Katához hasonló, de lágyabb lelki alkatnak mutatják. A csalódások, megpróbáltatások feletti elmélkedés, a „békességes tűrésnek oskolája" (1118. sz.) az ő lelki életének szintén központi témája és könyveitől ehhez vár segítséget. Az érzelmes pietista vallásosság azonban benne nem ötvöződik olyan keményen a kálvinista ortodoxia merevségével. Csak sajnálható, hogy egyben nem volt olyan közlékeny egyéniség, mint példaképe, mert emiatt a magyar irodalom szegényebb lett egy mélységben esetleg Bethlen Katáéval versenyző XVIII. századi önelemzéssel. Könyvtára azonban így is beszédesen vall a késő barokk Erdély egyik igen művelt asszonyának különös, finom lelkivilágáról.[72]

Teleki-theca

A könyvtár Teleki-thecája az erdélyi könyvgyűjtés múltjának egy másik, de az előbbieknél nem kevésbé érdekes, új mezejére vezet át. Ennek 1800-ban örökölt és a következő esztendőben átvett 711 kötetével a formálódóban lévő világi értelmiség jelentkezett a kollégiumi könyvtárat gyarapító társadalmi erők sorában. Az addig legnagyobb adománykönyvtár létesítője ugyanis nem a főrangú széki Teleki család tagja, hanem dálnoki egyszerű székely családból származik. Nem tartozott a nemességnek ahhoz a részéhez sem, amelyik hivatalnokoskodása ellenére megmaradt feudális úrnak, hanem a szó mai értelmében vett értelmiségi pályán, ügyvédként élte le életét. Amíg a XVIII. század közepe előtt, a világi társadalom körében, csak arisztokraták vagy gazdag patríciusok gyűjtöttek maguknak nagyobb számban könyveket, e század második felében már a kizárólag csak értelmiségi munkájukból élők kezén is jelentős szakkönyvtárak formálódhattak. Ez a fejlődés az udvarhelyi könyvtár esetében kitűnően érzékelhető a Bethlen-, a Székely- és a Teleki-theca példáján.

Dálnoki Teleki Mihály (kb. 1720-5—1800) ma már mindenkitől elfeledett életpályája és könyvtárának kialakulása egyaránt tanulságos mind az erdélyi világi értelmiség formálódásának, mind pedig e réteg bibliofiliájának megismeréséhez. Életének talán legmaradandóbb teljesítménye és egyben intellektuális fejlődésének eleven krónikája Székelyudvarhelyt őrzött könyvtára. Ez a tehetséges, de szegény székely nemes ifjú is bizonyára az udvarhelyi kollégium közvetítésével került fel 1743 körül a kolozsvári református kollégiumba.[73] Itt, úgy látszik, a tudós Verestói György professzortól kapta az első indíttatásokat a könyvek gyűjtésére (1613. sz.). Mindenesetre 1745-től kezdve megőrizte kollégiumi jegyzeteit és gyűjtögette a könyveket. Könyvtárának ezek az első kéziratos darabjai ma már ritka és értékes forrásai az erdélyi iskolatörténetnek (1495, 1704, 1755. sz.). Nemcsak könyvbarátságára, hanem élete egész alakulására döntő következményekkel járt, hogy 1751-ben a még gyermek Kendeffi Elek (1740—1783) mellé került nevelőnek.[74] Minthogy a tehetséges főrangú ifjú nevelését gyámja, a literátus Lázár János

(1703—1772) irányította, a fiatal Teleki Mihály az erdélyi kálvinisták legműveltebb köreivel került állandó és közeli kapcsolatba. Ezekben a körökben pedig a könyvek szeretete, a tudományokkal és az irodalommal való foglalkozás általánosnak mondható. Lázár János nemcsak népszerűsítette Erdélyben Christian Wolf és Voltaire filozófiáját, hanem maga is könyveket írt, adott ki és szenvedélyes bibliofilnek számított.[75] A gyámsága alatt felnevekedő két Kendeffi-árvát, Eleket és húgát, szintén ráneveltette a könyvek szeretetére. Elek Svájcban, Franciaországban, Belgiumban végzett tanulmányai során és Bécsben vásárolt össze magának korszerű könyvtárat; testvére, Rákhel viszont Bethlen Kata legfiatalabb követőjeként a magyar könyvek gyűjtésével tette nevét ismertté kortársai körében.[76]

A Kendeffieken kívül Teleki Mihály, mint jogtanácsos, 1762-től fogva özv. Wesselényi Istvánné, a tollforgató, tudós Daniel Polixéna (1720—1775) irodalompártolásáról híres zsibói udvarában is állandó vendég volt. Itt kötött ismeretséget a családnál nevelősködő Cornides Dániellel (1732—1787), a XVIII. századi magyar tudománytörténet kiemelkedő alakjával és az egyik Wesselényi leányt feleségül vevő ifj. Teleki Ádámmal (1740—1790), a Cid magyarra fordítójával.[77] Ha még felemlítjük, hogy Teleki Mihály kapcsolatban állott a tudós Benkő Józseffel, Málnási Lászlóval éppen úgy, mint a Kemény család több tagjával, akik tízmázsás tételekben hozták be Bécsen át a külföldi könyveket, vagy a vásárhelyi Tékát alapító Teleki Sámuellel (1739—1822) és a kollégiumok professzoraival, akkor nagy vonalakban máris körülhatároltuk azt a protestáns társadalmi környezetet, amelyben a tehetséges székely ügyvéd bibliofiliája kialakult.[78]

Teleki első nagyobbszabású könyvvásárlásáról 1754-ből maradt adat.[79] Ekkor egyik tordai ismerősétől húsz darab latin, német, olasz és francia munkát (főként nyelvkönyveket) és „egy tokos, mathesishez való czirkalom"-ot vásárolt magának. Korán felismerte azonban, hogy a belföldi könyvpiacon nem elégítheti ki igényeit és a szakkönyveket külföldről kell beszereznie. Olthatatlan tudásvágya is hajtotta, hogy előkelő tanítványához hasonlóan kijusson külföldre. „Én tsak szeretném egy kis világot látni; néha majd sírok, hogy itt maradtam, kivált mikor a nyelv eszembe jut. Ha a jövő esztendőbe nem megyek, osztán vége... Én kész vagyok Párisig is elmenni... hogy mennyek valamivel túl Bétsen, mert a már nem messze az erdélyieknek" — írja 1761-ben a külföldön tartózkodó Kendeffi Eleknek.[80] Anyagi körülményei azonban egyelőre ezt nem engedték meg. Előbb meg kellett alapoznia a létét. Ebből a célból 1762-ben ügyvédi képesítést szerzett magának kora egyik legismertebb jogásza — bibarcfalvi Simon János — mellett. 1764-ben ügyészi állást kapott a Doboka megyei Állandó Táblán, de hírnevét valójában a Kendeffiek, Wesselényiek, Kemények jogtanácsosaként alapozta meg.[81] „Már vén legény" és „a szürke juhnál szürkébb" a feje, de amikor 1766 tavaszán Kemény Simon ügyében a pesti Táblán tárgyalva felmerül Bécsbe utazásának szüksége, még mindig olyan eleven benne a művelődési vágy, hogy habozás nélkül kap régi álma megvalósításán. Bár elegendő pénz sem volt nála és eleinte valósággal nélkülözött, mégis kb. három esztendeig Bécsben maradt.[82]

A határőrség felállításával kapcsolatos kártalanítások és perek intézésével tartotta fenn magát Bécsben és mohón szívta magába mindazt, amit a ragyogó császárváros a fojtott levegőjű Erdélyből érkezőnek a művelődésből

nyújthatott. Megtanult németül és talán némileg franciául, ismeretségeket kötött a bécsi magyar kolónia értelmiségi tagjaival és az államügyek legfőbb intézőivel, kitűnő mesteremberekkel és művészekkel, de mindenekelőtt a könyvkereskedőkkel. Új világ tárult fel előtte, melyben szabadon kiteljesíthette önmagát, és amelynek varázsát élete végéig magában hordozta. Első bécsi útját ezért követték újabb és újabb, általában szintén huzamosabb bécsi tartózkodások. Fáradtságtól vissza nem riadva, húsz éven keresztül minden alkalmat megragadott, hogy újból és újból ízlelhesse a bécsi élet polgáriasultabb légkörét, és hogy lépést tarthasson a kor felgyorsult szellemi fejlődésével. 1774 nyarától 1776 elejéig egyhuzamban, 1777-ben, 1779-ben, 1780-ban néhány hónapig, 1781 tavaszától 1782 végéig József császár nagy reformjainak lázas időszakában, majd utoljára 1785 nyarán tartózkodott Teleki Mihály Bécsben.

Ezek a bécsi utak az ő életformáján is sokat finomítottak. Ő is négyüléses, fedeles német hintót vásárolt magának gyakori utazgatásaira, bécsi vésnökkel metszetett címeres gyűrűvel pecsételt, fővárosi művésszel festette meg Mária Terézia és József császár, valamint önmaga arcképét, nélkülözhetetlen és bizalmas szakértőjévé vált főrangú ügyfeleinek.[83] Már úgy látszott, hogy Kendeffi Elek magas bécsi hivatali megbízatást nyer a császártól és vele Teleki Mihály is végleg felkerül a birodalmi székvárosba, amikor egykori tanítványának váratlan halála 1783-ban egyszeriben szétfoszlatta reményeit, hogy kiszabadulhat az itthoni feudális világ szorításából.[84] Teleki Mihály azonban erősebb egyéniség és szilárdabb jellem volt, mint Bécs fényétől megszédült erdélyi kortársai többsége. Őt a birodalom fővárosa gazdagította és kiművelte, de eredeti lényéből nem forgathatta ki. Élete végéig változatlanul megmaradt annak az egyenes és emberséges, puritán kálvinista értelmiséginek, aki korábban volt. Bár elismerten jó ügyvéd volt, tudását nem a mindenáron való vagyonszerzés eszközének tekintette. „Nekem minden csak ad usum [használatra] kívántatik az életben" — vallja meg Kendeffi Eleknek, s a tulajdon, a birtoklás azon túl őt nem érdekelte.[85]

Egykori tanítványa korai halála után élete fő értelmét az özvegy és gyermekei birtokjogainak megvédelmezésében találta meg. Ezt látta el szinte családtagként, önzetlenül. Elöregedése után, minthogy családot sem alapított, Kendeffi Elek leánya istápolgatta a magányos Teleki Mihályt. Nála is halt meg Sárpatakon 1800-ban. Teleki Mihály és a Kendeffi család kapcsolata érdekes példája a familiaritás felbomlását is túlélő emberi viszonylatoknak a XVIII. századi erdélyi nemesi társadalomban. Mindez azonban egyáltalán nem befolyásolta Telekit, hogy a főrangú megbízók perei mellett a szegény emberek ügyeiben is bátran síkra szálljon, noha tudta jól, hogy „igen nehéz szegény ember ügyét folytatni nagy emberek haragja ellen". Ezért is írja Teleki Ádám főispánnak: „én bizony sok előttem nyilván való praevaricatiokat [visszaéléseket] fel fogok adni, melyekkel a szegény contribuens [adózó] népet terhelik a Nagyságod némely subofficiolatusai [alárendelt tisztviselői]".[86]

Életét szolgálatnak tekintette, tudását pedig ennek eszközéül fogta fel. Meghatók annak a megingathatatlan hűségnek a jelei, amellyel hazáját, egyházát és egykori tanítványának családját szolgálta. Élete végére érve is arra törekedett, hogy annyi féltő gonddal összegyűjtött könyvtára, legjelentősebb vagyontárgya, halála után is szolgáljon annak a közösségnek, amelyből a ta-

nulás révén kiemelkedett. Akaratának ezekkel a reá jellemző szavakkal adott hangot végrendeletében: „Valaminthogy eddig is a tudományokat és azokban gyönyörködő jóra igyekezőket annyival inkább betsüllettem, minthogy én is ezekben való szorgalmatosságomnak köszönöm az isteni áldás által mind betsültetésemet, mind azok által szerzett vagyonaimat, hogy a tudományokat szerető ifjaknak felsegillésére addig is kész igyekezetemet megbizonyítsam, a nemes székely, mint szülő kedves nemzetemhez vonszó indulatból hagyom és testálom sok utazásaimmal és szorgalmatosságommal egybengyűjtett könyveimet a nemes Udvarhelyi Reformatum Collegiumnak oly formán, hogy azokat illő gondviselés alatt megtartván, azokkal az ifjúság tanulása könnyebbítésére megkívántató Könyv-Tárját szaporítsa."[87] Még halálos betegen is az volt a fő gondja, hogy visszaszerezze a kollégium részére azokat a könyveit, amelyeket egyes ismerősei, visszaélve azzal, hogy már nem látott jól, elvittek a lakásából.[88]

Teleki Mihály könyvszeretetének gyökerei ugyan az erdélyi kálvinista hagyományokba nyúlnak vissza, de bibliofiliája és gyűjteménye mégis lényegében Bécsben nyerte el végleges arculatát. Az erdélyi magyar irodalom és könyvkiadás hírei kezdettől fogva állandó témái voltak bizalmas leveleinek. Ez az érdeklődési köre Bécsben jelentősen kitágult, a jogtudomány mellett, a politika, az államvezetés szakirodalma és a történelem irányában. Saját gyönyörűségére, de főrangú megbízói kívánságainak teljesíthetése érdekében is, szoros kapcsolatokat épített ki a bécsi könyvkereskedőkkel, köztük a „leghíresebb bibliopola Gräfen úrral". Így szerzett járatosságát, alapos szakismereteit aztán ügyesen kamatoztatta saját gyűjteménye kiépítése során. Állandó látogatója volt az árveréseknek, mert megtanulta, hogy legelőnyösebben azokon lehet könyveket vásárolni. Megrótta azokat az erdélyi arisztokratákat, akik — mint Kemény Sámuel is — tájékozatlanságukban valósággal pazarolták a pénzt és így kevesebb könyvet, szellemi értéket hoztak haza, mint egyébként tehették volna. A bécsi könyvpiac titkaiba Nagy Sámuel (1730—1802), a reformátusok udvari ügyvivője és híres gyűjtő, a könyvtáralapító Ráday Gedeon (1713—1792) könyvbeszerzője vezethette be Telekit. Vele Bécsben kötött bizalmas barátságot.[89]

Neki nem volt módja arra, hogy mázsaszámra vásárolja a könyveket, de mert értett hozzájuk, ismerte az árakat, viszonylag kevés pénzzel tekintélyes és szakszerűen válogatott értékes gyűjteményt sikerült összeszednie. A császárváros elhunyt kormányhivatalnokainak árverésre bocsátott könyvtárai valósággal kínálták Teleki Mihálynak az őt érdeklő műveket. Az egyébként is gazdag bécsi könyvpiacot későbbi ott-tartózkodásai idején különösen élénkké tették a feloszlatott kolostorok könyvtáraiból értékesítésre kerülő könyvtömegek. Teleki ebből is kivette a részét, bár pusztán régiségükért maga számára nem vásárolt könyveket. A köteteiben található korábbi névbejegyzések, ex-librisek és supra-librosok bizonysága szerint, egyebek mellett különösen sokat vásárolt Johann Georg Mannagetta (mh. 1751), az Államtanács tagja, VI. Károly császár bizalmas munkatársa, a Pragmatica Sanctio elfogadásának egyik keresztülhajtója 1768 márciusában elárverezett könyvtárából, mely magában foglalta Johann Wilhelm Mannagetta (mh. 1666), a bécsi egyetem híres orvosprofesszorának, a császári udvar történetírójának gyűjteményét is. Franz Wenzel Stephan Kronenfels, a csehországi fellebbviteli bíróság tanácsosának, Franz Honorius Trauttmannsdorf (mh. 1719), az Udvari Kamara volt elnökhelyettesének, Johann Friedrich Eger (mh. 1771) kormány-

tanácsosnak, Anton Albert Schmerling, az Udvari Kamara tanácsosának, a bécsi polgari környezetből magas gazdasági hivatalokra emelkedett Jakob Joseph Sebastian Hauer, vagy a birodalom katonai-politikai vezetőköreihez tartozó Ferdinand Ernst Mollarth könyvtárának egyes darabjait szintén megszerezte magának. A kolostori gyűjtemények elárverezése során Teleki Mihály a bécsi és bécsújhelyi jezsuiták, a klosterneuburgi augusztinusok könyvtárából részesült. Becses darabok jutottak hozzá a bécsi egyetem Van Swieten által oktalanul feláldozott régi könyvtárából. Például eredetileg a sziléziai bursáé volt a Teleki-thecában található egyetlen ősnyomtatvány is (1654. sz.).

Könyveinek változatos, szép kötései azt mutatják, hogy Teleki Mihály ízlése Bécsben ebben a tekintetben is kifejlődött. 1782-ben így ír Kendeffi Eleknek: „Ne sajnálja Nagyságod a jó kötést azon szép könyveken... ha már compactor kezében megyen, legyen egyforma, tisztességes kötés... bőrbe, aranyasra, mind együtt."[90] Önmagának azonban alig köttetett, mert kevés pénzét inkább könyvvásárlásra fordította. Bár könyvvásárlásaiban a tartalmi szempont látszik döntőnek, arra is gondot fordított, hogy lehetőleg szépen kötött példányokat szerezzen magának. Ezért kínál ma is olyan gazdag anyagot a Teleki-theca a XVI—XVIII. századi osztrák könyvkötések tanulmanyozásához.

A bécsi árveréseken és bibliopoláknál sok latolgatás után összevásárolt Teleki-gyűjtemény előbb Székre, majd Balába került, és a mezőségi sártengerben valóságos intellektuális oázist jelenthetett annak idején. Telekinek mindkét helyen volt külön „könyves háza", ahol a környékbeli nemesek és prédikátorok közül sokan megfordultak olvasmányok szerzése céljából. Könyvgyűjtésének igazi haszna azonban csak az udvarhelyi kollégiumban mutatkozhatott meg, noha a fejlődés ütemének gyorsulásával könyvtárának anyaga, jelentős részben, viszonylag hamar elavult. Teleki — Lázár János hatására is — a wolfiánus filozófián nevelkedett, Bécsben a francia földről érkező új eszmékkel ismerkedett meg, és legalábbis kezdetben a jozefinizmus lelkes híve volt. Nem csupán azért, mert protestáns és a toleranciában közvetlenül érdekelt, hanem mert igazságosabb és felvilágosultabb rendszernek vélte. „Elértük az időt, amelybe verum dicere nemo vetat [senki sem tiltja, hogy megmondjuk az igazat]", mert senki Bécsben „azért meg nem neheztel, ha valaki igazat ír", és mert abban reménykedett, hogy „talán az Úr Isten felhozza a mi napunkat is ezután". Öntudatosan vallotta, hogy „az idő megszelídíti az embereket és a tudomány"[91], és ezért látta olyan fontosnak a nyomtatott betű szerepét. Ezért gyűjtött erején felüli áldozatokkal könyvtárat, foglalkozott a kálvinista könyvkiadás kérdéseivel, agitált azért, hogy a Bécsben tanult híres betűmetszőt, Kapronczai Ádámot (1744—1786), a kolozsvári és enyedi kollégium együttesen alkalmazza nyomdásznak, hogy korszerűsítsék a református iskolák tanításának módját stb.[92]

Dálnoki Teleki Mihályt az erdélyi wolfianizmus tette fogékonnyá a bécsi felvilágosodás és a jozefinizmus eszméire. Alakja és pályafutása a XVIII. század végi erdélyi értelmiség egyre összetettebb képletében külön típust testesít meg. Könyvgyűjteménye azért művelődéstörténeti fontosságú ritka emlékünk, mert segítségével pontosan kimutatható, hogy egy haladni vágyó világi értelmiségi milyen szellemi útravalóval szerelkőzhetett fel az erdélyi kálvinizmus legjobb szellemi központjaiban, és ehhez miket recipiált abból az újból, amit Bécs kínált számára. Mert Teleki Mihály gondos mérlegelés után azokat a köteteket választotta ki a gazdag bécsi kínálatból, amelyeket a maga

számára szükségeseknek vélt, amelyek érdekelték. Könyveiből, mint egy tükörből, leolvasható intellektuális fejlődése a kollégiumi évektől kezdve késői öregségéig. Így avatja könyvszeretete az elfeledett, puritán székely jogászt kulcsfigurává az erdélyi értelmiség történetének kutatásában.[93]

Cserei-theca

A XVIII. század második felében végbement változások jeleként foghatjuk fel, hogy a századfordulón — Teleki Mihályon kívül — még két másik székelyföldi világi értelmiségitől is örökölt a kollégium könyveket. Cserei Farkas és bibarcfalvi Osváth László egyaránt a helyi közigazgatás területén tevékenykedő köznemesek voltak. Úgy látszik, hogy egyikőjük sem mozdult ki Erdélyből, s így gyűjteményüket a helyi könyvpiacon kellett összehozniok. Innen az elavult művek és a hagyományos teológiai tárgyú kötetek viszonylag magas száma mindkét gyűjteményben. Új és egészséges jelenség azonban a határozott művelődési igény és az ehhez kapcsolódó könyvgyűjtés feltűnése ezekben a viszonylag elmaradott vidéki nemesi körökben.

A Cserei család összekuszált genealógiájában nehéz szétválasztani az egyidőben élt több Farkas nevű családtag adatait. Minthogy a Cserei-theca 57 kötete Bölönből került 1800—1803 között a kollégium tulajdonába, gyűjtőjét abban a kevésbé ismert Cserei Farkasban kell keresnünk, aki 1767-ben Miklósvárszék Tábláján ülnök volt, de a következő évben már kivált a közszolgálatból és gyermektelenül halt el, esetleg ennél az időpontnál évtizedekkel később. A Cserei családnak abból az ágából származik, amelyik kitartott a kuruc hagyományok és a protestantizmus mellett, és ezért a század közepére már minden tekintetben háttérbe szorult az aulikussá és katolikussá lett rokonaival szemben. Apja, János, fiatal korában II. Rákóczi Ferenc (1676—1735) fejedelem székely udvari lovasságának vezetőjeként a fejedelem egyik legállhatatosabb székely híve volt, aki urát Lengyelországba is követte és csak egy évtized múltán kérte a császár kegyelmét. Közben Erős Ágost lengyel király és szász választófejedelem (1694—1733) szolgálatában állott, Lipcsében, illetve Szászországban élt, tanult, világot látott. Elkobzott birtokait a történetíró Cserei Mihály (1667—1755) kapta a császártól adományul, de ő, amikor kuruc rokona 1720-ban személyére nézve kegyelmet nyert, azokat visszaadta neki. Cserei Mihály „tanult, okos, nagyelméjű ember"-nek nevezi Cserei Jánost. Benkő József pedig jogtudását emeli ki.[94] A Cserei-theca e János könyveiből is többet megőrzött, de zömében mégis inkább fia, Farkas gyűjtésének látszik. Ez a Bölönben élt Cserei Farkas, a könyveiben olvasható bejegyzéseiből gyaníthatóan, 1745—1746 körül Enyeden tanulhatott, majd 1753 körül tiszt volt a Gyulay gyalogezredben Kolozsvárt. Néhány évvel később, talán apja halála után, hazatelepedett szülei birtokára és Miklósvárszék határain túlterjedő közszerepet nem játszott.

E két Cserei gyűjteménye, néhány darab kivételével, latin nyelvű és javarészt jogi, filozófiai tárgyú művekből áll. Persze több történelmi, irodalmi tárgyú kötet és a mi körülményeink között figyelemre méltó természettudományos anyag szintén akad benne. Ez utóbbi, minden valószínűség szerint a külföldet járt János olvasmányaként kerülhetett a bölöni könyvtárba.[95] Néhány szép kötés e gyűjtők ilyen fajta igényeinek színvonalára vet kedvező fényt (1986, 2093, 6248. sz.).

Osváth-theca

Bibarcfalvi Osváth László 1804-ben hagyta végrendeletileg a kollégiumra 162 kötetet számláló kis könyvtárát és domáldi birtokrészét.[96] Az adományozó személyéről, pályafutásáról csak nagyon keveset sikerült megállapítanunk. Bizonyára az udvarhelyi kollégiumban tanult, 1769—1770-től fogva jegyzője, 1794-től ülnöke, 1800-tól kezdődően pedig alkirálybírája volt Bardócszéknek és vicecuratora az erdővidéki tractusnak. Könyvtárának összetétele csak részben tükrözi az ő személyes érdeklődését. A gyűjtemény alaprétegét ugyanis még Osváth Sámuel könyvei alkotják. Az ő révén kerültek a thecába azok az 1743-ból és 1758—1762 közti időszakból való kéziratos enyedi diákjegyzetek, amelyek becses darabjai e thecának és értékes emlékei az enyedi kollégiumban egykor folyt oktatásnak. Nagyon jellemző, hogy a kispénzű székely gyűjtők körében még a XVIII. század közepén is általános megoldás, akár kinyomtatott könyvek esetében is, a megszerezni óhajtott szöveg lemásolása. Osváth Sámuel, „a kóták szerint való éneklésnek rövid summájá"-t nyújtó jegyzet mellett, Faludi Ferenc (1704—1779) *Udvari emberét*, Huszti András (mh. 1755) *Ó és új Dáciáját* és oklevélformulákat másolt le magának kötetszámra (2037, 2039, 2091, 2099, 2100. sz.).

Osváth László maga is literátus embernek számított szűkebb pátriájában, mert különben nem lett volna közel két évtizeden át Bardócszék nótáriusa. Kapcsolatban állott a polihisztor Benkő Józseffel (2039 sz.), anyagilag támogatta az Aranka György-féle Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságot (1793—1806), sőt versek közlésével maga szintén részt kívánt venni annak irodalmi munkásságában.[97] A tőle származó kötetek többsége irodalmi tárgyú, főként a latin klasszikus szerzők vannak nagy számban képviselve köztük, de a teológiai, történelmi, jogi és nyelvészeti vonatkozású anyag szintén gazdagnak mondható. A régi kéziratok és főként a történelmi érdekű szövegek gyűjtése, Osváth László esetében, világosan a Nyelvmívelő Társaság agitációjával hozható kapcsolatba. Például megszerezte Mikó Ferenc históriájának, Esterházy Miklós nádor és I. Rákóczi György fejedelem levelezésének másolatát (2092, 2103. sz.). Osváth László thecája kitűnően példázza, hogy a könyv a XVIII. század végére milyen fontos alakító szerephez jutott már a domidoctus vidéki világi értelmiség körében is.[98]

Nemes-theca

Az előbb ismertetett könyvtárakhoz viszonyítva, Gegesi Nemes Gábor marosvásárhelyi parókus lelkész 1810-ben átvett 347 kötetes gyűjteménye az erdélyi könyvtárfejlődésnek egy korábbi lépcsőfokát képviseli. Az adományozó az udvarhelyszéki Szentlászlón született, papgyermek lehetett és — miként maga mondja el 1805-ben kelt végrendeletében — 14 éven át tanult Bethlen János kollégiumában. Könyveit is azért hagyta egykori alma materére, mert élete végén visszatekintve pályájára, az ott kapott indíttatásokat érezhette döntőeknek; továbbá abból a meggondolásból, „minthogy ennek Bibliothecaja kisebb, mint a több nemes collegiumoké".[99] Nemes Gábor is a többre törő székely ifjak útját járva, 1747-ben a kolozsvári református kollégiumban subscribált.[100] Itt tett szert olyan előkelő pártfogókra, akiknek a segítségével aztán külföldön fejezhette be tanulmányait. Talán Bánffi Farkas (1701—1761) királyi táblai elnök vele egykorú Farkas nevű fia mellé kerülhetett nevelőnek, mert élete végén a főkincstartóvá lett ifj. Bánffi Farkas

(1724—1794) külön nyugdíjat folyósított neki.[101] 1749-ben Zürichben, 1750-ben Bernben tanult teológiát és 1751-ben Debrecenen át jött haza. 1752-től fogva Marosvásárhelyt lelkészkedett, jó gazdaként rendezve saját és egyházközsége anyagi ügyeit.[102] Ebben a kálvinista művelődési központban élt nyugalomba vonulása után is egészen haláláig.

Könyvgyűjtéséről 1743-tól fogva tanúskodnak a kötetekben olvasható bejegyzései (1854, 1929. sz.). Ekkor még többnyire Gegesi Gábornak írta a nevét. Úgy látszik, hogy örökölt is könyveket Gegesi Nemes Jánostól és Nemes Sámueltől (1812, 1928. sz.). Gyűjteménye zömét azonban ő szedte össze, részint svájci tanulmányai idején, részint pedig régebbi erdélyi könyvtárakból tett vásárlásokkal. Így került hozzá, mások mellett, az Oxfordban tanult Bonyhai György (1673—1739) és Zágoni (Aranka) György (1705—1767) református püspökök, az orientalista Kaposi Juhász Sámuel (1660—1713) és Csepregi Turkovics Mihály (1663—1704), illetve Pápai Páriz Imre (mh. 1730) könyvtárának több darabja (1819, 1881, 1901, 1921, 1956. sz.). Ezekkel a vásárlásokkal magyarázható a XVII. századi kiadványok viszonylag magas száma gyűjteményében. Könyveinek többsége filozófiai-teológiai tárgyú és vallásos jellegű, de sok irodalmi, nyelvészeti és történelmi művet is megszerzett. A természettudományok köréből viszont könyvtárában csak fehér hollóként bukkan fel néhány kötet. A kéziratos darabok száma még nála is számottevő. Ezek közül a XVI—XVII. századi magyar orvosi receptek, iskolai jegyzetek tarthatnak számot a tudományos kutatók figyelmére (1822, 1904, 1927, 1962—3, 1966. sz.).

Nemes Gábor könyvtára az udvarhelyi kollégium falai között kezdett formálódni, és tulajdonosa halála után oda is került vissza, annak a magvetésnek a jó átlagos termését bizonyítva kézzelfoghatóan és tudományosan mérhetően az utókor előtt, amelyet ez az iskola a XVIII. század derekán végzett.[103] Megemlítjük, hogy Nemes Gábornak numizmatikai gyűjteménye is volt római és erdélyi pénzekből, emlékérmekből, de ezt a marosvásárhelyi református kollégiumra hagyta.

Kassai-theca

A teológiai jellegű adománykönyvtárak sorát Kassai Sámuel udvarhelyi református esperes-pap 1814-ben bekerült, 85 művet és 272 kötetet számláló gyűjteménye zárja le.[104] De már ennek összetételén is megmutatkozik az idők változása. A könyvek nagy többsége ugyanis többé nem latin, hanem francia nyelvű, a történelmi tárgyú művek száma feltűnően magas, és ezek között is szembeötlő a világi történelemmel foglalkozók uralkodó jellege. Minthogy Kassai nem írta be nevét könyveibe és gyűjteményét nem kezelték külön, jóllehet így leltározták, az adományához tartozott darabokat ma már csak részben lehet azonosítani.[105] Éppen ezért egyelőre csupán Kassai életpályájából következtethetünk vissza könyvtára keletkezésére.

Francia könyveit svájci vagy belgiumi tanulmányai során vásárolhatta. Minthogy 1781 előtt Nagybunon lelkészkedett, feltehetően a Bethlen család tagjai lehettek támogatói külföldi tanulmányaiban. Málnási László szintén ismerhette és kedvelhette Kassait, mert különben 1780-ban a Főkonzisztórium melletti papi állás betöltésekor nem gondolt volna rá.[106] 1781-ben Csernátoni Vajda Péter püspök azzal a feltétellel vállalta el az enyedi gyülekezet meghívását, ha helyetteséül másodpapnak és egyben püspöki káplán-

nak Kassai Sámuelt választják meg.[107] Minthogy e püspök egészen haláláig Désen maradt, a tekintélyes enyedi egyházközség tényleges vezetője, másodlelkészként, Kassai lett. Amikor azonban a következő püspök, Eperjesi Zsigmond, 1784-ben Enyedre költözött és ide tette át a püspöki székhelyet, az egyházi javadalmak egy részét magának kívánta, Kassai Sámuel Székelyudvarhelyre ment át és ott működött — 1802-től kezdve espereskent — élete végéig (mh. 1812).[108] Művelt, társaságbeli ember, híres szónok volt, a felvilágosodás korának neveltje. Könyvtárának teljes rekonstrukcióját a tudományos kutatások érdekében éppen ez indokolja.

Kiss-theca

Az eddigiekből is kitűnik, hogy a XIX. század elején már az értelmiségiek, éspedig többnyire világiak a kollégium és könyvtára legfőbb támogatói. E fordulatot a backamadarasi Kiss család egymást követő két nemzedékének az udvarhelyi iskolához fűződő kapcsolata tükrözi legbeszédesebben. Gergely (1737—1787), a rektor-professzor apa, csak főúri pártfogók anyagi támogatásával valósíthatta meg a kollégium újjászervezését. Fia, József (1773—1830), Alsó-Fehér megye főjegyzője, majd alispánja, 32 ezer forintos alapítvánnyal mozdíthatta elő a székely világi értelmiség nevelésére vonatkozó elképzeléseit.[109] A Kiss-alapítvány kamataiból — az örökhagyó előírásainak megfelelően — évente 50 diák kapott segélyt, német és francia nyelvtanárt alkalmaztak belőle, e nyelvek tanulását jutalmakkal serkentették, gyarapították a könyvtárat. Kiss József könyvtáradománya éppen abban különbözött a megelőzőktől, hogy anyaga az alapító halálával nem zárult le, hanem 1918-ig tovább fejlődött, alakult, persze most már a kollégiumi oktatás mindenkori igényeinek megfelelően. Ez tehát csaknem egy évszázadon át élő, sőt éppen a leginkább fejlesztett részlege maradt a kollégiumi könyvtárnak.

A Kiss József gyűjtötte eredeti állomány 1830-ban kb. 500 kötetet számláló 357 műből állott.[110] Ezek zöme német nyelvű, tartalmi vonatkozásait tekintve pedig a Habsburg-birodalom művelt, vidéki tisztviselőinek érdeklődésére jellemző jogi, közigazgatási, történelmi és irodalmi alkotások dominálnak benne. Külön említést érdemel a Miksa Lászlótól, talán 1808—13 között, összeállított *Collectiones* című gyűjtemény kéziratos hat kötete (3604. sz.), minthogy ennek irodalmi és történelmi adatait a kutatók mindmáig nem aknázták ki kellőképpen. A Kiss-könyvtár eredeti állománya teljes egészében Kiss József gyűjtése. Apja könyveit hiába keresnők benne, mert azokat özvegye még 1787-ben szinte teljes egészében árverésre bocsátotta.[111] Ilyen köteteket különben a kollégiumi könyvtár többi részlege is csak hírmondóként őriz (5421, 5439, 5610, 5697, 5915. sz.).

Kiss József úgy intézkedett, hogy könyvtárát külön egységként kezeljék és esztendőnként 200 Ft árú könyvvel gyarapítsák.[112] A Kiss-theca fejlesztésére tehát egyedül körülbelül akkora összeg állott rendelkezésére, mint a kollégium teljes könyvtári alapja. Ez tette lehetővé nagy, gyűjteményes művek, különböző, drága szakfolyóiratok s különösen a német klasszikus irodalom rendszeres beszerzését.[113] A Kiss-theca tehát jelenlegi összetételében már nem tekinthető személyi könyvtárnak, hanem a kollégium működése során kialakított, nagyon értékes, jelentős részében ma is élő tudományos anyagot tartalmazó szakgyűjteménynek, amely sokkal inkább jellemző a XIX.

század utolsó és századunk első évtizedeire, semmint az adományozó Kiss Józsefre és korára.[114]

Miután a múlt század derekára a könyvkereskedelem Erdélyben is kialakult és a külföldi könyvbeszerzés könnyebbé vált, az udvarhelyi iskola könyvtárának személyi gyűjtemények útján történő gyarapítása idejétmúlt megoldássá lett. Az eszmék cseréjének felgyorsulása a reformkor (1825—1848) kibontakozása óta irodalmi és tudományos újdonságok beszerzését tette a könyvtárfejlesztés egyedül járható útjává. Erre — hála a Kiss-féle és egyéb alapítványoknak — a kollégiumnak meg is volt a módja. A személyi könyvgyűjtemények adományozásának szokása ennek ellenére még majd egy évszázadon át tovább élt, az iskola és a fenntartó társadalom közötti egészséges kapcsolatok természetes megnyilatkozási formájaként. Az ezután bekerülő gyűjtemények azonban már többnyire határozott jellegű szakkönyvtárak. Ezek révén a kollégiumi könyvtár ugyan általában nem gazdagodott olyan különleges értékekkel, mint a fentebb ismertetett adományok esetében, mégis jelentőségük elvitathatatlan mind az erdélyi könyvgyűjtés, mind pedig a tudományok története szempontjából.

Gyulay-theca

Az 1830 után bekerült személyi könyvtárak közül csupán Gyulay Lajos gyűjteménye kivétel. Ez az 1872-ben átvett, különleges darabokban is bővelkedő, közel kétezer kötetes könyvtárrészlet ugyanis még az előző időszak enciklopédikus főúri bibliofiliájának terméke.[115] Gyulay Lajos (1799—1869) a szülői házból és a gyermekkorból hozta magával szenvedélyes érdeklődését az irodalom, a tudományok és kora általános művelődési kérdései iránt. Ettől pedig elválaszthatatlan a könyvek szeretete és gyűjtése. Anyja a magyar irodalmat és nyelvet megújító Kazinczy Ferenccel (1759—1831) és írói körével élénk kapcsolatot tartó Kácsándy Zsuzsanna, nevelője pedig a magyar irodalmi és tudományos élet szervezésében fontos szerepet játszó Döbrentei Gábor (1785—1851) volt. Gyulay anyjától is örökölt könyveket, de ezek száma elenyésző az általa gyűjtöttekéhez képest, és könyvtára az ő legszemélyesebb érdeklődésének hű tükre. A XIX. századi Erdélyben bizonyára nem akad még egy olyan személy, akinek olvasmányai felől, az ezekkel kapcsolatos reflexiókról olyan részletesen tájékozódhatnánk, mint Gyulay Lajos esetében. 140 kötetes naplójának mintegy félszázezer oldalán ugyanis az anyagi gondoktól mentesen élő főúr ráérősen feljegyezgette olvasmányai nyomán támadt gondolatait. Így aztán lépésről lépésre nyomon követhető, hogy a fogékony lelkű fiatalember miként ismerkedett meg százada haladó áramlataival, szabadságeszméivel, miként jutott el a forradalom és 1849-ben a Habsburgok trónfosztását kimondó debreceni határozat támogatásáig. Gyulay Lajos könyvtárának és naplóinak párhuzamos tanulmányozása a nyomtatott betű nevelő és átalakító szerepének nem mindennapi példájával szolgál az erdélyi könyvtörténet számára.

Gyulay Lajos könyvgyűjtésére 1815-től kezdődően élete legvégéig rendelkezünk adatokkal. Minthogy gyűjtésének anyagi akadályai nem voltak, mindent megvehetett, ami csak érdekelte. Gyermekkorában kolozsvári „kótya-vetyé"-ken (aukciókon) vásárolt régi könyveket. Bibliofiliája Bécsben, az Erdélyi Udvari Kancellárián 1822—1826 között teljesített szolgálata idején ala-

kult ki és öltött korszerű formát. Ugyanitt tett szert a külföldi könyvpiacon szükséges ismeretségekre és tapasztalatokra. Később is részt vett az erdélyi könyvaukciókon, ritkaságokat is szerzett külföldi útjain és az első erdélyi antikvárius, Burián Pál közvetítésével, de vásárlásainak zömét nem ezek, hanem az őt személy szerint érdeklő újdonságok teszik ki. Ezeket főként rendszeresen ismétlődő pesti vagy bécsi tartózkodásai idején szerezte be. Így jött létre kb. 4000 kötetes könyvtára, melyet élete alkonyán saját kezűleg rendezett és leltározott teljesen szakszerűen.[116] Könyvtári szakismereteire nagyon jó fényt vetnek az egyes kötetekhez fűzött értékelő megjegyzések, a kötésekre, illusztrációkra tett rendszeres utalások. Minthogy gyűjteményét, halála után, örököse, az orientalista Kuun Géza (1838—1905) az Erdélyi Múzeum Egyesület, a kolozsvári és az udvarhelyi kollégium között osztotta fel, a könyvtár egészéről ma már csak egykori jegyzéke segítségével alkothatunk magunknak fogalmat.[117] Ebből megtudhatjuk, hogy könyveit Gyulay Marosnémetiben, Kolozsvárt, illetve Pesten tartotta, nyelvek szerinti csoportosításban. A magyar nyelvűek (1450 db) után a legnépesebb csoportot (1050 db) a német könyvek alkották. A francia és a latin művek száma már megközelítően azonos volt gyűjteményében (500—550 db). Az angol kiadványok leltárában 120, az olasz, spanyol, portugál és román könyvek csoportjában viszont összesen 28 kötet szerepel. Különleges színt kölcsönöztek Gyulay gyűjteményének a térképek, atlaszok és a metszeteket, híres személyek kézírásait tartalmazó albumok.[118]

A bibliofil értékeket, ősnyomtatványokat, elzevireket és egyéb raritásokat, érthetően, a latin könyvtárrészleg foglalta magában. Ebben a régi tudományosság standard művei szinte minden szakból fellelhetők. Különösen gazdagon képviselt a görög—latin klasszikusokon kívül a történelem, a jogtudomány, földrajz és filozófia. Gyulay francia könyvtárának jellegét saját korának filozófiai, politikai és történelmi szakirodalma, valamint a romantika szépirodalma szabta meg. Német könyvtára összetétele is hasonló, de feltűnő e részben a gazdasági, technikai vonatkozású újdonságok nagy száma. Látszik, hogy tulajdonosuk főként ezen a nyelven tájékozódott a kapitalizmus felé haladó európai gazdasági élet új jelenségei felől. Az angol és olasz könyvek viszont csak szépirodalmi érdeklődését elégítették ki és különösebben nem szolgálhatták gyűjtőjük informálását.

Gyulay Lajos érdeklődésének irányából és egész pályafutásából magától értetődik, hogy könyvtára legértékesebb részlegét a magyar nyelvű és vonatkozású kortárs irodalom alkotta. Ebben a csoportban együtt volt a nyelvújítás, az egész reformkor szinte teljes tudományos és politikai irodalma. A tudományos folyóiratok és a politikai hírlapok, röpiratok gazdag gyűjteménye mutatja Gyulay sokoldalú tájékozódását és azt, hogy mennyire benne élt kora mozgalmaiban. A gazdasági élet átalakulásával, a színházi és zenei élettel kapcsolatos alkalmi nyomtatványokat is beköttette és gondosan megőrizte. E kötetek valóságos kincsesbányává avatják Gyulay Lajos könyvtárát a reformkor és az abszolutizmus kora kutatói számára.

Az udvarhelyi kollégiumba jutott művek zöme a magyar és a latin részlegből került ki. Egyaránt gazdag tehát mind könyvtörténeti értékekben, mind pedig a XIX. századi nagy átalakulás emlékeiben. Ősnyomtatványai közül csak egy osztrák provenienciájú, 1492. évi prédikációs kötet (2514. sz.) került Udvarhelyre. A Kolozsváron vásárolt darabok közül a Kálnoki Sámuel

(mh. 1706) udvari kancellár (2413, 2792. sz.) és Kaposi J. Sámuel (1660—1713) orientalista professzor (2782. sz.) XVII. században keletkezett könyvtárából, Kemény Farkas (1741—1805) XVIII. századi híres thecájából (2440, 2545, 2792. sz.), továbbá Szatmári Pap Mihály (1737—1812) sokat emlegetett könyvesházából (2487, 2497, 2500, 2518, 2782, 3035. sz.), Bölöni Sámuel (mh. 1811 u.) bécsi udvari ágens hatalmas gyűjteményéből (2406. sz.), valamint Rumy Károly György (1780—1847) tulajdonából származó darabok (2403, 2675. sz.) jelzik, hogy Gyulay könyvtára milyen korábbi erdélyi gyűjteményekből gazdagodott.

A nem éppen szakszerűen szétosztott gyűjteményből, Lemair *Bibliotheca Classica Latina*-jának hatalmas sorozatán kívül is, gazdag klasszikus irodalmi anyag talált végleges otthonra Udvarhelyt. Az erdélyi vonatkozások közül Benkő József *Transsylvania specialis*-ának másolatát (2371. sz.) és Rotterdami Erazmus *Adagia*-jának azt az 1559. évi kiadását említhetjük fel, amelyik Toroczkai Máté XVI. századi unitárius püspök és az énekköltő Tordai János (mh. 1636), valamint az egyháztörténész Kénosi Tősér János (1708—1772) kezén át vándorolva jutott el Gyulayhoz. Ennek lapjai ugyanis kéziratos kiegészítésekben százával őrzik az ismeretlen XVI—XVIII. századi erdélyi magyar szólásmondásokat (2438. sz.). A fontosabb XIX. századi kiadványokból elsősorban a mezőgazdaság tőkés átalakítására vonatkozó anyag került Udvarhelyre számottevő mennyiségben.

Gyulay Lajos adománya még töredékességében is értékes gyarapodást hozott a kollégiumi könyvtárnak, de annak további fejlődésére már nem gyakorolt olyan alakító hatást, mint a korábbi személyi gyűjtemények, mert az élet átalakulásával gyors ütemben muzeális értékűvé vált. Ezt nem akadályozhatta meg az adományozó Kuun Gézának az a szándéka sem, hogy nagybátyja gyűjteményét később is gyarapítja.[119] Kuun Géza 1905-ben bekövetkezett halálával ugyanis végleg megszűnt a Gyulay-gyűjtemény továbbfejlesztése.

A Gyulay-thecával bezárult a régi típusú adománykönyvtárak sora. Az alább ismertetésre kerülő személyi gyűjtemények már csak alig vagy egyáltalában nem tartalmaznak a tulajdonos életét megelőző korszakból származó régi anyagot, létrejöttükben sem a gyűjtés szenvedélye, hanem az értelmiségi munkakör gyakorlati szükségei voltak meghatározók.

Péterfi-theca

A Péterfi-theca állományát Péterfi Albert (1800—1850) volt enyedi professzor adományozta 1840—45 között. Gyűjtőjük Debrecenben, majd Göttingában tanult, a klasszikus és a modern nyelvekben járatos, rendkívül művelt szakember volt. Kiemelkedő tehetségét és képzettségét azonban semlegesítették jellemének gyengéi. Az enyedi kollégiumban új szellemet meghonosító liberális Szász Károly (1798—1853) professzor elleni hatósági hajszában László nevű testvérével és tanártársával együtt vállalt megbotránkoztató szerepével teljesen lejáratta magát mind az enyedi diákság, mind pedig a haladó erdélyi közvélemény előtt.[120] A Főkonzisztórium 1840-ben Péterfit büntetésből az udvarhelyi kollégiumba helyezte át. A mindenkitől megbélyegzett ember azonban jobbnak látta, ha távozik Erdélyből. Ezért nem fo-

gadta el az udvarhelyi katedrát, hanem 1847 körül Bukarestbe költözött és az ottani református egyházközség papjaként élte le hátralévő éveit. Távozásakor könyvtárának egy részét — úgy látszik — nem vitte magával, és végrendeletében ezeket hagyta, mintegy az erdélyi tanulóifjúság engesztelésére, a neki menedéket nyújtani kész udvarhelyi kollégiumnak.[121]

Gyűjteményének Udvarhelyre került 140 kötete java részét göttingai tanulmányai idején vásárolta. Német nyelvű szakmunkák ezek, főként a matematika és a természettudományok köréből. Teológiai, filozófiai, jogi, történelmi művek csak elvétve akadnak köztük. Úgy látszik, hogy az ilyen tárgyúakat a bukaresti református egyházközségnek adta. Könyvtárának Udvarhelyre jutott töredékei azt is tanúsítják, hogy gyűjteménye a világirodalom remekeit (Dante, Milton, Shakespeare) eredeti nyelvű kiadásokban tartalmazta. A Péterfi-theca a reformkori Erdély szellemi küzdelmeinek tanulmányozásához szolgáltat anyagot, mert némi betekintést enged az egyik hírhedt konzervatív szereplő szellemi arzenáljába.

Pataky-theca

A Pataky-theca a kollégium egyik tanárának kézikönyveit tartalmazza és az iskolában folyó vegytani, természettudományi oktatás színvonalát illetően szolgál forrásul. Pataky Pál (1816—1875) a bécsi egyetem orvosi karát látogatta, de tanulmányait nem fejezte be. A kollégium 1845-ben német és francia nyelvtanítónak alkalmazta, majd pedig 1856-ban az akkor szervezett vegytani és természetrajzi tanszék ellátásával bízta meg az 1848/49-i példás magatartása miatt rendkívül népszerű segédtanárt.[122] Könyvei zömét Pataky még bécsi tanulmányai során vásárolta és később is német szakirodalmat használt oktatói munkájához. Gyűjteményében a természettudományos szakkönyvek mellett csupán valamelyes történelmi és jogi anyag található; latin nyelvű munkái Patakynak már alig voltak, a teológiai tárgyúak pedig teljességgel hiányoztak könyvtárából. Könyveit testvére, Miklós adta át a kollégiumnak. A jelenlegi állományt szépirodalmi művek egészítették ki, de ezekből 137 kötetet a kollégium duplumként árverésen értékesített.[123]

Szolga-theca

A Szolga-theca jogi pályán mozgó székely értelmiségi család három nemzedékének könyvkultúrájából ad ízelítőt. A XVIII—XIX. század fordulóján élt Vargyasi Szolga Miklós udvarhelyszéki dúló, a múlt század első felében működött jónevű táblai ügyvéd János és ennek fia Miklós, Bardócszék királybírája, majd ítélőtáblai bíró egyaránt jogi könyveket gyűjtött.[124] János nemcsak gyakorló ügyvéd, hanem a jogi szakirodalmat is művelte fordítások és eredeti alkotások formájában. Több munkában foglalkozott a székely joggal, annak gyakorlati kérdéseivel. Miklóst, bár ő szintén jogász volt, már szépirodalmi ambíciók fűtötték. Számos verse megjelent a negyvenes évek különböző irodalmi folyóirataiban, népies dalai közkedveltségnek örvendtek. Az 1848-as forradalom alatti haladó magatartásáért Josephstadtban szenvedett fogságot. A kollégiumba beadott könyveik a Szolga család tagjait egyoldalúan jogi kultúrájúaknak mutatják. Természetesen lehettek szépirodalmi olvasmányaik is, de ezeket nem ismerjük. A tudományokat azonban kétségkívül a jogtudomány testesítette meg számukra. E theca 55 kötetnyi anyagát

Szolga Miklós (mh. 1882) ajándékozta a családját nemzedékeken át nevelő alma maternek 1870-ben ugyanott végzett, de joghallgatóként hamarosan elhunyt Kálmán nevű fia emlékére.[125]

Bonyhai-theca

A Bonyhai-theca 80 kötetét Bonyhai N. János udvarhelyi polgár 1890-ben ajándékozta a kollégiumnak.[126] Minthogy ezek az adományozónak „összes könyvtári állományát" alkották, egy kisvárosi átlagember könyvkultúrájának megállapításához nyújtanak használható támaszpontot. E theca jelenleg nem külön egység, mert darabjait beosztották a közkönyvtár anyagába, állaga azonban a gyarapodási napló 1890. évi 121—200. sz. bejegyzése alapján meghatározható.[127] Megjegyzendő, hogy a gyűjteményhez térképek is tartoztak és hogy anyaga, legalább részben, a Zathureczky családra utaló provenienciájú.

Fejérváry- és Fülöp-theca

A Fejérváry-theca dr. Fejérváry Lajos orvos szakkönyvtárát őrzi. E tudománytörténetileg érdekes orvosi gyűjtemény 200 kötetét özvegye 1897-ben adományozta a kollégiumnak.[128]

A könyvtáradományok hosszú sorát Fülöp Áron (1861—1920) író és budapesti könyvtárigazgató 1920-ban örökölt gyűjteménye zárja le.[129] Fülöp *Attila fiai* című epikus ciklusában (1885—1908) sikeresen folytatta és fejezte be Arany János félbemaradt hun trilógiáját. 461 kötetes könyvtárának gondosan válogatott darabjai gyűjtőjük magas színvonalú irodalmi műveltségéről és fejlett könyvesztétikai érzékéről tanúskodnak. E theca keretei között őrzik Fülöp Áron keziratos irodalmi hagyatékát is.

A fentebb ismertetett személyi gyűjtemények csaknem két évszázad alatt számtalan ritkasággal, különleges könyvészeti értékkel gazdagították az udvarhelyi kollégium könyvtárát. Igazi jelentőségük mégis nem ezekben az egyéni értékekben, hanem összességükben rejlik. Áttekintésünkből is kiderülhetett, hogy az erdélyi könyvtárfejlődés valóságos története testesült meg ezekben a személyi gyűjteményekben. Ezek teszik a székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtárat többé egyszerű iskolai könyvtárnál: erdélyi viszonylatban párját ritkító könyvmúzeummá. A XVIII. századi főúr Bethlen Imrétől a XX. századi író-könyvtáros Fülöp Áronig különböző és változatos társadalmi helyzetű, műveltségű személyek könyvkultúrájának máig eredeti egységükben őrzött emlékei tükrében mindennél hitelesebben és szemléletesebben tárul fel előttünk az erdélyi magyar társadalom és a könyv döntő fontosságú kapcsolatának alakulása az 1700-as évektől kezdődően. Ha mindehhez még hozzávesszük, hogy a könyvtár régi anyagának nemcsak értékesebb, hanem számszerűleg is nagyobb felét ezek a gyűjtemények teszik ki, akkor alkothatunk magunknak helyes képet a Málnási László indította adományozási akció fontosságáról és jelentőségéről az udvarhelyi kollégiumi könyvtár fejlődésében (20. kép).

A KÖZKÖNYVTÁR ÉS AZ UTOLSÓ MÁSFÉL SZÁZAD FEJLŐDÉSE

A személyi gyűjtemények adományozása gyakorlatának meghonosodása óta a kollégium könyvesházának gyarapodása egészen a XIX. század húszasharmincas éveiig elsősorban ezen az úton történt. Évtizedek távlatában azon-

ban tekintélyes mennyiségre rúgott az egykori tanítványok, tanárok és pártfogók néhány kötetes adományaként bekerült anyag is. 1822-ben a tanári kar annak elrendelését kérte, hogy „minden ifjú, aki collegyomunkból elmegyen, hadgyon egy-egy jó könyvet a Thecanak a maga emlékezete fenn maradására és a közhaszonra".[130] Emellett azonban — a könyvtári pénzalapok kiépülésének ütemében — állandóan vásároltak is könyveket. Sajnos e vásárlások felől, források híján, részleteket nem sikerült megállapítanunk. Szerencsénkre a személyi gyűjtemények mellett elkülönülten fejlődő ún. közkönyvtár köteteinek tulajdonos-névbejegyzései mégis eligazítanak afelől, hogy az iskola saját gyűjtése milyen korábbi magánkönyvtárak anyagából merített. Legfeljebb az időpont és az nem állapítható ma már meg, hogy a gyűjtőtől közvetlenül jutottak-e a kérdéses kötetek a kollégiumba, vagy közben olyan másvalaki könyvtárát is gazdagították, aki nem jegyezte beléjük a nevét.

A kollégium saját gyűjtésében fejlődő „közkönyvtár"-ba ajándékozás vagy vásárlás útján bekerült különböző gyűjtemények és gyűjteménytöredékek közül alább csak azokra hívhatjuk fel a figyelmet, amelyek vagy számuknál fogva, vagy pedig könyvtár-, illetve tudománytörténeti szempontból jelentősebbek.

A „közkönyvtár"-ban legtöbb darabbal Borosnyai Lukács Simon (1731—1802), a híres marosvásárhelyi prédikátor egykori gyűjteménye képviselt.[131] Ennek alapját apja, János (1694—1760), az egykori udvarhelyi professzor, majd református püspök még 1721—1726 között Odera-Frankfurtban és Leidenben szerzett kötetei alkották, de fia, Simon, szintén sok könyvet vásárolt berni tanulmányai idején és negyven esztendei marosvásárhelyi papsága alatt. Tárgyukat tekintve, érthetően, legtöbb köztük a teológiai és filozófiai mű. Feltűnő azonban a francia nyelvű kiadványok előtérbe kerülése a latinokkal szemben és a felvilágosodás hatásáról tanúskodó munkák jelenléte.

1804—1810 között többször szerepelt napirenden a kollégium és a város történetét feldolgozó Szigeti Gyula Mihály professzor (1759—1837) könyveinek megvásárlása, mert azok „nem régiek, nem haszontalanok, nem Broschürek, nem Románok [regények, hanem] tudományokhoz, még azoknak is mostani systémájához valók".[132] A vásárból azonban végül is nem lett semmi, mert a féltékeny tanártársak csak a kollégiumi könyvtárból hiányzó művek megvételét javasolták. Szigeti Gyula Mihály 1200 kötetes becses gyűjteményét 1810-ben Bánffi László (1793—1840) szerezte meg magának. Tőle viszont később a kolozsvári református kollégiumra szállott. Udvarhelyre csupán a gyűjtemény kéziratos anyagából kerültek kötetek. Ezek is részben évtizedekkel később Szigeti Gyula Mihály örököseitől.

Számottevő mennyiségű, főként teológiai-filozófiai tárgyú könyvvel gyarapodott a „közkönyvtár" Szentmihályi György fogarasi lelkésznek a XVIII. század második negyedében keletkezett gyűjteséből.[133] Eredeti tulajdonosukról ez ideig csupán annyit állapíthattunk meg, hogy tanulmányait a szászországi Halle pietista egyetemén fejezte be, és hogy kapcsolatban állott Teleki Józseffel, árva Bethlen Kata férjével.

Még ennyi fényt sem deríthettünk annak a Boda Gergelynek a személyére, akitől szintén jelentősebb könyvtártöredék került a kollégium tulajdonába.[134] Ez a gyűjtemény a XVIII. század negyvenes-ötvenes éveiben keletkezett, tulajdonosa szintén külföldön tanult erdélyi teológus volt. E könyvek mindenesetre 1774 után juthattak Udvarhelyre.

A Csejdi Andrási Miklós és József névbejegyzését hordozó kötetek külföldön iskolázott apa és fiú emlékét őrzik. Az előbbi 1749 körül a Majna melletti Frankfurtban tanult, az utóbbi még 1794-ben is gyarapította a családi gyűjteményt.[135]

A kollégiumi tanárok közül Huszti Körösi József (mh. 1763), Bodola Sámuel (mh. 1796), Csernátoni Vajda Sámuel (1750—1803) és Zilahi Sebes János (1753—1803) gyűjtéséből őriz a „közkönyvtár" több kötetet.[136] Az előbbi három személy hollandiai, az utóbbi a marburgi egyetemen szerzett teológiai képesítést. Könyveiket is jórészt ott vásárolták. Sebes János a könyvek iránti szeretetének azzal is maradandó emléket állított, hogy 1797-ben kialakította a kollégiumi könyvtár máig fennálló rendjét és összeállította addigi történetét.

Az erdélyi művelődési, tudományos és irodalmi élet ismertebb képviselőinek könyvei közül ide sodródott egyes kötetek beszédesen bizonyítják, hogy a kollégium könyvtára egyik természetes gyűjtőmedencéjévé vált a protestáns magyar társadalom körében kibontakozó könyvgyűjtés eredményeinek. Mások mellett, Ajtai Abod Mihály (1704—1776), árva Bethlen Kata udvari papja, 1738-tól fogva enyedi professzor (618, 673, 807, 1694, 5439, 5661, 5667, 5787, 5893, 5943, 6394. sz.), Benkő Ferenc (1745—1816), a természetrajz szintén neves enyedi tanára (5590, 6392. sz.), Stephan Bergler (1680—1738 körül), a Hollandiában elhíresült, majd Nicolae Mavrocordat vajda könyvtárosává lett brassói szász hellenista (5784, 5852. sz.), Bod Péter (487, 488, 5413, 5617, 5754, 5836, 6157, 6217, 6605. sz.), Hermányi Dienes József (1699—1763), az anekdotagyűjteményéről ismeretes enyedi pap (569, 5601. sz.), az 1770—1772 között a frankfurti és franekerai egyetemen nevelkedett Köpeczi B. Sámuel (5569, 5814, 6649, 6695, 6893, 7231, 8096, 8105, 8333. sz.), Lázár János (1703—1772), Christian Wolf és Voltaire egyik erdélyi szállításkészítője (5586. sz.), Pápai Páriz Ferenc (1649—1716), a tudós enyedi professzor (5396. sz.), Tofeus Mihály (1624—1684) erdélyi kálvinista püspök (5443. sz.) és az erdélyi római régiségek feltárásán buzgólkodó Lorenz Weidenfelder szász pap (1693—1755) könyvgyűjteményéből sodródtak ide, néha érdekes bejegyzésekkel tarkított kötetek (5445. sz.).

A XIX. század harmincas éveire a közvélemény a Marosvásárhelyen túli Székelyföld legjelentősebb könyvtáraként tartotta számon az udvarhelyi kollégium könyvesházát. Kőrösi Csoma Sándor (1784—1842), az ázsiai kutatásairól ismert székely orientalista is ezért küldött ide megőrzés végett egy példányt élete főművéből, tibeti szótárából.[137] A könyvtár ekkor már látnivaló nevezetességnek számít, amit az itt megforduló értelmiségieknek, előkelőségeknek illik megtekinteniök. A gyűjtemény látogatóinak vendégkönyve 1823-tól kezdődően maradt reánk.[138] Ebbe jegyezték fel a könyvtár kezelőinek a nevét is. A kollégium könyvtárának köszönheti a város azt is, hogy 1759-től fogva — legalább időlegesen — könyvkötőműhely működött benne.[139] Bár e jelenség nagyon jellemző, hiszen a könyvkötők általában könyvárusítással is foglalkoztak, e műhely létesülését a helyi könyvkultúra terjesztését illetően semmiképpen sem szabad túlértékelnünk.

A diákság és a könyv kapcsolatában új fejezetet nyitott az Olvasó Társaság megalakulása 1833-ban.[140] Miként ismeretes, ezeket az olvasóköröket mindegyik kálvinista kollégiumban az ifjúság kezdeményezte önművelésére, politikai tájékozódása öregbítésére és a haladó eszmék terjesztésére. A tagok újságokat rendeltek meg, közösen tanulmányozták és megvitatták azok anya-

gát, megvásárolták és olvasták az anyanyelvű irodalom és a reformokat szorgalmazó publicisztika legfrissebb alkotásait. Éppen mert e körök hamarosan az ifjúság politikai nevelésének és a reformeszmék terjesztésének hatékony eszközeivé fejlődtek, a kormányzat rövidesen korlátozta működésüket. 1836-ban betiltották az önkormányzati szervezeti formát és jegyzőkönyvek vezetését, de olvasókörökként folytathatták működésüket. Az udvarhelyi Olvasó Társaság jegyzőkönyvei 1833-tól kezdve ismeretesek. A diákok 1848 előtt szerzett könyveiből szintén maradtak reánk hírmondónak egyes darabok. A jelenlegi állomány túlnyomó többsége azonban a dualizmus korából való, amikor az Olvasó Társaság már egyszerű ifjúsági könyvtárrá alakult át.[141]

A szakadatlan gyarapodás ellenére a könyvtárban egészen a XVIII. század legvégéig nem került sor jelentősebb rendezésekre. Az adományokat ugyanis viszonylag nem nagy létszámú külön egységekként, sőt külön állványokon őrizték, a rendezés szüksége tehát fel sem merült. A könyvek kezelése és használata patriarkális rendszertelenségben folyt. Ezen az állapoton kívánt az elöljáróság változtatni a könyvtárosoknak 1791-ben adott részletes utasításokkal és a könyvtár teljes anyagának újbóli leltározásával.[142] Ez utóbbit Zilahi Sebes János professzor 1797-től kezdődően végezte el. Ekkor 3826 kötet könyve volt a kollégiumnak. Külön érdeme ennek a munkálatnak, hogy rögzítette az adománykönyvtárak állagait és írásba foglalta azok bekerülésének időpontját, körülményeit. Ez az összeírás tehát mind a könyvtár történetének, mind pedig eredeti és mai rendjének legfontosabb forrása.[143] Kitűnik belőle az is, hogy a könyvtár keretei között akkor már kialakultak a későbbi régiségtár, numizmatikai gyűjtemény, fizikai-természetrajzi szertár és ásványtár csírái.

Zilahi Sebes professzor azonban 1803 tavaszán meghalt, mielőtt a rendezést befejezhette volna. Minthogy az egyes kötetekbe sem a helyrajzi számot, sem azt nem írták be, hogy melyik adománykönyvtárhoz tartozik, ez az új rend nem maradhatott tartós. A kollégium elöljárósága már egy esztendővel később „igen rendetlen állapotban" találta a könyvtárat. Ezért elrendelte, „hogy amely könyvek bizonyos benefactorok kegyességekből gyűltenek, specifice mindenikbe a conferens benefactor [adományozó jótevő] neve szép tiszta írással beírattassék".[144] Ezt a munkát Finta János könyvtáros végezte el, anélkül azonban, hogy az állagokat előzőleg ellenőrizte volna. Ezzel magyarázható, hogy több kötetben is tévesen tüntette fel azok provenienciáját. Miután az adományozók emlékét így megörökítették, Szigeti Gyula Mihály rektor a könyvtár teljes állományát (tehát az adománykönyvtárak anyagát is!) a következő szakcsoportokba (*facultas*) osztotta be: 1) Teológia. 2) Filozófia. 3) Filológia. 4) Történelem. 5) Jogtudomány. 6) Zsidó régiségek. 7) Francia nyelvű könyvek. 8) Kéziratok. Mindegyik csoport anyaga különkülön sorszámozott *ordo*kra oszlott. Az egyes szakok rendszeres fejlesztését, rendjének megőrzését az illetékes professzor feladatává tették. Megkívánták, „hogy ki ki T. Professor Uraimék közül a maga spártájához tartozó könyveket segregállya [válassza szét], külön loculusokba [helyre] egymás mellé a lehetséges legszebb renddel helyheztesse el".[145] Megengedték azt is, hogy a felesleges többespéldányokat elárvereztessék és a befolyt összegen új könyveket vásároljanak évenként más-más tanszék részére.

A könyvtár anyagának megosztott kezelése — érthetően — nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Ezért 1822-ben „a Bibliothecanak jobb karban lehető tartására a Professoratus maga közül kinevezi Bibliothecae

Inspectornak T. Karátson Sámuel atyánkfiát, kinek különösön főbb kötelessége leszen a Bibliothecanak más Professortársai edgyetértésével való szaporítása és a Bibliothecariusoknak változásával azok szoros és pontos számoltatása".[146] Karátson 1823 nyarán átrendeztette a könyvtárat és új katalógust készíttetett hozzá. Eljárását így indokolta: „Ez a Protocollum azért volt szükséges, hogy a Bibliothecaban lévő könyvek, amint szokták mondani, tővelheggyel voltanak összve hányva, egy nagy könyv egy kicsi mellett, mely állása a Thecat elrútította. A csinosság poroncsolta tehát, hogy, a facultasok megmaradásával, a könyvek állása megváltoztassék és ez az új Protocollum készíttessék."[147] A Szigeti-féle szakcsoportok tehát továbbra is megmaradtak, de ezeken belül megszüntették az alegységek (*ordo*) jelölését és a könyveket, csoportonként újrakezdve, folyamatosan sorszámozták. Az újabb gyarapodásnak 1872-ben nyitottak külön szerzeményi naplót.

Ebben a rendszerben őrizték a könyveket a múlt század végéig. Ekkor azonban az utóbbi évtizedek rohamos gyarapodása következtében több mint 15 ezer kötetre növekedett állományban, cédulakatalógus hiányában, a régi leltárkönyvek segítségével már alig lehetett eligazodni. Ezért a kollégium elöljárósága Szabó Károly professzor, a kolozsvári Erdélyi Múzeum Egyesület és Egyetem könyvtára vezetőjének utasításai nyomán 1890—1895 között, 700 Ft költséggel, Kovács Dániel tanárral átrendeztette a könyvtárat.[148] Az egész állományt, mely akkor 10 273 művet számlált 16 314 kötetben, az alábbi szakcsoportokba osztották szét: 1) Teológia (2013 mű 2387 kötetben). 2) Filozófia és pedagógia (589 mű 682 kötetben). 3) Filológia (1363 mű 1779 kötetben). 4) Történelem és jogtudomány (1794 mű 2889 kötetben). 5) Mennyiség- és természettan (838 mű 1070 kötetben). 6) Folyóiratok, lexikonok, sorozatok (654 cím 3936 kötetben). 7) Akadémiai értekezések (954 mű 952 kötetben). 8) Promotionalis dissertatiók (887 mű 912 kötetben). 9) Szépirodalom (1020 mű 1513 kötetben). 10) Kéziratok (161 mű 194 kötetben). 11) Iskolai értesítők. Mindegyik szakcsoport, valamint a Kiss- és a Gyulay-theca külön leltárkönyvet kapott, minden könyvről katalóguscédula készült. A helyrajzi számokat azonban magukba a kötetekbe — sajnos — most sem írták be, hanem csak a könyvbe tett kartonon tüntették fel. 1910—1912 között elkészült a kollégium új épülete, amelyben a könyvtár is teljesen korszerű, fémállványos, üvegfödémes raktárat és praktikusan berendezett munkaszobákat kapott. Ennek köszönhető, hogy a székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár még ma is az ország legkorszerűbben felszerelt vidéki könyvtárai közé számítható.

Maga a könyvállomány és annak rendje azonban korántsem ilyen szerencsésen vészelte át a második világháború pusztításait. 1944 őszén a gyűjtemény ritkaságaiból és leltáraiból — szerencsére nagyon ötletszerű válogatásban — egy ládányi anyagot a Dunántúlra menekítettek, ahol azok a Vasvár környéki Rábakovácsin a harcok során vagy elpusztultak, vagy szétkallódtak. Az elszállított anyagról fennmaradt kimutatás 42 tételben kb. 50—60 kötetet sorol fel.[149] Köztük szerepel, a könyvtár több leltárkönyve mellett, Thuróczi János (1488) és Heltai Gáspár krónikája (1575), Méliusz Juhász Péter *Herbarium*-a (1578), Apáczai Csere János enciklopédiája (1653), több régi magyar nyomtatvány, elzevirek és egyéb ritka kiadványok, illetve néhány kézirat.

Komoly károsodás érte a könyvtár itthon maradt állományát is. Főként az újabb tudományos és szépirodalom tizedelődött meg erősen, és fel-

bomlott az egész gyűjtemény rendje. A helyrajzi számokat mutató kartonok jelentős része kihullott a kötetekből, a katalógus betűrendje összekeveredett, a cédulákból sok elveszett. A bajokat tovább súlyosbította, hogy a rend és nyilvántartás nélkül maradt gyűjteménynek hosszú éveken át sem kellő védelmet nyújtó felelős gazdája, sem szakképzett gondozója nem volt. Ezért a helyreállítás nehéz munkája sokáig meg sem indulhatott. 1958 és 1959 nyarán — a helyi hatóságok megértő támogatásával — a volt Bolyai Egyetem történelmi karának nyolc-nyolc diákja[150], e sorok írójának vezetésével, az összekeveredett anyagot szétválasztotta és a régi könyvtárrészt az 1797. évi leltárban megőrzött eredeti felállításnak megfelelően elrendezte, a köteteket helyrajzi számokkal látta el, a megmaradt katalóguscédulákat újra betűrendbe szedte, majd a könyvekkel párosította. 1961-ben Molnárné Hubbes Éva tanárnő személyében a könyvtár szakképzett gondozót kapott. Azóta megszakítás nélkül folyik a könyvek újraleltározása, az elveszett katalóguscédulák pótlása, az újabb anyag rendszerezése. A raktár fémállványzatának továbbfejlesztése révén a Tudományos Könyvtár 1961—1967 között befogadhatta falai közé az udvarhelyi egykori katolikus gimnázium és állami reálgimnázium régi könyvanyagát is, megóva ezzel a város két másik könyvtárának értékes állagát a szétkallódástól. A könyvtár jelenlegi állománya meghaladja az 50 000 kötetet. A gyűjtemény 1970-től fogva Székelyudvarhely város könyvtárának tudományos részlegeként működik.

A székelyudvarhelyi nagymúltú Tudományos Könyvtár jelentős könyvmúzeuma az országnak, sokaktól megcsodált idegenforgalmi látványossága a városnak. Jelene biztosított, eleven funkciója azonban nincsen. Közel három évszázad gyűjtőmunkájának itt felhalmozódott eredményei egyenesen predesztinálják ezt a könyvtárat arra, hogy továbbra is tudományos-információs központja legyen annak a tájnak, amelyik létrehozta és féltő szeretettel nevelte országos jelentőségű gyűjteménnyé.

1970

A BALÁZSFALVI NYOMDA KEZDETEI

A romániai marxista történetírás figyelemre méltó eredménye az a felismerés, hogy országunk múltjának vizsgálata nem nélkülözheti a román néppel Erdélyben együttélő nemzetiségek történetével való foglalkozást. Az elmúlt negyedszázad ilyen irányú erőfeszítései elsősorban a különböző nemzetiségű dolgozó tömegeknek az idegen elnyomás és a kizsákmányolás elleni közös megmozdulásai, harci hagyományai feltárására irányultak, és ezen a téren egész sor új eredménnyel gazdagították történeti ismereteinket.

Éppen e problémakör kutatásának örvendetes előrehaladása teszi lehetővé, hogy történetírásunk ma már újból előbbre léphessen, és — a közös küzdelmek lankadatlan erővel folytatott vizsgálata mellett — figyelmét az együttélés kevésbé látványos, mindennapi tényeinek kutatására szintén kiterjeszthesse. A békés építőmunka, a népi és a magas művelődés legkülönbözőbb területei századok óta bő lehetőséget kínáltak románoknak, magyaroknak és szászoknak, hogy az oldalukon élő másik kettő erőfeszítéseihez szintén hozzájáruljanak. Ezek a kapcsolatok számtalan, eddig feltáratlan bizonysággal erősítik azt a korábbi megállapítást, hogy az országunkban létrejött anyagi és szellemi értékek az itt élő, különböző nemzetiségű dolgozók erőfeszítéseinek közös eredményei. Az egykori valóságos helyzet tehát szinte kötelezi történészeinket Erdély esetében arra, hogy párhuzamosan vizsgálják az itteni népek múltját, hiszen mindegyik fejlődése értékes analógiákkal, adatokkal szolgálhat a másik kettő történetének jobb megismeréséhez. E kutatási felfogás előnyeinek, az így nyerhető információk újszerűségének érzékeltetésére az alábbiakban a román—magyar művelődési kapcsolatok egy elfeledett, régi epizódját kívánjuk felelevéníteni.

Szakköreinkben köztudott, hogy a balázsfalvi tipográfia alapját a fejedelemség idején Gyulafehérváron működött román nyomda betűanyaga alkotta. Ezt az Inochentie Micu (1692—1768) püspöktől 1738 körül Balázsfalvára hozatott betűkészletet és sajtót Petru Pavel Aaron (mh. 1764) még vikárius korában, 1747—1750 között, használható állapotba tétette, hihetőleg a korábban Rîmnicben és Bukarestben dolgozott Dimitrie Pandovici közreműködésével. De később nem érte be ennyivel, hanem püspökké való kinevezése után teljesen felújíttatta a könyvnyomtató műhely felszerelését.[1] Jóllehet nem készült repertórium az országunk területén egykor használt cirill típusokról, és rendszeres tipológiai vizsgálatokat magunk sem végezhettünk, a balázsfalvi nyomda korai, illetve 1756 utáni kiadványaiban megfigyelhető tipográfiai különbségek világosan tanúskodnak erről a felújításról és ennek különböző szakaszairól. Minthogy a balázsfalvi műhelyben dolgozott nyomdászok többsége név szerint ismeretes, a kutatók közöttük keresték azokat a mestereket, akikkel Aaron püspök 1755 és 1763 között korszerűsíttette az erdélyi román művelődés XVIII. századi történetében fontos szerephez jutott balázsfalvi officinát. Például legutóbb Mircea Tomescu úgy vélte, hogy a műhely felszerelésének megújítása a Iaşi-ból jött Sandu, a Rîmnicből való Petru Papavici és Ioan Rîmniceanul nyomdásznak tulajdonítandó.[2]

Az eddig ismeretes információk valóban csak a fentihez hasonló, adatokkal alá nem támasztható feltételezésekre és találgatásokra adnak módot. Azonban mindjárt megváltozik a helyzet, ha az együttélés fentebb említett

tényéből kiindulva kutatásunkat az erdélyi magyar és szász nyomdatörténet egykorú forrásanyagára is kiterjesztjük. Az innen nyerhető új értesüléseket aztán összekapcsolva a régebbről ismeretesekkel, a balázsfalvi nyomda végleges megszervezésének több, eddig homályban maradt fontos mozzanatára fény deríthető. De így a korábbinál pontosabb és hitelesebb kép nyújtható arról a messze tekintő, igényes programról is, amelynek keretei között Aaron püspök, fáradságot és anyagi áldozatokat nem kímélve, művelődési és politikai központot épített ki a román nemzeti mozgalom számára a két Küküllő összefolyásánál.

Petru Pavel Aaron, mint termékeny egyházi író, személyesen is érdekelt volt az erdélyi román könyvkiadás felélesztésében. Bizonyosan tudjuk, hogy ezzel a problémával a püspöki kinevezését követően, 1752 tavaszától 1754 őszéig tartó, hosszú bécsi tartózkodása idején foglalkozott, és a császárvárosból kész elképzelésekkel tért haza.[3] Balázsfalván, az iskolák létesítése mellett, a nyomda korszerűsítését tekintette legsürgősebb feladatának. Így nyilatkozott erről a kérdésről a beiktatását (1754. november 12.) követő napokban Rómába küldött programjában.[4] 1754. december 30-án Forgách Pálhoz, az uniót lelkesen pártoló váradi katolikus püspökhöz intézett leveléből szintén kitűnik, hogy az újdonsült román főpapot működése első heteitől kezdve mekkora mértékben foglalkoztatták a nyomda és a könyvkiadás kérdései.[5] Aaron püspök ügyesen felhasználta az unitus egyháznak a római katolikussal való egyenrangúságát kimondó 1744. évi VI. és VII. tc. biztosította előnyöket és az uralkodó egyházzal, annak vezetőivel való új kapcsolatait ebben a vonatkozásban is kamatoztatni igyekezett.

A bécsi tapasztalatai nyomán elképzelt és az állami hatóságoktól szintén szorgalmazott korszerűsítéshez mindenekelőtt gyakorlott szakemberekre, megfelelő nyersanyagokra és felszerelési tárgyakra volt szüksége. Jóllehet a püspök a nyomda ügyeit legszemélyesebb kérdéseként kezelte, a korszerűsítésben mellette fontos szerep jutott vikáriusának, a szintén tudós hajlamú Geronte Cotoreának (kb. 1720 — kb. 1776).[6] Mindketten egykor a kolozsvári jezsuita kollégiumban tanultak, ismerték az ottani nyomda szervezetét, és ezt építették ki Balázsfalván is. A nyomda élére 1754 őszén Cotorea került „inspector Typographiae" címmel és ő szívvel-lélekkel dolgozott püspöke el képzeléseinek megvalósításán.

Legsürgősebbnek mindketten a kapott betűállomány felfrissítését tekintették. Aaron püspöknek a kolozsvári jezsuita nyomda praefectusához 1755. február 26-án intézett levele szerint a meglevő balázsfalvi nyomda elavult és elhasználódott felszerelésével lehetetlen az unitus egyház részére szükséges könyveket közzétenni — hacsak fel nem újítják legalább a kopott betűanyagot.[7] Mivel a püspök e levelében a kolozsvári nyomdától 2,5 q nyersanyagot kér betűöntés céljából, feltételezhető, hogy ezt megelőzően sikerült e munkához megfelelő mestert találnia. Ennek személye felől az eddigi irodalom tájékozatlan, noha a magyar nyomdatörténet az érdeklődőket könnyen megoldáshoz segítette volna.[8]

Páldi Székely Istvánról (1717—1769), a kolozsvári református kollégium Hollandiában kiképzett nyomdászáról ugyanis már kortársai azt tartották, hogy „leginkább a balázsfalvi tipográfia felállításába maradt emlékezete".[9] Pataki Sámuel (1731—1804), a kolozsvári református kollégiumi nyomda inspektora, Páldi halála után a balázsfalvi nyomda felügyelőjéhez intézett levelében mint közismert tényt említi, hogy a kolozsvári tipográfus

egész életében nagymértékben segítette munkájával a román könyvnyomtató műhely működését.[10] Páldi 1769-ben kinyomtatott halotti búcsúztatójából pontosabban megtudható, hogy miben is állott az ő közreműködése a balázsfalvi nyomda korszerűsítésében. Eszerint „jeles ifjakat is azon nemes mesterségre megtanított és a balázsfalvi, román nyelven való tipográfiának is készített igen szép betűket, stempeleivel és matrixaival együtt".[11] Pataki Sámuel még közelebbi részleteket közöl a Pálditól Balázsfalva részére készített betűk felől. 1780. március 22-én kelt levelében ugyanis ezt írja: „Páldi uram a románoknak is öntött betűt, de maga csinálta matrixokba. Hanem deák betűket is öntött a mi matrixunkba; most esmerem némely balázsfalvi nyomtatásokból."[12] Ezeken a nyomokon elindulva, maga a balázsfalvi nyomda irattanyaga szolgáltatta a legpontosabb adatokat mind a műhely felújításának egész menete, mind Páldi abban játszott szerepe felől (66. kép).

Az itt eredeti szövegében közölt és hihetőleg Geronte Cotoreától 1757-ben összeállított feljegyzés[13] szerint Aaron püspök 1755-ben Páldival először a nyomda régi matrixaiból új cirill betűket öntetett a kopottak helyett. Ehhez a munkához volt szükséges a február végi említett levelében Kolozsvárról kért ólom. Bár Aaron püspök május 27-én Forgách Pál váradi római katolikus püspökhöz írt beszámolóját[14] eddig úgy értelmezték, hogy az újraöntés akkorára már befejeződött, az idézett feljegyzésből és a balázsfalvi kiadványok tipográfiai sajátságaiból inkább arra következtethetünk, hogy a betűk újraöntése az 1755. esztendő végéig eltarthatott. Különben a nyomda az új betűket még 1756 előtt használatba vette volna. A Pálditól öntött új betűk valóban lényeges javulást hoztak a nyomda kiadványainak színvonalában. Ebben a tekintetben tanulságos egybevetni az *Învăţătura creştinească* című kiadvány 1755. évi első és a következő esztendőben megjelent második kiadását (67. kép).

Még 1755 nyarán Aaron püspök, Páldin kívül, egy másik gyakorlott szakembert is bevont a nyomdával kapcsolatos terveibe. Hihetőleg a Forgách Pállal való jó kapcsolatai szálán került a balázsfalvi officina élére Becskereki Mihály, a váradi római katolikus püspöki szeminárium nyomdájának bőséges tapasztalattal rendelkező vezetője. Becskereki 1740-től 1744-ig a jezsuiták kolozsvári officináját vezette, és az ott 1744-ben megjelentetett *Bucoavna* (BRV 235.) bizonysága szerint, már ekkor foglalkozott cirillbetűs román könyvkiadással. 1746-tól fogva tíz esztendőn át a váradi szemináriumi nyomda fellendítésén dolgozott.[15] Az a különleges fizetés, amellyel Aaron püspök Becskerekit 1755. július 9-én megfogadta, kétségtelenné teszi, hogy Balázsfalván tőle várták a megújuló officina kiadói tevékenységének korszerűsítését és felvirágoztatását. Amíg ugyanis a műhely többi alkalmazottja havi három (tehát évi 36) magyar forint fizetést kapott, Aaron püspök Becskerekinek évi 100 német forint készpénzen kívül 12 köböl búzát, negyven veder bort és vágódisznót is adott.[16] Becskereki különben csak a korszerűsítésből vette ki a részét és nem sokáig működött Balázsfalván, mert 1758-ban valószínűleg meghalt. Talán az ő környezetéből került ki az a Tekelt Péter nevű nyomdász, aki 1759-től 1761 tavaszán bekövetkezett haláláig volt a műhely technikai vezetője. Erre abból következtethetünk, hogy ő is magyarul levelezett Cotorea inspektorral. Hihetőleg azonos volt azzal a személlyel, akit az ez időbeli balázsfalvi cirill nyomtatványok impresszumai Petru Sibianul néven emlegetnek.[17]

A fejlesztés újabb állomásait a nyomda latin betűkkel való felszerelése

jelentette. Aaron püspöknek és egyházának, a római katolikusokkal való szövetség ápolása céljából, fontos érdekei fűződtek a latin nyelvű könyvkiadás meghonosításához a román társadalomban. E terv megvalósításában Bornemisza Ignác (mh. 1769) thesaurarius, az unitus román egyház „protectora" és Friedrich Wilhelm Dietrich udvari kamarai és kincstartósági tanácsos anyagilag is támogatta a püspököt.[18] Erre a feladatra ismét Páldi kapott megbízást, aki 1756 áprilisától kezdődően Misztótfalusi Kis Miklósnak (1650—1702) a kolozsvári református kollégium tulajdonában lévő matrixaiból öntött latin betűkkel szerelte fel a balázsfalvi nyomdát.[19] Az 1757-től kezdődően itt megjelent latin betűs könyvek tipográfiai sajátságainak egybevetése Misztótfalusi Kis Miklós vagy a kolozsvári református kollégiumi nyomda kiadványaiéval bárkit meggyőzhet arról, hogy Páldi valóban az európai hírű, legnagyobb erdélyi betűművész örökségéből részeltette az új román nyomdát.[20] Ennek működését különben azzal is előmozdította, hogy a kollégium felszereléséből nyomtató szerszámokat kölcsönzött vagy ilyeneket készített Balázsfalva részére. Például 1755-ben, Becskereki kérésére, egy tégelynek (Deckel) nevezett sajtó-alkatrészt adott kölcsön, amelyet a balázsfalvi nyomda 14 esztendőn át használt és csak Páldi halála után szolgáltatott vissza.[21]

Az igények és a színvonal emelkedését mutatja, hogy nagyjából egyidejűleg a latin típusok készíttetésével, Aaron püspök teljesen új cirill betűbélyegzők metszését is megrendelte Páldinál, akiről Erdély-szerte ismeretes volt, hogy Leidenben és Utrechtben a betűtervezést és -metszést szintén kitanulta.[22] A püspök előírta Páldinak, hogy az új balázsfalvi betűk megtervezéséhez a rendelkezésére bocsátott moszkvai (orosz) kiadású *molitvenic* és *ceaslov* típusait vegye mintául. Bár a felújítás ütemesen haladt előre, a püspök 1756. július 18-án kelt végrendeletének egyik sokat idézgetett mondatát — szerintünk — csak erőltetve lehet a felújítás befejezésére vonatkoztatni.[23] Erre bizonyság Aaron püspök 1758. november 6-i újabb végrendelete is, amelyben még mindig csak készülőfélben lévő új betűkről beszél.[24] Páldi az új betűbélyegzők metszésével lassan haladt előre, mert ekkor már fokozottabban lefoglalta a kolozsvári református kollégiumi nyomda betűkészletének felújítása.[25] Noha 1760-tól kezdve a balázsfalvi cirill nyomtatványokban szórványosan felbukkannak egyes új metszésű betűk, a teljesen új típus használatba vételére csak 1763-tól kezdődően került sor.[26]

Az aprólékos és hosszadalmas nagy munka elvégzését Páldi egybekapcsolta a balázsfalvi nyomda utánpótlásának nevelésével. Román tanítványai közül név szerint Ioaniţiu Endredi bazilitát ismerjük, akit talán 1760-ban vett maga mellé és a betűmetszésre különlegesen alkalmasnak tartott.[27] A könyvnyomtatáson kívül megtanította őt a fába, rézbe, acélba való metszésre, hangjegyekhez és görög betűkhöz készíttetett vele stempelyeket. 1761-ben az orosz minták után készített új típus több olyan betűbélyegzőjét, mely némileg eltért a románok körében megszokott formától, Endredivel a román ízlésnek megfelelően újrametszettette.[28] Tekelt (Sibianul) Péter halála (1761) után Endredit állították a balázsfalvi nyomda élére. Csak miután Páldinak ez a tehetséges tanítványa, kalandos körülmények között, Debrecenbe távozott, került az officina vezetése a felújítás időszakában is megszakítás nélkül ott dolgozó rîmnici nyomdászok kezébe.[29]

Páldi kapcsolatai a balázsfalvi nyomdával Cotorea inspektorsága és Aaron püspöksége idején, tehát 1754 és 1763 között voltak a legszorosabbak, de később sem szakadtak meg. Például 1763—1764 telén újra betűket öntött Ba-

lázsfalva részére, majd 1767-ben a megkopott betűket szintén ő javíttatta meg tanítványával, Beregszászi Péterrel.[30] Petru Pavel Aaron püspök halála (1764. március 9.) után azonban valójában új korszak kezdődött a már biztos alapokra helyezett balázsfalvi officina életében.

Aaron püspök jelentősége a balázsfalvi műhely történetében abban áll, hogy a korabeli erdélyi nyomdászat színvonalára emelte az ottani könyvnyomtatást. Ehhez felhasználta mindazt, ami a korábbi helyi fejlődésből számára hasznosítható volt, elsősorban a betűmetszés és öntés területén. Misztótfalusi Kis Miklós kilenc esztendei hollandiai tanulmánnyal megalapozta a művészi fokú nyomdai betűkészítést Erdélyben.[31] E tradíció továbbvitele érdekében taníttatta Páldi Istvánt az erdélyi református egyház 1741-től fogva 1752-ig szintén Hollandiában. Egy kortárs kijelentése szerint „ad culturam regni [az ország művelődése érdekében] szokták ezt cselekedni, hogy légyenek capax emberek, kitől mások tanuljanak".[32] Az erdélyi magyar nyomdászatnak Hollandiával fenntartott termékeny kapcsolatai, az együttélés révén, így válhattak hasznára az erdélyi román nyomdászatnak. Aaron püspök nyomdai tervei igényességének mi sem lehet beszédesebb bizonyítéka, mint hogy a latin betűs román nyomdászatot az európai hírű Kis Miklós művészi betűivel kívánta megindítani; hogy teljesen új cirill típus-készletet metszetett Páldi Istvánnal, az akkori Erdély legkitűnőbb mesterével; és hogy a balázsfalvi officina belső munkáját olyan tapasztalt tipográfussal szerveztette meg, mint Becskereki Mihály.

A balázsfalvi nyomda történetének ez a kezdeti szakasza az erdélyi művelődéstörténetre jellemző szép fejezete a sokrétű és nagy múltú román—magyar együttélésnek.

1974

A CIPARIU-KÖNYVTÁR KIALAKULÁSA ÉS TÖRTÉNETE

Korábban már tisztáztuk, hogy mikor, miként és milyen célok szolgálatában alakultak ki Timotei Cipariu könyvgyűjtésének sajátos területei.[1] Talán sikerült azt a helyet is kijelölnünk, amely a balázsfalvi tudós bibliofiliáját a román könyvgyűjtés történetében megilleti. Most annak bemutatását kíséreljük meg, hogy Cipariu miként valósította meg említett dolgozatunkban már felvázolt könyvtári programját. Egészen pontosan azt igyekszünk megállapítani, hogy mikor, milyen gyűjtemények vagy gyűjteménytöredékek magához kapcsolásával nőtt ki Cipariu könyvtára a balázsfalvi szerény méretek közül; kikre támaszkodva, milyen módszerekkel, milyen anyagi eszközökkel folytatta gyűjtését; miként rendszerezte könyveit; mi lett gyűjteményének sorsa 1848/49-ben, majd pedig halála után. Mindezekkel részint a Cipariu-könyvhagyaték tudománytörténeti hasznosítását, részint pedig korszerű könyvtörténeti szempontok szerinti annyira időszerű átrendezését óhajtjuk előmozdítani.

A KEZDET NEHÉZSÉGEI

Arra vonatkozó legkorábbi adataink, hogy Cipariu tudatosan könyvtárat akar gyűjteni magának, diákkorából valók. Mindmáig fennmaradt az a könyve, amelyet — 1886-ban kelt végrendeletének tanúsága szerint — ő maga is gyűjteménye egyik legelső darabjának tekintett (Nr. 6723). Ez a — már megszerzésekor rongált állapotban lévő — kötet Homérosz Iliászának egyik lipcsei kiadása, Cipariu saját kezű kiegészítésével. Hátsó borítólevelén ez a bejegyzés olvasható: „Ex libris Timothei Czipar rhetoris Nr. 5." S minthogy Cipariu 1818/19-ben volt a balázsfalvi iskola retorikai osztályának tanulója, erre az esztendőre tehetők könyvgyűjteményének legtávolabbi kezdetei. Az előbb idézett szöveg tehát a Cipariu-könyvtár születési anyakönyvi bejegyzéseként tisztelendő.

Könyvtár létesítése azonban abban az időszakban, amikor a fiatal Cipariu elkezdte lerakni gyűjteménye alapjait, az általunk megszokottaktól gyökeresen különböző akadályokba ütközött. A késő feudalizmustól és a ferenci abszolutizmustól gúzsba vert erdélyi művelődési életet ugyanis nem támogatták olyan könyvkereskedések, amelyek akár a régebbi, akár pedig az újabb könyvek iránti igényesebb érdeklődést kielégíthették volna.[2] A Szebenben, Brassóban, Kolozsváron működő nyomdász-könyvkereskedők elsősorban saját kiadványaikat árulták és legfeljebb Pesttel és Béccsel állottak szorosabb üzleti összeköttetésben. Az új eszmék beáramlásától rettegő kormányzat cenzúrája szigorúan őrködött afelett, hogy a Habsburg-birodalom határain kívüli Európából ne jussanak el „veszedelmes" új könyvek az egyes tartományok könyvkereskedőihez. Bécsben persze sok mindenhez hozzá lehetett jutni a francia, angol, olasz újdonságok közül. Előkelő társadalmi állású személyek esetében pedig a vámhatóságok is szemet hunytak, amikor azok nyugat-európai útjaikról saját használatukra nagyobb mennyiségű új könyvet hoztak be az ország-

ba.[3] Mindezek a lehetőségek azonban csupáncsak a kiváltságoltak, a gazdagok, a hatalom birtokosai számára voltak kihasználhatók.

A régi könyvek iránt érdeklődő gyűjtőknek azt megelőzően, hogy az ismert budai könyvkereskedő, Burián Pál 1825 körül Kolozsvárt antiquariumot létesített, egész Erdélyben egyetlen ilyen szaküzlet sem állott rendelkezésére.[4] Ilyen körülmények között az átlagos erdélyi könyvbarát csupán a már elavult, hagyományos módokon gyarapíthatta gyűjteményét. A XVI—XVIII. századi erdélyi könyvtárak története mutatja, hogy nálunk akkor az öröklés és az ajándékozás a gyarapításnak a vásárlással legalábbis egyenlő jelentőségű módja volt. A könyvek apáról fiúra, rokonról rokonra szálltak egyéb ingó értékekkel együtt, amíg vásárlásokkal is megtoldva az örökséget, egy-egy család kezén számottevő magánkönyvtár alakult ki. Hasonlóképpen gyarapították idegen országokba is kijutott hálás tanítványok külföldi újdonságokkal egykori alma materük, tanáraik és patrónusaik gyűjteményeit. Ez utóbbiak viszont életük végén szellemi örököseiknek tekintett és az ő munkájukat folytató kedvenc tanítványaik könyvtárát gyakran kiegészítették az előttük járt nemzedékek kiadványainak odaajándékozásával. Régi könyvet nagyobb mennyiségben vásárolni is csak az előző nemzedékek könyvhagyatékaiból lehetett az ún. aukciók alkalmával. E könyvárverések a XVIII. század folyamán öltöttek rendszeresebb formákat, de ezeket sem annyira könyvkereskedők, hanem inkább az egyes kollégiumok, fontosabb iskolák rendezték. Az iskolák tanári kara, népes diákserege alkotta ugyanis azt az érdeklődő közönséget, amelynek körében a régebbi könyvek legkönnyebben találhattak vevőkre. Az erdélyi aukciók között — amint ezt Cipariu gyűjtése is bizonyítja — különösen jelentősek voltak az enyedi kollégiumban rendezettek.

Jelentősebb változás ezen a helyzeten csak a XIX. század harmincas éveinek végén történt. Ekkor megkönnyítették a könyvkereskedők kapcsolatait a bécsi és a német birodalmi könyvpiaccal. Ezen a résen át aztán már a nyugat-európai könyvújdonságok és antikvár-értékek is, elfogadható áron, egyre bőségesebben áramlottak az erdélyi gyűjtők felé. A Habsburg-birodalom határain kívül nyomott román könyvekre még 1786-ban elrendelt behozatali tilalmon is ugyanebben az időszakban történt némi enyhítés. Az udvar és az Erdélyi Gubernium 1844 végén és 1845 elején foglalkozott a Moldvát és Havasalföldét érintő behozatali tilalom felfüggesztésének kérdésével.[5] A körülmények tehát arra, hogy Cipariu komoly méretű könyvtárat gyűjthessen magának, az 1830-as évektől fogva, a korábbi időkhöz viszonyítva, kétségtelenül fokozatosan javultak; mégis a fiatal balázsfalvi tanárnak rendkívüli akaraterőre, céltudatosságra és áldozatkészségre volt szüksége ahhoz, hogy feltett tervét megvalósíthassa.

A könyvtárgyűjtés hagyományos erdélyi módjának számító öröklés, ajándékozás és csere Cipariu esetében már eleve sem jöhetett komolyabban számításba. Tanárainak, barátainak, rokonainak ugyanis nem volt akkora könyvgyűjteménye, hogy tőlük Cipariu számottevő anyagot remélhetett volna saját jól körülhatárolt gyűjtési területére vonatkozóan. Könyvtárában csupán egyetlen olyan kötetet találtunk, amely bizonyítja, hogy egykori tanárai — szerény lehetőségeikhez mérten — mégis támogatták tehetséges tanítványuk indulását a könyvgyűjtés területén. 1825 márciusában egykori filozófiatanárától, Szakáts Gergelytől ajándékba kapta Anakreon dalainak 1782. évi lipcsei kiadását (Nr. 6438). Élete végéig kegyelettel őrizte azt az 1708. évi

bukaresti kiadású liturghiert is, amelvet a XVIII. században élt pap elődjétől örökölt.

Sajátos körülményeiből következett tehát, hogy Cipariu már kezdettől fogva sokkal inkább a könyvpiacra volt utalva, mint szász és magyar kortársai. Mindez azonban azt is maga után vonta, hogy könyvtárát eleve jóval tervszerűbben fejleszthette, mint azok a régebbi erdélyi gyűjtők, akik főként az előző nemzedékek kezén kialakult belföldi könyvtárak anyagából építették ki saját szellemi fegyvertárukat. Az első könyvkereskedő, akivel talán már 1834-ben rendszeres összeköttetésbe lépett, Iosif Romanov, az ismert bukaresti antikvárius volt.[6] Cipariu eleinte az ő segítségével igyekezett felszerelni könyvtárát mind a moldvai és havasalföldi román könyvújdonságokkal, mind pedig keleti kéziratokkal. Néhány jel arra mutat, hogy Cipariu egy ideig Romanov útján remélte beszerezni azokat a nyugati újdonságokat és antikvár műveket is, amelyekhez az osztrák cenzúra szigora és az erdélyi könyvpiac szegényessége következtében nem juthatott hozzá. Néhány esztendő után azonban be kellett látnia, hogy ez az út számára nem célravezető. Romanov görög és török beszerzői ugyanis nem voltak pontos üzletfelek, antikvár áraik többszörösei voltak a nyugatiaknak.[7] Éppen ezért 1841 körültől fogva a Romanovval való összeköttetése lényegében a román könyvújdonságok beszerzésére korlátozódott.

E cél elérése, főként a harmincas években, önmagában is rendkívüli erőfeszítéseket igényelt. Gheorghe Bariţiutól, tehát a legilletékesebb személytől tudjuk, hogy 1834—38 között egész Erdélybe öt-hat példány jött be a moldvai és havasalföldi újságokból.[8] Ezek is sokszor 7—9 hónapos késéssel jutottak el az olvasóhoz, mert a Gubernium mellett Kolozsvárt működő központi cenzúra olyan hosszan tartotta vissza őket. Az Erdély belsejében, a hatóságoktól különösen figyelemmel kísért Balázsfalván élő Cipariu azonban még a brassóiaknál és szebenieknél is jobban el volt szigetelve a havasalföldi és moldvai szellemi élettől, politikai fejleményektől. Ezért apellált olyan gyakran Cipariu a nálánál mozgékonyabb Bariţiu segítségére könyvek beszerzését, a bukaresti barátokkal való összeköttetés fenntartását illetően. Például 1841. február 12-én így ír Bariţiunak: „A bukaresti dolgok felől itt semmiféle hírhez sem juthat az ember. Uraságod könnyebben tájékozódhat, minthogy több és biztosabb levelezőtárssal rendelkezik ottan, mint én."[9] Majd máskor így ír: „Nekem Havasalföldén, Romanovon kívül, egyetlen levelezőtársam sincsen; ő pedig nem annyira járatos a politikai életben, hogy megírhatná nekem, mi történik a legfelsőbb körökben."[10] Ilyen körülmények között teljesen érthetők Cipariu keserű kifakadásai a román könyvek beszerzésének nehézségei miatt. „Valóban jó dolog könyveket vásárolni, de rendezett körülmények között, egyébként haszontalanság. S aztán honnan és ki révén szerezzen az ember román könyveket? Láthatja uraságod, hogy egy nyomorúságos jogkönyvért (pravila-ért) két évvel ezelőtt háromszor is írtam és még mindig nem küldheti. S aztán a számtalan sok egyéb apró bosszúság stb." — panaszkodik ismét Bariţiunak.[11] „Én csak nagy nehézségek árán szerezhetek magamnak olykor egy-egy érdekesebb könyvet Bukarestből, többnyire csak nagy későre. Uraságodnak megvan a jó lehetősége, hogy a fejedelemségekből megkapja az érdekes termékeket. Nem tudna uraságod néhanapján számomra is szerezni egyet-mást?" — fordul újra Bariţiuhoz segítségért.[12] Bariţiu — a fejedelemségekbe átköltözött Ion Maiorescuval együtt — természetesen előmozdította Cipariu Kárpátokon túli könyvbeszerzéseit.[13]

Egyebek mellett azzal is, hogy a Brassóba becsempészett bukaresti, iaşi-i újságokat a *Gazeta Transilvaniei* borítékjában továbbította Balázsfalvára.[14]

A belföldi ellenőrzéssel szembeni védekezésből tért át Cipariu hozzávetőleg 1840-től fogva a hatóságoktól kevésbé ismert cirill írás használatára a Bariţiuval folytatott levelezésében és kényszerült virágnyelven nyugtázni a Kárpátokon túlról érkező könyvküldeményeket, illetve az általa oda szánt kiadványokat. Például 1842-ben Bariţiuval váltott leveleiben többször esik szó Bukarestből kapott, illetve oda küldött dohány (tutun)-ról, amin, nyilvánvalóan, sajtótermékeket kell értenünk.[15] Jellemző a bizalmatlansággal, gyanakvással teli nyomasztó légkörre, amelyben a nyiladozó román irodalom termékeit Cipariu 1848 előtt gyűjtötte, hogy az osztrák vámhatóságok akadékoskodása miatt még a kormányzattól engedélyezett *Gazeta Transilvaniei* és *Foaie pentru minte* is bizonyos időszakokban csak úgy juthatott el a fejedelemségekbeli olvasókhoz, hogy Bariţiu — a román nemzetiségű vámtisztviselők hallgatólagos tudtával — a *Siebenbürger Wochenblatt* címkéje alatt küldte szét a példányokat.[16]

A bukaresti könyvújdonságok rendszeres beszerzését Cipariu odautazásokkal sem biztosíthatta. Útlevelet ugyan könnyen kaphatott, de a hatóságok nem nézték volna jó szemmel gyakoribb látogatásait a fejedelemségekben. Ha előzetesen engedélyt kért rá, nagyobb tömeg könyvet is kivihetett magával, hogy azok ellenértékeként Romanovtól ottani kiadványokat vásárolhasson.[17] Útleveléből tudjuk, hogy 1841. évi bukaresti útja alkalmával 53 könyvet vitt magával, hihetőleg a vezetése alatt működő balázsfalvi nyomda termékeiből.[18] Visszatérésekor azonban már csak a Kincstartóság elnökétől kért engedély alapján hozhatta át szabályosan a Bukarestben vásárolt és ajándékba kapott könyveit. Például amikor a fentebb említett útjáról visszatért, a vöröstoronyi vámhivatal 37 kötet román könyvet foglalt le nála, amelyeket csak a szükséges behozatali engedély utólagos elnyerése után, több mint fél esztendővel később kapott vissza.[19] Cipariu számára sem maradt tehát lényegében más út hátra, mint becsempésztetni könyvtára számára a román kiadványokat. Ebben egyaránt segítségére voltak mind a Brassóban és Szebenben gyakran megforduló jövő-menő román kereskedők és értelmiségiek, mind pedig az 1—2 hónapos időközökben Brassóba rendszeresen ellátogató Prahova völgyi fuvarosok.[20] Ezeknek az élet kitermelte szükségmegoldásoknak köszönhető, hogy a legfontosabb kiadványok a hatóságok hisztériája ellenére előbb-utóbb mégis eljutottak Cipariuhoz. Nem sikerült tehát sem őt, sem pedig a körülötte kialakult értelmiségi kört elszigetelni a gyors ütemben előrehaladó román szellemi integrációtól. Ismét Bariţiuval folytatott levelezése alapján állítható, hogy a bukaresti, iaşi-i újságok, Kogălniceanu, Eliade, Aron Florian, Laurian, Maiorescu stb. munkái nem sokkal megjelenésük után eljutottak Cipariu könyvtárába és ott másoknak is rendelkezésére állottak.[21]

AZ ALAPOK LERAKÁSA

A fentebb érzékeltetett nehézségek között, szinte minden egyes kötetért külön megvíva a kedvezőtlen körülményekkel, Cipariu sohasem alakíthatta volna ki kortársai között egyedülálló könyvtárát, ha gyűjtésének súlypontját hamarosan nem tette volna át Erdélybe, majd pedig az osztrák—német könyv-

piacra. Diákkorából származó, bizonyára szerény méretű könyvgyűjteménye gyorsabb ütemű kifejlesztéséhez Cipariu csak 1835-től fogva tett szert, mint a balázsfalvi nyomda praefectusa, a könyvkereskedők körében kellő ismeretségre és a nagyobb méretű vásárlásokhoz elegendő jövedelemre.[22] Miután első bukaresti útjának élményei nyomán könyvgyűjtési programja kikristályosodott,[23] enyedi ismeretségeit hasznosítva kezdett hozzá tervei megvalósításához. Maga jegyezte fel könyvtára sorsáról szóló cikkében, hogy Enyeden Lőcsei Spielenberg Lajos könykötő-könyvkereskedőtől 300 Ft-ért vásárolt kb. 1000 kötetet Bodola János (1754—1836) egykori erdélyi református püspök gyűjteményéből.[24] Minthogy Bodola püspök 1836 januárjában halt meg,[25] és könyvei — bizonyára aukció útján — az örökösöktől előbb Lőcsei Spielenberghez kerültek, Cipariunak ez az első nagyobb szabású könyvvásárlása nem tehető korábbra, mint ez év végére vagy 1837 elejére. Ez a dúsan aranyozott barna bőr-, illetve díszítetlenül hagyott fehér hártyakötéseivel is imponáló, tekintélyes gyűjtemény jelentette az első komoly lépést Cipariu akkor még friss könyvtári álmai megvalósítása felé.

Bodola püspök könyvtára feltehetőleg nem teljes egészében került Cipariu gyűjteményébe. Jelek mutatnak arra, hogy e hagyatékból mások is vásároltak. Például Baritz János dr., az enyedi kollégium tanára (Nr. 4019, 6486). A Cipariuhoz került tekintélyes könyvmennyiség azonban bőven elegendő ahhoz, hogy képet alkothassunk magunknak a balázsfalvi gyűjteménybe beolvadt Bodola-könyvtár jellegéről, összetételéről és előéletéről. Megállapítható, hogy Bodola püspök gyűjteménye mindenben a XVIII. századi erdélyi protestáns papi-tanári könyvtárakhoz hasonló volt. Anyaga részint az enyedi kollégium körüli korábbi értelmiségieknek a XVII. század végéig visszanyúló hagyatékaiból, részint pedig a tulajdonos külföldi tanulmányútjai során szerzett újabb munkákból tevődött össze. Például a Cipariu-könyvtár Bodola-féle részlege magába foglalja a korábbi enyedi professzorok közül Borosnyai Nagy Zsigmond (mh. 1774) és fia: Pál (Nr. 4886, 4904), valamint Ajtai Abod Mihály (1704—1776 — Nr. 3846, 3911, 4665) és Abats János református püspök (1744—1815) könyvtárának más korábbi erdélyi gyűjtők anyagát is tartalmazó töredékeit (Nr. 4077, 4355).[26] Cipariu könyvtára ezek révén épült rá szervesen az erdélyi bibliofilia XVII—XVIII. századi előzményeire. Bodola külföldi vásárlásai viszont zömükben 1782—84 közötti leideni egyetemi tanulmányai, illetve 1799. évi londoni útja idejéből valók. A Bodola-gyűjteményben főként a XVIII. század közepének protestáns teológiája képviselt, de bőven akadnak benne egyháztörténeti és történeti munkák, filológiai és államtudományi kézikönyvek, többnyire latin vagy francia és német nyelven.

Az előbbivel teljesen rokon összetételű volt az a szintén számottevő könyvanyag is, amelyet Cipariu nem sokkal a Bodola-könyvtár után vásárolhatott Baritz János professzortól (1774—1859) szintén Enyeden.[27] Baritz, aki orvosi képesítéssel rendelkezett, miután 1837-ben Erdély főorvosává (*protomedicus*) nevezték ki — úgy látszik —, megvált az apjától örökölt teológiai könyvektől, illetve a tanárkodása idején vásárolt társadalomtudományi szakmunkáktól. Ezekből — talán 1838 tavaszán vagy nyarán — Cipariu tekintélyesebb mennyiséget megvásárolt könyvtára számára. E vétel révén újabb XVIII. századi erdélyi magángyűjtemények anyaga épült be Cipariu könyvtárába. A Baritz-könyvtár ugyanis a századfordulón felszívta magába Gidófalvi Jancsó József 1780 körül Leidenben megalapozott gyűj-

teményét (Nr. 3825, 3845), valamint Kovásznai Gotz József hagyatékát (Nr. 6273, 6461, 6493, 26298). Ez utóbbi viszont a századfordulón Maksai Bálint (Nr. 3011, 4507) és Szabó Sámuel professzor (mh. 1789) XVIII. század második felében keletkezett könyvtára töredékeit is tartalmazta (Nr. 2824—5, 6306).[28]

E vásárlások egyszeriben annyira felduzzasztották Cipariu könyvtárát, hogy most már foglalkoznia kellett az állomány leltározásának és nyilvántartásának kérdéseivel is. Feltevésünk szerint erre 1838 tavaszán vagy nyarán kerülhetett Cipariu sort. Mindenesetre a Bodola- és Baritz-féle könyvek megvásárlása után, de első bécsi útja (1838. augusztus—szeptember) előtt. E rendezési kísérlet egyedüli emlékei az egyes könyvekbe Cipariu kezével beírt jelzetek, amelyek a tulajdonos nevéből vagy névkezdő betűiből és sorszámból állanak. Sorozatok esetében Cipariu a sorszámhoz írt betűkkel különböztette meg az egyes köteteket. Leltár vagy valamilyen jegyzék erről a rendezésről nem maradt fenn, de véleményünk szerint ilyen segédeszköz akkor nem is készült. E munkálatokat ugyanis Cipariu éppen csak elkezdhette bécsi útját megelőzően, de hazatérte után, ottani könyvtári élményei hatása alatt, többé nem folytatta, hanem gyűjteménye további gyors kiépítését helyezte könyvtári feladatai élére. Emellett szól az is, hogy a jelenleg megtalálható beszámozott könyvei között a 83-as volt a legmagasabb sorszámú. A számozás tehát aligha terjedt ki ennél lényegesebben több műre. E rendezési kísérlet azonban így befejezetlenül is az egyetlen biztos támpontot nyújtja annak megállapításához, hogy milyen munkák alkották Cipariu gyűjteményének bizonyíthatóan legrégibb rétegét. Éppen ezért hasznosnak látjuk a régi rendezés sorrendjében felsorolni e könyvek mai raktári számait.[29]

Ma már tisztázottnak tekinthető az a sokoldalú és rendkívüli erejű hatás, amelyet 1838 nyarán tett első nyugati tanulmányútjának pesti és bécsi élményei gyakoroltak Cipariura.[30] A ragyogó császárváros pezsgő szellemi élete, az ottani és a németországi orientalista szakemberekkel való első személyes kapcsolatok, a számtalan bécsi könyvkereskedés szinte elképzelhetetlen gazdagsága antikvár ritkaságokban és az európai irodalom meg tudomány legfrissebb újdonságaiban, valósággal megmámorosították a könyvbarát Cipariut. Ez az út megnyitotta előtte azokat a kimeríthetetlennek látszó forrásokat, amelyekből mindent megszerezhetett magának, amire saját kutatásaihoz és könyvtári tervei megvalósításához szüksége lehetett. Baritiuval folytatott levelezéséből pontosan nyomon követhető, hogy Cipariunak a művelődés kérdéseire rendkívül fogékony lelke hónapokon át tartó belső munkával miként dolgozta fel magában ennek az útnak a tapasztalatait és hozta azokkal összhangba saját korábbi terveit.[31] Ennek a nagy számvetésnek az eredményeként lépett túl Cipariu az erdélyi könyvgyűjtés hagyományos helyi keretein, és emelte bibliofiliáját európai színvonalra, a külföldi könyvpiaccal Bécsen keresztül létesített kapcsolatai segítségével.

1839-cel világosan elkülönülő újabb szakasz kezdődött a Cipariu-könyvtár életében. Ezt a korábbi erdélyi kapcsolatok fenntartása mellett már a külföldi beszerzések túlsúlya jellemzi. Ekkor azonban Cipariu még nem létesített közvetlen és állandó összeköttetést külföldi könyvkereskedőkkel, — bizonyára az erdélyi könyvforgalmat bénító hatósági ellenőrzés miatt. A kitűnő németországi összeköttetésekkel rendelkező szebeni Steinhausen (1843 előtt Hochmeister) cég útján Cipariu sokkal biztonságosabban hozzájuthatott bármihez, akár Angliából is, mint ha közvetlen kapcsolatokat próbált volna

létesíteni a nyugat-európai antikváriumokkal. Amíg egyrészről Cipariu 1838, 1845, 1847, 1848. évi bécsi tartózkodásai után[32] minden esetben hirtelen áradásként egy tömegben zúdultak be a balázsfalvi könyvtár polcaira a szakértelemmel összeválogatott antikvár értékek és filológiai újdonságok, másrészről Steinhausen útján folyamatosan és állandóan is áramlottak oda a legváltozatosabb külföldi szerzemények.

Mielőtt azonban megkísérelnők képet adni arról a nagy változásról, amelyet a külföldi könyvpiac megnyílása már 1848 előtt hozott Cipariu könyvtárának fejlődésében, még szólnunk kell e korszakbeli jelentősebb hazai szerzeményeiről. Romanovval való kapcsolatát Cipariu továbbra is fenntartotta, sőt 1840-ben, keleti gyűjtése érdekében, közvetlen összeköttetést létesített ennek konstantinápolyi megbízottjával, Simion Petroviciuval is.[33] Bukarest azonban ekkor már a román könyveket illetően sem az egyedüli beszerzési forrása Cipariunak. Például Laurian és Bălcescu *Magazinu istoric pentru Dacia*-ját szintén Steinhausen útján rendelte meg magának, mert így biztosabban és hamarabb juthatott hozzá.[34]

Legjelentősebb belföldi szerzeménye ebben az időszakban kétségtelenül Vasilie Pop doktor (1789—1842)[35] gyűjteményének megvásárlása hihetőleg még 1842-ben vagy pedig a következő esztendőben. Minthogy ezt az általa már korábbról ismert és sokra értékelt anyagot mindjárt a haláleset után az örökösöktől szerezte meg,[36] feltehető, hogy Pop gyűjteménye teljes egészében átkerült Cipariuhoz. A román bibliográfia úttörőjének hagyatéka, osztozván Cipariu könyveinek sorsában, 1849-ben szintén meghiányosult ugyan, de a feljegyzésekből elég pontosan megállapítható, hogy eredetileg miket tartalmazott. Sok régi román nyomtatvány mellett különösen becses volt az a több mint 200 darab moldvai és havasalföldi eredeti fejedelmi oklevél, amelyeket Pop 1821-ben a Tudor Vladimirescu-felkelés elől Brassóba menekült bojároktól vásárolt össze, továbbá az erdélyi románság történetére vonatkozó latin, magyar és német szövegek gyűjteménye.[37] Mindezekről fogalmat alkothatunk magunknak a Cipariutól az *Archivu* hasábjain később közölt darabokból. Ugyanekkor szerezte meg magának Cipariu Vasilie Pop tudományos jegyzeteit és kiadatlan munkáinak kéziratait. Ezek között volt Vergilius *Ecclogai*nak az a fordítása is, amelyet 1853-ban Iacob Mureşianu segítségével a *Gazeta Transilvaniei*-ben tett közzé.[38]

Ha Vasilie Pop irathagyatékának megszerzését az azonos tudományos érdeklődéssel, korábbi együttműködésükkel lehetne is magyarázni, a népi tónusban verselő Vasile Aron (1770—1828) költői örökségének — benne Vergilius *Aeneise* román fordításának — megvásárlásában már az irodalmi elődök alkotásai iránti felelősségérzet, a születő román irodalom emlékei összegyűjtésére, megóvására irányuló tudatos törekvés nyilvánul meg. E kéziratok rokonától, Dimitrie Arontól kerültek Cipariuhoz.[39]

Cipariu utolsó jelentősebb enyedi könyvvásárlására 1845-ben került sor. Szatmári Pap Zsigmond özvegye ekkor bocsátotta áruba apósának, Szatmári Pap Mihálynak (1737—1812) a könyvtárát. Ezen a görög, latin, német és francia könyvekből, valamint becses kéziratokból álló, Erdély-szerte ismert gyűjteményen — mások mellett — Cipariu olyan szenvedélyes bibliofilekkel osztozott meg, mint a történetíró gr. Kemény József.[40] Az innen vásárolt könyvek révén Cipariu könyvtára nagyhírű, régebbi erdélyi gyűjteményekből is részesült. Az orientalista tanulmányaikról ismert Kaposi Juhász Sámuel gyulafehérvári (1660—1713) és Csepregi Turkovics Ferenc kolozsvári profesz-

szor (mh. 1758), Verestói György erdélyi református püspök (1698—1765), a nagy könyvbarát Sófalvi József kolozsvári professzor (1745—1794) vagy az emlékíró Halmágyi István (1719—1785) a maguk idejében igen jelentős bibliotékájából kerültek Cipariuhoz egyes darabok (Nr. 4103, 4632, 6427, 7982, Mss. lat. Nr. 110, 119).[41] Különösen becses gyarapodást jelentettek Cipariu gyűjteménye számára a Szatmári Pap család külföldön tanult tagjainak XVIII. századból való kéziratos egyetemi jegyzetei (Mss. lat. Nr. 34, 38—57, 195, 225, 243).

Cipariu egyik naplótöredékéből kiderül,[42] hogy legalábbis 1838 augusztusától fogva állandó üzleti összeköttetésben állott Burián Pállal, a maga korában Erdélyben egyedülállóan szakképzett kolozsvári antikváriussal. 1846-tól fogva már számlák és levelek alapján állítható, hogy Cipariu leginkább az erdélyi történelemre vonatkozó anyagot, klasszikus irodalmat és könyvészeti régiségeket vásárolt Buriántól.[43] Könyvtára innen származó legjelentősebb gyarapodásának az 1844-ben elhunyt Cserei Miklós guberniumi tanácsos és táblai ülnök gyűjteményéből 1846-ban vásárolt kéziratok és nyomtatványok tekinthetők.[44] Ez utóbbiak az erdélyi történelemre, jogi és politikai intézményekre, országgyűlésekre, közigazgatásra, honismeretre, statisztikára stb. vonatkozó olyan kiadványok voltak, amelyeket Cipariu kitűnően felhasználhatott a román álláspont alátámasztásához a királyföldi concivilitas és a nyelvkérdés körül az országgyűlésen és a sajtóban folyó politikai csatározások során (Nr. 3080, 3971, 5476, 5750, 6082, 8155, 8166). Minthogy Cserei irodalompártoló volt, kapcsolatban állott írókkal, a művelődési élet vezetőivel (pl. Kazinczy Ferenccel), kéziratos gyűjteménye becses adatokkal szolgál a XIX. század eleji erdélyi magyar művelődési törekvések és főként a kolozsvári színjátszás történetéhez. (Mss. lat. Nr. 91, 98, 106, 148, 179, 188; Mss. ung. Nr. 11.) A Cserei-féle könyvek megszerzéséhez hasonlóan politikai célt szolgált a román vonatkozású középkori oklevelek másoltatása Kemény József gyűjteményéből a fiatal Ştefan Moldovannal, de Lemeny püspök és főként Burián segítségével.[45]

AZ 1848 ELŐTTI GYŰJTEMÉNY REKONSTRUÁLÁSA

Annyi a fentiekből is kiviláglik, hogy az 1849-et megelőző évtizedben Cipariu könyvgyűjtése már a legjobb külföldi és hazai forrásokból táplálkozott. De vajon a könyvtárat a forradalom alatt ért pusztulás ellenére beérheti-e könyvtörténetünk ezzel az általánosságban mozgó megállapítással? Nem kell-e arra törekednie — már csak az 1849. évi pusztulás méreteinek megállapítása érdekében is —, hogy minél több konkrétummal szolgáljon Cipariu könyvtárának 1849 előtti összetétele felől? Bár az eddigi irodalom eleve nem sok eredményt ígért erre vonatkozóan, Cipariu teljes irathagyatékának darabról darabra való átnézése több jól felhasználható forrást hozott felszínre. Ezeket a külsejükre nézve nagyon igénytelen és eddig figyelembe sem vett, de döntő fontosságú feljegyzéseket azonban csak azután használhatjuk fel Cipariu 1849 előtti gyűjteményének rekonstruálásához, ha előzőleg meghatároztuk őket, pontosan megállapítottuk forrásértéküket és — ha szükséges — megkíséreltük datálásukat.

A balázsfalvi tudós professzor forradalom előtti könyvvásárlásait illetően talán a legfontosabb forrásunk az a hat, felül részben elrothadt ívrét

lapból álló, német nyelvű összesítő kimutatás, amelyet egy ismeretlen könyvkereskedő állított össze egy szintén meg nem nevezett személy 1842 novembere és 1847 októbere közötti könyvrendeléseiről.[46] A felsorolt könyvek természete (orientális kéziratok és szakmunkák, a Gesenius-hagyaték említése stb.), valamint az, hogy az irat Cipariu hagyatékából került elő, eleve valószínűvé tette, hogy e kimutatás a balázsfalvi bibliofil vásárlásait foglalja magába. E rendeléseket lebonyolító könyvkereskedést viszont a következő indokok alapján kell Erdélyben és hozzá Szebenben keresnünk: 1) Erdélyi magyar és szász szerzők, a szász Verein für siebenbürgische Landeskunde kiadványait vagy a *Siebenbürgische Provinzialblätter*-t, *Siebenbürgische Quartalschrift*-et, illetve Bălcescu *Magazinu istoric pentru Dacia* című folyóiratát nem külföldön, hanem itthon kellett megszereznie; 2) A kimutatásban kölcsönkönyvtári tagsági díj is szerepel. Ilyen jelentősebb német könyvtár viszont Balázsfalvához legközelebb Szebenben működött; 3) Szeben mellett szól végül az is, hogy a folyószámlára a befizetések Cipariu rokona, Nicolae Penciu (Micloş) szebeni ügyvéd útján történtek.[47] Bariţiuval folytatott levelezéséből kiderül, hogy Cipariu 1848 előtt Szebenben a Steinhausen könyvkereskedéssel állott összeköttetésben.[48] E cégnek még a forradalom előtti szállításaival kapcsolatos követelései felől 1862-ből is találhatók iratok Cipariu hagyatékában.[49] Mindezek alapján minősítettük e csonka iratot a szebeni Steinhausen cég által 1848 előtt Cipariu részére szállított könyvek jegyzékének.

Jól felhasználhatók Cipariunak azok a hevenyészett kijegyzései különböző antikvár katalógusokból megrendelésre kiszemelt könyvek felől, amelyeket egy 1845. március 5-én hozzá intézett levél tisztán maradt három oldalára írt ceruzával.[50] Még pontosabb információk nyerhetők két, cím nélküli, de szintén saját kezű terjedelmesebb feljegyzéséből, amelyeket könyvtárának a forradalom alatt elszenvedett károsodásairól állított össze.[51] Ezek egyikére maga Cipariu írta rá utólag ceruzával az 1849. évszámot, a másikon pedig „Cibinii, 11/23. nov. 849." egyidejű keltezés olvasható. E két jegyzékben több olyan mű szerepel, amelyekről más forrásokból kimutatható, hogy Cipariu még a forradalom előtt vásárolta őket könyvtára számára. Ilyeneknek tekinthetők a különböző keleti kódexek, a Vasilie Pop-féle kéziratok, Vasile Aron *Aeneis*-fordításának kézirata, Benkő Józsefnek a Csereikönyvtárból vásárolt *Transilvania specialis*-a, a Kemény-féle oklevélgyűjteményből vett másolatok gyűjteménye, Suidas lexikona 1499. évi kiadása, valamint több orientalista szakmunka.

Végül a könyvtár 1849 előtti állagának rekonstruálásához felhasználható az a cím nélküli, Cipariu kezével írt keltezetlen és befejezetlen katalógus, amely egy 206 oldalas füzet 107 oldalán a szerzők betűrendjében sorol fel bizonyos tudományos műveket.[52] E katalógust — minden részletére kiterjedő legaprólékosabb vizsgálatok után — a Cipariu-könyvtár 1845-ből vagy 1846 elejéről való jegyzékének kell tekintenünk az alábbi indokok alapján:

1) Szerepel benne (55. l.) a *Cebetis tabula* című mű 1640-es leideni kiadásának az a példánya, amely a katalógus megjegyzése és a ma is meglévő kötetben (Nr. 6425) látható ex-libris bizonysága szerint a híres orientalista Gesenius könyvtárából való. Steinhausen fentebb elemzett kimutatásából viszont pontosan megállapítható, hogy a Cipariu által Gesenius hagyatékából vásárolt könyvek 1844 júliusában jutottak el Balázsfalvára. 2) Szerepel a katalógusban (13. l.) H. Putschius *Grammaticae latinae auctores antiqui*

(Hannoviae, 1605) című műve, amely az 1845. március 5-i említett levél hátára írt jegyzetekben még csak mint megrendelendő könyv fordul elő. 3) A Steinhausen kimutatásában felsorolt, zömükben új könyvek teljesen hiányoznak e katalógusból. Ez még magyarázható volna azzal, hogy e katalógus-kísérlet szinte kizárólag csak a régi szövegkiadásokat sorolja fel. Hiányoznak azonban e kötetből azok a teljesen hasonló természetű művek is, amelyeket pedig Cipariu — a máig fennmaradt számlákkal bizonyíthatóan — 1846/47-ben vásárolt Buriántól. Ezek kimaradása tehát már csak úgy magyarázható, hogy Cipariu 1846-ban nem folytatta tovább az előre megszámozott lapok bizonysága szerint a jelenleginél jóval terjedelmesebbnek szánt katalógusát és a Buriántól vásárolt szövegkiadások ezért nem kerültek jegyzékelésre. (E katalógus-kötet a Cipariutól megszámozott 135 oldalon kívül még 71 beíratlan és számozatlan oldalt is tartalmaz.) 4) E jegyzéknek 1846 közepe előtt kellett keletkeznie azért is, mert nem szerepelnek benne az 1849-ben összeállított említett veszteség-listákban felsorolt fontos szövegkiadások, a Cipariutól annyira sokra értékelt *Corpus scriptorum historiae Byzantinae* kötetei, amelyeket — tudjuk — 1847-ben vásárolt, sem pedig Katona *Historia critica*-jának és Fejér *Codex*-ének majdnem 100 kötete, amelyeket nagy áldozatok árán szintén 1847-ben szerzett meg magának.[53]

A fentebb felsorolt új források segítségével most már részletekbe menően is igazolható, hogy Cipariu gyűjteménye az 1838—1848 közötti időszakban a sajátos román igényeknek megfelelően kialakított, korszerű filológiai-történelmi szakkönyvtárrá fejlődött. Amíg korábbi beszerzéseiben főként az antikvár-anyag dominált, most már elsősorban friss, legfrissebb és legjobb kiadványokkal gyarapította könyvtárát. Ez a fordulat a bécsi könyvpiaccal való kapcsolatainak kiépülése során fokozatosan ment végbe. Például a klasszikus szövegkiadványok és a filológia terén — amint ez az említett katalógus-töredékkel igazolható — 1845-ig régebbi (XVII—XVIII. századi) kiadványokkal igyekezett tervszerűen kitölteni addigi gyűjtése hiányait. Ezután viszont már az akkor legmodernebb, új corpusokat vásárolta meg teljes sorozatokban. Mindennek persze bizonyára anyagi oka is volt. 1845. december 3-án ugyanis a király Cipariut kancellár-kanonoknak nevezte ki, évi 700 Rft fizetéssel.[54] Jövedelmének ez a jelentős megnövekedése tette lehetővé számára a régieknél jóval drágább, új corpusok megszerzését és általában a nagyobb tömegű külföldi könyvrendeléseket. Például az ezekben az években a Steinhausen cég útján rendelt (többségében külföldi) könyvek értéke egymagában 1695 Ft-ra rúgott.[55]

Ezt a Cipariu gyűjtésében bekövetkezett örvendetes fordulatot legbeszédesebben talán néhány könyv címének felsorolásával világíthatjuk meg. Az említett katalógus-töredékben felsorolt régebbi szövegkiadások és feldolgozások között még ilyen tudománytörténeti jelentőségű műveket találunk: J. A. Fabricius: *Bibliotheca graeca* (Hamburgi, 1725—1728, 14 tom.), D. Gothofredus: *Auctores latinae linguae* (S. Gervasii, 1602), C. Capperonnierius: *Antiqui rhetores latini* (Argentorati, 1756), G. Cave: *Scriptorum ecclesiasticorum historia litteraria* (Genevae, 1693), G. Beveregius: *Synodicon sive Pandectae canonum* (Oxonii, 1672), *Historiae augustae scriptores sex* (Argentorati, 1677), *Historiae ecclesiasticae scriptores graeci* (Amstelodami, 1695), F. Sylburgius: *Historiae romanae scriptores latini minores* (Francofurti, 1588), T. Munckerus: *Mythographi latini* (Amstelodami, 1681), F. Lindenbrogius: *Diversarum gentium historiae antiquae scriptores* (Hamburgi, 1611).

Az 1849 őszén összeállított említett két kimutatásban viszont az 1830—1847 között megjelent klasszikus forrásközlések és filológiai feldolgozások között, sok más mellett, ilyen modern művek szerepelnek: *Oratores attici* (ed. Bekker, 1823), *Rhetores graeci* (ed. Walz, 1832), *Poetae lyrici graeci* (ed. Bergk, 1843), *Biographi graeci* (ed. Westermann), *Corpus scriptorum historiae Byzantinae* (Bonn, 1828—, 33 kötet), a római grammatikusok, költők és feliratok új corpusai, a Homérosszal, a görög drámaírás emlékeivel kapcsolatos legfrissebb szakmunkák. Ez utóbbiakból ízelítőként felemlítjük a következőket: Kaltschmidt: *Sprachvergleichendes und etymologisches Wörterbuch der griechischen Sprache* (Leipzig, 1839—1841), Wachsmuth: *Hellenische Altertumskunde* (Halle, 1826—1830), Ritschl: *Die alexandrische Bibliotheken* (1838), Bode: *Geschichte der hellenistischen Dichtkunst* (Leipzig, 1838—1840), Drieberg: *Wörterbuch der griechischen Musik* (Berlin, 1835), Franz: *De musicis graecis* (Berlin, 1840), Köster: *De cantilenis popularibus veterum graecorum* (Berlin, 1831), Ellendt: *Lexicon Sophocleum* (Königsberg, 1834—35), Dindorf: *Poetae scenici graeci* (Lipsiae, 1830), Böckh: *Corpus inscriptionum graecarum* (Berolini, 1828—1843). Ha aztán összeállítjuk a több munkával is szereplő filológus-szerzők névsorát, elmondhatjuk, hogy Cipariu a forradalmat megelőző évtizedben a XIX. század első fele filológiájának legjobb német termékeit gyűjtötte össze könyvtárában. E könyvek alkották filológiai kutatásai korszerű fegyvertárát.

Ezért is menekítette Cipariu a forradalom idején Szebenbe az alábbi filológusok több művét: Ahrens, Bachmann, Bamberger, Bekker, Bergk, Bode, Bossler, Böckh, Buttmann, Creuzer, Curtius, Dankowsky, Dindorff, Drieberg, Ebert, Ellendt, Elmsey, Fähse, Franz, Göttling, Graefenhahn, Haupt, Heilmaier, Heimsoeth, Heinrich, Hermann, Heyne, Höpfner, Kaltschmidt, Kayser, Keil, Kind, Knoche, Köster, Krause, Krüger, Kühn, Lachmann, Leake, Lehrs, Lehner, Lobeck, Marck, Matthaei, Müller, Nitsch, Orelli, Osann, Parthey, Peyron, Reisig, Ritschl, Ross, Schäfer, Scheffel, Schneider, Schneidewin, Schoemann, Schönemann, Schütz, Schwenck, Seyffarth, Seidler, Siebenkees, Spohn, Stallbaum, Struve, Sturz, Vollbehr, Wachsmuth, Wagner, Walz, Wenrich, Westermann, Wex, Wolf, Wunder.[56] Ebben az időszakban Cipariu már a *Philologus. Zeitschrift für das klassische Altertum* és az *Archiv für Studium der neueren Schprache* című szakfolyóiratot is járatta magának, hogy ezekből tájékozódhassék a nyelvészeti kutatások nemzetközi állásáról és a legfrissebb könyvújdonságok felől.

Ezek az olvasmányok és a fenti szakmunkák forgatása lényegesen hozzájárultak Cipariu filológiai és világirodalmi érdeklődése és látóhatára tágításához. Nyilván ezzel és a román ősköltészet analógiás értelmezésének vágyával magyarázható, hogy megvásárolta magának a *Dichtungen des deutschen Mittelalters* című sorozatot, Geyder művét a Reinhart Fuchsról, Limberg könyvét a Frithjhof-mondáról, Ossian költeményeit, vagy Mickiewicznek a szlávok irodalmáról, illetve Schnabelnek a francia irodalom történetéről szóló összefoglalását. Ekkor már a kortárs irodalom is nagy tömegben áramlott az egyre színesebbé váló balázsfalvi gyűjteménybe. Cipariu Steinhausen útján rendszeresen kapta a Tauchnitz-féle *Collection of British Authors* megjelenő köteteit, Lamartine, Musset, Béranger, George Sand, Walter Scott legfrissebb alkotásait. Beaumarchais színdarabjainak, Madame Staël Németországról (*De l'Allemagne*) és Itáliáról (*Corinne ou l'Italie*) írt híres könyveinek, Féval, D'Arlincourt kalandos és Bulwer történeti regényeinek,

Eugène Sue *Bolygó zsidójának* (Le Juif errant) gyors beszerzése[57] (sőt ez utóbbinak románra fordítása)[58] szintén azt mutatja, hogy Cipariu kora romantikus irodalmának volt kedvelője. Ebben az időszakban kerültek könyvtára polcaira a világirodalom legreprezentatívabb alkotásai Byrontól és Thomas Moortól, valamint Camões *Lusiadas*-ától és Cervantes *Don Quijote*-jától kezdve a francia klasszikusokon át Goethéig és Schillerig.

Az 1848 előtti Cipariu-könyvtár filológiai és irodalmi anyaga azonban nem csupán az európai népek kiemelkedőbb alkotásait ölelte fel a görögrómai időktől fogva saját koráig, hanem széles kitekintést biztosított tulajdonosának a Közel- és Távol-Kelet irodalmába is. Cipariu orientális gyűjteménye ezekben az években gazdagodott a legszebb és legértékesebb kéziratokkal és kézikönyvekkel. Főként W. H. Allennek a keleti művek európai importjára specializálódott londoni üzletéből, illetve a németországi könyvpiacról.[59] E helyekről — Steinhausen közvetítésével[60] — arab, perzsa, török, szír és héber kéziratok, valamint a korabeli német nyelvű orientalisztikai szakirodalom legfrissebb termése talált utat Cipariuhoz. Ekkor kerültek Balázsfalvára pl. a William Morley vagy Gesenius gyűjteményéből származó keleti kéziratok. Az újdonságok felől a *Journal Asiatique* és a *Deutsch-Morgenländische Gesellschaft* folyóiratának rendszeres irodalmi beszámolóiból tájékozódott és nagy áldozatokkal igyekezett is ezekkel felszerelni könyvtárát.

A keleti népek nyelvével, irodalmával, történelmével, föld- és néprajzával kapcsolatosan 1848 előtt az alábbi szerzők egészen új összefoglaló- és részlettanulmányai, illetve forrásközlései, szótárai voltak meg Cipariu könyvtárában: Adler, Biesenthal, Blücher, Bohlen, Bopp, Böhtlingk, Caspari, Corve, Delitsch, Dombay, Endlicher, Ewald, Fleischer, Flügel, Freytag, Fürst, Gesenius, Goldenthal, Habicht, Hammer-Purgstall, Hartmann, Heinsius, Hindoglu, Hoffmann, Jahn, Jost, Kaltschmidt, Kosegarten, Krafft, Lassen, Lebrecht, Lengerke, Lippmann, Luzzato, Mager, Martinet, Meninski, Metz, Moser, Möller, Müller, Nauwerk, Nork, Parthey, Paulus, Peiper, Pott, Rapoport, Redslob, Reinaud, Reinsch, Rosen, Rosenzweig, De Rossi, Rödiger, Rückert, De Sacy, Scheyer, Schott, Schubert, Stern, Tischendorf, Uhlemann, Ullmann, Vullers, Wahl, Weil, Wenrich, Westergaard, Wetzer, White, Winer, Wolf, Wüstenfeld, Zunz.[61] E száraz névsor is érzékelteti, hogy Cipariunak még a forradalmat megelőző évtizedben sikerült gyűjteménye keleti részlegét is korszerű színvonalra emelnie.

Ugyanekkor épült ki könyvtárának történeti, politikai, államtudományi, filozófiai részlege, amely a legtöbb közvetlen támaszt nyújthatta a román nemzeti mozgalomnak. Az, hogy tömegesen vásárolta az erdélyi történelemre, jogi viszonyokra vonatkozó régebbi (pl. Bethlen Farkas) és újabb (pl. Bedeus, Kemény) összefoglalásokat, szaktanulmányokat és forrásközléseket, természetesen következett korábban ismertetett bibliofil-programjából.[62] Hasonló volt a helyzet az olyan újdonságok sürgős beszerzésével is, mint Schott román népmesékről, De Gerando Erdélyről, egy ismeretlen szerző Magyarország történelméről vagy egy másiknak a havasalföldi viszonyokról írt francia nyelvű munkája, illetve Martin Opitz román vonatkozásokat is tartalmazó költeményei. Saját népének életkérdései iránti érdeklődése vásároltatta meg Cipariuval az orosz- és törökországi viszonyokat tárgyaló olyan aktuális munkákat is, mint *La Russie en 1844*, Golowin: *La Russie, Anklagen der Juden in Russland*, Georgii: *Europäisches Russland*, Roth: *Zustände der Türkei* stb.

Új jelenség azonban Cipariu gyűjtésében és egyben fontos az erdélyi román nemzeti mozgalom koncepcióinak megítéléséhez annak a friss történelmi és elméleti irodalomnak a beszerzése, amely a kor nagy társadalmi kérdéseinek megoldásához kereste a kulcsot.

Nem itt van a helye Cipariu társadalom-elméleti és filozófiai olvasmányai kielemzésének. A figyelmet azonban már most fel kell hívnunk arra, hogy tudományos és politikai elképzeléseinek reális értékeléséhez e feladat elvégzése szintén halaszthatatlan. A romantikával való szoros kapcsolatát jelzi Chateaubriand történeti, politikai és elméleti műveinek jelenléte Cipariu könyvtárában. 1848 küszöbén beszerzett történelmi olvasmányai szinte kizárólag a francia romantikus-liberális történetírók alkotásai közül kerültek ki Guizot, Michelet, Thiers nagy hatású munkái pedig egyaránt a polgári szabadságeszméket, a tömegek történelemformáló erejét, a forradalmak haladást elősegítő szerepét, a nemzetegyéniség, a nemzeti „szellem" döntő fontosságát, a történet anyagi tényezői iránti fokozottabb megértést sugalmazták olvasóiknak. Cipariu és a vele kapcsolatban álló erdélyi román értelmiségiek 1848 előtti eszmefejlődése szempontjából jelentősnek kell tartanunk, hogy megszerezte könyvtára részére a materialista filozófus Ludwig Feuerbach összes megjelent munkáját és már a formálódóban lévő szocializmus eszméivel is megismerkedett Lamennais tolmácsolásában, illetve Louis Blancnak a francia forradalomról írt munkájából.[63]

Mindent összefoglalva, úgy jellemezhetjük Cipariu könyvgyűjtésének az 1848-at megelőző évtizedben elért eredményeit, hogy az ekkor jutott európai távlatokhoz, ekkor nyerte el végleges profilját, ekkor vált olyan imponáló méretű és korszerű gyűjteménnyé, mely egyidejűleg biztosította tulajdonosa tájékozódását európai szinten mind szaktudományai, a filológia és a történelem területén, mind pedig e nagy változásokat érlelő korszak irodalmi, társadalmi és politikai életében jelentkező legfrissebb törekvések felől.

Az 1838-at követő esztendőkben felgyorsult ütemű gyarapodás 1845 végén vagy 1846 elején valósággal kényszerítette Cipariut, hogy újabb kísérletet tegyen nagyra nőtt könyvanyaga nyilvántartásának elkészítésére. A már fentebb említett katalógus[64] — töredékessége ellenére — elárulja, hogy hozzávetőleg mekkora is lehetett abban az időben Cipariu gyűjteménye és hogy mennyire tudományos munkaeszközének tekintette könyvtárát. Cipariu ugyanis egy 206 oldalas füzetet köttetett be magának könyvei katalógusának céljaira. Ha tehát Cipariu oldalanként kb. 20 címleírással számolt, akkor e jegyzékbe kb. 4000 művet vehetett volna fel. Valószínű, hogy e számvetéskor gondolt a következő esztendők gyarapodására és valamivel több lapot köttetett egybe, mint amennyi a gyűjtemény akkori állagának katalogizálásához szükséges lett volna. Más adatokra is támaszkodó becslésünk szerint azonban Cipariu könyvtára 1845 végére el kellett hogy érje a 3000 kötetet.

E katalógus mindenekelőtt Cipariu filológiai munkásságát volt hivatott megkönnyíteni a könyvtárban található szövegkiadások feldolgozásával. Cipariu ugyanis nemcsak a kolligátumok alkotó darabjait vette fel külön-külön, hanem a különböző sorozatokban megjelent minden egyes írói alkotást vagy elbeszélő forrásszöveget is. Bár a betűrendet háromszor is újrakezdte, hamarosan be kellett látnia, hogy munkáját ezzel a módszerrel, az előre megszabott keretek között nem viheti jó véghez. Ez és a gyarapodás 1846-tól kezdődően szinte viharosnak mondható üteme késztethette rövidesen Cipariut a katalogizálás félbeszakítására.[65] A következő mozgalmas esztendők és az *Or-*

ganul Luminării szerkesztése meggátolták a balázsfalvi tudóst abban, hogy teljes gyűjteményét jegyzékbe foglalja, vagy legalább beszámozza azt. Ilyen állapotban szakadt a forradalom vihara Cipariu könyvtárára. Ez az egyszerű tény teszi egyszer s mindenkorra lehetetlenné annak pontos megállapítását, hogy az erdélyi román könyvtárfejlődésnek ez az addig legjelentősebb képződménye milyen károsodásokat szenvedett 1848/49-ben. A könyvtörténeti kutatás azonban ennek ellenére sem hátrálhat meg az elől, hogy végre megkísérelje e kérdés legalább hozzávetőleges pontosságú tisztázását.

A GYŰJTEMÉNY A FORRADALOM IDEJÉN

Sokat írtak már a Cipariu-könyvtár pusztulásáról, de csak általában érintették e kérdést, és megelégedtek a könnyen elérhető nyomtatott információkkal.[66] Mi Cipariu irathagyatékából és magának a könyvtárnak az anyagából kiindulva kíséreljük meg e kérdés előbbvitelét részletekbe menő vizsgálatok útján. Könyvtárának az 1848/49. évi forradalom alatti károsodásáról Cipariu többször is megemlékezett leveleiben, cikkeiben. Sőt, életének e fájdalmas mozzanatát öreg korában meglehetős részletességgel össze is foglalta az utókor számára.[67] Cipariunak ezt az *Archivu*-ban közzétett cikkét az eddigi irodalom hasznosította is. Az onnan ismeretes események elismétlése helyett az alábbi összefoglalásban arra a néhány újabb mozzanatra kívánjuk helyezni a hangsúlyt, amelyek Cipariu egykorú iratai közül most kerültek napvilágra. Ezek segítségével főként arra fogunk törekedni, hogy konkrét, számszerű képet nyújtsunk a könyvtárat ért veszteségről.

Amikor Cipariu 1848. november 4-én Szebenbe menekült, egyetlen ládában 20—30 kötetnyi legféltettebb kéziratát és csupán néhány nyomtatványát vitte magával.[68] November és december folyamán azonban két újabb szekérrel kb. 1000 kötetet a legértékesebb nyomtatványai közül is sikerült Szebenbe átvitetnie. Könyvtára teljes átköltöztetése csupán a szakadatlan esőzések miatt nem sikerült. Mindebből megállapítható, hogy gyűjteményének Balázsfalván maradt része 1848 legvégéig nem szenvedhetett említésre érdemes károsodást annak ellenére sem, hogy az őrzésével megbízott Iosif Manyt, az *Organul Luminării* segédszerkesztőjét a császári hatóságok, a magyarokkal való összeköttetés vádjával, már november 6-án letartóztatták és a gyulafehérvári várba hurcolták.

A gyűjtemény fosztogatása 1849. január 19. után kezdődhetett el, amikor Czecz János honvédjei elfoglalták Balázsfalvát. Cipariu elhagyott lakását ugyanis bizonyára csak akkor vették igénybe a katonaság céljaira. Az oda beszállásolt magyar katonák indították el a könyvtár széthordását. Ezt aztán a következő hónapokban többször is gazdát cserélő városkát megszálló csapatok, a szomszédok, sőt a környező falvak lakói egészen 1849 szeptemberéig folytatták. Cipariu ekkor tért haza Bukarestből, de még közel fél esztendeig Szebenben volt kénytelen lakni, minthogy balázsfalvi otthonát a beszállásolt császári katonák csak 1850 februárja elején ürítették ki.[69] Könyvtárának Balázsfalva magyar megszállásával kezdődő kálváriáját így beszéli el maga Cipariu: „Ez volt az első katasztrófa; ami pedig ebből megmenekült, Balázsfalván rendre prédája lett még a barátoknak is, bár ne lettek volna. Ti. a magyarok után következtek a románok és osztrák katonák, akik az elhagyott házakból elhordtak és elpusztítottak mindent, ami a kezükbe ke-

rült."[70] Az egyszer megbontott könyvtárból mindenki, aki ott megfordult, vitte, hordotta, ami megtetszett neki. Az emberek azzal nyugtatták lelkiismeretüket, hogy ha nem ők, akkor más valaki viszi el ezeket a gazdátlanná vált értékeket. Aki a legutolsó háborút átélte, saját tapasztalatából ismeri ezt a tömegpszichózist. Nem fog tehát csodálkozni azon sem, hogy amíg Cipariu lakásából a gazdátlanság hónapjaiban mintegy 3000 kötetet hordtak szét, a háza padlásán tárolt kb. 1000 kötet régi könyv mind sértetlenül megmaradt[71] pusztán azért, mert a fosztogatók közül senki sem vette magának a fáradságot, hogy oda felmenjen vagy hogy a könyveket lehordja onnan. Amint az már ilyenkor lenni szokott, általában az újabb könyvek és különösképpen a szépirodalmi művek keltették fel az érdeklődést, a tudományos munkák közül pedig inkább a teológiaiak. Például említett visszaemlékezésében Cipariu szól egy ötkötetes héber bibliáról és 25 héber könyvről, amelyeket egy zsidó kereskedő vásárolt össze a környező falvak parasztjaitól és szolgáltatott vissza neki hazatérése után.

A pusztulás rendkívüli méretei ellenére is tévedés volna azt hinni, hogy Cipariu Balázsfalván maradt könyvtára teljesen megsemmisült. Ez a vélemény Cipariu visszaemlékezéseinek alábbi szavaira alapozódik: „Hazatérésem után az összes könyves állványokon és az említett könyvszekrényekben egyetlen egy papírlap sem volt található."[72] Ez azonban semmiképpen sem értelmezendő úgy, hogy a lakásban sem maradt egyetlen könyv sem az egykori 4000 kötetből, hanem minden bizonnyal csupán a könyvszekrényekre vonatkoztatandó. Néhány sorral lejjebb ugyanis Cipariu maga mondja el, hogy belépve második szobájába, az ott ülő osztrák hadnagy asztalán egy miniatúrákkal díszített görög—szerb—román nyelvű kéziratos szertartáskönyvet (liturghiert), Hammer-Purgstall *Redekünste Persiens* című művét és még egy másik könyvet talált. Ugyancsak ő beszéli el, hogy hazajövetele után a szomszédok, környékbeliek sok könyvét visszaszolgáltatták. Voltak azonban olyanok, akik a szemtanúkat is meghazudtolva tagadták, hogy könyvtárából valamit elhoztak volna, sőt másnak adták el a rajtuk keresett könyveket. Cipariu hirdetéseket tett közzé az újságokban és jutalmakat ígért azoknak, akik a forradalom idején elveszett könyveit visszaszolgáltatják vagy azok nyomára vezetnek. Nem annyira e felhívások, mint inkább ismerősök útján Cipariunak sok mindent sikerült visszaszereznie, de könyvtárának végleges károsodása így is jelentős maradt. A forradalom idején szétszóródott balázsfalvi gyűjteményből még évtizedekkel később is bukkantak fel egyes kötetek az ország legkülönbözőbb részein. 1857-ben Kolozsvárt és Déván, 1870-ben a Balázsfalvával szomszédos Bocsárdon, 1872-ben pedig Bukarestben kerültek elő Cipariu gyűjteményéből eltévelyedett könyvek.[73]

A Balázsfalván hagyott könyvtárrész végleges károsodásának hozzávetőleges pontosságú számszerű megállapítása végett összevetettük az 1845/6. évi említett katalógus-töredéket a könyvtár jelenleg is meglévő könyvanyagával.[74] Ennek során arra a meglepő eredményre jutottunk, hogy az abban felsorolt 174 mű közül (a közismerten hiányos mostani cédulakatalógus segítségével is) 126 mű megtalálható a balázsfalvi egykori Központi Könyvtár anyagában. Ez az arány fontos tényre figyelmeztet, noha legfeljebb a Balázsfalván hagyott tudományos könyvanyagra nézve tekinthetjük érvényesnek, de semmiképpen sem az újabb világirodalmi anyagra vonatkozóan. Azt bizonyítja ugyanis, hogy Cipariu 1849 előtti könyvtárának számunkra leg-

becsesebb, azaz tudományos része sokkal nagyobb arányban maradt fenn, mint azt a köztudat eddig vélte.

A háborús pusztulástól azonban nem menekedtek meg Cipariu könyvtárának Szebenbe költöztetett legféltettebb darabjai sem. Ma már meglehetősen pontosan tudjuk, hogy könyvei közül melyek állottak Cipariu szívéhez legközelebb, melyeket tartott tudományos munkái szempontjából leginkább nélkülözhetetleneknek. Gyűjteményének különleges darabjai közül a Vasilie Pop, Vasile Aron hagyatékából származó román kéziratain kívül, az erdélyi történetre vonatkozó adatgyűjtését, saját orientális jegyzeteit, értékes keleti kódexeit, két ősnyomtatványát, néhány értékes régi nyomtatványát vitte magával Szebenbe. A Szebenbe menekített és általa később hozzávetőleg 1000 kötetre becsült könyvanyag zömét azonban a keleti kutatásait és a klasszika-filológiai munkát támogató legújabb könyvek, drága szótárak, szövegközlések és monográfiák alkották. Azok a könyvek tehát, amelyek Cipariu legfontosabb tudományos munkaeszközeinek tekinthetők. Cipariu, a tudós ugyanis a politikai küzdelmek középpontjába kerülve sem akarta félbeszakítani az ő igazi életelemét jelentő tudományos foglalatosságait. A politikus Cipariut a forradalom napjaiban foglalkoztató gondolatokról és a száraz filológusnak tartott tudós irodalmi igényeiről beszédesen tanúskodik az is, hogy Szebenbe vitt könyvei között változatos szellemi táplálékként ott voltak Rousseau, Voltaire, Feuerbach, Luis Blanc, Lamennais művein kívül G. Sand, E. Sue, W. Scott romantikus regényei, Goethe, Schiller és Lamartine költeményei, a francia klasszikusok, sőt Cervantes *Don Quijote*-ja és Camões *Lusiadas*-a is.[75]

Cipariu Szebenben a városfal melletti Reispergasse 386. számú ház első emeletén vett ki magának szobát Johann von Böbel pékmestertől, és ott rendezkedett be tekintélyes könyvanyagával.[76] 1849. január 18-án, a gálfalvi csatavesztés hírére, a Román Comité levéltárával együtt saját könyveit is a havasalföldi Cîinenbe szállította tovább.[77] Miután azonban a császáriak Bem seregét február 4-én Vízaknánál látszólag döntően megverték, Cipariu Cîinenből visszaköltözött szebeni lakásába. Amikor azonban Bem piski győzelme után újabb támadást kezdett Erdély déli részében, csapatai március 11-én olyan meglepetésszerű gyorsasággal közelítették meg Szebent, hogy Cipariu már csak puszta életét menthette Resinárig gyalogolva. Ekkor még azt remélte, hogy Resináron sikerül szekeret szereznie és másnap még visszatérhet Szebenbe könyveiért. A magyar csapatok azonban néhány órával az ő távozása után, még aznap este birtokba vették Szebent és benne Cipariu legféltettebb iratait és könyveit.

A magyar hatóságok mindjárt a város elfoglalását követő napokban bizottságot küldtek ki, amely Dobokai József rendőrfőnök vezetése alatt átkutatta a Román Comité elmenekült tagjainak lakását, átvizsgálta irataikat és a politikai jelentőségű darabokat lefoglalta. Így került sor Cipariu lakásának és iratainak átkutatására Johann von Böbel jelenlétében.[78] Ekkor azonban — amint ez Cipariu visszaemlékezéséből kiderül — sem a nyomtatott, sem pedig a kéziratos könyveknek nem eshetett komolyabb bántódása. Irataiból azonban sokat lefoglaltak, másokat viszont — pl. a balázsfalvi nyomda és az alapítványi pénzek kezelésére vonatkozó számadásokat — mint számukra érdekteleneket, ott a helyszínen elégettek.

Cipariu elárvult szebeni könyvtárára a pusztulás valamivel később és onnan szakadt rá, ahonnan legkevésbé várta volna. Míg Cipariu Rîmnicben az orosz csapatok fogságában sínylődött a Comité több más tagjával együtt,[79]

és onnan küldözgette a leveleket resinári ismerőséhez könyvei megmentése érdekében, március végén szebeni lakásán megjelent egy ismeretlen honvéd kapitány és fenyegetőzve követelte a könyvek kiszolgáltatását. Amíg a tiszt ládákért ment, a szász házigazdának sikerült kb. 200 kötet könyvet és a legféltettebb kéziratokat tartalmazó ládát elrejtenie. A szobában maradt többi könyvet azonban a visszatérő tiszt négy ládába becsomagolta és elszállíttatta. Cipariu csak Andrei Liviu Pop 1849. július 26-án kelt leveléből értesült szebeni és balázsfalvi könyvei és iratai sorsáról.[80] Pophoz augusztus 1-én Bukarestből intézett leveléből kiérződik, hogy mekkora hatást tett Cipariura a könyvei elvesztéséről szóló első híradás.[81] Szomorúsága csak akkor enyhült némileg, amikor szeptember 3-án visszaérkezve Szebenbe, Böbel sértetlenül visszaszolgáltatta 200 kötet könyvét és legértékesebb kéziratait. Böbel leírása alapján Cipariu arra is rájött, hogy a könyveit elszállíttató honvéd tiszt Ion Munteanu szarkói (Bihar vm.) lelkésszel azonos.

Munteanu, mint Bem seregébe besorozott tábori pap, 1849 elején a császáriak fogságába esett, akik azonban Szebenben szabadon bocsátották. Így fordult meg Munteanu többször is Cipariu lakásán. Cipariu tehát teljes joggal reménykedhetett, hogy ismerősétől hamarosan vissza fogja kapni könyveit. Munteanu azonban a forradalom után azt állította, hogy az Erdélyből hozott könyveket ő szebeni polgároktól és honvédektől pénzért vásárolta, és éveken át nem is válaszolt Cipariu kérő leveleire.[82] Minthogy Cipariu 1850. február közepétől fogva 1851. október közepéig Bécsben tartózkodott, könyvei visszaszerzéséért kiterjedt levelezést volt kénytelen folytatni bihari ismerőseivel. Ebből a jórészt napjainkig fennmaradt levelezésből szinte a legapróbb részletekig felderíthető szebeni könyveinek viszontagságos sorsa.[83] Munteanu hosszas huzavona után, már a váradi görög katolikus püspöktől és az állami hatóságoktól is szorongatva, 1852. február 10-én végül is jelentkezett Cipariunál. Levélben közölte vele 29 mű címét annak megállapítása végett, hogy vajon ezek az ő gyűjteményéből valók-e?[84] Miután mindezek Cipariu tulajdonának bizonyultak, Munteanu e műveket, 112 kötetben, átadta Iosif Sălăgeanu váradi kanonoknak.[85] A hosszú hányódás után 1853 októberében végre Balázsfalvára visszakerült könyvek között ott volt Cipariu egyik ősnyomtatványa (Suidas lexikona), Benkő József *Transsilvania specialis*ának kéziratos példánya, Forcelini latin szótára, a *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* kötetei, több becses orientalisztikai és klasszika-filológiai mű.

Késői visszaemlékezése szerint Cipariu 1849. március 11-én kb. 1000 kötet könyvet hagyott ott szebeni lakásán. Ebből Böbel hozzávetőleg 200, Munteanu pedig 112 kötetet szolgáltatott vissza. Ha ehhez hozzávesszük az Andrei Liviu Poptól még 1849 nyarán a szobában megtalált 30 kötetet, Szebenbe menekített könyvei közül akkor is csupán 342 kötet, tehát kb. egyharmadrész maradt meg.[86] Cipariu élete végéig azt tartotta, hogy Munteanu kb. 700 kötet könyvét nem szolgáltatta vissza, hanem halála után a belényesi görög katolikus gimnáziumra hagyta. Ezt a gyanúját Iosif Sălăgeanu kanonok 1853. április 20-i közlésére alapozta. Eszerint Munteanunál az említett 112 kötet kiszolgáltatása után is kb. 700 kötetes könyvtár maradt.[87]

Teljesen érthetetlen azonban, hogy Cipariu a jogrend helyreállása után miért nem kísérelte meg bírói úton visszaszerezni ezt a jelentős anyagi értéket is képviselő könyvtömeget. Hiszen 112 kötet visszaadásával Munteanu ténylegesen is beismerte, hogy Cipariu szebeni lakásáról kerültek hozzá könyvek. Miért nyugodott meg Cipariu abban, hogy Munteanu még csak egy jegyzéket

se iuttasson el hozzá a tulajdonában maradt többi könyvekről? Miért nem szerzett ilyen kimutatást Munteanu halála után a belényesi gimnáziumtól és miért nem rendezte el e könyvek sorsát akár a gimnáziumnak való adományozás formájában? Tulajdonjogát ugyanis könnyűszerrel bizonyíthatta volna, hiszen volt kimutatása elveszett könyveiről és ezek zöme olyan mű volt, amilyeneket egy falusi pap úgysem vásárolt volna magának. A fenti kérdések önkéntelenül felmerülnek a könyvtár sorsát vizsgáló kutatóban, választ azonban — a jelenlegi források alapján — csupán feltételezések formájában adhat reájuk.

Mindenekelőtt arra kell gondolnunk, hogy Cipariu szebeni könyveit Munteanu előtt már mások is megdézsmálhatták. Nem tekinthető ugyanis teljesen légből kapott kifogásnak Munteanu ama állítása, hogy honvédektől vásárolt könyveket.[88] Amikor tehát Munteanu elszállíttatta a könyveket, ott már csak egy része lehetett az eredeti állománynak. Amint azonban e zömében kisalakú 112 kötet elszállításához Munteanunak nem lett volna szüksége négy ládára, ugyanúgy négy ládába nehezen csomagolhatott volna be kb. 800 darab könyvet.[89] Meglehet tehát, hogy Munteanu nem vitt el lényegesebben több könyvet Cipariu szebeni lakásáról, mint amennyit 1852-ben visszaszolgáltatott.[90] Ha időközben nem szóródott volna szét a belényesi gimnázium könyvtára, utólag is könnyen megállapítható lenne, hogy a Ciparíutól keresett többi mű csakugyan ott volt-e a Munteanu által adományozott könyvek között vagy sem. Ebben a vonatkozásban a bukaresti Központi Állami Könyvtárba került belényesi töredékek darabonkénti átvizsgálása vezethetne valamelyes eredményre. Mi jelenleg csak annyit állapíthattunk meg, hogy Munteanu 1282 kötetet, 1344 füzetet és 15 térképet adományozott Belényesre.[91]

Bizonyos ellentmondások nyomán azonban arra is gondolhatunk, hogy Cipariu szebeni lakásán a pusztulás előtt nem volt 1000 kötet, illetve, hogy Cipariu évtizedek múlva már maga sem emlékezett pontosan Szebenbe menekített könyvei számára. Erre a feltételezésre részint a Ciparíutól 1849 novemberében saját kezűleg összeállított két hiányjegyzék, részint pedig a könyvtár forradalom előtti állományára vonatkozó becslések nyújtanak alapot. Az említett hiányjegyzékek közül az egyik 320, a másik pedig kb. 400 kötetet sorol fel.[92] Megjegyzendő azonban, hogy több mű mindkét jegyzékben szerepel és hogy a jegyzékek minden jel szerint tartalmazzák a Böbel által visszaszolgáltatott munkákat is. A Szebenbe menekített könyvállomány tehát eredetileg legfeljebb 700 kötetet számlálhatott, és ennek hozzávetőlegesen a fele megmaradt. Persze az sem lehetetlen, hogy Cipariu más hiányjegyzékeket is összeállított, amelyek azonban iratainak halála utáni megtizedelődése során elkallódtak. Ebben az esetben a jelenleg ismeretes hiányjegyzékekre alapozott számításaink értéke kérdésessé válik.

Ilyen körülmények között a könyvtár szebeni részében bekövetkezett károk megállapítását illetően különös jelentőségű annak tisztázása, hogy mekkora lehetett Cipariu gyűjteményének teljes állománya 1849 januárjában. Fentebb már láttuk, hogy Ciparíunak 1848 előtt nem volt pontos nyilvántartása rohamosan gyarapodó könyvtáráról. 1870-ből való visszaemlékezései szerint gyűjteménye kb. 6000 kötetet számlált, amelyből kb. 5000 maradt Balázsfalván.[93] A könyvtár kialakulásának és gyarapodásának aprólékos vizsgálata azonban kissé túlzottnak mutatja ezt az utólagos becslést. Cipariu gyűjteménye 1845/46 fordulóján — fentebb ismertetett katalógus-töredékének bizonysága szerint — kb. 3000 kötetet számlálhatott. Ez az állomány két-két

és fél esztendő alatt a nagymértékű bécsi vásárlásokkal sem kétszereződhetett meg. E vásárlásoknak ugyanis határt szabott Cipariu jövedelme. A Steinhausen útján történt rendelésekről fennmaradt többször említett kimutatásból[94] megállapítható Cipariu akkori vásárlásainak normális üteme és az, hogy kb. mekkora összeg lett volna szükséges a gyűjtemény 3000 kötetről 6000 darabra növeléséhez. Ebben az erősen rongált állapotú kimutatásban szereplő kb. 440 kötetért ugyanis Cipariu 1842—1847 között összesen 1695 Ft-ot fizetett ki. Minthogy Cipariu fizetése — láttuk — csak 1846-tól fogva emelkedett évi 700 Ft-ra, egyéb mellékjövedelmei ellenére is nehéz elképzelni, hogy 1848 nyaráig módjában állott volna kb. 10 000 Ft-ot költenie könyvtára gyarapítására. Különben saját kijelentéséből ismeretes, hogy Cipariu ezekben az esztendőkben jövedelmének kb. felét fordította könyvek vásárlására.[95] A Steinhausen-féle kimutatás szerint is évi átlagban kb. 4—500 Ft-ra becsülhető az az összeg, amelyet Cipariu a forradalom előtti esztendőkben költött könyvtárára. Ez pedig kb. 150—200 kötet megvásárlására lehetett elegendő. Cipariu gyűjteményének 1846—1848 közötti gyarapodása tehát hozzávetőlegesen 600—1000 kötetre, teljes állománya pedig a forradalom idején kb. 4000 darabra tehető.

A Cipariu-féle visszaemlékezésben szereplő becslés helyesbítésének szükségét egyéb meggondolásokból is fel kell vetnünk. Ha ugyanis a gyűjtemény 1849-es állományát 6000 kötetre tesszük, akkor a könyvtár további fejlődését illetően szintén problémák merülnek fel. Cipariu ugyanis 1862. november 9/21-én Ion Maiorescuhoz írt levelében saját könyvtárát, a kéziratokkal együtt, 4—5000 kötetre becsüli.[96] Fentebb részletezett vizsgálódásaink — láttuk — arra az eredményre vezettek, hogy a forradalom alatti károsodásoknak az állomány harmada vagy legfeljebb a fele esett áldozatul. 6000 kötetből tehát ez utóbbi esetben is legalább 3000-nek meg kellett maradnia. Cipariu azonban éppen 1850—1860 között gyarapította gyűjteményét minden eddigit messze felülmúló mértékben. E vásárlások felfokozott üteme a személyi levéltárában mindmáig fellelhető könyvkereskedői számlák tömegével bizonyítható. Az évtizedbeli valóban több ezer kötetes gyarapodás ellenére azonban 1862-ben miért még mindig csak 4—5000 kötetre becsüli Cipariu a könyvtárát? Tehát már a kutatások jelenlegi állásánál is számolnunk kell azzal, hogy a könyvtár tényleges állománya a pusztulások idején nem 6000, hanem inkább 4000 kötet lehetett és ebből összesen 1500—2000 kötet kallódhatott el.

Mindezek után nem kerülhető meg az a kérdés sem, hogy mi vezethette Cipariut arra, hogy 1849 előtti könyveinek számát túlozza. Pusztán csak a pontos nyilvántartások hiányának, vagy pedig a hiúságnak, gyűjteménye jelentősége fokozása vágyának tulajdonítandók a késői visszaemlékezésében szereplő számok? Mindez aligha képzelhető el. 1849 végén összeállított hiánylajegyzékeinek feltűnően pontos adatai elárulják, hogy Cipariu minden katalógus nélkül is alaposan ismerte könyvtárát. Gyűjteményének a román művelődési életben elfoglalt kiemelkedő helyét is jobban tudta annál, semhogy puszta számokkal akarta volna jelentőségét bizonygatni. A magyarázatot nem is itt, hanem — Cipariu személyi levéltárának bizonyítékai szerint — a forradalom utáni viszonyokban kell keresnünk. Cipariut a forradalom idején, balázsfalvi házának feldúlása és könyvtárának megcsonkulása révén, anyagilag is súlyos károk érték. Helyzetét tovább súlyosbította, hogy a könyvkereskedők jelentős összegeket követeltek rajta olyan művekért, ame-

lyeket kevéssel a forradalom előtt szállítottak le és rövidesen elkallódtak. Cipariu szorult helyzetére jellemzőek 1850. július 19/31-én Bécsből írt és pénz küldését sürgető alábbi sorai: „Bánt, hogy nem tudok fizetni a könyvkereskedőnek, jóllehet a kifizetetlenül maradt legtöbb könyvet a forradalom kezdetének idején szállította le, a *Corpus Historiae Byzantinae* köteteivel együtt és éppen ezek vesztek el leginkább. Munteanu úr Váradról, aki könyveimet Szebenből elvitte, semmit sem akar írni azok visszaszolgáltatása felől és így teljes kárt vallok, minthogy én kell kifizessem és más bitorolja az eltulajdonított vagy letagadott könyveimet."[97] Nyilvánvalóan méltánytalan volt, hogy a forradalom okozta károkat ezekben az utóbbi esetekben is egyedül Cipariu viselje. Elszenvedett kárai részbeni jóvátételét a hatóságok megígérték Cipariunak.[98] Neki tehát érdekében állott, hogy könyvtára pusztulását a ténylegesnél nagyobbnak tüntetve fel, minél inkább növelje az amúgy is csupán részleges jóvátétel összegét. A hivatalos jóvátétel azonban végül csak ígéret maradt, és az ötvenes évek végén a könyvkereskedők ügyvédi felszólításokkal kezdték zavarni Cipariut az 1849 előtti vásárlások függőben lévő ügyének rendezése végett. Cipariu személyi iratai között Burián Páltól (Kolozsvár) 1858-ból, Stein Jánostól (Kolozsvár) és a Steinhausen cégtől 1862-ből maradtak fenn ilyen felszólítások.[99] E kereskedőkkel való tárgyalásai során Cipariu, érthető módon, kihangsúlyozta a könyvtárát ért károkat és ezek figyelembevételét érvényesítette is a létrejött megegyezésekben. Az *Archivu*-ban közölt túlzott számadatok tehát — véleményünk szerint — a minduntalan felmerülő könyvkereskedői igények végleges elhallgattatására, illetve Cipariunak a tárgyalások során elfoglalt álláspontja alátámasztására kerültek be a visszaemlékezés szövegébe. Személyi iratai elpusztulásának hangsúlyozását viszont a nyomdai praefectusságával kapcsolatos hatósági kellemetlenkedések magyarázzák.[100] 1848 előtti tudományos jegyzeteinek és személyi iratainak nem is olyan jelentéktelen töredéke ugyanis napjainkig fennmaradt. Csak nagy értékű és a román nemzeti mozgalom kibontakozásának története szempontjából pótolhatatlan fontosságú fiatalkori levelezése pusztult el teljes egészében a forradalom idején.

A GYŰJTEMÉNY HELYREÁLLÍTÁSA

Ha ma már kétségtelennek is látszik, hogy a Cipariu-könyvtár megsemmisüléséről elterjedt korábbi vélemények módosításra szorulnak, e gyűjtemény a forradalom idején olyan érzékeny veszteségeket szenvedett, hogy csak további jelentős áldozatokkal lehetett újra alkalmassá tenni a nagy nemzeti célok szolgálatára. De Cipariu egyetlen percig sem habozott meghozni ezeket az áldozatokat. Nyelvészeti kutatásaival kapcsolatosan így ír erről 1853-ban Iacob Mureşianunak: „E cél érdekében nem mulasztottam el még 1848 előtt megszerezni magamnak mindazokat az okmányokat, amelyeket csak módomban volt összegyűjteni, s amelyek segíthettek munkámban... Azonban, fájdalom, mind az annyi fáradsággal és költséggel megszerzett okmányok egy része, mind pedig egész összegyűjtött anyagom az 1848/49-es események prédájává lett. Mégsem estem kétségbe, hanem ezután is törekedtem helyreállítani és kiegészíteni azt, ami elveszett, mert ismertem a mindnyájunktól érzett szükségét annak, hogy mielőbb meg kell kezdenünk a nyelvünkkel, majd pedig történelmünkkel a napjainkban kért kritikai szellemben

való foglalkozást."[101] Cipariu életkörülményei is kedvezően alakultak a forradalom után ahhoz, hogy könyvtárának károsodásait rövid idő alatt ne csak eltüntethesse, hanem jelentős mértékben tovább is fejleszthesse gyűjteményét. Az ötvenes évek első felében gyakran utazott külföldre. Különösen Bécsben tartózkodott huzamosabban. Jól hasznosította az ottani könyvkereskedőkkel már a forradalom előtt kiépített kapcsolatait. 1850. február 16-tól 1851. október 18-ig terjedő bécsi tartózkodása idején[102] járt, 1850. május 9. — augusztus 15. között, Berlinben, Hallében és Gothában. Naplótöredékének bizonysága szerint mindhárom városban könyvtári tanulmányokat folytatott és könyvkereskedőkkel létesített kapcsolatokat.[103] 1852 augusztusában, Bécsen keresztül, Itáliának az osztrák uralom alatti részébe utazott, majd onnan visszatérve november közepéig ismét a császárvárosban tartózkodott.[104] 1854 tavaszán és esetleg őszén ismét járt Bécsben és csak 1855 elején tért onnan haza.[105] 1856 tavaszán újra három hónapot időzött a Monarchia fővárosában.[106] Hosszabb szünet után 1863 végén látogatott el megint Bécsbe.[107] A következő év őszére tervezett útját azonban már lemondotta[108] s ezután többé nem is látta viszont a számára olyan sokat jelentő Duna menti metropolist.

E sorozatos és kiadós bécsi tartózkodásoknak nagy szerepet tulajdoníthatunk mind Cipariu, mind pedig könyvtára fejlődésében. Ott egyidejűleg találkozhatott a többi Habsburg-tartományok román vezetőivel, az európai tudományos élettel és a nyugati könyvpiaccal. Bécs szerepének gyors felismeréséről és a helyzetnek népe, saját maga és könyvtára javára való tudatos kihasználásáról tanúskodnak 1850. szeptember 17/29-én kelt alábbi sorai: „Bécs, feje egy olyan birodalomnak, mely az egykori Dacia Traiana románságának felét magába foglalja, minden tekintetben valósággal a román irodalom fejlődésének megkönnyítésére rendeltetett. Az irodalmi kutatásokhoz szükséges mindenféle források könnyű elérhetősége a köz- és magánkönyvtárakban, a művészeti és régészeti gyűjteményekben, a zavartalan összeköttetés Európának irodalmilag legfejlettebb és a román néppel legközelebbről testvér nemzeteivel, a nyomtatás könnyűsége és olcsósága, a többi román tartományokkal általában és az osztrák birodalomhoz tartozókkal különösen szoros érintkezés olyan lehetőségek, amelyek kívánatossá teszik, hogy a románság éljen velük és ne hagyja ezeket figyelmen kívül."[109]

Ami Ciparíut magát illeti, e felismerés nyomán igyekezett is alaposan élni mindazzal, amit Bécs saját tudományos tájékozottságának és könyvtárának korszerű színvonalon tartásához kínált. Gyűjteménye fejlesztésére Bécs az ötvenes években különösen kedvező lehetőségeket nyújtott. Ez az időszak ugyanis valóságos „aranykor" volt a közép-európai könyvgyűjtés történetében.[110] Az osztrák és német könyvpiac minden eddigit felülmúló bőségben és viszonylag olcsó áron kínálta megvételre a legválogatottabb bibliofil anyagot. Középkori latin kódexek, ősnyomtatványok, híres régi nyomdák termékei, gazdagon illusztrált díszművek, különféle rariora-k és curiosa-k ebben az időszakban a néhány évtizeddel későbbi árnak szerény töredékéért cseréltek gazdát.[111] A piacon legnagyobb tömegben éppen az a muzeális és tudománytörténeti becsű, illetve az a tudományos anyag volt képviselve, amelyet Cipariu elsősorban gyűjtött. Egyedül csak anyagi lehetőségeitől függött, hogy milyen ütemben és milyen anyaggal fejleszti tovább gyűjteményét. Ekkor már nyoma sem volt azoknak az akadályoknak, amelyek az első időkben — amint láttuk — annyira fékezték Ciparíut könyvtári tervei megvalósításában.

Hogy gyűjtése ennek ellenére a régi vágányokon haladt tovább és ezekben az években egyedül csak a középkori latin kódexek iránti érdeklődéssel bővült,[112] beszédes bizonyítéka annak, hogy bibliofiliája már 1848 előtt véglegesen kialakult.

A forradalom előtti és utáni könyvvásárlásai között azonban mégis mutatkozik egy lényeges különbség: ez az újabb gyarapodás most már szinte kizárólag csak külföldi provenienciájú darabokkal gazdagítja a balázsfalvi gyűjteményt. Különböző külföldi könyvtáraknak a nagy osztrák és német antikváriumokban szétszóródó töredékeiből Cipariu érdeklődése, hozzáértése és áldozatkészsége formált újból szerves egységet. E sokszínű könyvanyag eredetének inkább csak érzékeltetésére szolgáló példaként felemlítjük az Emil Gottlieb Friedländer (1805—1878) ismert berlini hadtörténész könyvtárából származó becses archivisztikai és bibliológiai könyveket (Nr. 4113, 4431, 4981, 5000, 5642, 5743, 5986), a német matematikusok központi folyóiratát (*Journal*) megalapító August Leopold Crelle (1780—1855) vagy Franz Oberthür (1745—1831), a würzburgi egyetem dogmatikusának[113] könyveit (Nr. 4698, 6694; 4997), továbbá a müncheni királyi könyvtárból (Nr. 4316, 4556, 4438, 4915), a szász választófejedelmek (Nr. 5942), a jezsuiták prágai (Nr. 6981), liegnici (Nr. 4546), bécsi (Nr. 5026), müncheni (Nr. 4316) kollégiuma, a bécsi (Nr. 4458), lipcsei (Nr. 6376), wittenbergi (Nr. 4501) egyetem, a cári orosz admiralitás (Nr. 4330) vagy az ismert osztrák államférfi, gr. Franz Stadion (1763—1824) egykori könyvtárából származó darabokat (Nr. 4137). Ezek a külföldi vásárlások tették Cipariu gyűjteményét igazán gazdaggá régi könyvekben, szép bibliofil példányokban. A forradalom alatt elveszett könyvei közül a tudományos munkája szempontjából fontosakat nagy áldozattal újra megvásárolta. Például 1856-ban 78 Ft-ot adott Beveregius elveszett *Synodicon*ának két kötetéért.[114] Egyébként azonban nem törekedett arra, hogy egykori könyvtárának minden egyes elveszett darabjából szerezzen magának új példányt. Ha csak tehette, jobb és újabb munkát vásárolt magának ugyanabból a témakörből. Úgy látszik, hogy 1855-re már sikerült gyűjteményének hiányait kipótolnia és túl is szárnyalnia a forradalom előtti állományt. Ezért ajándékozhatott ekkor 300 kötet régibb és újabb latin, görög, német, francia, olasz, román és magyar könyvet a vezetése alatt újjászervezett balázsfalvi gimnázium könyvtárának.[115]

Cipariu gyűjtőtevékenységét tehát a forradalom óta a külföldi könyvkereskedések széles hálózata segítette elő. 1848 előttről örökölt erdélyi összeköttetéseit nem szakította ugyan meg, de ezek jelentősége ebben az időszakban már harmadrangúvá zsugorodott össze. Még a kolozsvári Burián Pál antikváriuma játszott némi szerepet ekkor is a Cipariu-könyvtár életében, egészen a tulajdonos 1860-ban bekövetkezett haláláig.[116] Ez a cég is ebben az időben már inkább külföldi provenienciájú régi, ritka nyomtatványokat közvetített Balázsfalvára. Vásárlásainak zömét azonban Cipariu az ötvenes évektől fogva egészen haláláig az alább felemlítendő külföldi könyvkereskedők útján bonyolította le. Ez a névsor beszédesen bizonyítja, hogy bibliofiliája végérvényesen kinőtt az erdélyi könyvpiac keretei közül. E cégek nyomtatott, de Cipariu könyvtárában időközben sajnos nagyon meghiányosult árjegyzékei, valamint esetleg fennmaradt üzleti levéltárai hihetőleg még sok értékes felvilágosítással fognak szolgálni Cipariu 1850 utáni könyvvásárlásai felől. A későbbi kutatóknak ezt a számunkra jelenleg járhatatlan utat kell megkísérelniök. A Cipariu személyi levéltárában ebből az időszakból

fennmaradt könyvkereskedői számlák ugyanis, látszólagos nagy számuk ellenére, csupán nagyon töredékes képet nyújtanak a gyűjtemény fejlődésének erről az eredményekben annyira gazdag, jelentős szakaszáról.

Az ötvenes évek elején Cipariunak talán legfontosabb bécsi üzlettársa a császári Tudományos Akadémia könyvesboltja, a Carl Gerold's Sohn cég volt. Ennek közvetítésével bonyolította le egy ideig boroszlói, lipcsei és egyéb bécsi könyvrendeléseit is. Gerold mellett Carl Greif és Johann Schratt bécsi antikváriusnál szerezte be Cipariu a forradalom utáni évtizedben a legtöbb könyvet. Később szállított még Cipariu részére a bécsi egyetem könyvárusa, a Wilhelm Braumüller und Sohn cég is. A szintén bécsi Wallishauser'sche Buchhandlung (Josef Klemm) könyvesboltból főleg orientalisztikai anyagot rendelt. Második fő beszerzési helye Cipariunak ebben az időszakban: Lipcse. Itt a Kirchhoff und Wigand, K. F. Koehler's Antiquarium, F. A. Brockhaus cégekkel állott összeköttetésben, és szintén inkább orientalisztikai műveket szerzett be náluk. Hasonlóképpen az orientalisztika hozta kapcsolatba Cipariut a hetvenes években Friedrich Andreas Perthes ismert gothai könyvkereskedővel. A boroszlói Schletter'sche Buchhandlung—H. Skutsch cég szerepe a gyűjtemény gyarapításában már kisebb ugyan a fentebb említettekénél, de még mindig jelentősnek mondható. A magyarországi újdonságokat elsősorban a Pesten működő Hartleben üzlet útján hozatta meg.[117]

Cipariu személyi levéltárának megtizedelődése folytán ma már hozzávetőlegesen sem állapítható meg, hogy összegszerűen mennyit is áldozhatott Cipariu könyvtárára. Ő magától tudjuk — láttuk —, hogy, legalábbis az ötvenes évek közepéig, jövedelmének több mint felét költötte könyvvásárlásokra. S ez mindenképpen jelentős summát tehetett ki. Cipariunak ugyanis kanonoki és tanári fizetésén kívül a nyomdai praefectusságból, román könyvek bizományba való árusításából,[118] saját művei eladásából és már a negyvenes évek elejétől fogva vásárolgatott és zálogba vett kisebb-nagyobb földbirtokaiból szintén volt jövedelme.[119] Viszonylagos anyagi függetlensége volt az egyik ok, amiért 1841-ben a következő szavakkal hárította el Bariţiunak azt az ajánlatát, hogy telepedjenek át Bukarestbe: „Itt úr vagyok, senki sem parancsol nekem, senki sem veheti el a kenyeremet..."[120] Anyagi helyzete később is állandóan javult. Amikor 1862-ben a király éneklőkanonokká nevezte ki, fizetése az 1845-től fogva élvezett 700 Ft-ról 1680 Ft-ra emelkedett. 1869-ben olvasókanonokká történt előléptetése szintén hozhatott számára fizetésjavítást. Miután pedig 1871-ben nagyprépositá nevezték ki, javadalmazása évi 2250 Ft-ra emelkedett, ami már felért egy vezető állami tisztviselő fizetésével.[121] Cipariu tehát az 1840-es évektől fogva megfelelő jövedelemmel rendelkezett könyvtári tervei valóra váltásához, és sok ezer forintra rúg az az összeg, amelyet — ellentétben pénzüket földbirtokba vagy értékpapírokba fektető kanonoktársaival — a román nemzeti ügy érdekében létrehozott gyűjteményére költött.

A GYŰJTEMÉNY SORSA

Cipariu már ravatalon feküdt, amikor a posta még mindig hozta külföldről a korábban megrendelt könyveket. Gyűjteménye gyarapításáról tehát élete legutolsó szakaszában sem mondott le. Ennek ellenére, az ötvenes évek második felétől fogva észlelhető, hogy könyvtárát többé már nem a korábbi

ütemben és mértékben fejleszti. Cipariu jövendő biográfusára vár annak tisztázása, hogy mik voltak a valóságos okai annak a fokozatos elkedvetlenedésnek, amely aztán kihatott a könyvtár gyarapítására. A nyomasztó politikai helyzeten kívül egyházi vonalon személyi mellőzések, Hammer-Purgstall halála után fokozatos elszigetelődése a külföldi tudományos élettől, kezdődő betegeskedése mind-mind bénítólag hathatott Cipariu egész tevékenységére. Ezért fogadta örömmel 1858 nyarán Bariţiunak azt a tervét, hogy Balázsfalvára jön tanárnak, mert remélte, hogy a régi barát képes lesz „még felélesztení a lelket ebben az elhaló testben".[122] Cipariu gyűjtőkedvét fékezhette az a felismerés is, hogy a könyvkiadás rohamos fejlődése következtében egyetlen magánszemély többé már nem vállalkozhat mindazoknak a könyvtári dokumentációs feladatoknak ellátására, amelyek a román nemzeti mozgalom előtt a változott politikai körülmények között felmerülnek.[123] Ekkor már úgy érezhette, hogy helyesebb nemzete művelődési hagyatékának összegyűjtését közintézményre bízni, mert az — szemben a véges életű egyénnel — biztosíthatja e munka folytonosságát. Végül 1849-es élményei arról is meggyőzhették, hogy a közkönyvtárak még a rendkívüli viszonyok között is több védelmet élveznek a társadalom részéről, mint a magángyűjtemények.

Mindezek arra késztették Cipariut, hogy a nemzeti könyvtár megteremtésének fiatalos lelkesedéssel egykor magára vállalt nagy feladatát más útonmódon próbálja megvalósítani. 1858 őszén nekilátott tehát a balázsfalvi egyházmegyei könyvtár újjászervezésének abból a célból, hogy ez vehesse át a régi román könyvek és kéziratok gyűjtését. 1859. február 1-én már azt kéri a Moldvába és Havasalföldre induló Bariţiutól, hogy ilyen anyagot gyűjtsön neki ottan és hozzáfűzi: „Ezeket az egyházmegyei könyvtár részére akarom összegyűjteni, melynek elrendezéséhez és megszervezéséhez még a múlt ősszel fogtam hozzá..."[124] Hamarosan be kellett azonban látnia, hogy az egyházi vezetőkben nincs meg a kellő érzék ilyen feladatokhoz, és nem is hajlandók vállalni a gyűjtéssel járó anyagi áldozatokat. Néhány esztendővel később, az Astra megalakulásakor csillant fel számára újabb és jobb lehetőség. Úgy vélte, hogy az Astra könyvtárának nemzeti dokumentációs központtá fejlesztése esetében a gyűjtés sikerét nem gátolnák az ortodox és a görög katolikus egyház közötti áldatlan ellentétek. Mindjárt az Astra megalakulásakor, 1862. július 28-án, javaslatot tett tehát könyvtár és könyvtári bizottság létesítésére. Ezek legfőbb feladatát Cipariu a régi román könyvek összegyűjtésében és feldolgozásában jelölte meg.[125] Ő maga adományokkal segítette megvetni e könyvtár alapjait.[126] Törekvései azonban itt sem találtak kellő visszhangra. Az érdeklődés és a kellő anyagi eszközök hiánya ebben a formában is kilátástalanná tette Cipariu nagy álmának megvalósítását.

Mindezek láttán elemi erővel törtek fel Cipariu lelkéből a könyvtára jövőjével kapcsolatos kínzó aggodalmak. Úgy érezte, hogy nemzete javára vállalt legkézzelfoghatóbb szolgálata hiábavaló volt, mert hiányzik a megértés és az áldozatkészség az általa kezdett mű folytatásához és befejezéséhez: a román nemzeti könyvtár megteremtéséhez. A naplójába néhány évvel korábban beírt alábbi keserű szavak Cipariu lelkének legrejtettebb zugába világítanak bele és érthetővé teszik gyűjtésének ellankadását 1856 után: „Melyik román magánember gyűjtött ilyen szerény anyagi eszközökkel olyan könyvtárat, mint amilyen az én elveszett gyűjteményem volt, vagy amilyen ez a mostani? Ki áldozott annyi pénzt a maga szerény vagyonából irodalmi célokra, mint én? Ki tette tönkre a szemét, rontotta meg az egészségét, mint

én, tanulmányozva, írva és másolva éjjel és nappal? Annyira csontvázzá váltam, nem emberré, hogy nem esett jól sem az étel, sem az ital, sem az alvás, és idő előtt sokkal jobban megöregedtem, mint a velem egykorúak, úgyhogy ma árnyék vagyok inkább, mint ember, az étel és ital sem kell, aludni sem tudok, járni sem és megrövidítettem életemet egyre tanulmányozva, írva és másolva mindig a román irodalom érdekében... Annyira, hogy néha elfog a düh, hogy égessük el még a könyvtárt is, vagy legalább adjuk el. Mi végre könyvekre elvesztegetett annyi pénz, amikor azt sem tudom, kire maradnak, vagy nem tudom, miként fogják gondjukat viselni? Mi lesz kéziratimmal halálom után? A ritkaságokkal, amelyeket annyi buzgalommal és akkora kitartással gyűjtöttem? S hogy végül még úgy járjanak, mint 1848/49-ben, vagy még annál is rosszabbul? Bolondság..."[127]

Erdélyi próbálkozásának eredménytelenségét látva, az a gondolat is felmerült Cipariuban, hogy Bukarestben biztosítja gondosan válogatott gyűjteményének a román tudományosság hasznára való fennmaradását. 1862. november 9/21-én levélben érdeklődött Ion Maiorescunál, hogy gyűjteményét nem vásárolnák-e meg a fővárosban létesítendő Nemzeti Könyvtár számára: „Még van egy kb. 4—5000 kötetes könyvtáram (benne vagy 200, többnyire keleti és latin kézirat), melyet eladnék, ha akadna rá vevő. Görög és latin klasszikusok, mind többféle, régi és új kiadásban, görög és latin egyházatyák, legkiválóbb olasz, francia, spanyol, angol, német szerzők, újabbkori latin művek, magyar vonatkozású irodalom stb., stb. Sok drága és ritka kiadvány. Nem volna-e szükségetek ezekre az ottani Nemzeti Könyvtárotok számára? Ha nyáron eljössz Balázsfalvára, látni fogod a könyvtárat. De ha nektek ott nem fog kelleni, majd eladom egy németnek vagy angolnak. Ebből a célból közzétenni szándékszom előbb keleti kéziratait és könyveim katalógusát, majd a többiekét is. Nézz utána a dolognak és írjál!"[128] Maiorescu, aki jól ismerte barátja és rokona gyűjteményének nemzeti jelentőségét, már december 8-án sietett válaszolni Cipariu ajánlatára: „Az On könyvtára felől is beszéltem. De ugyan miért akarja eladni? Nincs rászorulva. Vagy még földbirtokokat akar vásárolni? (Melyek elveszejtették az államot.) Majd megegyezünk efelől. Amikor sor kerül rá, ha ugyan sor kerül, meg fogjuk találni a módját és a pénzt a kincstárban. Hozzávetőlegesen mekkora lenne az értéke?"[129] Nem ismerjük e terv további sorsát, de úgy véljük, hogy Cipariu végül is azért nem adta el Bukarestbe gyűjteményét, mert felismerte, hogy az erdélyi románságot nem foszthatja meg egyetlen komoly dokumentációs bázisától, reprezentatív könyvtárától, amelyben minden román értelmiségi népe művelődési előrehaladásának jelét láthatta.[130] A politikai élet fokozatos megelevenedése a hatvanas években új reményeket élesztett az erdélyi románság vezetőiben, és Cipariu tovább folytatta könyvtára fejlesztését. Többé már nem gondolt könyvtára eladására vagy megsemmisítésére. „Nem tudom, hogy szerencsére vagy szerencsétlenségre, az ilyen dührohamok nem tartanak sokáig. A könyvtár még mindig áll, nem égett el, eladásra sem került, hanem egyre tovább gyarapszik" — írja 1868-ban.[131] Bár az osztrák—magyar kiegyezés nyomán kialakult új helyzet politikai vonatkozásban, a nyelvészeti felfogásával szemben Bukarestben kialakuló ellenvélemények pedig tudományos téren tették látszólag hiábavalóvá életének minden erőfeszítését, könyvtára gyarapítását most már tovább folytatta egészen haláláig. Életének teljes visszavonultságban eltöltött utolsó másfél év-

tizede alatt ez az egyre lassuló ütemű könyvgyűjtés és könyveinek tanulmányozása maradt Cipariu szinte egyetlen szellemi tevékenysége (14. kép).

1887. szeptember 3-án bekövetkezett halálakor könyvtára kb. 6—7000 darabból állott. Ezt az erdélyi románság körében egyedülálló művelődési értéket képviselő gyűjteményt Cipariu — nagy összegű alapítványok kíséretében — 1886. április 18-án kelt végrendeletével a balázsfalvi görög katolikus káptalanra hagyta.[132] Kikötötte azonban, hogy gyűjteményét alkalmas helyiségben tegyék a köz számára hozzáférhetővé és külön könyvtári egységként gondosan őrizzék meg. A könyvek megfelelő elhelyezésére azonban — bizonyára a hagyaték körül keletkezett hosszas pereskedés miatt — jó ideig nem kerülhetett sor. Még egy évtizeddel Cipariu halála után is könyvei mindenféle nyilvántartás nélkül a káptalan egyik hivatali szobájában állottak.[133] A becses gyűjtemény csak negyedszázados viszontagság után, 1916 nyarán került át a Központi Könyvtár részére épített új helyiségbe.[134] Az átköltöztetés jóformán még be sem fejeződhetett, amikor a front közeledtére sebtében a pincébe, illetve Váradra kellett menekíteni anyagát. E hirtelen végrehajtott munkálatok során aztán Cipariu könyvei összekeveredtek Augustin Bunea és Ion Micu Moldovan kanonok hagyatékával, valamint a Központi Könyvtár egyéb állagaival. Bár Zenobiu Pîclişanu könyvtáros 1917-ben mindent elkövetett a hagyatékok szétválasztására, ez csak nagy vonalakban sikerült neki, minthogy Cipariu könyveinek többségén semmiféle tulajdonjelzés sem volt. Így aztán Cipariu gyűjteményéből sok könyvet tévesen más állagokba számoztak be.

Még mostohább sors várt Cipariu személyi levéltárára, levelezésére, tudományos jegyzeteire. Ezeket ugyanis, nem ismerve fel rendkívüli tudományos fontosságukat, 1918 után a könyvtár padlására tették fel. Pénz és megértés híján hosszú ideig nem is foglalkoztak rendezésével.[135] A padláson kallódtak teljes rendezetlenségben 1938-ig, amikor is Ştefan Manciulea a maradványokat biztonságba helyezte, nagyjából elrendezte és sok értékes darabját publikálta. Miután a balázsfalvi Központi Könyvtárat 1949-ben a Román Akadémia vette őrizetébe, Cipariu könyvtárát is Kolozsvárra, az itt létesített Akadémiai Könyvtárba szállították át. Mindmáig itt található lényegében a két világháború között még Balázsfalván kialakított rendben.

A fenti fejtegetések nyomán — úgy véljük — kellő fény derült a következőkre: 1) Cipariu gyűjteménye a XIX. századi román könyvtárfejlődés egyik legjelentősebb terméke; 2) E gyűjtemény 1849-ben nem semmisült meg, hanem csak jelentős károkat szenvedett; 3) A Cipariu-gyűjtemény tehát talán a legkorábbi, zömében 1848 előtti és meglehetős épségben fennmaradt román tudományos szakkönyvtár; 4) Éppen ezért a jövőben a XIX. századi román tudománytörténet egyik legrangosabb emlékeként kell kezelni és hasznosítani.

Ahogyan ma a történeti műemlékeket, fáradságot és költséget nem kímélve, rekonstruálják, úgy kell mindenekelőtt helyreállítani a Cipariu-gyűjteményt, elérhető teljességében. Nem csupán a balázsfalvi Központi Könyvtár más állagaiba tévedt köteteknek a visszahelyezésére gondolunk. Szükségesnek látjuk Cipariunak a Ion Munteanu hagyatékából esetleg Belényesre, majd onnan 1954 körül Bukarestbe, az Állami Központi Könyvtárba került kötetei felkutatását és újraegyesítését a gyűjtemény törzsével. Ezt követheti aztán a teljes anyag tudományszakok szerinti átrendezése, a múltban történt hibák eltüntetése, új és pontos katalóguscédulák készítése. Így szerezhet majd végre a szemlélő látogató vagy a tudományos kutató gyors és megbízható képet

a román tudományos filológia atyjának teljes tudományos fegyvertáráról. Ezután elvégzendő külön feladat az orientalisztikai gyűjtemény már elkezdett katalógusának befejezése, minden szakigényt kielégítő módon.[136]

Az átrendezés ezen a ponton már érinti a gyűjtemény kéziratos részének problémáit is. Felülvizsgálandónak látszik ugyanis a kézzel írott egész anyag, annak megállapítása céljából, hogy a levéltártan és könyvtártudomány korszerű alapelvei szerint mi kerüljön belőle a kézirattárba és mi maradjon Cipariu személyi levéltárában. Ez az előfeltétele annak, hogy a balázsfalvi nagy tudós sok viszontagságot látott kéziratos szellemi örökségéhez a kor színvonalán álló kutatási segédletek készülhessenek. Ezt követően aztán sor kerülhet arra is, hogy tudománytörténetünk művelői méltó formában leróhassák kötelezettségüket a román tudomány e tévedései ellenére is kiemelkedő jelentőségű úttörőjével szemben.

Hosszú és fáradságos tehát az az út, amelyet a mai nemzedéknek még meg kell járnia ahhoz, hogy a XIX. század legnagyobb román könyvbarátjától annyi szeretettel és szakértelemmel, akkora anyagi áldozattal összehordott művelődési javakat kellőképpen hasznosíthassa. Ma azonban biztosítottak e feladatok elvégzésének mind személyi, mind pedig anyagi feltételei. Megértésben sincs hiány, hiszen Cipariu örökségét a román tudományosság legmagasabb testülete, Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája kezeli.

E dolgozat a fentebb elsorolt könyvtárosi és tudománytörténeti feladatok jobb megoldásához kívánt szerény hozzájárulást nyújtani. Egyben azonban — e tárgykörből való egyéb tanulmányaival együtt[137] — a szerző személyes tiszteletadása is. Tiszteletadás, amelyet a tudományok minden művelője kötelességének fog érezni, ha kutatásai közben egyszer emberi közelségbe került ezzel a népéért és a tudományért, a könyvekért élt és érdemei szerint még ma sem méltatott tudóssal: Timotei Cipariuval.

1969

KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR AZ ERDÉLYI MAGYAR MŰVELŐDÉSBEN

SZOCIALISTA KÖNYVTÁRÜGY ÉS NEMZETISÉGI KÖNYVÖRÖKSÉG

Könyv és társadalom viszonyának újrarendezése az egész modern világ számára fontos és halaszthatatlan feladat. Ez alól nem kivételek a szocializmust építő országok sem, noha körükben másként jelentkeznek az audiovizuális technika terjedése nyomán fellépő kérdések. A művelődés forrásaihoz csak viszonylag rövid ideje hozzáférkőző tömegek nevelése szempontjából valósággal életkérdés, hogy az új szocialista kultúra elmélyítésében a könyv milyen szerephez jut. Széles körű és áthasonítást lehetővé tevő könyvkultúra nélkül ugyanis a fizikai dolgozók aligha illeszkedhetnének be teljes értékű alkotóelemekként a kialakult és állandóan erősödő szocialista nemzetbe. Maga a szocialista művelődés egysége válnék kérdésessé, ha a társadalom jelentős tömegei főleg tévé-kultúrával rendelkeznének és nem mondhatnák magukénak mindazokat az értékeket is, amelyeket elődeik eddig létrehoztak, és könyvek segítségével mindenki számára megközelíthetővé tettek.

Az egész társadalmat átfogni kívánó könyvtárszervezet tanúskodik arról a fontos szerepről, amelyet a szocialista művelődéspolitika nálunk a társadalomnevelésben a könyvnek szán. Hiányolni való inkább a hagyományok ésszerűbb értékesítése körül akad. Egy-egy régi könyvtárunkban még mindig kevesen látják meg városuk, vidékük vagy országuk megtestesült művelődéstörténetét; azt, hogy a polcokon sorakozó kötetek közvetlenül és minden másnál hitelesebben vallanak a mai olvasónak is a közelebbi vagy a távolabbi múlt gondolatvilágáról, hagyatékáról. Az sem magától értetődő mindenki számára, hogy a könyvtárak éppen olyan műemlékek lehetnek, mint a régi kolostorok, templomok vagy várak, és hogy ezeknek szintén kijár mindaz a védelem, megbecsülés, amit a turisták zarándokhelyévé fejlődött történeti emlékek annyi joggal élveznek. Még könyvtárosaink között is akadnak olyanok, akik nem érzékelik, hogy e műemlék-könyvtárak is csak akkor teljes értékűek a tudomány számára, ha állagukat változatlanul őrizzük meg, ha nem teszünk hozzájuk semmit és nem veszünk el belőlük semmit. Hiszen az, amit tájékozatlanságunkban és történetietlen szemlélettel ma könnyelműen duplumnak minősítünk, egészen bizonyosan a gyűjtemény két, különböző provenienciájú alkotóeleme részeként került jelenlegi őrzőhelyére. Az egyik példány eltávolításával tehát könyvtárunk múltját szegényítjük egy információval, a tudományos kutatókat pedig megfosztjuk egy művelődéstörténeti kapcsolat felismerésének lehetőségétől. Még értelmiségi köreinkben sem köztudott, hogy országunk Délkelet-Európában egyike a régi könyvkultúra emlékeiben leggazdagabb államoknak. Századok óta megszakítás nélkül működő régi könyvtárainkban a IX. századtól kezdődően ott sorjáznak az európai írásos műveltség emlékei. Középkori kódexek, ősnyomtatványok, a könyvkiadás ritkaságai hirdetik művelődésünk szerves beleépülését Európa hagyományaiba. Mindezek nevelő ereje elvitathatatlan. És e tényekkel azoknak is állandóan számolniuk kell, akik annak gondját hordozzák, hogy e gazdag örökséget miként lehetne legjobban hasznosítani a jövendő építésében.

A könyvtár társadalmi képződmény volt mindenütt és minden időben. Létesüléséhez bizonyos művelődési, társadalmi feltételek és igények szüksége-

sek. Miután pedig egy könyvtár kinőtt a magángyűjtemény szűk keretei közül, a mindenkori társadalomszerkezet élő egységei — önmaguk megvalósításaként — táplálták, fejlesztették, védelmezték. E kapcsolatok folytán a könyvtár tartalmát, anyaga összetételét mindig a létrehozó társadalmi közösség művelődési élete határozta meg. A szervesen fejlődött könyvtárak tehát történeti képződmények, amelyekből — ha nem bolygatták őket — a szakemberek, akár a geológusok a földkéreg rétegződéséből, hitelesen leolvashatják, kielemezhetik a létrehívó közösség szellemi érdeklődésének alakulását. Ilyen, nem is jelentéktelen könyvtárképző tényező volt Erdély korábbi századaiban az ott élő magyar lakosság művelődési élete.

Mindaz a szellemi érték, ami országunkban létrejött, románok, magyarok és németek egymást kiegészítő erőfeszítéseinek eredménye és együttesen alkotja a szocialista művelődés alapját. A szocialista Románia örököse annak is, amit Erdély magyar és német lakossága, saját művelődése szolgálatában, a könyvkultúra és a könyvtári hagyományok területén századokon át alkotott. Mănăstirea Neamțului ősi kolostorának román kéziratai, a bukaresti Akadémiai Könyvtár kimeríthetetlen kincsesbányája, a gyulafehérvári Batthyaneum kódexei vagy a szebeni Brukenthal Könyvtár ősnyomtatványai egyformán kedvesek és egyaránt büszkeség tárgyai az ország minden művelt polgára számára. Mindennek a nemzetiségekben az a meggyőződés az alapja, hogy könyvtári szervezetünk egyenlő gonddal őrzi és mindenki számára hozzáférhetővé teszi az ország különböző eredetű művelődési kincseit és megbecsüli az ő könyvtári hagyományaikat is. Annak a könyvtári „hozománynak" anyagiakban ki sem fejezhető értéke, amivel a magyar és a német lakosság gazdagította országunkat, mindenképpen rá is szolgál erre az osztatlan megbecsülésre. Indokolt tehát a minden oldalról megnyilvánuló érdeklődés az iránt, hogy mikor, milyen sajátos körülmények között keletkeztek e sokaktól használt és megcsodált gyűjtemények. Ma már természetes az is, hogy e gyűjtemények létrehozóit nemcsak az illető nemzetiség fiai tisztelik, hanem országunk minden lakója, aki valamiként maga is haszonélvezőjévé vált a művelődésért hozott egykori áldozataiknak. Egymás értékei megismerésének és megbecsülésének szép programjához kitűnő munkaterületül kínálkoznak ezek a közös kincsünkké vált régi tudományos gyűjtemények.

Országunk könyvtári örökségének nemzetiségi része — eredetéből következően — sajátos jegyeknek is hordozója. Ezek következményeként mind a könyvtári munkában, mind pedig a tudományos kutatásban olyan kérdések vetődnek fel, amelyek kielégítő megoldásától jelentős mértékben függ a nemzetiségi örökség felhasználásának hatékonysága. E kérdések fontosságának elbírálásához mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogy miben áll és milyen természetű az ország közös könyvtári örökségének nemzetiségi része. Általános érdekű, időszerű feladatnak kívánunk tehát eleget tenni, amikor az alábbiakban megkíséreljük felvázolni az erdélyi magyar könyv- és könyvtárkultúra útját kezdeteitől fogva napjainkig.

A KÉZIRATOSSÁG KORA

Könyv és könyvtár csak olyan társadalomban juthat szerephez, amelyben már meggyökeresedett az íráson és olvasáson alapuló közlési mód. A magyar nyelv „ír" és „betű" szava, valamint az ősi magyar rovásírás türk eredete

azt bizonyítja, hogy a magyarok elődei már a dél-oroszországi steppéken megismerkedtek az írásos közlési móddal.[1] Ennek társadalmi hasznosítására azonban akkor még nem kerülhetett sor. A nehézkes rovásírás egyébként is alkalmatlan lett volna hosszabb szövegek feljegyzésére. Ezért a pogány magyarságnak legfeljebb feliratai lehettek, de könyvei nem. A görög-római alapozású keresztény művelődési körbe kellett beilleszkednie ahhoz, hogy az írás és a könyv a magyar művelődésben szintén betölthesse feladatát.

A középkor sajátos viszonyaiból következően az írással és a könyvvel hosszú időn át csupán a papság állott kapcsolatban. Soraiból kerültek ki a szerzők és olvasók egyaránt. A világi társadalom előkelőbbjeinek művelődése továbbra is éppen úgy szóbeli maradt, miként a dolgozó tömegeké. A könyv ezekben a századokban a magyarság számára latin nyelvű és egyházi tartalmú szövegekkel azonos, legelső másolóműhelyei és könyvgyűjteményei pedig katolikus kolostorokkal és püspöki székhelyekkel kapcsolatosak.

A középkori magyar egyházi írásosság egyik legkorábbi központja Gellért csanádi püspök (mh. 1046) marosvári udvarában alakult. *Deliberatio* című munkája révén egyben ő tekinthető a magyar könyvkultúra legrégibb tudományos szerzőjének is.[2] Még a XI. század végén Váradon, Gyulafehérváron és Kolozsmonostoron szintén lerakták mind a másolóműhely, mind pedig a könyvtár alapjait. Minthogy a könyvekről a püspökök tartoztak gondoskodni, innen láthatták el szerkönyvekkel a falusi egyházakat.

Kolostori könyvtáraink közül az első századokban a kolozsmonostori bencés és a váradhegyfoki premontrei szerzeteseké lehetett a legjelentősebb. Az előbbi ugyan 1218 körül áldozatul esett a feudális belháborúnak, de újraélesítették. Állományát pontosan ismerjük a gyűjtemény 1427-ből reánk maradt leltárából.[3] E könyvtár jelentőségéről tanúskodik, hogy 1461-ben Mátyás király udvari orvosa innen kölcsönzött ki Budára több kódexet, köztük egy asztronómiát. Váradhegyfok másolóműhelye pedig főként a többi premontrei kolostort látta el könyvekkel. Például 1234-ben a váradi premontreiek külön megbízottat küldtek franciaországi anyakolostorukba, hogy onnan hozzon mintapéldányokat scriptoriumuk részére.[4] A szintén francia eredetű cisztercita rend közvetítésével is kerültek kéziratos könyvek Franciaországból itteni kolostorokba. Így az egresi ciszterciták rendház 1200 körül, egyebek mellett, Cicero, Seneca és Quintilianus műveit tartalmazó kódexeket kölcsönzött, bizonyára lemásolás végett, franciaországi anyakolostorából.[5]

A domonkos és ferences szerzetesek a magyar könyvkultúrában az eretnek mozgalmak elleni küzdelem rendjén törtek előre a XIV. századtól fogva. Szerzőik sorából legkiemelkedőbb a külföldön szintén ismert ferences Temesvári Pelbárt (mh. 1504), könyvtáraik közül pedig a Hunyadi Jánostól 1455-ben Kolozsváron létesített domonkos kolostor gyűjteménye. Ennek a XV. század második felében épült helyisége ma már az ország legrégibb és egyetlen eredeti állapotban reánk maradt középkori könyvtárbelsője. A kolduló szerzetesek — éppen az eretnekségekkel folytatott küzdelmük érdekében — rendházaikat a Bihar megyei Szalárdtól a moldvai Bacăuig felszerelték könyvekkel[6] (15. kép).

A kéziratosság korának legjelentősebb magyar gyűjteményei mégsem a kolostorokban, hanem a püspöki székhelyeken alakultak. Gyarapítóik részint a külföldi egyetemeken végzett művelt kanonokok, részint pedig a humanizmus és a reneszánsz pompa híveivé szegődött és többnyire világi becsvágytól sarkallt püspökök. Ezek szerzeményeiből és hagyatékából keletkezett a for-

rásokban sokat emlegetett székesegyházi bibliotéka mind Váradon, mind pedig Gyulafehérvárott. Bár a váradi első könyvtár az 1241. évi tatárjáráskor, a gyulafehérvári pedig 1277-ben elpusztult, a XV. század elejére már mindkét helyen újra jelentős mennyiségű kódex gyűlt egybe. Különösen a váradi lehetett gazdag, minthogy 1419-ben külön javadalmat létesítettek a Szt. Katalin kápolnában elhelyezett könyvtár kezelésére.[7] Ez a *rectoria armarii librorum* (könyvtárigazgatóság) tekinthető az országunk területéről eddig ismert legrégibb szervezett könyvtárosi állásnak. A váradi székesegyházi könyvtár igazi fénykora azonban 1442-től számítható, amikor Vitéz János (kb. 1400—1472) és az őt követő többi humanista püspök e nagy múltú gyűjteményt az akkor legmodernebb és leggazdagabb magyar könyvtárrá fejlesztette. Ezt a XV. században egyedül csak Mátyás király Corvinája múlta felül, de ehhez is az uralkodó az első indításokat éppen nevelője, Vitéz János bibliotékájából vehette. Vitéz és utódai, költséget nem kímélve, Itália legjobb másolóműhelyeiben fényűző reneszánsz kiállításban készíttették el kódexeiket. A gazdagon miniált váradi kéziratokat mint a késő középkori könyvfestészet remekeit, ma is a legjelentősebb külföldi könyvtárak őrzik féltett értékeik között. A váradi gyűjtemény későbbi gyarapítói sorából itt csak Farkas Bálint (1490/95) és Thurzó Zsigmond püspököt (1506/12) említjük fel. Az előbbi végrendeletileg 203 kéziratos kötetet hagyott a könyvtárra, az utóbbi viszont Aldus Manutiusszal (1450—1515), a híres velencei nyomdásszal való barátsága folytán már nyomtatott könyvekkel is gazdagíthatta Várad bibliotékáját, amelyről e kötetben részletesebben is szólunk. A gyulafehérvári könyvtár méreteinek érzékeltetésére felemlítjük, hogy pl. a humanista Várday Ferenc püspök (1514/24) személyes használatára rendelt részlege 101 kódexet számlált[8] (9, 25—29, 32—34. kép).

A szerzetesi rendházak és püspöki székesegyházak latin nyelvű kódexkönyvtárai természetesen elsősorban a papság művelődését szolgálták és használatuk viszonylag szűk körre, az egyházi értelmiségre korlátozódott. Társadalmi jelentőségük tehát érthetően korlátozott maradt.[9] E könyvtárak anyagából a haladás szempontjából legfontosabbaknak a filozófiai, egyházjogi, skolasztikus teológiai tárgyú kéziratok tekinthetők. A laikus társadalom szükségletei szempontjából kedvezőbb volt a humanista politikus-főpapok személyi gyűjteményeinek összetétele. Ezekben már nagyobb számmal voltak képviselve, a klasszikus latin és görög irodalom mellett, a földrajz, csillagászat, történelem, jog, retorika stb. alkotásai is. A középkori egyházi kódexkönyvtárak igazi jelentősége leginkább abban mutatkozott meg, hogy alkotóműhelyül szolgáltak a klerikus társadalom tudományos-irodalmi tevékenysége számára és megalapozták a magyar könyvkultúrát a társadalomnak a könyvek megbecsülésére való nevelése révén.

A latin nyelvűség árnyékában a XV. század folyamán felcseperedett a magyar nyelvű írásosság és a kolostori könyvtárakban is kezdtek feltünedezni az első anyanyelvű irodalmi alkotások.[10] Előbb csak a latin kódexekben bukkantak fel hosszabb-rövidebb magyar vendégszövegek. Például ilyen az országunk területén őrzött legrégibb magyar nyelvemlék, az 1310—1320 között keletkezett ún. *Gyulafehérvári sorok* vagy az 1410 körüli évekből származó, nemrégen felfedezett *Marosvásárhelyi sorok és glosszák*.[11] Egész könyvek magyarra fordításának 1416-tól fogva a huszitizmus adott különös lendületet. Ezeknek a tömegekre gyakorolt hatását kívánták ellensúlyozni a XV. század második felében elszaporodó hivatalos egyházi fordításokkal. Huszita

eredetű könyvemlékeink közül a moldvai Tatroson 1466-ban másolt és jelenleg Münchenben őrzött kódexet említjük meg, a latinul nem tudó magyar apácák és hivők számára készült kéziratos könyvek sorából pedig a marosvásárhelyi eredetű *Teleki-kódex*re (1525—1531), valamint a tövisi kolostorban fordított *Székelyudvarhelyi kódex*re (1526—1528) hívjuk fel a figyelmet[12] (24. kép).

A magyar nyelvű kódexek elterjedése jelzi, hogy a XV—XVI. század fordulójára a magyar társadalmon belül is lezajlott a középkori művelődés történetének legdöntőbb mozzanata: az írástudás és az íráshasználat kikerült a papság kizárólagosságából, és ezzel párhuzamosan felbomlott a betű és a latin nyelv eddigi egysége. Az ehhez vezető út első állomása a világi írástudó réteg kialakulása volt. Ezek a „deáknak" nevezett világiak mint hivatásos tollforgatók eleinte ugyan változatlanul latinul írtak, de mögöttük felsorakozott, elsősorban a városok és mezővárosok lakóiból rohamosan gyarapodó, felszínesebben iskolázott új réteg, amelyik már nem tanulmányai vagy írástudása után kívánt megélni. A kereskedőknél, mesterembereknél, a gazdasági élet szakértőinél az írás és a latin nyelv kellő ismerete többé már nem párosult, s ezért a betűvetés előnyeivel az anyanyelvükön óhajtottak élni.[13] Közben már elindult diadalútjára az emberi művelődés szempontjából addig legjelentősebb műszaki újítás, a könyvnyomtatás is. A világi olvasóközönség felnevelése és az új technikával való egymásratalálás előkészítése bizonyult a magyar könyvtörténet kéziratos kora legmaradandóbb eredményének. A kolostorok gazdag könyvtárait és a humanista főpapok ragyogó bibliofil gyűjteményeit ugyanis az új idők szele a XVI. század közepén szétsodorta és jórészt megsemmisítette. A könyv és sokoldalú használata azonban ekkorra a világi társadalom életében is kitéphetetlenül meggyökeresedett.

KÖNYVKIADÁS ÉS KÖNYVFORGALOM A NYOMTATÁS KORÁBAN

A reformáció művelődéspolitikája csak általánosította a magyar lakosság körében azt, amit az előbbi korszak megalapozott. A hitújítás, az iskolázás kiterjesztésével, az anyanyelven és a nyomtatás felhasználásával folytatott propagandája révén új olvasó és könyvgyűjtő közönséget nevelt. A régi katolikus és az új protestáns művelődési felfogás között ugyanis lényeges különbség volt, és ez nagy jelentőségű következményekkel járt a további fejlődésre. A korábbi (katolikus) egyház meggyőződése szerint az írás és olvasás, illetve az ezen alapuló összes egyházi és vallásos tevékenység kizárólagosan a papokra és szerzetesekre tartozó dolog. Ezzel szemben a protestáns egyházak — humanista hatások alatt — a laikus hivőktől is szellemi aktivitást kívántak, hogy az egyén a biblia és egyéb kegyes olvasmányok segítségével elmélyíthesse hitéletét és megvalósíthassa erkölcsi nemesedését. A könyv a reformátorok munkássága révén egyszerre lett a kegyesség és a tudás megszerzésének legfontosabb eszközévé, az élet nélkülözhetetlen és kívánatos tényezőjévé a parasztság tömegei felett álló összes társadalmi rétegek számára. Ennek a megváltozott felfogásnak szükségszerű következménye lett egyrészt a könyvnyomtatás elterjedése, másrészt pedig újabb társadalmi rétegek bekapcsolódása a könyvek gyűjtésébe.[14]

Valóban, a XVI. század második felében Erdély magyar lakossága körében ugrásszerűen megnőtt az írástudók száma. Az írás ismerete ekkor már

társadalmi követelmény volt a nemesség körében is. Még fokozottabban ez a helyzet a városok és mezővárosok iparos lakóinál. De ugyanebben az időszakban a falusi környezetben szintén megszaporodtak az ún. paraszt-deákok, tehát az olyan személyek, akik írástudók ugyan, de csak az anyanyelvükön. Főként a székelyföldi szabad társadalomban figyelhető meg az anyanyelvű íráshasználat gyors terjedése a falvakon.[15] Ennek az új, hirtelen felduzzadt, világi olvasóközönségnek az igényei fejlesztették ki a XVI. század második felében a magyar nyelvű laikus irodalmat, amelynek legkedveltebb műfaja a széphistória lett. Ezeket a vásárokon földre terített ponyván árult olcsó kiadványokat a legszegényebb írástudók is megvásárolhatták. A könyvet tehát az anyanyelv és a nyomtatás használata képesítette arra, hogy a XVI. század derekától fogva egyre szélesebb körökre kiterjeszthesse társadalomnevelő munkáját.

Amíg minden kódex egyedi darab volt, amelyet többnyire rendelésre másoltak, mai fogalmaink szerinti könyvkereskedelem nem fejlődhetett ki. A nyomtatott könyv azonban legigényesebb változataiban is tömegtermék, tehát kereskedelmi árucikk, amely egyidejűleg juthatott el Európa legkülönbözőbb országaiba. Ekkor jelennek meg először Erdélyben is portékáikkal külföldi, főként németországi könyvkiadók ügynökei. Tőlük vagy helyi megbízottjaiktól a legfrissebb tudományos újdonságot otthonában vásárolhatta meg az olvasó. Például a kolozsvári nyomdát létesítő Hoffgreff György 1550—59 között a wittenbergi Schram kiadó erdélyi bizományosaként is működött.[16] Ezeken a szálakon főként a reformáció és késő humanista európai tudományosság eredményei áramlottak akadálytalanul az itteni könyvbarátokhoz.[17]

A török fokozatos előrenyomulása és berendezkedése Magyarországon, valamint a gyakori háborúskodások hamarosan elriasztották Erdélyből a külföldi könyvkereskedőket. Jóllehet alkalmilag egyesek ezután is elmerészkedtek áruikkal a török szájában lévő Erdélyig, mégis két évszázadon át az idegen könyvújdonságok beszerzésének egyetlen biztos módjául a külföldi egyetemeken tanuló diákok felhasználása maradt. Bár a diákok közvetítésével jelentős könyvtömegek kerültek Erdélybe, ez a patriarkális beszerzési mód nem pótolhatta teljesen az európai könyvkereskedelemből való kiesést. Az újkori haladás élén járó Németalföld vagy Anglia egyetemein tanuló kálvinista fiatalok olykor meglepő illetékességgel választották ki a tudományos és politikai újdonságokat, és ma is imponáló gyorsasággal juttatták el itthoni megbízóikhoz. Például az angol puritanizmussal és forradalommal kapcsolatos angliai és hollandiai kiadványok néhány hónappal megjelenésük után — nyilván ezen az úton — már befutottak Geleji Katona István (1589—1649) erdélyi református püspök gyűjteményébe.[18] Az erdélyi könyvtárak anyaga ma is bizonyítja, hogy a külföldi beszerzésnek ez a kezdetleges módja a XVIII. század derekáig elég eredményesen biztosította az általános európai fejlődéssel való összeköttetést.

A szervezett könyvkereskedelem hiányának hátrányai legszembeötlőbben a Habsburg-korszak (1690—1848) szigorú cenzúra- és vámrendeletei idején mutatkoztak meg.[19] Ezekkel szemben diákok vagy külföldet járó előkelőségek útján a közkönyvtárakat nem lehetett többé korszerű szinten tartani. Egyetlen járható útnak a Bécsben való könyvbeszerzés maradt. Így vált az erdélyi könyvkultúra a bécsi könyvkereskedelem függvényévé és kényszerült egyoldalú német tájékozódásra olyan korszakban, amikor a polgári gazdasági átalakulás előkészítése elsősorban angol és francia földön folyt. Persze, ható-

sági intézkedésekkel a felvilágosodás és a francia forradalom vagy az angol liberalizmus eszméinek beszivárgását nem lehetett teljesen megakadályozni. Az erdélyi magyar könyv- és könyvtárkultúra fejlődésében azonban súlyos zavarokat okoztak az európai haladástól való elszigetelést célzó rendelkezések. A külföldi könyv a feudalizmus egész időszakában inkább csak az uralkodó osztályok tagjai és az értelmiségiek körében forgó, viszonylag drága importcikk maradt. Lényeges enyhülés a könyvforgalom ellenőrzését illetően csupán 1848 után, a polgári átalakulás során következett be.

Ilyen körülmények között a könyv társadalmi szerepének növelésében különösen nagy szerep jutott a belföldi könyvkiadásnak. Jóllehet az 1528-ban Szebenben és 1538-ban Brassóban létesült szász nyomda szintén adott ki magyar nyelvű könyveket, az állandóan fokozódó kereslet rövidesen több nyomdász számára is érdemessé tette, hogy elsősorban a magyar olvasóközönség szolgálatára rendezkedjék be. Már indulásától kezdve ezt a kiadói politikát folytatta a Heltaiak 1549—50-ben létesült kolozsvári és a Hoffhalterek 1564—74 között Váradon és Gyulafehérváron működő nyomdája.[20]

A betű és a társadalom kapcsolatainak viszonylagos elmélyülésére és elevenségére következtethetünk e három műhely termelési adataiból.[21] Erdély XVI. századi nyomdáinak 400 darabot számláló össztermeléséből ugyanis 242 — azaz csaknem kétharmad rész — ebben a három nyomdában jelent meg. Ha átlagosan 300-as példányszámot veszünk minden egyes kiadvány esetében, akkor is mintegy 75 000 példányra tehető az erdélyi magyar olvasók belföldi könyvfogyasztása fél évszázad alatt. A nyomdászat segítségével és az anyanyelv fokozott használata révén tehát hirtelen megnőtt a könyv szerepe a társadalom nevelésében. A kiadványfajták differenciálódásával a nyomtatott betű olyan rétegekhez is eljutott, ahová a kéziratos könyv hatása még nem ért el.

A XVI. század ma már pontosan ismert nyomdai viszonyai alapján némi fogalmat alkothatunk arról is, hogy néhány évtizeddel a reformáció után miként állott a latin és az anyanyelv használata az erdélyi magyar könyvkiadásban. A fentebb említett 242 kiadványból 134 volt magyar és csak 103 latin nyelvű (miután 5 németül, illetve románul jelent meg). Tehát megközelítően kétharmad része a teljes olvasmányanyagnak már anyanyelvű. A nagyközönség szellemi táplálékát alkotó világi tárgyú kiadványokat nézve még kedvezőbb a kép. Ezek között csak elvétve akad más, mint magyar nyelvű. A latin nyelvű nyomtatványok még mindig viszonylag magas arányszáma ugyanis a tankönyvekből és a reformáció idején különösen virágzó teológiai irodalom termékeiből adódik.

Az erdélyi magyar könyvkultúra szolgálatára berendezkedő XVI. századi három nyomda közül, a kiadványok művészi színvonala alapján, a protestáns hitük miatt Bécsből elüldözött Hoffhalterek műhelyeit kellene első helyre tenni.[22] A könyv társadalmi szerepének öregbítése, az olvasóközönség nevelése, sőt az egész magyar nyelvű íráskultúra terén végzett különleges munkája alapján mégis Heltai Gáspár (mh. 1574) számít a magyar nyomdászat hőskora igazi vezéregyéniségének.[23] Kolozsvár városának ez a szász származású papja eleven üzleti érzékkel és határozott irodalmi tehetséggel fejlesztette műhelyét a XVI. századi magyar nyelvű könyvkiadás legtermékenyebb központjává. A három említett nyomda 242 kiadványából 208, a 134 magyar nyelvű könyv közül pedig 115 a Heltai-tipográfiából került ki. Kolozsvár vezető szerepe azonban nemcsak a kiadványok számában, hanem

a magyar irodalmi nyelv kialakításában is megmutatkozik. A magyar nyelvi egységesülés XVI. századi központja Kolozsvár, és éppen Heltai műhelye. Ennek gyakorlata lett a helyesírási példakép. Ehhez igazodott a többi erdélyi nyomdász, és több-kevesebb mértékben mindenki, aki magyarul írt (46—53. kép).

A XVI. században lerakott erős alapokra épült fel a magyar könyvkiadás későbbi erdélyi fejlődése. A századforduló viharos eseményei azonban jelentős változásokat hoztak a magyar nyomdászat helyzetében. A feudalizmus erői a reformáció okozta megrázkódtatások után a XVI. század végére újrarendezték soraikat, a protestáns egyházakat is beépítették rendszerük tartóoszlopai közé, megfegyelmezték a veszedelmes fegyvernek bizonyult sajtót. A sajtó ellenőrzését Báthori István fejedelem általánosította 1571-ben, elődje: János Zsigmond és Miksa császár 1570-ben külön-külön hozott rendelkezései szellemében. Megtiltotta, hogy engedélye nélkül bármiféle szöveget kinyomtassanak, illetve idegenben kiadott könyvet az ország területén árusítsanak.[24] A fejedelmi hatalom és ideológiai támasza: a kálvinizmus érdekazonossága alapján a magyar könyvkiadás a XVII. század folyamán teljesen átcsúszott az egyház kezébe. Amíg a humanizmus és a reformáció idején a nyomdák polgárok magánvállalkozásai voltak, a késő feudalizmus körülményei között a fejedelemtől fenntartott hivatalos intézményekké alakultak át. Hivatásuk pedig a kálvinista egyház érdekeinek és az ezzel azonosult fejedelmi művelődéspolitikának a szolgálata lett. Ennek megfelelően a hazai magyar nyomdászat súlypontja is áttevődött a fejedelmi székhelyre, Gyulafehérvárra, illetve a második számú központnak tekinthető Váradra (56—59. kép).

Az előbbi helyen Bethlen Gábor (1580—1629) fejedelem állított nyomdát az 1622-ben létesített Academicum Collegium szolgálatára, a Partium fővárosában viszont az ottani református egyházat és iskolát Bethlen István szerelte fel 1640-ben Hollandiából hozatott szép betűanyaggal.[25] A váradi műhely az Elzevireknél tanult Szenczi Kertész Ábrahám (mh. 1667) keze alatt a fejedelemség legjobb nyomdájának számított már, amikor a város török kézre kerülésével 1660-ban egyszeriben földönfutóvá vált. Szebenben és Keresden való hányódás után a meghiányosult váradi felszerelést Apafi fejedelem 1668-ban Kolozsvárra vitette, majd egyesítve az 1658-ban elpusztult gyulafehérvári nyomda maradványaival, 1672-ben mindkettőt az itteni és az időközben Enyedre költöztetett Bethlen Kollégiumnak adományozta közös tulajdonul. Így lett Kolozsvár újra a magyar könyvkiadás központja[26] (61. kép).

1690—1693 között szervezte meg kolozsvári műhelyét a régi erdélyi magyar nyomdászat legnagyobb mestere, Misztótfalusi Kis Miklós (1650—1702). Nincs a régi magyar könyvtörténetnek olyan alakja, aki nála öntudatosabban szállt volna síkra a könyvkultúra fejlesztéséért. „Én azt akarnám, igyekezetemet és munkámat tőle nem szánnám, hogy a mi nemzetünk ne maradna abban a nagy írástudatlanságban, melyben eddig, a magyar iskolák virágozzanak, hogy mind gyermek, asszonyi állatok, városiak, falusi parasztok olvasni tudnának."[27] Kis Miklós küzdelme szerves folytatása a magyar puritanizmus és Apáczai Csere János (1625—1659) művelődési programjának, amely már nemcsak az uralkodó rétegekre szabott, hanem a dolgozó társadalom felemelését is célozza. Új azonban benne, hogy a nyomdász Kis Miklós az iskola mellé a népművelés teljesen egyenrangú eszközeként odaállítja a könyvet, és a nyomtatott betű hatalmával akarja előrelendíteni az

általános művelődés ügyét ezen a tájon. 1702-ben bekövetkezett halála után ugyan Kolozsvár nyomdászata többé nem emelkedett a korábbihoz hasonló mértékben az általános tipográfiai színvonal fölé, de továbbra is a magyar könyvkiadás központja maradt. A XVIII. századi Erdély 14 nyomdahelyének össztermeléséből Kolozsvár nyomdái 45%-kal részesültek[28] (62—63. kép).

A helyi erdélyi hagyományokat folytató református nyomdák működését e század folyamán a rekatolizáció és az ezt szolgáló szigorú cenzúra akadályozta. A katolikus egyház létesítette új műhelyek korszerű felszerelésének, többnyire idegen bérlői és nyomdászai szakképzettségének viszont a magyar társadalom jó ideig kevés hasznát látta, minthogy ezek kiadói gyakorlatukat teljesen alárendelték a rekatolizáció szempontjainak, az anyanyelvvel szemben előnyben részesítették a latint. Felekezeti korlátaik közül csak a polgári átalakulás előkészítése során léptek ki és kapcsolódtak be a magyar művelődés emeléséért folyó erőfeszítésekbe. Ebben a tekintetben kivétel a ferencesek egyébként szerény csíksomlyói sajtója, mely létesítésétől (1675) fogva mélyen begyökeresedett a katolikus székelység művelődési életébe[29] (60. kép).

A rekatolizáció során létesült nyomdák közül legkorábban a jezsuiták kolozsvári akadémiájának officinája kezdte meg működését, amely 1727-től a rend feloszlatásáig (1773) tartott. Munkásságában a Habsburg-abszolutizmus mezőgazdasági és egészségügyi ismeretterjesztésének félhivatalos közvetítése a legjelentősebb.[30] Hasonló profilú és méretű volt a váradi katolikus püspöki szeminárium 1745-ben alapított tipográfiájának kiadói tevékenysége.[31] Jelentéktelen maradt viszont a Károlyi családtól a rekatolizáció és a görög katolicizmus támogatására 1756-ban Nagykárolyon létesített sajtó kiadói tevékenysége.[32] Egészen más célt szolgált Batthyány Ignác (1741—1798) nyomdaalapítása Gyulafehérvárt 1785-ben. A tudós erdélyi katolikus püspök a könyvtára köré szervezett Tudós Társaság (Societas Assiduorum Litteraria) tagjai számára kívánt kiadási lehetőséget teremteni az egykori kolozsvári jezsuita nyomda felszerelésének megvásárlásával. Batthyány korai halála azonban, néhány máig nélkülözhetetlen történeti forráskiadvány megjelentetése után, hamarosan véget vetett ennek a fontos kezdeményezésnek[33] (64—65, 68—75. kép).

A XVIII. században az erdélyi magyar nyomdászat is a bécsinek lett távoli provinciája és keretei között nincs többé hely a Kis Miklóséhoz hasonló törekvések számára. Páldi Székely István (1717—1769) vagy Kapronczai Nyerges Ádám (1744—1786), Hollandiában, illetve Bécsben tanult betűművészek, igyekezetei a magyar könyvkiadás korszerűsítésére rendre zátonyra futottak a pénztelenségen és a nyomdákat fenntartó egyházi körök maradiságán.[34] E látszólag sivár korszakban sem torpant azonban meg a könyv térhódítása a magyar lakosság körében, hiszen a felvilágosodás éppen a betű erejével aknázta alá a feudalizmus korhadt rendszerét. Ebben a csendes korszakban születtek meg az első magyar nyelvű hírlapok (*Erdélyi Magyar Hírvivő*, 1790), majd folyóiratok (*Erdélyi Múzeum*, 1814), a könyv és a társadalom további viszonyának döntő alakítói, valamint a tudományos munka kereteként az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság (1793)[35] (76—79. kép).

A magyar könyvkiadás az idejétmúlt egyházi-iskolai keretek közül végérvényesen csak a tőkés gazdasági rendszer győzelmével szabadult ki. Kolozsvár vezető szerepe e nagy átalakulás során változatlan maradt.[36] Ez a város

lett a magyar nyelvű hírlapkiadásnak is a központja. Méhes Sámuel (1785—1852) itt megjelenő *Erdélyi Híradójának* (1828) már saját külön nyomdája volt. A város nagy tipográfiai hagyományainak átmentésében különösen jelentős szerephez jutott a református kollégium egykori nyomdája, mely Barra Gábor (1799—1837), majd pedig Stein János (1814—1886) kezén alakult át tőkés kiadóvállalattá. A polgári korszakban aztán gomba módjára elszaporodtak a nyomdák a vidéki városkákban is, jelezve, hogy a betű győzelme beért a magyar lakosság körében. Bár a tőkés tulajdonosok a könyvkiadást inkább üzleti vállalkozásnak tekintették, semmint a népművelés eszközének, a társadalomra zúdított betűáradattal, esetleg szándékuktól függetlenül is, nevelték a tömegeket és tágították látókörüket. A könnyűszerrel való nyomtatás elősegítette a magyar nyelvű munkássajtó kialakulását a múlt század utolsó negyedében és a szocializmus eszméjét népszerűsítő kiadványok széles körű terjesztését.[37]

A haladó hagyományokhoz nyúlt vissza a második világháború után a szocializmus szolgálatában megújhodó romániai magyar könyvkiadás. Százados tradíciók alakították azt a korszerű tipográfiát, amelyet a korán elhunyt Tóth Samu (1918—1967) munkált ki, és amelyet napjainkban hivatottan fejlesztenek tovább a Kriterion Könyvkiadó szakemberei. A szocialista Románia magyar művelődésének talán legegészségesebben fejlődő ágában, a könyvkiadásban új társadalmat és új köztudatot alakító erőként benne munkál mindaz, ami a magyar nyomdászok Heltaival kezdődő hosszú sorának örökségéből, a könyv emberformáló hatása szempontjából megtartásra és megbecsülésre érdemes. A magyar könyv a szocializmusban lett igazán az egész társadalomé, a könyvkiadás és könyvterjesztés kérdései pedig mindenkit érintő közüggyé. Misztótfalusi Kis Miklós nagy álma az olvasó népről szemünk előtt válik valósággá.

MAGÁNKÖNYVTÁRAK

A nyomtatás elterjedése a magyar könyvtárfejlődést gyökeresen új utakra terelte. A XVI. századtól számítható korszakot általában a demokratizálódás és a laicizálódás jellemzi. Persze, csak olyan korlátok között, ahogyan ez a feudális rendszerben egyáltalában lehetséges volt. A nyomtatott könyv, szemben a kézzel írt és miniatúrákkal díszített kódexszel, többé már nem egyedi alkotás, arisztokratikus műtárgy, hanem értelmiségi munkaeszköz. Elméletileg bárki megszerezheti magának, hiszen sok azonos kiállítású példányban jelenik meg, és viszonylag olcsó áron kapható. Valójában azonban ez az olcsóbb ár is a hazai magyar értelmiségiek többsége számára megfizethetetlen vagy nehezen előteremthető volt. Könyvtárnyi gyűjteménnyel továbbra is általában csak a szellemi és politikai vezetőréteg tagjai dicsekedhettek.

A különbség így is lényeges a kéziratosság korával szemben. Az önálló erdélyi állam idején többé nem egyházi, hanem világi személyek, a közélet vezetői a legjelentősebb magánkönyvtárak tulajdonosai, élükön magukkal a fejedelmekkel. A protestáns papság szerényebb anyagi lehetőségei folytán sem vállalkozhatott volna a középkori kléruséhoz hasonló szerepre a könyvgyűjtés területén, de a társadalmon belüli megváltozott helyzete következtében nem is voltak ilyen ambíciói. Jellemző az is, hogy a reformáció után a közkönyv-

tárakat nem az egyházi élet, hanem az iskolai oktatás szolgálatába állították.[38] A középkori katolikus egyházi könyvtárak közül egyedül a csíksomlyói élte túl a reformációt. Ez az ősi könyvesház, az 1635-ben létesült mikházival együtt, a protestáns fejedelemség idején valóságos menedékhelye lett mind az erdélyi katolikusok, mind pedig a moldvai csángók könyvörökségének. A székelyföldi könyvkultúrának ezek a ma legrégibb és legjellegzetesebb könyvtári műemlékei a csíkszeredai múzeum, illetve a marosvásárhelyi Teleki Téka gondos kezelésében találhatók.

A feudális társadalomszerkezetre jellemző bántó egyenetlenségek az újkori magyar könyvtárfejlődésre is rányomták bélyegüket. A parasztság zömének jobbágyi kiszolgáltatottsága, a polgárság erőtlensége, a nemesi tömegek közömbössége a művelődés kérdéseivel szemben óriási akadályt jelentettek a könyvkultúra útjában. A politikai vezetés és tekintélyes anyagi források birtoklása viszont a nemesség műveltjei számára akkora előnyöket biztosított, amilyenekkel a feudalizmus körülményei között más nem is rendelkezhetett. Műveltségük a legkorszerűbb volt, a hatalom ormairól ők láthattak a legmesszebbre. E kiművelt kevesek könyvgyűjteménye egyedül volt mentes azoktól a provinciális korlátoktól, kisszerűségektől, amelyek például a XIX. század előtti erdélyi polgári könyvgyűjteményeket is általában jellemzik, holott a feudalizmus erőivel szemben főként ezeknek kellett volna a társadalmi haladás eszméit közvetíteniük. E csúcsteljesítményekért azonban a magyar feudális művelődésnek, a polgári-városi kultúra elsorvadása és a lakosság többségét alkotó parasztság színvonalának elmaradottsága alakjában, rendkívül magas árat kellett fizetnie.[39]

Az erdélyi fejedelmek önmagukat tekintették a könyvbarát Mátyás király reneszánsz udvari hagyományai örököseinek. Ehhez elválaszthatatlanul hozzátartozott az uralkodót politikai döntéseiben segítő, az udvar fényét emelő könyvtár. Ilyen gyűjteménnyel — tudjuk — már Zápolya János (1487—1540) és fia, a reformációs szellemi küzdelmekben szívvel-lélekkel részt vevő János Zsigmond (1540—1571) is rendelkezett. Az erdélyi fejedelmek közül azonban pontosabban csak Báthori András (1566—1599), I. Rákóczi György (1593—1648) és fia, Zsigmond (1622—1652), valamint Apafi Mihály (1632—1690) könyvtárát ismerjük.[40] Ezek anyaga szintén szétszóródott, de összetételük felől egykori töredékes leltárakból, bibliofiliájuk színvonaláról pedig a reánk maradt kötetek alapján alkothatunk magunknak fogalmat. Báthori András gyűjteménye őrzi leghatározottabban a humanista bibliofilia hatását. Ő még hártyakéziratokat is szerzett magának, könyveit pedig a külföldön akkor divatos módon supra-librosszal díszítve köttette. I. Rákóczi György kedvenc könyveit ezüst veretekkel díszíttette. Apafi fejedelem könyvtárában pedig a francia legyezős kötések tanúskodnak az európai könyvművészettel való kapcsolatokról.[41] Mindhárom könyvtárban a jogi, politikai, földrajzi és természettudományi anyag jelzi a legfelsőbb vezetők olvasmányaiban bekövetkezett változást (35—36, 40. kép).

Különösen fájdalmas veszteség, hogy a legjelentősebb fejedelmi könyvtár, Bethlen Gábor gyűjteménye szóródott szét leginkább. E kötet más helyén már elmondottuk, hogy a tudományokat pártoló uralkodó hatalmas anyagi áldozatokkal tervszerűen fejlesztett korszerű bibliotékát létesített, amelyet 1622 után a gyulafehérvári Collegium Academicum rendelkezésére bocsátott. E gyűjteményt külön könyvtárossal kezeltette, a kötetek egységes művészi díszítésére pedig könyvkötő műhelyt szervezett. Bethlen a Corvina maradvá-

nyainak megszerzésével is hangsúlyozni kívánta gyűjteménye központi jelentőségét. E kísérlete azonban megbukott a budai török hatóságok értetlenségén. Ahogyan a fejedelmi udvar szabta meg másfél évszázadon át az erdélyi magyar művelődés irányát, ugyanúgy ennek a művelődési politikának a fejedelmi könyvtár volt a legfőbb dokumentációs bázisa, az udvar szellemi életének központja (10, 39. kép).

A fejedelmi könyvtár mellett az udvar művelt főtisztviselőinek gyűjteményei tekinthetők az új, laikus kultúra legfontosabb gócainak. Ezek közül a XVI—XVII. században a humanista Gyulai Pál (1550—1592), a történetíró diplomata Gyulaffi Lestár (1557—1606) vagy a két Kovacsóczy (Farkas, 1540—1594 és István, mh. 1634) kancellár és a történelemkedvelő Bethlen Elek (1643—1696) könyvtára emelkedett ki korszerű anyagával.[42] A XVIII. században művelt főrangúak gyűjteményei szükségszerűen vették át azt a műveltségközvetítő és -formáló szerepet, amely korábban a fejedelmi könyvtárnak jutott. Hosszú sorát lehetne említeni azoknak a jelentős magángyűjteményeknek, amelyeket tulajdonosaik bécsi hivatalnokoskodásuk idején alakítottak ki a legkorszerűbb olvasmányanyagból, de itt közismert példaként csupán Cserei Farkas udvari kancelláriai tanácsos, Batthyány Ignác gubernium tanácsos, püspök és Teleki Sámuel kancellár tékájára vagy Csáky István és az Orczy család egyenként több ezer kötetes, szintén a XVIII. században keletkezett gyűjteményére hivatkozunk. Ezek a könyvtárak főként a felvilágosodást, a haladó gazdálkodást, valamint a tudományok korszerű módszereit és friss eredményeit terjesztették, persze csak a nemesi-értelmiségi réteg szűk köreiben. Majd tulajdonosaik halála után közkönyvtárakká alakulva, a kibontakozó tudományos kutatás fontos támaszpontjaivá lettek (37, 41—43. kép).

Cserei Farkas (1719—1782) krasznai híres könyvtárát mai közvéleményünk már nem tartja számon; a múlt század hetvenes éveiben beolvadt az Erdélyi Múzeum Egyesület könyvtárába. Értékes anyaga a kolozsvári Egyetemi Könyvtárat gazdagítja. Csáky Istvánnak és az Orczy családnak a francia felvilágosodás irodalmában gazdag gyűjteményét az aradi Közművelődési Palota őrzi.[43] A Batthyaneumot és a Teleki Tékát viszont a magyar könyvtárfejlődés legreprezentatívabb képződményeiként ismeri mindenki. Mindkettő valóban egészen különleges helyet foglal el a szocialista Románia könyvtárai között. A Batthyaneum a maga nemében teljesen egyedül áll országunkban, a Teleki Tékának viszont egyetlen társa Brukenthal Sámuel gubernátor Szebenben őrzött gyűjteménye.

A gyulafehérvári Batthyaneum a barokk kori könyvkultúra és tudományosság legnagyobb szabású képviselője nálunk.[44] Batthyány Ignác (1741—1798) Rómában végzett tanulmányai során jegyezte el magát egész életére a történeti-filológiai stúdiumokkal, és könyvgyűjtését is ennek az érdeklődésének rendelte alá. A középkor irodalmi szöveghagyatékának tudományos értékesítése éppen úgy Batthyányval kezdődik Erdélyben, mint ahogyan a módszeres magyar kodikológia és textológia megalapítóját szintén benne tisztelhetjük. A tudományok alkotó művelése volt a legdöntőbb tényező, mely a Batthyaneum összetételét megszabta. Benne egy XVIII. századi főpapi tudós nagyúri tudományos műhelyét szemlélheti a könyvtár mai látogatója. Batthyány tudományszeretete és áldozatkészsége hozta tehát létre Erdély legelső korszerű kutatóközpontját. Csillagvizsgáló intézetével és könyvtárával ugyanis munkakeretet kívánt biztosítani az általa szorgalmazott Tudós Társaságba

szervezkedő kutatóknak. Gyűjteménye a középkori latin keresztény könyvkultúra nagyszabású múzeuma. Anyaga a IX. századtól a XVIII. század végéig mutatja be a nyugat-európai tudományosság és könyvkiadás fejlődését, kontinensünk e részében páratlanul gazdagon. Nincs olyan XV—XVIII. századi híres nyomda, amelyik remekbe szabott darabokkal ne volna képviselve a Batthyaneum anyagában. Raritásokban való gazdagságára elég felemlítenünk, hogy az országunkban fellelhető 1500 előtti összes nyomtatványoknak körülbelül 60—70 százalékát Gyulafehérvár őrzi. Nemzetközi hírnevét azonban középkori kéziratainak köszönheti a Batthyaneum. Ezek sorozata az ún. *Arany kódex*szel a IX. században kezdődik, és az ország 1550 előtti időszakból származó kéziratos latin könyveinek mintegy 80 százaléka itt található. A tudós püspök nemes szenvedélye olyan tudományos forrásgyűjteménnyel ajándékozta meg az országot, amilyet már a XIX. században sem lehetett volna összegyűjteni. Batthyány — fentebb említett terveinek szellemében — 1798-ban teljes gyűjteményét az erdélyi római katolikus egyházra hagyta azzal a kötelezettséggel, hogy erre rendelt alapítványa jövedelméből nyilvános közkönyvtárként fejlesszék tovább (13, 16—17. kép).

Teleki Sámuel (1739—1822) erdélyi udvari kancellár marosvásárhelyi „tékája" már a felvilágosodás bibliofiliájának szellemében fogant, és legkiemelkedőbb példája az előbb emlegetett hivatalnok-arisztokrácia körében keletkezett magánkönyvtáraknak.[45] Létrejöttét, a legkifinomultabb bibliofil szenvedélyen kívül, annak a meglepő felelősségtudatnak köszönheti, amelyet ez a messze tekintő, felvilágosodott államférfi a ragyogó császárváros elidegenítő légkörében is állandóan érzett szülőhazája művelődési sorskérdéseivel szemben. Könyvtárát hálószobája szomszédságában állíttatta fel, könyveit saját kezűleg katalogizálta. A gyűjtemény 1796—1819 között négy kötetben közzétett jegyzéke az első tudományosan rendszerezett, nyomtatott könyvtárkatalógus országunkban. Jóllehet könyvtárát olyan kincsének tekintette, „melynél drágább az életem, feleségem és gyermekeimen kívül nincsen", mégis a „könyvek szükségében sínylődő haza javára" még életében megvált tőle. 1799-ben külön erre a célra tervezett épületet emeltet, a maga nemében az elsőt országunkban, és 60 000 kötetes gyűjteményét 1803-tól kezdődően Bécsből hazaköltözteti Marosvásárhelyre „a tudományoknak nemzetemben és hazámban előmozdításokra". A könyvtárára és az erdélyi iskolákra költött több mint 800 000 Ft olyan korszakban, amikor az állam még alig vállalt valamit a közművelődés kiadásaiból, kézzelfoghatóan bizonyítja, hogy a fentiek Teleki számára nem üres szavak, hanem valóságos életprogramot jelentettek (12, 19, 22. kép).

Teleki Sámuel Bécsben nevelkedett az erdélyi magyar könyvkultúra legképzettebb és legkifinomultabb ízlésű bibliofiljévé. A birodalmi főváros és magas közhivatala, vagyoni helyzete olyan lehetőségeket kínáltak számára, amilyenek egyetlen más erdélyi könyvbarát előtt sem nyíltak. Előtte nyitva állott egész Európa könyvpiaca, megszerezhette magának a világhírű pármai nyomdász, Bodoni tipográfiai remekeit, megvásárolhatta a Strassburgban felbukkanó korvina-kódexet, és a császári cenzúra kopói sem akadályozhatták meg, hogy könyvtárát fel ne szerelje a francia felvilágosodás és forradalom üldözött kiadványaival is. Ezért tekinthető ma a Teleki Téka a francia felvilágosodás és forradalom egykorú emlékei leggazdagabb tárházának országunkban. Válogatottan szép bibliofil példányait gondosan köttette a legjobb bécsi mesterekkel. Az 1802 óta nyilvános közkönyvtárként működő Teleki

Téka a régi külföldi és erdélyi könyvművészet remekeinek vitathatatlanul legkiemelkedőbb gyűjteményeként neveli társadalmunkat és szolgálja azóta dokumentációs bázisként az erdélyi tudományos törekvéseket (44—45. kép).

Jóllehet a kifejezetten értelmiségi könyvbarátok gyűjteményei sem méreteikben, sem anyaguk változatossága és gazdagsága tekintetében nem versenyezhettek a hivatalnok-arisztokrácia könyvtáraival, jelentőségüket koruk magyar lakossága és a könyv viszonyának alakulására vonatkozóan emezekénél többre kell értékelni. A hivatalnok-arisztokrácia korszerű, gazdag, enciklopédikus könyvtárai nem a helyi fejlődés eredményei, és egészen kivételes jelenségek. Az utóbbiak viszont legsajátosabb termékei az erdélyi könyvtárképződésnek és általánosak az újkori magyar társadalomban. Általában két-három generáció könyvörökségére épült rá a korszerű szakkönyvekből összetett modern rész, amelyet a tulajdonos többnyire külföldi tanulmányai idején gyűjtött össze. Amint közeledünk a XVIII—XIX. század fordulójához, ezek a gyűjtemények egyre határozottabb szakjelleget öltenek.[46] Az előbb említett, nyugat-európai típusú főúri könyvtárak az általános művelődésnek, emezek pedig a szakműveltségnek voltak fontos erdélyi formálói. Egyben a feudális magyar társadalom- és művelődésszerkezeten belül ezen a vonalon érvényesülhettek némileg a XVI—XVII. század fordulóján elvetélt polgári jellegű könyvgyűjtési hagyományok.

A XVI. század derekán még számottevő városi könyvgyűjtés emlékeiből Wolphard István (mh. 1584 körül) kolozsvári főbíró és Bódog Józsa deák (mh. 1578 körül) gyűjteményét tartjuk kiemelésre érdemesnek. Az előbbi magába foglalta a humanista Wolphard Adorján kolozsvári plébános (mh. 1544) könyvhagyatékát, valamint azokat a köteteket, amelyeket a későbbi főbíró külföldi tanulmányai idején vásárolt magának. A két Wolphard gyűjtését a főbíró özvegyének második férje, Kakas István (1558—1603) fejlesztette tovább. Kakas is kolozsvári kereskedő családból származott, a bécsi és a páduai egyetemen tanult. Bár apjától, aki szintén tanult ember volt, örökölt könyveket, gyűjteménye zömét ő maga vásárolta. Erre különösen sok alkalma adódott, mert nyelvtudása révén fejedelmi követként később is többször járt külföldön Angliától kezdve egészen Perzsiáig.[47] A Wolphard—Kakas gyűjtemény sorsa példázza a humanizmus idején jelentkező városi könyvtárgyűjtés sorsát a magyar lakosság körében: a kiemelkedő polgári gyűjtők családjának feudalizálódásával könyveik átszállanak nemesi rokonságukra. Bódog Józsa deák 140 válogatott művet számláló magángyűjteménye még rövidebb úton „feudalizálódott". Az urával együtt hűtlenségbe esett titkár könyveit ugyanis János Zsigmond elkobozta és 1563-ban bekebelezte a fejedelmi bibliotékába.[48]

A XVII—XVIII. századból végeláthatatlan sorban vonultathatnók fel a papi-tanári értelmiség könyvgyűjteményeire vonatkozó adatokat az újkori magyar helyesírás szóelemző alapelvét megfogalmazó Geleji Katona Istvántól (1589—1649) kezdve a sokoldalú tudós Benkő Józsefig (1740—1814) vagy a kolozsvári Pataki és a Szatmári Pap család könyvgyűjtő orvos és professzor tagjaiig.[49] A tanulság azonban mindeniknél ugyanaz volna: ezek a nemzedékenként osztódó és integrálódó szerényebb méretű könyvtárak alkották azt a hajszálérrendszert, amelyen a könyvműveltség itthon termett vagy külföldről behozott javai valósággal el is jutottak az erdélyi magyar társadalom író, olvasó rétegeibe. Ezek a többnyire csak néhány száz kötetet számláló magángyűjtemények őrizték meg a társadalom kezén forgó régebbi könyvörökség jelentős részét, mindig a saját koruk olvasmányaival kiegé-

szítve azt, amit az előző nemzedékektől a hagyományos kollégiumi aukciókon vagy örökségképpen átvettek.

Az erdélyi magyar szellemi élet sok alkotó munkásának könyvhagyatéka sorolható ebbe az értelmiségi könyvtárcsoportba. E helyen, jellemzésül, a polihisztor orvos Köleséri Sámuel (1663—1732) gyűjteményét említjük meg. Köleséri több mint 4000 kötetes könyvtárát a maga idejében Erdély legnagyobb magángyűjteményének tartották. Korszerű orvosi és természettudományos anyagán kívül a korai német felvilágosodás legfrissebb termékei éppen úgy ott sorakoztak Köleséri könyvesházában, mint az államismereti történeti iskola alapvető művei. Ennek az elsőrendű szakkönyvtárnak egész anyaga beszédesen példázza, hogy a külföldi friss művelődési javak közvetítésében ebben a korszakban a magánkönyvtáraknak jutott a legfontosabb szerep.[50] Éppen Köleséri példája bizonyítja, hogy az erdélyi könyvgyűjtők közvetítése olykor a Kárpátokon túli országrészeket is gazdagította nyugat-európai könyvanyaggal.

KÖZKÖNYVTÁRAK

Ha a magánkönyvtárakat a magyar kultúra érrendszerének neveztük, akkor a főbb iskolák bibliotékáinak szerepét az erdélyi magyar művelődésben a szív munkájához hasonlíthatjuk. A társadalmi használatban lévő könyvanyag legbecsesebb része ugyanis, bizonyos idő elteltével, ajándék, hagyaték vagy esetleg vásárlás címén jórészt bekerült valamelyik kollégium gyűjteményébe. Innen pedig a bennük foglalt eszmék az iskolázott rétegek útján újból szétáramoltak a társadalomba. A reformáció óta ugyanis a püspöki udvarok helyett e felsőbb iskolák lettek a magyar művelődési élet és az intézményesült könyvgyűjtés központjai.[51] A kollégiumoknak ez a szerepe a fejedelemség bukása és a protestantizmus visszaszorítása idején tovább fokozódott. Itt iskolázódott együttesen az egyházi és a világi értelmiség utánpótlása; a kollégiumok a tudományok honi fellegvárainak számítottak. A protestáns magyar lakosság önmaga megvalósításának legsajátosabb fórumaiként tartotta fenn ezeket az iskolákat négy évszázadon át, szívesen áldozott fejlesztésükre, könyvtáruk gyarapítására.

Az alma materhez fűződő eleven kapcsolatok és az iskolázott réteg belső kohéziója folytán egyén és közösség egyaránt úgy tartotta, hogy értelmiségi személy azzal állít önmagának legméltóbb emléket, ha halála után szellemi munkaeszközeit arra a kollégiumra hagyja, ahol ő is tanult, hogy a könyveiből művelődő újabb és újabb nemzedékek megőrizzék emlékét. Ennek a közfelfogásnak megfelelően lettek a kollégiumi könyvtárak, egészen a múlt század közepéig, a magyar könyvkultúra legfőbb összegezői — amint ezt a székelyudvarhelyi iskolai könyvtár kötetünkben olvasható története is bizonyíthatja. Bennük nem csupán egyetlen iskola, hanem az azt fenntartó nemzetiségi közösség egész könyvkultúrájának summázásait örököltük. Ezért páratlanul nagy e gyűjtemények jelentősége az erdélyi magyar művelődés kutatói számára.

Az egykori kollégiumi könyvtárak ugyanis századokon át három forrásból gyarapodtak. Mindegyik iskolának volt a könyvvásárlások céljaira tett alapítványokból könyvtári „fundusa". Az ennek kamataiból vásárolt könyvanyagok körülbelül csak egyharmad részét teszik a gyűjteménynek. A

kollégiumok „törvényei" köteleztek minden egyes külföldön továbbtanuló egykori diákot, hogy bizonyos megszabott értékben könyveket hozzon alma matere bibliotékájának gyarapítására.[52] De a közösség íratlan törvényeinek szabályai azt is megkívánták, hogy a kollégiumot végleg elhagyó minden egyes diák adjon egy-két kötetet, emléke fenntartása végett, az iskola könyvesházának. Évszázadok alatt ezen az úton is több ezer kötet került be a gyűjteményekbe. Ezek a sokszor agyonolvasott, elvásott kötetek a hazai oktatástörténetnek és közművelődésnek megőrzést érdemlő emlékei akkor is, ha a bürokratikus könyvtárosi szemlélet a bibliofil szempontból rangos gyűjteményekhez méltatlannak minősítené őket. Az egyes kötetekből és az egykori diákok, pártfogók könyvtár-méretű adományaiból e gyűjtemények régi anyagának körülbelül kétharmad része került össze. Annak, aki az erdélyi könyvtárkultúra múltját a maga valóságában akarja megismerni, más megfelelőbb anyag, mint az egykori kollégiumi gyűjteményeké, nem is áll rendelkezésére. Hiszen a régi magánkönyvtárak, amennyiben ide nem kerültek, a néhány legnagyobb kivételével, napjainkra mind szétszóródtak. A kollégiumi könyvtáróriások, mint téglákból a ház, úgy épültek fel az írástudó társadalmi réteg hatalmasainak és szegényeinek személyi könyvhagyatékából. Az értő kéz innen ma is kifejtheti magának mindazt, amire a könyv és a magyar lakosság viszonyának, illetve a magyar művelődés életrajzának tisztázásához szüksége lehet (7. kép).

A kolozsvári jezsuita egyetemé volt a XVI. század folyamán a legjobban szervezett és legnagyobb erdélyi magyar iskolai könyvtár. Létesítésekor (1581) Báthori István fejedelem ide gyűjtötte össze a középkori katolikus könyvtárak még fellelhető anyagát, a jezsuita professzorok viszont a korszerű tudományos könyveket hozták magukkal úgy, amint ezt rendjük pontosan kidolgozott oktatási és könyvtári előírásai megkövetelték. Bár 1603-ban a könyvtárt feldúlták, nem pusztult el teljesen, csak szétszóródott.[53] Erdély legkülönbözőbb gyűjteményeiben felkutatott tekintélyes mennyiségű töredékei ma is hirdetik az ország legelső egyetemi könyvtárának gazdagságát. E könyvtár, százesztendős halódás után, 1773-ig a jezsuita, majd a piarista lyceum keretében fejlődött tovább, és jelenleg több mint félszázezer kötetes állománnyal az Akadémiai Könyvtár részlegeként működik.

Az első protestáns kollégiumok megszervezését a domonkosok kolozsvári és váradi, valamint a ferencesek marosvásárhelyi kolostorának épületében az 1556. és 1557. évi országgyűlés rendelte el.[54] E kolostorok gazdag könyvtárának egyes darabjai alkothatták a kolozsvári unitárius, valamint a váradi és marosvásárhelyi református kollégium későbbi gyűjteményének alapját. E három legrégibb magyar iskolai könyvtárunk közül a váradi 1660-ban, amikor a város török kézre került, megsemmisült. A másik kettő mindmáig működik, de a XVII. század közepe előtti állományukat a háborús fosztogatások és tűzvészek alaposan megtizedelték. Ennél az időpontnál korábbi mai anyaguk zöme későbbi adományokból gyűlt össze. A fejedelmi kor végétől fogva azonban e két könyvtár töretlenül fejlődött, és 1948-ban egyenként több mint 60 000 kötetes állománnyal került át az állam tulajdonába. A kolozsvári unitárius kollégium könyvtára jelenleg az Akadémiai Könyvtár, a marosvásárhelyi pedig a Teleki Téka Bolyai-részlegeként áll a közönség rendelkezésére.[55]

A XVII. században létesült könyvtárak közül legjelentősebb a Bethlen Gábortól 1622-ben alapított gyulafehérvári-nagyenyedi kollégium gyűjtemé-

nye, amely — mint láttuk — a fejedelem magánkönyvtárából nőtt ki. Egészen a múlt század közepéig ez a könyvtár volt a református magyarság legnagyobb és leggazdagabb tudományos gyűjteménye. 1752-ben készült betűrendes katalógusában majdnem 5000 mű szerepel.[56] Viszontagságos múltja során állománya 1658-, 1704- és 1849-ben szinte teljesen megsemmisült, de a társadalom áldozatkészsége mindig talpra állította. Jelenlegi állománya a kollégiumnak adományozott értékes magánkönyvtárakból (elsősorban Mikó Imre bibliofil ritkaságokban és modern művekben egyaránt gazdag gyűjteménye révén) újra a XV. századig nyúlik vissza. Ősnyomtatványai és becses kéziratai a kolozsvári Egyetemi Könyvtár zárt részlegeként működő, több mint 65 000 kötetes Bethlen Könyvtárnak ma is előkelő helyet biztosítanak gyűjteményeink sorában.[57]

Egyenletesebb volt a kolozsvári református iskola könyvtárának fejlődése azóta, hogy Apáczai fáradozása nyomán a XVII. század derekán kollégiummá alakult. Gyűjteményeinek gyarapodása 1660-tól kezdve követhető pontosan nyomon. A XVIII. század közepétől fogva, jelentős adományok és vásárlások révén, gyors ütemben felzárkózott Enyed mögé, és fontos szerephez jutott az egyre inkább Kolozsvárra összpontosuló erdélyi magyar művelődési életben. Az indulás éveiben leltárában szereplő 600 mű 1827-ben 6600-ra, 1851-ben pedig 15 000-re gyarapodott.[58] Különlegesen gazdag régi magyar nyomtatványokban. Jelenleg több mint 65 000 kötetes állománnyal az Akadémiai Könyvtár részlegeként működik (21. kép).

A szatmári volt református iskola könyvtárának kezdetei a XVII. század elejéig nyúlnak vissza. Alapját az a 134 mű alkotta, amelyet Bethlen Gábor fejedelem hagyatékából vásároltak 1632-ben és 1633-ban. 1674-ben már 1050 mű szerepelt a könyvtár leltárában[59]. Sajnos, a nagybecsű dokumentációs anyag évek óta kiiktatódott a tudományos használatból, jövője pedig az utóbbi évek kísérletezései következtében teljességgel kérdésessé vált. Máramarossziget, Zilah, Szászváros református iskolájának a XVII. század óta gyűlt, az előbbieknél szerényebb méretű, de szintén gazdag gyűjteményei közül a zilahi legalább megérte napjainkat. Sajnos, ma sem élvezi azt a felelős gondoskodást, amelyet egy ilyen becses műemlék-könyvtár megérdemelne. Ennek a háború előtt 20—22 000 kötetet számláló könyvtárnak külföldön is számon tartott tudománytörténeti értéke az összehasonlító nyelvészet egyik úttörőjének számító Gyarmathy Sámuel (1751—1830) itt őrzött könyvgyűjteménye.[60] A máramarosszigeti és szászvárosi kollégium 35 000, illetve 18—20 000 kötetes értékes anyaga a második világháborút követően pusztult el.[61] Az előbbiből jelentéktelen töredék a helyi dokumentációs könyvtárban és a marosvásárhelyi Teleki Tékában, az utóbbiból a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban és a volt református kollégium, valamint a Református Teológia könyvtárában talált menedéket. A szászvárosi kollégium anyagában vesztette el az ország tudományossága, egyebek mellett, a román művelődés- és irodalomtörténetben oly sokra értékelt Mihai Halici (1643—1712 körül) egész könyvtárát. E szomorú veszteségekkel szemben teljes épségben maradt reánk és mintaszerű rendben működik a székelyudvarhelyi egykori református kollégium 1682-ben létesített könyvtára, mint a városi könyvtár tudományos részlege. Ez a csaknem 50 000 kötetes, korszerűen felszerelt könyvtár valóságos iskolapéldája annak, hogy régi könyvörökségünket miként kellene a ma és a jövő számára értékesíteni. Ennél szemléletesebb példatárat a XVII—XX.

századi könyvtárkultúránk történetéhez keresve sem lehetne találni az egész országban (20. kép).

A XVIII. században új protestáns közkönyvtárak már nem keletkeztek. Az ekkor létesült katolikus iskolai könyvtárak viszont elsősorban szerzetesi jellegűek maradtak. A szerzetesrendek feloszlatásakor, 1773 után nagy veszteséget szenvedtek. Napjainkig már csak a székelyudvarhelyi és csíkszeredai katolikus gimnázium könyvtára jutott el, többé-kevésbé épségben. A megsemmisült gyűjtemények közül különösképpen fájlalható, a minoriták aradi bibliotékája mellett, a váradi volt premontrei gimnázium könyvtára, amely a jezsuiták ottani iskolájától és rendházától örökölte gazdag anyagát.[62] Komoly károsodás érte országunk könyvtári patrimóniumát a történetíró Pray György (1723—1801) könyvhagyatékát is magában foglaló váradi katolikus szeminárium 1780-tól gyarapított könyvgyűjteménye, továbbá a XVIII. század végén létesült, 30 000 kötetes katolikus püspöki könyvtár szétszóródásával.[63] Az 1766-tól fogva fennálló székeskáptalani könyvtárnak, remélhetőleg, csak a régi rendje bomlott fel, sebtében végrehajtott átköltöztetésével. A Schlauch Lőrinc püspöktől 1874-ben alapított szatmári katolikus püspöki könyvtár magvát Török János (1807—1874) bibliofil értékekben gazdag gyűjteménye alkotta.[64] Ennek a kb. 20—25 000 kötetes állománynak legalább a töredékei menedéket találtak az Akadémia kolozsvári könyvtárában.

Bár a sepsiszentgyörgyi egykori Székely Mikó Kollégium könyvtára a XIX. század második felében alakult, állománya Mikó Imre (1805—1876), a Telekiek gernyeszegi és mások korábbi gyűjteményének ideajándékozott anyagával a XVII. századba nyúlik vissza.[65] Az unitáriusok székelykeresztúri iskolájának könyvtárát Jakab Elek történész (1820—1897) idekerült gazdag gyűjteménye a múlt század hetvenes éveiben tette tudományos jelentőségűvé.[66] E becses anyagot, sajnos, két évtizeddel ezelőtt meggondolatlanul Marosvásárhelyre szállították és ömlesztve raktározták. Részben ma is használhatatlan állapotban van.

A közkönyvtárak vonalán az erdélyi magyarság utolsó nagy létesítménye az Erdélyi Múzeum Egyesület könyvtára volt 1859-ben. A magyar tudományosság központi szervezetének dokumentációs bázisa egész sor magánkönyvtár egyesítéséből alakult. Ezek közül a történetíró Kemény József (1795—1855), Mikó Imre és a Csereiek krasznai könyvtárát említjük meg. Az 1872-ben felállított kolozsvári egyetem évtizedekig a Múzeum gyűjteményeire támaszkodva végezhette munkáját. A viszonylag későn létesült Egyetemi Könyvtár különleges gazdagságát az erdélyi könyvkultúra régi emlékeiben az 1949-ben bekövetkezett államosításig több mint negyedmillió kötetre növekedett múzeumi gyűjteménynek köszönheti. A nyomtatványokhoz járult még több ezer kézirat és több mint kétmillió lapnyi levéltári anyag a XIII. századtól kezdődően.[67]

A polgári átalakulás azonban a tudományos élet szervezése mellett már a múlt század 30-as éveiben napirendre tűzte a közművelődési könyvtárak létesítését is. A könyvtár a feudalizmus egész időszakában tanulmányi gyűjteményt jelentett, és hatása nem terjedt túl a tanult rétegeken. A könyv igazi társadalomnevelő szerepe csak a közművelődési könyvtárak révén bontakozhatott ki. Ez az új könyvtártípus is az értelmiségi rétegek körében jelentkezett legkorábban. A reformmozgalom támogatására szervezkedő liberális nemesek és polgárok már 1848 előtt a kollégiumi diákság körében is kaszinókat, olvasóköröket szerveztek.[68] Könyvbeszerzésük és olvasótevékenységük

az aktuális művelődési és politikai kérdésekre, a kortárs irodalomra, a rohamosan kibontakozó napisajtóra irányult. Külön figyelemre méltó a század közepén a nők körében szintén kibontakozó olvasómozgalom.[69] A dolgozó tömegekhez azonban a könyvet, intézményes formában, csak a kifejlődő munkásmozgalom vitte el a múlt század 60-as éveitől kezdve (80—83. kép).

A dualizmus korában a művelődési öntevékenység egyébként is ellankadt, az áldozatkészség megcsappant. Az időszerű művelődési feladatokat a magyar társadalom igyekezett áthárítani az államra.[70] A lakosság spontán kezdeményezéséből itt-ott létesült falusi olvasókörök és gazdakönyvtárak munkakörét így fokozatosan az állam vette át. Ennek során az eredetileg haladó programot valló népkönyvtári mozgalmat úgy alakították át, hogy az elsősorban a fennálló társadalmi rend biztosítását szolgálja. A századfordulótól kezdve a Közoktatásügyi és a Földművelésügyi Minisztérium százával létesített falusi könyvtárat, de igen sok csak formálisan működött. Egészükben véve azonban még ezek a gyűjtemények is kedvezően befolyásolták a könyv és a parasztság kapcsolatainak fejlődését. Ez különösképpen a két világháború közötti időszakban mutatkozott meg, amikor az Erdélyi Magyar Gazdasági Egylet újjászervezte a gazdaköri könyvtárakat, amelyek a korszerű gazdálkodási módok terjesztőivé és a parasztság eredményes nevelőivé fejlődhettek. A városi dolgozók körében az iparosegyletek könyvtárai vállalkoztak hasonló feladatra. A dolgozók politikai felvilágosításáért, osztályharcos neveléséért, sajátos művelődésük fejlesztéséért azonban következetesen csak a szocialista munkásmozgalom keretében létesült könyvtárak harcoltak. A szakegyletek, szakszervezetek, földmunkásszervezetek olvasóköröket, könyvtárakat szerveztek, amelyek a munkásság politikai és világnézeti tudatosodását, osztállyá szerveződését szolgálták. Ezek az internacionalista szellemű szocialista művelődést terjesztő könyvgyűjtemények azokon a vidékeken, ahol a munkásság zöme magyar volt, főként — de nem kizárólagosan — magyar nyelvű anyagokat gyűjtöttek. Az uralkodó osztályok hatalmas könyvtáraihoz viszonyítva szerény méretű és sok üldözésnek kitett, többször is megsemmisült gyűjtemények voltak ezek. Mégis kereteik között alakultak ki az új könyvtárpolitikai elvek, amelyek alapján 1945 után a győztes munkásosztály az előbbi korszakoktól átvett könyvművelődési örökséget a szocializmus építésének szolgálatába állította.

A JELEN KÉRDÉSEI

Napjainkban nálunk a könyv már mindenkié, és a szocialista művelődési politika feladatának vallja, hogy könyvtárainkat a társadalmi tudatformálás és az ismeretterjesztés minél hatékonyabb eszközévé fejlessze. A könyvtárak — láttuk — századok óta a művelődés messze ellátszó világítótornyai voltak, lángjuk ma a legeldugottabb kis községben is ott lobog, vagy legalább pislákol. Az erdélyi magyar könyvkultúra fentebb vázolt útja immár negyedszázada beletorkollott az egységes országos könyvtári szervezetbe. Magával hozott sajátos tradíciói ma már ott munkálnak az egységes szocialista művelődésért küzdő egyéb haladó hagyományok mellett. A társadalmi elnyomás alól felszabadult magyar tömegek is birtokba kívánják venni az emberi művelődés javait, és ebbeli igyekezetük egyik legfőbb támaszát éppen a könyvben és a könyvtárakban látják.

Három évtized elég hosszú idő ahhoz, hogy előnyei mellett kiderüljenek könyvtári rendszerünk jobbításra szoruló elemei is. Ma már elegendő tapasztalat alapján leghatározottabban állítható, hogy a nemzetiségi lakosság körében végzett könyvtári nevelőmunka hatékonysági foka a következő tényezők függvénye: 1. összhang biztosítása az anyanyelvű könyvkiadás és az illető nemzetiség művelődési igényei között; 2. az anyanyelvű kiadványok tényleges eljuttatása az illető nemzetiség lakóhelyein működő könyvtári egységekhez; 3. a nemzetiségi művelődés kérdéseiben benne élő könyvtárosok képzése.

Szocialista államunk messzemenően biztosítani igyekszik, hogy a nemzetiségi lakosság anyanyelvén hozzájuthasson a művelődési felemelkedéshez nélkülözhetetlen olvasmányokhoz. Az ország érdeke, hogy a termelésben, az élet minden területén minél képzettebb dolgozók legyenek — nemzetiségre való tekintet nélkül. Hazánk iparának rohamos fejlődése, a mezőgazdaság szocialista átalakítása és gépesítése az állandó és sokoldalú önképzést, annak elősegítését a nemzetiségi fizikai dolgozók körében is halaszthatatlanná teszi.

Az ország művelődési színvonalának általános emelkedése a nemzetiségi könyvkiadás területén is újabb és újabb igényeket vet fel. Ezeket eredményesen igyekszik kielégíteni a nemzetiségi könyvkiadás központjává tett Kriterion. Eddigi működésének jelentős eredményei a szocialista művelődéspolitika legjobb népszerűsítői a nemzetiségi lakosság körében. Ha a többi kiadó szintén betölti a nemzetiségi könyvkiadás terén reá váró feladatokat, akkor megoldódhatnak a gyermek- és ifjúsági, valamint a tudományos irodalom mindenkit érintő kérdései. Főként az utóbbi vonatkozásban akad még bőven teendő ahhoz, hogy a nemzetiségi lakosság körében folyó tudománynépszerűsítés és társadalomnevelés eredményesebb lehessen. Nemzetiségi könyvkiadásunk két évtizedes tevékenységét azonban egészében nem a még megoldatlan feladatok jellemzik, hanem legfőképpen az, hogy tömegeket nevelt rá az olvasásra. A nemzetiségi nyelveken megjelenő könyv olyan gyorsan elfogy az üzletekből, hogy szinte állandó „hiánycikknek" tekinthető. Társadalmi igényt kifejező, sokat mondó jel az, hogy a közönség nemcsak a szórakoztató olvasmányanyagot, hanem az anyanyelvén megjelenő tudományos és tudománynépszerűsítő kiadványokat is szétkapkodja. Annál ragyogóbb társadalmi minősítés el sem képzelhető, mint amit országunkban a nemzetiségek anyanyelvén folyó könyvkiadás az érdekeltek részéről élvez.

A nemzetiségi könyvkiadás minden elismerést megérdemlő eredményei ennek ellenére sem olyan hatékony támogatói szocialista művelődéspolitikánknak, miként azt jogosan elvárhatnók. Könyvtáraink ugyanis — többnyire saját hibájukon kívül — csak részben tölthetik be a nemzetiségi lakosság művelésének feladatát. Könyvtárellátó szervezetünk, ha nem is általános, de eléggé gyakori bürokratikus gyarlóságai ugyanis nagymértékben gátolják, hogy a nemzetiségek nyelvén kiadott könyvek kellő példányszámban el is jussanak azokhoz, akiknek az érdekében készültek. Egyes megyei központok a nemzetiségi lakosság sajátos igényeire való kellő tekintet nélkül, jórészt gépiesen rendelik és osztják szét az új kiadványokat. Általános a panasz, hogy nem mindig veszik figyelembe a helyi szükségletet ismerő könyvtárosok igényléseit, hanem azt küldenek, amit ők látnak jónak. Ennek eredményeként a közművelődési könyvtárak sok helyen megtelnek olyan könyvekkel, amelyeket egyáltalában nem vagy csak nagyon ritkán olvasnak. Ezen az úton haladva tovább, az a veszedelem fenyeget, hogy a lakosság elszokik

a tőle elidegenedett könyvtártól, és az megszűnik a közművelődés és politikai nevelés hatékony eszköze lenni. A könyvellátás jelenlegi gyakorlata végső következményeiben nemcsak az általános haladás, hanem az ideológiai munka eredményességét is veszélyezteti a nemzetiségi lakosság körében.

A könyvtárellátásban, de a könyvtári szervezetben is észlelhető hiányosságok jelentős része onnan adódik, hogy kevés a jól felkészült, a nemzetiségek művelődésében benne élő, annak vonatkozásait alaposan ismerő szakemberünk. Pedig ez előfeltétele az eredményes könyvtári munkának a nemzetiségi lakosság körében, hiszen a könyvtárosnak egy városi körzet vagy falu néha különböző anyanyelvű aprajának-nagyjának művelődési irányítójaként kell tevékenykednie. A nemzetiségi állampolgár ragaszkodása, az ország egységes kultúráján belül, önnön sajátosságaihoz, értékeihez természetes emberi magatartás. Azon sem lehet tehát csodálkozni, hogy a könyvtárakat is ki-ki aszerint fogja értékelni, hogy mit várhat tőle önmaga megvalósításához.

Amíg a közkönyvtárakban működő könyvtárosok megfelelő felkészítése lényegében közművelődési jelentőségű probléma, a nemzetiségek történelme során létrejött régi könyvtári anyag hasznosítása már a tudományos kutatás körét érintő kérdés. A fentebb bemutatott régi nagy könyvtárak kiaknázásához ugyanis nem a létrehozó nemzetiség művelődésének jelenlegi kérdéseiben, hanem annak egész egykori problematikájában való járatosság is szükséges. Ez pedig olyan történelmi, irodalmi, tudomány- és egyháztörténeti sajátos ismereteket igényel, amilyeneket az általános könyvtárosképzéstől nem is lehet elvárni. Minthogy e könyvtárak — fentebb láttuk — századok óta valóságos összegezői a létrehozó nemzetiség szellemi életének, feltárásuk feltételezi, hogy kezelőik legmagasabb fokon és teljes illetékességgel képesek foglalkozni az őrizetükre bízott anyaggal. A sok évszázados együttélés következtében a román tudományosság sok erdélyi művelője munkájában rá van utalva ezekre a régi gyűjteményekre. Amennyire az ilyen kutatóktól lehetetlen elvárni, e gyűjtemények kezelőjétől annál jogosabb megkövetelni, hogy mindazt ismerje, ami ezeknek az anyagoknak tudományos hasznosításához nélkülözhetetlen. Ma már teljesen világos, hogy a legbecsesebb régi könyvgyűjtemény is tudományosan hasznosíthatatlan, pusztán idegenforgalmi látványossággá válik, ha kezelői nem képesek behatolni azokba a problémákba, amelyeket maga az anyag vet fel. Az elmúlt két évtized tapasztalatai azt mutatják, hogy az itt elengedhetetlen áldozatos munkára legkönnyebben olyan kutatók vállalkoznak, akiket érdeklődésük egyébként is az illető nemzetiség művelődési múltjának problémáihoz kapcsol. Mindenképpen jogos tehát az az igény, hogy abból a nehéz munkából, amelyet a nemzetiségek könyvtári örökségének az egész ország tudományossága számára való feltárása jelent, az azt létrehozó nemzetiséghez tartozó szakemberek is, mint erre legilletékesebbek, az eddiginél nagyobb mértékben vegyék ki a részüket. E könyvtárak az illető nemzetiségek művelődésének eredményeiként jöttek ugyan létre, de ma az egész ország tudományosságának kell őket használnia.

A könyvnek és könyvtárnak művelődésünkben nemcsak nagy múltja, hanem jövendője is van. Ennek munkálása mindenkinek egyformán feladata, aki felelősséget érez magában az emberi művelődés nagy ügyéért ezen a földön, amelyet különböző és közös hagyományokat őrző, különböző nyelveket beszélő, de egyaránt a haladást áhítozó emberek tekintenek hazájuknak.

1971/1975

1. Gyermekek oktatása írásra a középkorban (XIV. sz.)

2. Városi iskola a középkorban (XV. sz.)

3. Kolostori másolóműhely (1040 körül)

4. Városi íródeákok (XVI. sz. eleje)

5. A bécsi egyetem magyar diákjai anyakönyvének címlapja (1414)

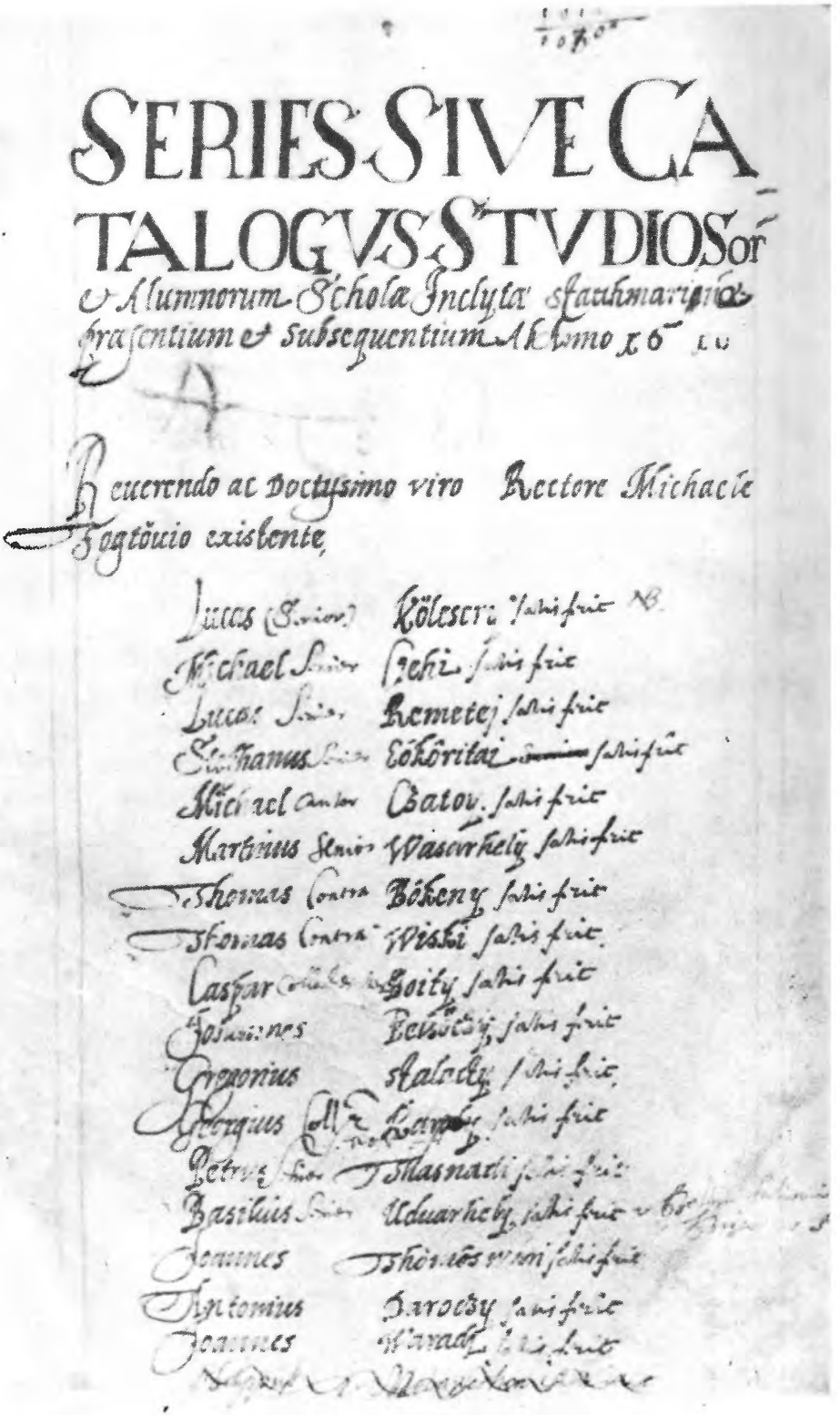

SERIES SIVE CA-
TALOGVS STVDIOSOR
Alumnorum Schola Inclyta Szathmariensis
præsentium & subsequentium Anno 16[illegible]

Reuerendo ac Doctissimo viro Rectore Michaele
Fogtõuio existente

Lucas (Senior) Kölesery Szathmar. NB.
Michael Senior Szechi Szathmar.
Lucas Senior Remetej Szathmar.
Stephanus Senior Kökörilai Szathmar.
Michael Junior Bator. Szathmar.
Martinus Senior Wascerhelÿ Szathmar.
Thomas Senior Bökeny Szathmar.
Thomas Senior Wiski Szathmar.
Caspar Bory Szathmar.
Josephus Berseczÿ Szathmar.
Gregorius Szalaczÿ Szathmar.
Georgius Senior Lapaÿ Szathmar.
Petrus Senior Thasnadi Szathmar.
Basilius Senior Udvarhelÿ Szathmar.
Joannes Thömöskeni Szathmar.
Symeonius Baroczÿ Szathmar.
Joannes Nyiradi Szathmar.

6. A szatmári egykori református kollégium diákjainak anyakönyve (1610)

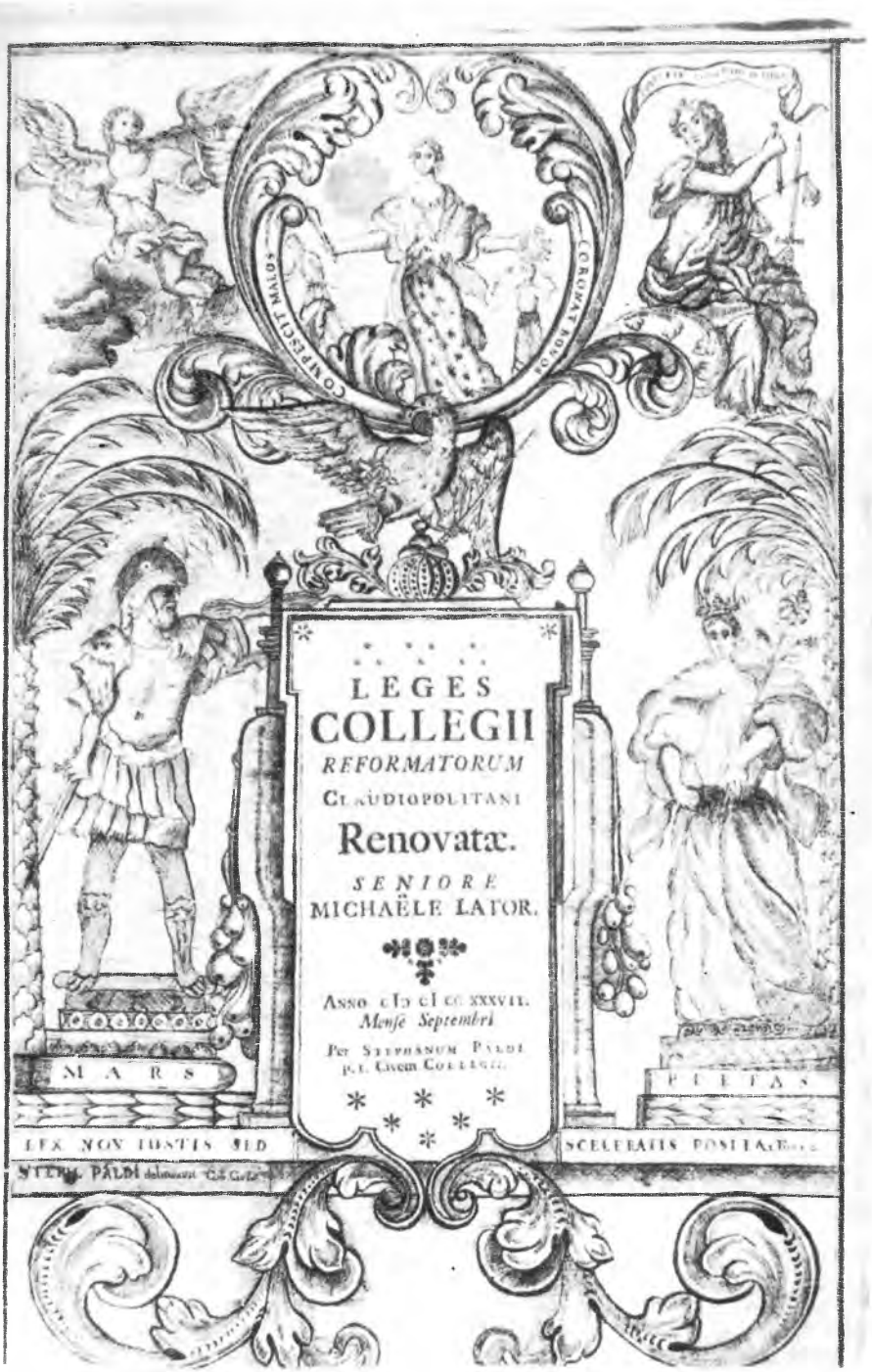

7. A kolozsvári egykori református kollégium törvénykönyvének címlapja (1737)

8. Hiteleshelyi nótárius (XVII. sz. közepe)

9. Vitéz János alakja (1472)

10. Bethlen Gábor fejedelem (1580—1629)

11. Bod Péter (1712—1769)

12. Teleki Sámuel (1739—1822)

13. Batthyány Ignác (1741—1798)

14. Timotei Cipariu (1805—1887)

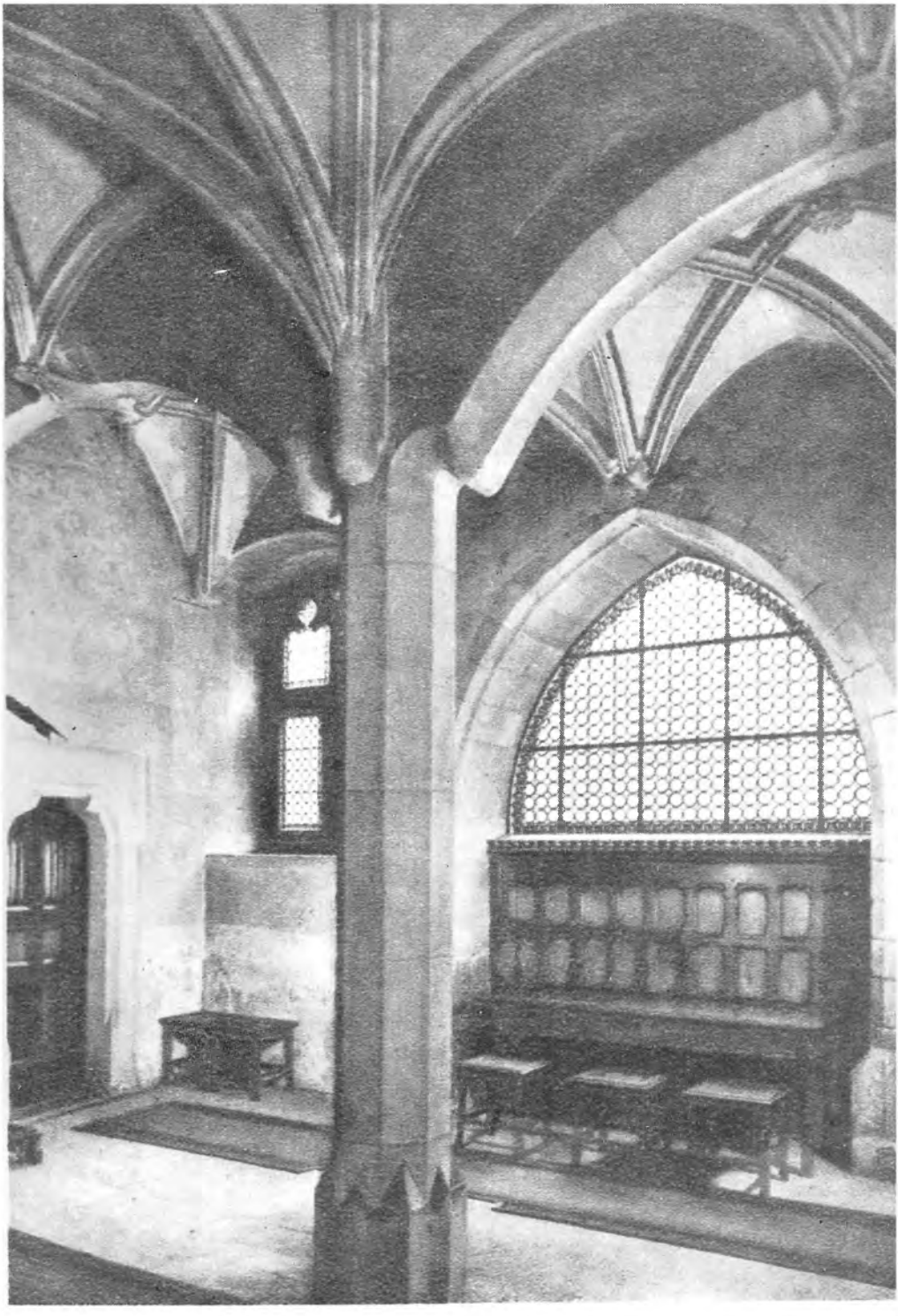

15. Középkori kolostori könyvtár Kolozsváron (XV. sz. második fele)

16. Láncos könyvek a Batthyaneumban

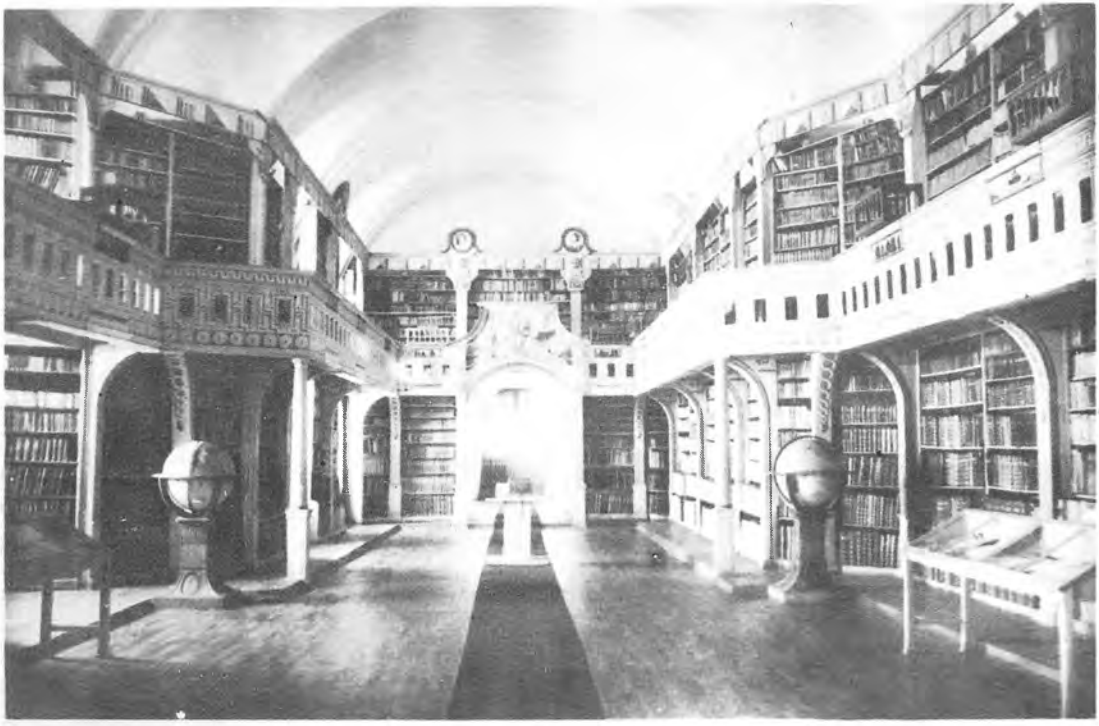

17. A gyulafehérvári Batthyaneum nagyterme (1820 körüli bútorzattal)

18. Megyei levéltár berendezése (1785)

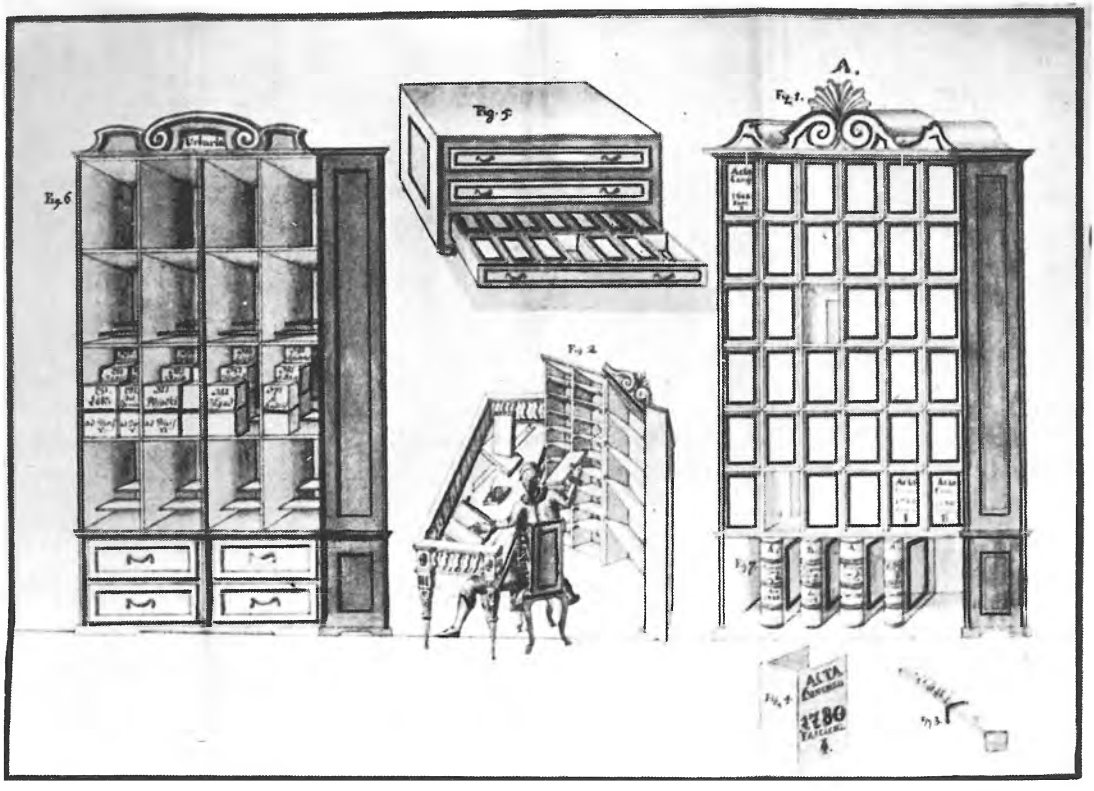

19. A marosvásárhelyi Teleki Könyvtár nagyterme (1799—1802)

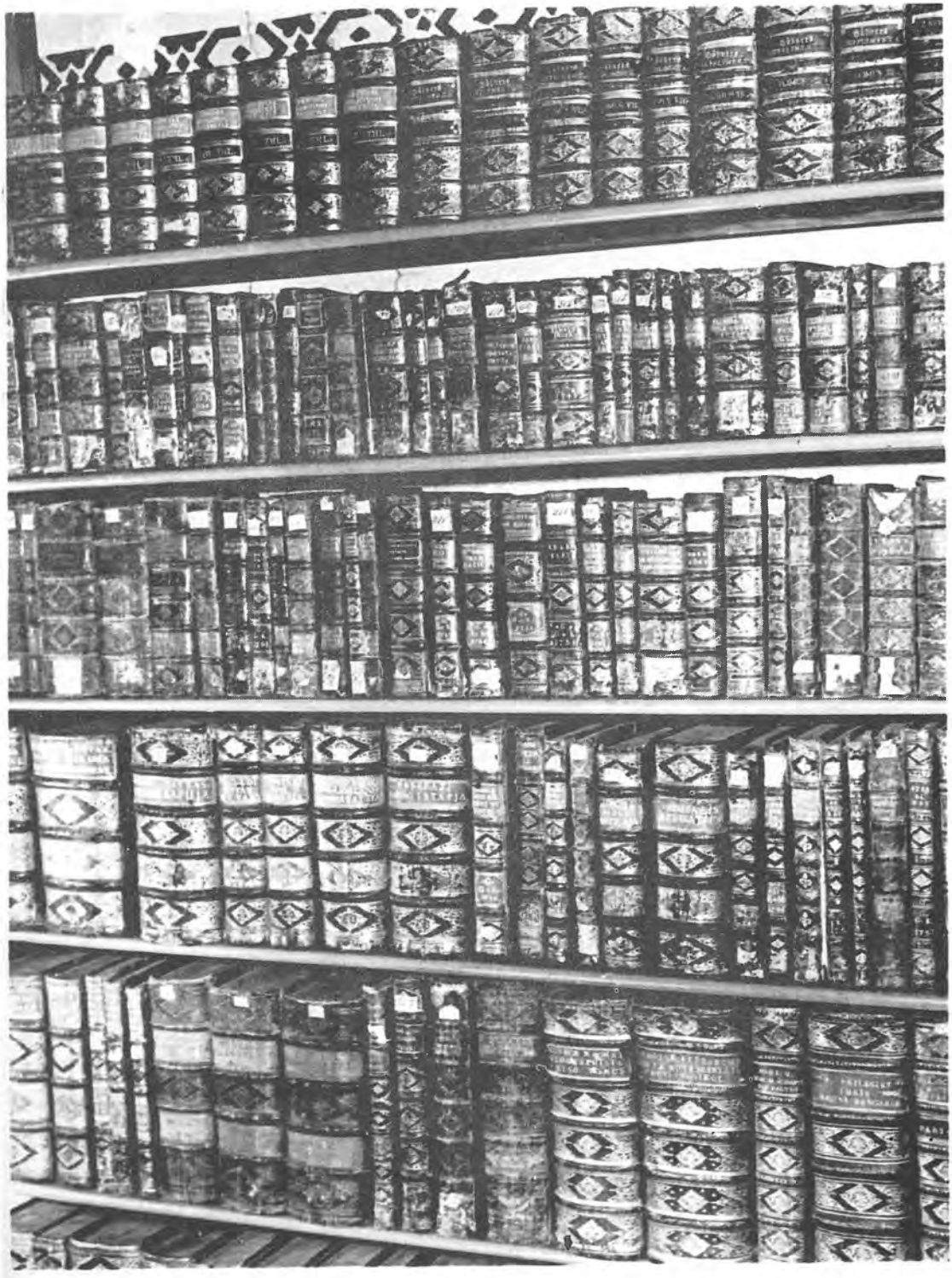

20. Részlet a székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár raktárából

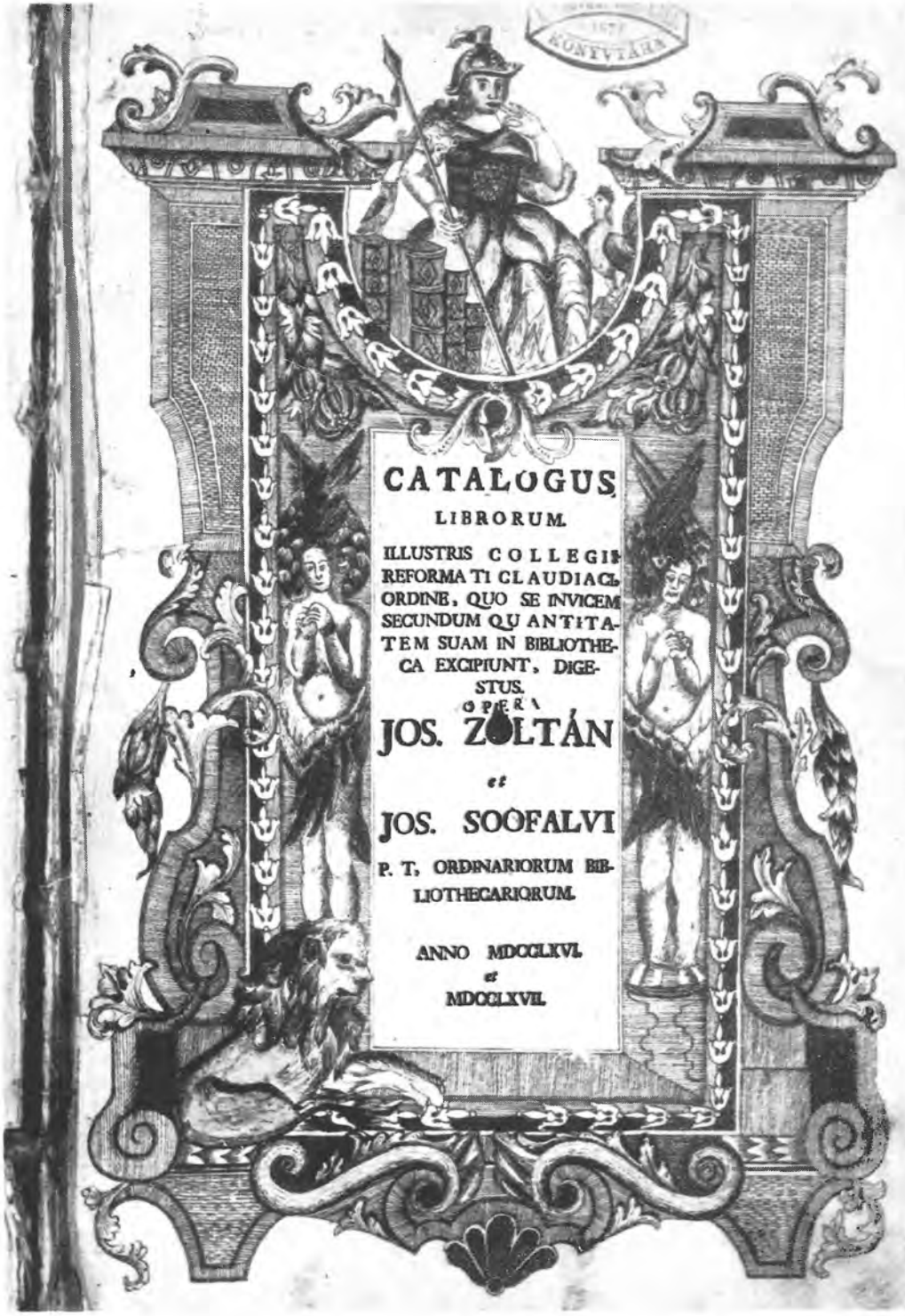

21. A kolozsvári egykori református kollégium könyvtára kéziratos katalógusának címlapja (1767)

BIBLIOTHECAE
SAMUELIS S.R.I. Com. TELEKI
de Szék.
Pars Prima.

Auctores Classicos Graecos et Latinos ex optimis editionibus ordine chronologico dispositos eorumque Opera et Fragmenta coniunctim edita;

Patres denique et Scriptores Ecclesiasticos Veteres complexa.

Cum brevi vitarum descriptione, et notatione temporis, quo quisque circiter vixerit. Adiectis passim Eruditorum iudiciis.

VIENNAE.

Excud. Wr. Mariid. Filio.

Typis per SAM. FALKA *Bikfalvensem Transilvanum sculptis in Typographeo Baumeisteri.*

M D C C X C V I.

22. A Teleki Könyvtár nyomtatott katalógusa (1796)

23. Timotei Cipariu jegyzetei az enyedi kollégium könyvtárának keleti kéziratairól (1841)

24. Tatroson másolt magyar nyelvű kódex (1466)

25. Vadászjelenettel díszített miniált lap Kálmáncsehi Domokos breviáriumából (1481—1495)

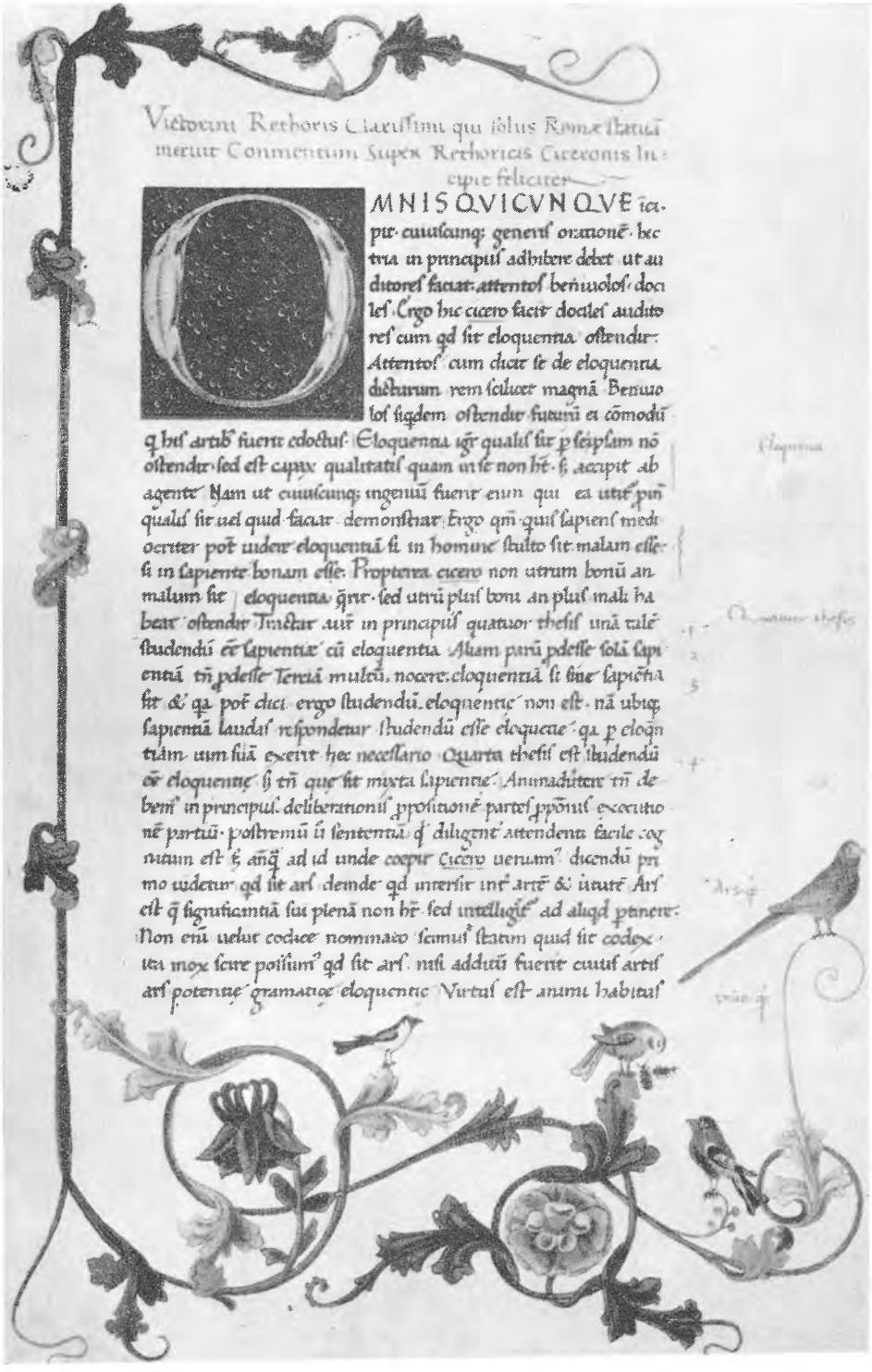

26. Vitéz János Victorinus-kódexének címlapja (1462)

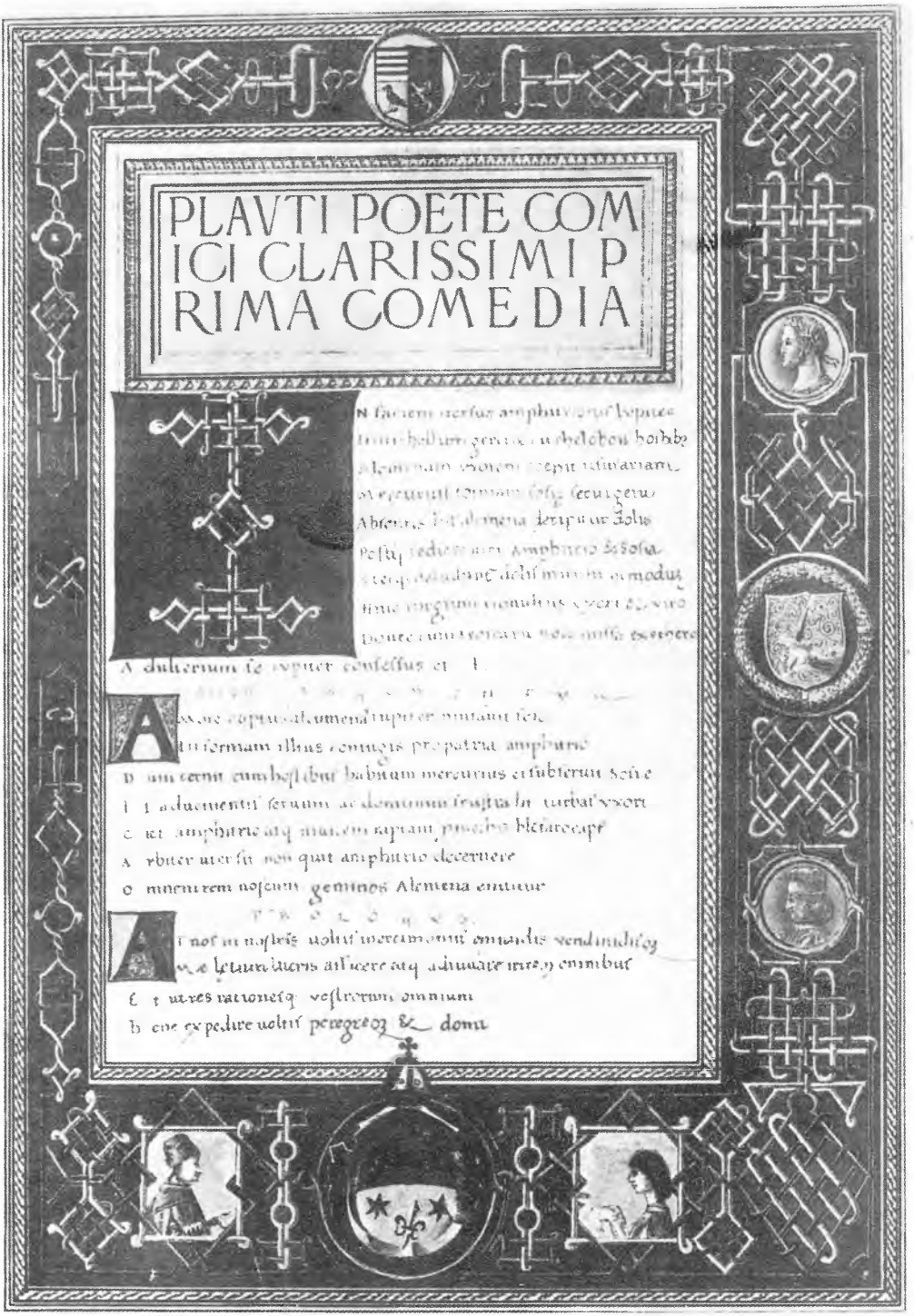

27. Vitéz János Plautus-kódexének címlapja (1465 előtt)

28. Filipec (Pruis) János pontificaléjának címlapja (1481—1486 között)

29. Korvina-kódex a Zápolyák könyvtárából (1485—1490)

Catulli veronensis poete liber incipit

Vi dono lepidum meam libellum
Arido modo pumice expolitum
Cornelii Tibi nanq; tu solebas
Meas esse aliquid putare nugas.
Jam tamen cum ausus est unus italor
O mne euum tribus explicare chartis
Doctis iupiter & laboriosis
Quare tibi habe quicquid hoc libelli
Qualecunq; quod patrona virgo
Plus uno maneat perenne seculo

Fletus passeris Lesbie
Asser debitę meę puellę
Qui cum ludere quem unicum tenere

Qui primum digitum dare adpetenti
Et acris solet incitare morsus
Cum desiderio meo nitenti
Carum nescio quid libet iocari.
Et solaciolum sui doloris
Credo ut cum grauis acquiescet ardor
Tecum ludere sicut ipsa possem.
Et tristis animi leuare curas
Tam gratum est mihi: q; ferunt puellę

30. Korvina-kódex I. Apafi Mihály könyvtárából (1475 előtt)

31. Aranyozott és festett pergamenkötés Guttman János kolozsvári műhelyéből (XIX. sz. eleje)

32. Festett díszítésű ősnyomtatvány Váradi Péter kancellár könyvtárából (1481)

33. Tulajdonjel Perényi Ferenc misekönyvéből (1522 körül)

34. Festett kezdőbetű Haczaki Márton ősnyomtatványából (1476)

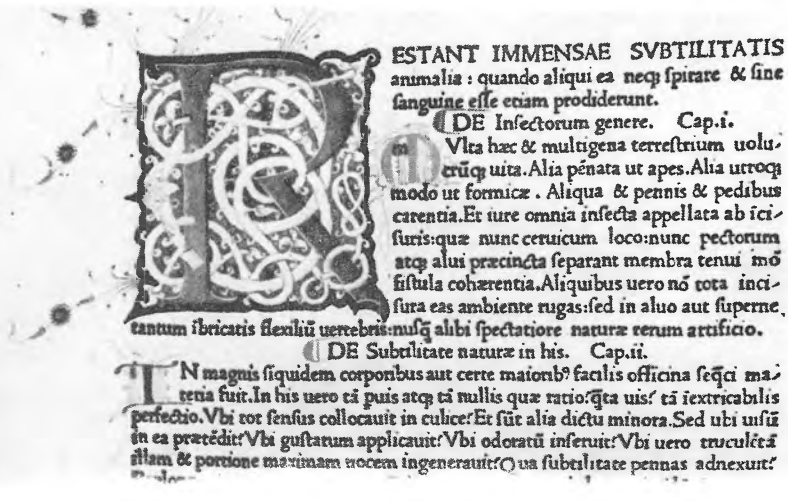

ESTANT IMMENSAE SVBTILITATIS animalia : quando aliqui ea neq; ſpirare & ſine ſanguine eſſe etiam prodiderunt.

DE Inſectorum genere. Cap.i.

Vlta hæc & multigena terreſtrium uolucrūq; uita. Alia pēnata ut apes. Alia utroq; modo ut formicæ. Aliqua & pennis & pedibus carentia. Et iure omnia inſecta appellata ab iciſuris: quæ nunc ceruicum loco: nunc pectorum atq; alui præcincta ſeparant membra tenui mō fiſtula cohærentia. Aliquibus uero nō tota inciſura eas ambiente rugas: ſed in aluo aut ſuperne tantum ibricatis flexiliū uertebris: nuſq; alibi ſpectatiore naturæ rerum artificio.

DE Subtilitate naturæ in his. Cap.ii.

IN magnis ſiquidem corporibus aut certe maiorib? facilis officina ſeq;ci materia fuit. In his uero tā puis atq; tā nullis quæ ratio: q;ta uis: tā ſextricabilis perfectio. Vbi tot ſenſus collocauit in culice? Et ſūt alia dictu minora. Sed ubi uiſū in ea prætēdit? Vbi guſtatum applicauit? Vbi odoratū inſeruit? Vbi uero truculēte illam & portione maximam nocem ingenerauit? O ua ſubtilitate pennas adnexuit?

35. I. Apafi Mihály fejedelem számára készített kolozsvári aranyozott bőrkötés (1674)

36. Thököly Imre fejedelem számára készített ezüstveretes kolozsvári bársonykötés (1698)

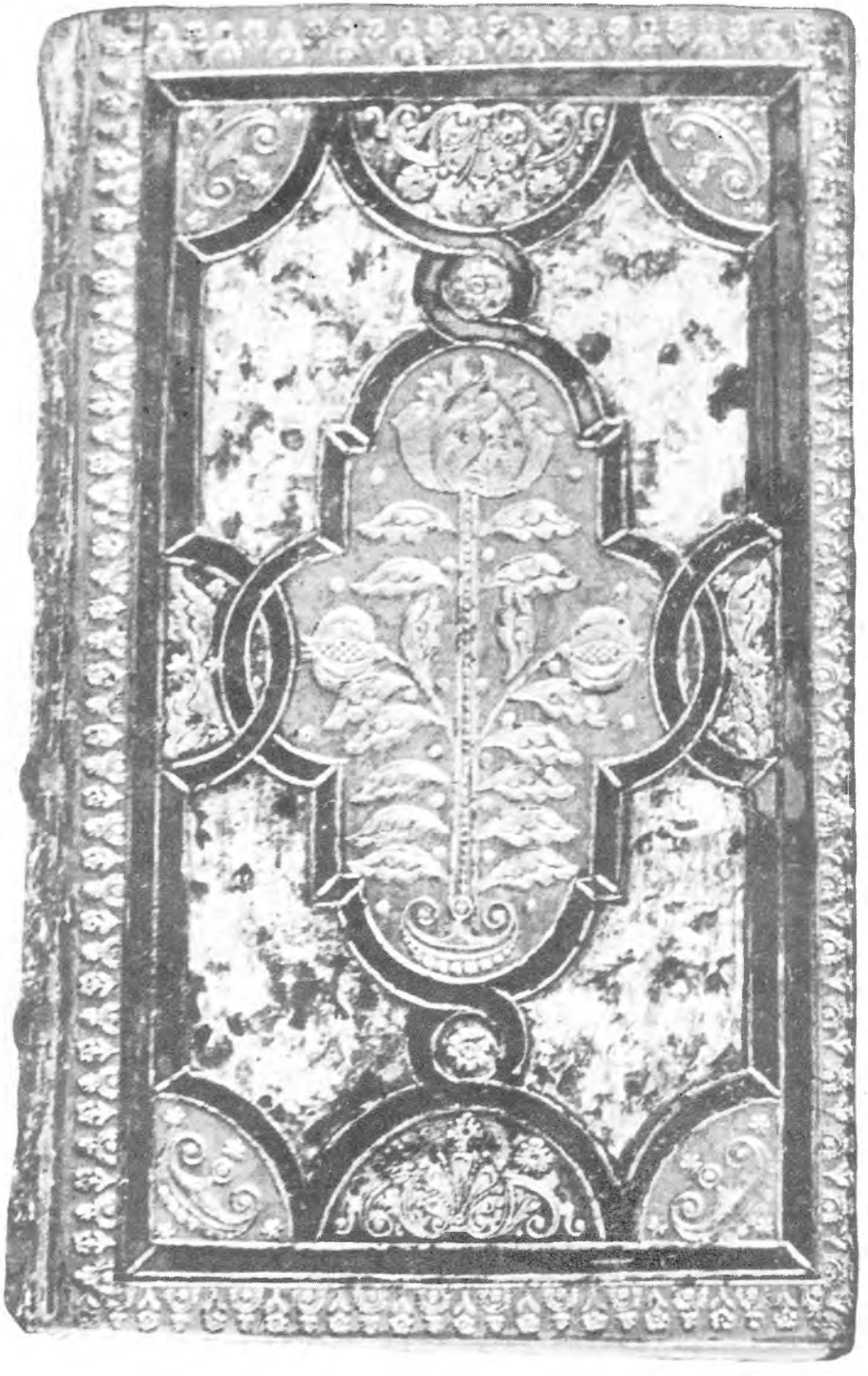

37. Női könyvtulajdonos részére készült aranyozott és festett bőrkötés (1740 körül)

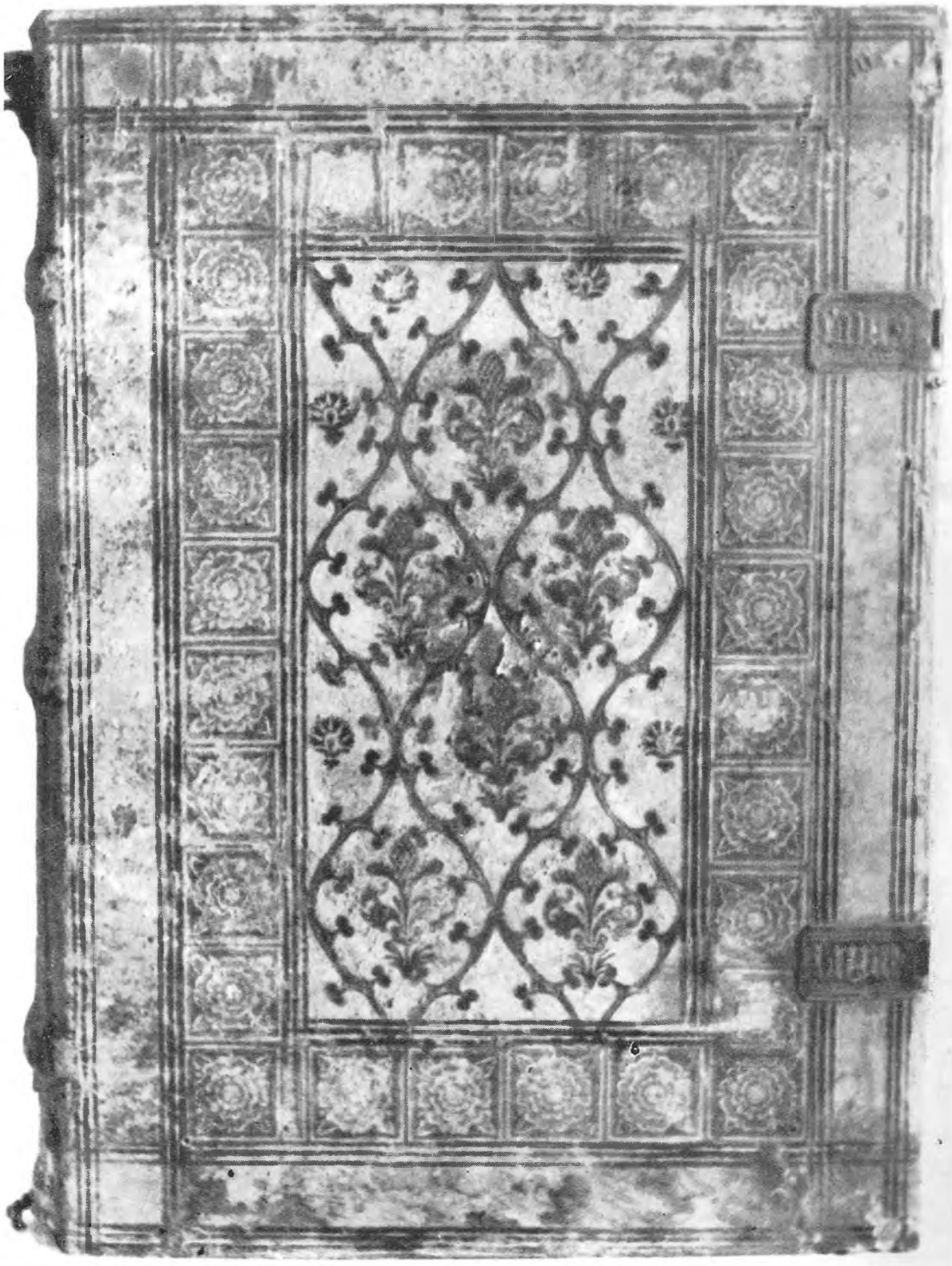

38. Henkel János számára készült könyvkötés (XVI. sz. eleje)

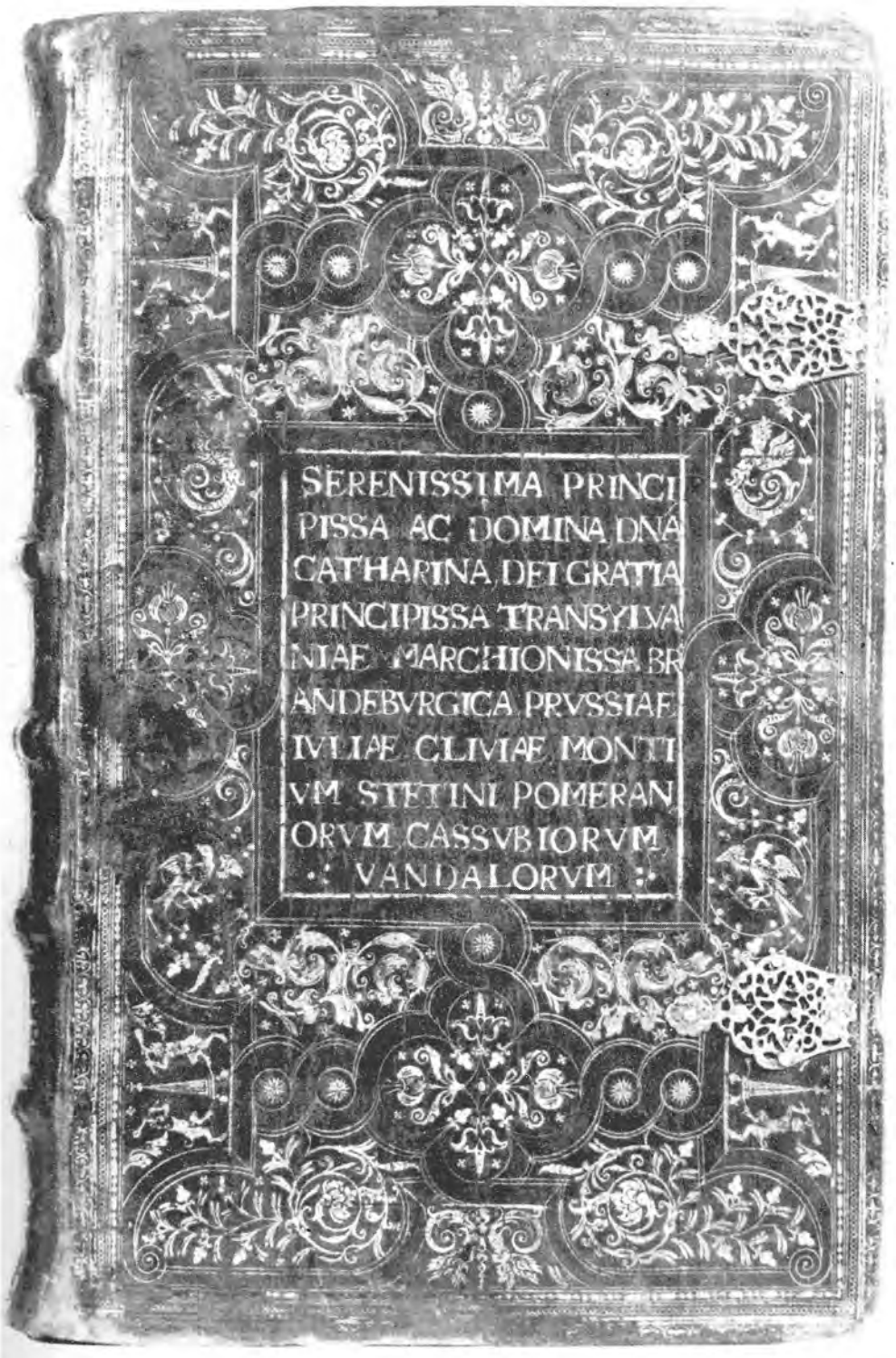

39. Bethlen Gábor felesége számára készített aranyozott bőrkötés a gyulafehérvári fejedelmi könyvtárból (1629)

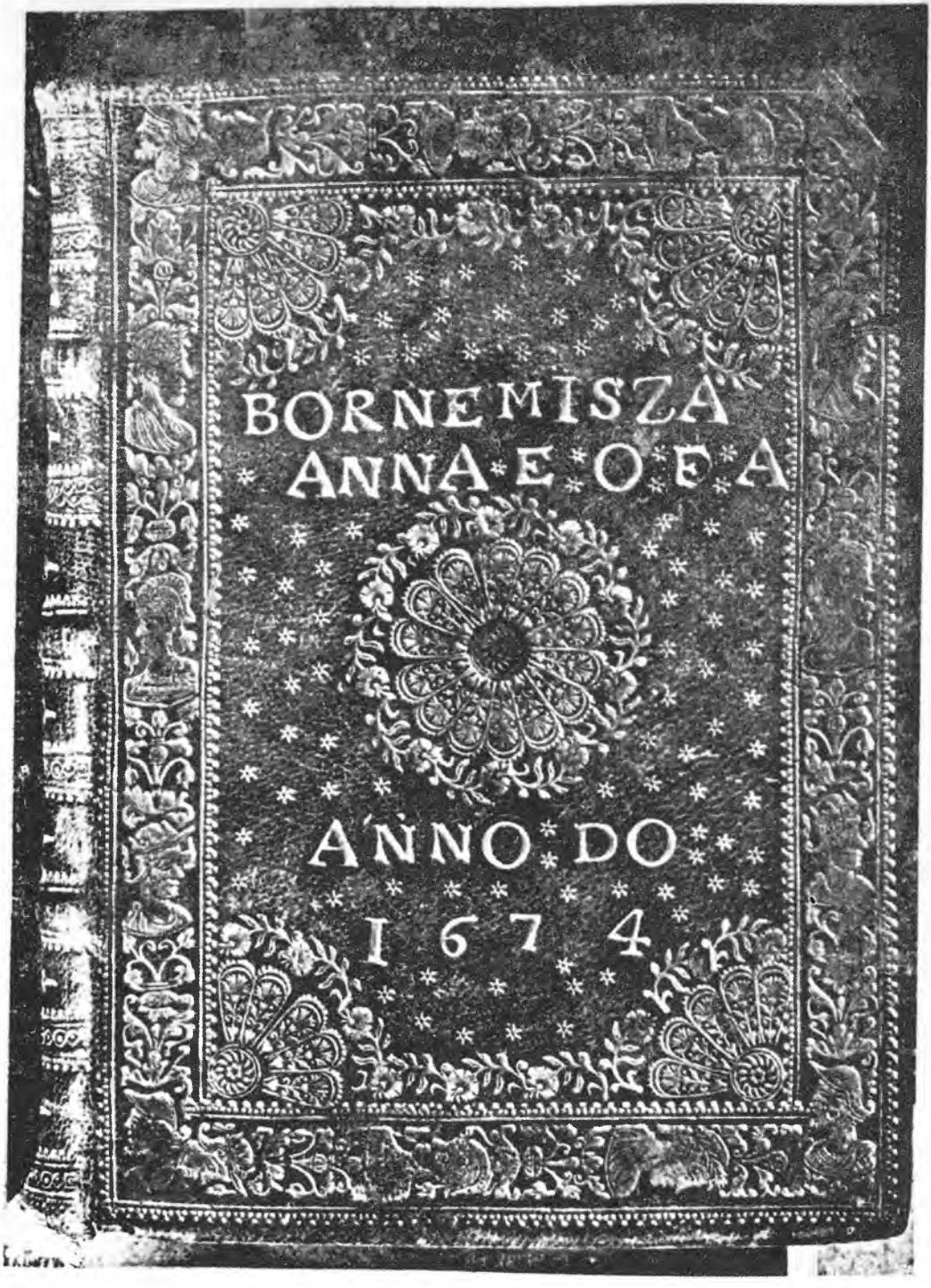

40. Bornemisza Anna fejedelemasszony részére készített kolozsvári aranyozott bőrkötés (1674)

41. Ezüstveretes kolozsvári aranyozott bőrkötés (1722)

42. Csíksomlyói aranyozott fekete bőrkötés (1684)

43. Kolozsvári aranyozott bőrkötés (1712)

44—45. Teleki Sámuel részére készített kötések (XVIII—XIX. sz. fordulója)

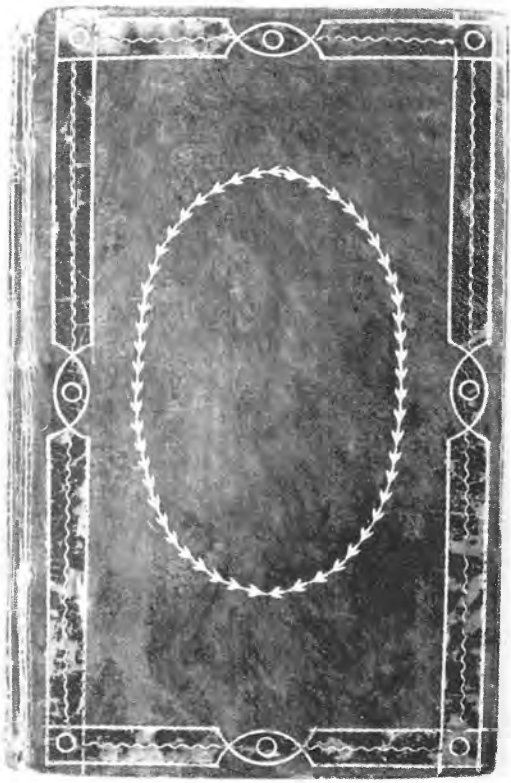

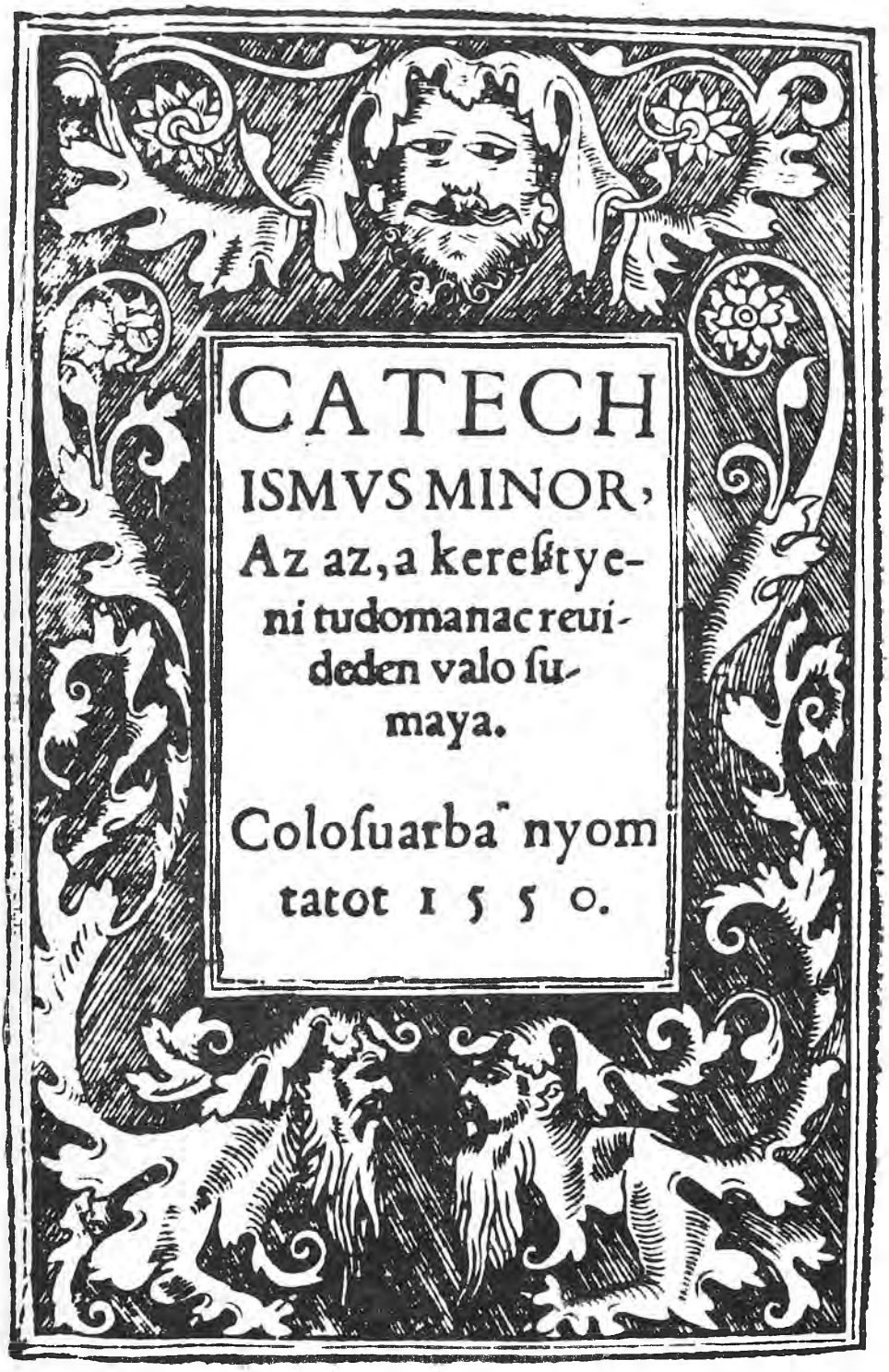

46. A Hoffgreff—Heltai nyomda legrégibb magyar nyelvű kiadványa (1550)

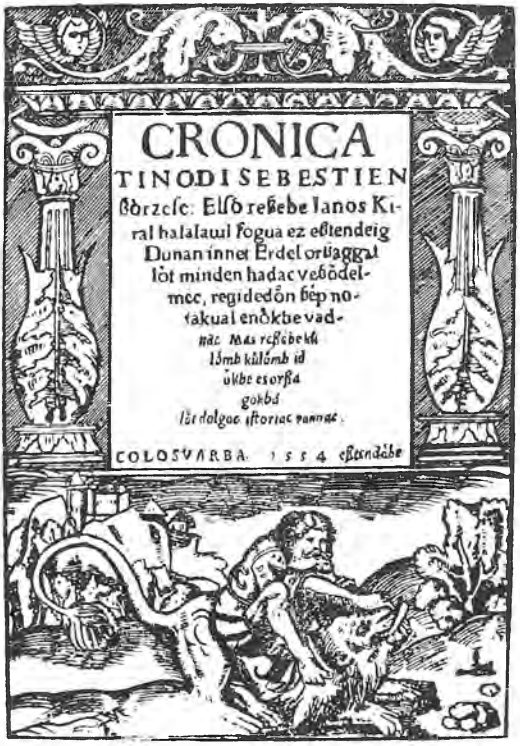
CRONICA
TINODI SEBESTIEN
Sôrzefe. Elſô reſzebe Ianos Kiral halalaual fogua ez eſztendeig
Dunan innet Erdel orſzagral
lôt minden hadac veſzödelmec, regidedôn ſép notakual enôkbe vad-
nác Más reſzébeli
lômb külômb id
ükbe esorſa
gokbol
Iôt dolgoc iſtoriac vannac.
COLOSVARBA 1554 eſztendébe

47—50. A Heltai-műhely kiadványaiból (1554—1591)

HERBARIVM.
AZ FAKNAC FVV
EKNEC NEVEKRÔL, TERMÉSZETEKrôl, és haßnairól, Magyar nyelwre, és ez rendre hoßta az Doctoroc Könyueiből az Horhi Melius Peter.

Nyom attot Coloſuárat Heltai Gaſpárne Műhellyébé, 1. 5. 78. Eſztendőben.

SZEP HISTORIás ének az Telamon
KIRÁLYRÓL, ÉS AZ Ô FIÁNAC DIOmedes ſörnyű halaláról.

Ad Notam, Hatalmas wram &c.

Nyomtattot Coloſuárat Heltai Gaſpárné Műhellyébe 1578. Eſztendőben.

ASPASIA
ASZSZONY DOLGA
ES AZ IO ERKÔLCZV ASZSZONYOKNAC TVkóre.

Az Lucretia notayára.

Iane, tuæ Aſpaſiam memorari Forro puellæ
Nicoleos Figula de gente Bogathius optat.

NYOMTATTOT COLOSuárat az ô Várban. 1591.
Eſztendőben.

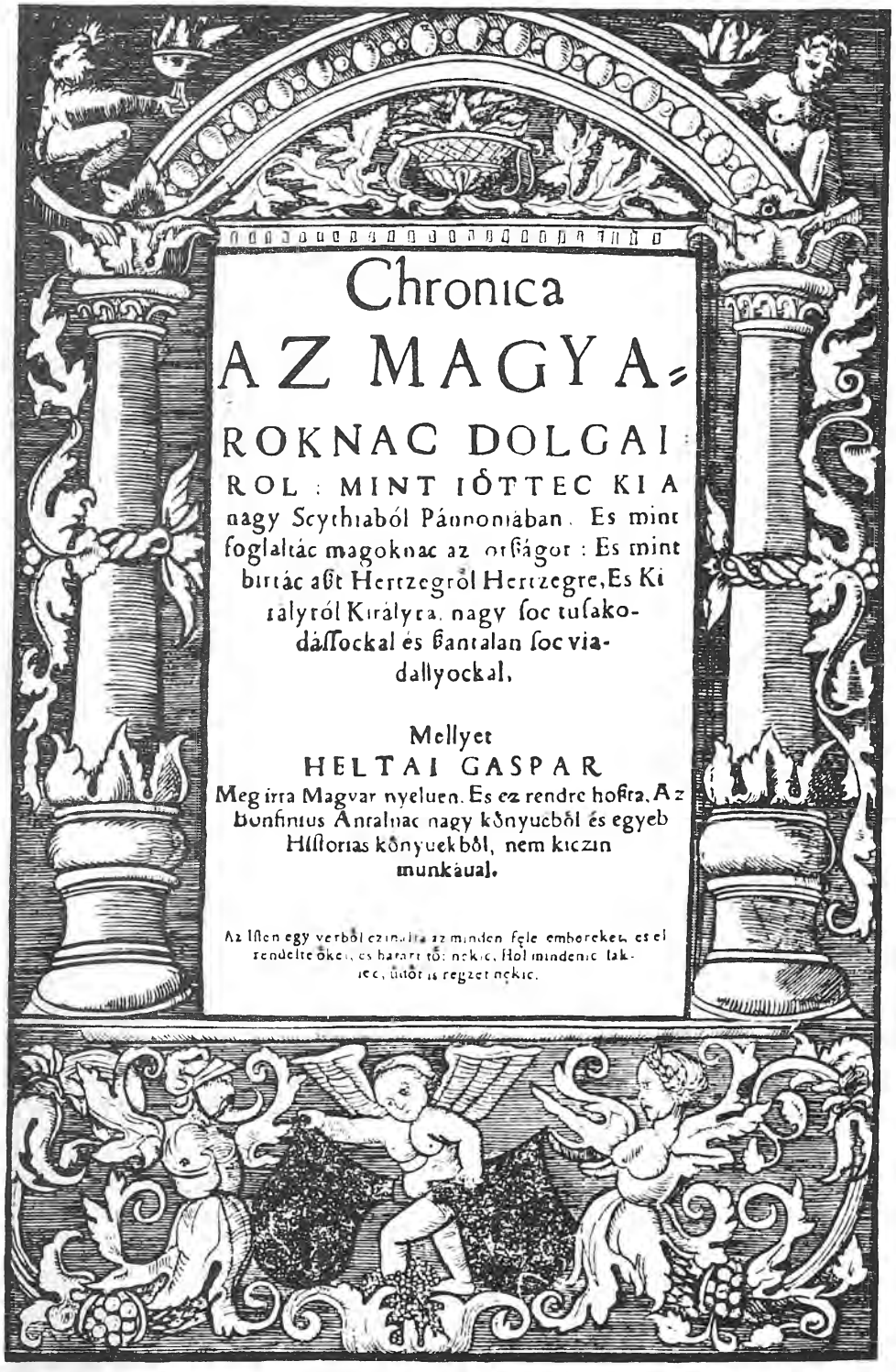

51. A Heltai-műhely kiadványa (1575)

A KERESZTYE
NI GYVLEKEZETBEN VALO
ISTENI DICZERETEK EGYBEN SZE-
DEGETTEK, ES MOSTAN NYOMTATTA-
tak vyonnan oregbitetek, es emen-
daltattatak L. F. altal.

PSALMO C. XLIX.
Diczeretet mondgyatok az Istennek az fenteknek Gyülekezetiben.

VARADON.
Nyomtatot Raphael Hoffhalter, ANNO D.
M. D. LXVj.

52. Kiadvány Hoffhalter váradi műhelyéből (1566)

53. Hoffhalter nyomdász-jelvénye (1565)

54. Szebeni magyar naptár (1575)

IVDICIVM
MAGYAR NYEL-
ven : az 1. 5. 7 6. Eſten-
dőre, mellyic[k]. hónac
ſénye és Bilextí-
lis leſen.
Ez Eſtendőnec Vra leſen Sa-
turnus, társa Mercurius,
tanátsadóia Mars.
Ez Eſztendőben az Hold
ſenye el veſz, Octobernec
[8]. napian [2]. orakór, [24].
gradicz. az
SZEBEMBE.
Heuſler Marton Altal.

55. Szebenben nyomtatott magyar dráma (1575)

Mert ez az igaz tudomany
Mint iol tugyuc minnáian.
Sadrac.
Király állhaſſon fel kedue ſerént
Azért egyic ſe imádia aſt kóſtúnc
Mert ez czac kęſ czuſlág
Nem egyéb hanem bolondſág
Mert nekinc czac egy Iſtennec
Szükſéginkben ki minket ſegit
Az Képet ingen ſe imadiuc
Ha végette is meg kel halnunc
Abednego.
Az hűneit Iſten el nem hadia
Nekinc ſent irás mint mondia.
Sadrac.
Semmi nyilnan mi raytunc
Miert hogy keduet be nem tölttyuc
Az halált minnyáian ſenuediuc
Abednego.
Legyen mint akarta Iſtenünc.

ELSŐ ACTVSA III. SCENAIA.
Sathan Venus.
Sathan.
Valyon ne panaſſolkodiame én?
Mert hatalmam moſt ſemmit nem ér
Alig czac hogy magamat nem ſakaſtom

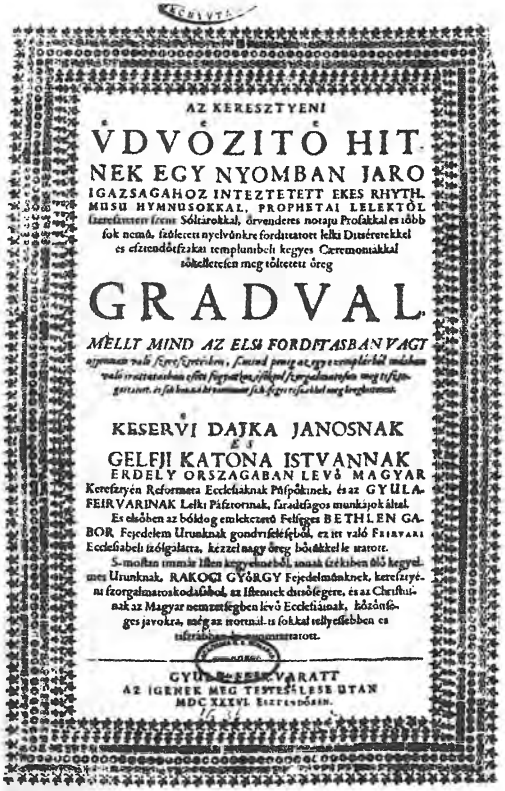

AZ KERESZTYENI

VDVÖZITÖ HIT-

NEK EGY NYOMBAN JARO

IGAZSAGAHOZ INTEZTETETT EKES RHYTH.

MUSU HYMNUSOKKAL, PROPHETAI LELEKTÖL

szerzésteknek szent Sóltárokkal, örvendetes notaju Prosákkal es több

fok nemü, szöletetett nyelvünkre fordittatott lelki Dittéretekkel

es esztendőszakai templumbeli kegyes Ceremoniakkal

töltelletesen meg tölteteti öreg

GRADVAL.

MELLT MIND AZ ELSŐ FORDITASBAN VAGT

ugyanaz vala szerzésekben, szinte annak egy exemplárjából másban

vala irattatokban eszes szerzetben, sőmivel szorgalmatoskodtanak meg tisztigetni, es fel hozni benne sok hegyes szavakkal meg beigazitani.

KESERVI DAJKA JANOSNAK

ES

GELEJI KATONA ISTVANNAK

ERDELY ORSZAGABAN LEVŐ MAGYAR

Keresztyén Reformata Ecclesiaknak Püspökinek, és az GYULA-

FEIRVARINAK Lelki Pásztorinak, fáradságos munkájok által.

Es elsőben az bóldog emlekezetü Felséges BETHLEN GA-

BOR Fejedelem Urunknak gondviselésből, ez itt való FEIRVARI

Ecclesiabeli szolgalatra, kézzel nagy öreg böltekkel le iratott.

S-mostan immár Illen kegyelmeből, annak szekében élő kegyel-

mes Urunknak, RAKOCI GYÖRGY Fejedelmünknek, keresztyé-

ni szorgalmatoskodasából, az Ilienek dicsőségére, és az Christusi-

nak az Magyar nemzetségben levő Ecclesiainak, közönsé-

ges javokra, még az nyomtatás sokkal tellyesebben es

tisztábban kinyomtattatott.

GYULAFEIRVARATT

AZ IGENEK MEG TESTESÜLESE UTAN

MDC XXXVI Esztendőben.

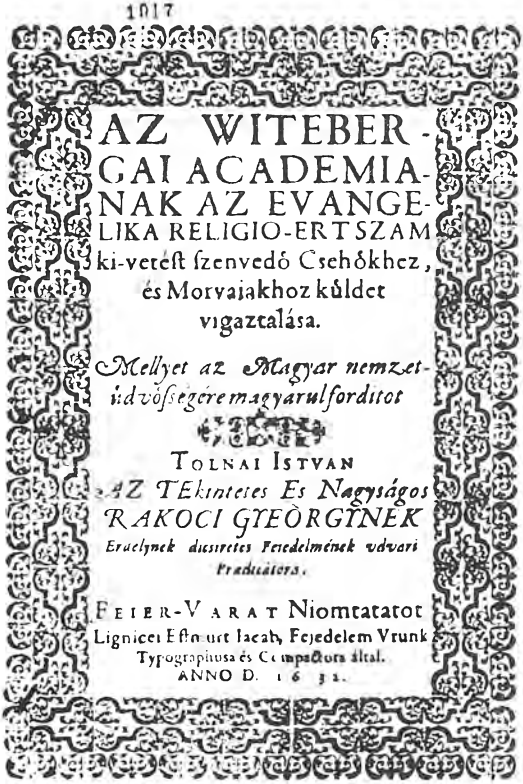

1017

AZ WITEBER-

GAI ACADEMIA-

NAK AZ EVANGE-

LIKA RELIGIO-ERTSZAM

ki-veteſt ſzenvedő Csehókhez,

és Morvajakhoz küldet

vigaztalása.

Mellyet az Magyar nemzet-

idvösségére magyarul forditot

TOLNAI ISTVAN

AZ TEkintetes Es Nagyságos

RAKOCI GYEÖRGYNEK

Erdelynek dicsiretes Fejedelmének udvari

Praedicatora.

FEIER-VARAT Niomtatatot

Lignicei Eſmount Jacab, Fejedelem Vrunk

Typographusa és Compactora által.

ANNO D. 1632.

56—57. A gyulafehérvári fejedelmi nyomda kiadványaiból (1632—1636)

58—59. Kiadványok Szenczi Kertész Ábrahám váradi műhelyéből (1643—1646)

PRAXIS

PIETATIS

Az az:

Keresztyénember Is-

ten tetszésszerént

Való járásra oktato

KEGYESSEG GYA-

KORLAS,

Angliai nyelvből fordit-

tatott, es most Oddisaknegyes-

tabban ki bocsattatott

MEDGYESI PALATAL

Varadi nyomtatta Szeptzi Abraham 1643 esz

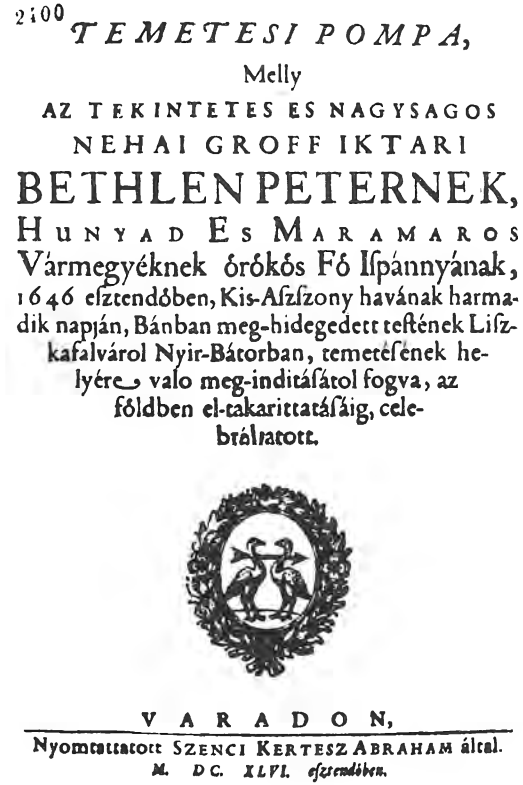

2100

TEMETESI POMPA,

Melly

AZ TEKINTETES ES NAGYSAGOS

NEHAI GROFF IKTARI

BETHLEN PETERNEK,

HUNYAD ES MARAMAROS

Vármegyéknek örökös Fő Ispánnyának,

1646 esztendőben, Kis-Aszszony havának harma-

dik napján, Bánban meg-hidegedett testének Lisz-

kafalvárol Nyir-Bátorban, temetésének he-

lyére valo meg-inditásától fogva, az

földben el-takarittatásáig, cele-

bráltatott.

VARADON,

Nyomtattatott SZENCI KERTESZ ABRAHAM által.

M. DC. XLVI. esztendőben.

7332

PAYS,

A' BÉKESSÉGES TÛRESNEK

PAYSSA.

ISTEN KEGYELMEBÓL MINDEN RENDBELI embereknek vigaſztalásokra, kik e' Világnak álhatatlansága-miatt háborúságok-ſzenvedéſire jutottak.

MELLYET:

HALLER JÁNOS,

ERDELYI MAGYAR,

Deákból Magyarrá fordított, az KORENUS JÁNOS munkájából. Es a' maga költségén ki-bocsátott

FOGARAS VÁRÁBAN-VALÓ RABSÁGÁBAN.

Nyomtattatott a' Csiki-Kolaſtromban, M. DC. LXXXII.

60. A csíksomlyói nyomda kiadványa (1682)

LELKI ABECE.

A Chriſtus Oskolájában az alsó Rendben béállatandó Csecsemőknek Köszönsegessen; Kivaltkeppen penig

A' Méltóságos kegyes Fejedelem Aſzſzonynak

LORANTFI SUSANNANAK,

appróbb Cselédgyének haſznokra.

Egy Iſten-felő tudós Anglus Tanitónak irásából fordittatott. Es most újonnan ki-nyomtattatott.

KERESDEN,

Szélyes Mihály által. Anno DIC. IOC. LXXXIV.

61. A keresdi nyomda kiadványa (1684)

62—63. Misztótfalusi Kis Miklós kolozsvári kiadványaiból (1698)

AZ

ARITHMETIKANAK;

Avagy

A' Számlálásnak öt SPECIESINEK rövid Magyar Regulákban foglaltatott Meſterſége.

Taliter disponente

FRANC: TOLV: MENYÖI,

Gyöngyösinen. Sch. Rectore.

Az Arithmetikát tanuló Magyarok kedvekért irattatott és bövebben ki botsáttatott.

KOLOSVÁRATT,

Nyomt: M. TÓTFALUSI MIKLÓS által M. DC. XCVIII.

SZAKATS meſterségnek KÖNYVETSKÉJE.

Mellyben

Külömbkülömbféle válogatott tzifra, jó, egéſſéges, haſznos, tiſzta és ſzapora Étkeknek Megkéſzítése, Sütéſe és Főzése, mintegy Élés-kamarában, rövideden leirattatik, és kinek-kinek haſznára leábrázoltatik.

Melly most megbövittetvén

I. *Több ſükséges és haſznos Étkek nemeinek kéſzítésével:*

II. LIKTARIOMOK *'s egyéb holmik tsinálásáról egy jeles Tractával,*

A' Gazdaſſonyoknak nagy könnyebbségekre e' kis formában kibotsáttatott,

KOLOSVÁRATT,

M. TÓTFALUSI K. MIKLÓS által, 1698.

MAGYAR
ENCYCLOPÆDIA.
Az az,
MINDEN IGAZ ES HASZNOS
Bölcsességnek szep rendbe foglalá-
sa és Magyar nyelven világra botsátása.

APATZAI TSERE JANOS
által.

SENEC. 64. EPIST.
Etsi omnia à veteribus inventa essent: hoc tamen semper novum erit, usus & inventorum ab aliis scientia & dispositio.

ULTRAJECTI,
ex Officinâ J . . s WAES-
BERG clɔ Iɔ C LIII.

64—65. Tudományos kiadványok a XVII—XVIII. sz.-ból

MAGYAR
ATHENAS

AVAGY
AZ ERDÉLYBEN ÉS MAGYAR-ORSZÁG-
BAN ÉLT TUDOS EMBEREKNEK, NEVE-
ZETESEBBEN A' KIK VALAMI, VILÁG ELEI-
BE BOTSÁTOTT IRÁSOK ÁLTAL ESMÉ-
RETESEKKE LETTEK, 'S JO EMLÉ-
KEZETEKET FEN-HAGYTÁK
HISTORIÁJOK

MELLYET
SOK ESZTENDŐK ALATT, NEM KEVES
SZORGALMATOSSÁGGAL EGYBE-SZEDEGETETT, ÉS AZ
MOSTAN ÉLŐKNEK, 'S EZ-UTÁN KÖVETKEZEN-
DŐKNEK TANUSÁGOKRA, 'S JORA-VALO FEL-
SERKENTÉSEKRE KÖZÖNSÉGESSÉ TETT.
F. TS. BOD PÉTER.
A' M. Igeni Ekkléſiában a' KRISTUS Szolgája.

Nyomtattatott 1766-dik Esztendőben.

66. Misztótfalusi Kis Miklós betűivel készült balázsfalvi nyomtatvány (1763)

SANCTI PATRIS NOSTRI
JOANNIS DAMA SCENI
MONACHI ET PRESBYTERI
HIEROSOLYMITANI
OPERA PHILOSOPHICA ET THEOLOGICA
QUÆ EIUS NOMINE CIRCUMFERUNTUR
Ex editione Veneta & Parisiensi.
Pars Prima complectens
Dialecticam Physicam & Hereses.

cum
Illustrissimi, ac Reverendissimi
Domini
PETRI PAULI AARON
de Bizztra
EPISCOPI FOGARASIENSIS Benedictione,
nunc primum hoc ordine typis edita.

Balasfalvæ Anno Domini MDCCLXIII.

67. Páldi Székely István metszette cirillbetűkkel készült balázsfalvi nyomtatvány (1763)

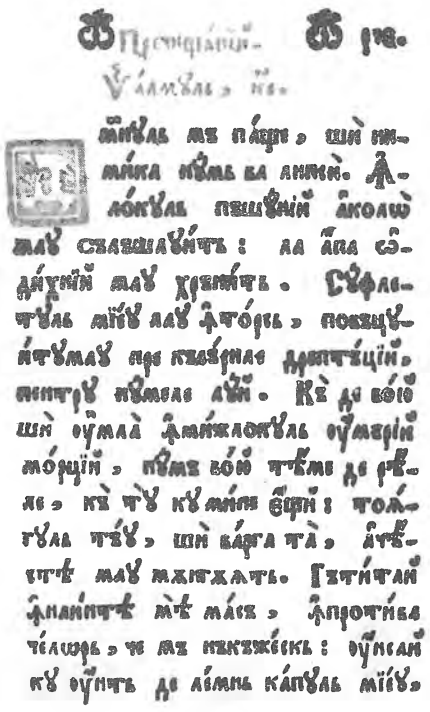

OKOSKODVA TANITO

MAGYAR

NYELVMESTER.

Melly írattatott

GYARMATHI SÁMUEL

N. Hunyad Vármegye Orvosa által.

MÁSODIK DARAB.

KOLOSVARATT, és SZEBENBEN

Nyomtattatott HOCHMEISTER MÁRTON,
Tsász. Kir. Dicast. Könyv-nyomtató, és priv. Könyv-áros Betüivel 1794.

DOROTTYA,

VAGYIS

A' DÁMÁK' DIADALMA

A' FÁRSÁNGON.

FURTSA VITÉZI-VERSEZET

IV. KÖNYVBEN

CS. VITÉZ MIHÁLY ÁLTAL.

Nagy-Váradon, és Vátzon,
Máramarosi Gottlib Antal' betüivel.

1804.

68—71. Erdélyi nyomdák XVIII. sz. végi és XIX. sz. eleji kiadványaiból

HISTORIAI ÉRTEKEZÉS

A'

NEMES

SZÉKELY NEMZET'

EREDETÉRŐL,

HADI ÉS POLGÁRI

INTÉZETEIRŐL

a' régi időkben.

Készitette

KÁLLAY FERENTZ,

Pensionált Kapitányauditor.

NAGY ENYEDEN,

Nyomtattatott a' Ns. Ref. Kollegyom' betüivel
Fiedler Gottfried által 1829.

DOBOKA VÁRMEGYE'

TERMÉSZETI ÉS POLGÁRI

ESMÉRTETÉSE

KÖRE METSZETT PECSÉTJÉVEL

'S FÖLDABROSZÁVAL

Hodor Károly

ÁLTAL

KOLOZSVÁRTT

BARRA GÁBOR' KÖNYVKERESKEDÉSÉBEN.

1837.

AZ
ERDÉLYI
MAGYAR NYELV MIVELÖ
TÁRSASÁG
fel-állitásáról való
RAJZOLAT
AZ HAZA
FELSÉGES RENDEIHEZ

KOLO'SVÁRATT
Nyomt. A' Ref. Koll. Betüivel
MDCCXCI.

AZ
ERDÉLYI MUZEUM-EGYLET
ÉVKÖNYVEI.

I. FÜZET.

AZ ERDÉLYI MUZEUM-EGYLET
ALAKITÓ KÖZGYÜLÉSÉNEK
JEGYZŐKÖNYVE.

KOLOZSVÁR, 1860.
AZ EV. REF. FŐTANODA NYOMDÁJÁBAN.

72—75. A tudományos és a gazdasági haladás irodalmából (1791—1869)

AZ
ERDÉLY ORSZÁGI
GAZDASÁGBÉLI
TÁRHÁZ
Melyben
Mind a mezei, mind a' házi Gazdaság külömbb-külömbb tárgyainak jobbitására, mind pedig az emberek, és barmok egésségben való meg-tartásokra, nem külömben sok közönséges nyavalyájokból léendö meggyógyitásokra próbált hafznos eszközök találtatnak.

KOLO'SVARÖN.
Nyomtatt. HOCHMEISTER MARTON költségével, 's betüivel, 1801-ben.

Mutatványlap.
1869 Kolozsvár, április 15. 1. szám

ERDÉLYI GAZDA

AZ ERDÉLYI GAZDASÁGI EGYLET
KÖZLÖNYE.

Szaktársai felügyelet alatt szerkesztik:
TIMÁR KÁROLY és SZABÓ SÁMUEL.

Az előfizetési díjak ... kiadóhivatalban ... Megjelen ... legalább 1 ívet. Előfizetési díj: ...

Felügyelő bizottság: Paget János elnök; Berde Áron, b. Huszár Sándor, Kócsi Károly, Mina János, Nagy Ferencz, Szentgyörgyi József.

Előszó.

Gazdasági egyletünknek 15 év előtt történt nyra alakulása után, csakhamar több oldalu vita tárgyát képezte ama kérdés, miként lehetne egyletünk czéljait a „mezo-gazdaság javitását kapcsolatban a gyümölcstenyésztés, és szöllömivelléssel s az állattenyésztés jövedelmezobb állapotra emelését", a nagy közönséggel szemben, hazánkra nézve legsikeresebben elmozditani.

A multban: az egylet a gazdasági és közéletbeli legszükségesebb ismeretek terjesztésére szellemi csatornául a magyarhoni gazd. egylet által évenként kiadott **Mezei Naptárt** választotta, ingyen osztván ki abból szaz meg 100 példányt; s hatni kivant hirlapok utján is, választmányi és közgyülési tárgyalásainak közlése által. 1851 óta a hirlapi közlések mellett „Evlapok"-at indított s azt tagjai közt ingyen osztatta szét: ezen évenkint egyszer megjelenő füzetek helyett 1856 september elejétol 1857 junius végéig „Havi füzetek"-et adott ki, hogy ekként a gazdaközönséggel gyakoribb érintkezésbe jöve, a napi kérdéseket is fejtegethesse.

Mar a „Havi fuzetek" megindítása alkalmával indítványozva volt, hogy czélravezetobb lenne azok helyett egy heti kozlony megindítása, de ezen életrevaló terv, az egylet anyagi szuk körülményei miatt kivihetetlennek mutatkozott s maradt mind e mai napig.

A terv csak el volt napolva, de a választmány ülésében tobbször felszinre került; igy történt legközelebbről mult 1868 évi december 6-ikán. Az akkor tett inditványt a választmány anyagival inkább helyeselte, mert reményleni lehetett, hogy az eddigi legfobb akadályon, a koltség hiányon, nemzeti kormányunk támogatás-ával, segitni lehet; s csakugyan a választmány felhatára, a nagymélt. földmivelés-, ipar- és kereskedelmi miniszterium f. é jannar 15-röl kedvező választ adott.

Ez t. közönség! lapunk keletkeztének rövid története. Szükségét, az előfizetési felhivásunkban elmondottak után, felesleges tartjuk bövebben fejtegetni.

A gazdasági egylet megtette az első lépést; most t. olvasóinkon a sor, hogy részvétök, tanácsuk által közös czélunkhoz, hazánk anyagi fölvirágoztatásának nagy munkájához járuljanak.

Isten adjon áldást munkánkra!!!

A szerkesztőség.

Mire való ez a lap?

Hogy megtanuljuk belőle a mit nem tudunk, és a mi nékünk gazdákul szükséges. Ha ezen hivatását tekintjük, ugy ennek a szerény lapnak roppant hivatása van; mert feletté keveset tudunk és igen sokra van szükségünk; és mivel mindenekben felette hátra vagyunk: sietnünk kell; nyakunkra nött az idő.

Ezen lap feladatát nehezíti még az is, hogy előitéletekkel, rög-eszmékkel és önhittséggel teljesek vagyunk.

Hiszszük, hogy született katonák, született gazdák es született törvényhozok vagyunk; onhittségünk anynyira megyen, miként hiszszük, hogy nékünk meg Istenünk is külön van — a magyarok Istene.

Haladásról még csak szó sem lehet, addig mig előitéleteinkből, rögeszméinkből és önhittségünkből ki nem gyógyulunk.

Haladnunk pedig kell. —

Mondottam már más alkalommal, és ismételnem kell most is, hogy szegény és tudatlan népnek nincs helye Europában; a világ folyásának hullámzó árja egy-

1.

ERDÉLYI MUZÉUM.

ERDÉLYI MAGYAR HÍR-VIVÖ

Nagy Szeben Szent György havának 3-kán.

1790.

Mindgyárt kezdetén iráſunknak jelen[illegible] az érdemes olvaſóinknak, hogy bizonyos [illegible]okra nézve még igen keskeny határok közé vagyunk rekeſztve, *és* mind azokkal nem kedveskedhetünk, a' mellyekkel akarnánk, de reménlyük tsalhatatlanúl, hogy egy vagy két hét múlva több jeleit adhattyuk annak, mely forró légyen az iránt való igyekezetünk, hogy az érdemes hazafiui közönség előtt ezen Hazánkhoz való ſzeretetünknek első Zsengéjével kedvet nyerhelſünk.

Kor.

ERDÉLYI MUZEUM KÖNYVTÁRA

ELSŐ FŰZET.

ERDÉLYI MUZEUM KÖNYVTÁRA

KOLOZSVÁRATT,
Nyomtatta a' Ref. Koll. Nyomtató-műhelyében,
Török István. 1814.

76—79. A tudományos, a napi- és a közművelődési sajtó kezdeteiből (1790—1833)

1.

ERDÉLYI HÍRADÓ

Szombaton. Június' 28-adikán, 1828

Portugallia — Nagybritannia — Franciaország — Muszkaország
Jonai Szigetek — Törökbirodalom — Hirdetések

Portugallia

Máj. 25-adikán, az itt következő Hirdetményt botsátotta közre Lissabonban az Igazgató Inf. " Hív és jó-szívű Portugallusok! Azok az igasságosan kimondott kivánságok, a' Status Rendeinek elő-adásai, a' Törvényszékekei, a' a' Monarchia' első Eggyesületeiei, az ország' jól-léte, a' Fejedelmiszék' méltósága és a' nemzet' ditsősége (eggyetlenegy betsület-vadászat, mely egy igazi Printznél helyt talál), végre, az erősen megfészkelt jus' gyökérirtelmei, vettek engem azon meghatározásra, hogy a' Monarchia' kezdet-eredeti (primitiva) intézeteit, újjra saját erejébe helyhezttessem, és az ország' 3 Rendie' Cortesét egybe hivassam. A' pártütés' lelke, mely ezen törvényes rendszabást, mely a' felfúrdulás' szörnyetegét örökre földhöz mázolja, nem szemlélheti retteges nélkül, elkoveti az ő' utólsó törekedését, egy oly' békés munka' meggátlására, és a' gonosz' békíjája' nevelésére, mely oly' számos esztendők-ólta benünket nyom, midőn szent vallásunk' megvetését, Fejedelmiszékünk megalsonyitását, nemzeti betsületünk' tűzzel-lángjegyeztetését, a' nemzeti függetlenség' s szedelemhe-keverését, politikai létünk' tsaknem semmivé-létét szemeinkel láttuk. — Portugallusok! ez, igazán a' ti dolgotok felidézlek titeket, legyetek tanui a' törvényes tanétskozásoknak, melyekhez kell fogni. Nem kívánok én egyebet a' portugallus nép' boldogságánál, és semmit-sem akarok, a' mi, nem a' törvényesség' legszorosabb gyökérirtelmein épül. Titeket illet, portugalli katonák, főképpen, a' ti' nemes Rendetekre, melynek elő-adásai, a' Törvényszékekei, a' a' Monarchia' első Eggyesületeiei, az ország' jól-léte, a' Fejedelmiszék' méltósága és a' nemzet' dit

MAGYAR KÖNYVEK

LAISTROMA

MELLYEK KOLOSVÁRON

HOCHMEISTER MÁRTON

Ts. K. KÖNYVNYOMTATO,

és Priv. KÖNYVÁROS,

PIATZ SORON

578-dik SZÁM ALLAT

LÉVŐ BOLTJÁBAN

TALALTATNAK.

1795.

80—83. Olvasási kultúránk múltjából (1795—1868)

A'

MAROS VÁSÁRHELYT ÉS VIDÉKÉN

MAGYAR KÖNYVEK HONN

OLVASHATÁSÁRA

1837-*ben* ALAKÚLT

OLVASÓ TÁRSASÁG'

SZABÁLYAI,

TAGJAI' NEVEI,

és

KÖNYVEI' LAJSTROMA.

MAROS VÁSÁRHELYT.

Nyomatott az Ev. Ref. Ns. Kollégyom' betüivel.
Felső Visti KALI SIMEON' felügyelete alatt
1839.

TORDAI

OLVASÓ-NŐEGYLET

1868-dik évi

RÉSZVÉNYESEINEK

NÉVSORA

ÉS

ÁTALÁNOS KÖNYVTÁR-JEGYZÉKE

1868-dik év április havában.

REF. TAN. INT. STEIN J.-nál KOLOSSVÁRTT.

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AcHArt	— *Acta Historiae Artium*
AcLit	— *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae*
AcLitH	— *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*
AGBh	— *Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels*
AGeschM	— *Archiv zur Geschichte der Medizin*
AkÉ	— *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője*
AkKvt	— România Szocialista Köztársaság Akadémiája Könyvtára Kolozsvár-Napocán
AkTLvt	— România Szocialista Köztársaság Akadémiája Történeti Levéltára Kolozsvár-Napocán
AKvtB	— Akadémiai Könyvtár, Bukarest
AMN	— *Acta Musei Napocensis*
AnIIst	— *Anuarul Institutului de istorie, Cluj*
AnUB	— *Analele Universităţii din Bucureşti*
ANyIrOKözl	— *MT Akad. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*
AÖG	— *Archiv für österreichische Geschichte*
Archivu	— *Archivu pentru filologia şi istoria*
ArchMTh	— Az Erdélyi Bányakincstartóság levéltára (Montan-Thesauriats-Archiv) a KvÁLvt-ban
B	— Bucureşti, Bukarest
Bacâru 1974	— Bacâru, Livia: *Vechi legături de cărţi româneşti.* = SCBibl 13/1974. 39—90.
Balázsfalvi iratgyűjt.	— Balázsfalvi iratgyűjtemény az AkTLvt-ban
Bănescu—Mihăilescu 1912	— Bănescu, Nicolae — Mihăilescu, Vasile: *Ion Maiorescu.* B 1912.
Bánffi lvt	— A Bánffy család nemzetségi levéltára az AkTLvt-ban
BánfOkl	— Iványi Béla (kiad.): *Oklevéltár a ... Bánffy család történetéhez.* I—II. Bp 1908—1928.
Barbul 1935	— Barbul, Eugen: *Biblioteca Universităţii ... din Cluj.* Cluj 1935.
Bariţiu lev.	— Gheorghe Bariţiu levelezése az AKvtB Kézirattárában
Béldi lvt	— A Béldi család mezőméhesi levéltára az AkTLvt-ban
Belu 1960	— Belu, Sabin: *Bódog József.* = NyIrK 4/1960. 143—148.
Benkő 1957	— Benkő Samu: *A marosvásárhelyi Kollégium diákjainak művelődési törekvései a múlt század harmincas éveiben.* KLEkv 46—57.
Beszterce lvt	— Beszterce város levéltára a KvÁLvt-ban (a Berger-féle számok szerint idézve!)
BGr	— *Boabe de grîu*
Bihar vm. lvt	— Bihar vármegye levéltára a Debreceni Állami Levéltárban
BiRTÉ	— *Bihar vármegyei és Nagyváradi Régészeti és Történelmi Egylet Évkönyvei*
Bónis 1971	— Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon.* Bp 1971.
Borsa 1973	— Borsa Gedeon: *A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmérlege.* = MKvSz 89/1973. 249—269.
Bp	— Budapest
BrÁLvt	— Brassói Állami Levéltár
Breazu 1943	— Breazu, Ion: *Timoteiu Cipariu, bibliofilul.* = Transilvania 74/1943. 715—721.
BRV	— Bianu, Ion — Hodoş, Nerva — Simonescu, Dan: *Bibliografia românească veche.* I—IV. B 1903—1944.
Bunea 1902	— Bunea, Augustin: *Episcopii Petru Paul Aron şi Dionisiu Novacovici, sau istoria românilor transilvăneni de la 1751 pînă la 1764.* Blaj 1902.
Bunyitay 1883	— Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig.* I—IV. NVárad—Debrecen 1883—1935.

BuW — *Bibliothek und Wissenschaft*

Cartojan 1940 — Cartojan, Nicolae: *Istoria literaturii române veche.* B 1940.

CBibl — *Călăuza bibliotecarului*

Cipariu 1855 — Cipariu, Timoteu: *Acte şi fragmente latine românești.* Blaj 1855.

Cipariu lvt — T. Cipariu személyi levéltára az AkTLvt-ban

CJH — *Corpus Juris Hungarici.* Bp 1899.

Constantinescu—Lazea 1969 — Constantinescu, Radu — Lazea, Emil: *O bibliotecă monastică din Transilvania pe la 1200.* = St 22/1969. 6. sz. 1145—1153.

CulCr — *Cultura creştină*

Curtius 1619 — *Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak, macedonok királyának viselt dolgairól iratott historiája.* Debrecen 1619.

Csánki 1913 — Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* V. Bp. 1913.

Csapodi 1973 — Csapodi, Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock.* Bp 1973.

Csapodi 1973b — *A „Magyar codexek" elnevezésű gyűjtemény.* Bp. 1973.

Cserei 1852 — *Cserei Mihály historiája.* Pest 1852.

CsSzÁLvt — Csíkszeredai Állami Levéltár

Dankanits 1959 — Dankanits Ádám: *A nagyenyedi Bethlen-könyvtár 1752. évi katalógusa.* = KvT 3/1959. 3. sz. 42—43.

Dankanits 1964 — Dankanits Ádám: *Egy múlt század eleji magánkönyvtár és Pestalozzi hatása* = KvKt 4/1964. 229—233.

Dankanits 1974 — Dankanits Ádám: *XVI. századi olvasmányok.* B 1974.

Demény—Petrovici 1971 — Demény, Ludovic — Petrovici, Emil: *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu, 1551—1553.* B. 1971.

Dézsi 1898 — Dézsi Lajos: *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai.* Bp 1898.

DF — *Deutsche Forschung im Südosten*

DIR — *Documente privind istoria României.* Seria C, Transilvania. B 1951—

Dl — Diplomatikai levéltár. Középkori gyűjtemény a MOL-ban

EhT — *Egyháztörténet*

Ekv — Emlékkönyv

EKvÉ — *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei (Bp)*

EM — *Erdélyi Múzeum*

Ember 1946 — Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig.* Bp 1946.

EncRom — Diaconovich, Corneliu: *Enciclopedia română.* Sibiu 1904.

EOE — Szilágyi Sándor (kiad.): *Erdélyi országgyűlési emlékek.* I—XXI. Bp 1875—1898.

EphDRom — *Ephemeris Dacoromana*

EPhK — *Egyetemes Philologia Közlöny*

ErdGubLvt — Az Erdélyi Gubernium levéltára a MOL-ban

ErdKancLvt — Az Erdélyi Udvari Kancellária levéltára a MOL-ban

ErdKáptLvt — Az erdélyi káptalan Gyulafehérváron őrzött levéltára (a Beke-féle számok szerint idézve!)

Értk — *Értekezések a történeti tudományok köréből*

ETA — Mikó Imre (kiad.): *Erdélyi Történelmi Adatok.* I—V. Kvár 1855—1945.

Farczády 1957 — Farczády Elek: *A marosvásárhelyi Bolyai Tudományos Könyvtár.* KLEkv 265—278.

Farczády—Székely 1957 — Farczády, Alexa — Székely, Margareta: *Istoricul şi situaţia actuală a bibliotecii documentare „Bolyai" din Tîrgu-Mureş.* = SCBibl 2/1957. 241—254.

Ferenczi 1896 — Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története.* Kvár 1896.

Fitz 1959 — Fitz József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története.* I—II. Bp 1959—1967.

FKözl — *Filológiai Közlöny*

Forsch — *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*

FőkonzLvt — A Főkonzisztórium levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvár-napocai Gyűjtőlevéltárában

Goldenberg 1954 — Goldenberg, Samuil: *Clujul in sec. XVI.* B 1954.

Gulyás 1931 — Gulyás Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században,* Bp 1931.

Gündisch 1965 — Gündisch, Gustav: *Zur Lebensgeschichte des Humanisten Kaspar von Pest.* = MKvSz 81/1965. 1—13

GvF — *Győri történelmi és régészeti füzetek*
GyfKáptLvt — Az erdélyi káptalan levéltára a MOL-ban
H — *Helikon*
Hajnal 1943 — Hajnal, Stephan: *Vergleichende Schriftproben zur Entwicklung und Verbreitung der Schrift im 12—13. Jahrhundert.* Budapest—Leipzig—Milano 1943.
Hajnal 1959 — Hajnal, István: *L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales.* Bp 1954, 1959.²
Hervay 1966 — Hervay Ferenc: *A XV—XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás számokban.* = MKvSz 82/1966. 63—66.
Hoffmann 1929 — Hoffmann Edith: *Régi magyar bibliofilek.* Bp 1929.
Horváth 1935 — Horváth János: *Az irodalmi műveltség megoszlása.* Bp 1935.
Hr — *Hrisovul*
Hstadt — Hermannstadt
Hurmuzaki 1887 — Hurmuzaki, Eudoxiu — Densuşianu, Nicolae: *Documente privitoare la istoria românilor.* B 1887. I; 1900. XI.
Iktári Bethlen lvt — Az iktári Bethlen család levéltára az AkTLvt-ban
ILitR — *Istoria literaturii române.* I—II. B 1964—1968.
IstRom — *Istoria Românei.* I—IV. B 1960—1964.
Istványi 1934 — Istványi Géza: *A magyar nyelvű írásbeliség kialakulása.* Bp 1934.
ItK — *Irodalomtörténeti Közlemények*
Jakó 1946 — Jakó, Sigismund: *Organizaţia cancelariei voevodale ardelene la începutul sec. al XVI-lea.* = Hr 6/1946. 111—148.
Jakó 1958 — Jakó, Sigismund: *Instrucţiuni arhivistice ale oftciilor din Transilvania, 1575—1841.* = RArh 1/1958. 1. sz. 34—81.
Jakó 1967 — Jakó, Sigismund: *Bibliofilia lui Ciparíu* = AnIIst 10/1967. 129—171.
Jakó 1968 — Jakó, Sigismund: *T. Ciparíu şi posibilităţile bibliofiliei româneşti în Transilvania înainte de 1848.* = RBibl 21/1968. 619—622.
Jakó 1974 — Jakó Zsigmond: *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége.* B 1974.
Jakó—Manolescu 1971 — Jakó, Sigismund — Manolescu, Radu: *Scrierea latină în evul mediu.* B 1971.
Jancsó 1955 — Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai.* B 1955.
Janits 1940 — Janits Iván: *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig.* Bp 1940.
Jósika hitb. lvt — A Jósika család hitbizományi levéltára az AkTLvt-ban
Jósika lvt. Mf. — A Jósika család magyarfenesi levéltára az AkTLvt-ban
Kardos 1955 — Kardos Tibor: *A magyarországi humanizmus kora.* Bp 1955.
Kbl — *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*
Kemény J. gyűjt. — Kemény József gyűjteménye az AkTLvt-ban
Kemény lvt. Cs. — A Kemény család csombordi levéltára a KvÁLvt-ban
Kemény lvt. Mfva. — A Kemény család malomfalvi levéltára az AkTLvt-ban
Kemény S. gyűjt. — Kemény Sámuel gyűjteménye az AkTLvt-ban
Kis 1873 — Kis Ferenc: *A székely-udvarhelyi ev. ref. collegium történelme.* SzUdvarhely 1873.
Klein 1935 — Klein, Karl Kurt: *Der Humanist und Reformator Johannes Honter.* Hstadt 1935.
KLEkv — *Kelemen Lajos emlékkönyv.* Kvár 1957.
KMg — *Kurz's Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denkwürdigkeiten Siebenbürgens*
KmLvt — A kolozsmonostori konvent Gyulafehérváron őrzött levéltára (a Bekeféle számok szerint idézve!)
Kniezsa 1952 — Kniezsa István: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig.* Bp 1952.
KolLvt — A székelyudvarhelyi Református Kollégium levéltára a CsSzÁLvt-ban
Korda lvt — A Korda család levéltára az AkTLvt-ban
Koroknay 1973 — Koroknay Éva, Sz.: *Magyar reneszánsz könyvkötések.* Művészettörténeti Füzetek 6. sz. Bp 1973.
Kovács 1963 — Kovács Máté (szerk.): *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében.* I—II. Bp 1963—1970.
Kstadt — Kronstadt

Kubinyi 1957 — Kubinyi András: *A kincstári személyzet a XV. század második felében.* TBpm 12/1957. 25—49.

Kubinyi 1968 — Kubinyi András: *Polgári értelmiség és hivatalnokrétege... a Hunyadi és a Jagelló-korban.* = LvtK 39/1968. 205—227.

KvÁLvt — Kolozsvár-napocai Állami Levéltár

KvEKvt — Kolozsvár-napocai Egyetemi Könyvtár

KvKolLvt — A Kvári Református Kollégium levéltára az AkTLvt-ban

KvKt — *Könyv és könyvtár*

KvSz — *Könyvtári Szemle*

KvT — *Könyvtárosok Tájékoztatója*

LL — *Limba şi literatura*

Lupu 1960 — Lupu, Ioan: *Un bibliofil român din prima jumătate a veacului al XIX-lea: căpitanul Constantin Oltelniceanu.* = SCBibl 3/1960. 129—152.

LvtH — *Levéltári Híradó*

LvtK — *Levéltári Közlemények*

M — *Művelődés*

Maiorescu lev. — Ion Maiorescu levelezése az AKvtB Kézirattárában

Makkai—Mezey 1960 — Makkai László — Mezei László: *Árpád-kori és Anjou-kori levelek.* Bp 1960.

Mályusz 1940 — Mályusz Elemér: *A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbériség és rendiség problémája.* Mátyás király emlékkönyv. I. Bp (1940). 309—433.

Mályusz 1967 — Mályusz Elemér: A *Thuróczy-krónika és forrásai.* Bp 1967.

Mályusz 1971 — Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Bp 1971.

Manciulea 1939 — Manciulea, Ştefan: *Biblioteca Centrală din Blaj.* Blaj 1939.

Mészáros 1972 — Mészáros István: *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola.* Bp 1972.

Mezey 1955 — Mezey László: *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén.* Bp 1955.

Mezey 1968 — Mezey, László: *Der Literat und seine Literatur.* = AcLit 10/1968. 29—46.

MHHScr — *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores.* Bp 1857—

Mike gyűjt. — Mike Sándor gyűjteménye az AkTLvt-ban

Mikó 1867 — Mikó Imre: *Benkő József élete és munkái.* Pest 1867.

MIÖG — *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*

MIT — *A magyar irodalom története.* I—II. (szerk. Klaniczay Tibor). Bp 1964.

MittBrM — *Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum*

MKvSz — *Magyar Könyvszemle*

MNy — *Magyar Nyelv*

MOL — Magyar Országos Levéltár, Bp

Moldovan 1971 — Moldovan, Liviu: *Colecţia documentelor feudale a bibliotecii Teleki-Bolyai din Tîrgu-Mureş.* = RArh 33/1971. 69—82.

Moldoveanu—Popescu—Tomescu 1970 — Moldoveanu, Valeriu — Popescu, Gheorghe — Tomescu, Mircea: *Ghidul bibliotecilor din România.* B 1970.

MonVat — *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia.* Bp 1881.

MProtFigy — *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*

MTTár — *Magyar Történelmi Tár*

Mureşianu lvt — A Mureşianu család levéltára a BrÁLvt-ban

Muşlea 1928 — Muşlea, Ion: *Viaţa şi opera doctorului Vasilie Pop (1789—1842).* = AnIIst 5/1928—1930. 86—157.

MűÉ — *Művészettörténeti Értesítő*

Nagy 1947 — Id. Nagy Géza: *A Bethlen-kollégium tudományos gyűjteményeinek története.* Kvár 1947.

Naményi 1901 — Naményi Lajos: *A nagyváradi nyomdászat története.* = MKvSz 9/1901. 170—182, 280—296, 364—386.

NyIrK — *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*

OL — *Organul luminării*

OSzK — Országos Széchényi Könyvtár, Bp

OSzKvÉ — *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyvei*

OTKK — *Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei*

Pall 1957 — Pall, Francisc: *Contribuţii la problema locurilor de adeverire din Transilvania medievală.* = SMIstM 2/1957. 391—402.

Pall 1960 — Pall, Francisc: *Cancelaria voievodului Transilvaniei la începutul sec. al XIV-lea.* = RArh 3/1960. 1. sz. 267—277.

Pascu 1972 — Pascu, Ştefan: *Voievodatul Transilvaniei.* I. Cluj 1972.

Pascu 1974 — Pascu, Ştefan (szerk.): *Istoria Clujului.* Cluj 1974.

Pécsi 1938 — Pécsi Anna: *Az erdélyi fejedelmi kancelláriа kialakulása és okleveles gyakorlata 1571-ig.* Bp 1938.

Petranu 1922 — Petranu, Coriolan: *Muzeele din Transilvania, Banat, Crişana şi Maramureş.* B 1922.

Pirnát 1971 — Pirnát Antal: *Arisztoteliánusok és antitrinitáriusok (Gerendi János és a kolozsvári iskola).* = H 17/1971. 363—392.

Pokoly 1904 — Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története.* I—V. Bp 1904—1905.

Protase 1962 — Protase, Maria: *Timotei Cipariu. Copilărie şi anii de studii.* = StBB Series Philologia 1962. Fasc. I. 93—106.

ProtEgyhIskL — *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*

ProtKözl — *Protestáns Közlöny*

Quellen — *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen.* I—VIII. Kstadt 1886—1926.

RArh — *Revista arhivelor*

RBibl — *Revista bibliotecilor*

Rechnungen — *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation.* Hstadt 1880.

RefSzl — *Református Szemle*

Rettegi 1970 — Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok* (Jakó Zsigmond kiad.). B 1970.

RMK — *Régi Magyar Könyvtár* (Szabó Károly és Hellebrant Árpád összeállításában). I—III. Bp 1879—1898.

RMKT — *Régi Magyar Költők Tára.* Bp. 1877.

RMNy — *Régi magyarországi nyomtatványok, 1473—1600* (Borsa Gedeon — Hervay Ferenc — Holl Béla — Käfer István — Kelecsényi Ákos összeállításában). Bp 1971.

RRH — *Revue roumaine d'histoire*

SbVjh — *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift*

SCBibl — *Studii şi cercetări de bibliologie*

SCIst — *Studii şi cercetări de istorie (Cluj)*

SCLing — *Studii şi cercetări lingvistice*

Scr — *Scriptorium*

SMIstM — *Studii şi materiale de istorie medie*

St — *Studii. Revista de istorie*

StArtIst — *Studii şi articole de istorie*

StBB — *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Series Historia*

StBibl — *Studia bibliologica*

StLit — *Studii literare*

Suky lvt — A Suky család levéltára az AkTLvt-ban

Sz — *Századok*

Szabó 1959 — Szabó Dénes: *A magyar nyelvemlékek.* Bp 1959.

Szabó 1974 — Szabó György: *Abafáji Gyulai Pál.* Bp 1974.

Szalárdi 1853 — Szalárdi János: *Siralmas magyar krónikája* (Kemény Zsigmond kiad.). Újabb Nemzeti Könyvtár III. Pest 1853.

SzÁLvt — Szebeni Állami Levéltár

P. Szathmáry 1868 — P. Szathmáry Károly: *A gyulafehérvár—nagyenyedi Bethlen-főtanoda története.* NEnyed 1868.

SzOkl — Szabó Károly — Szádeczky Lajos — Barabás Samu: *Székely oklevéltár.* I—VIII. Kvár 1872—1934.

Szűcs 1972 — Szűcs Jenő: *A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború.* = LvtK 43/1972. 213—263.

Szűcs 1974 — Szűcs Jenő: *Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és a reformáció hátterében.* = ItK 78/1974. 409—435.

T — *Turul*

Tagányi 1898	— Tagányi Károly: *Az Erdélyi Udvari Kancelláriai Levéltár.* = Sz 1898. 129—138.
TBgyűjt	— Török Bertalan gyűjteménye az AkTLvt-ban
TBpm	— *Tanulmányok Budapest múltjából*
Teleki lvt. Kl.	— A Teleki család kendilónai levéltára az AkTLvt-ban
Teleki lvt. Mv.	— A Teleki család marosvásárhelyi nemzetségi levéltára a MOL-ban
TelOkl	— Barabás Samu (kiad.): *A... Széki Teleki család oklevéltára.* I—II. Bp 1895.
Teodor—Triteanu—Ursuțiu 1967	— Teodor, Pompiliu — Triteanu, Mihai — Ursuțiu, Liviu: *Arhiva istorică a bibliotecii filialei din Cluj a Academiei Republicii Socialiste România.* = RArh 10/1967. 1. sz. 125—136.
Teutsch 1921	— Teutsch, Friedrich: *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen.* I—II. Hstadt 1921—1922.
Theodorescu 1972	— Theodorescu, Barbu: *Istoria bibliografiei române.* B 1972.
Thorotzkay lvt	— A Thorotzkay család levéltára az AkTLvt-ban
TMÁOkm	— Szilády Áron — Szilágyi Sándor (kiad.): *Török-magyarkori állam-okmánytár.* I—IX. Bp 1863—1872.
Tomescu 1968	— Tomescu, Mircea: *Istoria cărții românești de la începuturi pînă la 1918.* B 1968.
Torda vm. lvt	— Torda vármegye levéltára a KvÁLvt-ban
Torockó lvt	— Torockó község levéltára a KvÁLvt-ban
Török 1888	— Török István: *Adalékok a kolozsvári ev. ref. kollégium nyomda-vezetőinek életrajzához.* = EM 5/1888. 194—214.
Török 1905	— Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története.* I—III. Kvár 1905.
Trócsányi 1973	— Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi kormányhatósági levéltárak.* Bp 1973.
TSz	— *Történelmi Szemle*
TTár	— *Történelmi Tár*
TudKvt	— Székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár
Ub	— Zimmermann, Franz — Werner, Carl — Müller, Georg — Gündisch, Gustav: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.* I—V. Hermannstadt—Bukarest 1892—1975.
ÚjMM	— *Új Magyar Múzeum*
Váradi kápt. lvt	— A váradi székeskáptalan levéltára a Nagyváradi Állami Levéltárban
VerArch	— *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*
Vătășianu 1959	— Vătășianu, Virgil: *Istoria artei feudale în Țările Române.* I. B 1959.
Veress 1905	— Veress Endre: *Zalánkeményi Kakas István.* Bp. 1905.
Veress 1906	— Veress Endre: *A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig.* = EM 23/1906. 169—193, 249—263.
Vita 1966	— Vita Zsigmond: *Erdélyi könyvkereskedők a felvilágosodás korában és a reformkorban.* = KvKt 5/1966. 55—73.
Wass lvt	— A Wass család levéltára az AkTLvt-ban
Wesselényi lvt	— A Wesselényi család levéltára az AkTLvt-ban

AZ ERDÉLYI ÉRTELMISÉG KIALAKULÁSÁNAK KEZDETEI

Megjelent két részletben, jegyzetek nélkül a *Korunk* 26/1967. 20—27. és 216—224. lapján, három képpel.

[1] E tanulmány kutatási beszámolónak készült azzal a céllal, hogy tudatosítsa a kérdés fontosságát és a megoldandó feladatokat. Ezzel magyarázható vázlatossága. A most utólag hozzácsatolt jegyzetek csupán a legfontosabb újabb eredményekre hívják fel a figyelmet, és érzékeltetni kívánják a téma változatlan időszerűségét.

[2] Az egyházi intellektualizmusról és fejlődési kérdéseiről szemléletesen eleven képet nyújt Mályusz 1971. Munkája, 1934/36-ban hallgatott egyetemi előadás formájában e sorok írója ilyen irányú érdeklődésének felkeltője és első ihletője volt.

[3] A középkori világi értelmiségből legalaposabban a jogászrendet ismerjük: Bónis 1971.

[4] Nemeskürty István: *A magyar szépprózа születése.* Bp 1963. — Benkő Loránd: *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában.* Bp 1960.

[5] A DIR erdélyi sorozatában (Seria C) eddig csak az 1350-ig terjedő időszak oklevelei jelentek meg, de mikrofilmen és másolatok formájában 1438-ig legnagyobb részt egybegyűlt az anyag.

[6] Két legfontosabb latin kódex-gyűjteményünk katalógusa: Schuller, Georg Adolf: *Die älteren Handschriftenbände des Baron Brukenthalischen Museums.* = MittBrM 3/1933. 13—31;

4/1934. 16—36; 5/1935. 43—49; 6/1936. 22—31. — Szentiványi, Robertus: *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyányanae.* Szeged 1958. Az erdélyi vonatkozású latin kódexek és a reájuk vonatkozó irodalom jegyzékének összeállítása befejezéshez közeledik.

[7] L. e kötet 25—61. lapját.

[8] A vonatkozó eredmények összefoglalása: Jakó—Manolescu 1971.

[9] Vö. Hajnal 1943 és 1954, 1959[2].

[10] A középkori Erdély készülő történeti névtárához komoly hozzájárulás Tonk Sándor összeállítása a külföldi egyetemeken tanult erdélyiekről.

[11] Az erdélyi vajdák kancelláriájára vonatkozóan l. e kötet 42—61. lapját. A hiteleshelyi kancelláriák személyzetének összeállítására, államvizsgai dolgozatként, a Babeș—Bolyai Egyetem több diákja vállalkozott. Eddig az erdélyi káptalan (Vekov Károly), a váradi káptalan (Varga Árpád) és a kolozsmonostori konvent (Sípos Gábor) működéséről és személyzetéről készült dolgozat.

[12] Ebben a vonatkozásban Kubinyi András kutatásai hoztak különösen figyelemre méltó eredményeket. Pl. Kubinyi 1968.

[13] A kérdés újszerű megközelítése: Mezey 1955.

[14] Vö. e kötet 226—244, 294—298. lapjával.

[15] Kiterjedt és elmélyült kutatásai eredményeit újszerűen összegezte Dankanits 1974.

[16] Vö. F. Csanak Dóra: *Teleki József könyvtára.* Irodalom és felvilágosodás (Szauder J. — Tarnai A. szerk.) Bp 1974. 401—443. — Dankanits 1964.

[17] L. e kötet 298—301. lapját.

[18] A possessor-bejegyzések összegyűjtése a legfontosabb erdélyi könyvtárakban, kéziratos formában, lényegében befejeződött.

[19] Köleséri Sámuel (1663—1732) érdekes levelezése kéziratban. Vö. Jakó: *A XVIII. század eleji román művelődési élet és a korai német felvilágosodás kapcsolatai Köleséri Sámuel levelezésének tükrében.* = NyIrK 13/1969. 55—66.

[20] Az ilyen kapcsolatok felől jó tájékoztatást nyújtanak a külföldön járt diákok peregrinációs albumaiban olvasható bejegyzések. Vö. Jakó: *Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma.* = AcLitH 10—11/1971. 59—72.

[21] Ilyen irányú vizsgálódásokra kívánt ösztönözni Jakó: *Az otthon és művészete a XVI—XVII. századi Kolozsváron.* KLEkv 361—393.

[22] Erre tettünk kísérletet az enyedi kollégiummal kapcsolatos kéziratos munkánkban.

[23] A külföldi egyetemjárás reformáció előtti szakaszát Tonk Sándor dolgozta fel.

[24] Vö. Turóczi-Trostler József: *Magyar cartesiánusok:* Magyar irodalom—világirodalom. I. Bp 1961. 173—216.

[25] Huttmann Arnold Honterus brassói iskolája, Jakó Zsigmond az enyedi, Bura László a szatmárnémeti és Albert Dávid a székelyudvarhelyi kollégium régi anyakönyveit készítette elő kiadásra és dolgozta fel társadalomtörténeti szempontból.

[26] Ide kapcsolódnak Trócsányi Zsolt befejezés előtt álló kutatásai a fejedelmi központi hatóságok személyzetét illetően és Spielmann Mihály most induló vizsgálódásai a Habsburg-kori Erdély politikai vezetőrétege társadalomtörténeti elemzésére.

[27] Ebben a tekintetben alapvető előmunkálat: RMNy 1971.

[28] Mindezek bővebb kifejtését l. e kötet 31—35. lapján.

[29] Mályusz 1971. 35—58. — Mezey 1968. 29—46.

[30] Mályusz: *A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog.* Értk 9. Bp 1958. 75—84, 123—131.

[31] Uo. 104—110.

[32] Vö. Mályusz 1971. 88—107.

[33] MIT I. Bp 1964. 418—419 (Klaniczay Tibor).

[34] Id. Nagy Géza: *Társadalmi ellentétek a régi erdélyi református egyházban.* = EM 47/1942. 511—513. — Schuller, Richard: *Der evangelisch-sächsische Pfarrer in seiner kulturgeschichtlichen Bedeutung.* Schässburg 1930. 199.

[35] Teutsch 1921. I. 439, 455—457.

[36] Rugonfalvi Kiss István: *Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor alatt.* = Theológiai Szemle 12/1936. 283—301. — Váró Ferenc: *Bethlen Gábor nemesítő iskolája.* = EM 20/1903. 233—246. — Tarnóc Márton: *Bethlen Gábor művelődéspolitikája.* = H 17/1971. 331—343.

[37] Teutsch 1921. I. 521. — Schuller, Richard: *i.m.* 27—28, 261. — Benda Kálmán: *A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára.* = H 17/1971. 322—329.

[38] Jakó 1974. 35—44, 77—80.

[39] Jakó — Manolescu 1971. 72—78.

[40] Bónis 1971. 11—15.

[41] Mészáros 1972. 45—52.
[42] Mályusz 1971. 361—377. — MIT I. 383—387 (Varjas Béla).
[43] Vö. Kubinyi 1957. 25—49. — Uő.: *A királyi kincstartók oklevéladó működése...* = LvtK 28/1958. 35—58.
[44] Vö. Pécsi 1938. 42—51.
[45] Mészáros István: *Népoktatásunk 1553—1777 között.* Bp 1972. — MIT I. 515—517 (Varjas Béla).
[46] MIT I. 412—415 (Klaniczay Tibor); 482—489 (Pirnát Antal).
[47] Ebben a tekintetben pontosabb, számszerű adatok várhatók Trócsányi Zsolt fentebb, a 26. sz. jegyzetben, említett kutatásaitól.
[48] Vö. Pirnát 1971. 371—377, 382, 391. — Szabó 1974.
[49] Vö. Klaniczay: *A magyar reneszánszkutatás másfél évtizede:* A múlt nagy korszakai. Bp 1973. 123—165.
[50] Az újkori erdélyi értelmiség XVIII—XIX. századi történetére vonatkozóan Benkő Samu: *Sorsformáló értelem.* B 1971; Uő.: *Az erdélyi műszaki és gazdasági értelmiség kialakulásának kérdéséről.* Tanulmányok az erdélyi kapitalizmus kezdeteiről. B 1956. 97—140.

A LAIKUS ÍRÁSBELISÉG KEZDETEI A KÖZÉPKORI ERDÉLYBEN

Megjelent a *Levéltári Híradó* 6/1956. 2—3. sz. 14—27. lapján. Francia nyelvű változata: *Les debuts de l'écriture dans les couches laiques de la société féodale en Transylvanie.* Nouvelles études d'histoire, présentées au Xe Congres des Sciences Historiques, Rome 1955. B 1955. 209—223. Román nyelvű változata: *Începuturile scrisului în păturile laice din Transilvania medievală.* = Studii şi cercetări de istorie (Cluj) 7/1956. 81—102.

[1] Hajnal István szemlélete alábbi munkáiból ismerhető meg: *Írástörténet az írásbeliség felújulása koráből.* Bp 1921; *Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés.* Károlyi Ekv Bp 1933. 183—213; *Le rôle social de l'écriture et l'évolution européenne.* = Revue de l'Institut de Sociologie Solvay (Bruxelles) 1934. 1—2. sz.; *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről.* = Sz 76/1942. 1—42, 132—165; Vö. Szilágyi Loránd: *Összehasonlító írástörténet.* = Sz 77/1943. 228—244. és Komjáthy, Miklós: *István Hajnal (1892—1956).* = Scr 11/1957. 28—30. — Ljubljinszkájá, A. D.: *Látinszkájá páleografijá.* Moszkva 1969. — Prou, Maurice: *Manuel de paléographie latine et française.* Paris 1924. — Andreescu, Constantin I.: *Manual de paleografie latină.* Bucureşti—Iaşi 1939. — Thompson, Edward Maunde: *An Introduction to Greek and Latin Palaeography.* Oxford 1912. — Steffens, Franz: *Lateinische Paläographie.* Berlin—Leipzig 1964[3].
[2] Vö. Szilágyi Loránd: *Oklevéltan és általános történet.* Szentpétery Ekv Bp 1938. 454—474. — Jakó, Zsigmond: *Concepţia modernă a paleografiei şi aplicarea ei în cercetările de paleografie latină din ţara noastră.* = RArh 8/1965. 1. sz. 23—26. — Uő.: *Dezvoltarea problematicei şi a metodelor de cercetări paleografice latine.* = RArh 9/1966. 1. sz. 47—62.
[3] Sz 88/1954. 158—159 (Hajnal István). Vö. Jakó — Manolescu 1971. 17—18.
[4] Hajnal: *Írásbeliség* 186.
[5] Az itt következő fejtegetésekben a laikusok írástudásának kialakulási folyamatát elsősorban erdélyi adatokkal igyekeztem megvilágítani. Néhány esetben azonban az Erdélyre vonatkozó források hiányosságai következtében kénytelen voltam eltérni ettől az alapelvtől és azonos fejlődésű szomszéd területekkel kapcsolatos adatokkal kitölteni az űrt.
[6] Mezey László: *A latin írás... történetéből.* = MKvSz 82/1966. 285—287.
[7] Guoth Kálmán: *Az okleveles bizonyítás kifejlődése...* Bp 1936. 32—48.
[8] Hajnal: *Írástörténet* 46—66, 95—101. — Összehasonlító fényképek: Hajnal 1943. és 1959.
[9] Hajnal: *Írástörténet* 67—71.
[10] Szentpétery Imre: *Magyar oklevéltan.* Bp 1930. 64—65. — Szilágyi: *i.m.* = Sz 77/1943. 233—234. — Mezey: *i.m.* 287—296.
[11] Fináczy Ernő: *A középkori nevelés története.* Bp 1914. 189—191. — Mezey: *i.m.*, 8—9. — Makkai — Mezey 1960. 5—20, 37—79, 309—312. — Kovachich, Martinus Georgius: *Formulae solennes styli.* Pesthini 1799. 134.
[12] Békefi Remig: *A káptalani iskolák...* Bp 1910. 162.
[13] Batthyány, Ignatius: *Leges ecclesiasticae...* Claudiopoli 1827. II. 444.
[14] MonVat Ser. I. Tom. II. 282.
[15] Békefi: *i.m.* 319. — Mályusz 1971. 366—367.
[16] Miklósy Zoltán: *Hiteles hely és iskola a középkorban.* = LvtK 18—19/1940—1. 172. — Bónis György: *Az Ars Notaria mint retorikai és jogi tankönyv.* = Fközl. 9/1963. 380. — Uő.: *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában.* Értk 63. Bp 1972. —

Mezey László: *Ország egyetem nélkül.* A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből, 1367—1967. Pécs 1968. 76—77.

[17] Békefi: *i.m.* 483—484, 491—492. — Uő.: *A népoktatás története.* Bp 1906. 21—22, 289, 362, 369—370, 376—377. — MonVat Ser. I. Tom. II. 282. — Mezey 1968 = AcLit 35—39.

[18] VerArch 10/1873. 352 (Gustav Seiwert). — Batthyány: *i.m.* III. 398. — Teutsch 1921. I. 138—140. — Békefi: *Népoktatás* 26—41, 47. — Mészáros 1972. 31—44.

[19] Kolozsvár, 1405: Caspar scholasticus ac notarius civitatis; — 1409: Caspar rector scholarum et notarius civitatis. Ub III. 382, 480.

[20] 1521-ből való adat szerint a Beszterce-vidéki szász falvak gerébjei közül többen járatlanok lévén az írásban és számolásban (nos in calculatione et scribendo simus indocti, non intelligentes quid ponitur, vel quid agatur), az év végi hivatalos elszámolásukhoz a besztercei bírótól kértek segítséget (dominatio vestra velit nobis unum ex civibus vel duos concedere, qui rationem ponant). A városbíró aztán egy közjegyzőt és egy szabómestert küldött ki, mint akik járatosak a számolásban (Michaelem sartorem, iuratum civem, et Blasium Schowago notarium publicum, qui bene in arte calculandi sunt instructi). Schuller, Richard: *Wolfgang Forster.* Programm des ev. Gymnasiums A. B. in Schässburg für 1889/90. 35.

[21] Müller, Friedrich: *Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen.* Hstadt 1864. — Wolf, Hans: *Zur Geschichte der deutschen Schriftsprache in Siebenbürgen.* Festgabe der Stadt Schässburg 1891. — Schullerus, Adolf: *Prolegomena zu einer Geschichte der deutschen Schriftsprache* ... = VerArch 34/1907. 408—425.

[22] Mályusz Elemér: *A mezővárosi fejlődés.* Tanulmányok a parasztság történetéhez ... Bp 1953. 148—149. — Mészáros 1972. 316—317.

[23] L. a kolozsvári magyar szabó céh levéltárában fennmaradt 1561. április 18-i és május 23-i remekbe készült oklevelét, melyeket az AkTLvt őriz, valamint Kolozsvár város általa vezetett jegyző- és számadáskönyveit a KvÁLvt-ban.

[24] DIR C. veacul XIV. III. 569. — Ub I. 452, 464. — Békefi: *Káptalani iskolák* 497, 499, 502—503, 505, 510, 514. — Brandsch, Heinz: *Die siebenbürgischen sächsischen Dorfschulen* ... = VerArch 44/1928. 480—502. — Uő.: *Die rechtliche Lage der siebenbürgisch-deutschen Schule* ... = DF 1/1942. 153—159.

[25] A scolaris munkakörével kapcsolatos irodalomból l. Auner, Michael: *Scolaris, scholasticus und rector scholarum.* = Kbl 36/1913. 45—57. — Vö. Müller, Georg Eduard: *Der sächsische Dorfschulmeister und Dorfnotär* ... = SbVjh 57/1934. 31—38. — Békefi: *Népoktatás* 25. — Uő.: *Káptalani iskolák* 290—297.

[26] A plebános mellett működő scolaris alkalmazásának jogát, legalábbis a szabad szász falvakban, a parasztkommunitás magának követelte. Ezért tilalmazták az erdélyi püspökök 1438-tól kezdődően több ízben is, hogy a gyülekezet a plebános akarata ellenére fogadott scolarist tarthasson magának. Vö. Békefi: *Népoktatás* 260. — Teutsch, Georg Daniel: *Ueber die ältesten Schulanfängen in Hermannstadt.* = VerArch 9/1872. 226—227. — Schuller, Georg Adolf: *Ein Blick in das kirchliche Leben einer sächsischen Landgemeinde* ... Teutsch-Festschrift. Hstadt 1922. 36—38.

[27] „Paraszt deák"-nak az olyan alacsonyabb iskolázottságú írástudót hívták, aki már csak a nép nyelvén fogalmazott, latinul azonban nem, illetve rendkívül hibásan. „Magyar deák"-nak a moldvai és havasalföldi vajdák, a szász városok, valamint a török hatóságok magyar nyelvű levelezését lebonyolító írástudókat nevezték. „Török deák" viszont az erdélyi és magyar hatóságok török fordítóinak, tolmácsainak volt a neve. Vö. Takács Sándor: *A magyar és a török íródeákok.* Rajzok a török világból. Bp 1915. 19—30. — Istványi 1934. 28—47.

[28] Hasonmások: Jakó, Sigismund: *Paleografia latină cu referire la Transilvania.* DIR Introducere, I. B 1956. 231—279. — Uő.: *Az oklevélírások fejlődése Erdélyben a XII—XV. században.* = LvtH 8/1958. 1—2. sz. 123—162. — Jakó — Manolescu 1971 (Album).

[29] Pl. egyik szebeni céh jegyzőkönyvét 1449-ben iparos-ember vezette. Békefi: *Népoktatás* 208.

[30] Elekes Lajos: *A központosító politika* ... = Sz 89/1955. 27—30. — Kardos 1955. 150—201. — Uő.: *Zentralisierung und Humanismus* ... La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie. Bp 1963. 397—414. — Bónis 1971. 219—309.

[31] Az írásos munka újszerűségére utal a XV. századi besztercei latin—magyar szójegyzéket összeállító György deák kedves megjegyzése a kézirat végén: Qui nescit scribere, nullum putat esse laborem. Tres digiti scribunt, totum corpusque laborat. Finály Henrik: *A besztercei szószedet.* Bp 1892. 6.

[32] Barta István: *Középkorvégi szellemi művelődésünk és a külföldi egyetemek.* Regnum 1937. 108. — Teutsch 1921. I. 132—135.

[33] *CJH* 1514. évi XXIV. tc. — Vö. Fügedi Erik: *A XV. századi magyar püspökök.* = TSz 8/1965. 481—482.

[34] Fraknói Vilmos: *Erdődi Bakócz Tamás élete.* Bp 1889. 6. — Tóth-Szabó Pál: *Szatmári György primás, 1457—1524.* Bp 1906. 16, 189—190. — Horváth 1935. 195—197.

[35] Fraknói: *Vitéz János esztergomi érsek élete.* Bp 1879. 61—80. — Kardos 1955. 111—114.

[36] Mályusz 1971. 193—200.

[37] Uo. 196. — Horváth 1935. 182. — Bunyitay 1883. I. 356—365.

[38] Bónis 1971. 219—245, 309—333. — Mályusz 1971. 185—209. — Horváth 1935. 180—190.

[39] Szekfű Gyula: *Serviensek és familiariusok.* Értk XXIII/3. Bp 1912. 86—110. — Mályusz Elemér: *A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbériség és rendiség problémája.* Mátyás király Ekv. I. Bp [1940]. 318—331. — Kubinyi 1957. 26—36. — Kubinyi 1968. 209—212.

[40] L. e kötet 51—58. lapját.

[41] Mészáros 1972. 45—52. — Kardos Tibor: *Deákműveltség...* = Sz 73/1939, 468—469.

[42] A becses oktatástörténeti emlék modern feldolgozását nyújtja: Mészáros 1972.

[43] Kovachich: *i.m.* VIII—XXVIII. — Kardos: *i.m.* = Sz 1939. 469—474. — Bónis György: *Uzsai János Ars Notariája.* = FKözl 7/1961. 229—260. — Uő.: *Az Ars Notaria* = FKözl 9/1963. 373—388. — Kardos 1955. 284—285.

[44] Kovachich: *i.m.* XXIII. — Bónis: *Magyi János formuláskönyve és a gyakorlati jogtanítás.* A pécsi egyetem története. Pécs 1967. 225—258. — Vö. Kardos: *A magyar humanizmus kérdései.* = ANyIrOKözl 4/1953. 215.

[45] Békefi: *Káptalani iskolák* 507. — Kardos: *i.m.* = Sz 73/1939. 487.

[46] Békefi: *Népoktatás* 123, 160, 162, 164. — Uő.: *Káptalani iskolák* 315—318, 337—343. — Brandsch: *i.m.* = VerArch 44/1928. 460, 480—502. — Teutsch 1921. I. 132, 134. — Schuller, Georg Adolf: *i.m.* 31—40. — VerArch 11/1874. 373—378 (Gustav Seiwert). — Mályusz 1971. 327—329.

[47] Kardos: *i.m.* = ANyIrOKözl 4/1953. 163—164. — Kniezsa 1952. 144—162. — Cartojan 1940. 47—49. — ILitR. I. 298—306.

[48] Szűcs 1972. 248—255. — Uő. 1974. 409—426. — Barta Gábor — Fekete Nagy Antal: *Parasztháború 1514-ben.* Bp 1973. 269—287.

[49] Ivánka Endre: *Iskolázás és népművelés.* Magyar Művelődéstörténet. II. Bp é.n. 433—439. — Müller, Friedrich: *Die Inkunabeln der Hermannstädter Kapellenbibliothek* = VerArch 14/1878. 293—385, 489—543. — Teutsch 1921. I. 142—144. — Mályusz 1971. 329—335.

[50] Ivánka Endre: *Két... plébániai könyvtár a XV. században.* = Sz 72/1938. 146—147, 156, 165—166, 329, 331—332.

[51] Teutsch 1921. I. 133. — Békefi: *Népoktatás* 49. — Ábel Jenő — Schrauf Károly: *Magyarországi tanulók külföldön.* I—IV. Bp 1890—1902. — Dankanits 1974. 89—94. — Gündisch, Gustav: *Die Bibliothek des Damasus Dürr.* = RRH 12/1973. 947—957. — Uő.: *Die Bibliothek des Sachsengrafen Albert Huet, 1537—1607.* = Kbl 4/1974. 32—51.

[52] A városi humanizmust illető kutatások eredményeiből: Schuller, Hermann: *Südostdeutscher Humanismus im 16. Jahrhundert.* = DF 3/1944. 218—247. — Klaniczay Tibor: *A magyar irodalom reneszánsz korszaka:* Reneszánsz és barokk. Bp 1961. 7—38. — Jakó Zsigmond: *Az otthon és művészete a XVI—XVII. századi Kolozsváron. Szempontok reneszánszkori művelődésünk kutatásához.* KLEkv 361—393. — Jelentősebb kereskedőkre és bányavállalkozókra: Schuller, Richard: *i.m.* 5—41. — Uő.: *Andreas Beuchel.* = VerArch 23/1890. 5—71. — Gündisch, Gustav: *Peter Haller Bürgermeister von Hermannstadt und Sachsengraf.* = DF 3/1944. 43—102. — Uő.: *Haller Péter gazdasági vállalkozásai.* = EM 52/1947. 18—29.

[53] Istványi 1934. 28—63. — Albu, Nicolae: *Istoria învățămîntului românesc din Transilvania pînă la 1800.* Blaj 1944. 7—29. — Schullerus: *i.m.* = VerArch 34/1907. 408—425. — Jakó — Manolescu 1971. 73—78.

[54] Jakó — Manolescu 1971. 8—9. — Vö. Ciurea, Dumitru: *Le scritture latine nei paesi romeni. Saggio di paleografia e di diplomatica.* = EphDRom 9/1940. 181—241.

[55] Sz 88/1954. 158—159 (Hajnal István).

RŐDI CSEH ISTVÁN, AZ ANYANYELVŰ ÍRÁSBELISÉG EGYIK ERDÉLYI ÚTTÖRŐJE

Megjelent, hasonmás kíséretében, a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 5/1962. 184—187. lapján. Itt némileg bővített szöveggel kerül közlésre.

[1] Kelemen Lajos: *Suky István magyar menedéklevele 1508-ból.* = EM 28/1912. 257—264 (hasonmással).
[2] Wass lvt. 1521. I. 31.
[3] Csánki 1913. 453—456.
[4] Uo. 454.
[5] Goldenberg 1954. passim. — Pascu 1974. 102—124.
[6] Csánki 1913. 455.
[7] Jakó, Sigismund: *Inceputurile scrisului în păturile laice din Transilvania medievală.* = SCIst 7/1956. 81—99. — L. e kötet 32—34. lapját.
[8] Kádár József — Tagányi Károly: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája.* VI. Dés 1903. 331.
[9] Szeredai, Antonius: *Series antiquorum et recentium episcoporum Transilvaniae.* Albae Carolinae 1790. 179.
[10] Bónis 1971. 11—15.
[11] Szabó T. Attila: *Cheh István deák nyelvéhez:* A szó és az ember. B 1971. 485.
[12] Istványi 1934. 14—27, 64—89. — Papp László: *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában.* Bp 1961. passim. — Fábián István: *Széphistóriáink és a deákok.* = FKözl 5/1959. 85—104, 265—293.
[13] Vö. Szabó 1959. 50—51. — Zolnai Gyula: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig.* Bp 1894. 39—42.
[14] Szabó T. Attila: *i.m.* 480—494.
[15] Kniezsa 1952. 11—15. — Molnár József: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között.* Bp. 1963. 104—126, 295—303, 338.
[16] Szabó T. Attila: *i.m.* 493.
[17] Fényképről készített másolatomat az eredetivel Maksay Ferenc (Bp) volt szíves összevetni.
[18] Nyilvánvaló tollhiba *germekevel* helyett.
[19] Bizonytalan olvasat. Kb. 3—4 betű kiszakadt.
[20—22] Bizonytalan olvasat a papír szakadása következtében.
[23] Kb. 5 cm kiszakadt.
[24] Kb. 3 cm kiszakadt, illetve nedvesség miatt olvashatatlanul kifakult.
[25] Kb. 2,5 cm a fenti okokból olvashatatlan.
[26] A fentebb említett Nyilas Gáspárnéról van szó.
[27] Kb. 2 cm a fenti okokból olvashatatlan.
[28] Kb. 1,5 cm kiszakadt. Valószínű kiegészítése: *forditsa.*
[29—31] Kb. 0,5 cm kiszakadt, illetve olvashatatlanná vált.
[32—37] Kb. 1 cm kiszakadt, illetve olvashatatlan, ezért a kiegészítések hozzávetőlegesek.

AZ ERDÉLYI VAJDAI KANCELLÁRIA SZERVEZETE A XVI. SZÁZAD ELEJÉN

Megjelent az *Erdélyi Múzeum* Kelemen Lajos hetvenedik születésnapjára kiadott számában (52/1947. 50—80) és az Erdélyi Tudományos Füzetek 202. számaként. Itt némileg rövidített szöveggel jelenik meg. Román nyelvű változata, *Organizarea cancelariei voevodale ardelene la începutul secolului al XVI-lea* címmel, a *Hrisovul* 6/1946. 111—148. lapján, két hasonmás kíséretében jelent meg.

[1] A vajdai intézmény szervezetével foglalkozó irodalomból: Farczády Elek: *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltatási hatásköre az első erdélyi unio, 1437, előtt.* Bp 1912. — Pascu 1972. I. 66—68, 98—103, 227—252.
[2] A vajdai kancellária kialakulására: Janits 1940. — Pall 1960. 267—277.
[3] Pall 1957. 391—402.
[4] A kolozsmonostori konventnek a vajdai közgyűlések (congregatio) alkalmával végzett munkája is a vajdai írásszerv tehermentesítését szolgálta (Vö. Janits 1940. 35, 37, 43). Amióta szervezete kialakult, a vajdai kancellária egyre többet vett magára ezekből a hiteleshelyi teendőkből.

[5] A vajdai és a későbbi fejedelmi kancellária szervezetének és gyakorlatának összefüggésére: Pécsi 1938. 6—32.

[6] Janits 1940. 63.

[7] Uo. 62—63.

[8] Uo. 66. — Kemény lvt. Mfva. 1493. VIII. 4. — Jósika hitb. lvt. 1500. I. 20. — KmLvt B. 305. — Bónis 1971. 358, 371. — A XIV. századi vajdai familiariusok protonotariuskodására: Uo. 76—80.

[9] Amlacher, Albert: *Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und des Stuhles Broos.* Hstadt 1879. 61—62.

[10] Bizonyára ezzel magyarázható Janits érdekes megfigyelése (1940. 37), hogy a vajdai törvényszékek gyakorlata hajszálpontosan követi az udvari bíróságok szokásait. Ha ott valami ügyviteli változás következett be, itt is mindjárt alkalmazkodtak hozzá.

[11] Janits 1940. 66. — A következő példák alapján valószínűbb, hogy Thuróczi is csak mint jegyző vett részt a vajdai ítélőszéken. Arra ugyanis, hogy udvari kancelláriák notariusai Erdélyben protonotariusként működhettek volna, egyetlenegy adat sem ismeretes. Az ítélőmesterek lehozatalára éppen a jogi tudás, gyakorlat és tekintély miatt lehetett szükség. — Thuróczi pályafutására: Mályusz 1967. 81—100. és Bónis 1971. 270—272. — Magyi alvajdaságára: SzOkl VIII. 192. és Bónis 1971. 356—357.

[12] „... magister Petrus de Komlos curie regie et styli nostri vayvodalis notarius..." TelOkl II. 327. és Bónis 1971. 331—333, 411. — „...Franciscus Orozy curie regie et sedis nostre iudiciarie notarius..." Suky lvt. 1514. I. 18. és Bónis 1971. 406, 411.

[13] Janits 1940. 56—57.

[14] Fraknói Vilmos: *Werbőczy István életrajza.* Bp 1899. 32—33, 50.

[15] Uo. 102.

[16] Uo. 106.

[17] Wass lvt. 1511. XI. 10, 1512. VI. 24 és VII. 8. Ilyen irányú munkássága annyira beleilleszkedik a kancellária gyakorlatába, hogy Pécsi (1938. 12.) joggal tarthatta őt is notariusnak.

[18] Hivatali pályájának főbb állomásaira vonatkozóan: Kaszák József: *Thuróczy János élete és krónikája.* Bp 1906. 10—11. és Bónis 1971. 341—342, 365.

[19] Janitsnak az a határozott állítása (1940. 66.), hogy a vajdának Mohács előtt egyszerre két protonotariusa volt, Pécsinek egy téves olvasatán alapszik (1938. 9. 14. sz. jegyzetben). Az idézett oklevél (Iktári Bethlen lvt. Fasc. 304. Nr. 32.) kancelláriai jegyzetében ugyanis teljes biztonsággal olvashatóan nem *protonotario,* hanem *secretario* áll. Pécsi tévedése különben Barcsai és Kőrösi alábbi életrajzi adataiból is világosan kiderül.

[20] Janits 1940. 65, 73—74.

[21] Dl. 26818.

[22] SzOkl I. 342.

[23] Rechnungen 494. — TTár 1907. 106 (Magyari Károly).

[24] Dl. 27251, 27405. — Bónis 1971. 371.

[25] Wass lvt. 1506. X. 1. — ErdKáptLvt B. 1071/1502. III. 8.

[26] Iktári Bethlen lvt. Fasc. 107. Nr. 1. — Wass lvt. 1512. V. 9, 1514. II. 1.

[27] Wass lvt. 1516. VI. 11.

[28] Janits 1940. 65 (42. sz. jegyzet).

[29] Ekkor veszik ugyanis fel a kancelláriába notariusnak Szucsáki Ambrust, hihetőleg éppen az előlépő Kőrösi helyébe (TelOkl II. 446).

[30] Iktári Bethlen lvt. Fasc. 149. Nr. 7. — Quellen I. 443.

[31] Iktári Bethlen lvt. Fasc. 304. Nr. 32.

[32] ErdKáptLvt B. 848 (1527. IV. 9). — Fógel József: *II. Lajos udvara.* Bp 1917. 58.

[33] ErdKáptLvt B. 484, 486, 1534. — Quellen II. 424. — Nevére vonatkozóan: SzOkl. III. 253. — Pécsi 1938. 20.

[34] Janits 1940. 65, 74.

[35] Szentgyörgyi vajda magántitkáráról, Nádasdi Sárközi (néha Erchy) Albert magisterről 1504-től kezdődően egészen élete végéig meglehetősen sok adat maradt fenn. Az egyszerű sorból származó, de tanult tisztviselő egész pályáját, jelentős vagyonszerzéseit éppen Szentgyörgyi pártfogásának és az oldalán szerzett összeköttetéseknek köszönhette. 1510-ben a vajda közbenjárására nemességet nyert. 1519-ben fiscalis director lett. E mellé 1522-ben ítélőmesterséget is kapott. L. Sárközy Imre: *A Nádasdi Sárközy család.* = T 1906. 28—33. — Bónis 1971. 375, 378.

[36] Pécsi hibás olvasata (1938. 10.) alapján Janits Barcsai címét *cancellariae secretarius*nak tudja (58). A kérdéses oklevelek eredetijében azonban az illető részek így hangzanak: *secretarii cancellarii nostri* (Iktári Bethlen lvt. Fasc. 20. Nr. 37.), *secretarii cancellarii eiusdem wayuode* (Dl. 27591—3).

[37] Janits egyébként kitűnő dolgozatának komoly hiányossága, hogy a vajdának csupán igazságszolgáltató működésével foglalkozik. A kép teljességéhez, a vajdai kormányzati szervezet egész működésének megismertetéséhez nélkülözhetetlennek véljük a vajdai közigazgatás feltárását. Csak a két funkció egymás melletti ábrázolása esetén adható végleges válasz a szervezet fejlődési problémáira.

[38] Teutsch, Friedrich: *Die „Unionen" ... in Siebenbürgen bis 1542.* = VerArch 12/1874. 99—102.

[39] Szilágyi Loránd: *A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban, 1458—1526.* = T 1930. 47—48. — Uő.: *A királyi secretariusok intézménye és az újkori ... állam.* Domanovszky Ekv. Bp 1937. 547—561.

[40] Janits 1940. 74.

[41] TTár 1907. 106 (Magyari Károly).

[42] MTTár 23/1877. 127 (Fraknói Vilmos).

[43] Rechnungen 508, 512, 516. — Az ítélőmesteri ügykörre vonatkozóan változatos és gazdag adatokkal szolgál Bónis 1971. 379—398.

[44] Rechnungen 518—522.

[45] Uo. 529.

[46] „... propter certas litteras ..." Uo. 526.

[47] „... ratione suorum servitiorum in litteris expediendis pro necessitate septem sedium ..." Uo. 494.

[48] „ratione iudiciariae super Peterfalua emanatae et ratione aliorum servitiorum ..." Uo. 528—529.

[49] „... ratione litterarum ad negotia dominorum extradatarum et aliorum servitiorum ..." Uo. 525.

[50] Beszterce lvt. B. 761, 764, 825, 842, 845.

[51] Quellen I. 443. — Beszterce lvt. B. 841 (1525. IX. 27). — Amikor egy ilyen ügyet nem ő referál, Körösi szükségesnek látja saját kezűleg rávezetni az oklevélre a referens nevét. Egyébként ezt az általa intézett ügyekben nem teszi (Iktári Bethlen lvt. Fasc. 20. Nr. 8).

[52] Az erdélyi szóhasználatban a *scriba* és a *notarius* ugyanazt a rangot jelezte. Következetlen használatának tehát semmi jelentősége nincsen.

[53] Suky lvt. 1517. X. 31, 1525. VIII. 5, 13, IX. 4, X. 11. — Iktári Bethlen lvt. Fasc. 20. Nr. 9, 48.

[54] Minthogy az alvajdáknak sohasem volt külön kancelláriájuk, ilyen értelemben nevezhették a szászok pl. Szucsáki Ambrust alvajdai notariusnak (Quellen I. 359, 362, 367—368, 451).

[55] Pécsi 1938. 40.

[56] Dl. 27221. — Rechnungen 213, 239.

[57] Kádár — Tagányi: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája.* IV. Dés 1901. 235.

[58] Uo. 234—236.

[59] TelOkl II. 226, 298. — Nem valószínű, hogy az a László nevű vajdai notarius, akit 1504-ben említenek, Kecsetivel azonos lenne (Rechnungen 314).

[60] Janits 1940. 64. — KmLvt B. 284 (Az egész oklevél Szilvási kezeírása!).

[61] Kádár—Tagányi: *i.m.* IV. 252.

[62] Rechnungen 191, 213, 239.

[63] BánfOkl II. 506.

[64] BánfOkl II. 521—530. — Schuller, Friedrich: *Urkundliche Beiträge ...* = VerArch 26/1894. 253—256.

[65] A falu és birtokos családjai történetére vonatkozóan l. Csánki 1913. 416—417.

[66] BánfOkl II. 44. — Dl. 27031.

[67] Dl. 26939.

[68] TelOkl II. 219—220.

[69] BánfOkl II. 347.

[70] TelOkl II. 224, 234.

[71] ErdKáptLvt B. 1071.

[72] Dl. 27092, 26474. — Iktári Bethlen lvt. Fasc. 48. Nr. 1.

[73] Rechnungen 463, 478, 484. — Dl. 27235.

[74] Dl. 27268. — Szabó T. Attila: *Kalotaszeg helynevei.* I. Kvár 1942. 182, 255.

[75] Kiss Bálint: *A Barcsay család.* = T 1894. 69, 138, 177.

[76] Dl. 27591, 27593, 29615, 29914. — Iktári Bethlen lvt. Fasc. 20. Nr. 37, 42. A hozzá közel állók élete végén is Dévaynak nevezték. Vö. TTár 1888. 799 (Barabás Samu)

[77] Iktári Bethlen lvt. Fasc. 20. Nr. 42.

[78] Mályusz 1940. 325.

[79] T 1934. 23—25 (Iványi Béla); 1936. 35—36 (Iványi). — Fejérpataky László — Áldásy Antal: *Magyar címeres emlékek.* III. Bp 1926. 57—62.
[80] Dl. 27075, 36398 (pag. 160—161, nr. 1. — 1493).
[81] Dl. 26938, 28877, 36398 (pag. 212, nr. 1. — 1495).
[82] Dl. 29914.
[83] Wass lvt. 1516. X. 11.
[84] Iktári Bethlen lvt. Fasc. 304. Nr. 7, 116. — Wass lvt. 1516. X. 11.
[85] Kemény József: *Diplomatarium Transilvanicum.* IV. 180. (Ms) — Bónis 1971. 371 (111. sz. jegyzet).
[86] Iktári Bethlen lvt. Fasc. 284. Nr. 5; Fasc. 149. Nr. 7. — ErdKáptLvt B. 439.
[87] A Mohács előtti gyűlések problémájára Mályusz Elemér (Bp) hívta fel a figyelmemet.
[88] Iktári Bethlen lvt. Fasc. 304. Nr. 7.
[89] „... in nonnullis rebus suis peragendis non solum adesse, verum etiam prodesse curavisset..." Uo. Fasc. 149. Nr. 7; Fasc. 304. Nr. 115.
[90] Uo. Fasc. 20. Nr. 8; Fasc. 327. Nr. 1.
[91] Uo. Fasc. 304. Nr. 34.
[92] Beszterce lvt. B. 916 (1526. X. 1.).
[93] ErdKáptLvt. B. 477 (1520. XI. 26). — Schuller, Friedrich: *Regesten... 1526—1540.* Hermannstädter Gymnasialprogramm 1906/7. 2.
[94] Iktári Bethlen lvt. Fasc. 327. Nr. 2.
[95] Uo. Fasc. 20. Nr. 6.
[96] Uo. Fasc. 20. Nr. 12. — Kemény: *Diplomatarii Transsilvanici Supplementum.* VI. 171—176 (Ms).
[97] Iktári Bethlen lvt. Fasc. 20. Nr. 6.
[98] Uo. Fasc. 20. Nr. 32. — Kemény: *i.m.* 203—206 (Ms).
[99] Javára történt erdélyi adomány egyetlen ismeretes, de tartós birtoklása ezen a ponton sem mutatható ki. Vö. Dl. 27130. és Kádár—Tagányi: *i.m.,* II. 231—232.
[100] Beszterce lvt. B. 586 (1514. VI. 27).
[101] Uo. 1527. IV. 10; VIII. 2; IX. 1.
[102] Nem tévesztendő össze kortársával és rokonával, Szucsáki Sándorházi (vagy csak Szucsáki, vagy csak Sándorházi) Ambrussal, Kolozs megye alispánjával. A fennmaradt adatok többsége ugyanis nem a kancelláriai jegyzőre, hanem az alispánra vonatkozik. Az adatok szétosztása e két személy között a notarius részéről meglehetős következetesen használt *literatus* cím alapján történt. Vö. Dl. 27130, 27228, 27236, 27108. — KmLvt B. 395. — ErdKáptLvt B. 883.
[103] Dl. 27268.
[104] Dl. 27115.
[105] ErdKáptLvt B. 438, 811. — TelOkl II. 319. — Suky lvt. 1517. X. 31.
[106] Iktári Bethlen lvt. Fasc. 48. Nr. 1. — TelOkl II. 368.
[107] ErdKáptLvt B. 438, 811.
[108] KmLvt B. 322 (a hátán lévő rájegyzés!).
[109] TelOkl II. 446.
[110] Quellen I. 362, 367, 451. — ErdKáptLvt B. 836.
[111] Quellen II. 115, 205.
[112] Quellen II. 339, 441. — Kemény: *Appendix Diplomatarii Transsilvanici.* IX. 190 (Ms).
[113] Pécsi 1938. 19. — TBgyűjt 1535. I. 25. — Bernát mester családnevére vonatkozóan l. Fógel: *i.m.* 25, 43. — Dl. 32064. — Bónis 1971. 324, 326.
[114] Pécsi 1938. 20 (77. sz. jegyzet).
[115] Quellen II. 404, 411. — Iktári Bethlen lvt. Fasc. 304. Nr. 5.
[116] Teljes nevét egyetlen kancelláriai jegyzet őrizte meg: „Idem magister Albertus de Zalankemen prothonotarius Transsilvanus, qui supra, manu propria." Wass lvt. 1538. V. 14. Ennek a feljegyzésnek írását összehasonlítva a Mohács előtt szereplő Albertus literatuséval, sikerült pályájának főbb állomásait tisztázni. Vö. Béldi lvt. 1528. I. 27.
[117] Veress 1905. 12.
[118] Egy nem egészen világos, de minden jel szerint 1521-ben kelt perbeli emlékeztető jegyzet teljes nevén említi Szalánkeményi Albertet (Dl. 27118).
[119] Béldi lvt. 1522. I. 27.
[120] Quellen II. 404, 411, 627—628, 633.
[121] Iktári Bethlen lvt. Fasc. 20. Nr. 43; Fasc. 125. Nr. 103; Fasc. 293. Nr. 1. — Suky lvt. 1538. V. 14.
[122] ErdKáptLvt B. 863.

[123] Janits 1940. 65 (38. sz. jegyzet). — ErdKáptLvt B. 473, 851.
[124] Quellen II. 373—374, 376—377, 547.
[125] Pécsi 1938. 20 (78—79. sz. jegyzet). — Iktári Bethlen lvt. Fasc. 17. Nr. 9; Fasc. 20. Nr. 9.
[126] Quellen II. 461, 575—576, 668. — Iktári Bethlen lvt. Fasc. 20. Nr. 43. — Ember 1946. 403. — Gündisch 1965. 1—13.
[127] Pécsi 1938. 24.
[128] Beszterce lvt. 1529. I. 11 és 16. — Iktári Bethlen lvt. Fasc. 184. Nr. 4; Fasc. 192. Nr. 16.
[129] Az oklevelekhez szükséges papírt vagy hártyát, amint még a század végén is szokásban volt, a felek természetben tartoztak beadni a kancelláriára. Vö. Quellen I. 359; II. 404, 411. — ErdKáptLvt Vegyes levelek 76. csomó (Lugos, 1598).
[130] A következő birtokokat hagyta örökül fiaira: Mezőszengyel, Mezőszakál, Kemény-telke, Ikland, Lekence, Dátos, Kapus (Torda vm.), Tótháza (Kolozs vm.), Kisbarcsa, Románbrétye, Gancaga, Kovrágy, Bacalár, Pokolvalcsal, Jóvalcsal, Árki, Bácsi (Hunyad vm.). Iktári Bethlen lvt. Fasc. 20. Nr. 23.
[131] A kolozsmonostori protocollumok és kiadványok írásának a vajdai oklevelekével való összevetése további lehetőséget ígér annak az egészen szoros kapcsolatnak a feltárására, mely Erdélyben a hiteleshelyek és a tartományi kormányzat írásbelisége között megfigyelhető. Ha ismeretes lesz a két erdélyi hiteleshely középkori működése, akkor válik teljessé a kép a fejedelemségkori írásbeliség középkori alapjairól. Ezeknek a kapcsolatoknak a tisztázása végül magyarázatot adhat az erdélyi hiteleshelyek újkori működésében megfigyelhető szokatlan vonásokra is.
[132] Rechnungen 312.
[133] Wass lvt. 1510. VIII. 11.
[134] Iktári Bethlen lvt. Fasc. 304. Nr. 107.
[135] Ember 1946. 602. — A kancelláriai személyzet műveltségéről, életkörülményeiről, munkájáról gazdagon adatolt, szemléletes képet nyújt Bónis 1971. 399—415.
[136] Pécsi 1938. 33—35.

A TOROCKÓI LEGENDA SZÜLETÉSE ÉS KRITIKÁJA

Megjelent két részletben, jegyzetek nélkül, a *Korunk* 33/1974. 1241—1246. és 34/1975. 174—182. lapján.

[1] Vö. Jakó Zsigmond: *Adatok a torockói jobbágylázadások történetéhez.* ETA V/1. Kvár 1945.
[2] *CJH. 1540—1848. évi erdélyi törvények.* Bp 1900. 396—409.
[3] *Opinio commissionis circa pecuniae in Transylvania augmentationem inclytis statibus et ordinibus humillime exhibita* című elaboratum 28. §-ban: AkTLvt Ms. Ref. I. k.
[4] ArchMTh 1. és 26/1762. sz. — Torockó lvt. 1771. V. 8. Bécs.
[5] ArchMTh 26/1776. I. 10.
[6] ArchMTh Sess. prot. 806/1772. XI. 2.
[7] ArchMTh Sess. prot. 691/1772. X. 7. — ArchMTh 142/1773. II. 18, 1077/1773. XII. 22, 51/1774. I. 10. — Torockó lvt. Fasc. 7. Nr. 3 (10490/1773. XII. 30. guberniumi számmal!).
[8] ArchMTh 26/1776. I. 10.
[9] Torda vm. lvt. 1108/1785 (az 1783. II. 25-i vallató-jegyzőkönyvben). — Torockó lvt. 1783. I. 16.
[10] Demény Imre torockói bányászgazda történeti feljegyzései a múlt század első feléből. Magántulajdonban.
[11] Torda vm. lvt. 1108/1785 (az 1783. II. 25-i vallató-jegyzőkönyvben).
[12] Jakó: *i.m.* 14.
[13] L. a 11. sz. jegyzetet.
[14] A fentiekre: Marczali Henrik: *Magyarország története II. József korában.* I—III. Bp 1881—1888. — IstRom III. 1964. 725—790. — H. Balázs Éva: *A parasztság helyzete és mozgalmai, 1780—1787. A felvilágosult abszolutizmus parasztpolitikájához.* = Sz 88/1954. 547—568.
[15] Torda vm. lvt. 4042/1774. I. 25, 4104/1774. VI. I, 6566 és 6570/1779. VIII. 5.
[16] Jakó: *i.m.* 36.
[17] Thorotzkay lvt. Fasc. XX. Nr. 4 (1782. II. 1).
[18] Uo. Fasc. XX. Nr. 2 (1782. XI. 20).

[19] Torda vm. lvt. 7893/1782. — Thorotzkay lvt. Fasc. XX. Nr. 2 (1782. XI. 2.), Nr. 4 (1782. II. 1).
[20] ArchMTh 746/1782, 1090/1784. IX. 19.
[21] Thorotzkay lvt. Fasc. XX. Nr. 4 (1782. II. 1).
[22] Torockó lvt. S.d.
[23] Torda vm. lvt. 544/1792. VI. 20.
[24] Thorotzkay lvt. Fasc. XX. Nr. 4 (1782. II. 1). — Torda vm. lvt. 5149/1776. VI. 27.
[25] Thorotzkay lvt. Fasc. XX. Nr. 4 (1782. II. 1).
[26] Torockó lvt. Fasc. 5. Nr. 1 (a megbízottak 1782. évi elszámolásában).
[27] Uo. Fasc. 5. Nr. 2 és 4 (költségelszámolásban).
[28] Uo. Fasc. 5. Nr. 1, 4, 12 (költségelszámolásban).
[29] Az alábbiakra: IstRom III. 1964. 748—776.
[30] ErdGubLvt Pol. 1643/1783. II. 10.
[31] Torockó lvt. 1782. VII. 27 (Ajtai Dávid Mihály levele Bartók Sándorhoz).
[32] Uo. Fasc. 4. Nr. 6 (1782. XII. 12).
[33] Torda vm. lvt. 7843, 7893/1782; 49/1793. — Torockó lvt. 1782. X. 23. és XI. 12.
[34] ArchMTh 954/1784. IX. 6. — Torockó lvt. Fasc. 1.
[35] Prodan, David: *Iobăgia în domeniul Băii de Arieş la 1770.* Cluj 1948. 16.
[36] Torockó lvt. Fasc. 5. Nr. 12.
[37] Uo. Fasc. 5. Nr. 2. — 1784. VI. 14 (Zongor Mihály levelében).
[38] ArchMTh 1275/1784. X. 31; 492 és 493/1785. IV. 5.
[39] Thoroczkay lvt. Fasc. XX. Nr. 13 (1786. III. 11).
[40] Rettegi 1970. 5—22.
[41] Az alábbiakra: IstRom. III. 725—742. és Marczali: *i.m.* II. 321—470, III. 36—153.
[42] Torockó lvt. Fasc. 4. Nr. 13 (pag. 12 — 1786. II. 28). — Torda vm. lvt. 577/1784. V. 18; 176 és 617/1784; 1056, 1058, 1324—6, 1354, 1927/1785. — Torda vm. lvt. Jud. 2675/1784.
[43] Torda vm. lvt. 1108/1785. — Torockó lvt. Fasc. 4. Nr. 8 (1784. VI. 18).
[44] Torockó lvt. Fasc. 4. Nr. 12.
[45] Torda vm. lvt. 2121/1787 (Torockó számadásai 1784—1786-ból. A bejegyzések alapján pontosan rekonstruálhatók a Horea-felkelés helyi eseményei). — Prodan, David: *Răscoala lui Horia în comitatele Cluj şi Turda.* = AnIIst. 7/1936—8. 250—262, 345—350, 355—356, 378—389.
[46] Thorotzkay lvt. Fasc. XX. Nr. 9.
[47] Uo. Fasc. XX. Nr. 1, 12, 13 (pag. 108, 111, 112). — Torockó lvt. Fasc. 5. Nr. 3, 12.
[48] Torockó lvt. 1786. I. 27 (Szotyori Ferenc requisitor neve alatt). — Thorotzkay lvt. Fasc. XX. Nr. 1, 9, 13.
[49] Torockó lvt. 1786. VII. 4 (Medve Mihály levele Cserei Jánoshoz).
[50] Torda vm. lvt. 2121/1787 (Torockó számadásaiban). — Torockó lvt. Fasc. 5. Nr. 3.
[51] ArchMTh 1605/1788. V. 2; 3010/1788. VIII. 4; 5074/1788. XII. 3; 89/1789. I. 10; 700/1789. II. 3.
[52] Torda vm. lvt. 2805/1786; 2076/1787. III. 27.
[53] ArchMTh 123, 855, 1215, 2325 és 2576/1789; 2443/1799. XI. 2 (Sess. prot.); 240/1800. II. 6. (Sess. prot.).
[54] Torockó lvt. 1790. V. 14. (Szabó Sámuel megbízó-levele); 1791. IV. 22. (Enyedi István agens levele Torockó közönségéhez); Fasc. 4. Nr. 13 (pag. 27—28); Fasc. 5. Nr. 12 és 16. — Torda vm. lvt. 387/1791. — Thorotzkay lvt. Fasc. XX. Nr. 13.
[55] A per teljes anyagát l. Torockó lvt. Fasc. 5. Nr. 16.
[56] Uo. pag. 91.
[57] A folyóirat 1830—1833. és 1838—1839. évfolyamában.
[58] Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása.* V. Pest 1871. 199—238. — L. Jókai Mór: *Egy az isten* (1877), Gyallay Domokos: *Vaskenyéren* (1926) és Ignácz Rózsa: *Torockói gyász* (1964) című regényét. Vö. Mikó Imre: *Egy Jókai-regényhős 1848-ban.* = Korunk 34/1975. 49—56. és Gyallay: *Egy táj tükröződése irodalmunkban.* = Irodalomtörténet 46/1958. 445—451.
[59] Fejér, Georgius: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Budae 1830. Tomus VI, volumen 1. 119—212. — Endlicher, Stephanus Ladislaus: *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana.* Sangalli 1849. 627—628. — Teutsch, Georg Daniel — Firnhaber, Friedrich: *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens.* Wien 1857. 174—176. — Hurmuzaki, 1887. I. 521—522. — Ub I. 182—184.
[60] Torockó lvt. Fasc. 5. Nr. 16 (pag. 412).

[61] L. a 10. sz. jegyzetet.
[62] Ub I. 181—182. Megjegyzendő, hogy a tordai kiváltságlevél hitelessége sem áll minden gyanú felett. Legrégibb ma ismert szövege I. Ferdinánd király 1552. évi Liber Regiusában maradt fenn. Borsa Iván (Bp) megfigyelése szerint szokatlan a megerősítési formula ismételt utalása az adományozott jogokra.
[63] Ub I. 395—396. — Vö. Fichtenau, Heinrich: *Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln.* Graz—Köln 1957. — Kurcz, Agnes: *Arenga und Narratio ungarischer Urkunden des 13. Jahrhunderts.* = MIÖG 70/1962. 323—354.
[64] Csánki 1913. 799.
[65] Bittner, Ludwig: *Das Eisenwesen in Innerberg-Eisenerz bis zur Gründung der Innerberger Hauptgewerkschaft im Jahre 1625.* = AÖG 29/1901. 461—462.
[66] Borsa Iván szíves közlése szerint III. Endre királytól 1291 első feléből kevés új adománylevél maradt. Ezek viszont kivétel nélkül az adományozottak hadi érdemeire hivatkoznak és nem tudnak semmit az áldásos békéről, melyet a torockói állítólagos kiváltságlevél emleget.
[67] Elekes Lajos: *Rendi ellentétek és kutatási problémáik a XV. századi Magyarországon.* = TSz 7/1964. 265, 271.
[68] Hóman Bálint: *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában.* Bp 1921. 37—38. — ArchMTh 746/1782.
[69] Torda vm. lvt. 2805/1786.
[70] Jakó Zsigmond: *Az Aranyos mente múltjából.* = M 24/1971. 6. sz. 7—9.
[71] SzOkl III. 1—2. Az oklevél helyes keltezésére l. Sz 1893. 47. és EM 1901. 230.
[72] Heckenast, Gustav: *Die Verbreitung des Wasserradantriebs im Eisenhüttenwesen in Ungarn.* Nouvelles Études Historiques. I. Bp 1965. 170.
[73] Hóman: *i.m.* 88, 152. — Vö. Wenzel Gusztáv: *Magyarország bányászatának kritikai története.* Bp 1880.
[74] Heckenast: *i.m.* 174.
[75] Daumas, Maurice (szerk.): *Histoire générale des techniques. I. Les origines de la civilisation technique.* Paris 1962. 468, 586 (Bertrand Gille). A hámortechnika feltűnéséről szóló legkorábbi értesülést Heckenast Gusztáv (Bp) szíves közlésének köszönhetem. — Heckenast: *i.m.* 170—173.
[76] Heckenast: *i.m.* 171.
[77] Bittner: *i.m.* 469—470.
[78] Heckenast: *i.m.* 172.
[79] Uo. 178.
[80] Bittner: *i.m.* 463.
[81] Uo. 463—466, 482, 487, 501, 509.
[82] Heckenast: *i.m.* 169.
[83] Uo.
[84] ifj. Szentpétery Imre: *A tárnoki ítélőszék kialakulása.* = Sz 68/1934. 512, 514—515.
[85] Fügedi Erik: *Mezővárosaink kialakulása a XIV. században.* = TSz 15/1972. 327, 329, 335.
[86] Wenzel Gusztáv: *Árpádkori új okmánytár.* X. Bp 1873. 210.

AZ ERDÉLYI HIVATALOK LEVÉLTÁRI UTASÍTÁSAI, 1575—1841

Megjelent, függelékében 21 levéltári utasítás eredeti szövegével, a *Revista arhivelor*-ban (1/1958. 1. sz. 34—81). Átdolgozott és bővített változata, mellékletek nélkül, magyarul itt jelenik meg először.

[1] Vö. Bittner, Ludwig: *A történetírás és a levéltártudomány.* = LvtK 20—23/1942—5. 4—28. — *Archivarbeit und Geschichtsforschung.* Berlin 1952. — Szász, Carol: *Arhivele în slujba cercetărilor de istorie a artei.* = RArh 5/1962. 1. sz. 46—69. — Panaitescu, Petre Petre — Donat, Ion: *Arhivele în sprijinul cercetărilor istorice.* = RArh 6/1963. 1. sz. 71—83.
[2] Duzinchevici, Gheorghe: *Contribuţii la tehnica întocmirii fişelor de catalog şi inventar la documentele din Transilvania.* = RArh 2/1959. 1. sz. 252—269.
[3] Vö. Varga Endre: *A proveniencia elve.* = LvtK 16/1938. 14—44. — Uő.: *Levéltárrendezés.* = LvtK 18—19/1940—1. 122—149 (a kérdés külföldi irodalmára vonatkozó gazdag utalásokkal).
[4] Timaru, Constantin: *Despre pregătirea cadrelor de specialitate în domeniul arhivisticii.* = RArh 2/1959. 1. sz. 164—174.

[5] Pl. Stoicescu, Nicolae: *Sfatul domnesc şi marii dregători din Ţara Românească şi Moldova (sec. XIV—XVII).* B 1968. — Uő.: *Dicţionar al marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova în sec. XIV—XVII.* B 1971.

[6] Sikerült példája a levéltári munka és a hivataltörténet összekapcsolásának: Trócsányi Zsolt: *Erdély kormányzata II. Rákóczi Ferenc korában.* = LvtK 26/1955. 148—187. — Uő.: *Az erdélyi központi bányaigazgatási szervezet története, 1691—1848.* Miskolc 1962. 493—514.

[7] Meisner, Heinrich Otto: *Urkunden- und Aktenlehre der Neuzeit.* Leipzig 1952. Magyar fordítása: *Újkori oklevél- és irattan.* Bp 1954.

[8] Erdély középkori hivatalszervezetére vonatkozóan: Janits 1940. — Jakó Zsigmond: *Az erdélyi vajdai kancellária szervezete a XVI. század elején* c. dolgozat e kötetben. — Pécsi 1938. — Bíró Vencel: *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése, 1542—1690.* Kvár 1917. — Ember 1946. — Connert János: *A székelyek alkotmányának históriája.* Székelyudvarhely 1906. — Müller, Georg Eduard: *Stühle und Distrikte... 1141—1876.* Hstadt 1941.

[9] EOE III. 204; IV. 122.

[10] EOE X. 279 (1640).

[11] A vármegyei levéltárak alakulására vonatkozóan: Istványi Géza: *A megyei levéltárak első nyomai a XIV. században.* = LvtK 15/1937. 245—249. — Főglein Antal: *A vármegyei notárius.* = LvtK 14/1936. 149—171. — Uő.: *A vármegyei jegyzőkönyv.* = LvtK 16/1938. 142—167.

[12] Vö. Pálffy Ilona: *Városi levéltáraink kezdetei.* = LvtK 18—19/1940—1. 351—379. — Kiss András: *Kolozsvár levéltára rendjének fejlődése a XIV. századtól a XVIII. század végéig.* KLEkv 416—435.

[13] Vö. Duzinchevici, Gheorghe: *Un vechi inventar de arhiva, Pomarius, 1546.* = RArh 1/1958. 1. sz. 257—262. — Nussbächer, Gernot: *Din activitatea arhivistica a lui Christian Pomarius.* = RArh 8/1965. 2. sz. 169—180. — Uő.: *Contribuţii la istoricul arhivei Bistriţei in secolele XVI—XX.* = RArh 32/1970. 1. sz. 5—22.

[14] A Habsburg-uralom alatti Erdély hivatalszervezetéről készített alábbi vázlatunk, a különben feltűnően szegényes szakirodalmon kívül, a következő egykorú, hivatalos kiadványokon és kéziratos forrásokon alapul: Benkő, Josephus: *Transsilvania sive magnus Transsilvaniae principatus.* I—II. Claudiopoli 1834. — Keresztury, Josephus: *Introductio in opus collectionis normalium constitutorum.* I—II. Viennae 1788. — *Opiniones deputationis regnicolaris systematicae.* I—III. Claudiopoli 1810. — Repszeli, Ladislaus: *Idea actionum juridicarum.* Claudiopoli 1742. — Cserey, Alexius: *Praxis procuratoria.* Claudiopoli 1760. — Vajda László: *Az erdélyi polgári magános törvényekkel való ismeretségek.* I—V. Kvár 1830. — Szász, Carolus: *Sylloge tractatuum.* Claudiopoli 1833. — Mike, Alexander: *Manipulatio et stylus gubernialis* (Kézirat az AkTLvt-ban, Mike Sándor gyűjteményében).

A központi kormányhatóságok szervezete és működése felől összefoglaló képet nyújt: Trócsányi 1973.

[15] Az alábbiakra: Tagányi 1898. 129—138. — Wellmann Imre: *Az Erdélyi Kancellária levéltára.* Bp 1952. — Trócsányi 1973. 31—79.

[16] Jakó 1958. 58—59.

[17] A tisztviselők létszámát, személyét illetően az 1767-től kezdődően nyomtatásban közzétett, egykorú hivatalos névtárak *(Titulare Dacicum. Calendarium maius titulare. Calendarium novum et vetus)* tájékoztatnak.

[18] Trócsányi 1973. 38. — Takács Sándor: *A magyar és az erdélyi udvari kancellária palotái Bécsben.* = Sz 1906. 807. — MTTár 29/1874. 238 (Jakab Elek).

[19] Trócsányi 1973. 41—46.

[20] Trócsányi 1973. 149—183.

[21] Jakó 1958. 60.

[22] Izsépy Edit: *Az 1737—1740. évi erdélyi országgyűlések története.* Bp 1943. 69—73. — Vö. Trócsányi 1973. 366—369.

[23] Izsépy: *i.m.*, 73—77. — Trócsányi 1973. 406—414.

[24] *Opiniones deputationis regnicolaris systematicae in politicis ordinatae circa publicam administrationem.* I. Claudiopoli 1810. 49. — Trócsányi 1973. 8, 153. — A „classicum gubernium" 1687. évi analógiájára: Kónyi Mária: *Az 1715—1722. évi rendszeres bizottság javaslatai.* A bécsi Magyar Történeti Intézet évkönyve 2/1932. 140.

[25] EOE XXI. 351.

[26] TTár 1881. 140—147 (Koncz József).

[27] Vö. Trócsányi 1973. 176—178.

[28] Izsépy: *i.m.*, 61—68. — Moldovan, Liviu: *Tabla regească din Transilvania.* = RArh 37/1975. 2. sz. 197—201; 3. sz. 247—256.

[29] Jakó 1958. 59, 65—66.

[30] Trócsányi 1973. 570—571. — Jakó 1958. 67, 72—73.

[31] Trócsányi 1973. 470—498. — A Thesaurariatus első rendtartásának szövegét közli: Szász: *Sylloge* 434—439.

[32] Trócsányi: *Az erdélyi központi bányaigazgatási szervezet...* 493—513.

[33] Trócsányi 1973. 544—549.

[34] Föglein: *A vármegyei levéltárak Mária Terézia korában.* = LvtK 13/1935. 160—161. — Jakó 1958. 60—61.

[35] Jakó 1958. 64—65, 67—68, 70—71. — Illésy János: Az *erdélyi levéltárak 1770-ben.* = Sz 1904. 435—446. — Föglein: *i.m.*, 158—170.

[36] Föglein: *A vármegyei levéltárak II. József korában.* = LvtK 28/1958. 83—102. — Uő.: *A vármegyei levéltárosi állás kialakulása.* = LvtK 37/1966. 32—61.

[37] Föglein: *A vármegyei levéltárak első állandó őrzőhelye.* = LvtK 20—23/1942—5. 238—254.

[38] Föglein: *A vármegyei levéltárak a XIX. század első felében.* = LvtK 31/1960. 175—204. — Texe, Rozalia: *Evoluţia sistemului de registratură cu evidenţele create în arhivele comitatelor din Transilvania.* = RArh 7/1964. 2. sz. 32—60. — Pescariu, Olivia: *Arhiva comitatului Cluj.* = RArh. 5/1962. 1. sz. 102—116. — Uő.: *Comitatul Alba de Sus.* = RArh 32/1970. 1. sz. 33—55. — Pál-Antal, Alexandru: *Scaunul Mureş. Istoricul instituţiilor scaunale (sec. XIV—1849).* = RArh 10/1967. 2. sz. 129—146. — Uő.: *Marosszék levéltára.* Tanulmányok a romániai együttlakó nemzetiségek történetéből és testvéri együttműködéséről a román nemzettel. I. B 1976. 21—62. — Moldovan, Andrei: *Districtul Chioarului. Perioada de funcţionare şi arhiva creată.* = RArh 33/1972. 2. sz. 287—299. — Jellemző a jozefinista rendszer bukása utáni folytonosságra, hogy a rendi reformokat előkészítő bizottságok a kalapos királytól a megyei levéltárak rendezésére kiadott előírásokat (Jakó 1958. 70—71) németről latinra fordítva felvették javaslatukba *(Commisio ad redintegrationem et regulationem archivorum).*

[39] Illéssy: *i.m.*, 436—446.

[40] Kállay István: *A városi igazgatás reformja... Mária Terézia korában.* = LvtK 42/1971. 115—35.

[41] VerArch 28/1898. 122—123. (Heinrich Herbert). — Zimmermann, Franz: *Das Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation.* Hstadt 1887.

[42] Jakab Elek: *Kolozsvár története.* III. Bp 1888. 298—300. — Kiss: *i.m.*, 429—435.

[43] Szabó, Nicolae: *Arhiva Sfatului Popular al oraşului Tg. Mureş (sec. XV—XIX.)* = RArh 3/1960. 1 sz. 235—249. — Moldovan, Liviu: *Din istoria cancelariei oraşului Tîrgu Mureş* = RArh 12/1969. 1. sz. 33—41. — Mureşan, Elena: *Arhiva oraşului Dej.* Arhivele Statului. 125 ani de activitate, 1831—1956. B 1957. 345—353. — Pescariu, Olivia: *Arhiva oraşului Gherla.* Uo., 375—385. — Szász, Carol: *Observaţii asupra metodelor de arhivare in arhiva primăriei oraşului Baia Mare şi prefecturii comitatului Maramureş.* = RArh 2/1959. 1. sz. 270—282.

[44] RArh 1/1958. 1. sz. 54—81.

[45] Uo. 54—56.

[46] Uo. 57—58.

[47] Uo. 56—57.

[48] Uo. 58—59.

[49] Uo. 60—61.

[50] Uo. 61—65.

[51] Uo. 65—66.

[52] Uo. 67—72.

[53] Uo. 73—81.

[54] L. a jelen kötet 121—133. lapját.

[55] Ursuţiu, Maria: *Formarea şi funcţionarea unei arhive familiale feudale transilvănene.* = RArh 35/1973. 2. sz. 187—192. — Uő.: *Arhiva familiei Bethlen de Iktár.* = RArh 33/1971. 1. sz. 83—99. — Bakács István: *A családi levéltárak szerkezeti problémái.* = LvtK 31/1960. 160—174. — Borsa Iván: *A családi levéltárak szerkezeti problémái.* = LvtK 32/1961. 48—56. — Ember Győző: *A családi levéltárak tagolódása.* = LvtK 34/1963. 149—162.

VISER LIPÓT ÉRTEKEZÉSE A MEGYEI LEVÉLTÁRAK LAJSTROMOZÁSÁRÓL 1785-BŐL

Megjelent, az értekezés teljes latin szövegével és egy hasonmással együtt, a *Levéltári Közleményekben* (28/1958. 151—172).

[1] Születési helyét alább idézendő házassági anyakönyvi bejegyzése őrizte meg. Siklósi tartózkodására *Collectio historica* című kéziratos munkájának az ottani várral és paraszt-

mozgalmakkal kapcsolatos megjegyzéseiből következtethetünk. — A magyarországi gyűjteményekben szükséges kiegészítő kutatásokat Sárközi Zoltán levéltáros (Bp) volt szíves elvégezni számunkra.

[2] Főglein Antal: *Baranya vármegye levéltára.* = LvtK 5/1927. 228.

[3] Illésy János: *A megyei levéltárak állapota 1772/74-ben.* = Sz 1903. 736.

[4] Bihar vm. lvt. Index actorum congregationum generalium. Anno 1781. febr. 19.

[5] Főglein: *A vármegyei notárius.* = LvtK 14/1936. 167. — Uő.: *A vármegyei levéltárak II. József korában.* = LvtK 28/1958. 83—87.

[6] Bihar vm. lvt. Uo. 1781. márc. 28.

[7] Bihar vm. Protocolla comitatus Bihariensis. Anno 1782. Tomus XXIV. pag. 495, nr. 1316; Anno 1783. Tomus XXV. pag. 134—135, nr. 394; pag. 357, nr. 958.

[8] Uo. Anno 1786. Tomus XXVIII. pag. 859, nr. 3185.

[9] Tardy Lajos: *Balugyánszky Mihály.* Bp 1954. 56—60. — Benda Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai.* II. Bp 1952. 260, 698, 746—747; III. 53, 205—206.

[10] Karácsonyi János: *Kísérletek nagyváradi nyilvános könyvtárak létesítésére.* Biharvárad 1913. 67—69.

[11] Főglein: *i.m.* = LvtK 14/1936. 167—168. Viser családjának II. Ferdinándtól 1625. november 26-án Sopronban adományozott nemeslevelét Pozsony vármegyében hirdették ki 1626. január 12-én. Az armalis hiteles átirata: Váradi kápt. lvt. Archivum regnicolare: Protocolla actorum regnicolarium. Tomus XXIX. pag. 293—299.

[12] Bihar vm. lvt. Hauptrepertorium sämmtlicher Aktenstücke 1787. — Peretsenyi Nagy László: *A német hívség, avagy Bécs polgárai a frantz hadban.* Nagyvárad 1806—1809. 850.

[13] Az olaszi róm. kat. plébánia lvt. Nagyváradon. Protocollum copulatorum. Tomus I. pag. 82 (1787). — Váradi kápt. lvt. Archivum domesticum: Acta politico-juridica. Fasc. I. Nr. 39 (1801. I. 21-i ülés).

[14] Keresztesi József: *Krónika* ... Pest 1868. 187—188.

[15] Uo. 190.

[16] Váradi kápt. lvt. Archivum domesticum: Index protocolli sessionum capitularium.

[17] Váradi kápt. lvt. Archivum regnicolare: Protocollorum tomus XXX. pag. 31. — Keresztesi: *i.m.*, 203. — Bihar vm. lvt. Protocolla comitatus Bihariensis, Anno 1790. Tomus XXIX. Nr. 681.

[18] Uo. Nr. 474, 853, 2124.

[19] Váradi kápt. lvt. Archivum domesticum: Acta polit.-jur. Fasc. III. Nr. 553 (1790).

[20] Uo. Fasc. V. Nr. 553 (1791); Fasc. I. Nr. 161 (1793).

[21] Váradi kápt. lvt. Protocollum secretale 1793. pag. 31—32. Nr. 82. — Prot. sess. capit. 1793. pag. 133—134. Nr. 308.

[22] Uo. Archivum domesticum: Acta polit.-jur. Fasc. I. Nr. 25 (1797).

[23] Az olaszi róm. kat. plébánia lvt. Protocollum defunctorum. Tomus I. pag. 288. Nr. 100. — Váradi kápt. lvt. Archivum domesticum: Acta polit.-jur. Fasc. I. Nr. 1 (1801).

[24] Peretsenyi Nagy: *i.m.*, 579—580, 979.

[25] Egykori könyvtári száma: 12109.

[26] Vö. itt bemutatott levéltári értekezésének bevezetésével: LvtK 28/1958. 156—157.

[27] Az értekezés teljes eredeti szövegét l. LvtK 28/1958. 156—172.

[28] Illésy: *i.m.* = Sz 1903. 736—737. — Fára József: *Zala vármegye levéltára.* = LvtK 14/1936. 172—182. — Főglein: *A vármegyei levéltárak Mária Terézia korában.* = LvtK 13/1935. 159—161, 166—168.

[29] Pl. valószínűleg ismerte Le Moine-Batteney: *Practische Anweisung zur Diplomatik und zu einer guten Einrichtung der Archive.* Nürnberg 1776—7. című kétkötetes munkát.

[30] Fára: *i.m.* = LvtK 14/1936. 177—179. — Főglein: *i.m.* = LvtK 28/1958. 84—86.

[31] E másolatra szintén Sárközi Zoltán figyelmeztetett. A példány korábbi tulajdonosa nem állapítható meg, minthogy a kötet még a mai rendszerű növedéki naplózás bevezetése előtti időben került a könyvtárba, hihetőleg Graf O. pesti antikváriustól való vásárlás útján. A példányt ma már foszladozó zöld selyemmel bevont puha papírkötés borítja, díszesen rajzolt iniciálék és címfeliratok ékesítik. A marosvásárhelyi eredeti példánytól csak annyiban különbözik, hogy az ajánlást tartalmazó lapok hiányoznak belőle. A szöveg az előszóval kezdődő 3. laptól a 34. lapig terjed, majd az I—XVII. sz. mellékletek következnek. A XVIII. sz. rajzos mellékletet láthatólag kitépték a kötetből. A szöveg XVI. §-ában említett XIX. sz. minta szintén hiányzik, de megvan a XX. sz. „Clavis conficiendi indicis" című melléklet.

[32] Viser kéziratára, annak idején, Bónis György (Bp), egykori kolozsvári kedves professzor-társam hívta fel figyelmemet.

[33] Viserhez az utókor talán még mostohább volt, mint a kortársak. Utóda, Lányi Márton megyei levéltáros ugyanis, hogy saját szerepét minél inkább kidomboríthassa, jelenté-

seiben méltatlan módon elhallgatta Viser úttörésének és alapvetésének érdemeit. Eljárásával sikerült is nagy elődjének alakját teljesen homályba szorítania. Vö. Főglein: *A vármegyei levéltárak a XIX. század első felében.* = LvtK 31/1960. 181—182.

A LEVÉLTÁRVÉDELEM ÚTJA AZ ERDÉLYI REFORMÁTUSOK KÖRÉBEN

Az erdélyi levéltárügy történetéről 1948-ban készített összefoglaló munka egyik fejezete. Némi átdolgozás után itt jelenik meg első ízben.

[1] Révész Imre: *Magyar református egyháztörténet.* I. Debrecen 1938. 180—189. — Miklós Ödön: *A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában.* Pápa 1942. 57—100.

[2] Az egyes szász egyházközségek és káptalanok középkori oklevelekben ma is gazdag levéltárain kívül l. erre vonatkozóan Müller, Georg: *Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten. 1192—1848.* = VerArch 48/1934—36. 218, 267, 306, 310. Vö. továbbá Georg Daniel Teutsch szász evangélikus püspök levéltár-szemléinek adataival a *Die Generalkirchenvisitationsberichte* (Hstadt, 1925) című hivatalos kiadványban.

[3] Fekete Nagy Antal: *A levéltárak kialakulása.* = LvtK 14/1936. 22.

[4] Jakó Zsigmond: *A kolozsvári Szent Erzsébet Agghéz levéltára.* = EM 48/1943. 107—109.

[5] Az egyházszervezet kérdéseit illetően a következőkben Juhász István: *A székelyföldi református egyházmegyék* (Kvár 1947) című munkájának eredményeit használom.

[6] Juhász: *i.m.*, 68. — Bod, Petrus: *Historia Hungarorum Ecclesiastica.* II. Lugduni Batavorum 1890. 386.

[7] Szilágyi Sándor: *Nagyenyedi album.* Bp 1851. 35.

[8] Szilágyi István: *Az erdélyi helvét hitvallású anyaszentegyház közzsinatainak végzései kivonatban.* = MProtFigy 1872. 473.

[9] Juhász: *i.m.*, 140.

[10] Pokoly 1904. IV. 215.

[11] Bod Péter: *Smirnai Szent Polikarpus, avagy... erdélyi református püspököknek historiájok.* [Szeben 1766]. 120—121.

[12] Uo. 92.

[13] FőkonzLvt 205/1793.

[14] Pokoly 1904. IV. 200, 208.

[15] FőkonzLvt. Sessionis protocollum 21. pag.

[16] Illyés Géza: Az *erdélyi református zsinatok emlékei és végzései.* I. 138 (Gépelt kézirat az Erdélyi ref. egyházkerület kvári gyűjtőlevéltárában). — Vö. Pokoly 1904. IV. 207.

[17] TTár 1899. 138 (Török István). — Pokoly 1904. IV. 231; V. 69—71.

[18] TTár 1899. 138.

[19] FőkonzLvt. Sess. prot. 21. pag.

[20] Uo. 23. pag.

[21] Uo. 24. pag.

[22] „Compactus est pro protocollo Consistorii liber quidam magnae molis, qui ob incommoditatem ponderis mansit pro ulteriori fors necessitate; praesentem vero librum notarius alter Josephus Incédi proprio sumptu compingi curavit, res specialiores inscribere inchoavit.

Cista quoque publica pro conservandis litteris litteralibusque instrumentis empta est sumptu illustrissimi domini Ladislai Teleki alterius supremi curatoris; eoque fine exaratae sunt missiles ad certa loca et personas, ubi inter anteacta disturbia ejusmodi instrumenta litteralia, quae sacrosanctam ecclesiam publicam et privatas seu collegia ac scholas concernunt, remansisse, vel ad quem sopitis demum motibus qualitercunque devenisse putabatur, ut ea omnia ad Comitia futuri anni comportent et post regestrationem in dictam cistam ceu archivum pro certiori securitate deponant." FőkonzLvt. Sess. prot. 4. pag. (1714).

[23] Pokoly 1904. III. 47—63, 68—69.

[24] Teutsch 1921. II. 157—159. (3. sz. jegyzet). — FőkonzLvt. Sess. prot. 58. pag.

[25] A rendkívül érdekes beszéd teljes szövegét közli Teutsch i. helyen.

[26] FőkonzLvt. Sess. prot. 58. pag.

[27] Uo. 94. pag.: „Tiszteletes Püspek uram írjon ki az esperesteknek, hogy minden ecclesiaknak leveleit ad primum Novembris akár in originalibus legyenek, akár in copiis, küldjék be okvetlen, mivel, akkor akarván in vidimatis copiis promovealni, szükségünk lesz reá."

[28] FőkonzLvt 130/1826. — A székelyudvarhelyi egyházközség kikéri a konzisztórium levéltárába beszolgáltatott iratait a következő régi jegyzőkönyvi bejegyzésre való hivatko-

zással: „Productio kívántatván in anno 1713 az erdélyi református ecclesiaknak donatioiról, collatioiról és conventioiról a jövedelem iránt, melyre nézve mindenfelől Medgyesre comportaltattak a Supremum Consistorium parantsolatyából."

[29] Illyés: *i.m.*, I. 177. — Bod: *i.m.*, 149—150.

[30] Juhász: *i.m.*, 127, 132—133. A szilágysági adatot id. dr. Nagy Géza professzornak, Kvár, köszönhetem.

[31] A fentiekre l. Incédinek a 27. sz. jegyzetben idézett feljegyzését.

[32] FőkonzLvt. Sess. prot. 7. pag. (1714): „Allata sunt variis ex locis litteralia instrumenta in archivum ponenda, quae ad diversos fasciculos selecta, regestrata, colligata, aliquot dierum impendio recondidit in cistam Consistorii praeterito anno emptam notarius alter Josephus Incédi."

[33] FőkonzLvt. Sess. prot. 181. pag. (1715. V. 20). — Bod: *i.m.*, 114.

[34] FőkonzLvt. Sess. prot. 230. pag. (1717).

[35] FőkonzLvt 25/1740, 23/1760, 155/1782.

[36] Uo. 9/1774, 205/1793, 27/1796.

[37] Uo. 155/1782. XII. 15.

[38] Pokoly 1904. IV. 207. — FőkonzLvt 3/1716. — Nagy 1947. 9.

[39] FőkonzLvt. Sess. prot. 28. pag. — Bod: *i.m.*, 176. — Cserei 1852. 335, 386.

[40] FőkonzLvt. Sess. prot. 230. pag. — 3/1716.

[41] Uo. 4/1718.

[42] Uo. 4/1717, 35/1744. — ProtKözl 1889. 94. — Vö. Sess. prot. 41. pag. (1743. IX. 7). — Megjegyzendő, hogy a kollégium levelesládájáról már 1697-ből maradt adat (TTár 1899. 151).

[43] FőkonzLvt. Sess. prot. 180—181. pag. (1745. VI. 28).

[44] Uo. 201. pag. — Liber expeditionum IV. 275—276. pag. (1746. III. 20).

[45] FőkonzLvt 290/1813, 284/1819, 295/1820.

[46] Uo. 35/1744, 43/1744. — Sess. prot. 87, 93. pag. (1744).

[47] Uo. 53/1743. — Liber exped. 109. pag. (1743. XII. 15).

[48] Uo. Liber exped. IV. 364. pag. (1747. III. 5).

[49] Uo. 32/1715, 103/1808. — Sess. prot. 10. pag. (1742. IV. 15).

[50] Uo. 12/1736: „Registrum universarum literarum et literalium instrumentorum in cista seu arca incliti Supremi in Transsylvania Reformatorum Consistorii conservatarum et repertarum in hoc anno domini 1736 die 26 mensis Martii in possessione Maros Szent Király annotari susceptum."

[51] A fentebb idézett 1736. évi regesztrumban található folytatólagos bejegyzés.

[52] „Fasciculus D., qui est saccus, in quo rursus tres fasciculi habentur..." FőkonzLvt 12/1736.

[53] Uo. Sess. prot. 24. pag.

[54] Uo. 13. pag. (1742. VI. 17.): „...Acta gestaque consistorialia protocollo fideliter et quantumpote distincte inseram et inscribam. Repositorium seu archivum literarum literaliumque instrumentorum sub cura et attentione Supremorum Curatorum conservari solitum, si quando jussu eorundem aperire et instrumentorum quidpiam vel reponere, vel excipere necessum esset, nihil praeter illud subducere pertentabo, excepta vero jussu superiorum quantocius restituere, ipsumque repositorium in bona forma, juxta certas classes et fasciculos erga inventarium seu repertorium accurate servare annitar."

[55] Uo. 10. és 34. pag. (1742—3).

[56] Uo. 34. pag. (1743. III. 17).

[57] Uo. Sess. prot. V. 317, 321, 340. pag. (1759. VI. 28).

[58] FőkonzLvt 71/1749, 155/1782. XI. 11.

[59] Uo. 25/1740, 155/1782. XI. 11.

[60] Uo. 155/1782. XI. 11.

[61] Uo.

[62] Uo. 153/1836.

[63] A püspöki levéltár vétkes hanyagság következtében semmisült meg. Míg a kollégium legféltettebb leveleit tartalmazó tölgy ládát előbb egyik pincében elásták, majd pedig a január 16-án Tordáról átjött nemzetőrökkel Tordára vitették át, az egyházkerület történeti becsű régi anyagát magában foglaló vasas ládát a fejvesztetten menekülő püspök sorsára hagyta. Szilágyi Farkas: *Alsófehér vármegye 1848/49-ben.* Alsófehér vármegye monografiája. III/1. NEnyed 1902. 238. — Török 1905. II. 285.

[64] FőkonzLvt 155/1782. XI. 11.

[65] Uo. 155/1782. XII. 15.

[66] Tóth Endre: *A dunántúli református egyházkerület levéltára.* = LvtK 16/1938. 174, 176—177, 181.

[67] Deáki Filep József nyilatkozatából: „... Jóllehet generalis notarius volt, de soha még az említett püspekség successiojáról való constitutiokat nem látta, mert az Generale Prothocollum állott mindenkor a püspököknél." FőkonzLvt 25/1740. — Eperjesi Zsigmond generalis notariusnak a Főkonzisztóriumhoz tett jelentéséből: „... tsak egy protocollum sintsen [ti. nála], s nem is volt miolta ezen hivatalban vagyok egynél több; az is új és tsak a minap készült. Ezt is pedig, minek utánna tiszteletes püspök urunk magával a generalis synodusba elhozza és én az actakat protocollálhatom, lévén erre is őkegyelmének gyakori szüksége, tőllem viszont repetálni szokta..." Uo., 14/1779.

[68] Uo. Sess. prot. 41. pag. (1743), 144. pag. (1744). — 35/1744.

[69] Az enyedi kollégium leveleit 1717-ben „egy ládában... akár a Collegium Thecajában, akár más securus helyen két zár alatt (edgyik kulcsa a Curatoroknál állván, másik a Rectornál)..." kívánta a Főkonzisztórium őriztetni. ProtKözl 1889. 94.

[70] FőKonzLvt 43/1744. — Sess. prot. 93. pag. (1744). — Török: *i.m.*, I. 55, 69; II. 23, 26. — P. Szathmáry 1868. 115.

[71] FőkonzLvt 35/1744.

[72] Kis 1873. 31.

[73] Juhász: *i.m.*, 68—69.

[74] Pokoly 1904. III. 95—99. — Teutsch 1921. II. 157—159.

[75] Juhász: *i.m.*, 128. — A széki tractus egyházközségeinek 1754. évi vagyonösszeírása a széki egyházmegye levéltárában.

[76] Juhász: *i.m.*, 68.

[77] Uo. 129—130.

[78] FőkonzLvt. Liber exped. VI. 354. pag. (1759. V. 4.).

[79] Uo. 134/1821.

[80] Uo. 43/1825.

[81] Uo. 225/1797, 18/1823.

[82] Uo. Sess. prot. 2. pag. (1741. XII. 3). — Liber exped. 556—557. pag. (1762. X. 3).

[83] Uo. 80/1817.

[84] Uo. 146/1790.

[85] Uo. 198/1819.

[86] Uo. 271/1819.

[87] Tagányi 1898. 134. — A budapesti református Ráday Levéltárban őrzött archivum agentiale is tartalmaz erdélyi anyagot. — Vö. Trócsányi 1973. 110—113.

[88] Pl. Sz 1887. 126 (P. Szathmáry Károly). — Szalárdi 1853. 97.

[89] *Archivalische Zeitschrift* 42—43/1934. 159—160.

[90] FőkonzLvt 410/1814, 23/1816, 285/1825.

[91] Uo. 174/1794, 120/1815.

[92] Juhász: *i.m.*, 69.

[93] FőkonzLvt 499/1823.

[94] Mike gyűjt.: *Stylus gubernialis* című kézirat. — Vö. Jakó 1958. 43—46. L. még e kötet 86—88. lapját.

[95] FőkonzLvt. Sess. prot. 13. pag. (1742. VI. 17).

[96] Uo. 499/1823.

[97] Életére: Szádeczky Lajos (kiad.): *Halmágyi István naplói és iratai.* MHHScr XXXVIII. Bp 1906. XIII—XXXIV.

[98] FőkonzLvt. Sess. prot. 387. pag. (1751. II. 21).

[99] Jakó 1958. 45, 63.

[100] Kemény, Josephus: *Notitia historico-diplomatica archivi capituli Albensis Transsilvanae.* I. Cibinii 1836. 65—82. — Vö. Jakab Elek: *A levéltárakról.* Bp 1877. 122—130. A bizottság jegyzőkönyveiből, munkálataiból több darab megtalálható Kemény József *Miscellanea Diaetalia*, tomus III. jelzetű kötetében, az AkTLvt-ban.

[101] FőkonzLvt 81/1801.

[102] Uo. 141/1802.

[103] Uo. 25/1807, 14/1808, 72/1809.

[104] Uo. 128/1808.

[105] Pokoly 1904. III. 164.

[106] FőkonzLvt 22/1813, 410/1814, 120/1815.

[107] Uo. 435/1812.

[108] Uo. 270. és 404/1812.

[109] Uo. 307/1813.

[110] Uo. 410/1814.

[111] Uo. 352/1817.

[112] Uo. 77/1818, 88/1819.

[113] Uo. 187. és 194/1822.
[114] Uo. 499/1823. — Életére: Szilágyi Ferenc: *Egy lap Erdély legújabb történelméből. Emlékbeszéd Tunyogi Cs. József fölött.* Értk I/5. Pest 1867. — Török 1905. II. 181—187.
[115] FőkonzLvt 499/1823. XII. 27.
[116] Uo. 435/1824; 35. és 57/1825; 2. és 290/1826; 83. és 242, 293, 386, 387/1829; 9/1830.
[117] Uo. 201/1829.
[118] Uo. 380/1868.
[119] Uo. 252/1837, 83/1838.
[120] Uo. 229/1823, 85/1828. — Pokoly 1904. III. 164; V. 83.
[121] Uo. 172/1815.
[122] Uo. 172/1815 (1816. I. 6).
[123] Pokoly 1904. III. 179. — FőkonzLvt 262/1824.
[124] FőkonzLvt. 419/1818.
[125] Uo. 262/1824.
[126] Pokoly 1904. III. 179—181.
[127] FőkonzLvt 99/1825.
[128] Uo. 257/1822, 105. és 158/1826.
[129] Az udvarhelyi esperes jelentése: Uo. 105/1826. — A dési tractus jelentése a sárosmagyarberkeszi kisnemesek ellenszegüléséről: Uo. 124/1826.
[130] Uo. 124/1826.
[131] Uo. 105/1826.
[132] A rendkívül becses jelentések és lajstromok a következő jelzetek alatt találhatók: FőkonzLvt 105/1826 (Udvarhely); 119/1826 (Kézdi); 124/1826 (Dés); 139/1826 (Orbai); 158/1826 (Szilágysomlyó); 163/1826 (Nagyenyed); 254/1826 (Küküllő); 260/1826 (Erdővidék); 326/1828 (Szeben); 20/1829 (Zaránd-Hunyad).
[133] Ettől kezdve a Főkonzisztórium éberen őrködött a behozott új rend felett és erélyesen érvényt szerzett levéltári utasításainak (FőkonzLvt 85/1828). Az esperesi iratgondozást nagymértékben elősegítette a Gubernium egyidejű szorgalmazása. A Főkormányszék ugyanis 1834-ben (3311. sz.) meghagyta a három erdélyi protestáns egyháznak, hogy a visitatiók alkalmával gondosan vizsgálják meg az anyakönyveket, azok másolatát a papok évenként rendszeresen küldjék be az esperesi levéltárba, a lelkész halála után az esperes vagy megbízottja a hagyatékból vegye át az egyházi iratokat, azokat leltározza és a jegyzéket az elhunyt hozzátartozóival is írassa alá, majd helyezze az egészet az eklézsia ládájába, melyet pecsételjen be az új lelkipásztor megérkezéséig (A kentelki egyházközség jegyzőkönyvében, melyet a nagysajói egyházmegye levéltára őriz). Ettől fogva az esperesek halála után is bizottságot küldtek a helyszínre az iratok átvétele és lajstromba foglalása céljából.
[134] A dési egyházmegye levéltárát első ízben 1818 folyamán jegyzékelték. Ebbe a lajstromba vezette be egy bizottság 1833-ban, majd 1849-ben, az esperes halála után, az újabb gyarapodást. (L. a dési egyházmegye levéltárát). — Az erdővidéki tractus iratai mai rendjének alapjai szintén 1817/8-ból valók, a kézdi egyházmegyéé pedig 1826-ból. (Juhász: *i.m.*, 142, 148). — A széki esperesi levéltár első korszerű lajstroma, számtalan sürgetés nyomán, 1847-re készült el (L. az egyházmegye levéltárát).
[135] FőkonzLvt 124/1815.
[136] Fogarasi Sámuel önéletírása: *Marosvásárhely és Göttinga* (Juhász István kiad.). B 1974.
[137] Fogarasi tevékenysége részletesen megismerhető a Főkonzisztóriumhoz küldött beszámolójából: FőkonzLvt. 254/1826. — L. még Illyés Géza: *A küküllői ref. egyházmegye levéltárának története.* = EhT 3/1945. 106—119.
[138] Illyés Géza: *Egyházmegyei levéltárak gondozása és anyagközlése.* = RefSzl 1936. 376—379. Több adattal a küküllői egyházmegye levéltárának későbbi történetére vonatkozóan.
[139] FőkonzLvt 265/1829, 224/1830.
[140] Uo. 464/1833.
[141] Másolata bevezetve a cegőtelki ref. egyházközség 1837-ben kezdett anyakönyve 110. lapjára.
[142] FőkonzLvt 287/1841 (Tollas Károly főkonzisztóriumi titkár levéltári javaslatai). — 251/1852 (Új bútorzat). — 564/1866 (Átszállítás).
[143] Pokoly 1904. III. 215—216. — Juhász: *i.m.*, 142.
[144] FőkonzLvt 480/1861, 33/1862, 533/1862 (Rendezési utasítások).
[145] Uo. 484. és 687/1862.
[146] Adatok: Juhász: *i.m.*, 124—148. — Illyés: *i.m.* = RefSzl 1936. 376—379. — Juhász István: *Egyházi levéltáraink rendezése.* = RefSzl 1942. 363—366, 378—380.

[147] LvtK 8/1930. 270 (Miklós Ödön).
[148] Török 1905. II. 285. — Szilágyi Farkas: *Nagyenyed pusztulása.* NEnyed **1891.**
[149] FőkonzLvt 28/1849, 37/1850.
[150] Illyés: *i.m.* = RefSzl 1936. 378.
[151] *Utasítás az egyházi irodai ügyvitel és levéltár-rendezés tárgyában. Az erdélyi ref. egyházkerület igazgatótanácsának 267/1910. sz. hivatalos kiadványa.* Kvár 1910. 10—16.
[152] Egyházkerületi lvt. 2135/1932. ig. tan. sz. Nyomtatásban: RefSzl 1932. 156—157.
[153] *Levéltári útmutató. Tájékoztatás a... református egyház levéltárairól kibocsátott szabályrendelethez.* Bp 1941.
[154] Juhász: *i.m.* = RefSzl 1942. 363—366, 378—380. — Vö. EM 48/1943. 105 (Jakó Zsigmond)
[155] A marosvásárhelyi Országos Református Nagygyűlésen 1943. szeptember 14-én tartott *Történelmi emlékeink megőrzése és szakszerű kezelése* című előadásában, melyet a szerző kéziratában használhattam.
[156] *A Román Népi Köztársaság területén lévő református egyház levéltári szabályrendelete.* = RefSzl 44/1949. 306—311.

VÁRAD HELYE KÖZÉPKORI KÖNYVTÁRTÖRTÉNETÜNKBEN

Az *Országunk legrégibb ismert könyvtárosáról. Várad helye középkori könyvtártörténetünkben* (Könyvtári Szemle 13/1969. 1. sz. 35—38) című dolgozat továbbfejlesztéseként itt jelenik meg először.

[1] Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt.* Bp 1940. 379—380.
[2] Marczali Henrik: *Enchiridion fontium historiae...* Bp 1902. 77, 88.
[3] Tomescu 1968. 20.
[4] Bunyitay 1883. II. 388—411, 418—422, 436—443, 460—471, 483—497, 499—502.
[5] Oszvald Ferenc: *Adatok... a premontreiek Árpád-kori történetéhez.* = MűÉ 6/1957. 251.
[6] Uo. 234, 237, 239.
[7] Uo. 235.
[8] „Secum tulit ad ecclesiam suam pro habenda uniformitate ecclesiae Praemonstratensis lectionarium, integrum antiphonarium, graduale, missale cum nota, collectaneum, martirologium, Kalendarium, librum consuetudinum." Oszvald: *i.m.,* 235. Magyar fordítása, a szükséges magyarázatokkal együtt: Kovács 1963. I. 72—73.
[9] Kovács 1963. 48.
[10] MKvSz 2/1894. 303 (Kőszeghy Sándor).
[11] Mályusz 1971. 335.
[12] Uo. 249—252.
[13] Jakó—Manolescu 1971. 129—130. — Vătăşianu 1959. 98—116.
[14] Constantinescu—Lazea 1969. 1145—1153.
[15] Bunyitay 1883. II. 401—403.
[16] Oszvald Arisztid: *Fegyverneky Ferenc sági prépost, rendi visitator, 1506—1535.* Szt Norbert Ekv. Gödöllő 1934. 51—108. — Mályusz 1971. 228—234.
[17] A kolostorok létesítése körüli tényezőkről: Fügedi, Erik: *La formation des villes et les ordres mendiants...* = Annales 1970. 966—987. — Uő.: *Koldulórendek és városfejlődés...* = Sz 106/1972. 69—95.
[18] Mályusz 1971. 274—290.
[19] Uo. 284.
[20] Karácsonyi János: *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig.* I. Bp 1923. 292—294. — Bunyitay 1883. II. 438—443.
[21] TTár 1895. 753.
[22] Karácsonyi: *i.m.,* I. 329; II. 204—205.
[23] Mályusz 1971. 285. — Karácsonyi: *i.m.,* II. 205—206. — Kollányi Ferenc: *Magyar ferencrendiek a XVI. század első felében.* = Sz 1898. 724.
[24] Zsák J. Adolf: *Nagyvárad ostroma 1556/7-ben.* BiRTÉ 1896/7. 16—30.
[25] Géresi Kálmán: *Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly.* III. Bp 1885. 290—291, 298—299.
[26] Karácsonyi: *i.m.,* II. 206.
[27] Uo. 612.
[28] Kollányi: *i.m.,* 409, 930. — Soltész Zoltánné: *XVI. századi könyvgyűjtők kötetei a gyöngyösi műemlékkönyvtár antikvagyűjteményében.* OSzKvÉ 1965/6. 116—123.

[29] Kollányi: *i.m.*, 917—918. — Mályusz 1971. 293.
[30] Berkovits Ilona: *Kolostori kódex-festészetünk a XIV. században.* = MKvSz 67/1943. 360—361.
[31] Kollányi: *i.m.*, 922.
[32] Karácsonyi: *i.m.*, II. 612.
[33] Mályusz 1971. 355—357.
[34] Szűcs 1972. 235—236, 243, 246—257. — Uő. 1974. 409—435.
[35] Karácsonyi: *i.m.*, II. 539—541. — Mályusz 1971. 298. — Kollányi: *i.m.*, 912—916.
[36] Bunyitay 1883. II. 485—498. — Karácsonyi: *i.m.*, II. 473—482, 555.
[37] Mezey 1955. 32—35, 87—92.
[38] Szabó 1959. 34—50. — Mályusz 1971. 298—303.
[39] Bunyitay 1883. II. 493—494. — Karácsonyi: *i.m.*, II. 482.
[40] Bunyitay 1883. II. 483—484. — A század végén már nevezetes háza volt itt a rendnek, mely az innen kikerült Váradi Vid barát (mh. 1297) révén európai hírnévre tett szert. Vö. Bánfi Florio: *Joannes Pannonius — Giovanni Unghero: Váradi János.* = ItK 72/1968. 197.
[41] Lukcsics Pál: *Diplomata pontificum saec. XV.* Bp 1938. II. 267.
[42] Mályusz Elemér: *Az ágostonrend...* = EhT 1/1943. 432—433.
[43] Mályusz 1971. 285—287. — MKvSz 89/1973. 230 (Mezey László).
[44] Mályusz 1971. 286, 288.
[45] Latin szövege: MKvSz 1891. 33 (Csontosi János?). — MKvSz 67/1943. 348 (Berkovits Ilona). — Radó, Polycarpus: *Libri liturgici bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum.* Bp 1973. 503—504.
[46] Schier, Xystus: *Memoria provinciae Hungaricae Augustinianae antiquae.* Graciae 1778. 11. — GyF 2/1862. 219. — Bunyitay 1883. I. 158.
[47] Csontosi János: *A müncheni könyvtár.* = MKvSz 1882. 219. — Mályusz 1971. 357.
[48] Az alábbi adatokra l. Bánfi: *i.m.*, 194—200.
[49] Mályusz: *i.m.* = EhT 1/1943. 432.
[50] Jenei Ferenc: *Napragi Demeter győri püspök könyvtára.* = Győri Szemle 1936. 25—28. — Vö. e kötet 167. lapjával.
[51] Mályusz 1971. 280.
[52] Uo. 280—283.
[53] Uo. 281.
[54] Fügedi: *i.m.* = Sz 106/1972. 84—85, 94.
[55] Lukcsics: *i.m.*, II. 267. — Harsányi András: *A domonkos rend... a reformáció előtt.* Debrecen 1938. 90—91. Nem látszik kellően bizonyítottnak Nikolaus Pfeiffer *(Die ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241—1242.* Zürich 1913. 86.) feltételezése arról, hogy a domonkosoknak a kun-misszióval kapcsolatosan már 1235 körül volt Váradon kolostoruk. Ha ilyen csakugyan lett volna is, 1241-ben a tatárok elpusztították és a XV. század végéig bizonyosan nem működött. Könyvtárképződés terén tehát a domonkosokkal Váradon mindenképpen csak az utóbbi időponttól kezdve lehet számolni.
[56] EOE II. 79.
[57] Bunyitay 1883. II. 436; III. 121—122.
[58] Kovács 1963. I. 79—81.
[59] Harsányi: *i.m.*, 294—296.
[60] Uo. 294.
[61] Mályusz 1971 338—339.
[62] Harsányi: *i.m.*, 288, 290—291.
[63] Uo. 289, 298.
[64] Uo. 288.
[65] Göllner, Carol: *Din istoricul unor biblioteci feudale ale saşilor din Sibiu.* = SCBibl 5/1963. 221—229. — Dankanits Ádám: *Az 1575-ös brassói katalógus.* = KvSz 14/1970. 177—179.
[66] Harsányi: *i.m.*, 282—288. — Mályusz 1971. 336—338.
[67] Mályusz 1971. 282. — Harsányi: *i.m.*, 161—178.
[68] Bunyitay 1883. II. 418—422, 499—502.
[69] Uo. 460—471.
[70] Mályusz 1971. 271—273.
[71] MKvSz 1881. 212 (Csontosi János).
[72] Mályusz 1971. 274.
[73] Uo. 241.

[74] Berlász, Jenő: *Die Entstehung der ungarischen Bibliothekskultur im 16—17. Jahrhundert.* = MKvSz 90/1974. 15—17.

[75] Bunyitay 1883. II. 3—16, 191—195, 204—206, 208—217; III. 41—44, 122—131.

[76] Jakubovich Emil: *A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke.* = MNy 22/1926. 220—221, 360.

[77] Mályusz 1971. 349. — A beszédek szövege: Lukcsics Pál: *Szent László király ismeretlen legendája.* Bp 1930. 30—35.

[78] Bunyitay 1883. I. 155—158. — Knauz, Ferdinandus: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis.* II. Strigonii 1882. 419—421. — Makkai—Mezey 1960. 181—184, 200.

[79] Bitay Árpád: *Horatius-idézet a nagyváradi káptalan egy középkori (latin) oklevelében.* = EM 39/1934. 373—374.

[80] Bunyitay 1883. I. 222.

[81] Bunyitay: *A váradi káptalan legrégibb statutumai.* NVárad 1886. 74—75.

[82] Bunyitay 1883. I. 232—243.

[83] Balogh Jolán: *Andrea Scolari váradi püspök mecenási tevékenysége.* = Archeológiai Értesítő 40/1923—26. 173—188.

[84] Uo. 184.

[85] Lukcsics: *i.m.*, I. 85 (Nr. 201): „Supplicatio Andree episcopi Varadiensis in persona Antonii Nicolai de Nagmihal, presbyteri Varadiensis diocesis, familiaris et sigilliferi sui de provisione de canonicatu sub expectatione prebendatus et beneficii cum vel sine cura in ecclesia Varadiensi, non obstante officio prebendatus seu rectorie armarii librorum seu capelle beate Catherine virginis in prefata ecclesia (25 fl.). Datum ut supra."

[86] Jakó: *Bihar megye ...* 302.

[87] Bunyitay 1883. II. 124.

[88] Lukcsics: *i.m.*, I. 116 (Nr. 413).

[89] Pray, Georgius: *Specimen hierarchiae Hungaricae.* II. Posonii—Cassoviae 1779. 180. (jegyzetben).

[90] Lukcsics: *i.m.*, I. 194 (Nr. 939). — Bunyitay 1883. II. 128. — Ub IV. 379.

[91] Bunyitay 1883. I. 244—247, 257—268. — Vö. Fügedi Erik: *A XV. századi magyar püspökök.* = TSz 8/1965. 477—491.

[92] Életrajzára: Bunyitay 1883. I. 269—293. — Művelődéstörténeti szerepére: Kardos 1955. 106—122. — MIT I. 219—224 (Gerézdi Rabán). — A Vitéz köréhez tartozó említett humanistákra vonatkozó irodalmat l. Nagy Zoltán: *A Nap diadala a Mátyás Kálvária talapzatán.* = FilKözl 14/1968. 441—448.

[93] Huszti József: *Pier Paolo Vergerio és a magyar humanizmus kezdete.* = FilKözl 1/1955. 530—533.

[94] Olasz eredetije: Ábel Jenő: *Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon.* Bp 1880. 221—222. Magyar fordítása: Kovács 1963. I. 102.

[95] Balogh József: *Janus Pannonius legszebb versei.* B 1972. 35 (Áprily Lajos fordítása).

[96] Vö. Csapodi 1973. 153—154, 191—192, 203, 225, 244—245, 258, 261—262, 270, 277—278, 282, 321—322, 338, 363—366, 377, 464.

[97] Csapodiné Gárdonyi Klára: *Vitéz János könyvtára.* Janus Pannonius (szerk. Kardos Tibor és V. Kovács Sándor). Bp 1975. 235—245. — Csapodi-Gárdonyi, Klara: *Die Bibliothek des Erzbischofs Johannes Vitéz.* = Gutenberg-Jahrbuch 1973. 441—442. — Uő.: *Külföldre került magyarországi kódexek nyomában.* = Irodalomtörténet 1976. 103—110.

[98] Az alábbi kódexekben címer vagy másfajta jelzés teszi kétségtelenné Vitéz tulajdonosságát. A címek után zárójelben adott évszámok a kézirat másolásának, illetve Vitéz tulajdonába való kerülésének időpontját jelölik:

1. Tertullianus, Quintus Septimius Florens: *Apologeticus* (1455). Salzburg, Stiftsbibliothek St. Peter.
2. Conchis, Wilhelmus de: *De philosophia* (1460). Madrid, Biblioteca Nacional.
3. Plinius, Caecilius Secundus minor: *Epistolae* (1464). Bécs, Österreichische Nationalbibliothek [ezután: ÖNB].
4. Plautus, Titus Maccius: *Comoediae XX* (cc. 1465). Bécs, ÖNB.
5. Manilius, Marcus: *Astronomicon* (1469). Róma, Bibl. Vaticana.
6. *Epistolae ad viros destinatae et epistolae aliorum ad Hieronymum* (1470). Bécs, ÖNB.
7. Trapezuntius, Georgius: *Comparatio Platonis et Aristotelis* (1470). Róma, Bibl. Vaticana.
8. Livius, Titus: *Historiae ab urbe condita.* (1465—1470 között). München, Bayerische Staatsbibliothek (három kötetben).

9. *Theoria nova realem sperarum habitudinem atque motum cum terminis tabularum declarans* (1455—1458 körül). Krakkó, Bibl. Jagiellonska.

10. Tribrachus, Casparus Mutinensis: *Ad Johannem Vitéz eclogae septem* (1465—1471 között). Bécs, ÖNB.

11. Cicero, Marcus Tullius: *Orationes* (cc. 1470). Bécs, ÖNB.

12. Basilius Magnus: *De divinitate filii et spiritus sancti contra Eunomium, a Georgio Trapezuntio latine versus* (1472 előtt). Bp OSzK.

13. Ptolemaios-kódex. Róma, Bibl. Vaticana (Cod. lat. 274).

14. Cicero, Marcus Tullius: *Opera philosophica.* New Haven, Yale Egyetem Könyvtára.

15. Augustinus, Aurelius: *De civitate dei.* London, British Museum (Ms. Harl. 4902).

Az alábbi művekről azon az alapon állítjuk, hogy egykor Vitéz János gyűjteményéhez tartoztak, mert saját kezűleg emendálta és glosszázta e köteteket:

16. *Liber sermonum S. Leonis papae* (1457). Egykor a ferencesek Szentantalon (Bačfa, Csehszlovákia) levő kolostora könyvtárában.

17. Demosthenes: *Orationes Olynthiacae III contra Philippum regem Macedonum de pace servanda* (1460—1470). München, Bayerische Staatsbibliothek.

18. Victorinus, Caius Marius: *Commentarii in Ciceronis librum de inventione* (1462). Bp, OSzK.

19. De Maironis, Franciscus: *Questiones super primo libro Sententiarum* (1463). Bécs, ÖNB.

20. Cicero, Marcus Tullius: *Liber de fato* (1464). Hannover, Niedersächsische Landesbibliothek.

21. Timaeus Locrensis: *De principiis rerum* (1464). Hannover, Niedersächsische Landesbibliothek.

22. Regiomontanus, Johannes: *Tabulae directionum et profectionum Johanni archiepiscopo Strigoniensi dedicatae* (1465—1472). Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek.

23. Tacitus, Publius Cornelius: *Annalium libri XI—XVII. Historiarum libri I—V* (1467). Bp, Egyetemi Könyvtár (ezután: Ekv.)

24. Apollinaris, Sidonius Caius Sollius: *Carmina* (1468). Róma, Bibl. Vaticana.

25. Serenus Sammoniacus, Quintus: *Praecepta de medicina* (1468). Róma, Bibl. Vaticana.

26. Benedictus Crispus, Mediolanensis: *Liber medicinalis* (1468). Róma, Bibl. Vaticana.

27. Tertullianus, Quintus Septimius Florens: *Adversus Marcionem Stoicum libri V* (1468). Bp, Ekv.

28. Johannes Scholasticus (Climachus): *Spiritualis gradatio, seu Scala Paradisi* (1470). Bp, OSzK.

29. (Pseudo-)Clemens Romanus: *Recognitionum libri X, alias Itinerarium per Rufinum presbyterum Aquilegiensem traductum* (1472 előtt). Bp, Ekv.

30. Macrobius, Ambrosius Theodosius: *Saturnalium libri V* (XV. sz.). Firenze, Biblioteca Medicea-Laurenziana.

31. Curtius Rufus, Quintus: *De gestis Alexandri Magni libri III—X* (XV. sz.). München, Bayerische Staatsbibliothek.

Különféle indokok alapján, feltételesen, Vitéz János gyűjteményéből valóknak tekinthetők az alábbi kéziratok is:

32. Lapus de Casiglionchio-kódex. Bécs, ÖNB. Cod. lat. 4229.

33. Livius-kódex. Bécs, ÖNB. Cod. lat. 3099.

34. Livius-kódex. Róma, Bibl. Vaticana, Barb. lat. 168.

35. Lucanus-kódex. Bécs, ÖNB. Cod. lat. 100.

36. Ovidius-kódex. Bécs, ÖNB. Cod. lat. 173.

37. Ptolemaios, Klaudios: *Geographiae libri VIII in latinum traducti.* Isztanbul, Top Kapu Serai Könyvtár.

38. Ptolemaios, Klaudios: *Magnae compositionis libri (seu Almagest) a Georgio Trapezuntio traducti* (1467). Bécs, ÖNB. Cod. lat. 24.

39. Suetonius Tranquillus, Caius: *Vitae Caesarum.* Bp, Ekv. Cod. lat. 13.

40. *Summa theologica* (XIV. sz.). Bécs, ÖNB. Cod. lat. 1062.

41. Suetonius-kódex (XV. sz. első fele). Madrid (Vö. MKvSz 91/1975. 217).

Egykorú említések alapján, vagy abból következően, hogy szerzőik Vitéznek ajánlották e műveiket, a könyvtár állományához számíthatók még az alábbi alkotások is, noha belőlük Vitéz tulajdonában volt példányok még nem bukkantak fel:

42. Livius-kódex. 1449-ben Olesnicky Sbignew krakkói érsek és Jan Dlugoss kanonok, történész, lemásolás céljából kölcsönkérték Vitéz Livius-át (MKvSz 1880. 14—15. — Ábel: *i.m.*, 166—167). Ez azonban nem lehet azonos a 8. sz. alatt említett példánnyal, mert azt

1465—1472 között másolták. E jegyzékben 33. és 34. sz. alatt említett példányok korát a kutatás még nem tisztázta.

43. Cicero, Marcus Tullius: *Epistolae familiares.* Raguza tanácsa 1461-ben ezzel a kézirattal kedveskedett Vitéznek a város érdekében tett szolgálataiért (MKvSz. 1887. 342).

44. Argyropylos, Johannes: *De libris de caelo Aristotelis.* A szerző Vitéznek ajánlotta görögből készített fordításának hatodik könyvét.

45. Galeotto Marzio: *De homine libri II.* Vitéznek szóló ajánlása alapján.

46. Nicolaus Modrusiensis: *Dialogus de felicitate humana.* Ajánlása alapján.

47. Peuerbach, Georgius: *Tabulae Waradienses.* Ajánlása alapján.

48. Peuerbach, Georgius: *Quadratum geometricum.* 1516. évi kiadásának ajánlása alapján.

49. Piccolomini, Aeneas Sylvius: *Historia de Ratisponensi dieta.* Ajánlása és a szerző levele alapján (Csapodi-Gárdonyi: *i.m.*, 446).

50. Regiomontanus, Johannes: *Super torqueto astronomico instrumento ad Johannem archiepiscopum Strigoniensem problemata XXI.* Ajánlása alapján.

51. *Epistolae Johannis Vitéz de Zredna collectae per Paulum de Iwanich.*

52. *Orationes Johannis Vitéz de Zredna... Item Aeneae Sylvii Piccolomini epistolae ad eundem exaratae, 1453—1457.*

A feltételesen Vitéz-provenienciájúnak tekinthető kéziratok közé sem vettük fel ama feljegyzés címadatait, amelyet — Fraknói szerint — Vitéz készített volna néhány kölcsönadott vagy Budán hagyott könyvéről. Nem látjuk ugyanis kellően bizonyítottnak, hogy e feljegyzés tényleg Vitéz könyveiről készült volna. E jegyzékben Lucretius, Vergilius, Albertus Magnus, Jeromos, Tibullus, Poggio Bracciolini, Sallustius, Aeneas Sylvius Piccolomini, Cicero és Isidorus művei szerepelnek (Fraknói Vilmos: *Egy érdekes zágrábi kézirat.* = MKvSz 1881. 30).

Nem vettük fel továbbá a Janus Pannonius és Vitéz leveleiből kielemezhető művek címeit sem, noha Ivanics Pál világosan megmondja, hogy az antik szerzőktől vett szó szerinti idézeteknek vagy maga nézett utána a könyvekben, vagy megkérdezte a püspöktől (V. Kovács Sándor: *Magyar humanisták levelei.* Bp 1971. 56.). Ezeknek a szövegeknek tehát az őket idéző Vitéz püspök vagy váradi környezete birtokában feltehetően meg kellett lenniök.

[99] Csapodi-Gárdonyi, Klara: *i.m.*, 442—444. — Hoffmann 1929. 58—59.

[100] Ábel: *i.m.*, 176—177. — Vitéznek és humanista körének a reneszánsz kori természettudományos gondolkodás kialakításában és főként a matematika és asztronómia területén játszott rendkívüli, úttörő szerepére: Nagy: *i.m.*, 440—460.

[101] Ábel: *i.m.*, 174.

[102] Császár Mihály: *Az Academia Istropolitana.* Pozsony 1914.

[103] Horváth 1935. 69. — Boronkai Iván: *Vitéz János és az ókori klasszikusok.* Janus Pannonius. Bp 1975. 219—232. — Uő.: *Die literarische Tätigkeit von Johannes Vitéz.* = AcLit 16/1974. 135—140.

[104] Hoffmann 1929. 62—63.

[105] Csapodi-Gárdonyi: *i.m.*, 444.

[106] Hoffmann 1929. 59—67.

[107] Képe: Hunyadi József: *A magyar könyvkötés művészete...* Bp 1937. XIII. sz. tábla és Koroknay 1973. 1. sz. tábla. A kutatók Vitéz részére belföldön készített kötéseknek tartják még a 98. sz. jegyzetben 9, 16 és 40. sz. alatt szereplő kézirat tábláját is (Hunyady: *i.m.*, 39—40).

[108] V. Kovács: *i.m.*, 8—9.

[109] Bunyitay 1883. II. 23—24, 124—126, 141—142.

[110] MKvSz 1883. 110—111 (Fejérpataky László). — Mályusz 1971. 326.

[111] Karácsonyi János: *Imre gyulai plébános kódexe.* = MKvSz 4/1896. 8—15. — Vö. MKvSz 80/1964. 136. — Radó: *i.m.*, 424—426. — Képe: Karácsonyi János: *Békésvármegye története.* I. Gyula 1896. 196—197.

[112] VerArch 15/1880. 60—62 (Müller Friedrich). — MKvSz 37/1930. 387 (Jakubovich Emil). — Csapodi 1973b. 8—10.

[113] MKvSz 1879. 302 (Csontosi János). — Mezey László: *Codices latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis.* Bp 1961. 121—122. Hasonmása: 289.

[114] Domanovszky Sándor: *A dubniczi krónika kódexe.* = MKvSz 7/1899. 64—72 (hasonmással). — MKvSz 34/1927. 24—25 (Hoffmann Edit).

[115] Fraknói Vilmos: *Vitéz János könyvtára.* = MKvSz 1878. 79—87. — Fraknói: *Váradon írt Vitéz-codex.* = MKvSz 1880. 244—247 (hasonmással). — *Könyvkiállítási emlék.* Bp. 1882. 50. — Hunyady: *i.m.*, 39—40.

[116] Bunyitay 1883. I. 285—287; II. 142, 145.

[117] Hasonmás: Jakó — Manolescu 1971. Album, 26/a. tábla.

[118] Hasonmása: Fraknói: *Vitéz János által emendált Corvin-codex.* = MKvSz 1886. 1—7. és Berkovits Ilona: *Magyar kódexek a XI—XVI. században.* Bp. 1965. 55. — Vö. Kalmár Lajos: *A Victorinus-corvina madár ábrázolásainak intellektuális háttere.* EKvÉ 6/1972. 171—203. — Boronkai Iván: *Vitéz János retorikai iskolázottsága.* = ItK 79/1975. 129—144.

[119] Hoffmann Edith: *A Nemzeti Múzeum Széchényi-Könyvtárának Magyarországon illuminált kéziratai.* = MKvSz 34/1927. 24. Nem érthetünk egyet azok véleményével, akik a Victorinus-kódexet is Polánkai munkájának és egészében gótikus terméknek minősítik.

[120] Hoffmann 1929. 125. Az egykor neki tulajdonított díszes pontificale-kódexről később kiderült, hogy Filipec János könyvtárához tartozott. Vö. MKvSz 1879. 86—88 (Fraknói). — Sz 1898. 875 (Fraknói).

[121] Fraknói Vilmos: *Mátyás király magyar diplomatái.* = Sz 1898. 870—875.

[122] Hoffmann 1929. 131—134. — Jakó: *Váradi Péter könyvtárának töredéke Kolozsvárott.* = MKvSz 74/1958. 345—350.

[123] MKvSz 1880. 247 (Fraknói). — Hoffmann 1929. 169. — Bunyitay 1883. II. 166, 209.

[124] Bunyitay 1883. I. 308—322.

[125] Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance.* I. Kvár 1943. 180—182. — „Sacram, cuius est antistes, aedem ditavit pretiosis tum sacerdotum vestibus, tum argenteis vasis, libris praeterea magnis, quos vocant graduarios et antiphonarios, omni ex parte adeo mire exornatos, ut magni ac ditissimi alicuius regis dicata deo dona possint non immerito judicari." Ranzanus, Petrus: *Epitome rerum Ungaricum.* Schwandtner, Joannes Georgius: Scriptores rerum Hungaricarum. I. Tyrnaviae 1765. 551—552.

[126] Címlapjának színes képe: Berkovits Ilona: *i.m.*, XXXII. tábla. — Részletes leírása, képekkel: Genthon István: *Esztergom műemlékei.* Magyarország műemléki topográfiája. I. Bp 1948. 298—306. — Fraknói: *Pruisz János váradi püspök pontificaléja.* = MKvSz 1884. 1—4; 1886. 112—114.

[127] Csapodi Csaba: *Filipec (Pruis) János nagyváradi és olmützi püspök könyvei.* = MKvSz 83/1967. 248.

[128] „... se exhibuit tenacissimum, solertissimum penes agens librorum choralium conscriptorem; inde hodiedum extant in hoc conventu magni laboris libri, quos propria eiusdem manu conscriptos fuisse, traditio perhibet." Gánóczy, Antonius: *Episcopi Varadienses.* I. Viennae 1776. 449. — Vö. Csapodi: *i.m.*, 249.

[129] Másolótevékenységével kapcsolatosan l. MKvSz 69/1945. 36 (Berkovits Ilona).

[130] Fitz 1959. I. 148—150. — Mályusz Elemér: *Thuróczy János krónikája és a Corvina.* = FilKözl 12/1966. 301. — Mályusz 1967. 157.

[131] „... ducentos et tres libros diversarum materiarum propriis sumptibus comparatos et dispositos..." Keresztúri, Josephus Aloysius: *Compendiaria descriptio fundationis ac vicisitudinum episcopatus et capituli M. Varadiensis.* Magno-Varadini 1806. 258.

[132] Bunyitay 1883. I. 325—331. — Balogh: *i.m.*, I. 180.

[133] Életrajzára: Bunyitay 1883. I. 332—343. — Hoffmann 1929. 111.

[134] Hoffmann 1929. 111—119. — Uő.: *Franciscus de Kastello Ithalico de Mediolano.* = Magyar Művészet 1933. 42—46.

[135] Hoffmann Edith: *Középkori könyvkultúránk néhány fontos emlékéről.* = MKvSz 32/1925. 32—34. — Joó Tibor: *A Kálmáncsehi-breviárium útja.* = MKvSz 63/1939. 183—185. — Kalmár Lajos: *Aper historicus. Castello vadkan elleni küzdelmet ábrázoló miniaturája a Kálmáncsehi Breviáriumban.* EKvÉ 5/1970. 177—199. — Hasonmások: Berkovits: *i.m.*, 29—31. sz. kép és XXIV—XXXI. tábla.

[136] Kniewald Károly: *Kálmáncsehi Domokos zágrábi misekönyve.* = MKvSz 67/1943. 1—15 (hasonmásokkal).

[137] Szabó György: *Codices of Dominicus Kálmáncsehi in the United States.* New York 1960. — Csapodi Csabáné: *Magyar eredetű és magyar vonatkozású kódexek Amerikában.* = MKvSz 81/1965. 363, 365.

[138] Életrajza: Tóth-Szabó Pál: *Szathmáry György primás.* Bp 1906.

[139] Horváth 1935. 192—195.

[140] Gerézdi Rabán: *Aldus Manutius magyar barátai.* = MKvSz 69/1945. 52. — Uő.: *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig.* Bp 1968. 218.

[141] Hoffmann 1929. 186—187.

[142] Bunyitay 1883. I. 354—366. — Balogh: *i.m.*, I. 200—201.

[143] Balogh: *i.m.*, I. 201. — Horváth 1935. 207. — Gerézdi: *i.m.*, 51—53.

[144] Bunyitay 1883. I. 357.

[145] Uo. I. 365.

[146] Varjú Elemér: *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár.* = MKvSz 7/1899. 337, 340, 344.
[147] Hegedűs, Stephanus: *Analecta recentiora ad historiam renascentium in Hungaria literarum spectantia.* Bp 1906. 125—236 (hasonmással).
[148] Balogh: *i.m.*, 196.
[149] Horváth 1935. 212—213.
[150] Bunyitay 1883. I. 370. — Hoffmann 1929. 187—188. — Trencsényi-Waldapfel Imre: *Erasmus és magyar barátai.* Bp 1941. 56—57.
[151] Hoffmann 1929. 188—189. — Színes hasonmása: Berkovits: *i.m.*, XLIII—XLIV. tábla.
[152] Életére vonatkozóan: Frankl Vilmos: *Henckel János, Mária királyné udvari papja.* Értk II/4. Bp 1872. — Bauch, Gustav: *Johann Henckel...* = Ungarische Revue 4/1884. 599—627. — Hudak, A.: *Der Hofprediger Johannes Henckel und seine Beziehungen zu Erasmus von Rotterdam.* Kirche im Osten 2/1959.
[153] Varjú: *i.m.*, 217.
[154] Uo. 334—345. — Vö. Kulcsár, Petrus: *Catalogus incunabulorum bibliothecae Batthyányanae.* Szeged 1965.
[155] Henckel könyveinek címjegyzékét említett bővebb tanulmányunkban szándékszunk közölni.
[156] Trencsényi-Waldapfel: *i.m.*, 53, 76—77, 85, 87. — Allen, P.S.: *Opus epistolarum Desiderii Erasmi Roterdami.* Oxonii 1929. VIII. 56 (Nr. 2100), 427 (Nr. 2313).
[157] Varjú: *i.m.*, 338, 344. — Kulcsár: *i.m.*, 43 (Nr. 178), 63 (Nr. 312).
[158] Végh, János: *Das ikonographische Programm des Johannes-altars von Levoča.* = AcHArt 13/1967. 235—241.
[159] Mezey László: *A devotio moderna a dunai országokban (Csehország, Ausztria, Magyarország).* EKvÉ 5/1970. 223—237. — Uő.: *Die Devotio Moderna der Donauländer.* = AcLit 12/1970. 37—51.
[160] Kemény József: *Történelmi és irodalmi kalászatok.* Pest 1861. 89—90. — Teutsch, Friedrich: *Die zwei ältesten sächsischen Humanisten.* = Kbl 4/1881. 18—19. — Ábel, Eugenius — Hegedűs, Stephanus: *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia.* Bp 1903. 207.
[161] Csánki 1913. 120, 398—399, 499.
[162] Gall, Franz: *Die Matrikel der Universität Wien.* II/1. Wien 1959. 437.
[163] Bánffi lvt. 1538. XII. 2.
[164] Pray: *i.m.*, II. 187 (jegyzetben).
[165] Uo.
[166] Hoffmann 1929. 169—170. — Hermann, Hermann Julius: *Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich.* Neue Folge VI/3. Wien 1929. 19—21 (Nr. 11).
[167] Csapodi 1973. 336—337.
[168] Ezek teljes jegyzékét és leírását külön tanulmányban készülünk közzétenni.
[169] Vö. Soltész Zoltánné: *i.m.* OSzKvÉ 1965/6. 135.
[170] Ennek változatai: „Martini Haczii sum". — „Martini Haczy sum et suorum". — „Martini Haczaky praepositi sum". — „Martini Haczy praepositi minoris sum et suorum".
[171] Lukács Ladislaus: *Documenta Romana historiae Societatis Jesu...* Romae 1967. III. 536.
[172] Lukács — Polgár: *i.m.*, II. 476, 500.

ERDÉLY ÉS A CORVINA

A Magyar Könyvszemle 82/1966. 237—244. lapján megjelent szöveg átdolgozott és lényegesen bővített, új változata.

[1] „... Bibliothecam Caesaream Vindobonensem... magna parte librorum serenissimi regis Hungariae Matthiae Corvini... locupletatam..." Lambecius, Petrus: *Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi liber primus.* Vindobonae 1665. 73 (külön lapon).
[2] Fraknói Vilmos — Fógel József: *Mátyás király budai könyvtára.* Bp 1927. 28—34.
[3] Csapodi Csaba — Csapodiné Gárdonyi Klára — Szántó Tibor: *Bibliotheca Corviniana.* Bp 1967. 25—26. — Csapodi 1973. 17—29.
[4] Csapodi — Csapodiné — Szántó: *i.m.*, 30. — Csapodi 1973. 466—468.
[5] Curtius 1619. 12.r

[6] Zolnai Klára — Fitz József: *Bibliographia bibliothecae regis Mathiae Corvini.* Bp 1942. — Az újabb irodalomra: Csapodi 1973. 497—510.

[7] Ide vonatkozó tanulmányainak könyvészete: Csapodi 1973. 499—501.

[8] Uo., 109—465.

[9] Csapodi: *Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára.* = MKvSz 77/1961. 414.

[10] Uo., 409, 414.

[11] „Inter opes reliquas hic bibliotheca videtur
Munifici impensis studioque extructa senatus,
Innumeris fulgere libris, quos barbarus igne
E medio rapuit miles, dum nobilis arsit
Matthiae illa domus, Musis celeberrima, regis
Pannoniorum in sede ducum, variasque per orbis
Distraxit partes, quorum pars magna propinquis
Finibus ex Scythiae huc multo convecta labore est.
Thrax Byzantina veniens mercator ab urbe
Armeniusque vafer, vicinaque regna Valachus
Servans, quotidie huc onerati mercibus intrant
Gazaque emporium celebratum divite complent."
Eder, Josephus Carolus (ed.): *Christiani Schaesaei Ruinae Pannonicae libri quattuor.* Cibinii 1797. 26—27.

[12] „Conditur illius [sc. Honteri] consilio sumptuosissima bibliotheca et ex variis vastatae Graeciae immani furore Turcarum bibliothecis conquiruntur et coacervantur libri utilissimi." Teutsch, Georg Daniel: *Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen.* Hstadt 1883. II. 235. — Vö. Pokoly, Josef: *Die Rede des Christian Schesaeus auf der Synode in Birthälm.* = Kbl 37/1914. 96—101. — Duldner, Julius: *Die Rede des Christian Schesaeus auf der Synode in Birthälm.* = Kbl 38/1915. 44—55.

[13] „... Ad quod amplo extructo aedificio libros hinc inde non sine sumtu conquisiverunt et praesertim ex Budensi bibliotheca Isabellae Ungariae reginae et a Solymanno in Transsilvaniam, ut ei praeesset, missae consensu magno numero transportari curarunt. Sicut et a Constantinopolitano patriarcha Graecorum patrum copiam impetrarunt, nec non ex Germania D. Lutheri et aliorum sanorum doctorum opera acquisiverunt." Grosz, Julius: *Zur ältesten Geschichte der Kronstädter Gymnasialbibliothek.* = VerArch 21/1887. 596.

[14] Szilády Áron: *Jelentése bolognai útjáról.* = AkÉ 2/1868. 135. A Marsiglitól informátoraként megnevezett „vir eruditus ex domo Bethleniana, qui historiam moliebatur principum Transylvanorum" kétségtelenül nem Bethlen Miklós — amint Csapodi véli —, hanem Bethlen Elek volt. — Vö. Csapodi: *i.m.* = MKvSz 77/1961. 414. — Csapodi 1973. 83. — Lukinich Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története.* Bp 1927. 354, 361.

[15] „Bibliotheca nostra ex bibliothecis urbis Constantinopolitanae per Turcas antea dirutis ac dissipatis suum accepit ortum, rarissimis patrum manuscriptis a Benkneriana, Czakiana, aliisque familiis Coronensium, apud quos specialium vigore privilegiorum a regibus datorum mercium Asiaticarum habebatur depositio, partim in Valachia, partim in Moldova coemtis, atque in usum docentium et discentium post reformationem in Gymnasio Coronensi oblatis. Quibus gazis sufficientissime haec Coronensium bibliotheca instructa omnibus per Transilvaniam et Hungariam existentibus praeripuit palmam, excepta Budensium bibliotheca a Mathia Corvino instructa, cui raritate codicum similis reddita fuit Coronensium ..." Grosz: *i.m.*, 597.

[16] Uo., 597—598. — Quellen VI. 323, 571.

[17] Lampe, Fridericus Adolphus: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania.* Trajecti ad Rhenum 1728. 681.

[18] *Breve Chronicon Daciae.* Quellen IV. 6: „bibliotheca Matthiae regis incenditur ..."

[19] Újraközölve: Dück, Joseph: *Geschichte des Kronstädter Gymnasiums.* Kstadt 1845. Anhang, 18.

[20] Quellen II. 654.

[21] Teljes szövegközlés: Grosz: *i.m.*, 603—708.

[22] Uo. 616, 637. — Vö. Dankanits Ádám: *Az 1575-ös brassói katalógus.* = KvSz 14/1970. 177—179.

[23] „... Corona ... civitas mercibus Turcicis celebris ... ibi nuper constructa bibliotheca, qua nulla in Pannonia, post dissipatam Budensem Matthiae Corvini bibliothecam, cultior usquam fuit." Bongarsius, Johannes (ed.): *Rerum Hungaricarum scriptores varii.* Francofurti 1600. 574.

[24] Szekfű Gyula: *Schesaeus-kézirat a Nemzeti Múzeumban.* = MKvSz 14/1906. 334.

[25] „... emporium Coronense in ultimis partibus ecclesiae occidentalis constitutum assidue frequentari videamus a Graecis, Bulgaris, Moldavis et Valachis Transalpinis..." Honterus: *Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae.* 1543. — Dück: *i.m.*, Anhang, 4. — Teutsch 1921. II. 237.

[26] A brassói könyvtárnak az erdélyi késő humanizmusban játszott kiemelkedő szerepe jut kifejezésre abban, hogy a fejedelmi udvar humanistái szintén ajándékoztak ide könyveket. Pl. Gyulay Pál 1592-ben kelt végrendeletében „deák és görög" könyveit hagyja „az Brassai város Bibliothecajának". TTár 1900. 146. — Szabó 1974. 111.

[27] Klein 1935. 23. — Gündisch 1965. 5—6.

[28] RMNy 40. sz. — Borsa Gedeon: *Kísérlet az 1539. évi brassói nyomtatványok megjelenési sorrendjének megállapítására.* = MKvSz 79/1963. 266.

[29] Klein 1935. 74—75. — Trausch, Joseph: *Schriftsteller-Lexikon... der siebenbürger Deutschen.* Kstadt 1870. II. 208.

[30] Manolescu, Radu: *Comerţul Ţării Româneşti şi Moldovei cu Braşovul. (Secolele XIV—XVI).* B 1965. 18—81. — Panaitescu, Petre Petre: *Începuturile scrisului în limba română.* = SMIstM 4/1960. 152—155. — Vö. Panaitescu: *Începuturile şi biruinţa scrisului în limba română.* B 1965.

[31] Vö. MKvSz 38—39/1932—4. 40—41 (Iványi Béla). — Panaitescu: *Începuturile scrisului în limba română. Noi contribuţii.* = SCBibl 5/1963. 121—123. — Hurmuzaki 1900. XI. 656.

[32] Veress 1906. 256—263.

[33] „... In iis Flavii Procul Iustini de origine regum et regnorum epitomen, in membrana elegantibus characteribus manuscriptam ex Mathiae regis bibliotheca Budensi casu quopiam ad me delatam, totius meae librariae supellectilis principem, quem ante hanc bellorum voraginem non contemnendam habebam, eadem intemperie stolidae multitudinis amisi. Hunc librum paucis ante mensibus quam haec clades patriae incumberet, Antonio Marietto erudito Jesuitae, malo codicis genio et meo fato, utendum accomodaveram, quod ideo libentius in hac publicae privataeque cladis memoria refero, quod praeclarus auctor praenomine et nomine temporum iniuria amisso atque etiam libri titulo, quem adscripsi, intercepto solo cognomine residuo ex omnibus, opinor, typographiis acephalus hactenus prodiit. De quo quid eruditi censeant, viderint, mihi satis fuerit ex fide haec referenti fidem haberi. Taceo multa alia quae in toto huius libri corpore aliter quam in vulgari legebantur." Szamosközy István: *Történeti maradványai.* MHHScr XXIX. Bp 1877. 105—106. Magyar fordítása: Szamosközy: *Erdély története.* Bp 1963. 274 (Borzsák István).

[34] Szamosközy: *i.m.* MHHScr XXVIII. Bp 1877. 47—48.

[35] GyF 3/1865. 144—145, 148. — Zalka László: *A győri püspöki papnevelőintézet könyvtárának címjegyzéke.* Győr 1893. VI. — Jenei Ferenc: *Az utolsó magyar humanista főpap: Napragi Demeter.* = ItK 69/1965. 137—151.

[36] Kisfaludy Á. Béla: *A győri püspöki nagyobb seminarium könyvtáráról.* = MKvSz 1884. 30. — Sz 1876, 508. — Horváth János: *A reformáció jegyében.* Bp 1953. 97, 500. Az irodalomnak az az állítása, hogy e kötet Zápolya János tulajdonából való, azon az alapon igazítandó helyre, hogy az „electus rex Hungariae" címet nem ő, hanem fia, János Zsigmond használta.

[37] Csapodi 1973. 176 (157. sz.). — Hasonmása: Csapodi — Csapodiné — Szántó: *i.m.*, CVI. tábla.

[38] Cserei 1852. 11.

[39] Thallóczi Lajos: *Öreg Apafi Mihály könyvtára.* = MKvSz 1881. 131—132. — Vö. Jakab Elek: *II. Apafi Mihályné, Bethlen Kata hagyatéka.* = Sz 1883. 684.

[40] Uo. 678—682.

[41] Hermányi Dienes József: *Nagyenyedi Demokritus.* Magyar Könyvtár. Bp 1960. 247. (A György Lajos-féle, 1943. évi kolozsvári kiadásban: II. 50). — Az árverés időpontjára: Nádudvari saját kezű bejegyzése az AkKvt II. sz. (Ref. Koll.) részlegében őrzött RMK 321. jelzetű könyvben.

[42] Hermányi Dienes: *i.m.*, 247. — Teleki Sámuel a következőket írta Saxiusnak: „Codex Ms. Tibullo-Corvinianus, quo usus est Samuel Köleserius, ex reliquiis celeberrimae bibliothecae, quam Mathias Corvinus rex, literarum non minus cultura, quam bellica fortitudine et rerum praeclare gestarum laude maiorum nostrorum memoria clarissimus in regia sua Budensi circa annum 1476 instruxerat, fato nescio quo in Transilvaniam delatus, cum tota supellex principis Apaffi II. Viennae demortui anno 1726 Cibinii sub hasta venderetur, vili admodum pretio, ut merces talis apud rerum imperitos venire solent, a studioso quodam

Enyediensi, Samuele Nadudvario, emtus fuit. Quod ubi principi Liechtensteinio, tunc in statione sua Küküllővár degenti, innotuit, egit cum Köleserio sibi admodum familiari, ut hunc thesaurum quocumque tandem pretio ipsi redimeret. Köleserius vero, ut erat vir magnae apud suos auctoritatis facile a professoribus Enyedinis impetravit, ut Nadudvarium vel invitum in gratiam ipsius codice privarent, quem mox ipse, gratiam apud principem initurus suo nomine dono principi obtulit, et hodie etiam in Bibliotheca Liechtensteiniana extare existimo. Membranaceus aut chartaceus sit, nescio." Saját kezű fogalmazvány a marosvásárhelyi Teleki Téka *Epistolae variorum* című kéziratos kötetében, p. 96. L. a p. 19—20, 34—35, 107—108, 115 is! — Kelemen Lajos: *Bod Péter levelei.* = EM 1907. 390.

[43] Köleséri Sámuel: *Protocollum expeditionum gubernialium.* p. 307. Teleki Téka, Mss. fol. 1155.

[44] *Tibullus Corvinianus.* Claudiopoli 1727.

[45] Csapodi 1973. 176 (157. sz.). — Vö. Jakó Zsigmond: *Köleséri Sámuel irodalmi levelezése* (Kéziratban).

[46] A régebbi irodalomnak azt az értesülését (Fraknói — Fógel: *i.m.*, 69.), hogy e kódexet Teleki 1759/60. évi németországi tanulmányútja alkalmával vásárolta, Borzsák István már helyesbítette *(Die Tacitus-Handschrift der Bibliotheca Corviniana.* EKvÉ 1/1962. 142—143). A megszerzés általa kikövetkeztetett időpontja Teleki 1805. január 25-én Aranka Györgyhöz intézett levelével pontosan igazolható: Csűry Bálint: *Aranka Györgyhöz írt ismeretlen levelek.* = ItK 45/1935. 49—50.

Szintén a marosvásárhelyi Teleki Tékából származik az a Piccolomini-kódex is, amely az észak-amerikai Cambridge-ben, a Harvard University Libraryben, közelebbről tűnt fel és korvinának látszik. Szempontunkból azonban ez is figyelmen kívül hagyható, mert csak 1800—1811 között került Teleki Sámuel gyűjteményébe, hihetőleg szintén a nyugat-európai könyvpiacról. Vö. Csapodiné Gárdonyi Klára: *Egy újabb, ismeretlen Corvin-kódex feltűnése az amerikai könyvpiacon.* = MKvSz 77/1961. 105—107. — Bustya Endre: *A marosvásárhelyi Teleki-téka eltűnt Piccolomini-kódexe s egy Amerikában felbukkant Piccolomini-korvina.* = MKvSz 81/1965. 331—332. — Csapodi 1973. 115 (7. sz.).

[47] Csapodi 1973. 271 (390. sz.). — Fraknói—Fógel: *i.m.*, 72. — Hoffmann 1929 124, 203.

[48] Hasonmása: Csapodi — Csapodiné — Szántó: *i.m.*, LIV. tábla.

[49] Csapodi: *Filipec (Pruis) János nagyváradi és olmützi püspök könyvei.* = MKvSz 83/1967. 246—248.

[50] Csapodi 1973. 161 (118. sz.). — Kisfaludy: *i.m.*, 29.

[51] Csapodiné Gárdonyi Klára: *Mátyás király könyvtárának scriptorai. Petrus Cenninius.* = MKvSz 74/1958. 338.

[52] Jenei Ferenc kis tanulmánya *(Napragi Demeter győri püspök könyvtára.* = Győri Szemle 1936. 25—28.) semmiképpen sem tekinthető kielégítő kísérletnek.

[53] Kisfaludy: *i.m.*, 30. — Sz 1876. 508. — Pirnát 1971. 373. — Koroknay 1973. 89 (242. sz.).

[54] Ritoókné Szalay Ágnes (Bp) szíves közlése az 1563. évi leltár és a Zalka-féle idézett győri könyvtárjegyzék összevetése alapján. — Belu 1960. 143—148.

[55] Szilágyi Sándor: *A Corvina történetéhez.* = MKvSz 1882. 336—340. — Fraknói — Fógel: *i.m.*, 29—30. — Csapodi 1973. 73—74.

[56] Szalárdi 1853. 33.

[57] Szilágyi Sándor: *Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez.* Bp 1883. 35. — TTár 1883. 450—451, 674—675. — MKvSz 1882. 337.

[58] MKvSz 1882. 338—339. — TMÁOkm II. 185—186. — Kovács 1963. 121—122.

[59] Szilágyi: *i.m.*, 116. — MKvSz 1882. 339.

[60] Szilágyi: *i.m.*, 175. — MKvSz 1882. 339.

[61] „... besitzen sie [die Türken] zwei der ältesten und schönsten Bibliotheken in Constantinopel und Buda; und könnten E.K.Mt. wohl von ihnen einige geschriebene Sachen bekommen, da sie keiner unter ihnen besonders achtete." Centralblatt für Bibliothekswesen 8/1891. 230. — Vö. Fraknói—Fógel: *i.m.*, 30, 93. — Kalmár Lajos: *A stockholmi Bibliotheca Christiniana.* EKvÉ 4/1968. 179—201.

[62] *De itinere Budensi, quod clementissimo S. Caesareae Maiestatis jussu peregi anno 1666 a die 25 Februarii usque ad diem 24 Martii propter reliquias celeberrimae istius bibliothecae regis Matthiae Corvini, cujus interitu et dissipatione jam superiori seculo Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensis amplissimo incremento aucta est.* Lambecius: *Commentariorum... liber secundus.* Vindobonae 1669. 989—996. — Magyar fordítása: Kovács 1963. 122—126.

A szebeni nyomda XVI. századi történetéhez (Magyar Könyvszemle 81/1965. 48—56) című dolgozat felhasználásával 1968-ban, a szebeni könyvnyomtatás jubileumára készített előadás 1973-ban teljesen átdolgozott és kibővített szövege itt jelenik meg először.

[1] E hagyományos vélemény közel egy évszázadon át megfellebbezhetetlennek tekintett kifejtése: Trausch, Joseph: *Wo und wann die erste Buchdruckerei in Siebenbürgen errichtet wurde?* = KMg 2/1846. 340—356.

[2] Teutsch, Friedrich: *Neue Beiträge zur Hermannstädter Buchdruckergeschichte.* = Kbl 8/1885. 121—123. — Vö. Wittstock, Oskar: *Johannes Honterus, der siebenbürger Humanist und Reformator. Der Mann. Das Werk. Die Zeit.* Göttingen 1970. 116.

[3] Gulyás 1931. 47—48. — Fitz 1959. II. 108—111. — Borsa, Gedeon: *Die erste Buchdruckerei zu Hermannstadt in Siebenbürgen, 1528—1530.* = BuW 3/1966. 1—12.

[4] Seivert, Johann: *Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften.* Pressburg 1785. 115, 325. — Révész, Béla: *Sebastian Pauschner, ein siebenbürgisch—sächsischer Arzt des 16. Jahrhunderts.* = AGeschM 4/1911. 282—300. — Borsa Gedeon: *Sebastian Pauschner... és nyomtatásban kiadott munkái.* = OTKK 27/1963. 257—271.

[5] Trausch: *i.m.*, 340—345. — Az említett beszéd vonatkozó része így hangzik: „Anno 1529 12 Februarii monachi intra octiduum exire jussi sunt, et cetera. Insuper et relicta artium studia florere ceperunt eodem tempore. Testis est libellus grammaticus eruditissimi viri Thomae Gemmasi [!] didascali hujus scholae Cibiniensis excusus anno Christi 1529, dedicatusque generoso et nobili Joanni Penfflinger, filio Marci Penfflinger judicis regii civitatis nostrae Cibiniensis. Testis etiam est libellus de peste absolutissimus doctoris Sebastiani Pauschneri medici ordinarii Cibiniensis. Testes sunt libri dialectici aliorum authorum juridici, qui asservantur in bibliotheca scholarum." Az idézet utolsó mondata esetleg egyéb szebeni nyomtatványokra is vonatkoztatható volna. Jelenlegi ismereteink szerint azonban valószínűbbnek látszik, hogy a szónok a Honterus-féle tankönyv-kiadványokra célzott. E beszéd kézirata: Netoliczka, Oskar: *J. F. Trausch's Handschriften-Katalog.* I. Kstadt, 1898. 34 (Nr. 497). — A fenti latin szöveg megtalálható még: Borsa: *Buchdruckerei.* = BuW 3/1966. 2.

[6] Teutsch: *i.m.* = Kbl 8/1885. 121—123. — A SzÁLvt-ban őrzött kéziratos másolat címlapjának hasonmása: Huttmann, Arnold — Barbu, G.: *Medicina în Oraşul Stalin ieri şi astăzi.* [Braşov] 1959. 21. és Jakó, Zsigmond: *Die Hermannstädter Druckerei im 16. Jahrhundert und ihre Bedeutung für die rumänische Kulturgeschichte.* = Forsch 9/1966. 1. sz. 55. — A mű teljes szövegét betűhíven közli: Révész: *i.m.*, 286—300.

[7] Seiwert, Gustav: *Die Brüderschaft des heiligen Leichnams in Hermannstadt.* = VerArch 10/1872. 338, 342.

[8] Borsa: *Buchdruckerei.* = BuW 3/1966. 5—6.

[9] Az alábbiak bővebb kifejtését l. Jakó Zsigmond: *A szebeni nyomda XVI. századi történetéhez.* = MKvSz 81/1965. 48—56. — Uő.: *Tipografia de la Sibiu şi locul ei în istoria tiparului românesc din secolul al XVI-lea.* = AnIIst 7/1964. 97—112. — Uő.: *Die Hermannstädter Druckerei...* = Forsch 9/1966. 1. sz. 31—58. — Vö. Borsa: *Buchdruckerei.* = BuW 3/1966. 11—12.

[10] Gulyás 1931. 47—48. — Teutsch: *i.m.* = Kbl 8/1885. 121—122.

[11] „1533 die 22 Januarii kombt aus Deutschland zurück der gelehrte Magister Johannes Honterus und bringet die wahre Lehre in viel Schriften und Bücher mit sich, wie auch den Wohlweysen Magistrum Theobaldum Griffium Medicinae Doctorem et Artis Typographicae Licentiatum, der ihm dann in arte Typographica redlich beygestanden." Trauschenfels, Eugen von: *Album Oltardinum.* Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens. Kstadt 1860. 9. — Vö. Huttmann, Arnold: *Johannes Honterus und die Medizin.* = Forsch 5/1961. 170.

[12] Fabritius, Karl: *Honterus auf der Rückreise in die Heimat.* = VerArch 11/1873. 452—453. — Netoliczka, Oskar: *Johannes Honterus' ausgewählte Schriften.* Wien — Hermannstadt 1898. 209.

[13] Fabritius: *i.m.*, 451. — Klein 1935. 15.

[14] A kérdéses oklevelek kiadásai: Trausch: *i.m.*, 345—350. — Teutsch, Friedrich: *Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen.* = AGBh 6/1881. 50. — Bunyitay Vince—Rapaics Rajmund—Karácsonyi János: *Egyháztörténelmi emlékek a... hitújítás korából.* I. Bp 1902. 108, 429—430. — Fabritius Károly: *Pemfflinger Márk szász gróf élete, különös tekintettel a reformatio elterjedésére az erdélyi szászok között.* Értk IV/6. Bp 1875. 126—129. — Herbert, Heinrich: *Die Reformation in Hermannstadt und in den Hermannstädter Capitel.* Hstadt 1883. 8. — E gúnyiratokat az RMNy I. App. 7. nem tartja nyomtatványoknak.

[15] Borsa: *Buchdruckerei.* = BuW 3/1966. 10—12.
[16] Borsa: *Pauschner.* = OTKK 27/1963. 266.
[17] Jakó Zsigmond: *Az erdélyi papírmalmok feudalizmuskori történetének vázlata (XVI—XVII. század).* = StBB 1962, fasc. II. 68—71. — Uő.: *Începuturile fabricării hîrtiei în țara noastră. II. Moara de hîrtie din Sibiu și problema fabricării hîrtiei în Moldova în secolul al XVI-lea.* = RBibl 23/1970. 6. sz. 369—371.
[18] VerArch 19/1884. 533—534; 17/1882—3. 19, 126.
[19] Borsa: *Pauschner.* = OTKK 27/1963. 266.
[20] Klein 1935. 106—122.
[21] Roth, Erik: *Die Reformation in Siebenbürgen.* I. Köln—Graz 1962. 24—31, 117—173.
[22] Jakó Zsigmond: *Editarea cărților românești la Sibiu în secolul al XVI-lea.* = AnIIst 8/1965. 116—118. — Demény—Petrovici 1971. 70—71.
[23] Jakó: *Papírmalmok.* 68—71. — Goldenberg, Samuil: *Moara de hîrtie din Sibiu în secolul al XVI-lea.* = St 13/1960. 1. sz. 113—118.
[24] Ferenczi 1896. 6—20. — Gulyás 1931. 60. — Borsa, Gedeon: *Die Buchdrucker des XV. und XVI. Jahrhunderts ...* = BuW 2/1965. 6.
[25] Gulyás 1931. 95.
[26] Jakó Zsigmond: *Ismeretlen magyar drámai emlék a XVI. századból.* = NyIrK 9/1965. 36—37.
[27] Borsa Gedeon: *Hoffhalter-problémák.* = MKvSz 86/1970. 372.
[28] A nyomda működése második szakaszára vonatkozó adatok: Borsa Gedeon: *A szebeni nyomda a XVI. század utolsó negyedében.* = MKvSz 81/1965. 56—61.
[29] A nyomdászok személyére vonatkozó adatok: Borsa: *Buchdrucker.* = BuW 2/1965. 4—5.
[30] Kbl 35/1912. 119 (Bruckner, Wilhelm).
[31] Teutsch: *Buchhandel.* = AGBh 6/1881. 60—61.
[32] Uo. 61, 63. — Feneșan, Costin—Gündisch, Konrad: *Informații privind istoria Transilvaniei (sec. XVI—XVII) în calendarele lui Paul Eber.* = AnIIst 17/1974. 92.
[33] Borsa: *A szebeni nyomda.* =MKvSz 81/1965. 58.
[34] Jakó: *Drámai emlék* 32. — A nyomda és a könyvkötőműhely többnyire egyazon mester vezetése alatt működött. Pl. Gübesch hagyatékában mindkét műhely felszerelése együtt szerepel: Kbl 35/1912. 119 (Bruckner, Wilhelm).
[35] Szeben város levéltára a SZÁLvt-ban, Nova collectio posterior, nr. 2141, J. 84 (1580. aug. 31).
[36] Borsa: *A szebeni nyomda.* =MKvSz 81/1965. 58—59.
[37] *Siebenbürgischer Würg-Engel.* Hstadt 1670. 26. — Vö. Teutsch: *Buchhandel.* = AGBh 6/1881. 19, 54. és Gulyás 1931. 62.
[38] Borsa: *A szebeni nyomda.* = MKvSz 81/1965. 59.
[39] L. Mathias Fronius ajánlását a német nyelvű változat elején. — Teutsch: *Buchhandel.* = AGBh 6/1881. 56 (61. sz. jegyzet). — Teutsch: *Zur Entstehung des Eigenlandrechtes.* = Kbl 3/1880. 38.
[40] Teutsch 1921. I. 370—371. — Teutsch, Georg Daniel: *Geschichte der siebenbürger Sachsen.* I. Hstadt 1925. 294—295.
[41] Teutsch: *Buchhandel.* = AGBh 6/1881. 61.
[42] Teutsch: *Die Hermannstädter Buchdrucker und Buchhändler.* = Kbl 5/1882. 65.
[43] Borsa: *A szebeni nyomda.* = MKvSz 81/1965. 59—60.
[44] Schuller, Hermann: *Georg Deidrich und sein Hodoeporicon.* = DF 2/1943. 79—99. Vö. RMK III. 788—791.
[45] Jakó Zsigmond: *Nyomtatott bibliai színjáték töredéke a XVI. századi Erdélyből.* = MKvSz 81/1965. 313—328.
[46] Pirnát Antal: *A magyar reneszánsz dráma poétikája.* = ItK 73/1969. 534—536.
[47] MIT I. 434—435 (Varjas Béla). — Kurcz Ágnes: *Baranyai Decsi János magyar Sallustiusa.* = ItK 70/1966. 180—181.
[48] Nussbächer, Gernot: *Neue Beiträge über das Druckwerk „Török császárok krónikája".* = MKvSz 86/1970. 387—394. — Vö. RMKT XVII/1. Bp 1959. 86—102, 524—527.
[49] Holl Béla: *Az újkori természettudományos világszemlélet kialakításának erdélyi történetéhez.* = Korunk 28/1969. 774—779.
[50] A Németországból folyó nagyarányú könyvbehozatalra vonatkozóan — az erdélyi könyvtárak egykorú anyagán kívül — sok adatot szolgáltat: Teutsch: *Buchhandel.* = AGBh 6/1881. 30—34, 59—60. — Vö. Dankanits 1974. 21—32.
[51] RMNy 755 és 764. l. — Vö. Hervay 1966. 63—66. — Borsa 1973. 249—269.

AZ 1544. ÉVI ROMÁN KATEKIZMUS NYOMÁBAN

Megjelent a *Könyvtári Szemle* 14/1970. 76—80., románul pedig a *Revista bibliotecilor* 23/1970. 716—720. lapján.

[1] E röpirat címe: *Wahrhafftige Newe Zeitung aus dem Ungerlandt und Türckey ins Deudsch Landt geschrieben aus dem latein in deudsche Sprach verdolmescht. MDXLVI.* — Vö. Göllner, Carl: *Turcica. Die europäische Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts.* I. Bucureşti—Berlin 1961. Nr. 869. — A Cipariutól látott Jancsó-féle példányt jelenleg az OSzK őrzi. Vö. Kertbeny Károly: *Ungarn betreffende deutsche Erstlings-Drucke, 1454—1600.* Bp 1880. 150 (Nr. 605.). — Schullerus, Adolf: *Luthers Katechismus und Agende in romänischer Sprache.* = Kbl 44/1921. 57—61. — A katekizmussal kapcsolatos értesülés az irodalomban nem a Cipariu által látott és Schullerustól közzétett német változatban, hanem Heinrich Wittstock közlése (*Beiträge zur Reformationsgeschichte des Nösnergaues.* Wien 1858. 57—60.) nyomán latin változatban terjedt el. Ennek eredeti forrását egyelőre nem sikerült megállapítanunk.

[2] A vonatkozó irodalmat l. Jakó, Sigismund: *Tipografia de la Sibiu şi locul ei în istoria tiparului românesc din secolul al XVI-lea.* = AnIIst 7/1964. 98. — Uő.: *Die Hermannstädter Druckerei im 16. Jahrhundert und ihre Bedeutung für die rumänische Kulturgeschichte.* = Forsch 9/1966 1. sz. 31—58.

[3] A gazdag termésből l. Jakó: *Könyvtörténet — művelődéstörténet. (A legrégibb román nyomtatvány 1544).* = Korunk 23/1964. 1530—1536. — Hervay Ferenc: *L'imprimerie du maître Philippe de Nagyszeben et les premiers livres en langue roumaine.* = MKvSz 81/1965. 119—127. — Demény, Ludovic: *O tipăritură slavo-română precoresiană.* = St 18/1965. 1001—1038. — Demény, Ludovic—Simonescu, Dan: *Un capitol important din vechea cultură românească: Tetraevanghelul, Sibiu 1546.* = SCBibl 7/1965. Supl. la nr. 1. — Huttmann, Arnold —Binder, Pavel: *Prima carte tipărită în limba română.* = CBibl 18/1965. 94—96. — Demény, Ludwig: *Typographische Kennzeichen der kyrillischen Druckerpresse in Hermannstadt im 16. Jahrhundert.* = Forsch 12/1969. 2. sz. 25—36. — Demény—Petrovici 1971.

[4] Jakó: *Die Hermannstädter Druckerei.* = Forsch 9/1966. 1. sz. 56.

[5] Pl. Crăciun, Ioachim: *Catechismul românesc din 1544.* Sibiu—Cluj 1945/6. 15. — Tomescu 1968. 45.

[6] *Bibliografia românească veche.* I. B 1903. 22.

[7] *Organul luminării* 54—55. sz. (1848. I. 7. és 14), pag. 301, 308.

[8] Bánffi lvt. Fasc. 58. Nr. 146.

[9] Bánffi Dénes életére és egyéniségére: Bíró József: *A bonchidai Bánffy-kastély.* = EM 40/1935. 135—137.

[10] A nyomtatott aukciós katalógus egyetlen ismeretes példányát a marosvásárhelyi Teleki Tékában őrzik 2618. sz. alatt.

[11] Bánffi lvt. Consignatio 46.

[12] Uo. Fasc. I. Nr. 44.

[13] Uo. Consignatio 46.

[14] Uo.

[15] Romulus Todoran professzornak tartozunk köszönettel Filip Gherman életrajzi adataiért, munkájának tartalmi jellemzéséért. A Filip Gherman életével és irodalmi munkásságával kapcsolatos kérdések részletes kifejtését Todoran professzor készülő szövegkiadványának bevezető tanulmánya fogja nyújtani. Vö. Todoran: *Observaţii asupra grafiei chirilice a unui manuscris românesc din Transilvania de la începutul secolului al XVIII-lea.* = SCLing 11/1960. 755—760 (Omagiu lui Al. Graur).

[16] MHHScr XXXVIII. Bp 1906. 173 (Szádeczky Lajos).

[17] Bánffi lvt. Consignatio 50/b. (Simon János ügyvéd 1763. IX. 10-i levele).

[18] Rettegi 1970. 410.

[19] Bánffi lvt. Consignatio 38/a. Fasc. III. C (1755. IX. 15).

[20] Bánffi lvt. Fasc. I. Nr. 44.

A NAGYENYEDI BETHLEN KOLLÉGIUM KÖNYVTÁRÁNAK KEZDETEI ÉS ELSŐ KORSZAKA (1622—1658)

Megjelent a *Korunk Évkönyv 1973.* 89—100. lapján, három képpel.

[1] A Bethlen Könyvtár történetére és különleges értékeire: Nagy 1947. és Turnowsky, Alexandru—Vita, Sigismund: *Biblioteca Bethlen din Aiud.* B 1957.

[2] Kraus, Georg: *Siebenbürgische Chronik, 1608—1665.* Wien 1862. 354. -- Vö. e kötet 216—217, 261—264. lapjával.

[3] Curtius, 1619. 12r.

[4] Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.* I. Budapest—Szeged 1965. 241, 251.

[5] EOE VIII. Bp 1882. 96.

[6] Jellemző, hogy a jól értesült Szenczi Molnár Albert, magához a fejedelemhez intézett könyvajánlásában, 1624-ben is így sorolja fel Bethlen művelődési érdemeit: „... az fejérvári gymnasium építése és öregbítése, az fejedelmi bibliothecának gyűjtése és ez Németországbéli academiákból is tudós embereknek oda hivatala" (Dézsi 1898. 83—84). Elképzelhetetlen, hogy a fejedelem művelődési terveibe beavatott Molnár Albert a fenti gondolatsorban ne tett volna említést a kollégium külön könyvtáráról, ha ilyet Bethlen létesített vagy létesíteni szándékozott volna.

[7] A könyvtár kezdeteire vonatkozóan legfontosabbak Vita Zsigmond kutatásai *(Bethlen Gábor könyvtára.* = MKvSz 81/1965. 221—227. és *Tudománnyal és cselekedettel.* B 1968. 11—22.) A fejedelmi és kollégiumi könyvtár kezdeti azonosságát szintén Vita észlelte elsőnek, de előadásában nem értékesítette kellően e felismerését, nem vonta le az ebből folyó következtetéseket. Minthogy kitartott az adatok hagyományos értelmezése mellett, a kollégiumi könyvtár kezdetei körülötti bizonytalanságot és homályt nem sikerült eloszlatnia.

[8] TTár 1879. 797—805 (Szabó Károly); 1884. 199—201 (Koncz József).

[9] Szalárdi 1853. 33.

[10] ErdKáptLvt B. 1256. jelzet alatt. Vö. Beke Antal: *Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárt.* Bp 1895. 252 (1256. sz.).

[11] Uo. B. 553. jelzet alatt.

[12] Szilágyi Sándor: *A Corvina történetéhez.* = MKvSz 1882. 337—339. — TMAOkm II. 1869. 185—187. — Vö. e kötet 177—178. lapjával.

[13] ProtEgyhIskL 18/1875. 618—619.

[14] Uo. 650, 749, 1349, 1385. — Vö. ItK 17/1907. 246 (Kemény Lajos).

[15] ProtEgyhIskL 18/1875. 775.

[16] ErdKáptLvt B. 1290. sz. — AkTLvt Törzsgyűjtemény 1646. III. 23. — 1648. V. 24-én már Bárdi István requisitor volt a fejedelmi könyvtár őre (GyfKáptLvt Lymbus. Fasc. V. I. Rákóczi György közigazgatási rendeletei, 79r—80v.) — Beszterce lvt 253/1648. sz.

[17] ProtEgyhIskL 18/1875. 618—619.

[18] Török Pál: *II. Rákóczy György ismeretlen iskolai törvénye.* = Erdélyi Irodalmi Szemle 4/1927. 118—124.

[19] Kemény J. gyűjt. 1662. VII. 23, 1665. VIII. 24; Kemény S. gyűjt.: *Chartophylacium Transsylvanicum.* XXIX. Nr. 20 (1651. III. 5.). — Vö. *Bethlen Miklós önéletírása* (V. Windisch Éva kiad.). Bp 1955. I. 145.

[20] Herepei János: *Miképpen kerülte el a gyulafehérvári bibliotékának egy része az 1658. évi tatár pusztítást?* = MKvSz 77/1961. 171—172.

[21] Harsányi István: *A Rákóczi-könyvtár és katalógusai.* = MKvSz 21/1913. 17—28, 136—147. — Szentimrei Mihály: *Bethlen Gábor fejedelem könyvtárának egy darabja Sárospatakon.* = MKvSz 90/1974. 29—30.

[22] Szalárdi 1853. 390—391.

[23] Kropf Lajos: *Basirius Izsák kéziratainak történetéhez.* = MKvSz 1886. 71.

[24] Pápai Páriz Ferenc *Collegii Bethleniani origo et progressus* című, 1670—1680 körül készített kézirata így jellemzi a kollégium könyvtárát: „Bibliotheca satis instructa continens librorum codices hoc tempore plus minus mille sexcentos." Saját kezű eredetije Kemény J. gyűjt.: *Collectio maior mss. historicorum,* tom. XVII. Nr. 3. fol. 2.

[25] Kemény J. gyűjt. 1667. II. 14. — A menekítés közvetlenül a tatárok megérkeztéig folyt, úgyhogy azok az utolsó szállítmányt utol is érték és felprédálták, amint ez Csicsói György és Illyei László requisitor 1695. március 12-én Szebenben tett alábbi nyilatkozatából kiderül: „... reája következvén akkor tsak hamar a tatárok jövése és Gyula Fejérvárnak is egészlen való felégettetése, elraboltatása és a captalanbeli instrumentumoknak utolérettetése, s az Morgo mezőnek is majd Vajasdig levelekkel való eltöltése (az mint mindezekről nem tsak praedecessorainktól, hanem külső bizonyságoktól is eleget értettünk)..." (Kelemen Lajos 1927. december 6-án készített másolata a Rápolti N. páncélcsehi lakos tulajdonában volt eredetiről.)

[26] TTár 1886. 204 (Koncz József). — Nagy Gyula: *Adalék Basirius Izsák XVII. századbeli gyulafehérvári tanár könyvtárához.* = MKvSz 1883. 264—266.

[27] MKvSz 1883. 265. — E kéziratról Pápai Páriz idézett történelmi adatgyűjtése így emlékezik meg (fol. 1v): „Extat liber Arabicus manuscriptus in Publica Bibliotheca, cui nomen suum inscripsisse litteris Graecis Basirium memini me vidisse." — Bisterfeld hagyatékából a

Bethlen Könyvtár ma is őriz két kötetet: Vita: *Tudománnyal és cselekedettel* 283—284. — Vö. TTár 1893. 174 (Zimmermann, Franz).

[28] Kemény J. gyűjt. 1665. VIII. 24. — Talán újabb részletekre derülhetne fény Samarjai Lőkös Péternek Apafi fejedelemhez intézett, de számunkra hozzáférhetetlen kérvényeiből, illetve a kártalanításáról szóló 1662. évi oklevélből. Vö. Sz 1908. 315 (Szádeczky Lajos).

[29] Kemény J. gyűjt. 1667. II. 14.

[30] Uo. 1665. VIII. 24.

[31] MTTár 20/1875. 102—116 (Jakab Elek).

[32] A kollégium *Schema primum generale* című hivatalos kiadványának Basirius tulajdonában volt példányához fűzött kéziratos kiegészítésében. Vö. Koncz József: *A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története.* MVásárhely 1896. 561. Hasonmása megtalálható a Bethlen Könyvtárban. — Vö. Vita: *i.m.* = MKvSz 81/1965. 224 (17. sz. jegyzetben).

[33] Harsányi: *i.m.*, 141—142.

[34] Id. Nagy Géza: *Geleji Katona István személyisége levelei alapján.* = EM 45/1940. 43.

[35] Vita: *Tudománnyal és cselekedettel* 17—18.

[36] KvEKvt ritkaságai között 246. sz. alatt őrzik Guevara *Horologium principum* című művének címlap nélküli példányát és a díszművek atlaszai között, 64. sz. alatt, Ortelius *Theatrum orbis terrarum* (Antwerpen 1592) című pompás térképgyűjteményét, amelyek egykor Bethlen könyvtárához tartoztak (TTár 1882. 207. — Vita: *i.m.*, 283). A Magyar Tudományos Akadémia, Bpest, könyvtára viszont Alvinci Péter *Itinerarium catholicum* (1616) című díszes kötetét őrzi a fejedelem gyűjteményéből (Kovács Sándor Iván — Kulcsár Péter: *Bethlen Gábor könyvtárának újabban előkerült darabja.* = MKvSz 85/1969. 376—377). A fejedelem első feleségének temetésekor elhangzott beszédeket és gyászverseket tartalmazza az a díszes kötésű kiadvány, melyet a Tiszántúli Református Egyházkerület Tudományos Könyvtára őriz Sárospatakon (Szentimrei: *i.m.*). Ide sorolható végül az 1938-ban Ernst Lajos gyűjteményéhez tartozott kötet, melynek azonban egyelőre nyoma veszett (*Régi magyar könyvkötések Végh Gyula színes rajzaiban.* A Magyar Bibliophil Társaság kiállítása Budapesten 1936 április havában az Iparművészeti Múzeumban. Bp 1936. 23.).

[37] A könyvtár darabjainak kivételes szépségét hozzáértő külföldi látogatók is megállapították. Vö. Babinger, Franz: *Conrad Jacob Hiltebrandts dreifache schwedische Gesandschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656—1658).* Leiden 1937. 53.

[38] E kötésekkel kapcsolatosan: Siklóssy László: *Gyorskocsin Erdélyben.* Cluj—Kvár 1927. 90—91. — MKvSz 30/1923. 25 (Végh Gyula). — B. Koroknay Éva: *Brandenburgi Katalin könyvtáblája.* = Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei 2/1955. 106—121. — Szentimrei: *i.m.*, 31—34.

A NAGYENYEDI BETHLEN KOLLÉGIUM RÉGI KÖNYVTÁRÁNAK KÉZIRATOS RITKASÁGAIRÓL

Megjelent a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 8/1964. 209—226. lapján.

[1] Dankanits 1959. 42—43. — Benkő Ferenc: *Parnassusi időtöltés* 7/1796. Enyedi ritkaságok. Kvár 1800. 30. Legújabban — Magyari András kutatásai során — a szebeni Brukenthal Könyvtár kézirattárában Ms. Nr. 10. jelzet alatt előkerült az enyedi könyvtár Benedek Andrástól összeállított 1764. évi helyrajzi katalógusa is.

[2] Vö. e kötet 204—207. lapjával. — L. még id. Nagy Géza: *A Bethlen-kollégium múzeumának kialakulása és fejlődése.* KLEkv 615.

[3] Benkő: *i.m.*, 36.

[4] Uo. 99. — Kazinczy Ferenc: *Erdélyi levelek.* Bp 1880. 280. — FőkonzLvt 63 és 96/1810; 17 és 134/1811. — Mikó 1867. 198—199.

[5] Benkő: *i.m.*, 37—38. — Vö Jakubovich Emil: *Nagy Lajos király oxfordi kódexe, a Bécsi Képes Krónika kora és illuminátora.* = MKvSz 37/1930. 387. — Csapodi 1973b. 8—10.

[6] Kazinczy *i.m.*, 283.

[7] Benkő: *i.m.*, 31, 37. — Talán erre a kódexre lehet vonatkoztatni a Bethlen Könyvtárban jelenleg Ms. 192. jelzet alatt őrzött *Catalogus alphabeticus librorum illustris Collegii Alba-N.Enyedensis renovatus anno MDCCLII diebus Novembris* című kézirat 61. lapján olvasható különös szövegezésű bejegyzést: „Chronica Hungariae, peregrino idiomate. Th[eca] T[eleki] ord[o] 9. Lib[er] 42."

[8] Horvát István: *A magyar nyelv régi maradványairól.* = Tudományos Gyűjtemény 1835. V. 90—93. — V. Windisch Éva: *Kovachich Márton György...* = LvtK 37/1966. 86—88.

[9] Jakab Elek: *A kalendáriumokról történelmi és politikai tekintetben.* Bp 1881. 36—37.

[10] Akadémiai Értesítő 13/1853. 28. — Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története.* Pest 1855. II. 82, 108. Ez annál feltűnőbb, mert a kolozsvári Vass József 1852—3 fordulójára tehető értesüléseiből nemcsak az derül ki, hogy e kódex „jelenben a magyar akadémia könyvtárát ékesíti", hanem az is, hogy szövegét maga Toldy hasonlította össze az akkor felbukkant Béldi-kódexéével. Vö. Vass József: *A Béldi-kódex.* = ÚjMM 3/1853. I. 425.

[11] P. Szathmáry 1868. 286.

[12] Az az értesülés, hogy e kódex a Teleki család adományából jutott a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába, közelebbi bizonyítékok hiányában, nem látszik elfogadhatónak. Vö. Jakubovich: *i.m.*, 387.

[13] Toldy: *i.m.*, Pest 1862. II. 101. — ÚjMM 3/1853. I. 425.

[14] Berlász Jenő: *Az Akadémiai Könyvtár kézirattárának átalakulása.* = MKvSz 73/1957. 229.

[15] Jakab: *i.m.*, 36—41.

[16] Heinrich Gusztáv: *A magyar cisiók.* = EPhK 4/1880. 247.

[17] RMKT II. Bp 1880. 367—368, 487.

[18] VerArch 15/1880. 60—62 (Friedrich Müller).

[19] Domanovszky Sándor: *A dubniczi krónika.* = Sz 1899. 237, 250.

[20] Az incipit szövege: VerArch 15/1880. 61. — Vö. Csapodi 1973b. 8.

[21] Dékáni Kálmán: *A Bécsi Képes Krónika.* = EM 32/1915. 40—41.

[22] VerArch 15/1880. 61—62.

[23] Melegdi János: *A legrégibb magyar csízió.* = MNy 14/1918. 136.

[24] A bejegyzés szövege: VerArch 15/1880. 60. és Csapodi: *i.m.*, 9. A bejegyzés alatti L.Br.N. szigla feloldása a kollégiumi múzeum 1796. évi leltára segítségével történt. Vö. Bethlen Könyvtár, Ms. 217, pag. 10. — Vö. EM 25/1908. 273, 390.

[25] KMg 2/1846. 196—198. Eredetije Marosvásárhelyen a Teleki Téka Ms. 21 (in 4°) jelzésű *Epistolae manuscriptae eruditorum* című kötetének 289—291. lapján olvasható. Cornidesnek 1781. november 11-én Benkőhöz intézett leveléből az is kiderül, hogy megelőzőleg járt, Benkővel együtt, Enyeden. E kódex felfedezése tehát erre az időpontra tehető. Vö. Mike gyűjt. Missiles.

[26] A már elavult kiadásokon kívül, szövege paleografiailag hűen és magyarázatokkal együtt megjelent: Melegdi: *i.m.*, 133—139, 184—187. — RMKT I[2] 459—468. — Hasonmása: Szabó 1959. XIII. sz. tábla. — Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság, az iratai között fennmaradt másolat bizonysága szerint, szintén foglalkozott a csízió kiadásának gondolatával. Arankának e másolatokra rávezetett alábbi megjegyzése alapján feltételezhető, hogy e nyelvemléket Gyarmathi Sámuel fedezte fel: „Med[icinae] Doctor Gyarmathi Sámuel Ur ezen Manuscriptumba lévő Kronikát a Thuroczi Kronikájával egybe vetvén, azzal egynek találta tökéletesen; ki vévén a végit, mivel Thuroczi a maga Kronikáját ezen manuscriptumnál 5—6 levéllel tovább folytatta." Jancsó Elemér: *Aranka György levelezése.* (E nagyszabású forráskiadványt, a szerző szívességéből, kéziratban tanulmányozhattam.)

[27] Hunyady József: *A magyar könyvkötés művészete...* Bp 1937. 40. — Melegdi: *i.m.*, 136.

[28] Benkő: *i.m.*, 39.

[29] Bánffi lvt. Farkas-ági lvt. „Bánffy Farkas végrendeletei" jelzésű csomóban.

[30] Jancsó 1955. 144, 150, 355.

[31] Benkő: *i.m.*, 39.

[32] A 29. sz. jegyzetben idézett iratok között.

[33] Kazinczy: *i.m.*, 283.

[34] Horvát: *i.m.*, 91—92. — Jakab: *i.m.*, 36.

[35] E helyen is őszinte köszönetemet fejezem ki dr. Fikk Lászlónak, a Teleki Téka néhai könyvtárosának, kutatásaimhoz nyújtott szíves segítségéért. A marosvásárhelyi másolat — ugyancsak Fikk megállapítása szerint — bizonyos Szilágyi nevű személy kezeírása.

[36] Toldy: *i.m.*, Pest 1862. I. 157. 159. — Domanovszky: *i.m.*, 238, 248. — Dékáni: *i.m.*, 47.

[37] „...ex Codice membranaceo Francisci quondam Csepreghi descripta..." *Bibliothecae Samuelis comitis Teleki pars tertia.* Viennae 1811. 20.

[38] „...Azon Pergamenre írott Manuscriptumot, mellyet Groff Teleki Sámuel Urnak a le íratás végett által adtam volt, Atyámfiai, ha magam addig vissza nem kaphatnám, szerezzék vissza..." (L. a 29. sz. jegyzetben idézett iratok között.) E kölcsönzés időpont-

jára némi tájékoztatással szolgál Kovásznai Sándornak 1777. szeptember 21-én Benkő Józsefhez intézett levele: „8. A Gróf Teleki Sámuel Fő Ispán Ur ő Nagysága Turotzija iránt és Janus Pannonius készülete iránt miben légyen a dolog, ebből az ő Nagysága leveléből meg értheti Tiszteletes Uram." Mike gyűjt. Missiles. — Vö. Kovásznai Sándor: *Az ész igaz útján* (Kocziány László kiad.). B 1970. 180.

E krónikát, még Teleki Sámuelt megelőzően, Szilágyi Sámuel báró, az erdélyi Királyi Tábla bibliofiliájáról ismeretes ülnöke (mh. 1771) szintén lemásoltatta forrásgyűjteménye részére. Ez és hogy Teleki mikor kezdett foglalkozni ezzel a kódexszel, kiderül 1778. május 20-án, Szebenből, a Szilágyi könyvtárát öröklő Székely Ádámhoz intézett alábbi leveléből: „... Egy XV. Seculumbeli M[anu] S[cripta] Chronicat pergamenre írva kaptam de rebus Hungaricis; mellyet N[éhai] Báro Szilágyi Ur le íratott volt magának egészen; annak utánna pedig az autographumból egy egész levél el veszett; mellyet már redintegrálni nem lehet, hanem a N[éhai] Báro Szilágyi Ur apographumából. Instálok azért Méltóságos kedves Uram Bátyámnak, méltóztassék minél hamarébb Kolonovicsal edgyütt nékem ad fideles manus bé küldeni, hogy azt a nagy hibát pótolhassam ki belőle. A kezdete a M[anu] S[crip]tumnak ez: In nomine Domini nostri Jesu Christi amen. In anno eiusdem Domini Millesimo quadringentesimo tricesimo primo, quinto decimo die Mensis Julii etc. etc. etc..." *[A levél margóján Székely Ádám kezével:]* „1779. die 20 Februarii Szederjesen által adtam G[róf] Teleki Joseff Urnak, hogy meg küldje ezen Urnak..." FőkonzLvt: Acta fundationis Székelyianae. Missiles.

Ez a Szilágyi Sámuel-féle másolat feltehetően nem került be Székely Ádám egyéb könyveivel együtt sem a marosvásárhelyi, sem pedig a kolozsvári református kollégium könyvtárába, hanem Teleki Józsefhez és annak gyűjteményével együtt utóbb a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonába juthatott. Legalábbis ez olvasható ki Málnási László 1788. augusztus 20-án Gernyeszegről Teleki Józsefhez intézett alábbi soraiból: „... A M[anu] S[criptum]ok aránt úgy végeztünk, hogy azokért ád ő Nagysága a kolozsvári kollegyiomnak 500 Forintokat... melyet én által adván a kollegyiomnak, a M[anu] S[criptum]ok Nagyságod birtokába jönnek majd ősz felé..." Teleki lvt. Kl. Missiles. — L. még Teleki Józsefnek ugyanebben az ügyben Székely Ádámhoz intézett levelét. FőkonzLvt: Acta fundationis Székelyianae. Missiles, 1788. III. 25.

Persze az a lehetőség sem teljesen kizárt, hogy a Szilágyi Sámuel-féle másolat azonos a Teleki Tékában őrzött másolattal, melyet — amint fentebb említettük — szintén egy Szilágyi nevű személy írt le.

[39] „... nem lenne é jó leges-leg-elől ki-nyomtatni azt a Turóczit, melly körül Nagyságod annyit fáradott, és a mellynek varians lectioinak összve-szedését tsak alig ha nem bizta Nagyságod Seivert Uramra..." (Benkő József Teleki Sámuelhez, 1784. III. 6.). — „... Ha nem érkezik Nagyságod az alatt öszve olvasni Turótzit a Budense Chroniconnal, érkezem én..." (Benkő József Teleki Sámuelhez, 1784. VI. 6). E két levelet — a szerző szívességéből — Jancsó Elemér *Benkő József ismeretlen levelei Teleki Sámuelhez* című kéziratos munkájában használtuk. A levelek eredetije: Teleki lvt. Mv. T. Sámuel osztály 211—231, Nr. 218—219. jelzet alatt.

[40] Mikó 1867. 265—266.

[41] „... Akadtam nyomában, hogy Excellentiádnál vagyon egy XV. századbeli Kronika; a Kéz Irások Laistromába fel jegyeztem; nem tudom nem hibáztam-e véle..." (Aranka György Teleki Sámuelhez, 1795. IV. 14). E levelet és az üggyel kapcsolatos egyéb levelezést Jancsó Elemér *Aranka György levelezése* című kéziratos munkájában tanulmányozhattam. Az itt idézett levél és a kapcsolódó többi irat eredetije: Teleki lvt. Mv. T. Sámuel osztály 27—38, Nr. 30—32. — Aranka e kéziratot „Anonymi Chronicon Seculi XV-i Hungaricum, in folio" címen emlegeti. (Uo. Nr. 30).

[42] Csűry Bálint: *Aranka Györgyhöz írt ismeretlen levelek.* = ItK 45/1935. 47.

[43] Teleki a krónikát Aranka kérdezősködésére írt levelében így határozza meg: „A nállam levő Anonymon Chronicon 1431-beli, Deákul íratott. Az Udvari Bibliothecaban vagyon azon Exemplar, melynek a nállam lévő mássa; és a melyről Schwandtner bővebben emlékezik, de Szerzője nem tudatik. Ennek felette meg vagyon nállam kézírásban az úgy nevezett Chronicon Budense is... Ezen két Chronicaból írta Turoczi a magáét..." Csűry: *i.m.*, 47.

[44] A kollégiumok történelem-kurzusai már így emlegetik e kéziratot. Például Hegedüs Sámuel 1815-ben tartott előadásaiban (Bethlen Könyvtár, Ms. 314.), vagy Herepei Ádám az erdélyi történetről készített jegyzetében (AkKvt Ms. Ref. 1312, pag. 20).

[45] Domanovszky: *i.m.*, 238, 248. — Dékáni: *i.m.*, 47. — Mályusz 1967. 73.

[46] Török 1905. I. 96—98; II. 5—11.

[47] FőkonzLvt 16/1759 (Liber expeditionum, pag. 365). — Török 1905. II. 9—10.

[48] FőkonzLvt 26/1759. — Csepregi hagyatéka ma is megtalálható az AkKvt Ref. Koll. részlegének keleti kéziratai között.

[49] FőkonzLvt 26/1759. A kéziratok körüli vitával kapcsolatosan említett többi adat is e szám alatt található. — Vö. Török 1905. II. 10.

[50] KMg 2/1846. 415. — Vö. Dézsi 1898. 384—385. — Megjegyzendő, hogy Szatmári Pap Mihály 1806 májusában is vásárolt kéziratokat Csepregi örököseitől (AkKvt: Balázsfalvi Központi Könyvtár, Ms. lat. Nr. 119).

[51] Jóllehet egyelőre semmiféle kézzelfogható kapcsolat sem mutatható ki e két kézirat között, mégis szükségesnek látjuk felemlíteni, hogy a kolozsvári ispotály 1591-ben eladásra szánt, katolikusnak minősített régi könyvei között említenek egy *Annales Hungarorum Regum* címűt is. Vö. Jakó: *A kolozsvári Szent Erzsébet Aggház levéltára.* = EM 48/1943. 108.

[52] Benkő: *i.m.*, 32, 36.

[53] Musnai László: *Kőrösi Csoma Sándor ismeretlen élete.* = Protestáns Szemle 48/1939. 406—409.

[54] Vö. Guboglu, Mihai: *Manuscrisele şi tipăriturile orientale din fondul „T. Cipariu" al Bibliotecii filialei din Cluj a Academiei R.P.R.* = LL 3/1957. 147—167. — Uő.: *Orientalistica română.* = StArtIst 1/1956. 314—350.

[55] Protase 1962. 93—106. — Rațiu, Ioan: *Dascălii noştri.* Blaj 1908. 52—53.

[56] Jakó, Sigismund: *Bibliofilia lui Cipariu.* = AnIIst 10/1967. 154—162.

[57] Leíró katalógusának címe: *Codices orientales bibliothecae meae.* AkKvt: Balázsfalvi Központi Könyvtár, Ms. orient. Nr. 2. jelzet alatt őrzött jegyzőkönyvében Cipariunak.

[58] Cipariu lvt. 1603—1604. sz.

[59] Rațiu, Ioan: *Timoteiu Cipariu. Viața şi activitatea lui.* Blaj 1905. 11—12.

[60] Blédy, Géza: *Contribuții la istoria filologiei române. Tînărul Cipariu cercetînd la Biblioteca „Teleki" din Tîrgu-Mureş.* Omagiu lui Iorgu Iordan. B 1958. 81—84.

[61] L. e kötet 261. lapját. — Vö. Cipariu: *Arhive şi bibliotece.* = Archivu 1870. 669. — Első irodalmi kísérletét, a Lemeny püspök beiktatására írt *Eccloga*-t szintén Enyeden nyomtatta ki.

[62] Az alább következő jegyzetek a Cipariu keleti kéziratainak 1839-ben összeállított leíró katalógusát tartalmazó és az 57. sz. jegyzetben idézett kötetben találhatók. Cipariu latin feljegyzéseit több helyen arab betűkkel írt szavak, sőt olykor terjedelmesebb (4—33 soros) szöveg-részletek szakítják meg. Ezek közlésétől nyomdatechnikai okokból el kellett tekintenünk, de a figyelmet < >-lel felhívjuk e helyekre.

a) Proemium Libri Maghribici Ms-ti, cuius titulus < >.

b) Ex alio Codice eiusdem Collegii, in forma, ut apparet, 16-a, multo labore descripsi in editione Corani Lipsiensi Redslobiana interpunctiones ceteraque signa Corani. Exemplar in charta subflava laevigata orientali, scriptum est charactere minuto valde eleganti; folia habet dena semper composita, ita ut in denis semper una Corani sectio scripta sit ad praescriptum adamussim, praeter sectionem 1-mam, quae 11-m habet folia eo quod primae duae paginae ob artificiosam et elegantem picturam rubro praecipue et auro textum circumdantem et pauciores linias contineant 7 nimirum, quum reliquae deinceps 15-m quaequae et angustiores; ultima vero plane 12 folia, in quorum 11-m prioribus textus ob multitudinem inscriptionum Surarum minorum plus spatii reposcebat, in 12-o vero pag. a. sequens legitur ab librario posita Epigraphe arabica: < >. Dein sequentia turcica < >.

Inscriptiones Surarum sunt albo colore in planis extensis aureis inter duas lineas nigras utrinque margines cinctae sunt linea crassa aurea, circa quam undique extenduntur duae lineae nigrae extrorsum et alia unica introrsum; initio cuiusvis sectionis in margine exteriori flos conspicitur aureo coloratus cum area interiori rotunda aurea, in qua vox < > colore albo inscripta legitur, cum lineolis diversis coloribus sursum deorsumque procursantibus; quod hinc inde in nostra editione debiliter imitati sumus; compactura est in corio nigro orientali cum lineis et figuris aureis, sed in dorso praecipue detrita.

Textus Codicis, quod consonas attinet, diligenter videtur revisus, tum quod frequentibus in locis supra rasuram densior legatur scriptura, tum etiam quod vel minio interdum omissa vox scripta sit, vel etiam vacuae rasurae inveniantur. In vocalibus minor cura revisoris ex eo apparet, quod hinc inde errores plane grammatici observati sunt; major diligentia conspicitur in notando *medda* colore rubro, quod in prioribus Suris exempli gratia conservavimus; eodem modo diligens videtur revisor fuisse in mutationibus *nun* finalis exprimendis, quod pariter < > in prioribus Suris exempli gratia observavimus; quod vocales denique attinet, *fath* et *kesr* longa figura perpendiculari ubique scribuntur et sicubi hoc neglectum sit, a rubratore suppletum est; reliquarum figura est inclinata. In expressione interpunctionum et finis versuum nequaquam valde accuratus est et saepe eas omittit, interdum etiam diversas interpunctiones profert. Scriptio Hamzae et reliquarum duarum vocalium infirmarum

a textu impressae editionis saepissime discordat; *hamza* radicalis etiam plerumque subscriptione < > designatur.

Codex intra in folio albo signum thecae habet: Sub. lit. T. — NB. Ab initio in folio recentiori sequentia leguntur: Clarissimus Dominus Adamus Petri Ecclesiae reformatae Illyefalvensis Parochus donum hoc insigne misit Bibliothecae Illustrissimi Collegii N. Enyediensis 15 Apr. 1809. — Blasii, 15/27 Junii 1841.

c) < >. Codex, ex quo praecedentia desumta sunt, est Bibliothecae Collegii reformatorum N. Enyediensis in 12, foliorum 116, quorum priora 54 continent Suram *beneficiorum* dictam et orationem primo loco scriptam manu elegantissima, praeter quam in foliis 10, 19—21, 23—24, 26—27 et 49, quae tardius suppleta sunt manu incomptissima; postea sequuntur aliae Surae, uti Sura < > in fol. seqq. 55. a — 67. a, quorum pars potior manu quidem satis eleganti, ut deinceps usque ad finem, diversa tamen a priori, alia vero uti: fol. 55, 60—61 ab eadem incompta prius memorata manu suppleta sunt; dein Sura *victoriae* < > a fol. 67. b — 77. a in med.; Sura *regni* < > fol. 77 a in med. — 82 in fin.; Sura *profetarum* < > fol. 83. a. — 86. a init.; Surae tres postremae, fol. 86. a ab init. — 87. a inf., et Sura I-ma fol. 87. b; has sequuntur fol. 88. a — 90. a oratio superius addita < >, fol. 90. a inf. — 92. b fin.; < > fol. 93. a — 95. a init., cuius pars prior turcica (non descripta); < >, (turcica non descripta) fol. 95. a paulo supra med. — 96. a sub. fin.; < > (superius descripta), fol. 96. a in fin. — 99. a init.; < > fol. 99. a sub init. — fol. 99. b sub init.; sequitur oratio turcica (omisso spatio vacuo pro inscriptione, quae desideratur) haud descripta, fol. 99. b sub init. — 103. a sub fin.; < > (arabica descripta) fol. 103. a sub fin. — 105. fin.; < > (arabica descripta) fol. 105. b — 112. a fere in med.; inde ad finem, seu 116. b nomina Dei ar[abice] folia a manu recentiori incompta suppleta interea adhuc s[cripta]: fol. 69, 74, 77—78, 84—86, 95—97; fol. 1-o a. haec inscriptio hungarica legitur: „Laufer Anna, a néhai Meggko Chyrurgus özvegye adta a N. Enyedi Reformatum Collegiumnak 1789-ben annak emlékezetére, hogy 2-a Augusti a Bozai Székelly Passuson Isten segedelme által a Székelly Huszároknak szerentsés verekedések volt a Törökök ellen."

Ex chartae antiquioris luteo colore codex videtur valde esse antiquus, saltem in priori parte seu Sura 6-a; charta supplementorum cum sit nimis alba et laevigata, demonstrat longe tardius haec addita esse; quaevis pagina habet 7 lineas limbo aureo cinctas; in supplementis laterculi titulorum vacui relicti sunt; fines quoque versuum punctis aureis, sed in supplementis deterioribus, notati sunt. Extra in dorso in charta viridi signum legitur sequens: L.II.x 46. Compactura est resarta orientalis in corio rubro orientali; atramentum ubique nigrum optimum.

Blasii, 14/26 Junii 1841.

Variae orationes arabicae, omissis turcicis, ex eodem Codice, pp. 88—90: < >.

Nomina Dei ex eodem Codice a pag. 114 in fin. usque 116 seu ad finem cum inscriptione: < > a pag. 112, sed hanc interpretationem utpote turcam omisi: < >.

Oratio sine inscriptione post Suram 6-am < > e Codice MS. Bibliothecae N. Enyediensis in 12, a pag. 53—54 duplicata: < >.

A feljegyzéseket összesen 94 sort kitevő arab szövegrészletek zárják, amelyeket Cipariu a kódex 90—92, 94. b, 96. a — 99, 103—105. a, 105. b — 112. a lapjáról másolt.

A SZÉKELYUDVARHELYI TUDOMÁNYOS KÖNYVTÁR TÖRTÉNETE

Megjelent, négy részletben, a *Könyvtári Szemle* 14/1970. 171—176; 15/1971. 21—28, 71—78, 116—124. lapján.

[1] Kis 1873. 14, 24. — Gönczi Lajos: *A székelyudvarhelyi ev. ref. kollégium múltja és jelene.* SZUdvarhely 1895. 229—231. — M. Hubbes Éva: *A Kollégiumi Könyvtár története.* A székelyudvarhelyi Pedagógiai Líceum évkönyve 1970. 117.

[2] A coetus könyveinek ez a jegyzéke a könyvtár 38. sz. kötetében olvasható.

[3] Az 1671. évi törvények szövege Kis 1873. függelékében, az 1682. évi könyvtári szabályzat pedig Gönczi: *i.m.,* 91—93. olvasható.

[4] KolLvt Fasc. VI. Nr. 1.

[5] Kiadatlan önéletrajza: Kemény J. gyűjt.: *Collectio maior manuscriptorum historicorum,* tomus XVII. — Vö. Tonk Sándor: *Rozgonyi Sutor (Varga) János.* = AcLitH 10—11/1971. 73—77.

[6] Török 1905. III. 320.

[7] Kis 1873. 25. — Gönczi: *i.m.*, 10. Tolnai rektorságáról nem emlékezik meg a mondott időben ott diákoskodott Cserei Mihály (Gönczi: *i.m.*, 14—16) és Hermányi Dienes József apja sem (*Erdély öröksége.* VII. 220—224).

[8] Török 1905. I. 79—83. Halotti chartáját l. a kvári Farkas utcai református templomban.

[9] AkKvt (Ref. Koll.) 81234, 82695, 83050, 83302. — TudKvt 64. sz.

[10] TudKvt 44, 49, 56, 64. sz.

[11] L. az 5. sz. jegyzetet.

[12] Könyvei közül többet már 1698-ban a coetus használt. Vö. TudKvt 38. sz. A Tolnai-gyűjtemény fellelhető darabjainak mai jelzetei: 3—7, 12, 15—17, 20—23, 32—33, 35—36, 38—40, 42—43, 46—48, 51—54, 57—58, 63—65, 681, 701, 5711, 6458, 6593. sz. Eredeti állománya felől a KolLvt Fasc. VI. Nr. 1. jelzetű, legrégebbi jegyzőkönyvben található feljegyzés tájékoztat.

[13] Az Apafi-theca 1695-ből való jegyzékét l. az előbb idézett legrégebbi jegyzőkönyvben.

[14] TudKvt 1. sz. — Vö. 62. sz.

[15] Az Apafi-theca egykori Cicero-kötetét jelenleg a nagyenyedi Bethlen Könyvtár őrzi 572. sz. alatt.

[16] Életrajza: Lukinich Imre: *A Bethlen család története.* Bp (1927). 492—493. — Vö. MHHScr XXXV. Bp 1896. 247. — E gyűjtemény ma is meglévő darabjait a TudKvt 44, 49, 56 és 64. sz. alatt őrzi.

[17] A 12. sz. jegyzetben idézett legrégibb jegyzőkönyvben.

[18] Az eredeti állomány jegyzéke a fentebb idézett jegyzőkönyvben, a meglévő kötetek pedig 26—31, 272, 722, 5616, 5720, 5849, 5887, 5911, 5996, 6603. sz. alatt találhatók. Az adományozó személyére: *Erdély öröksége* VII. 252.

[19] Talán ezzel kapcsolatosan állították össze azt a jegyzéket is, amelyik két „ordo"-ban 38 kötet, nagyobbrészt teológiai könyvet sorol fel: KolLvt Fasc. XI. Nr. 336.

[20] *Catalogus librorum gymnasii Reformatorum Udvarhelyiensis renovatus. Anno 1720 5 Junii.* KolLvt Fasc. VI. Nr. 1.

[21] Kis 1873. 38, 40.

[22] TudKvt 5803, 6199, 6258. sz. — Vö. Markos András: *Árva Bethlen Kata ajándékkönyvei.* = KvSz 16/1972. 23—29.

[23] TudKvt 129, 138, 5385, 5527, 5657, 5708, 5760, 5781, 5988. sz.

[24] Dankanits 1959. 43. — Török 1905. III. 321. — Farczády 1957. 275—276.

[25] Gönczi: *i.m.*, 118.

[26] KolLvt Fasc. XI. Nr. 1, pag. 1—2.

[27] Vö. Bod Péter önéletírásával: *Erdély öröksége* VIII. 16—43. — Markos András: *Bod Péter és árva Bethlen Kata.* = RefSzl 62/1969. 339—357.

[28] Sámuel Aladár: *Felsőcsernátoni Bod Péter élete és művei.* Bp 1899. 26.

[29] Kelemen Lajos: *Bod Péter levelei.* = EM 24/1907. 200—201.

[30] A fenti adatok Markos Andrásnak Málnási László működéséről készített kéziratos munkájából valók. Átengedésüket ezúton is köszönöm.

[31] Gönczi: *i.m.*, 25.

[32] KolLvt Fasc. XI. Nr. 1, pag. 48—49.

[33] FőkonzLvt: Acta Malnasiana (az udvarhelyi kollégium elszámolásai között). — KolLvt Fasc. VI. Nr. 14. jelzetű gondnoki jegyzőkönyvben, a könyvtári alapítványok kimutatásában. Uo. Málnási alapítványairól is!

[34] KolLvt Fasc. I. Nr. 29.

[35] Uo. Fasc. I. Nr. 59; Fasc. VI. Nr. 14. jelzetű gondnoki jkv. 46. lapján.

[36] Uo. Fasc. I. Nr. 55 (1807); Fasc. VIII. Nr. 65 (1824); Fasc. XI. Nr. 9. jelzetű kötet 2. lapján; Fasc. XI. Nr. 364 (1808).

[37] Uo. Fasc. I. Nr. 21.

[38] FőkonzLvt: Rendezetlen iratok (1764. VIII. 29).

[39] A Bethlen (Gyulai)-theca összefüggő anyaga ma a 115—310. helyrajzi szám alatt található. A fennmaradt teljes állomány azonban már pontosan meg sem állapítható, minthogy a halotti prédikációkat és búcsúztatókat tartalmazó colligatumokat a múlt század végi rendezés során szétbontották. Tárgyuk, méreteik és kötésük maradványai alapján a 7693, 7764—7767, 7834, 7842, 7844, 7854—7864, 7877. sz. kötetek szintén ebből a gyűjteményből származóknak tekinthetők.

[40] KolLvt Fasc. I. Nr. 36.

[41] Életére vonatkozóan legfontosabb forrás terjedelmes kiadatlan önéletírása, melynek kéziratát az OSzK őrzi. — L. még Király Pál: *Gróf Székely László élete.* = Budapesti Szemle 51/1887. 224—258. — Rettegi 1970. 268—270.

[42] Benkő András: *Székely László kótáskönyve.* Zenetudományi Tanulmányok. VI. Bp 1957. 345—406.

[43] TudKvt 328, 360, 362, 475, 477, 485, 585—589, 598. — 361, 392. — 517—518, 553. — 406—407, 482. sz.

[44] TudKvt 343, 461, 558, 619. — 320, 322, 435. — 515, 526, 565. sz.

[45] TudKvt 388, 423, 445, 463, 492, 505, 581. sz.

[46] *Gróf Székely László hattyúi éneke* című vers Miksa László kéziratos gyűjteményének második kötete 222. lapján. TudKvt 3604. sz. Vö. a gyűjtemény első kötete 140—141. lapján olvasható latin jellemzéssel.

[47] L. a 41. sz. jegyzetben említett kiadatlan önéletírását.

[48] A Székely-theca meglévő anyaga jelenleg a 316—630. és 7865—7873. sz. alatt található.

[49] Benkő, Josephus: *Transilvania.* Claudiopoli 1833. II. 509.

[50] A Zágoni-theca meglévő darabjai ma a 631—730. és 5619, 5819, 5896, 6329. sz. alatt lelhetők fel.

[51] Vita Zsigmond: *Zágoni Gábor könyvtárának maradványai az enyedi Bethlen-könyvtárban.* = KvKt 2/1961. 169—173. — Az orvos Zágonitól az udvarhelyi kollégium pénzt örökölt. Vö. KolLvt Fasc. XI. Nr. 4.

[52] KolLvt Fasc. I. Nr.26; Fasc. XI. Nr. 7.

[53] FőkonzLvt: Acta Malnasiana (a könyvtár átadásával kapcsolatos jegyzékek).

[54] Teleki lvt. Kl. Missiles: Málnási Wessenyei Dánielhez, 1792. VII. 15.

[55] Benkő: *i.m.*, II. 489.

[56] TudKvt 736, 748, 756, 796, 842. sz.

[57] TudKvt 925, 928—929, 935, 937—940. sz.

[58] L. az 53. sz. jegyzetet.

[59] Markos: *i.m.* = RefSzl 62/1969. 357.

[60] L. az 53. sz. jegyzetet.

[61] A Málnási-theca meglévő kötetei jelenleg a 731—1017, 6247, 6887, 7228. sz. alatt találhatók.

[62] Benkő: *i.m.*, II. 511—513.

[63] Korda lvt. Reg. I. Nr. 184. Fasc. 7. Nr. 14; Fasc. 48. Nr. 9.

[64] Rettegi 1970. 153, 346, 406—407.

[65] *Bethlen Kata önéletírása* (Süköd Mihály kiad.). Bp 1963. 303, 310. — TTár 1895. 545—546 (Szádeczky Lajos). — TudKvt 1054. sz.

[66] Benkő: *i.m.*, II. 511.

[67] Rettegi 1970. 348.

[68] KolLvt Fasc. XI. Nr. 4, 349.

[69] Kőváry László: *Erdély nevezetesebb családai.* Kvár 1854. 158.

[70] Benkő: *i.m.*, II. 511.

[71] Pl. TudKvt. 1117, 1119—1120, 1126, 1145, 1159. sz.

[72] A Korda (Nemes)-theca meglévő köteteit a TudKvt jelenleg a 82, 1021—1172, 2206. helyrajzi szám alatt őrzi.

[73] Török István: *A kolozsvári collegium tanulóinak névsora.* Kvár 1906. 36 (az 1905/6. évi Értesítő függelékében).

[74] Kendeffi Elek életrajza: Benkő: *i.m.*, II. 482—483.

[75] Bod Péter: *Magyar Athenas.* [Szeben] 1766. 159—160. — Tolnai Gábor: *Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító.* = EM 47/1942. 388—397.

[76] Benkő: *i.m.*, II. 511.

[77] Jósika lvt. Mf. Missiles: Teleki Mihály Kendeffi Elekhez, 1762. V. 7. és 1765. II. 28. — Teleki lvt. Kl. Missiles: Teleki M. Teleki Ádámhoz, 1764. III. 23. és 1765. XI. 25.

[78] Jósika lvt. Mf. Missiles: Teleki M. Kendeffi E.-hez, 1783. III. 18. — Kemény lvt. Cs. 1776. V. 8.

[79] Jósika lvt. Mf. Missiles: Teleki M. Makay Dávidhoz, 1754. XII. 28.

[80] Uo. Teleki M. Kendeffi E.-hez, 1761. X. 10.

[81] Uo. 1762. V. 7. és 1765. II. 28.

[82] Wesselényi lvt. Missiles: Teleki M. özv. Wesselényi Istvánnéhoz, 1766. I. 25, III. 21, IV. 4, VI. 4. — Jósika lvt. Mf. Missiles: Teleki M. Kendeffi E.-hez, 1766. VI. 6, VIII. 12, 1767. XII. 22.

[83] Kemény lvt. Cs. 1777. X. 29. — Teleki lvt. Kl. Missiles: Teleki M. Teleki Á.-hoz, 1782. IX. 20.

[84] Jósika lvt. Mf. Missiles: Teleki M. Kendeffi E.-hez, 1783. III. 18, V. 24. — Teleki M. özv. Kendeffi Elekhez, 1783. VI. 26, VII. 5.

[85] Uo. Teleki M. Kendeffi E.-hez, 1782. XII. 18.

[86] Uo. 1782. IX. 10. — Teleki lvt. Kl. Missiles: Teleki M. Teleki Á.-hoz, 1779. IX. 9.

[87] KolLvt Fasc. I. Nr. 46.

[88] Uo. Nr. 47.

[89] Jósika lvt. Mf. Missiles: Teleki M. Kendeffi E.-hez, 1782. V. 17, VI. 7, IX. 10, X. 11. — Somkuti Gabriella: *Ráday Gedeon bécsi könyvbeszerzője (Nagy Sámuel 1730—1802).* = MKvSz 84/1968. 147—170.

[90] Jósika lvt. Mf. Missiles: Teleki M. Kendeffi E.-hez, 1782. VII. 5.

[91] Uo. 1782. IV. 9, VII. 5, X. 15.

[92] Uo. 1782. IV. 9. — Teleki lvt. Kl. Missiles: Teleki M. Teleki Á.-hoz, 1779. IX. 9.

[93] A Teleki-theca meglévő kötetei jelenleg az 1176—1792, 5395, 5490, 6831, 7257, 7262, 7750, 7796—7797. sz. alatt találhatók.

[94] Cserei 1852. 426, 473. — TTár 1903. 527, 540—546. — Benkő: *i.m.*, II., 444—445. — TudKvt 1931. sz.

[95] A Cserei-theca meglévő darabjai jelenleg az 1831, 1931, 1942, 1978—2005, 2097—2098, 2101, 2237, 6248, 6341, 6434, 6571, 6584. sz. alatt lelhetők fel.

[96] KolLvt Fasc. VI. Nr. 14. jelzetű gondnoki jkv-ben. Családjában a könyvbarátságnak több nemzedékre visszanyúló hagyománya lehetett, minthogy elődjének kell tekintenünk azt a Bibarcfalvi Osváth Lászlót is, aki az enyedi kollégiumnak 1713-ban „thecarius"-a, 1716-ban pedig seniora volt. Vö. Enyedi Bethlen Könyvtár. Ms. 522, pag. 462—463.

[97] Jancsó 1955. 221, 241, 251, 258.

[98] Az Osváth-theca meglévő kötetei ma a 2009—2092, 2095—2096, 2099—2100, 2103—2105, 2108, 2112—2113, 2231, 2236, 6424, 6590, 7144, 7163, 7202. sz. alatt találhatók.

[99] KolLvt Fasc. I. Nr. 52.

[100] Török 1905. 39.

[101] FőkonzLvt 227/1795, 25/1796.

[102] TudKvt 1797, 1802, 1845, 1860. sz. — Marosvásárhelyi ref. egyházközség lvt 860/1805.

[103] A Nemes-theca meglévő kötetei jelenleg az 1796—1973, 5662, 6260, 7167, 7252, 7254—7256, 7258—7261, 7268, 7270. sz. alatt tanulmányozhatók.

[104] KolLvt Fasc. I. Nr. 60. — TudKvt 6851. sz. (bejegyzés a kötetben).

[105] Molnárné Hubbes Éva könyvtárosnőnek eddig az alábbi köteteket sikerült minden kétséget kizáróan azonosítania: 6272, 6289—6296, 6308, 6369, 6456, 6415, 6558, 6626, 6634, 6733, 6740, 6851, 6876, 8126, 8595. sz.

[106] FőkonzLvt 57/1780.

[107] Uo. 5/1781.

[108] Uo. 99 és 100/1784; 62/1809. — A székelyudvarhelyi ref. egyházmegye lvt: Catalogus seniorum orthodoxorum diaecesis Udvarhelyiensis. — Kassai és felesége arcképét a székelyudvarhelyi ref. egyházközség őrzi.

[109] Gönczi: *i.m.*, 17—39.

[110] Az átadáskor felvett leltár: KolLvt Fasc. IV. Nr. 17.

[111] Iktári Bethlen lvt. Missiles: Bodola Sámuel, 1787. XII. 17-én kelt levele.

[112] KolLvt Fasc. IV. Nr. 31.

[113] A Kiss-theca 1871-ig terjedő gyarapodási naplója: KolLvt. Fasc. VI. Nr. 288. Az 1872-vel kezdődő újabb naplót a TudKvt őrzi.

[114] A Kiss-theca anyaga jelenleg a 3471—4558, 5610, 5915. sz. alatt található.

[115] Kis 1873. 93. — *Kuun Géza családi levelezéséből.* Kvár 1914. 163, 168.

[116] Könyvtárának leltára: KvEKvt Mss. 2893. jelzet alatt.

[117] Az Erdélyi Múzeum Egyesületnek adományozott kötetek zömét jelenleg a KvEKvt őrzi 92000—100000. helyrajzi számok között szétosztva. A kvári Református Kollégiumnak ajándékozott könyvek zöme jelenleg az AkKvt-ban 88719—90862. helyrajzi számú darabok között található. A Székelyudvarhelyen őrzött Gyulay-theca anyaga 2370—3470. sz. alatt található.

[118] A kéziratos albumokat Kuun Géza, családja levéltárával együtt, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának adta át megőrzésre. Ezek jelenleg az AkTLvt-ban találhatók.

[119] Gönczi: *i.m.*, 232.

[120] P. Szathmáry 1868. 249—261. — Trócsányi Zsolt: *A nagyenyedi kollégium történetéhez. 1831—1841.* Bp. 1957.

[121] KolLvt Fasc. I. Nr. 81. — Kis 1873. 92—93. — A Péterfi-theca anyaga az 5073—5222, 7246, 8165, 8367. sz. alatt tanulmányozható.

[122] Kis 1873. 75—76. — Gönczi: *i.m.*, 50.

[123] KolLvt Fasc. I. Nr. 144. — A Pataky-theca könyvei 2106—2107, 2110—2111, 2114, 2117—2315, 5089, 5120, 5137, 5138, 5143, 5225—5241, 6393. sz. alatt találhatók.

[124] Nagy Iván: *Magyarország családai.* Pest 1863. X. 790—791.

[125] Gönczi: *i.m.*, 188. — A Szolga-theca anyaga 2102, 2109, 2319—2369, 6446. sz. alatt lelhető fel.

[126] Gönczi: *i.m.*, 232. — *Értesítő az 1890/91. tanévről.* 57.

[127] A Bonyhai-theca anyaga 6406—6407, 6469, 6804, 6853, 6855—6871, 7245, 7250, 8025, 8064, 8066, 8071, 8084, 8097, 8194, 8233, 8249—8254, 8271—8276, 8284, 8342, 8357, 8359—8361, 8377, 8383—8389, 8402, 8405—8406, 8418, 8425—8427. sz. alatt tanulmányozható.

[128] *Értesítő az 1897/8. tanévről.* 111. — *Értesítő az 1898/9. tanévről.* 140. — A Fejérváry-theca anyagát a könyvtár jelenleg a 4559—4741, 8168, 8223, 8336, 8400. sz. alatt őrzi.

[129] *Értesítő az 1920/1. tanévről.* 15. — A Fülöp-theca anyagát jelenleg a 4742—5072. helyrajzi szám alatt találhatjuk meg.

[130] KolLvt Fasc. VI. Nr. 17. jelzetű tanári gyűlési jkv. 1822. III. 6-i bejegyzése.

[131] Ezek jelenlegi helyrajzi számai: 66, 5382, 5385, 5402, 5408, 5415, 5419, 5440, 5473—5474, 5476, 5482—5483, 5522, 5527, 5543, 5550, 5552—5553, 5995, 5599—5600, 5607, 5614, 5625, 5646, 5657, 5668, 5673, 5708, 5726, 5758, 5760—5761, 5768, 5775, 5783, 5807, 5826, 5830, 5860, 5898, 5902, 5942, 5969, 6109, 6112, 6195, 6256, 6262, 6276, 6318, 6379, 6404, 6408, 6423, 6426, 6478, 6669, 6718, 6719, 6797, 6810, 6834, 6842, 6847, 6875, 6888, 6997, 7204, 7210, 7214. sz.

[132] KolLvt Fasc. XI. Nr. 9, pag. 121, 167.

[133] Ezek jelenlegi helyrajzi számai: 5401, 5409, 5465, 5475, 5486, 5488, 5547, 5575, 5578, 5605, 5672, 5705, 5779, 5904—5905, 5944, 6081, 6435, 6495, 6679, 7182, 7377, 7441, 7504, 7804, 7823, 8656. sz.

[134] Boda Gergely könyveinek jelenlegi jelzetei: 2, 19, 675—676, 683, 5437, 5466, 5499, 5573, 5582, 5617, 5676, 5679, 5770, 5833, 5836, 5909, 5981, 6060, 6215, 6221, 6236, 7007, 7549, 7922. sz.

[135] A Csejdi Andrásiak gyűjteményének darabjai jelenleg az alábbi jelzetek alatt találhatók: 5422—5423, 5536, 5627, 5697, 6030, 6049, 6573, 7200, 8741. sz.

[136] Ezek jelenlegi jelzetei: 5406, 5414, 5530, 5907, 6033, 6321, 6567. — 5451, 5461—5462, 5818, 6181, 6197, 7933. — 5626, 5844, 6204, 8287. — 5451, 5461—5462, 5665, 5689, 5876, 5931, 5941, 6133, 6180, 6245, 6343, 6454, 6633—6636, 6883, 7045, 8927. sz.

[137] KolLvt Fasc. VI. Nr. 33. jelzetű gondnoki jkv. 1836. VI. 26-i, 36. sz. bejegyzése.

[138] KolLvt B. III. 38.

[139] TudKvt 6021, 6160, 6572. sz. (bejegyzések).

[140] KolLvt Fasc. VI. Nr. 33. jelzetű gondnoki jkv. 1833. I. 11-i, 4/a. sz. bejegyzése. — Vö. Bodolay Géza: *Irodalmi diáktársaságok.* Bp 1963. — Benkő 1957. 46—57.

[141] Az ifjúsági könyvtár jelenleg még beszámozatlan állaga kb. 620 kötetet számlál.

[142] KolLvt Fasc. VI. Nr. 7. jelzetű fegyelmi bírósági jkv. közepe táján, az 1791. évi ügyek után olvasható bejegyzés.

[143] Mind ez a kötet, mind pedig az alább említendő többi könyvleltár jelenleg a TudKvt-ban található.

[144] KolLvt Fasc. VI. Nr. 14. jelzetű gondnoki jkv. 1804. V. 31-i, 17. sz. bejegyzése.

[145] Uo.

[146] Uo. Fasc. VI. Nr. 17. jelzetű tanári gyűlési jkv. 1822. III. 6-i, 14. sz. bejegyzése.

[147] A TudKvt-ban őrzött Fasc. VI. Nr. 287. jelzetű leltárkönyvben.

[148] Gönczi: *i.m.*, 230—231. — Gyalui Farkas: *A székelyudvarhelyi ev. ref. gimnázium könyvtára.* = MKvSz 3/1895. 332—336.

[149] A Székelyudvarhelyi Pedagógiai Líceum irattárában.

[150] E diákcsoport tagjai Apli György, Czire Dénes, Demény Gergely, Fries Júlia, Imreh József, Kinizsi Zsuzsa, Mántó Ottília, Mátyás Emma, Simó Anna, Székely Béla és Varga Mária voltak.

A BALÁZSFALVI NYOMDA KEZDETEI

A kolozsvári Egyetemi Könyvtár rendezésében 1974. szeptember 5—7-én tartott országos szimpozionra készített előadás. Megjelent: *Művelődés* 27/1974. 12. sz. 33—35. Román nyelvű változatát közli a *Sub semnul lui Clio. Omagiu Acad. Prof. Ştefan Pascu.* Cluj 1974. című kötet (a 492—503. lapon).

[1] Bunea 1902. 352—361. — Georgescu, Ioan: *Tipografia seminarului din Blaj.* = BGr 5/1934. 1—31. — Pap, Francisc: *Psaltirea lui Dimitrie Pandovici.* = AMN 5/1968. 539—549.

[2] Tomescu 1968. 99—100. — Lupeanu-Melin, Alexandru: *Xilografii de la Blaj, 1750—1800.* Blaj 1929. 11—15.

[3] Bunea 1902. 358.

[4] I. Tóth Zoltán: *Az erdélyi román nacionálizmus első százada, 1697—1792.* Bp 1946. 199.

[5] Bunea 1902. 357—358.

[6] Tóth: *i.m.*, 187—192. — A nyomda felállítása körüli szerepéről maga is így nyilatkozik a püspökhöz intézett 1760. április 20-i jelentésében: „Quod si quidpiam emolumenti Illustritas Vestra rei huic typographicae mea quoque vili industria accessisse observare dignabitur, aequi bonique faciat; sin minus insufficientiae meae adscribere velit, cur nimirum conatui successus ampliores haud corresponderint ob diversa, quibus distrahebar, tam publica, quam domestica negotia, fatalibus praesertim horum temporum circumstantiis...“ Balázsfalvi iratgyűjt. 331. sz.

[7] „Habemus hic pervetustum satque detersum jam typum, cujus ope necessaria edere neutiquam possumus, nisi renovatio adhibeatur eidem et refectio, pro cujus rei eventu nonnullis indigeremus principiis.“ Bunea 1902. 359.

[8] Török 1888. 199. — Ferenczi 1896. 84.

[9] Jakó 1974. 486 (9. sz. jegyz.).

[10] „...qui, dum viveret, typographiam Balasfalvensem opera sua plurimum juvit...“ Balázsfalvi iratgyűjt., 511. sz.

[11] *Istentől hivattatott magyar Bésaléel.* Kvár 1769.

[12] Jakó 1974. 402.

[13] „Tabella typographorum, qui ab anno 1755 laborarunt. Anno 1756, Dominus Stephanus Páldi tipographus secundum suam conventionem, quae habetur apud illustrissimum dominum episcopum, pro primo labore suo, id est pro fusis literis Valachicis in nostris matricibus, ut constabit ex ipsius quietantiis, pro toto labore honeste adaequate et cum honesta discretione, prouti ostendet protocollum rerum tipographicarum de anno 1755 ex[eunte], contentatus est etiam quoad materialia.

Pro novo opere, id est pro literis Latinis et Valachicis, quae nunc curantur, antecipavit in parata pecunia flor. Hung. 40. Vas vini novi valens flor. Hung. 20. Pro antimonii centenario dimidio ad temperaturam materiae [flor. Hung.] 7, [den.] 56. Pro fundendis de plumbo accepit centenarios sex, id est 6.

In Aprili 1756 pro eodem labore vel pro charta, si fuerit, pro nostro usu antecipavit flor. Hung. 120, de quibus quietantia expectanda est. Tota haec summa sub sigillo missa est ad popam Toderas, parochum in Kolos Monostor. Habentur praeterea apud dominum Páldi 38, id est triginta octo librae cupri flavi, flor. Hung. 15, [den.] 96.

Exsolutae pro fundendo novo instrumento cupreo impraessorio.

Concessi sunt ad tempus domino Páldi pro usu forcipes magni (id est sutu vulgo dicti) cum toto apparatu, de quibus habetur quietantia. [Pro fundendis novis literis et Latinis et Valachicis missi sunt centenarii plumbi 6, id est sex.]

Item libri Moschovitici duo pro accipienda ex iisdem forma literarum. Unus est molitvennik parvum in duodecimo, alter ceasoslov.

Domini Páldi habetur in tipografia nostra ad usum concessum instrumentum aliquod cupreum impraessorium.“ Balázsfalvi iratgyűjt., 443. sz. (fol. 1r+v).

[14] „...et typo ipso utpote pervetusto et jam admodum terso vix uti poterant. Deinceps autem, deo juvante, renovato jam typo, uberiores speramus.“ Bunea 1902. 359.

[15] Naményi Lajos: *A nagyváradi nyomdászat története.* = MKvSz 9/1901. 366—369.

[16] Balázsfalvi iratgyűjt., 433. sz. (fol. 3r).

[17] Uo. 333, 341, 353. sz. — BRV 317, 322. sz.

[18] „...pro ipso etiam, qui adhuc desiderabatur, hujusmodi typo recens cudendo munificentiam exhibuistis...“ Bianu, Ion — Hodoș, Nerva: *Bibliografia românească veche.* II. B 1910. 138.

[19] L. a 13. sz. jegyzetet.

[20] BRV 303, 325, 333, IV. 144. sz. — Haiman György: *Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus.* Bp 1972. — Jakó 1974. 70.

[21] Balázsfalvi iratgyűjt., 399, 511. sz.

[22] Az alábbiakra vonatkozóan l. a 13. sz. jegyzetet.

[23] „...Typographia stabilita, notabiliter erecta, aucta, ampliata...“ Cipariu, Timoteu: *Acte și fragmente latine românești.* Blaj 1855. 57.

[24] „...quemadmodum etiam typographiam cum recenti, qui fit, typo, meis, si typographiae non sufficerent, sumptibus redimendo...“ Uo., 56.

[25] Török 1888. 198—199.
[26] Vö. BRV 322, 331, 346, 348. sz.
[27] „... ipso meliorem ad artes me nunquam vidisse..." Balázsfalvi iratgyűjt., 399. sz.
[28] „... Ipse est satis industrius in omni arte sculptoria super lignum, chalybem, cuprum sculpendo bene proficit in dies... sculpsit tres stampas satis bene musicales. Labor hic est difficilis; antea vero stampas Graecas, eosdem typos Illyricos, quos ipse paraveram in multis stampis noviter paravit, juxta gustum nationis..." Balázsfalvi iratgyűjt., 357. sz.
[29] BRV 325. sz. — Balázsfalvi iratgyűjt., 357. sz. — Lupeanu-Melin: *i.m.*, 15—18.
[30] Balázsfalvi iratgyűjt., 399, 489. sz. — Vö. Tóth: *i.m.*, 239.
[31] Kis Miklós életművének az erdélyi nyomdászat későbbi fejlődésére gyakorolt hatása felől: Jakó 1974. 68—70, 80, 485—486.
[32] Pataki Sámuel: *Reflexiones de typographia et typographo illustris Collegii Reformatorum Claudiopolitani.* Kézirat a KvKolLvt-ban.

A CIPARIU-KÖNYVTÁR KIALAKULÁSA ÉS TÖRTÉNETE

Jóllehet egyes részleteket román nyelven a *Revista bibliotecilor* (21/1968. 619—622; 671—675) és a *Studia bibliologica* (3/1969. 205—217) már közölt belőle, a tanulmány teljes egészében itt jelenik meg első ízben.

[1] Jakó 1967. 129—171.
[2] A régi erdélyi könyvkereskedelem viszonyaira vonatkozóan sok használható adatot nyújt: Teutsch, Friedrich: *Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen.* = AGBh 15/1892. 1—59.
[3] Vö. Szarvasi Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században.* Bp 1939. 22, 30, 59, 63—64. — Jakab Elek: *A censura története Erdélyben.* = Figyelő 10/1882. 161—182, 253—273, 333—356.
[4] Vita Zsigmond: *Erdélyi könyvkereskedők és katalógusaik a felvilágosodás korában és a reformkorban.* = KvKt 5/1966. 65—69.
[5] Teutsch: *i.m.*, 26. — FőkonzLvt 141/1845.
[6] Vö. Lupu 1960. 131.
[7] Cipariu lvt. 2876. sz. (1841. III. 5/17).
[8] *Transilvania* 1/1868. 162.
[9] „De Bucureşti... aci nu poţi să ştii nimic. D-ta care ai mai dese, sigure corespondenţii de acolo decît mine, mai lesne te vei fi orientat..." AKvtB. Kézirattár: Mss. rom. Nr. 994: Corespondenţa lui G. Bariţiu (ezután: Bariţiu lev.) vol. III. fol. 86.
[10] „Io din Ţara Românească nu am nici o corespondenţă, luînd afară pe Romanov, carele însă nu e cufundat în politică, să-mi scrie ce se întîmplă în clasele cele mai înalte..." Uo. fol. 100 (1842. III. 10/22).
[11] „Dreptu ca e bine a se cumpara cărţi, dar trebuie şi grijite, altmintrile e lucru pierdutu. Şi apoi cărţile româneşti de unde şi prein cine să le capete? Vedi D-ta numai pentru o bietă de Pravila scriseiu acum de 2 ani în 3 ex. şi totu nu ni-o poţi trimite, dar apoi alte multe mii mărunte etc." Uo. fol. 196—197 (1847).
[12] „Io... numai cu multe greutăţi pociu să-mi cîştig cînd şi cînd cîte o carte mai interesantă din Bucureşti, uneor foarte tîrziu... D-ta ai mijloc bun de a primi din Principate cîte un product interesant. Nu ai putea D-ta cîştige şi mie cînd şi cînd cîte ceva?" Uo. fol. 129 (1845. I. 26). — Vö. Teodor, Pompiliu: *George Bariţ şi Principatele Române pînă la 1848.* = AnIIst 6/1963. 85.
[13] Bariţiu lev., vol. III. fol. 42v (1838. IV. 8).
[14] Uo. fol. 107 (1843. II. 4/16); fol. 129 (1845. I. 26).
[15] Uo. fol. 102 (1842. VI. 11/28); fol. 103 (1842. VIII. 9/21); fol. 125 (1844. XII. 8/20).
[16] Bănescu — Mihăilescu 1912. 470.
[17] Cipariu, Timoteu: *Călătorie în Muntenia la 1836.* = Prietenii istoriei literare 1/1931. 370, 377.
[18] Cipariu lvt. 1599. sz.
[19] ErdGubLvt Pol. 10384 és 11387/1841; 3249 és 3251/1841. — Cipariu lvt. 1843. sz.
[20] *Transilvania* 1/1868. 162.
[21] Bariţiu lev., vol. III. fol. 65—68 (1838. XII. 12/30); fol. 107 (1842. II. 4/16); fol. 120 (1844. VI. 1/13); fol. 127 (1845. I. 19/31); fol. 129 (1845. I. 26); fol. 136 (1845. III. 18/30).

[22] Nyomdai praefectusságának legfontosabb adatai: Cipariu lvt. 1398, 1722 és 11292. sz.
[23] Jakó 1967. 147—154.
[24] Cipariu: *Arhive şi bibliotece.* = Archivu 1870. 669.
[25] Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* I. Bp 1890. 1146—1147.
[26] Az említett gyűjtők életrajzi adatai: Szinnyei: *i.m.*, I. 13, 1252—1254. — P. Szathmáry 1868. 206—210, 300—303.
[27] Életrajza: P. Szathmáry 1868. 300.
[28] Az említettek életrajzi adatai: Szinnyei: *i.m.*, III. 1323. — P. Szathmáry 1868. 313.
[29] AkKvt: 4538, 3618, 6723, 6539, 6567, 6516, 6527, 8108, 5471, 1523, 1524, 1528, 1548, 6388, 6413, 4380, 27093, 4098, 4144, 1742, 6494, 6459, 6460, 5428, 4080, 3907, 4063, 4019, 6458, 6495, 4069, 389, 6435, 6461, 6493, 4188, 3884, 3923, 4031, 5058, 6642, 7438, 4904, 2821, 2822, 2418, 27102, 6243, 17915, 26689, 26298.
[30] Vö. Jakó 1967. 148—150.
[31] Bariţiu lev., vol. III. fol. 69—70 (1838. IX. 26/X. 10); fol. 65—68 (1838. XI. 12/XII. 3).
[32] Uo. fol. 61—62 (1838. VII. 5). — Cipariu lvt. 1597. sz. — *Organul luminării* 304 (1848. I. 7). — *Organu naţional* 55—56 (1848. VII. 28).
[33] Cipariu lvt. 2850—2862. sz.
[34] Uo. 11306. sz.
[35] Életrajzi adatok: Muşlea 1928. 86—157. — Sulica, Nicolae: *Doctorul Vasilie Pop, primul bibliograf român.* = Şoimii 5/1929. 1—2. sz., 59—65.
[36] Bariţiu lev., vol. III. fol. 100 (1842. III. 10/22). — 1844. február 4/16-án Pop kéziratgyűjteménye már Cipariu tulajdonában volt: Uo. fol. 107. — Vö. *Archivu* 34, 37. — Bariţ, Gheorghe: *Dr. Vasilie Pop.* = Transilvania 1/1868. 131. — Cipariu 1855. 138. 272.
[37] A Pop-gyűjteményből elkallódott kéziratait Cipariu a következőképpen írta le 1849 őszén összeállított hiányjegyzékében: „Eine romanische Handschrift, mit kyrillischer Schrift, historischen Inhaltes, in farbigen Steifbande, unbeschnitten, in 4°, original. Ein gleiches in 4°, broschiert, verschiedenartigen Inhaltes, v[on] B[asilius] Pop, original. Mehrere kleinere Hefte von demselben Verfasser, romanisch, ungarisch, lateinisch und deutsch, desgleichen Inhaltes, in folio und 4°." Cipariu lvt. 2307, 2308. sz.
[38] Mureşianu lvt. 2063—2064. sz.
[39] *Archivu* 234.
[40] KMg 2/1846. 415. — *Erdélyi prédikátori tár* 5/1835 p. III—XVI.
[41] Életrajzi adataik: Szinnyei: *i.m.*, II. 280; V. 978—980; XII. 1203—1204; XIV. 1126—1128.
[42] Cipariu lvt. 2157. sz.
[43] Uo. 2107, 2112, 2115—2118, 2124. sz.
[44] Életrajzi adatai: Szinnyei: *i.m.*, II. 296. valamint *Múlt és Jelen* 1845. 7. sz. 37.
[45] Cipariu lvt. 2107 sz. — Bariţiu lev., vol. III. fol. 171 (1846. XII.); fol. 184—185 (1847. II. 28.); fol. 193—194 (1847. VI. 13/25). — Vö. Patachi, Liviu: *Cărţi vechi româneşti în Ţara Haţegului de pe o listă din 1857.* = SCBibl 3/1960. 283—284.
[46] Cipariu lvt. 11306. sz.
[47] Nicolae Penciunak Cipariuval való kapcsolatára: Manciulea, Ştefan: *Timoteiu Cipariu. Început de autobiografie.* = CulCr 20/1940. 325. — Cipariu: *Jurnal* (Maria Protase kiad.). Cluj 1972. 42—43. — Vö. Bănescu — Mihăilescu 1912. 489.
[48] Bariţiu lev., vol. III. fol. 196—197 (1847).
[49] Cipariu lvt. 2038. sz.
[50] Uo. 11186. sz.
[51] Uo. 2307—2308. sz.
[52] AkKvt: Mss. rom. 135. sz.
[53] Cipariu lvt. 2112, 2115—2118, 2124, 3433. sz. — Vö. *Archivu* 57, 429.
[54] Cipariu lvt. 1111. sz. — ErdKancLvt Acta generalia 4540, 5999 és 7656/1845. — ErdGubLvt Pol. 5999/1845.
[55] Cipariu lvt. 11306. sz.
[56] Uo. 2307. sz.
[57] Uo. 11306. sz.
[58] Bariţiu lvt., vol. III. fol. 107 (1844. II. 4/16); fol. 118 (1843. VIII.); fol. 124 (1844. XII. 8/20); fol. 126 (1844. II. 4/16); fol. 129 (1845. I. 26).
[59] AkKvt: Mss. orient. 14, 57, 67, 85, 113, 117, 205, 213 és 221. sz. Megjegyzendő, hogy Constantin Oltelniceanu is ugyanezekből a forrásokból szerezte be orientalista anyagát. Vö. Lupu 1960. 92—94.

[60] Cipariu lvt. 11306. sz.
[61] Uo. 2307—2308. sz.
[62] Jakó 1967. 141—143.
[63] Az itt felemlített művek megvásárlására: Cipariu lvt. 11306. sz. — A magyar párhuzamokra: Várkonyi Ágnes: *A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban.* II. Bp 1973.
[64] AkKvt: Mss. rom. 135. sz.
[65] Az új szerzemények rohamos növekedése késztette Cipariut, hogy ritkábban használt régebbi könyveiből (főként a Bodola-félékből) kb. ezer kötetet még 1848 előtt négy tékában háza padlásán helyezzen el. *Archivu* 669.
[66] Vö. Lupeanu, Alexandru: *Biblioteca Centrală din Blaj.* B 1933. 12—13. — Manciulea 1939. 19—25, 35—42. — Breazu, Ion: *Timoteiu Cipariu, bibliofilul.* = Transilvania 74/1943. 715—721. — Teodor, Pompiliu: *Biblioteca lui T. Cipariu.* = Tribuna 1957. 25. sz. 5.
[67] *Archivu* 1870. 669—671. — Vö. Uo. 33—35, 234.
[68] Egyes részletekre vonatkozóan fontos forrás az a nyilatkozat is, amelyet Cipariu 1849 őszén tett az osztrák hatóságok előtt: Cipariu lvt. 1216—1217. sz.
[69] Uo. 1207, 1229, 1261, 2133, 3448.
[70] „Acesta fu antania catastrofa; dein carea ce a mai scapatu în Blasiu, succesive deveni preda chiaru şi amiciloru, nu aru fi mai fostu. Căci după unguri urmara români şi soldaţi austriaci, cari dein casele părăsite dusera şi stricara totu, ce le veni a mîna." *Archivu* 669.
[71] Uo.
[72] „După întoarcerea mea acasa în toate tecele şi armariale amintite nu aflai nece măcaru una folia." Uo.
[73] Cipariu lvt. 1730, 2038, 3412, 3444. — Manciulea: *T. Cipariu şi Academia Română.* Blaj 1941. 37.
[74] AkKvt: Mss. rom. 135. sz.
[75] Cipariu lvt. 2307—2308, 3400. sz.
[76] Uo. 3448—3449. sz.
[77] Az alábbi részletekre: Cipariu említett nyilatkozatát, valamint menekülése és fogsága idején írt kiadatlan naplófeljegyzéseit: Cipariu lvt. 1216—1217, 2157. sz.
[78] Uo. 1229, 3449. sz. — Bariţiu, Gheorghe: *Criticele „istorice" ale lui Josef Sterca Şuluţiu de Kerpenyes scarmanate.* Sibiu 1892. 18. — Jakab Elek: *Szabadságharcunk történetéhez.* Bp 1880. 349—352.
[79] Cipariu lvt. 1520, 2157. sz. — Az esettel kapcsolatosan: Bănescu — Mihăilescu 1912. 300—303, 315, 322—323.
[80] Cipariu lvt. 1229. sz.
[81] Uo. 1261. sz.
[82] Uo. 1228, 3415—3416. sz.
[83] Uo. 1228, 1425—1427, 2966, 3414—3419, 3433. sz.
[84] Uo. 3400, 3416. sz.
[85] Uo. 1425—1427, 3417. sz.
[86] Uo. 1229, 1261. sz. — *Archivu* 669, 671.
[87] Cipariu lvt. 3419. sz. — *Archivu* 671.
[88] Cipariu lvt. 3400. sz.
[89] A ládák számára nézve: Cipariu lvt. 3414. sz. — *Archivu* 670.
[90] Munteanu magatartásának megítélésére l. még: Diaconovich, Corneliu: *Enciclopedia română.* Sibiu 1904. 345.
[91] Farkas, I. Traian: *Istoria gimnaziului greco-catolic din Beiuş, 1828—1895.* Beiuş 1896. 68.
[92] Cipariu lvt. 2307—2308. sz.
[93] *Archivu* 669.
[94] Cipariu lvt. 11306. sz.
[95] *Archivu* 669—670.
[96] AKvtB: Mss. rom. Corespondenţa lui I. Maiorescu (ezután: Maiorescu lev.), 24492. sz.
[97] „Mă superă că nu pociu plăti librariului, cu toate că chiaru cărţile cele mai multe neplătite au fost transmise în zilele începutului revoluţiei, precum *Corpus historiae Byzantinae* şi chiaru acelea au peritu mai vîrtosu. D. Munteanu dein Oradie care mi-au dusu cărţile dein Sabiu, nu vrea să scrie nemica de a mi le reîntorce şi aşia sunt cu paguba curata, ca io trebue să plătescu şi altu mi ţiene cărţile furate sau negate." Cipariu lvt. 3433. sz.

[97] *Archivu* 670. — Vö. *Országos törvény- és kormánylap Erdély koronatartományra nézve.* 1849/1850. 96.

[99] Cipariu lvt. 1662, 1675, 1676, 2010, 2038, 2120. sz.

[100] Uo. 1216, 1217, 11292. sz.

[101] Uo. 3393. sz. — Manciulea: *Contribuţii noui la viaţa şi activitatea lui T. Cipariu.* Blaj 1944. 6.

[102] Cipariu lvt. 1355, 1596, 11248. sz.

[103] Uo. 2168—2169. sz.

[104] Uo. 2178, 11338, 11360. — Vö. Breazu, Ion: *Timoteiu Cipariu şi Italia.* = StLit 2/1943. 209—210. — GazTr 1852. 75—76, 86. sz. — Cipariu: *Jurnal* 133—156.

[105] Cipariu lvt. 1598, 3001, 11375. sz.

[106] Uo. 11253. sz.

[107] Uo. 3437. sz.

[108] Uo. 1435. sz.

[109] „Viena, capulu unui imperiu ce cuprinde giumătate românimea Daciei Traiane, este suptu totu aspectulu un loc ca făcutu pentru ori ce înlesnire a literaturei române. Midilocele de a ave în mînă ori ce funtâne pentru cercetările literaria în bibliotecele publice şi private, în colecţiunile de arte şi antichităţi, în relaţiunea neîntreruptă cu naţiunile Europei şi cele mai literate şi cele mai înfrăţite cu naţiunea română, înlesnirea şi eftinitatea tiparului, comunicaţiunea de aproape cu provincie române şi preste totu şi în specie cu cele dein imperiulu Austriacu, facu de doritu, ca şi românimea să se folosească de densele şi să nu le trece cu vedere." Cipariu lvt. 2967. sz.

[110] Makkai László: *Könyvek — gyűjtők — könyvtárak.* = MKvSz 62/1938. 294—296.

[111] Pl. Cipariu 1856-ban két középkori kódexért 9 Ft-ot, a következő esztendőben 42 kötet — többnyire XVI—XVII. századi — könyvért pedig 46 Ft 26 krajcárt fizetett bécsi antikváriusának. Cipariu lvt. 1917, 2053—2056. sz.

[112] Jakó: *Codicele latine medievale din biblioteca lui T. Cipariu.* = RArh 10/1967. 1. sz. 35—41.

[113] Életrajzi adataik: *Allgemeine deutsche Biographie.* Leipzig, 1876. IV. 589—590; XXIV. 107—112; XLVIII. 778—779.

[114] Cipariu lvt. 2079, 2081. sz.

[115] GazTr 1855. 8. sz. p. 29.

[116] Cipariu lvt. 1732, 1734—1736, 2102—2103, 2105, 2109—2110.

[117] E cégek számláiból mindmáig igen sok megtalálható Cipariu személyi levéltárában.

[118] Bariţiu lev., vol. III. fol. 158 (1846. III. 12/24).

[119] Cipariu lvt. 1858. — Vö. Manciulea: *Contribuţii noui* 75—77.

[120] „Aici-s domn, nimeni nu-mi porunceşte, nimeni nu-mi poate lua pîinea..." Bariţiu lev., vol. III. fol. 90 (1841. V. 25).

[121] Cipariu lvt. 1111, 1112, 11284. sz.

[122] „...aţi mai stîrni spiritul în aceste trupuri moarte..." Bariţiu lev., vol. III. fol. 223—224 (1858. VI. 10).

[123] Jakó 1967. 139—140, 148.

[124] „...Aceste voi să le adun pre seama Bibliotecii diocezane, de care... m-am apucat încă în toamna trecută să o ordinez şi să o întemeiez..." Bariţiu lev., vol. III. fol. 231. — Vö. Manciulea 1939. 37.

[125] Manciulea: *T. Cipariu şi Astra.* Blaj 1943. 68—71. — Vö. Jakó 1967. 140.

[126] Manciulea: *i.m.*, 71.

[127] „Care român privat (particular) cu mijloacele aşa puţine ş-a adunat biblioteca cum a fost cea pierită a mea şi cum este cea de acum? Cine a sacrificat atîţia bani spre scopul literar din puţina sa avere? Cine ş-a stricat ochii, cine ş-a dărăpinat sănătatea ca mine, studiind ziua-noaptea, scriind şi copiind? Cît m-am făcut schelet nu om, de nu mi-a tiguit nici de mîncare, nici de beutură, nici de somn, ş-am îmbătrînit înainte de timp mai mult decît cei de o etate cu mine, cît astăzi sunt umbră nu om, de nu-mi suferă nici mîncare, nici beutură, nici pot dormi, nici pot umbla şi mi-am scurtat viaţa studiind, scriind şi copiind, tot întru interesul literaturii româneşti... aşa încît ne vine uneori furia să ne ardem chiar şi biblioteca, sau cel puţin să o vindem. La ce atîta mulţime de bani prădaţi pe cărţi, cari nu ştiu cui vor rămînea, sau nu ştiu cum vor fi îngrijite? Ce va să fie de manuscrisele mele după mine? De raritătile ce le-am adunat cu atîta zel şi cu atîta necruţare? Şi în urmă să mai păţească, ce au păţit în 1848/49, sau şi mai rău? Nebunie..." Manciulea: *T. Cipariu. Inceput de autobiografie.* = CulCr 20/1940. 567, 572. — Vö. *Archivu* 399—400.

[128] „Io încă am una bibliotecă ca de 4—5000 volumi (între care ca la vre-una 200 manuscrise, mai alesu orientali şi latine) care o aşi vende, dacă se ar afla cumparatoriu. Clasici greci şi latini, toţi în mai multe ediţiuni vechi şi noue, patres graeci et latini, celi mai aleşi scrietori itali, gali, ispani, angli, germani, latini recentiori, hungarica etc. etc. Multe ediţiuni scumpe şi rare. Nu aţ ave trebuinţia pentru biblioteca vostră naţionale de acolo? Dacă vei veni la Blasiu la vară, o vei vede! Er dacă nu va vă trebui voue, o să o vendu la vreunu nemţiu seau anglezu, spre care scopu mai antaniu am de cugetu se publicu catalogulu manuscripteloru şi cărţilor orientali, apoi pre alu celoru alalte. Vedi şi-mi scrie." Maiorescu lev. 24492. sz.

[129] „Am vorbit şi de biblioteca D-tale. De ce însă voieşti a o vinde? Strîmtorat nu eşti. Ori voieşti a mai cumpăra latifundii? (Quae civitatem perdiderunt). Să ne mai înţelegem despre aceasta. Cînd va fi, şi va fi, vom pîndi ocaziunea şi bani în tezaur. Cam la cît sue valoarea?" Manciulea: *I. Maiorescu şi raporturile lui cu T. Cipariu.* Sibiu 1942. 8. — Vö. Uő.: *T. Cipariu. Început de autobiografie.* 328.

[130] Jakó 1967. 163—164.

[131] Manciulea: *T. Cipariu. Început de autobiografie.* 572. — *Archivu* 399—400.

[132] Cipariu lvt. 11412. sz.

[133] Uo. 11432. sz.

[134] A könyvtár XX. századi sorsára vonatkozóan alább említett adatok: Manciulea 1939. 34—46.

[135] Uo. 46. — Vö. CulCr 20/1940. 317 (Manciulea).

[136] Vö. Guboglu, Mihai: *Manuscrisele şi tipăriturile orientale din fondul „T. Cipariu" al Bibliotecii filialei din Cluj a Academiei R.P.R.* = LL 3/1957. 150—161. — Goldenberg, Yvet: *Preocupările de arabistică ale lui Timotei Cipariu.* = AnUB Ştiinţe sociale — Filologie 11/1962. 25. sz., 488—489.

[137] *Bibliofilia lui T. Cipariu.* = AnIIst 10/1967. 129—171. — *Codicele latine medievale din biblioteca lui T. Cipariu.* = RArh 10/1967. 1. sz. 35—72. — *T. Cipariu şi posibilităţile bibliofiliei româneşti în Transilvania înainte de 1848.* = RBibl 21/1968. 619—622. — *Formarea bibliotecii lui T. Cipariu înainte de 1848.* = RBibl 21/1968. 671—675. — *Biblioteca lui T. Cipariu înainte de 1848 şi soarta ei în timpul revoluţiei.* = StBibl 3/1969. 205—217. — *Az enyedi régi könyvtár kéziratos ritkaságairól.* = NyIrK 8/1964. 209—226. és e kötet 209—218. lapján.

KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR AZ ERDÉLYI MAGYAR MŰVELŐDÉSBEN

A Nemzetközi Könyvév alkalmából készült és a *Korunk* 31/1972. 9—29 (14 képpel) közzétett alapszöveg 1975-ben kibővített és jegyzetekkel felszerelt változata itt jelenik meg első ízben.

[1] Németh Gyula: *A magyar rovásírás.* Bp 1934. 25—31.

[2] Jakó—Manolescu 1971. 78—80, 90. — Csapodi, Csaba: *Geschichte der ungarischen Bibliotheken.* = Biblos 19/1970. 4. sz. 21—24. — Könyvtörténeti adatok gyűjteménye: Kovács 1963, 1970. — Silagi, Gabriel: *Untersuchungen zur „Deliberatio supra hymnum trium puerorum" des Gerhard von Csanád.* München 1967.

[3] MKvSz 1888. 88—89 (Csánki Dezső); 1889. 88—91 (Tagányi Károly); 1891. 35 (Barabás Samu).

[4] Kovács 1963. I. 72—73.

[5] Constantinescu—Lazea 1969. 1145—1153.

[6] Jakó—Manolescu 1971. 96.

[7] Mindezekre l. e kötet 153. lapját.

[8] Jakó—Manolescu 1971. 96.

[9] Berlász, Jenő: *Die Entstehung der ungarischen Bibliothekskultur im 16—17. Jahrhundert.* = MKvSz 90/1974. 17. — Soltész, Elisabeth: *Über die gesellschaftliche Funktion des Buches in Ungarn.* Swierk, Alfred (red.): Beiträge zur Geschichte des Buches und seiner Funktion in der Gesellschaft. Stuttgart 1974. 269—279.

[10] Szabó 1959. — Mezey 1955.

[11] Farczády Elek—Szabó T. Attila: *A Marosvásárhelyi sorok és a Marosvásárhelyi glosszák.* B 1973.

[12] A Müncheni Kódex hasonmás-kiadása: Farkas, Julius von: *Der Münchener Kodex.* Wiesbaden 1958. — A másik két említett kódex szövegkiadása: *Nyelvemléktár* 12/1884 és 15/1908.

[13] Jakó, Sigismund: *Începuturile scrisului în păturile laice din Transilvania medievală.* = SCIst 7/1956. 81—89. L. e kötet 31—34. lapját.

[14] Berlász: *i.m.*, 20. — Tarnóc Márton: *A magyar könyv a XVII. század elején.* = MKvSz 89/1973. 315—331.

[15] Jakó: *i.m.*, 88—89.

[16] Jakó—Manolescu 1971. 86.

[17] Dankanits 1974. 39—70.

[18] E kolligátumot a Babeş—Bolyai Egyetem Történeti Intézetének könyvtára őrzi. — Vö. Tonk Sándor: *Könyvgyűjtő erdélyi diákok a középkorban.* = M 28/1975. 12. sz. 112—115.

[19] Sashegyi Oszkár: *Az állami könyvcenzúra kezdetei.* = MKvSz 84/1968. 1—12. — Uő.: *Az állami könyvcenzúra állandósulása.* = MKvSz 85/1969. 321—338. — Uő.: *Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II.* Bp 1958. — Jakab Elek: *A cenzúra története Erdélyben.* = Figyelő 1881. 161—182, 253—273, 333—356. — Vita 1966. 55—73.

[20] Gulyás 1931. 71—111, 131—150. — Fitz 1959. 107—129, 158—187, 209—227. — Teutsch, Friedrich: *Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen.* = AGBh 6/1881. 7—37.

[21] Az idézett számadatok: RMNy 757—765. — Hervay 1966. 63—66. — Borsa 1973. 249—269.

[22] Soltész Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században.* Bp 1961. 82—90. — Borsa, Gedeon: *Die Buchdruckerfamilie Hoffhalter.* = Gutenberg Jahrbuch 1970. 225—229.

[23] Varjas Béla: *Heltai Gáspár, a könyvkiadó.* = MKvSz 89/1973. 290—314.

[24] Teutsch: *i.m.*, 63—65. — Pokoly 1904. I. 232—233.

[25] Herepei János: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda:* Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez (ezután: Adattár). I. Bpest—Szeged 1965. 507—528. — Naményi 1901. 280—296.

[26] Ferenczi 1896. 39—49.

[27] Jakó 1974. 307.

[28] Dankanits Ádám: *A XVIII. század helye könyvtörténetünkben.* = Korunk 31/1972. 1249. — Adatszerű kimutatás: *Bibliographia Hungariae, 1712—1800.* VI. Bp 1972. 177—210. — Markos Béla: *Az 1712 és 1800 közötti magyar könyvtermelés adatai.* = MKvSz 87/1971. 1—11.

[29] Glósz Miksa: *A csíksomlyói sz. ferencrendi szerzetesek nyomdájában... megjelent könyvek... címtára.* Csíksomlyó 1884.

[30] Ferenczi 1896. 88—94.

[31] Naményi 1901. 364—386.

[32] Éble Gábor: *Egy magyar nyomda a XVIII. században.* Bp 1891.

[33] Baráth Béla: *A Batthyány Ignác-féle akadémiai tervezetek.* = EM 39/1934. 143—148. — Ferenczi 1896. 94.

[34] Török 1888. 194—214. — Koncz József: *A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium könyvnyomdájának száz éves története, 1786—1886.* MVásárhely 1887. 3—5.

[35] Kereszty István: *A magyar és a magyarországi sajtó időrendi áttekintése, 1705—1849.* = MKvSz 22/1914. 111—130. — Ürmössy Lajos: *A magyar hírlapirodalom kezdete Erdélyben.* = EM 14/1897. 379—386, 457—470. — Jancsó 1955. 22—78. — Némedi Lajosné: *A magyar nyelvű könyv a „deáktalanok" szolgálatában.* = KvKt 4/1964. 163—192.

[36] Ferenczi 1896. 95—118.

[37] Kristóf György: *Az erdélyi magyar vidéki hírlapirodalom története a kiegyezésig* = EM 44/1939. 249—275. — Uő.: *Az abszolutizmus korának erdélyi magyar hírlapirodalma.* = EM 46/1941. 20—29. — Uő.: *Az erdélyi időszaki sajtó a kiegyezéstől, 1867—1919.* = MKvSz 62/1938. 41—66. — Monoki István: *A magyar időszaki sajtó... 1919—1940.* Bp 1941. — Jordáky Lajos: *A romániai magyar sajtó történeti útja.* Korunk Évkönyv 1974. 13—28. — Uő.: *Az első kolozsvári szocialista munkáslap.* = MKvSz 79/1963. 214—226. — Uő.: *Din istoria presei democratice în oraşul Cluj, 1930—1940.* = StBB Series Historia 17/1972. fasc. I. 117—123.

[38] Berlász: *i.m.*, 18—23.

[39] Szarvasi Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században.* Bp 1939. (Részletes bibliográfia: 119—131. és Kovács 1963. I. 696—700, 712—722; II. 628—673). — Berlász: *i.m.*, 26—28.

[40] Veress Endre: *Báthory András... könyvtára.* = MKvSz 13/1905. 1—26. Harsányi István: *A Rákóczi-könyvtár és katalógusa.* = MKvSz 21/1913. 17—28, 136—147, 232—240, 341—344; 22/1914. 68—71, 153—156, 256—259, 333—336. — Thallóczi Lajos: *Öreg Apafi Mihály könyvtára.* = MKvSz 1881. 121—134. — Herepei János: *A fejedelem-*

asszony radnóti könyvtára. = EM 47/1942. 483—492. és *Adattár* III. Bpest—Szeged 1971. 74—83.

[41] Díszes Rákóczi-kötés: *Könyvkiállítási emlék.* Bp 1882. 319. — Apafi-kötések: Tolnai Gábor: *Legyező-díszes könyvkötések Erdélyben.* = MKvSz 63/1939. 247—265 (képekkel). — Bacâru 1974. 60—61.

[42] Szabó 1974. 61—62, 111, 125. — Lukinich Imre: *Bethlen Elek könyvtára 1683-ból.* = MKvSz 29/1922. 171—174. — A két Kovacsóczy és Gyulaffi könyvei különböző erdélyi gyűjteményekbe szétszóródva maradtak reánk.

[43] EM 17/1900. 9 (Kuun Géza). — Sz 1875. 622 (Szabó Károly). — MKvSz 1883. 220 (Ferenczy József). — Eckhardt Sándor: *Az aradi Közművelődési Palota francia könyvei.* Arad 1917.

[44] *Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia.* B 1957. — Varjú Elemér: *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár.* = MKvSz 1899. 134—175, 209—243, 329—345; 1900. 17—55, 131—169, 228—249, 336—361; 1901. 24—52, 256—279. — Secărescu, Viorica: *Din colecţia de manuscrise şi incunabule a Bibliotecii Batthyaneum.* = Revista muzeelor 2/1965. 3. sz. 250—254. — Simonescu, Dan: *Codex Aureus.* B 1972. — Uő.: *Codex Burgundus.* B 1975.

[45] *Bibliothecae Samuelis comitis Teleki de Szék partes I—IV.* Viennae 1796—1819. — *Biblioteca Teleki—Bolyai.* Tîrgu-Mureş 1970. — Teleki Domokos: *A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története.* = EM 35/1930. 313—324. — Somkuti Gabriella: *Giambattista Bodoni levele Teleki Sámuelhez.* = MKvSz 75/1959. 200—202. — Deé Nagy Anikó: *Bethlen Zsuzsánna tékája.* = KvSz 15/1971. 164—167. — Uő.: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel.* = KvSz 17/1973. 75—79. — Uő.: *A bibliofil Teleki Sámuel.* = M 28/1975. 9. sz. 36—39. — Uő.: *Teleki Sámuel és a Teleki-Téka.* B 1976. — *Catalogus incunabulorum bibliothecae Teleki-Bolyai.* Tîrgu-Mureş 1971. — Vö. F. Csanak Dóra: *Teleki József könyvtára.* Irodalom és felvilágosodás. Bp 1974. 401—443.

[46] Az egykori kollégiumi könyvtárak őrzik a XVI—XIX. századi értelmiségi könyvgyűjtemények maradványait. Vö. e kötetnek a székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtárról szóló fejezetével. — L. még Vita Zsigmond: *Zágoni Gábor könyvtárának maradványai az enyedi Bethlen-könyvtárban.* = KvKt 2/1961. 169—173. — Dankanits 1964. 229—233.

[47] A Wolphard—Kakas-gyűjtemény maradványait az AkKvt őrzi. Vö. Veress 1905.

[48] Belu 1960. 143—145. — Ritoók, Ágnes: *Ein ungarischer Schüler Melanchtons: Josephus Macarius.* = Acta Classica Universitatis Debreceniensis 4/1968. 107—117.

[49] Koncz József: *Geleji Katona István könyveinek lajstroma.* = MKvSz 7/1899. 270—275. — A Patakiak és a Szatmári Papok gyűjteményének tekintélyes töredékét az AkKvt őrzi. — Mikó 1867. 152—173, 197—199, 340—345.

[50] Könyvtárának teljes jegyzéke: Bertók Lajos: *Ifjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatéka.* = A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyvei 3/1955. 5—330.

[51] Berlász: *i.m.*, 19—21.

[52] Pl. Marosvásárhelyt: „... senki académiákra nem bocsáttassék míg magát nem kötelezi, hogy a collegiumnak egy arany ára könyvet hozzon." Farczády 1957. 272.

[53] Lukács, Ladislaus — Polgár, Ladislaus: *Documenta Romana historiae Societatis Jesu...* Romae 1965. II. 476, 536; III (1967). 536. — Veress 1906. 169—193, 249—263. — Sz 1889. 102—103 (Jakab Elek).

[54] EOE II. 79.

[55] Gál Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története, 1568—1900.* II. Kvár 1935. 187—198. — Benczédi Pál: *A volt kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtárának kézirattáráról.* KLEkv 33—45. — Farczády 1957. 265—278. — Koncz József: *A marosvásárhelyi helvét hitvallású főtanodai könyvtár ismertetése.* = MKvSz 1879. 215—233, 313—332. — Farczády—Székely 1957. 241—254. — Moldovan, Liviu: *Colecţia documentelor feudale a bibliotecii Teleki-Bolyai din Tîrgu-Mureş.* = RArh 33/1971. 69—82.

[56] Dankanits 1959. 42—43.

[57] *Biblioteca Bethlen din Aiud.* B 1957. — Mihályi Károly: *A nagyenyedi ev. ref. Collegium könyvtára.* = MKvSz 1884. 87—101.

[58] Török 1905. III. 305—329.

[59] Az egykori kollégium 1610-ben kezdődő kéziratos *Matricula*-jában (fol. 131—137, 143—148), melyet eddig az iskola könyvtára őrzött.

[60] M. Nagy Ottó: *Gyarmathi Sámuel könyvei.* = EM 48/1943. 332—342. — Kincs Gyula: *A zilahi ref. kollégiumi könyvtár története.* Értesítő az 1894/5. iskolai évre. Zilah 1895. 223—229.

[61] Kisgyörgy János: *A máramarosszigeti ref. Liceum történetének rövid áttekintése, 1540—1940.* Máramarossziget 1941. 14. — Dósa Dénes: *A szászvárosi ev. ref. Kun-kollégium*

története. Szászváros 1897. 198—202. — Görög Ferenc: *A szászvárosi ref. Kun-kollégium emlékkönyve.* Kvár 1925. 176.

[62] Cséplő Péter: *A nagyváradi rom. kat. főgymnasium története.* NVárad 1896. — Bozóky Alajos: *A nagyváradi kir. akadémia százados múltja.* Bp 1889. 113—139. — Berlász Jenő: *Könyvtári kultúránk a XVIII. században.* Irodalom és felvilágosodás. Bp. 1974. 283—332.

[63] Karácsonyi János: *Kísérletek nagyváradi nyilvános könyvtárak létesítésére.* = Múzeumi és Könyvtári Értesítő 5/1911. 289—293.

[64] Fraknói Vilmos: *Schlauch Lőrinc szatmári püspök Török János által gyűjtött könyvtára.* = MKvSz 1877. 5—15, 77—90.

[65] Domján István: *A sepsiszentgyörgyi Székely Mikó-Kollégium története, 1859—1895.* Sepsiszentgyörgy 1898. 115. — Csutak Vilmos: *Mikó és a sepsiszentgyörgyi kollégium.* Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére, 1859—1909. Kvár 1909—1942. 257—261.

[66] Gál Kelemen: *Jakab Elek élet- és jellemrajza.* Kvár 1938. 72—76. — Sándor János: *A székelykeresztúri középtanoda könyvtára.* = Keresztény Magvető 1877. 75—89.

[67] A könyvtár fejlődésére vonatkozó adatok megtalálhatók az EM-ban évenként közzétett jelentésekben. — Vö. Teodor—Triteanu—Ursuțiu 1967.

[68] Benkő 1957. 46—57. — Tonk Sándor: *Könyvtárak, olvasmányok és olvasók a reformkori Marosvásárhelyen.* = KvSz 16/1972. 118—121, 167—171. — Vita Zsigmond: *Adalékok az erdélyi ifjúsági olvasótársaságok történetéhez.* = KvSz 17/1973. 172—176. — Fülöp Géza: *Törekvések, tervezetek és egyesületek a köznép művelésére és olvasóvá nevelésére a felvilágosodás idején és a reformkorban.* = MKvSz 92/1976. 94—102.

[69] Szemző Piroska: *A magyar kölcsönkönyvtárak kezdetei.* = MKvSz 63/1939. 165—175. — Uő.: *A kolozsvári „főasszonyságok" könyvtára 100 esztendővel ezelőtt.* = MKvSz 64/1940. 171—172. — EM 1878. 73 (Szabó Károly). — Dezsényi Béla: *Még valami a vidéki kaszinók könyvtárairól.* = MKvSz 67/1943. 297—300. — Nagydiósi Gézáné: *Női olvasómozgalom a múlt század közepén.* = MKvSz 73/1957. 66—67.

[70] Részletes adatok az alábbiakra: Kovács 1963. II. 74—285. — Erdélyi Pál: *Az erdélyi könyvtárakról.* = EM 29/1912. 127—149.

NÉVMUTATÓ

(Nem tartalmazza a csak jegyzetekben idézett szerzők nevét!)

Abats János 116, 124, 261
Ádám 33
Adler, Jacob Georg Christian 268
Adorján, kancellár (XII. sz.) 28
Ágoston, szerzetes (XIII. sz.) 145
Ágoston Márton 68
Ahrens, Heinrich Ludolf 267
Ajtai Abod Mihály 248, 261
Ajtai Dávid Mihály 65, 67, 320
Ajtay László 128
Ákos nemzetség 54, 76, 78
Albert Dávid 311
Alberti, Leon Battista 176
Albertus Magnus 333
Albisi Bernát 57
Alföldi József 196
Allen, W. H. 268
Alstedius, Johannes Henricus 202, 207
Alvinczi Péter 85, 202
Ambrosius, egyházatya 141
Anakreon 258
András, premontrei szerzetes (1234) 140
András, brassói deák (1515) 33
András deák, vajdai secretarius (1503) 45, 47
Andreescu, Constantin I. 25
Anjou dinasztia 75, 77, 152
Anna, Kisbarcsai Vince unokája (XV. sz.) 53
Anselm, canterburyi érsek (XI. sz.) 141
Apáczai Csere János 250, 291, 300
I. Apafi Mihály 107, 175, 179, 206, 220, 291, 294, 343, 359
II. Apafi Mihály 175, 221—222, 337, 348
II. Apafi Mihályné Bethlen Kata 175
Apli György 351
Apollinaris, Sidonius Caius Sollius 332
Apolló 154
Áprily Lajos 331
Aranka György 213—214, 230, 239—240, 338, 344—345
Arany János 246
Argyropylos, Johannes 333
Arisztotelész 33, 151, 166—167, 331
Aaron, Petru Pavel 252—256
Arlincourt, Charles Victor 267
Aron, Dimitrie 263
Aron, Florian 260
Aron, Vasile 263, 265, 272
Árpád dinasztia 75, 77
Assemann(i), Giuseppe Simone 210
Assisi Ferenc 144
Attavante degli Attavanti 162, 176
Attila, hun király 246
Atyai Péter 143
Auersperg, Maria Joseph 87, 92, 94, 123
Augustinus, Aurelius (Ágoston), egyházatya 146, 332
Averroes (Ibn Rusd) 160
Avicenna (Ibn Színá) 160
Bachmann, Gottlob Ludwig Ernst 267
Bajomi István 142
Bakócz Tamás 31
Balassa Menyhért 177
Bălcescu, Nicolae 263, 265
Bálint, könyvkereskedő (1543) 172
Balla Gábor 100
Balogh deák, hadnagy (1514) 34
Bálpataki János, ifj. 203
Bamberger, Ferdinand 267
Bánffi cs. 52, 95, 305, 341
Bánffi Dénes 195—197, 341
Bánffi Farkas, id. 215, 239
Bánffi Farkas, ifj. 211—215, 239
Bánffi György (1708) 196, 221
Bánffi György (1822) 195—196
Bánffi László 125, 247
Baranyai Decsi János 190
Barcsai család 53—54
Barcsai (Dévai) Pál 43—50, 53—60, 316—317
Bárdi István 342
Bariţiu, Gheorghe 259—260, 262, 265, 279—280, 354, 356
Baritz János 261—262
Barlabási János 48
Barlabási Lénárd 43, 50, 56, 60
Báróczi Sándor 210
Barra Gábor 293
Barsi Mihály 201—202
Bartók Ferenc 66—67
Bartók Sándor 320
Bartholomeo de Brescia (Bartholomeus Brixiensis) 152
Bartolini, Thomas 171
Basadona, Johannes 167
Basilius (Basileios), egyházatya 169, 332
Basirius (Basire), Isac 205, 207, 342—343
Báthori cs. 177, 179, 187
Báthori András, váradi püspök (XIV. sz.) 144
Báthori András, erdélyi vajda (XVI. sz.) 143
Báthori András, fejedelem 294
Báthori Szaniszlófi István, alvajda (1521) 56
Báthori István, vajda (XV. sz.) 43, 46
Báthori István fejedelem 22, 146, 167, 177, 186, 291, 299
Báthori Kristóf, fejedelem 177, 191
Báthori Zsigmond, fejedelem 174, 177, 189—191
Batthyány Ignác 14, 149, 210, 285, 292, 295—296
Beaumarchais, Pierre Augustin Caron 267
Beckensloer János 151, 155
Becskereki Mihály 254—256
Bedeus, Joseph 268
Bekker, August Emanuel 267
Bél Mátyás 210
III. Béla, magyar király 28
Béldi cs. 305, 318, 344

Bem József 272—273
Benedek, váradi püspök (XIII. sz.) 151
Benedek, szováti plébános (XV. sz.) 158, 212
Benedek András 343
Benedekfi József 126
Benedictus Crispus Mediolanensis 332
Benkner cs. 171, 173, 186, 336
Benkő Ferenc 210—212, 215, 248
Benkő József 210, 213—214, 232, 234, 238—239, 244, 265, 273, 297, 344—345
Beranger, Pierre Jean 267
Beregszászi Péter 256
Bergk, Wilhelm Theodor 267
Bergler, Stephan 248
Bernát mester l. Albisi Bernát
Bessarion 169
Bethlen cs., Betleni 221, 240
Bethlen cs., Iktári 307, 316—319, 350
Bethlen Ádám 225
Bethlen Elek, alvajda (XVI. sz.) 58
Bethlen Elek, tanácsúr (XVII. sz.) 171, 295, 336
Bethlen Farkas, történetíró (XVII. sz.) 268
Bethlen Farkas, altábornagy (XVIII. sz.) 231
Bethlen Gábor, fejedelem 16, 19, 24, 169—170, 177—179, 199—204, 206—209, 291, 294, 299—300, 342—343, 345, 348
Bethlen Imre 223—224, 226, 228, 233, 246, 348
Bethlen Imréné Gyulai Klára 223—224, 226—227, 232, 348
Bethlen István (XVII. sz.) 201, 291
Bethlen János, kancellár 219—220, 222, 239
Bethlen János, ifj. 221—222
Bethlen Kata, Árva 211, 223—225, 227—228, 231—234, 247—248
Bethlen Miklós 108, 112, 222, 227, 336
Bethlen Pál 222
Beveregius, Guilelmus 266, 278
Bianu, Ion 194
Biesenthal, Johann H. R. 268
Bisterfeld, Johann Heinrich 205, 207, 342
Blanc, Louis 269, 272
Blondus (Biondo), Flavius Forliviensis 177
Blücher, E. I. 268
Boccardino, Vecchio (Boccardi, Giovanni di Giuliano) 162
Bod Péter 106, 176, 210, 223—224, 227, 231—232, 248, 348
Boda Gergely 247, 351
Bode, Georg Heinrich 267
Bodi Gáspár 58
Bódog Józsa deák 177, 297
Bodola János 128, 210, 217, 261—262, 355
Bodola Sámuel 248, 350
Bodoni, Giambattista 296
Bohlen, Peter 268
Bojthi Veres Gáspár 201
Bolyai cs. 299
Bónis György 324
Bonyhai György 240
Bonyhai N. János 246, 351
Bopp, Franz 268
Bornemissza Ignác 255
Borosnyai Lukács János 223—224, 247
Borosnyai Lukács Simon 247
Borosnyai Nagy Pál 261
Borosnyai Nagy Zsigmond 261
Boross György 125
Borsa Iván 321
Borzsák István 338
Bossler, Christian Ludwig 267
Böbel, Johann von 272—274
Böckh, August 267
Böhtlingk, Otto 268
Bölöni Sámuel 244
Bracciolini, Poggio 333
Brankovics György 212
Braumüller, Wilhelm 279
Brigitta, Szt. 158
Brockhaus, Friedrich Arnold 279
Brukenthal, Samuel 14, 149, 210, 285, 295
Brunswick Antal 100
Bucella, Nicolaus 189
Bulwer, Edward George 267
Bunea, Augustin 282
Bura László 311
Burián Pál 243, 258, 264, 266, 276, 278
Buttmann, Philipp Karl 267
Byron, George Gordon 268

Calcagnini, Coelio 163, 166
Calepinus, Ambrosius 219
Camões, Luiz de 268, 272
Cantemir, Dimitrie 197
Capperonnierius, Claudius 266
Caracciolus, Robertus, de Licio (XV. sz.) 141
Caspari, Karl Paul 268
Catilina 190
Catullus, Gaius Valerius 175
Cave, Guilelmus 266
Cebes (Kebes) 265
Cenninius, Petrus 177
Cervantes, Saavedra Miguel de 268, 272
Chateaubriand, François René 269
Chrysostomos, Johannes 165
Cicero, Marcus Tullius 141, 156—157, 162, 189, 220—221, 286, 332—333, 348
Cipariu, Timotei 8, 193—194, 198—199, 215—217, 257—283, 306, 341, 346—347, 353—357
Claudianus, Claudius 166
(Pseudo) Clemens Romanus 332
Cloşca 65, 67, 70
Columna, Guido de 158
Comenius, Jan Amos 203, 220
Conchis, Wilhelmus de 331
Coresi 174
Cornides Dániel 212—214, 234, 344
Corve, Karl Ignaz 268
Corvin János 174
Corvin Mátyás l. Mátyás király
Cotorea, Geronte 253—255
Crato, Johann Heinrich 184—185, 187
Crelle, August Leopold 278

Creuzer, Georg Friedrich 267
Curtius, Georg 267
Curtius Rufus, Quintus 332

Csáky István 295
Csáky Katalin 233
Csanaki Máté 202
Csapodi Csaba 170, 176, 336
Csapodi Csabáné Gárdonyi Klára 155
Cseh cs., Rődi 37—38
Cseh Anna, Rődi 40
Cseh Borbála, Rődi 40
Cseh György, Rődi, erdélyi kanonok (1440) 37
Cseh György, Rődi, püspöki provisor (1503) 38
Cseh István, Rődi 37—40, 315
Cseh János, Rődi 41
Cseh János 124
Cseh Kata Nyilas Gáspárné 41
Cseh Péter, Rődi 39—41
Csejdi András József 248, 351
Csejdi András Miklós 248, 351
Csepregi Turkovics Ferenc 213—215, 263, 344, 346
Csepregi Turkovics Mihály 214—215, 240
Cserei cs. 238, 301
Cserei Farkas, kancelláriai tanácsos 295
Cserei Farkas, Miklósvárszék táblabírája 238, 350
Cserei János, kuruc kapitány 238
Cserei János, kincstári jogügyi igazgató 69, 71, 320
Cserei Mihály, emlékíró 238, 348
Cserei Miklós 264—265
Csernátoni Vajda l. Vajda
Csernelházi Ambrus 46
Csicsói György 342
Csomós Mihály 67
Csulai György 106, 108
Czaki cs. 171, 173, 336
Czecz János 270
Czire Dénes 351
Czupor Mihály 67

Daniel Polixéna Wesselényi Istvánné 234, 349
Dankowsky, Gregorius 267
Dante, Alighieri 245
Dávid Mihály, Ajtai 65, 67
Deáki Filep József 327
Debaciné asszony (1507) 41
Decani, Johann 189
De Gerando Ágoston 268
Deidrich, Georg 188, 190
Delinz, bécsi megbízott 72
Delitzsch, Franz Julius 268
Demény Gergely 351
Demény Imre 319
Demosthenes 332
Densuşianu, Nicolae 73
Dési Zsigmond, rektor-professzor 118
Dési Zsigmond, jószágigazgató 65—66, 70
Dévai Pál l. Barcsai Pál
Dietrich, Friedrich Wilhelm 255
Dindorf, Ludwig 267
Dindorf, Wilhelm 267
Diodorus Siculus 163, 169
Dlugoss, Jan 332
Dobai János 69
Dobokai József 272
Dobolyi József, Kökösi 69
Dombay, Franz 268
Dózsa György 31, 34, 143
Döbrentei Gábor 211, 242
Drágfi Bertalan 52
Drieberg, Friedrich Johann 267
Du Cange, Charles Sieur Dufresne 35

Ebert, Friedrich 267
Egegi Ferenc 58
Eger, Johann Friedrich 236
Egervári László 158
Egressy N. 41
Eliade (Heliade)-Rădulescu, Ion 260
Elmsley, Petrus 267
Ellendt, Friedrich Theodor 267
Elzevir cs. 291
Endlicher, Stephanus Ladislaus 73, 268
III. Endre, magyar király 72—76, 79, 321
Endredi, Ioaniţiu 255
Endrefalvi Antal 158
Enyedi István 320
Eperjesi Zsigmond 241, 327
Ercsi Albert l. Sárközi Albert
Ernst Lajos 343
Erős Ágost, szász választófejedelem 238
Esztári Máté 158
Eszterházy Miklós 239
Ewald, Heinrich 268

Fabricius, Johann, szebeni nyomdász 184—185, 188—189
Fabricius, Johann Albert 266
Faludi Ferenc 239
Farczády Elek 137
Farkas Árpád 137
Farkas Bálint 147, 160—161, 287
Fähse, Gottfried 267
Fejér György 73, 266
Fejérváry Lajos 246, 351
Felmer, Martin 180
I. Ferdinánd, magyar király 52, 55—58, 183, 321
II. Ferdinánd, magyar király 324
Feuerbach, Ludwig 269, 272
Féval, Paul Henri Corentin 267
Ficino (Ficinus), Marsilio (Marsilius) 145—146, 166
Fikk László 344
Filep József, Deáki 327
Filipec (Pruis) János 159—161, 176—177, 334
Filstich, Johann 171, 173

Finta János 249
Firnhaber, Friedrich 73
Fleischer, Heinrich Lebrecht 268
Flügel, Gustav 268
Fogarasi Sámuel 131—132
Forcellini, Egidio 273
Forgách Pál 253—254
Forró Pál, Háportoni 169, 200
Frangepán Gergely 32
Francke, August Hermann 226
Frankenburg Adolf 211
Franz, Johann 267
Frátai Gergely 41
Fráter György, kincstartó 58, 165
Frautliger, Gregor 184—185
Freytag, Georg Wilhelm Friedrich 268
Friedländer, Emil Gottlieb 278
Fries Júlia 351
III. Frigyes, császár 155, 161
Frigyes, szász választófejedelem 185
Fronius, Lorenz 186
Fronius, Mathias 186, 340
Fügedi Erik 79
Fülöp Áron 246, 351
Fürst, Julius 268

Galeotto (Galeotti), Marzio 156, 333
Gáspár, kolozsvári iskolamester (1405) 313
Gaubisch l. Gübesch
Gazius, Antonius 162
Gegesi l. Nemes
Geleji Katona István 106, 108, 118, 289, 297
Gellért, csanádi püspök 286
Gemmarius, Thomas 180, 183, 339
Georgii, Johann Gottlieb 268
Gerold, Carl 279
Gerson, Jean Charlier de 165
Gesenius, Heinrich Friedrich Wilhelm 265, 268
Geyder, August Friedrich Hermann 267
Gherman (Gyermán), Filip 196—197, 341
Ghillányi Gergely 123
Gidófalvi János 229
Goethe, Johann Wolfgang von 268, 272
Goldenthal, Jakob 268
Golowin, Ivan Gavrilovics 268
Gordovai János 158
Gothofredus, Dionysius 266
Gotz József, Kovásznai 262
Gönczi Lajos 220
Göttling, Karl Wilhelm 267
Graf O. 324
Gräfen, bécsi könyvkereskedő (XVIII. sz.) 236
Gräfenhahn, Ernst August Wilhelm 267
Gregorius Nazianzenus 169
Greif, Carl 279
Greus, Georg 184—187
Griengras, Lukas 185
Grüngrass, Simon 185, 187
Gryphius, Theobaldus 181—183, 185, 187, 339
Guizot, François 269
Gübesch, Johann 184—185, 340
Gübesch, Sara 184

Gyarmathy Sámuel 300, 340
György deák (XV. sz.) 313
György Lajos 337
Gyula György, Szigeti 222—223
Gyula István, Szigeti 112
Gyula Mihály, Szigeti 247, 249—250
Gyulaffi Lestár 295, 359
Gyulay Ferenc 226, 229, 238
Gyulai Klára Bethlen Imréné 223—224, 226—227, 232, 348
Gyulay Lajos 242—244, 250, 350
Gyulai László 166
Gyulai Pál (XVI. sz.) 177, 295, 337

Habicht, Christian Maximilian 268
Habsburg dinasztia 16, 55, 58, 82, 84, 88—90, 169, 241—242, 257—258, 277, 289, 292, 311, 322
Haczaki István 165
Haczaki (Haczius) Márton 165—167, 335
Hadik András 87—88, 94
Hajnal István 25—26
Halici, Mihai 300
Haller János 65
Haller Péter 58
Halmágyi István 123, 264
Hammer-Purgstall, Joseph 268, 271, 280
Harsányi József 195
Hartleben, Konrad Adolf 279
Hartmann, Anton Theodor 268
Háry Farkas 100
Hauer, Jakob Joseph Sebastian 237
Haupt, Moritz 267
Heckenast Gusztáv 76, 78, 321
Hegedűs Sámuel 345
Heilmaier, Johann Michael 267
Heimsoeth, Friedrich 267
Heinrich Gusztáv 211
Heinrich, Karl Friedrich 267
Heinsius, Daniel 268
Heliodoros 169
Heltai Gáspár 40, 183—184, 190, 192, 250, 290—291, 293
Henckel János 162—165
Herberstein, Sigismund 166
Herepei Ádám 345
Hermann, Gottfried 267
Hermányi Dienes József 176, 210, 248, 348
Herolt, Johannes 141
Heusler, Martin 184—185
Heyne, Christian Gottlob 267
Hindoglu, Artin 268
Hirscher, Lukas 186
Hirscher, Paul 171
Hirscher, Peter 186
Hochmeister, Martin 262

Hodoș, Nerva 194
Hoffgreff György 289
Hoffhalter Rudolf 183—185, 187, 191, 290
Hoffmann, S. F. Wilhelm 268
Holenius, J. 222
Homérosz 222, 257, 267
Honorius Augustodunensis 151
Honterus, Johannes 169—173, 180—181, 183, 186—187, 336, 339
Horatius, Flaccus Quintus 152, 162
Horea 65, 67, 70, 320
Horvát István 211
Horváth, nótárius 98
Höpfner, Johann Georg Christian 267
Hubertus de Romanis 147
Huet, Albert 187
Hugo de S. Victore 145—146
Hunyadi János 32, 144, 286
Husz, Jan 185
Huszein, budai pasa 178
Huszti András 239
Huszti Kőrösi József 248
Huttmann, Arnold 311
Hübner, Johann 229
Hüttenmeyer, Adam 69, 75

Ilkus, Martin 156
Illyei László 342
Ilosvay István 165
Imre, váradi kanonok (XV. sz.) 158
Imreh József 351
Imreh Sámuel 229
Incze Dániel 126
Inczédi József 109, 111, 114, 325—326
Inczédi László 124—126
Isidorus, sevillai püspök 141, 333
I. István, magyar király 140
István, ifjabb király (XIII. sz.) 76
Istvánffy Miklós 202
Iustinus, Flavius Proculus 174, 337
Iustinus, Marcus Iunianus 174
Ivanics Pál 333
Izabella királynő 142, 147, 170—171, 179, 336

Jagelló dinasztia 175
Jahn, Johann Christian 268
Jakab Elek 211, 301
Jakab, Szt. 164
Jakcs Dénes, Kusalyi 153
Jakó Zsigmond 311
Jancsó Elemér 344—345
Jancsó Imre 193
Jancsó József, Gidófalvi 261
Janits Iván 42, 316—317
János, váradi pap (1297) 145
János pap 158, 210, 212
János Zsigmond, fejedelem 146, 167, 175, 177, 291, 294, 297, 337
Janus Pannonius 154, 162, 333, 345
Jenei Ferenc 338
Jenei Sámuel 222
Jenői Pál 158
Jeromos, (Hieronymus) egyházatya 331, 333
Jesus (Syrach fia) 167
Johannes Chrysostomos 165
Johannes Scholasticus (Climachus) 332
Jónás próféta 188
Jost, Isak Marcus 268
Jósika cs. 307, 316, 349—350
Jósika Istvánné 112
II. József császár 64, 68, 70, 85—86, 88—92, 94, 121, 123, 235
Jugurtha 190
Juhász István 135—136

Kácsándy Zsuzsánna 242
Kakas István 57, 297, 359
Kálmáncsehi Domokos 159, 161
Kálnoki Sámuel 243
Kaltschmidt, Jakob Heinrich 267—268
Kaposi (Juhász) Sámuel 240, 244, 263
Kapronczai (Nyerges) Ádám 237, 292
Karátson Sámuel 250
III. (VI) Károly, magyar király, német-római császár 87, 236
Károly Róbert, magyar király 77
Károlyi cs. 292
Kassai Sámuel 240—241, 350
Katalin, Szt. 153, 287, 331
Katona István 266
Kayser, Karl Ludwig 267
Kazinczy Ferenc 211, 213, 242, 264
Kecseti Gál 51
Kecseti László 51—52, 58, 317
Keil, Karl 267
Kelemen János 98
Kelemen Katalin 98
Kelemen Lajos 37, 315, 342
Kemény cs. 234, 307, 316, 349
Kemény Farkas 244
Kemény János, fejedelem 227
Kemény János (1747) 229
Kemény József 217, 263—265, 268, 301, 307, 318, 327, 342—343, 347
Kemény Sámuel 236, 307, 342
Kemény Simon 234
Kendeffi cs. 235
Kendeffi Elek 233—235, 237, 349—350
Kendeffi Elekné 349
Kendeffi Rákhel 234
Kendi Gál 37
Keresztúri (Szegedi) Simon 57
Kertész Ábrahám, Szenczi 291
Kesztölczi (Kezthewlczi) Sebestyén 53, 56
Kind, Karl Theodor 267
Kinizsi Zsuzsa 351
Kirchhoff, Albrecht 279
Kis Ágnes 137
Kis Ferenc 220
Kiss Gergely, Backamadarasi 224—225, 241
Kiss József, Backamadarasi 241—242, 250, 350

Kis Miklós, Misztótfalusi 291—293
Kisbarcsai Pál l. Barcsai Pál
Kisbarcsai Vince 53
Kisvárdai János 33
Klemm, Joseph 279
Knoche, Joachim Heinrich 267
Koehler, K. F. 279
Kogălniceanu, Mihai 260
Kolonovics 345
Kolosváry Sándor 133
Kolozsvári István 111
Komlós András 184
Komlósi Péter 43, 316
Koppi Károly 213
Korda cs. 307, 349
Korda Zsigmond 232
Korda Zsigmondné Nemes Júlia 224, 232, 349
Kosegarten, Johann Gottfried Ludwig 268
Kovachich Márton György 211, 213
Kovachich Miklós 211, 213
Kovács Dániel 250
Kovacsóczy Farkas 189, 295, 359
Kovacsóczy István 295, 359
Kovásznai Péter 108
Kovásznai Sándor 345
Kovásznai Gotz József 262
Köleséri Sámuel 176, 298, 311, 337—338
Köpeczi B. Sámuel 248
Körmendi György, Komáromi 229
Kőrösi Csoma Sándor 215, 248
Kőrösi József, Huszti 248
Kőrösi Miklós 45—46, 49—50, 56, 316—317
Köster, H. 267
Kőszegi András 45
Krafft, Albrecht 268
Kraus, Georg 199
Krause, Johann Heinrich 267
Kremsieri Milič 34
Krisztina, svéd királynő 179
Kriza Ferenc 67
Kriza János 67
Kronenfels, Franz Wenzel Stephan 236
Krüger, Karl Wilhelm 267
Kubinyi András 311
Kuun Géza 243—244, 350
Kühn, Karl Gottlob 267

Lachmann, Karl 267
I. Lajos, magyar király 68—69, 71
Lamartine, Alphonse de 267, 272
Lambeck (Lambecius), Peter 175, 179
Lamennais, Félicite Robert de 269, 272
Lampe, Friedrich Adolf 171, 227
Lang, Georg 189
Lányi Márton 324
Lapus de Casiglionchio 332
Lassen, Christian 268
I. László, magyar király 140, 151
László Dezső 137
László, vajdai nótárius (1504) 317
Laufer Anna 347
Laurian, August Treboniu 260, 263
Lázár János 233—234, 237, 248
Leake, William Martin 267
Lebrecht, Fürchtegott 268
Lehner, J. Fr. Karl 267
Lehrs, Karl 267
Lemaire, Nicolas Éloi 244
Lemeny, Ion 264, 346
Lengerke, Caesar 268
I. Leó, pápa 158, 332
Lépes Loránd, Váraskeszi 42
Leudeschit György 163
Liechtenstein, Joseph Wenzel 161, 176, 338
Limberg, Anton Bernhard 267
Lindenbrogius, Fridericus 266
II. Lipót, magyar király 72
Lippmann, Carl Heinrich 268
Liszkai Ádám 42
Literáti József, Hévizi 66
Livius, Titus 156—157, 331—332
Lobeck, Christian August 267
Lorántffy Zsuzsanna 203
Lorinț deák 181
Losonczi László 52
Lőcsei l. Spielenberg
Lucanus, Marcus Annaeus 332
Lucretius, Titus L. Carus 172, 333
Lucz, Nikolaus 212
Luther, Martin 163, 182, 185, 188, 336
Luzzatto, Samuel David 268

Macrobius, Ambrosius Theodosius 332
Mager, Karl W. E. 268
Maghi Sebestyén 162
Magyari András 343
Magyi János 33
Magyi Pál 43, 316
Maiorescu, Ion 259—260, 275, 281
Maironis, Franciscus de 332
Majláth István 57—58
Makay Dávid 349
Maksai Bálint 262
Maksay Ferenc 315
Málnási László 223—226, 228, 230—231, 234, 240, 246, 345, 348—349
Mályusz Elemér 318
Manciulea, Ştefan 282
Manilius, Marcus 331
Manlius, Johannes 184
Mannagetta, Johann Georg 236
Mannagetta, Johann Wilhelm 236
Mántó Ottília 351
Manutius, Aldus 162, 287
Many, Iosif 270
Marck, Johann 267
Mária, magyar királynő (XVI. sz.) 163—164
Mária Terézia, királynő 84—88, 90—91, 94, 120—121, 123, 235
Marietti, Antonio 174, 337
Markos András 137, 348
Marochai Ferenc 42
Marsigli, Luigi Ferdinando 170—171, 336

Martinet, Adam 268
Martinuzzi l. Fráter György
V. Márton, pápa 152
Matthaei, Christian Friedrich 267
Mátyás Emma 351
(Corvin) Mátyás, magyar király 18, 23, 31—32, 47, 146, 154—157, 159—161, 169—172, 174—177, 179, 200—201, 286—287, 294, 335—338
Mavrokordat, Nicolae 248
Medve Mihály 68—69, 71—74, 320
Meggko, sebész 347
Méhes Sámuel 293
Mela, Pomponius 165—166
Melanchton, Philipp 163, 185, 219—220
Méliusz Juhász Péter 250
Meninski, Franciscus 268
Mészáros Lőrinc 34, 143
Meszesi Demeter 152
Metz, Isaac 268
Michelet, Jules 269
Mickiewicz, Adam 267
Micu, Inochentie 252
Micu Moldovan, Ion 282
Mihály, besztercei esküdt polgár (1521) 313
Mike Sándor 88, 308, 322, 347
Mikes cs. 68
Miklós mester, protonotarius (XV. sz.) 42
Mikó Ferenc 239
Mikó Imre 300—301
Miksa, császár 291
Miksa László 241, 349
Miles, Matthias 186
Milton, John 245
Misztótfalusi Kis Miklós 255—256, 291—293, 353
Moldovan, Ştefan 264
Moldoveanul, Filip 143, 187, 193, 195, 197
Mollarth, Ferdinand Ernst 237
Molnár Albert, Szenczi 342
Molnár Gergely 189
Molnárné Hubbes Éva 251, 350
Moor l. Morus
Móré Fülöp, Csulai 162
Morgan, Pierpont 161
Morley, William 268
Morus (Moor), Thomas 167, 268
Moser, I. 268
Möller, Johann Heinrich 268
Munckerus, Thomas 266
Munteanu, Ion 273—274, 276, 282, 355
Mureşianu, Iacob 263, 276, 308, 354
Musset, Alfred de 267
Müller, Friedrich 211
Müller, Karl Otfried 267
Müller, Marcus Joseph 268

Nádasdi Albert l. Sárközi Albert
Nádudvari Sámuel 175—176, 337—338
Nagy Dániel 125
Nagy Géza 135—136, 326
Nagy László, Branyicskai 212
Nagy Sámuel 236
Nagy Sándor, makedon király 33, 210, 212
Nagymihályi Miklós fia: Antal 153, 331
Napóleon, császár 155
Náprágyi Demeter 146, 174—175, 177
Nauwerk, Karl 268
Neagoe, Ioan 197
Neander, Michael 173
Nemes Ádám 232
Nemes Gábor, Gegesi 239—240, 350
Nemes János, Gegesi 240
Nemes Judit Torma Györgyné 223—224
Nemes Júlia Korda Zsigmondné 224, 232—233
Nemes Klára 232
Nemes Sámuel, Gegesi 240
Nicolaus de Mirabilibus 149
Nicolaus Modrusiensis 333
Nikephorus Kallistos 169
Nilus, egyházatya 173
Nitsch, Gregor Wilhelm 267
Nork, Friedrich 268
Nyilas Gáspárné Cseh Kata 41
Nyirő János 184—186

Oberthür, Franz 278
O'Donnel, Karl 87
Oláh Miklós 162—163
Olesnicky, Sbignew 332
Oltelniceanu, Constantin 354
Opitz, Martin 268
Orbán Balázs 73
Orczy cs. 295
Orelli, Johann Kaspar von 267
Oroszi Ferenc 43, 316
Orsika asszony (1507) 41
Osann, Friedrich Gotthilf 267
Ossian 267
Osváth László, Bibarcfalvi (1716) 350
Osváth László, Bibarcfalvi (1804) 238—239
Osváth Sámuel, Bibarcfalvi 239
Ovidius, Naso 221, 332

Pál, erdélyi püspök (XII. sz.) 28
Páldi Székely István 253—256, 292, 352
Pandovici, Dimitrie 252
Pap, Teodor 216
Pápai János 204—205
Pápai Páriz Ferenc 248, 342
Pápai Páriz Imre 240
Papavici, Petru 252
Parthey, Gustav 267—268
Pataki cs. 297, 359
Pataky Miklós 245
Pataky Pál 245, 351
Pataki Sámuel 253—254
Paulus, Heinrich Eberhardt Gottlob 268
Pauschner, Sebastian 180—183, 190, 339
Pécsi Anna 51, 316
Peiper, Rudolf 268
Pemphlinger, Johannes 180, 339

Pemphlinger, Markus 180, 339
Penciu, Nicolae 265, 354
Perényi cs. 163
Perényi Ferenc 162—163, 166
Perényi Péter 45, 56—57
Perthes, Friedrich Andreas 279
Pesti Gábor 46
Pesti Gáspár 58, 173
Péterfalvai János 212
Péterfi Albert 244—245, 350
Péterfi László 244
Petrarca, Francesco 229
Petri Ádám 347
Petroviciu, Simion 263
Peuerbach, Georg 156, 333
Peyron, Vittorio Amedeo 267
Pnoebus 155
Pîclişeanu, Zenobiu 282
Piccolomini, Enea Silvio 154, 333, 338
Platón 166, 331
Plautus, Titus Maccius 157, 331
Plinius, Gaius P. Secundus 166, 331
Plutarkhosz 172
Podocataro, Philippo 154
Podvinyai Pál 52
Poggio l. Bracciolini
Polánkai Bereck 158—159, 334
Polybios 169
Pompeius, Trogus 174
Pongrácz György 229
Pop, Andrei Liviu 273
Pop, Vasilie 263, 265, 272, 354
Pott, August Friedrich 268
Pray György 301
Priscianus Caesariensis 151
Propertius, Sextus 175
Prou, Maurice 25
Pruis l. Filipec
Ptolemaios, Claudius 165—167, 332
Putschius, Helias 265

Quintilianus, Marcus Fabius 141, 286

Ráday Gedeon 236
Ráday Eszter Teleki Lászlóné 224, 232
II. Rákóczi Ferenc 108, 238
I. Rákóczi György 170, 177—179, 201—205, 207—208, 239, 294
II. Rákóczi György 203—205, 207—208
Rákóczi Zsigmond (1622—1652) 179, 203—204, 294
Rápolti Gothárd 51
Rápolti György 52
Rápolti N. 342
Rapoport, Salomo Jehuda Löb 268
Redslob, Gustav Moritz 268, 346
Regiomontanus, Johannes 154, 156, 332—333
Reicherstorffer, Georg 172—173
Reinaud, Joseph Toussaint 268
Reinhart Fuchs 267
Reinsch, Johann Georg Heinrich 268
Reipchius, Daniel 171, 173
Reisig, Karl Christian 267
Rettegi György 73, 197
Reviczki Júlia 98
Rhédei Ferenc 204
Rîmniceanul, Ioan 252
Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes 338
Ritschl, Friedrich Wilhelm 267
Rogerius, váradi kanonok (XIII. sz.) 160
Romanov, Iosif 216, 259—260, 263, 353
Rosen, Friedrich August 268
Rosenzweig, Vinzenz von 268
Ross, Ludwig 267
Rossi, Giovanni Bernardo de 268
Roth, Heinrich 268
Rotterdami Erazmus 163—165, 175, 185, 189, 244
Rousseau, Jean-Jacques 272
Rozgonyi (Pap) János 220—222
Rozsnyai Dávid 214
Rödiger, Emil 268
Rumy Károly György 244
Rückert, Friedrich 268

Sacy, Antoine Isaac Silvestre de 268
Sălăgeanu, Iosif 273
Sallustius, Crispus 190, 333
Salvianus 169
Samarjai (Lőkös) Péter 203, 205—206, 343
Sand, Georg 267, 272
Sándorházi Ambrus, Szucsáki 318
Sandu, nyomdász (XVIII. sz.) 252
Sankfalvi Antal 159
Sanoki Gergely 154
Sárközi Albert, Nádasdi 316
Sárközi Zoltán 324
Savoyai Jenő 175—176
Saxius, Christoph 176, 337
Scharsius, Andreas 110
Schäfer, Gottfried Heinrich 267
Scheffel, Johann Daniel 267
Scherer, Andreas 181
Schesaeus, Christian 170—173, 189
Scheyer, Simon B. 268
Schiller, Friedrich 268, 272
Schirmer cs. 186
Schlauch Lőrinc 301
Schletter, boroszlói könyvkereskedés (XIX. sz.) 279
Schmerling, Anton Albrecht 237
Schnabel, L. C. 267
Schneider, Johann Gottlob 267
Schneidewin, Friedrich Wilhelm 267
Schoemann, Georg Friedrich 267
Schott, Albert és Arthur 268
Schowago Balázs 313
Schönemann, Traugott Gottlieb 267
Schram, wittenbergi könyvkiadó (XVI. sz.) 289
Schratt, Johann 279
Schubert, Gotthilf Heinrich 268
Schullerus, Adolf 341

Schütz, Christian Gottfried 267
Schwandtner, Johannes Georgius 345
Schwenck, Konrad 267
Scolari András 152—154, 331
Scott, Walter 267, 272
Sebes János, Zilahi 248—249
Seewaldt, Martin 171
Seidler, Johann Friedrich August 267
Seivert, Johann 180, 213—214, 345
Seneca, Lucius Annaeus 141, 163, 286
Serenus Sammoniacus, Quintus 332
Seyffarth (Seyfert), Gustav 267
Shakespeare, William 245
Sibianul, Petru 254—255
Siebenkees, Johann Philipp 267
Simó Anna 351
Simon János, Bibarcfalvi 234, 341
Sípos Gábor 311
Sípos Samu 133
Skutsch, H. 279
Skytte, Benedikt 179
Sófalvi József 264
Solymosi uram 67
Sonnenfels, Joseph 197
Sophocles 267
Soterius, Georg 180
Spielenberg Lajos, Lőcsei 217, 261
Spielmann Mihály 311
Spohn, Friedrich August Wilhelm 267
Squarcialupi, Marcello 191
Stadion, Franz 278
Staël, Madame de 267
Stallbaum, Johann Gottfried 267
Stampelius, Georgius 171
Ştefan cel Mare 161
Steffens, Franz 25
Stein János 276, 293
Steindl Ferenc 97
Steinhausen, Theodor 262—263, 265—268, 275—276
Stern, Salomon 268
Struve, Burkhard Gotthelf 267
Sturz, Friedrich Wilhelm 267
Sue, Eugène 268, 272
Suetonius Tranquillus, Caius 332
Suidas 265, 273
Suky cs. 309, 316—318
Suky István 38
Sylburgius, Fredericus 266
Synesius 163
Syrach 167
Szabó T. Attila 39
Szabó István 135
Szabó Károly 250
Szabó Sámuel 72, 262, 320
Szakáts Gergely 258
Szalánkeményi Albert 57, 318
Szalárdi János 177, 179, 200—202, 204—205
Szalkai László 31—33
Szamosközy István 174—175
Szántai (1634) 202
Szász Károly 244
Szatmári György 31—32, 161—163
Szatmári Pap cs. 215, 217, 264, 297, 359
Szatmári Pap Dániel 125
Szatmári Pap Mihály 215, 244, 263, 346
Szatmári Pap Zsigmond 215, 263
Széchenyi Ferenc 102, 263
Szegedi György 30
Szegedi László 158
Szegedi Simon l. Keresztúri Simon
Székely Ádám 345
Székely Béla 351
Székely László 228—230, 233, 349
Székely Miklós 159
Szenczi Kertész Ábrahám 291
Szenczi Molnár Albert 215, 342
Szentegyedi Székely Gergely 38, 41
Szentgyörgyi Péter 43, 45—48, 52—54, 59, 316
Szentmihályi György 247
Szigeti Gyula l. Gyula
Szilády Áron 211
Szilágyi Sámuel 345
Szilágyi, másoló (XVIII. sz.) 345
Szilvási András 55
Szilvási János 188
Szilvási Kristóf 51—52, 317
Szolga János, Vargyasi 245
Szolga Kálmán, Vargyasi 246
Szolga Miklós, Vargyasi, id. 245
Szolga Miklós, Vargyasi, ifj. 245—246, 351
Szotyori Ferenc 320
Szőkefalvi János 57
Sztárai Máté 158
Szucsáki Ambrus 50, 56—57, 316—318
Szucsáki János 45, 52—54, 56, 58—60
Szucsáki Mátyás 52
Szucsáki Sándorházi l. Sándorházi
II. Szulejmán, szultán 170, 178, 336
Szűts István 120

Tacitus, Publius Cornelius 176, 222, 332
Tamás, pap (1462) 158
Tamerlán 215
Taraczközi Ferenc 204—206
Tartler, Thomas 171
Tauchnitz, Christian Bernhard 267
Tchiriaka Grisin 197
Tekelt Péter 254—255
Teleki cs. 233, 301, 344—345, 349—350
Teleki Ádám 234—235, 349—350
Teleki József (1732) 210—214, 247
Teleki József (1779) 345
Teleki László (XVII. sz.) 110—112, 114, 325
Teleki László (XVIII. sz.) 224
Teleki Lászlóné Ráday Eszter 224, 232
Teleki Mihály, tanácsúr 206
Teleki Mihály, Dálnoki 233—238, 349—350
Teleki Sámuel 14, 98, 102, 176, 210, 212—215, 217, 225, 234, 294—296, 299—300, 337—338, 341, 344—345
Temesvári Pelbárt 143, 286
Tertullianus, Quintus Septimius Florens 157—158, 331—332

Teutsch, Georg Daniel 73, 325
Theodolus (Theodulos) 33
Thessalus (Thettalus), Skutariotes Johannes 165
Thiers, Louis Adolphe 269
Thompson, Edward Maunde 25
Thorotzkay cs. 62, 66, 69—70, 72—73, 76, 78, 310, 319—320
Thorotzkay Ehellős (Achiles) 76
Thorotzkay József 71—72
Thorotzkay Zsigmond 65, 67, 73
Thököly Imre 222
Thuróczi János 43, 160, 210, 213—214, 250, 344—345
Thuróczi Miklós 43—45, 54, 316
Thurzó János 97
Thurzó Zsigmond 32, 162—164, 287
Tibullus, Albius 175—176, 333, 337
Timaeus Locrensis 332
Tischendorf, Lobegott Friedrich Konstantin 268
Toderaş, pap (XVIII. sz.) 352
Todoran, Romulus 196—197, 341
Tofeus Mihály 106, 248
Toldy Ferenc 211, 344
Tollas Károly 328
Tolnai István, prédikátor 202
Tolnai (Fabricius) István, professzor 220—221, 348
Tolnai Pál 221
Tomescu, Mircea 252
Tomori István 50, 56—57
Tonk Sándor 293, 311
Tordai János 244
Torma Györgyné Nemes Judit 223
Toroczkai Máté 244
Tóth Samu 293
Török Bertalan 310, 318
Török János 301
Tősér János, Kénosi 244
Tövisi Imre 143
Trapezuntius, Georgius 157, 331—332
Trapoldner, Lukas 181—183, 185
Trausch, Joseph 180, 182
Trauttmannsdorf, Franz Honorius 236
Tribrachus, Casparus Mutinensis 332
Trócsányi Zsolt 311—312
Tunyogi Csapó József 122—123, 126, 135
Turkovics l. Csepregi Turkovics

Udvarhelyi Mihály 229
Uhlemann, Friedrich Gottlob 268
II. Ulászló, magyar király 42, 53—54, 159, 161
Ullmann, Lion 268

Vadianus l. Watt
Vajda János, Csernátoni 116
Vajda Péter, Csernátoni 116, 240
Vajda Sámuel, Csernátoni 248
Valla, Lorenzo 33
Van Swieten, Gerhard 237
Van der Marck, Joseph 86
Ványai Ambrus 34
Váradi János 145—146
Váradi Péter 159, 161
Váradi Vid 330
Várday Ferenc 287
Varga Árpád 311
Varga János 66
Varga Mária 351
Vass József 211, 344
Vekov Károly 311
Vépi Péter 158
Vér András, Muronyi 39
Vergerio, Pier Paolo 154
Vergilius, Publius Maro 162—163, 221, 263, 333
Verestói György 233, 264
Vernes András 66—67
Vernes István 65
Vespasiano da Bisticci 154, 156
Victorinus, Caius Marius 159, 332
Viser Ádám 97
Viser Lipót 96—102, 323—325
Viski János 215
Vita Zsigmond 342
Vitéz János 32, 144, 151, 154—161, 287, 331—333
Vladimirescu, Tudor 263
Vollbehr, Eduard 267
Voltaire, François Marie Arouet 234, 248, 272
Vullers, Johann August 268

Wachsmuth, Ernst Wilhelm Gottlieb 267
Wagner, Friedrich Wilhelm 267
Wagner, Valentin 173, 183, 186
Wahl, Christoph 268
Wallishauser, bécsi könyvkereskedés (XIX. sz). 279
Walz, Christian 267
Wass cs. 310, 315—316, 318—319
Watt (Vadianus), Joachim 165—166
Weidenfelder, Lorenz 284
Weil, Gustav 268
Wenrich, Johann 267—268
Werbőczi István 43—44, 47—48, 53—56, 74
Werner, Georg 73
Wessenyei Dániel 349
Westergaard, N. L. 268
Wesselényi cs. 234, 310, 349
Wesselényi Istvánné Daniel Polixéna 234, 349
Westermann, Anton 267
Weszprémi István 111
Wetzer, Heinrich Joseph 268
Wex, Friedrich Karl 267
White, Charles 268
Wigand, Georg 279
Winer, Johann Georg Benedikt 268
Wintzler, Martin 184—185
Wittstock, Heinrich 341
Wolf, Christian 234, 248

Wolf, Friedrich August 267—268
Wolphard Adorján 297
Wolphard István 297, 359
Wunder, Eduard 267
Wüstenfeld, Ferdinand 268

Zágoni Gábor, esperes 230, 349
Zágoni Gábor, orvos 230, 349
Zágoni (Aranka) György 240
Zágoni Márton 230
Zápolya cs. 170, 173, 175—177, 179
Zápolya János 43—46, 51, 54—56, 58, 60, 177, 294, 337
Zathureczky cs. 246
Zilahi Sebes János 248—249
Zimmermann, Franz 73
Zongor Mihály 68, 320
Zöldfű Simon 185
Zölfikár, portai tolmács (XVII. sz.) 178
Zunz, Leopold 268

Zsakó Mihály 65--66, 70
Zsigmond, magyar király 75

A KÉPEK JEGYZÉKE

1. Gyermekek oktatása írásra a középkorban (XIV. sz.). Miniatúra. Jacques Le Goff: *Les intellectuels au moyen âge*. Paris 1957. 6. l. után.

2. Városi iskola a középkorban (XV. sz.). Fametszet a *Textus Sequentiarum* (Coloniae 1496) c. ősnyomtatványból.

3. Kolostori másolóműhely (1040 körül). A miniatúra az echternachi kolostor szerzetes és laikus íródeákját mutatja be munka közben. Anton Chroust: *Monumenta paleographica* (München 1902—1927), series II. vol. II. fasc. X. pl. 2. nyomán.

4. Városi íródeákok (XVI. sz. eleje). Tollrajz. *Propyläen-Weltgeschichte* (Berlin 1932). IV. 376. l. nyomán.

5. A bécsi egyetem magyar diákjai anyakönyvének címlapja (1414). Miniált hártyakézirat. Schrauf Károly: *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve* (Bp. 1902) c. kiadványa (LXXVIII. l.) nyomán.

6. A szatmári egykori református kollégium diákjainak anyakönyve (1610). Papírkézirat, egykor az iskola könyvtárában.

7. A kolozsvári egykori református kollégium törvénykönyvének címlapja (1737). Páldi Székely István, a későbbi betűmetsző diákkori munkája. Tollrajz és nyomtatás kombinálásával készült kompozíció. Papírkézirat a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban, Ms. Ref. Nr. 1253.

8. Hiteleshelyi nótárius (XVII. sz. közepe). Festmény. *Magyar Művelődéstörténet* (Bp. é.n.) III. 370. l. után.

9. Vitéz János alakja (1472). Márványból faragott egykori síremlékének fedőlapján az esztergomi székesegyházban.

10. Bethlen Gábor fejedelem (1580—1629). Rézmetszet. Egidius Sadeler bécsi császári udvari rézmetsző műve. *Magyar Művelődéstörténet* (Bp. é.n.) III. 50. l. után.

11. Bod Péter (1712—1769). Olajkép, ismeretlen erdélyi festő alkotása az 1768—69 körüli időből, a kolozsvári Művészeti Múzeumban.

12. Teleki Sámuel (1739—1822). Rézmetszet. Tzetter Sámuel 1796-ban készült műve a könyvtár nyomtatott katalógusában.

13. Batthyány Ignác (1741—1798). Olajkép. Ismeretlen festő 1790 körül készült műve a kolozsvári Művészeti Múzeumban.

14. Timotei Cipariu (1805—1887). Raţiu, Ioan: *Timoteiu Cipariu: Viaţa şi activitatea lui* (Blaj 1905) nyomán.

15. Középkori kolostori könyvtár Kolozsváron (XV. sz. második fele). A domonkosok (majd a ferencesek) kolostorának egykori könyvtárterme, jelenleg sekrestye.

16. Láncos könyvek a Batthyaneumban.

17. A gyulafehérvári Batthyaneum nagyterme (1820 körüli bútorzattal).

18. Megyei levéltár berendezése (1785). Tollrajz. Viser Lipót: *Dissertatio systematica de regestratione* c. kéziratából, melyet a Teleki Könyvtár őriz Ms. Nr. 1139 jelzet alatt.

19. A marosvásárhelyi Teleki Könyvtár nagyterme (1799—1802).

20. Részlet a székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár raktárából.

21. A kolozsvári egykori református kollégium könyvtára kéziratos katalógusának címlapja (1767). Tollrajz és nyomtatás kombinálásával készült kompozíció. Papírkézirat a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban, Ms. Ref. Nr. 1610.

22. A Teleki Könyvtár nyomtatott katalógusa (1796). A kiadványhoz Bikfalvi Falka Sámuel, a híres erdélyi betűművész metszett betűket.

23. Timotei Cipariu jegyzetei az enyedi kollégium könyvtárának keleti kéziratairól (1841). Autographum Cipariu *Codices orientales bibliothecae meae* c. kéziratos kötete 175. lapján. Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Ms. orient. Nr. 2.

24. Tatroson másolt magyar nyelvű kódex (1466). Színes tollrajzokkal díszített papírkódex 85. foliuma. Julius von Farkas: *Der Münchner Kodex* (Wiesbaden 1958) c. hasonmás-kiadása nyomán.

25. Vadászjelenettel díszített miniált lap Kálmáncsehi Domokos breviáriumából (1481—1495 között). E hártyakódexet a budai udvari könyvfestőműhelyben dolgozó Franciscus de Castello Italico de Mediolano különösen gazdagon díszítette. Jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár őrzi Clmae Nr. 446 jelzet alatt.

26. Vitéz János Victorinus-kódexének címlapja (1462). Hihetőleg Váradon másolt és díszített hártyakódex. Országos Széchényi Könyvtár, Cimae Nr. 370.

27. Vitéz János Plautus-kódexének címlapja (1465 előtt). Ferrarában miniált hártyakódex, melyet Mátyás király és Vitéz János címerén kívül hihetőleg Vitéz és a költő Janus Pannonius arcképe ékesít. Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Lat. Nr. 111.

28. Filipec (Pruis) János pontificaléjának címlapja (1481—1486 között). A budai udvar könyvfestőműhelyében készült hártyakódexet az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őrzi Ms. 26 jelzet alatt.

29. Korvina-kódex a Zápolyák könyvtárából (1485—1490). A Leon Battista Alberti *De re aedificatoria* c. művét tartalmazó hártyakódexet Franciscus Collensis másolta és Attavante festette Firenzében. Jelenleg az olmützi Állami Levéltár (Statni Archiv, Olomouc) őrzi, az ottani káptalani könyvtár anyagával együtt, Cod. Lat. C.o. 330 jelzet alatt.

30. Korvina-kódex. I. Apafi Mihály könyvtárából (1475 előtt). E Catullus, Tibullus és Propertius költeményeit tartalmazó, Firenzében készült hártyakódexet a bécsi Österreichische Nationalbibliothek őrzi Cod. Lat. Nr. 224 jelzet alatt.

31. Aranyozott és festett pergamenkötés Guttman János kolozsvári műhelyéből (XIX. sz. eleje). Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ritkaságok gyűjteménye, 344. sz.

32. Festett díszítésű ősnyomtatvány Váradi Péter kancellár könyvtárából (1481). A budai udvari könyvfestőműhelyben díszített kötet Nicolaus de Lyra: *Postilla* (Nürnberg 1481) c. művét tartalmazza és a kolozsvári Akadémiai Könyvtár ősnyomtatványai között található Inc. Nr. 9 jelzet alatt.

33. Tulajdonjel Perényi Ferenc misekönyvéből (1522 körül). Az 1498-ban Velencében hártyára nyomtatott szertartáskönyvet 1522 körül a budai udvari könyvfestőműhelyben díszítették miniatúrákkal. A kötetet a Győri Püspöki Könyvtár őrzi.

34. Festett kezdőbetű Haczaki Márton ősnyomtatványából (1476). Az Itáliában miniált kötet Plinius *Naturalis historiáját* (Parma 1476) tartalmazza, és a kolozsvári Akadémiai Könyvtár ősnyomtatványai között található Inc. Nr. 3 jelzet alatt. A közölt iniciálé a XI. könyv kezdetét díszíti.

35. I. Apafi Mihály fejedelem számára készített kolozsvári aranyozott bőrkötés (1674). Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, RMK 4644. sz.

36. Thököly Imre fejedelem számára készített ezüstveretes kolozsvári bársonykötés (1698). Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, RMK 9414. sz.

37. Női könyvtulajdonos részére készült aranyozott és festett bőrkötés (1740 körül). Székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár, 1054. sz.

38. Henckel János számára készült könyvkötés (XVI. sz. eleje). Vaknyomással díszített bőrkötés a Batthyaneumban.

39. Bethlen Gábor felesége számára készített aranyozott bőrkötés a gyulafehérvári fejedelmi könyvtárból (1629). Bp.-i Iparművészeti Múzeum.

40. Bornemisza Anna fejedelemasszony részére készített kolozsvári aranyozott bőrkötés (1674). Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, RMK 4643. sz.

41. Ezüstveretes kolozsvári aranyozott bőrkötés (1722). Kolozsvár, belvárosi református egyházközség.

42. Csíksomlyói aranyozott fekete bőrkötés (1684). Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, RMK 7332. sz.

43. Kolozsvári aranyozott bőrkötés (1712). Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, RMK. Ref. 479. sz.

44—45. Teleki Sámuel részére készített kötések (XVIII—XIX. sz. fordulója). Marosvásárhely, Teleki Könyvtár, T.o. 332c, 375d.

46. A Hoffgreff—Heltai nyomda legrégibb magyar nyelvű kiadványa (1550).

47—50. A Heltai-műhely kiadványaiból (1554—1591).

51. A Heltai-műhely kiadványa (1575).

52. Kiadvány Hoffhalter váradi műhelyéből (1566).

53. Hoffhalter nyomdászjelvénye (1565).

54. Szebeni magyar naptár (1575). RMNy 364. sz.

55. Szebenben nyomtatott magyar dráma (1575). RMNy 370. sz.

56—57. A gyulafehérvári fejedelmi nyomda kiadványaiból (1632—1636).

58—59. Kiadványok Szenczi Kertész Ábrahám váradi műhelyéből (1643—1646).

60. A csíksomlyói nyomda kiadványa (1682).

61. A keresdi nyomda kiadványa (1684).

62—63. Misztótfalusi Kis Miklós kolozsvári kiadványaiból (1698).
64—65. Tudományos kiadványok a XVII—XVIII. sz.-ból.
66. Misztótfalusi Kis Miklós betűivel készült balázsfalvi nyomtatvány (1763).
67. Páldi Székely István metszette cirillbetűkkel készült balázsfalvi nyomtatvány (1763).
BVR 331. sz. (Acatist. Blaj 1763).
68—71. Erdélyi nyomdák XVIII. sz. végi és XIX. sz. eleji kiadványaiból.
72—75. A tudományos és a gazdasági haladás irodalmából (1791—1869).
76—79. A tudományos, a napi- és a közművelődési sajtó kezdeteiből (1790—1833).
80—83. Olvasási kultúránk múltjából (1795—1868).

Megjelent a Magyar Népköztársaság
és Románia Szocialista Köztársaság
közös könyvkiadási megállapodása keretében

A könyv szerkesztője: V. András János
Műszaki szerkesztő: Bálint Lajos
A megjelenés éve: 1976. Alak: 70×100/16
Papír: 80 g-os famentes
Kiadói ívek száma: 37,41
Nyomdai ívek száma: 23,50+48 melléklet
Tizedes osztályozás nagy könyvtárak számára:
894 511—4, kis könyvtárak számára: 894 511

Tiparul executat sub comanda nr. 709/1976,
la Întreprinderea Poligrafică Cluj
Municipiul Cluj-Napoca
str. Brassai nr. 5—7,
Republica Socialistă România

Ára 61,— Ft.